Anthony Brummelkamp (1811-1888)

Melis te Velde

bron
Melis te Velde, *Anthony Brummelkamp (1811-1888)*. Uitgeverij De Vuurbaak, Barneveld 1988

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/veld009anto01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

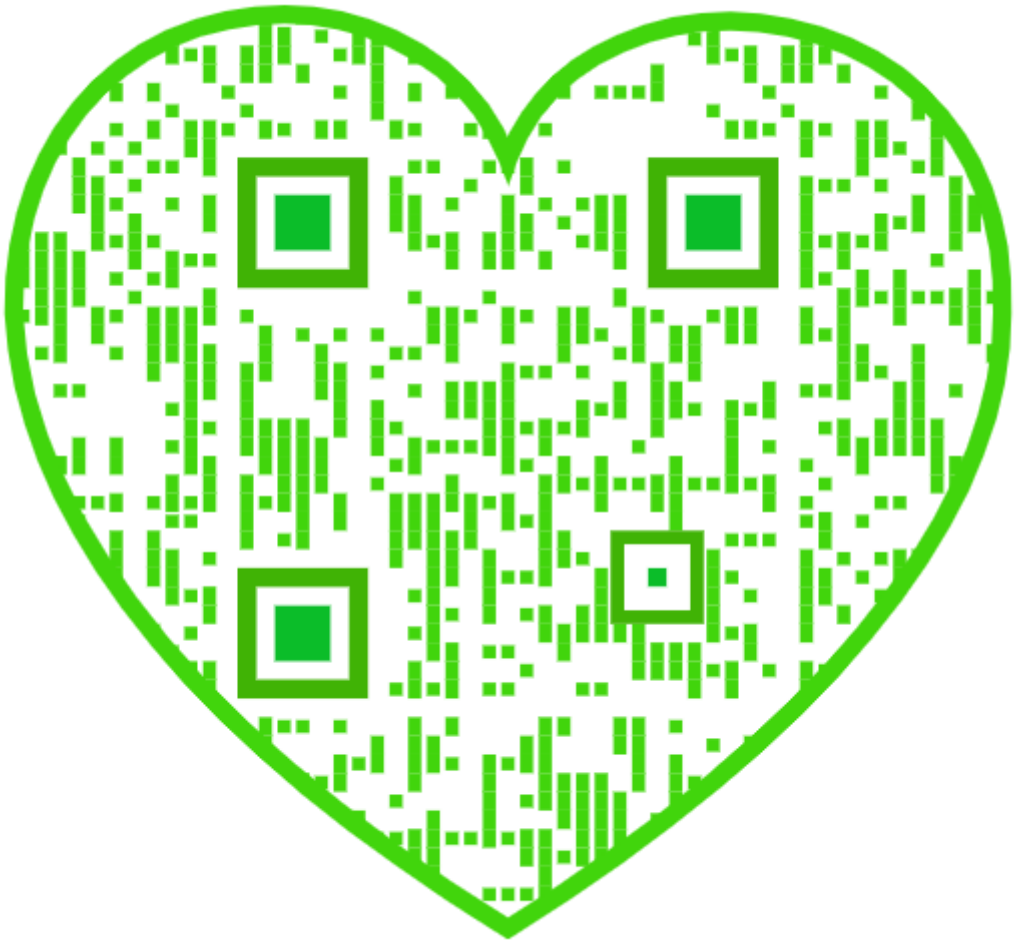

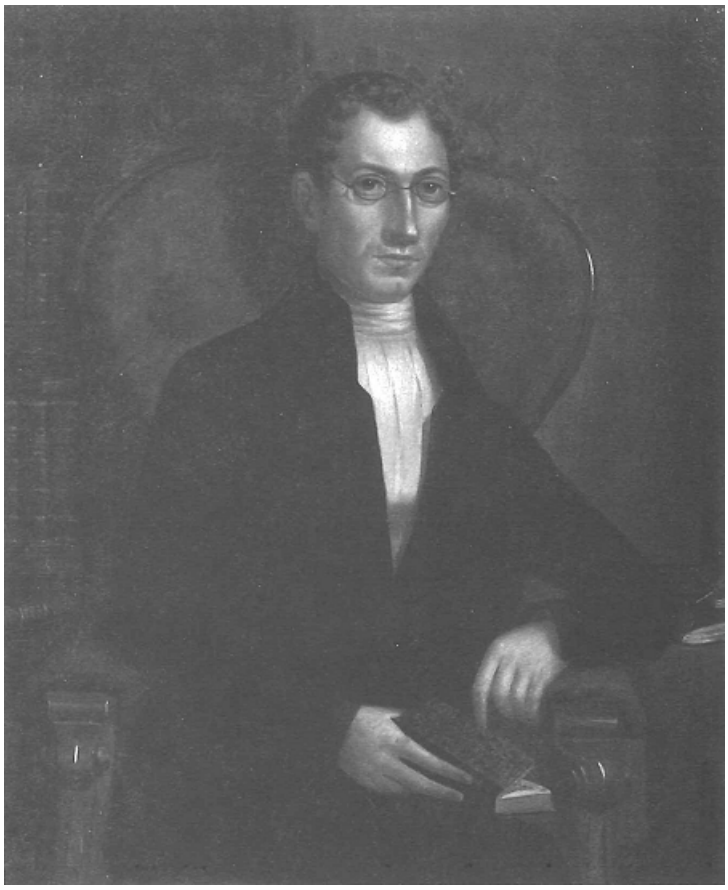

Anthony Brummelkamp in 1848 of 1849.
Portret in olieverf door een onbekende schilder.

Lijst van bijzondere afkortingen

In deze lijst zijn niet opgenomen:
- de in de Nederlandse taal gebruikelijke afkortingen
- de afkortingen van titels uit de literatuurlijst
- de afkortingen van functie-aanduidingen van gouverneurs, burgemeesters e.d.
- de initialen van briefschrijvers

Deze afkortingen zijn met behulp van woordenboek, brievenlijst en literatuurlijst gemakkelijk te interpreteren.

ARA	- Algemeen Rijksarchief
BLGNP	- Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme
BWPGN	- J.P. de Bie e.a. ed., Biographisch woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland
CL	- classis
CLBest.	- classicaal bestuur van de Nederlandse Hervormde Kerk
DKO	- Dordtse Kerkorde (1619)
DL	- Dordtse Leerregels
DNK	- Documentatieblad voor de Nederlandse kerkgeschiedenis van de negentiende eeuw
DNR	- Documentatieblad Nadere Reformatie
GA	- Gemeentearchief
GTT	- Gereformeerd Theologisch Tijdschrift
HC	- Heidelbergse Catechismus
HCur	- handelingen van de vergaderingen van de curatoren van de Theologische School te Kampen
KR	- kerkeraad
KR NHGem	- kerkeraad van de Nederlandse Hervormde Gemeente
NAKG	- Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis
NCL	- notulen van de classis

NDoc	- notulen van de vergaderingen van de docenten aan de Theologische School te Kampen
NGB	- Nederlandse Geloofsbelijdenis
NKR	- notulen van de kerkeraad
NNBW	- P.C. Molhuysen, P.J. Blok en Fr. K.H. Kossmann ed., Nieuw Nederlands biografisch woordenboek
NPV	- notulen van de provinciale vergadering
PKB	- provinciaal kerkbestuur van de Nederlandse Hervormde Kerk
PV	- provinciale vergadering
PVGron	- provinciale vergadering van de C.A.G.K. in Groningen
PVFrl	- provinciale vergadering van de C.A.G.K. in Friesland
PVDr	- provinciale vergadering van de C.A.G.K. in Drenthe

PVOv	- provinciale vergadering van de C.A.G.K. in Overijssel
PVOv/Gld	- dubbele provinciale vergadering van de C.A.G.K. in Overijssel en Gelderland; voor de periode september 1847 tot februari 1853 duiden we hiermee de vergaderingen van de ‘Zwolse’ of ‘synodale’ richting in beide provincies aan
PVGld	- provinciale vergadering van de C.A.G.K. in Gelderland
PVGld/Ov	- provinciale vergadering van de C.A.G.K. in Gelderland en Overijssel van de ‘Gelderse’ of ‘Brummelkampiaanse’ richting in de periode september 1847 tot februari 1853
PVBenGld	- provinciale vergadering van de C.A.G.K. in Beneden-Gelderland
PVUtr	- provinciale vergadering van de C.A.G.K. in Utrecht
PVNHoll	- provinciale vergadering van de C.A.G.K. in Noord-Holland
PVZHoll	- provinciale vergadering van de C.A.G.K. in Zuid-Holland
PVZHollNd	- provinciale vergadering van de C.A.G.K. in Zuid-Holland (noordelijk gedeelte)
PVZHollZd	- provinciale vergadering van de C.A.G.K. in Zuid-Holland (zuidelijk gedeelte)
PVSchGr	- sinds april 1840 provinciale vergaderingen van de ‘Scholtegroep’: de kerken in het midden en westen van het land, die aanvankelijk H.P. Scholte bleven erkennen en volgen
PVZld	- provinciale vergadering van de C.A.G.K. in Zeeland
PVNBrab	- provinciale vergadering van de C.A.G.K. in Noord-Brabant
RA	- Rijksarchief

UKO - Utrechtse Kerkorde (1837)

1. Inleiding

1.1. Oriëntatie

In dit boek willen we een beschrijving geven van het leven en werken van Anthony Brummelkamp (1811-1888). Brummelkamp heeft vooral bekendheid gekregen doordat hij in 1835 naast H. de Cock en H.P. Scholte de derde 'vader van de Afscheiding' werd. Meer dan vijftig jaar heeft hij de afgescheiden kerken in Nederland gediend, eerst als predikant in Hattem, Schiedam en Arnhem en sinds 1854 als docent aan hun Theologische School in Kampen. Met een studie over hem bewegen we ons voornamelijk op het terrein van de kerken, die uit de Afscheiding van 1834 zijn voortgekomen en op dat van het Nederlandse Reveil.

Geen biografie kan ons beter inzicht geven in het afgescheiden kerkelijk leven in de periode 1834-1886 dan die van Brummelkamp. De Cock stierf immers reeds in 1842. Scholte raakte in 1840 buiten de hoofdstroom van de afgescheiden kerken; hij emigreerde bovendien in 1847 naar Noord-Amerika. Van de andere eerste afgescheiden predikanten werd J. van Rhee in 1836 afgezet; hij onttrok zich aan de Afscheiding. G.F. Gezelle Meerburg beperkte zijn aktiviteiten bijna geheel tot zijn Brabantse regio; hij stierf bovendien al in 1855. S. van Velzen trad veel minder publiek op dan Brummelkamp en publiceerde ook minder dan hij. A.C. van Raalte, als kandidaat in de Hervormde Kerk in 1835 afgewezen, deed wel sinds 1836 volop mee als afgescheiden predikant, maar emigreerde in 1846 naar Noord-Amerika. H.J. Budding ging vanaf het begin van zijn meedoen aan de Afscheiding zijn eigen grillige wegen; hij is in totaal geen tien jaar regulier afgescheiden predikant geweest. T.F. de Haan heeft voor de kerken slechts een beperkte betekenis gehad; hij werd al in 1860 geëmeriteerd en stierf in 1868. L.G.C. Ledeboer, R.W. Duin en B. Fijnebuik tenslotte waren er slechts 'passanten'. Daarmee hebben we alle uit de Hervormde Kerk overgekomen predikanten genoemd. Van hen hebben alleen Brummelkamp en Van Velzen leiding gegeven zowel aan de Afscheiding zelf als aan het kerkelijk leven in de daaropvolgende vijftig jaar.[1.]

1. Nader over H. de Cock: *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme* II (Kampen 1978) Van De Cock verschenen daarna nog zijn *Verzamelde geschriften*, voorzien van inleidingen en aantekeningen door D. Deddens e.a., in twee delen (Houten 1984 en 1986). Over H.P. Scholte: *BLGNP* II, 390-393. Verder is van veel belang: C. Smits, *De Afscheiding van 1834* V, VI, VII (Dordrecht 1982, 1984, 1986); deze delen konden voor het *Biografisch lexicon* nog niet geraadpleegd worden. Over J. van Rhee: F.L. Bos, *Kruisdragers. Nieuwe verhalen uit afgescheiden kringen* (Kampen z.j. (1982)) blz. 14-21, aan te vullen met: J.J. Bouman, 'Op zoek naar (ds.) J. van Rhee', *De Hoeksteen* 15 (1986) 101-105. Over G.F. Gezelle Meerburg: *BLGNP* II, 219-220 en: C. de Gast, *De Afscheiding van 1835 in Almkerk en Emmichoven. Godsdiensttwisten in het Land van Heusden en Altena* (Tilburg 1984). Over S. van Velzen: *BLGNP* II 431-433. Over A.C. van Raalte: *BLGNP* I 270-272 en H. Reenders, 'Albertus C. van Raalte als leider van Overijsselse Afgescheidenen', in: F. Pereboom e.a. ed., *'Van scheurmakers, onruststokers en geheime opruijers...' De Afscheiding in Overijssel* (Kampen 1984). Over H.J. Budding: *BLGNP* II 109-111 en C. Dekker, *Huibert Jacobus Budding 1810-1870 en zijn gemeenten in Zeeland* (Goes en Middelburg 1986). Over T.F. de Haan: J.P. de Bie e.a. ed., *Biographisch woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland* III 419-421. C. Smits, 'Tjamme Foppes de Haan (1791-1868) predikant en docent - een zielestrijd' I-VI, *Woord en wetenschap. Mededelingen van de Stichting voor Gereformeerde Wetenschappelijke Arbeid* 4 (1972) nr. 3/6-10, nr. 4/7-9; idem 5 (1973) nr. 1/6-9, nr. 2/6-8, nr. 3/6-8; idem 6 (1974) nr. 1/7-10. Over

Brummelkamps aandeel in het kerkelijk leven sinds de Afscheiding was aanzienlijk, het had veel interessante facetten en we zijn er goed over geïnformeerd. Te denken valt aan het volgende:

- de invloed van Da Costa en het Reveil op Brummelkamp met name in zijn studententijd;
- zijn afscheiding van de Hervormde Kerk;
- de 'crisis der jeugd' in de afgescheiden kerken, met alle theologische en kerkrechtelijke meningsverschillen, die tot in de zestiger jaren doorwerkten;
- zijn strijd tegen subjectivistische tendenzen uit de tijd van de Nadere Reformatie;
- zijn contacten met Reveil-kringen en de deelname aan de vergaderingen van 'Christelijke Vrienden' in de jaren 1845-1854;
- de bevordering en coördinatie van de landverhuizing;
- zijn werk in de predikanten-opleiding, in 1844 uitgebouwd tot een kleine theologische school in Arnhem;
- het ontstaan en de betekenis van de zogenaamde 'Gelderse richting';
- zijn aandeel in de oprichting van het Christelijk Gereformeerd Seminarie te Amsterdam in samenwerking met hervormde vrienden;
- zijn arbeid aan de Theologische School te Kampen van 1854-1888;
- zijn journalistieke werk in *De Bazuin* met de daaraan verbonden deelname aan de schoolstrijd en aan de antirevolutionaire politiek;
- zijn deelname aan de Evangelische Alliantie;
- zijn politieke meningsverschillen met A. Kuyper en zijn participatie in de kiezersbond 'Marnix'.

Door dit alles had hij een belangrijke plaats in het kerkelijke en maatschappelijke leven van zijn tijd en is hij een afzonderlijke studie ten volle waard.

1.2. Literatuur

Er bestaat over Brummelkamp en vooral over de kerkelijke context waarin hij leefde en werkte reeds een overvloed van literatuur. Deze is voor ons onderzoek globaal in drie categorieën in te delen.

L.G.C. Ledeboer: *BWPGN* V 655-670 en *Verzamelde geschriften van/over ds. L.G.C. Ledeboer* I-III. H. Natzijl ed. (Utrecht 1977-1980). Over R.W. Duin: *BLGNP* II 178-180 en Bos, *Kruisdragers* 48-72. Over B. Fijnebuik: Bos, *Kruisdragers* 73-87 en H. de Jong, 'Ds. Barend Fijnebuik (1800-1881): wisselvallig in weg en wandel', *Zeeuws Tijdschrift* 36 (1986) 108-112. Over alle genoemden ook: Joh. de Haas, *Gedenkt uw voorgangers* I *1834-1880* (Haarlem 1984).

1. In de eerste plaats zijn er publikaties, die opzettelijk handelen over Brummelkamps leven en arbeid of een gedeelte daarvan. Over zijn jeugd- en studie-jaren heeft Brummelkamp zelf in 1863 een aantal notities gegeven bij de herdruk van zijn *Uitgang uit de gemeenschap met het Nederlandsch Hervormd Kerkbestuur.* Meer dan eens gaf hij ook autobiografische bijzonderheden in verspreide artikelen in *De Bazuin.* Op aandringen van zijn kinderen maakte hij in zijn laatste levensjaar een klein begin met het schrijven van memoires. Het onvoltooide fragment daarvan werd door A. Brummelkamp jr. in het *Jaarboekje voor 1889* uitgegeven onder de titel: 'Uit de Nalatenschap van "Vader Brummelkamp"'; het bevatte slechts enkele memorabilia.[2.] In de jaren daarna verschenen er enkele kleinere biografische bijdragen over Brummelkamp. C.M.W. Plet publiceerde in het *Handboek voor 1900* een artikel over zijn beroep naar Schiedam in 1839. Van meer belang was de 'karakterschets' van Brummelkamp die docent C. Mulder in het *Jaarboekje voor 1904* gaf onder de titel 'Leven, lieven, loven'. J. van der Sluis schreef in 1907 in het *Tijdschrift voor Gereformeerde Theologie* enkele artikelen over het independentisme in de Gelderse Achterhoek, met bijzondere aandacht voor de positie van Brummelkamp daarin.[3.]
   De eerste volledige en tot nu toe enige biografie van Brummelkamp werd in 1910 gepubliceerd door zijn jongste zoon Anton onder de titel *Levensbeschrijving van wijlen Prof. A. Brummelkamp.* Het is een omvangrijk en verdienstelijk boek, waarin veel materiaal is verwerkt en dat ook uit eigen herinnering put. Het beeld dat Brummelkamp jr. tekende, is bepalend geworden voor bijna alles wat er sindsdien over zijn vader geschreven is in handboeken en naslagwerken en in de verschillende publikaties uit vroeger en later tijd over de Afscheiding en over de historie van de Theologische School.[4.]
   In 1980 verscheen van de hand van J.D. te Winkel het boek *Metterdaad en in der waarheid*, waarin uitvoerig aandacht aan Brummelkamp werd besteed in

2. *Kompleete uitgave van de officiëele stukken betreffende den uitgang uit het Nederl. Herv. Kerkgenootschap van de leeraren H.P. Scholte, A. Brummelkamp, S. van Velzen, G.F. Gezelle Meerburg en dr. A.C. van Raalte* II (Kampen 1863), vooral 33-55. Voor relevante gegevens uit artikelen in *De Bazuin* zullen in de annotatie bij hoofdstuk 2 de vindplaatsen worden vermeld. Brummelkamps onvoltooide memoires in het *Jaarboekje voor de Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland voor het jaar 1889* (Enkhuizen z.j. (1888)) in de rubriek 'Mengelwerk' 1-20, vooral 15-16.
3. C.M.W. Plet, 'Ds. A. Brummelkamp en zijne beroeping naar Schiedam' in: *Handboek ten dienste van de Gereformeerde Kerken in Nederland voor het jaar 1900* (Middelburg 1899) 286-293. C. Mulder, 'Leven, lieven, loven. Eene karakterschets van wijlen Prof. A. Brummelkamp' in: *Jaarboekje voor de Gereformeerde Kerken in Nederland voor het jaar 1904* (Enkhuizen z.j. (1903)), 'Mengelwerk' 1-34. J. van der Sluis, *Het independentisme in de Graafschap van Gelderland gedurende de eerste jaren der Afscheiding* (Arnhem z.j. (1905)), oorspronkelijk verschenen als artikelen in *Tijdschrift voor Gereformeerde Theologie* 12 (1905) 81-105, 165-197, 217-246.
4. A. Brummelkamp jr., *Levensbeschrijving van wijlen Prof. A. Brummelkamp, Hoogleraar aan de Theologische School te Kampen* (Kampen 1910). Vgl. de correspondentie tussen A. Brummelkamp jr. en C. Mulder uit de jaren 1901-1904.

verband met diens ‘open’, oecumenische en missionaire instelling. In hoofdzaak berustte deze publikatie op de oude *Levensbeschrijving.* Enig nieuw materiaal daarentegen bracht A. Pik aan het licht in zijn interessante bronnenpublikatie *Brummelkamp en de Afscheiding te Hattem 1834-1835.* Hij gaf transscripties van alle stukken uit het hervormde kerkeraadsarchief te Hattem, die op Brummelkamp en de Afscheiding betrekking hebben. Een korte, maar waardevolle en zelfstandige beschrijving van Brummelkamps leven tot ongeveer 1860 gaf tenslotte W. van 't Spijker ter gelegenheid van de herdenking van de Afscheiding in 1984. Enkele belangrijke motieven uit Brummelkamps leven zijn hier trefzeker gepeild, hoewel het boekje niet op zelfstandige bronnenstudie berust.[5.]

2. In de tweede plaats zijn er diverse publikaties, die een episode uit de geschiedenis van de afgescheiden kerken beschrijven, waarin Brummelkamp een belangrijke rol speelde. Meestal ligt hieraan belangrijk bronnenmateriaal ten grondslag. Van H. Bouwman verscheen in 1914 *De Crisis der Jeugd*, waarin hij de conflicten in de afgescheiden kerken, vooral in de jaren 1837-1843 beschreef. Hij gaf een meer omvattend verhaal over de geschiedenis van de afgescheiden kerken in artikelen in *De Bazuin* in de jaren 1923 tot 1925. G.M. den Hartogh publiceerde in 1939 zijn monografie over *Het Christelijk Gereformeerd Seminarie te Amsterdam.* Dit boek schetste met gebruikmaking van alle relevant archiefmateriaal Brummelkamps positie in de jaren 1845-1851 gedetailleerd en betrouwbaar. Den Hartogh gaf hierop in zekere zin in 1946 en 1947 een vervolg in artikelen in het *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift.* Onder de titel ‘Zelfverdediging, Zelfstrijd en Zelfoverwinning’ gaf hij een beschrijving van de conflicten in de afgescheiden kerken in de jaren 1854 tot 1860, waarbij Brummelkamp en zijn richting nauw betrokken waren. Het boek van C. Veenhof, *Prediking en Uitverkiezing* uit 1959 bevatte een zeer belangrijk en rijk gedocumenteerd overzicht van de strijd, die in de afgescheiden kerken tussen 1850 en 1870 werd gevoerd over de verhouding van predestinatie en prediking. De visie van Brummelkamp en zijn leerlingen kwam daarbij ook aan de orde. Van C. Veenhof verscheen verder in 1974 het boekje *Kerkgemeenschap en Kerkorde*, waarin hij goed gedocumenteerd en doorgaans correct de strijd beschreef, die in de afgescheiden kerken in de jaren 1836-1840 over de kerkorde werd gevoerd.[6.]

5. J.D. te Winkel, *Metterdaad en in der waarheid. Kijk op evangelisatie en werken aan een missionaire gemeente* (Kampen z.j. (1980)). A. Pik, *Brummelkamp en de Afscheiding te Hattem 1834-1835. De Praeses deed Lecture van eene Missive. Transcriptie van originele stukken uit het archief der Hervormde Gemeente van Hattem* (z.p. z.j. (Hattem 1980)). W. van 't Spijker, *Anthony Brummelkamp. Een terugblik op de Afscheiding* (Apeldoorn 1984).
6. H. Bouwman, *De crisis der jeugd. Eenige bladzijden uit de geschiedenis van de kerken der Afscheiding* (Kampen 1914; 2e druk met een woord ter inleiding van C. Smits, Kampen z.j. (1976)). H. Bouwman, ‘Uit onze geschiedenis’, 53 artikelen met verschillende ondertitels, *De Bazuin* 71-72 (1922-1924). Idem, ‘Uit het verleden’, 6 artikelen met verschillende ondertitels, *De Bazuin* 73 (1925). G.M. den Hartogh, *Het Christelijk Gereformeerd Seminarie te Amsterdam. Een poging tot openbaring der Hervormde of Gereformeerde Gezindheid (1850-1852)* (Delft z.j. (1939)). G.M. den Hartogh, ‘Zelfverdediging, zelfstrijd en zelfoverwinning. Een greep uit de geschiedenis van de Christelijke Afgescheidene Gemeenten in en om het stichtingsjaar der Theologische Hogeschool’ I, II, III, *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* 46 (1946) 88-126, 47 (1947) 88-111, 145-166. C. Veenhof, *Prediking en*

3. In de derde plaats zijn van belang de meer algemene publikaties over de Afscheiding, de afgescheiden kerken en haar Theologische School. Telkens komt men daarin uiteraard Brummelkamp tegen. De auteurs zijn in hun schets van zijn leven en arbeid vooral afhankelijk van de *Officiëele Stukken* uit 1863 en de *Levensbeschrijving* uit 1910. Hier zijn allereerst enkele werken van wat oudere datum te noemen: die van J.A. Wormser jr., J.C. Rullmann en J.C. van der Does uit de jaren 1915-1935. Deze zijn nog steeds waardevol vanwege het doorlopend verhaal, dat ze geven. Datzelfde geldt ook van latere publikaties als die van E. Smilde (1946), L. Praamsma (1950) en H. Algra (1966). Smilde beschreef de dogmatische conflicten, die er in de afgescheiden kerken geweest zijn over de leer van verbond en doop. Praamsma gaf een samenvattend overzicht van de geschiedenis van de afgescheiden kerken sinds 1834. Algra gaf in zijn *Het wonder van de negentiende eeuw* capita selecta uit de historie van 'vrije kerken en kleine luyden'. Op de oude *Levensbeschrijving* baseerde bijvoorbeeld ook D.Th. Kuiper zich nog voornamelijk in zijn inhoudrijke dissertatie *De Voormannen* (1972) en in zijn opstel 'De afgescheidenen van 1834 en hun nageslacht' (1984).[7.]
   Brummelkamps arbeid als docent in Kampen komt aan de orde in de verschillende beschrijvingen van de geschiedenis der Theologische School, zoals die van H. Bouwman (1924) en W. de Graaf (1955) en in de gedenkboeken

uitverkiezing. Kort overzicht van de strijd, gevoerd in de Christelijk Afgescheidene Gereformeerde Kerk tussen 1850 en 1870, over de plaats van de leer van de uitverkiezing in de prediking (Kampen 1959). C. Veenhof, *Kerkgemeenschap en kerkorde. Kort overzicht van de strijd, gevoerd in de afgescheiden kerken tussen 1836 en 1840 over de kerkgemeenschap en kerkorde* (Amsterdam 1974).

7. *Kompleete uitgave* I en II (Kampen 1863). J.A. Wormser, *Een schat in aarden vaten* I, *In twee werelddelen. Het leven van Albertus Christiaan van Raalte* (Nijverdal 1915). Idem II, *'Door kwaad gerucht en goed gerucht'. Het leven van Hendrik Peter Scholte* (Nijverdal 1915). Idem III, *'Werken zolang het dag is'. Het leven van Hendrik de Cock* (Nijverdal 1915). Idem IV, *Karakter en genade. Het leven van Simon van Velzen* (Nijverdal 1916). J.C. Rullmann, *Een schat in aarden vaten* V, *Ernst en vrede. Het leven van George Frans Gezelle Meerburg* (Baarn 1919). J.C. Rullmann, *De Afscheiding in de Nederlandsch Hervormde Kerk der XIXe eeuw historisch geschetst* (4e druk; Kampen 1930). Idem, *De strijd voor kerkherstel in de Nederlandsche Hervormde Kerk in de XIXe eeuw historisch geschetst* (3e druk; Kampen 1928). J.C. van der Does, *De Afscheiding in haar wording en beginperiode* (2e druk; Delft z.j. (1934)). E. Smilde, *Een eeuw van strijd over Verbond en Doop* (Kampen 1946). L. Praamsma, *Het dwaze Gods. Geschiedenis der Gereformeerde Kerken in Nederland sinds het begin der 19de eeuw* (Wageningen z.j. (1950)). H. Algra, *Het wonder van de 19e eeuw. Van vrije kerken en kleine luyden* (1e druk; Franeker 1966; 6e druk; 1986). D.Th. Kuiper, *De voormannen. Een sociaal-wetenschappelijke studie over ideologie, konflikt en kerngroepvorming binnen de Gereformeerde wereld in Nederland tussen 1820 en 1930* (Meppel en Kampen 1972). Idem, 'De afgescheidenen van 1834 en hun nageslacht. Een historisch-sociologische inleiding' in: *De afgescheidenen van 1834 en hun nageslacht.* Algemeen secretariaat van de Gereformeerde Kerken in Nederland (Kampen 1984) 9-105.

Sola Gratia (1954) en *Tot de Prediking van het Woord des geloofs* (1954). Zij maakten op enkele onderdelen gebruik van meer bronnenmateriaal dan Brummelkamp jr. ter beschikking had.[8.]

Uiteraard is het feit, dat de verschillende auteurs van het werk van Brummelkamp jr. sterk afhankelijk waren, vele jaren lang bepalend geweest voor de door hen gegeven typering van het afgescheiden kerkelijk leven in het algemeen en van Brummelkamp in het bijzonder.

Sinds het begin van de jaren zeventig viel er een hernieuwde belangstelling voor en bestudering van de Afscheiding en haar geschiedenis te bespeuren, waarbij veel meer archiefmateriaal werd benut dan in de eeuw daarvoor het geval kon zijn. Als pioniers op dit terrein manifesteerden zich C. Smits (sinds 1971) en J. Wesseling (sinds 1972). De boeken van Wesseling over de provincies Groningen, Friesland, Overijssel en Zeeland geven een bijna geheel per plaatselijke kerk opgezette beschrijving van de geschiedenis tot ongeveer 1869. Ze bevatten een schat aan gegevens, die voor de bestudering van het kerkelijk leven in de negentiende eeuw van veel belang zijn en ook zijdelings op Brummelkamps leven en arbeid licht werpen. Van groot belang zijn ook de boeken van C. Smits[9.]. In zijn *De Afscheiding van 1834* I, II, IV en VII beschreef hij de lokale en regionale geschiedenis van de afgescheiden kerken in beneden-Gelderland en de provincies Zuid-Holland en Utrecht. In de delen III, V en VI publiceerde hij bijna alle bewaard gebleven brieven en andere documenten uit het archief van H.P. Scholte in Pella, die licht werpen op de jaren tot aan diens vertrek naar Noord-Amerika. Hij voorzag deze van waardevolle aantekeningen, toelichting en commentaar. Met name deze delen met archiefstukken bevatten belangrijk materiaal, ook over Brummelkamp. Dit en ander onderzoek uit de laatste jaren gaat in toenemende mate zijn vruchten afwerpen. Dat blijkt o.m. uit de in 1984

8. H. Bouwman, *Onder veilige hoede. De Theologische School te Kampen gedurende de jaren 1854-1924* (Kampen z.j. (1924)). W. de Graaf, *Een monument der Afscheiding. De Theologische Hogeschool van de Gereformeerde Kerken in Nederland 1854-1954* (Kampen 1955). *Sola Gratia. Schets van de geschiedenis en de werkzaamheid van de Theologische Hogeschool der Gereformeerde Kerken in Nederland 1854-1954* (Kampen 1954). *Tot de prediking van het Woord des geloofs. Opstellen ter gelegenheid van de herdenking van de oprichting der Theologische School A.D. 1854 te Kampen* (Kampen z.j.).
9. C. Smits, *De Afscheiding van 1834* I, Gorinchem en *'Beneden-Gelderland'* (Oudkarspel 1971); II, *Classis Dordrecht c.a.* (Dordrecht 1974); III, *Documenten uit het archief ds. H.P. Scholte, bewaard te Pella, Iowa, U.S.A.* (Dordrecht 1977); IV, *Provincie Utrecht* (Dordrecht 1980); V, *Documenten uit het archief ds. H.P. Scholte, bewaard te Pella, Iowa, U.S.A. (vervolg)* (Dordrecht 1982); VI, *Het Réveil en ds. H.P. Scholte. Correspondentie* (Dordrecht 1984); VII, *Classes Rotterdam en Leiden* (Dordrecht 1986). J. Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Friesland* I, *De classis Wanswerd (Dokkum) van de afgescheiden kerken* (Groningen 1980); II, *De classes Drogeham (Drachten) en Leeuwarden van de afgescheiden kerken* (Groningen 1981); III, *De classes Sexbierum (Franeker), Sneek en Tjalleberd (Heerenveen) van de afgescheiden kerken* (Groningen 1984). Idem, *De Afscheiding van 1834 in Groningerland* I, *De classis Middelstum* (Groningen z.j. (1972)); II, *De classes Appingedam en Pekela* (Groningen 1978); III, *De classis Groningen van de afgescheiden kerken* (Groningen 1978). Idem, *De Afscheiding van 1834 in Overijssel 1834-1869* I, *De classis Zwolle* (Groningen 1984); II, *De classes Holten en Ommen* (Groningen 1986). Idem, *De Afscheiding van 1834 in Zeeland 1834-'69* I, *De Bevelanden en Zeeuws-Vlaanderen* (Barneveld 1987). W. Bakker e.a. ed., *De Afscheiding van 1834 en haar geschiedenis* (Kampen 1984). D. Deddens en J. Kamphuis ed., *Afscheiding-Wederkeer. Opstellen over de Afscheiding van 1834* (Haarlem 1984).

verschenen bundels *Afscheiding-Wederkeer* en *De Afscheiding van 1834 en haar geschiedenis.*

1.3. Nadere studie

Om de betekenis van onze studie over Brummelkamp nader aan te geven, willen we op twee manco's wijzen in de bestaande literatuur over Brummelkamp en over de geschiedenis van de afgescheiden kerken in het algemeen.

In de eerste plaats heeft men veelal een onvoldoende gebruik gemaakt en ook kunnen maken van de relevante bronnen, zowel van archiefstukken als van gedrukt materiaal. In de *Levensbeschrijving* bijvoorbeeld blijven daardoor de interne problemen in de kerken na 1840 en de geschiedenis van de 'Gelderse richting' bijna geheel in het duister. Bovendien is Brummelkamps zo belangrijke journalistieke werk in het weekblad *De Bazuin* niet geëxploreerd en beschreven. Zijn politieke oppositie tegen Kuyper en de hoofdstroom van de anti-revolutionairen komt nauwelijks ter sprake; dat was in 1910 waarschijnlijk nog een te gevoelig onderwerp. Een en ander heeft tot gevolg, dat in het beeld, dat van Brummelkamp getekend wordt, bepaalde trekken eenzijdig sterk naar voren komen en andere trekken vaag zijn gebleven. Belangrijke gedeelten van zijn levenswerk ontbreken geheel. Deze lacunes in de biografie van 1910 hebben nog steeds hun effekt op het Brummelkamp-beeld uit de nieuwere literatuur. Dit beeld is op verschillende punten aan herziening toe. Veel bronnenmateriaal wacht op nadere verwerking. Dankzij moderne methoden kunnen we vandaag veel meer archieven aanboren en benutten dan vroegere onderzoekers ter beschikking stonden. Met behulp van zoveel mogelijk uitgegeven en onuitgegeven bronnenmateriaal willen we in deze studie, bijna tachtig jaar na het verschijnen van de *Levensbeschrijving* en precies honderd jaar na Brummelkamps dood, trachten opnieuw zijn leven en arbeid te schetsen.

Een tweede manco in de literatuur over Brummelkamp en de afgescheiden kerken is het volgende. We missen tot nu toe een goede samenvattende geschiedschrijving over de afgescheiden kerken in het tijdvak 1834-1892. Veel publikaties over de Afscheiding strekken zich niet verder uit dan tot 1854 of 1869. Praamsma en Algra hebben in hun reeds genoemde boeken aanzetten gegeven tot een bredere beschrijving. Maar bij hen komt de gang van zaken in de periode 1840-1854 niet goed uit de verf en ze beschrijven voor de jaren na 1854 meer de geschiedenis van de beweging voor kerkherstel en die van de Doleantie dan de ontwikkelingen in de kerken der Afscheiding. Ook het boeiende en zaakrijke boek van W. van der Zwaag (1984) schiet in dit opzicht tekort. H. Bouwman beperkte zich in zijn artikelenserie in *De Bazuin* (1922-1925) tot de periode 1834-1869, evenals J. van Gelderen in een waardevol overzicht uit 1984. In de bestaande literatuur missen we bovendien een goed zicht op de reeks van conflicten, die de afgescheiden kerken tussen 1836 en 1866 doormaakten. Er zijn wel enkele goed gedocumenteerde

beschrijvingen van deze 'crisis der jeugd', maar die betreffen brokstukken: 1836-1840 (Veenhof), 1837-1843 (Bouwman), 1845-1851 (Den Hartogh), 1850-1870 (Veenhof) en 1854-1860 (Den Hartogh).[10.]

De doorgaande ontwikkeling in de kerkrechtelijke en dogmatische meningsverschillen komt dan ook in de bestaande literatuur niet voldoende uit de verf. De historie, vooral die van de jaren 1860-1892, wordt bovendien tot nu toe voornamelijk 'opgehangen' aan de handelingen van de synodes en de lotgevallen van de Theologische School. Men heeft nog maar weinig gebruik gemaakt van het vele materiaal, dat voorhanden is in periodieken en brochures. Deze studie over Brummelkamp wil daarom tevens een bijdrage leveren aan een beter zicht op en aan een meer samenhangende beschrijving van de geschiedenis van de afgescheiden kerken. We denken daarbij zowel aan de vele moeiten van de jaren 1834-1860 als aan de ontwikkelingen van de jaren 1860-1888. Het systematisch onderzoek van Brummelkamps journalistieke werk in *De Bazuin* leverde veel materiaal op over de voortdurende betrokkenheid van de afgescheidenen bij de beweging voor kerkherstel in de Hervormde Kerk en over hun aktiviteiten op het terrein van onderwijs en politiek. Vooral de veronderstelling, dat het afgescheiden kerkelijk leven gekenmerkt werd door een grote mate van isolement en introvertie, vroeg daarbij om een nadere toetsing.[11.]

1.4. Bronnen

We hebben ons voor deze studie ten doel gesteld, zoveel mogelijk alle archieven te onderzoeken, die gegevens zouden kunnen bevatten over de Afscheiding in het algemeen en over Brummelkamp in het bijzonder. Het archiefonderzoek is daarom breed opgezet. Van de systematisch geraadpleegde archieven geven we hier een globaal overzicht.

1. Van Brummelkamps eigen schriftelijke nalatenschap is tamelijk weinig bewaard gebleven. Het archief van de Theologische School bevat achttien willekeurige brieven aan Brummelkamp; een kopie-boek van verzonden brieven uit de jaren 1848-1854; een concept voor samenwerking in de opleiding uit 1845; een boekje van J.M. Schrant met veel kanttekeningen van Brum-

10. W. van der Zwaag, *Om de schat van Christus' bruid. Vaderlandse kerkgeschiedenis sinds Reveil en Afscheiding* (Kampen 1984). J. van Gelderen, 'Scheuring' en vereniging - 1837-1869' in: *De Afscheiding van 1834 en haar geschiedenis* (Kampen 1984) 100-146.
11. Deze veronderstelling bijv. bij: D.Th. Kuiper, *De voormannen* 79; D.Th. Kuiper, 'De afgescheidenen van 1834 en hun nageslacht. Een historisch-sociologische inleiding' in: *De afgescheidenen van 1834 en hun nageslacht*, vooral 44. W.J. Wieringa, 'De Afscheiding en de Nederlandse samenleving' in: W. Bakker e.a., *De Afscheiding*, vooral 214-221. G.J. Schutte, 'De ere Gods en de moderne staat. Het antwoord van de Anti-Revolutionaire Partij op de secularisatie en democratisering van Nederland: antithese, soevereiniteit in eigen kring en gemene gratie', *Radix* 9 (1983) vooral 95-96. Bij D.Th. Kuiper is in latere publikaties een toenemende aandacht en waardering voor de politieke en maatschappelijke aktiviteiten van de afgescheidenen op te merken. Men zie hiervoor zijn bijdragen aan *Een kleine eeuw kleine luyden* uit 1976 en aan *Een land nog niet in kaart gebracht* uit 1987, te vermelden in noot 1 bij hoofdstuk 25.

melkamp en door hem gebruikt voor zijn reciteercolleges; en tenslotte een dossier met stukken over een uitgave van de Statenbijbel onder Brummelkamps supervisie. Het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden), gehuisvest in de Vrije Universiteit te Amsterdam, bewaart een tweetal stukken uit Brummelkamps nalatenschap. Naast deze archivalia en de door hemzelf in zijn *Uitgang* gepubliceerde stukken, zijn er geen brieven aan Brummelkamp of manuscripten van zijn hand bewaard gebleven.

2. Het Historisch Documentatiecentrum te Amsterdam bezit een brief van Brummelkamp aan zijn jongste zoon en enkele andere familie-brieven. In familiebezit bevinden zich verder 75 brieven van hem aan zijn kinderen en enkele andere documenten en portretten.
3. We raadpleegden de burgerlijke en notariële archieven van alle gemeenten waar Brummelkamp gewoond heeft. Bovendien voor de periode tot 1834 ook de archieven van de Hervormde Gemeenten in Amsterdam, Elburg, Doornspijk en Leiden.
4. Voor gegevens over Brummelkamps studie deden we onderzoek in de archieven van het Van Kinsbergen-Instituut in Elburg, het Athenaeum in Amsterdam en de theologische faculteit van de Rijksuniversiteit in Leiden.
5. Over Brummelkamps proponentsexamen raadpleegden we het archief van het provinciaal kerkbestuur van de Nederlandse Hervormde Kerk in Zuid-Holland. Over zijn periode als hervormd predikant de archieven van de Hervormde Gemeente in Hattem en van het classicaal bestuur van Harderwijk. Het archief van het provinciaal kerkbestuur van Gelderland is bij de slag om Arnhem in 1944 verloren gegaan.
6. Voor Brummelkamps arbeid als afgescheiden predikant deden we onderzoek in de archieven van de afgescheiden gemeenten in Hattem, Schiedam, Arnhem, Kampen, Amsterdam, Apeldoorn, Den Ham, Heerde en Ommen. Verder in die van de classes in Overijssel en Gelderland, de classes Ommen, Nieuwleusen-Zwolle, Holten, Hattem, Apeldoorn-Arnhem en Varsseveld. Bovendien in die van de classes Amsterdam en Leiden. Verder onderzochten we de archieven van alle provinciale ressorten van de Christelijke Afgescheidene Gereformeerde Kerk, voorzover ze bewaard gebleven zijn. In de genoemde archieven heeft het onderzoek zich minstens over de periode 1835-1854 uitgestrekt. Tenslotte zijn ook de generaal-synodale archieven over de periode 1836-1860 systematisch en die van 1863-1888 incidenteel geraadpleegd.
7. Met het oog op de overheidsmaatregelen tegen de afgescheidenen hebben we onderzoek gedaan in de archieven van de rechtbanken van eerste aanleg in Zwolle, Arnhem, Amersfoort, Utrecht, Amsterdam en Leiden.
8. Het archief van de Theologische School in Kampen bevat veel materiaal over de vergaderingen van de docenten en van de curatoren. Helaas ontbreken de notulen van de vergaderingen van de docenten van december 1857 tot maart 1871. Wel zijn de notulen van de zendingscommissie van de Christelijke Afgescheidene Gereformeerde Kerk, die van 1860-1872 werkte onder supervisie van de curatoren, bewaard gebleven. Brummelkamp was daarvan in die jaren lid. In het School-archief berusten bovendien het archief van de commissie voor

uitgave van *De Bazuin* en dat van de organisatie, die de bezittingen van de voormalige theologische school in Arnhem na 1854 nog

een aantal jaren beheerde. Tenslotte is er in het School-archief een verzameling handschriften van zeer uiteenlopende aard, die ten dele gegevens over Brummelkamp bevatten.

9. Het archief van de eerste christelijke school voor lager onderwijs in Kampen is geraadpleegd, omdat Brummelkamp jarenlang secretaris van de schoolcommissie was. In verband met zijn deelname aan de schoolstrijd ook op landelijk niveau werd verder het archief van de vereniging Christelijk Nationaal Schoolonderwijs op relevante gegevens onderzocht. Dat van de vereniging Gereformeerd School-Onderwijs werd tot nu toe niet gevonden.
10. Uit het Reveil-archief te Amsterdam hebben we materiaal gebruikt uit de verzamelingen Koenen, Elout van Soeterwoude, De Clercq, Da Costa, Van Asch van Wijk, Heldring, Mackay, Lemkes, Schwartz, C. Mulder en uit de collectie 'Diversen'. Bij de genoemde verzamelingen hebben we ons voornamelijk beperkt tot twee relevante periodes: 1835-1836 en 1845-1854.
11. We hebben verder de archieven van de volgende personen geraadpleegd: H. Bavinck, J.F. Bulens, familie De Cock, I. Esser, W.H. Gispen, G. Groen van Prinsterer, L.W.C. Keuchenius, H.F. Kohlbrügge, A. Kuyper, P.A. Lanting, Ae. Mackay, C. van der Meulen, C.G. de Moen, C. Mulder, J.P. en P.J. Oggel, D. Postma, A.C. van Raalte, P.J. Risseeuw, H.P. Scholte, J.A. Smeedes en J.A. Wormser. Sommige van deze collecties bevatten slechts enkele interessante stukken, andere leverden een overvloed aan gegevens op. De vindplaatsen van deze archieven worden vermeld in bijlage 1.
    Naast de onuitgegeven archivalia hebben we uiteraard gepubliceerde archiefstukken gebruikt. Met name zijn hier te noemen de door F.L. Bos uitgegeven documenten uit het Algemeen Rijksarchief; het materiaal, vooral correspondentie, dat J.H. Gunning en C. Smits gepubliceerd hebben uit de nalatenschap van H.J. Budding en het archief van H.P. Scholte in Pella; en de gepubliceerde briefwisseling van G. Groen van Prinsterer.[12.]
    In deze studie zijn ook de relevante gedrukte bronnen verwerkt. Hier is vooral te denken aan Brummelkamps eigen publikaties, zowel die afzonderlijk zijn verschenen als die welke in *De Bazuin* of in andere periodieken te vinden zijn; en verder aan de Handelingen van de synodes van de Christelijke (Afgescheidene) Gereformeerde Kerk in de jaren 1836-1888, de Handelingen van de curatoren van de Theologische School in de jaren 1854-1888 en de belangrijkste periodieken uit de afgescheiden kerken, zoals *De Reformatie* en *De Stem*.[13.]

12. F.L. Bos, *Archiefstukken betreffende de Afscheiding van 1834* I-IV (Kampen 1939-1946). J.H. Gunning J. Hzn., *H.J. Budding. Leven en arbeid* (2e druk; Rhenen 1909) 465-599. De originelen van de door Gunning afgedrukte brieven zijn ondanks veel speurwerk tot nu toe onvindbaar gebleven. Smits, *Afscheiding* III, IV en VI bevatten bijna compleet de stukken uit de nalatenschap van Scholte uit de periode tot zijn vertrek naar Pella, aldaar bewaard in Central College. Verder G. Groen van Prinsterer, *Schriftelijke nalatenschap. Briefwisseling* C. Gerretson e.a. ed. I-V ('s-Gravenhage 1925-1980) en G. Groen van Prinsterer en A. Kuyper, *Briefwisseling 1864-1876* A. Goslinga ed. (Kampen 1937).
13. De handelingen en verslagen van de synodes werden, met uitzondering van die van 1843, door de kerken zelf uitgegeven, meestal onmiddellijk na de betreffende synode. Een herdruk ervan in: *Handelingen en verslagen van de algemene synoden van de Christelijk Afgescheidene Gereformeerde Kerk (1836-1869) met stukken betreffende de synode van 1843, bijlagen en registers* (Houten en Utrecht 1984). De verslagen van de curatorenvergaderingen werden

telkens eveneens separaat in druk uitgegeven in een zeer beperkte oplage. Complete verzamelingen daarvan zijn te vinden in de bibliotheek van de Theologische Universiteit, Oudestraat 6 te Kampen en in het gemeentearchief te Kampen. Zie voor een opgave van de geraadpleegde jaargangen van *De Reformatie* en *De Stem* onze literatuurlijst.

1.5. Opzet en indeling

De voorliggende chronologisch-thematisch opgezette studie is ingedeeld in 27 hoofdstukken. In hoofdstuk 2 en 3 komen Brummelkamps jeugd en studiejaren en zijn arbeid in en afscheiding van de Hervormde Kerk aan de orde. Vervolgens handelen de hoofdstukken 4 tot 13 over zijn leven en werken als afgescheiden predikant in en vanuit Hattem, Schiedam en Arnhem. We hebben zijn levensverhaal over die periode in een wat bredere context gezet, om vanuit Brummelkamps doen en laten een goede doorsnede te kunnen geven van de eerste vijfentwintig jaren afgescheiden kerkelijk leven.

Sinds 1854 en in nog sterkere mate na 1860 vond er een ingrijpende verandering plaats van Brummelkamps positie in de kerken. Het kerkelijk leven was veel minder dan voor 1854 geconcentreerd rond enkele vooraanstaande predikanten, met name de 'vaders der Scheiding'. Een nieuwe generatie predikanten nam de leiding over. Brummelkamp speelde voortaan geen leidende rol meer in de kerkelijke vergaderingen. Zijn primaire taak lag in de arbeid aan de Theologische School. Daarnaast bewoog hij zich op verschillende andere terreinen. Van bijzonder belang was zijn journalistieke werk in *De Bazuin*, in combinatie met zijn optreden in bredere kerkelijke kring en zijn strijd voor christelijk onderwijs, christelijke politiek en christelijke sociale arbeid.

Voor de opzet van deze biografie heeft dit uiteraard consequenties. In hoofdstuk 14 beschrijven we eerst Brummelkamps werk als docent in Kampen, voorzover dit vanuit het beschikbare bronnenmateriaal mogelijk is. In hoofdstuk 15 komen vervolgens de richtingsverschillen in School en kerk in de jaren 1855-1863 aan de orde. Daarna verandert de blikrichting. De hoofdstukken 16 tot 26 geven wel zoveel mogelijk aandacht aan concrete aktiviteiten van Brummelkamp in verschillende organisaties en vergaderingen. Maar ze hebben vooral het karakter van een thematische samenvatting van de wijze waarop Brummelkamp in zijn journalistieke werk in *De Bazuin* aan de ontwikkelingen in kerk, staat en maatschappij deelnam en van de visies die hij daarin uitdroeg. De nog bewaarde *Bazuin*-jaargangen zijn zeldzaam. We laten daarom Brummelkamp zelf in deze hoofdstukken veel aan het woord, ook zonder hem telkens letterlijk te citeren.[14.]

14. *De Bazuin. Gereformeerde Stemmen uit de Christelijke Afgescheidene Kerk in Nederland.* Een complete serie van de verschenen jaargangen (1853-1964) is aanwezig in de bibliotheek van de Theologische Universiteit, Oudestraat 6 in Kampen; een bijna complete serie in die van de Vrije Universiteit te Amsterdam. In 1980 is de serie op microfiche verkrijgbaar gesteld. In bijlage 4 geven we een overzicht van de nummering van de jaargangen. In de annotatie volstaan we met de vermelding van een jaargangnummer en een volgnummer. De volgnummers lopen vanaf de 8e jaargang (1860) parallel met de weken van het kalenderjaar.

We sluiten onze studie af met een hoofdstuk over Brummelkamps persoonlijkheid, zijn gezinsleven en zijn levenseinde en met een hoofdstuk, waarin we een samenvattende typering van zijn leven en arbeid geven.

1.6. De annotatie en de bijlagen

In de aantekeningen bij de tekst van deze studie willen we ons in hoofdzaak beperken tot het geven van verwijzingen naar relevante literatuur en naar het bronnenmateriaal, waarop onze tekening van Brummelkamps leven en arbeid berust. Dat betekent, dat we als regel in de noten niet ingaan op wat in eerdere publikaties is te vinden over allerlei gebeurtenissen en de taxatie daarvan. Ook zullen we slechts in beperkte mate in de aantekeningen verdere bijzonderheden en citaten geven uit en naar aanleiding van de geciteerde archiefstukken. De geïnteresseerde lezer zal door vergelijking allerlei kleinere en grotere verschillen kunnen vinden tussen onze beschrijving van de geschiedenis en die van anderen. De verantwoording daarvan is gegeven met de geciteerde bronnen.[15.]

Achterin dit boek geven we een lijst van de in de aantekeningen gebruikte afkortingen met hun verklaring. Verder voegen we enkele bijlagen toe. In bijlage 1 geven we een meer gedetailleerd overzicht van de geraadpleegde archieven. In bijlage 2 geven we een chronologische lijst van de voor ons onderzoek geraadpleegde brieven en andere documenten. Daarin komen niet slechts de brieven voor, die direkte gegevens over Brummelkamp bevatten, maar ook alle andere epistels uit de gebruikte archieven, die licht werpen op de door ons beschreven geschiedenis. Deze correspondentie ligt verspreid over vele bewaarplaatsen in Nederland en daarbuiten. Bij elk document geven we daarom op, in welk archief het berust. Van brieven, die gepubliceerd zijn, vermelden we alleen de vindplaats van de gedrukte tekst. In de aantekeningen volstaan we bijna steeds met de vermelding van de initialen van de afzender en van de geadresseerde en de datum van de brief. Slechts waar een van de namen niet gemakkelijk uit de lopende tekst of uit eerdere aantekeningen is af te leiden, is in de aantekening de naam volledig vermeld. In bijlage 3 geven we een bibliografie van de geschriften, waarvan Brummelkamp de auteur was of waaraan hij heeft meegewerkt. Bijlage 4 geeft een overzicht van de ingewikkelde nummering van de eerste zeven jaargangen van *De Bazuin.* Tenslotte geven we een lijst van de door ons geraadpleegde literatuur.

15. Wanneer we in de aantekeningen literatuur opgeven, volstaan we als regel met de relevante meest recente literatuur. Dit geldt in het bijzonder voor verwijzingen naar biografische artikelen in: P.C. Molhuysen, P.J. Blok en Fr. K.H. Kossmann ed., *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* 10 dln. (Leiden 1911-1937; repr. Amsterdam 1974) en in *BWPGN* en *BLGNP.*

2. Jeugd en studiejaren

In dit hoofdstuk zal het gaan over de jeugd en de studiejaren van Brummelkamp. Achtereenvolgens komen aan de orde: zijn ouderlijk huis, schooljaren en godsdienstige vorming, zijn studie aan het Athenaeum in Amsterdam en zijn vriendschap met H.P. Scholte en het verkeren in de Reveil-kring, het jaar van militaire dienst in de Belgische oorlog en daarna zijn verblijf en studie in Leiden, afgesloten met het proponentsexamen, dat hem de toegang gaf tot het ambt van dienaar des Woords.

2.1. Ouderlijk huis

Over de jeugdjaren van Anthony Brummelkamp zijn we beter ingelicht dan over die van de andere 'vaders der Scheiding'. Dat is voor een belangrijk deel aan hemzelf te danken. Bij allerlei gelegenheden in zijn latere leven heeft hij teruggegrepen op zijn jeugd en daaruit bijzondere herinneringen doorgegeven.[1.]

Anthony's ouders behoorden tot tamelijk welgestelde burgerfamilies. Zijn vader, Johannes Brummelkamp, was een kosterszoon uit Loenen op de Veluwe, die naar Amsterdam was getrokken en het daar had gebracht tot tabakswinkelier in de Jodenbreestraat nabij de St. Anthonysluis. Zijn moeder, Anna Henriëtta Hesselink, was geboren in Hattem als dochter van een jurist en een domineesdochter. Ze was een ontwikkelde vrouw en las bijvoorbeeld het Nieuwe Testament in het Grieks. Vader en moeder Brummelkamp trouwden in 1806. Het was voor de bruidegom het derde huwelijk. Uit twee eerdere huwelijken had hij twee kinderen. Uit dit derde werd, na twee dochters, hun zoon Anthony geboren op 14 oktober 1811. Over zijn wieg viel de schaduw van de Franse overheersing. Keizer Napoleon bezocht juist in diezelfde oktoberdagen Amsterdam, de aftakelende hoofdstad van het bij Frankrijk ingelijfde Holland. Vanwege het continentale stelsel verliep de tabakshandel. Daarom verhuisde de familie Brummelkamp in 1813 naar Smilde. Ze vond er een uitstekend onderdak bij een schatrijke oude tante in haar landhuis 'Nieuw-Assenrade'. Dank zij een aandeel in haar erfenis kon Johannes Brummelkamp na haar dood in 1815 definitief gaan rentenieren.[2.]

1. *Kompl. Uitg.* II 33-54 en verschillende artikelen in *De Bazuin.*
2. H. Brugmans, *Geschiedenis van Amsterdam* V (Utrecht en Antwerpen 1973) 39-144. Vader Johannes Brummelkamp trouwde in eerste huwelijk met Alida Burk te Amsterdam op 17 april 1797; in tweede huwelijk met Hermina Antonia Bessem te Amsterdam op 31 oktober 1802; in derde huwelijk met Anna Henriëtta Hesselink te Doornspijk op 28 september 1806. Uit het eerste huwelijk werden geboren: Elisebeth Rebecka (ged. 18-02-1798) en Dirk (ged. 29-06-1800). Uit het tweede huwelijk: Johanna Catharina (ged. 21-08-1803) en Johannes (ged. 03-03-1805). Uit het derde huwelijk: Anthonia Ida Hester (04-08-1807), Christina Henriëtta (05-11-1809), Anthony (14-10-1811) en Katharina Agnes Hendrina (05-07-1813). Alleen het laatste kind werd in Smilde geboren, de andere in Amsterdam. Op de dag van zijn derde huwelijk was het tweede kind Dirk reeds gestorven. Ook het derde en vijfde kind moeten reeds op jeugdige leeftijd gestorven zijn. Bij het overlijden van vader Brummelkamp in 1849 waren behalve Anthony nog zijn zuster Elisabeth Rebecca (gehuwd met Antonie Elskamp en wonende te Amsterdam) zijn broer Johannes (meester timmerman, gehuwd met Antonia Andrée en wonende in Noord-Amerika) en zijn zuster Christina Henriëtta (ongehuwd en wonende in Amsterdam) in leven. De geboorte-akte van Anthony geeft als adres: 'Jodebreestraat bij de Sint Anthonysluis N 11 canton N 1' en als beroep van de vader 'Tabakswinkelier'. Voorzover we konden nagaan was het huis gelegen op de plaats van het

Tot 1819 bleef de familie in Smilde wonen. Toen verhuisde ze naar Elburg. Daar woonde op het kleine landgoed ‘De Ganzenberg’, een half uur gaans buiten de stad, grootmoeder Hesselink, 85 jaar oud. Aanvankelijk woonden de Brummelkamps in de Kerkstraat in Elburg. Na de dood van grootma Hesselink namen ze hun intrek op ‘De Ganzenberg’. Daar, in de landelijke omgeving tussen Zuiderzee en Veluwe, bracht Anthony een aantal zeer gelukkige jeugdjaren door.[3.]

2.2. Schooljaren

Anthony bezocht in Elburg van 1819-1822 de lagere school, een stadsschool voor kinderen uit alle standen, onder leiding van meester La Faille en gevestigd in het ‘Heilige Geest-Gasthuis’. La Faille was een huisvriend van de

huidige perceel Jodenbreestraat 22, naast het zgn. ‘Titus-huis’. De hier vermelde gegevens zijn ontleend aan Brummelkamps eigen mededelingen; aan de doop-, trouw- en begraaf-registers en de notariële archieven van Amsterdam (in het GA aldaar); aan die van Doesburg, Doornspijk, Elburg, Hattem en Loenen (in het RA Gelderland); aan het archief van de burgerlijke stand van Smilde (RA Drenthe); aan de memories van successie in de provincies Drenthe en Gelderland (RA aldaar). Zie ook in *De afgescheidenen van 1834 en hun nageslacht* 136-137 de kwartierstaat van Brummelkamp. Anthony's grootvader van moederszijde was doopsgezind; zijn moeder werd volwassen gedoopt in de gereformeerde (hervormde) kerk te Doornspijk. De in de tekst genoemde oude tante was Catharina H. Buschman, weduwe van de militaire arts J.B.F. Rebenscheidt. Zij en haar zuster, Anthony's grootmoeder Hesselink, waren dochters van de Elburgse predikant Jacobus Buschman. In Hattem bezat de familie een klein landgoed, ‘Assenrade’ geheten, waarnaar het huis in Smilde genoemd moet zijn. Van ‘Nieuw Assenrode’ is nog een gedeelte over. Het huis, vroeger in Smilde ‘de borg’ genoemd, ligt recht tegenover de hervormde ‘koepelkerk’ aldaar en heeft als adres Tramweg 14. Enkele honderden meters erachter ligt in het land een klein bosje, waar in een graftombe Rebenscheidt met zijn vrouw en enkele anderen begraven liggen. Zie over Rebenscheidt ook: J.R. Clifford Kocq van Breugel, ‘Een brief van Jan Bernard Frederik Rebenscheidt’ in: *Nieuwe Drentsche Volksalmanak* (Assen 1951) 85-88. Uit de erfenis kregen Anthony en de andere kinderen Brummelkamp ieder 2000 gulden ‘tot een spaarpot’. De kerk in Smilde moet de eerste geweest zijn, waar Brummelkamp als kind gekerkt heeft.

3. Het landgoed ‘de Ganzenberg’ bestond uit een huis met hof en een boerenwoning en verdere gebouwen alsmede 13 stukken land. Het lag ten noord-oosten van Elburg in de nabijheid van de Oostendorperweg; er zijn alleen nog fundamenten en een hekwerk van bewaard gebleven. Het is me niet gelukt van het huis een afbeelding te vinden. De Brummelkamps woonden in de stad Elburg van 1819 tot 1823 in het pand aan de Kerkstraat, thans nummer 7. Grootma Hesselink overleed op 12 oktober 1822. Na pogingen om ‘de Ganzenberg’ te verkopen namen de Brummelkamps er zelf hun intrek in de loop van 1823. In november 1829 vestigden ze zich weer in de stad Elburg.

Brummelkamps en zijn school droeg nog een christelijk stempel, 'ingericht om de godsvrucht te leeren eerbiedigen en de dienst des Heeren te leeren hoogachten'. Er heerste een sfeer van eerbied voor de Heilige Schrift. De Heidelbergse Catechismus moest er geleerd worden; 'de groote waarheden der Hervorming wortelden met het opgroeien diep in het jeugdig gemoed'.[4.] In 1822 maakte Anthony de overstap naar het voortgezet onderwijs. Daarvoor kon hij in Elburg zelf heel goed terecht aan het Instituut Van Kinsbergen. Dit was voortgekomen uit de oude Latijnse school en had gemiddeld 40-50 leerlingen. De helft daarvan bestond uit inwonende knapen uit meestal aanzienlijke families elders in Nederland. Het instituut had een 'onderbouw', vergelijkbaar met een 'Franse school', en een 'bovenbouw', die de functie van een 'Latijnse school' had en de leerlingen kon opleiden voor toelating tot een universiteit. Het onderwijs werd er gegeven door vijf leraren en drie secondanten en stond op een behoorlijk peil. Anthony kreeg er van 1822-1828 les in rekenkunde, aardrijkskunde, wiskunde, geschiedenis, Nederlands, Frans, Latijn, Grieks en facultatief wat Hebreeuws. Hier werd de eerste basis gelegd voor de klassieke interesse en bekwaamheid, die hem heel zijn leven is bijgebleven.[5.]

Er heerste aan het Van Kinsbergen-Instituut een heel ander geestelijk klimaat dan op de lagere school. Wat mentaliteit en doelstelling betreft was het een produkt van de Verlichting, sterk gericht op het aankweken van rationele kennis. Het godsdienst-onderwijs bleef beperkt tot een uur per week op een ongeschikt tijdstip. Anthony voelde zich vooral in het zedelijk klimaat onder de leerlingen niet erg thuis. Buiten het verplichte godsdienstuurtje om was er 'van zedelijkheid en tucht des Heeren' en van 'eerbied voor God en zijn dienst' geen sprake. Aan wat hij zag als spotternij en wangedrag deed Anthony niet mee. Al in zijn jeugd bleek hij een nauw geweten te hebben. Onder de jongens van zijn leeftijd beschouwde men hem als een van 'de fijnen'.[6.]

Anthony was een vlotte leerling. Voor zijn goede vorderingen werd hij meer dan eens met een medaille onderscheiden. Hij stond zowel bij zijn leermees-

4. H.J. Olthuis, *Gedenkboek. Elburg 1233-1933* (Elburg 1933) 76-79 *Kompl. Uitg.* II 38-39.
5. G. Westerink, *Instituut Van Kinsbergen. Instituut van opvoeding in Elburg* (Zutphen 1976). A.W. Lindenburg, *Het instituut Van Kinsbergen te Elburg in de 19e eeuw (met beknopt overzicht van de 20e eeuw)* (z.p., z.j. (Elburg 1984)), vooral 22-116. Het archief van het instituut bevindt zich in de Van Kinsbergen-mavo te Elburg. Volgens het 'Grootboek van Verdiensten' won Anthony twee keer, in 1827 en in 1828, een medaille. Hij volgde het onderwijs in de volgende vakken: Latijn, Grieks, Frans, Hollands, meet- en stelkunde (1 jaar), rekenkunde, aardrijkskunde en geschiedenis.
6. *Kompl. Uitg.* II 39-42.

ters als bij de curatoren in de gunst. In de zomer van 1828 werd hij bij het eindexamen toegelaten om academisch onderwijs te gaan volgen.[7.]

2.3. Godsdienstige vorming

Voor zijn opvoeding en godsdienstige vorming heeft Anthony veel te danken gehad aan zijn 'godvrezende en tegelijk verstandige ouders'. Zij voedden hun zoon op in de vreze des HEREN. Al vroeg kreeg hij besef van Gods hoogheid en alomtegenwoordigheid, van zonde en schuld en van de noodzaak der verzoening. In het ouderlijk huis werd over God en zijn dienst van hart tot hart gesproken met vrienden en vriendinnen. Ook de predikanten waren er regelmatige bezoekers. Al vroeg leefde bij de jonge Brummelkamp de vurige begeerte om bij hen te horen, die naar de hemel gingen. Dit leek hem echter een ideaal, dat eerder nog voor vrouwen als zijn innig vrome moeder dan voor mannen bereikbaar was. In verband hiermee nam hij als kind al het vaste besluit om predikant te worden.[8.]

In zijn jeugd kwam Anthony in aanraking met de verschillende stromingen die er in de kerk waren. Na de verhuizing naar 'de Ganzenberg' behoorde de familie tot de hervormde gemeente van Doornspijk. Deze was orthodoxer dan die in Elburg. In plaatsen als Doornspijk en het nabijgelegen Oosterwolde en Oldebroek had men een aversie tegen de 'avondmaalsvragen' en tegen het gezangboek. Ook waren er groepen van kerkleden, die uit de kerk wegbleven. De Brummelkamps hoorden daar niet bij. Ze stonden wel bekend als 'fijnen', maar leefden niet in de sfeer van conventikels en 'oude schrijvers'. Anthony kreeg een opvoeding in 'meer Schriftmatige dan Dogmatische richting'.[9.]

De Doornspijkse predikant G.W. Bisschop werd vanaf 1824 zijn geestelijke vader. Van de strijd die in die jaren op nationaal niveau door mannen als Schotsman, Da Costa en Molenaar gestreden werd, drong weinig tot de Veluwse kerkmensen door. In de kennissenkring van de Brummelkamps werd over een boekje als van A.S. Thelwall, *Keert U tot Hem die slaat!* tamelijk negatief geoordeeld. Wel was ds. Bisschop in eigen gemeente een trouwe herder in prediking en huisbezoek, in vermaan en catechese. Voor Anthony werd hij 'de vriendelijke leidsman zijner jeugd, door wiens dienst God hem meer en meer inleidde in de behoeften van zijn hart, in het uitnemende en onvoorwaardelijke van het Evangelie zoowel, als in het herderlijke werk eens leeraars'. Hij nam de jonge Brummelkamp soms mee op zijn bezoeken in de gemeente en gaf hem zo zijn eerste pastorale vorming. Bij ds.

7. *Kompl. Uitg.* II 42. Lindenburg, *Het instituut* 82. Archief Van Kinsbergen-instituut, stuk nr. 6.25.
8. *Kompl. Uitg.* II 34-38.
9. Vader Brummelkamp was notabele in de Hervormde Gemeente van Doornspijk. Zie 'Protocol van de handelingen des kerkenraads van de gemeente te Doornspijk', kerkeraadsnotulen van 24-1-1826, 11-1-1829, 27-12-1829. *Kompl. Uitg.* II 47. *Baz.* 36/9. AB a AeM. 17-7-1850. Over de avondmaalsvragen: Hel. de Cock, *Hendrik de Cock, eerste afgescheiden predikant in Nederland. Beschouwd in leven en werkzaamheid. Eene bijdrage tot recht verstand van de kerkelijke Afscheiding* (2e druk; Delfzijl 1886) 439-440.

Bisschop deed hij ook in augustus 1828 openbare belijdenis van zijn geloof in de gemeente van Doornspijk.[10.]

Zo kreeg Anthony een godsdienstige opvoeding in een klimaat van Schriftgetrouwe orthodoxie met bijzondere aandacht voor de levensheiliging en met een positieve instelling ten opzichte van de kerk. De vrijmacht van Gods genade en de noodzaak van verzoening door het offer van Jezus Christus vormden het centrum van zijn geloof.

2.4. Aan het Amsterdamse Athenaeum

In de herfst van 1828 verwisselde Anthony het landelijke Doornspijk voor de grote stad Amsterdam. Om theologie te kunnen studeren had hij een voortgezette litterarische studie nodig, afgesloten door een kandidaatsexamen in de letteren. De opleiding daarvoor behoefde hij niet per se aan een universiteit te volgen; hij kon ook aan het Athenaeum in Amsterdam terecht. Daar doceerden 11 hoogleraren voor ongeveer 110 studenten. Anthony volgde er de colleges van D.J. van Lennep, J.P.E. Voûte, T. Roorda en N.G. van Kampen. Van Lennep, een bekwaam classicus en ook bekend als dichter, gaf Latijn, Grieks en oude geschiedenis. Als gematigd rationalist stond hij negatief tegenover het Reveil. Voûte gaf colleges in mathesis en in 'Physiologia et Logica'. Bij hem kreeg Anthony zijn eerste filosofische scholing. Hij stond als enige van zijn collega's positief tegenover Da Costa en zijn werk. Hij was afkerig van de meeste wijsgerige stelsels, omdat ze niet met het christelijk geloof overeenstemden. Roorda gaf lessen in het Hebreeuws en de Hebreeuwse oudheden. Van Kampen onderwees Nederlandse stijl en was een verklaarde anti-dacostiaan.[11.]

10. G.W. Bisschop, sinds 1824 pred. te Doornspijk, overl. 15-4-1842. Kerkeraadsnotulen Ned. Herv. Gem. Doornspijk 3-8-1828. M.E. Kluit, *Het Protestantse Reveil in Nederland en daarbuiten 1815-1865* (2e druk; Amsterdam 1970) 161-165. R.B. Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam* V, *De strijd voor kerkherstel* (Amsterdam 1978) 112-114. *Kompl. Uitg.* II 26, 44. *Levensbeschr* 597.
11. Anthony kreeg een toelage van 100 gulden per jaar van de Administrateurs van het Van Kinsbergen-instituut; zie Lindenburg, *Instituut Van Kinsbergen* 83, 94. Dit blijkt uit brieven van de administrateuren aan de curatoren extra locum d.d. 11-03, 24-03, 02-06-1829, 02-06-1830, 01-06-1831 en 24-05-1832. Een van de brieven spreekt van bijzondere aanleg, maar 'gebrek aan genoegzame middelen' om verder te studeren. Wellicht was het verblijf in Amsterdam goedkoper dan in Leiden en is Anthony bij familie gehuisvest geweest. *Gedenkboek Athenaeum Amsterdam* (Amsterdam 1932), passim. '350 jaar wetenschap in Amsterdam', speciaal nummer van *Folia Civitatis* d.d. 9 jan. 1982, waarin vooral de artikelen van P. van Zonneveld, P.P. de Baar en J. van de Woestijne. *Geschiedenis van het Amsterdamsch studentenleven 1632-1932. Gedenkboek in opdracht van de illustrissimus senatus studiosorum Amstelodamensium ter gelegenheid van het 300-jarig bestaan der instelling van hooger onderwijs* (Amsterdam 1932), passim. *Van Athenaeum tot universiteit. Geschiedenis van het Athenaeum Illustre in de negentiende eeuw* (Amsterdam 1927). Over de professoren *NNBW*, s.v.. Kluit *Reveil* 149-150, 155-156, 394. Over Voûte: B. de Gaay Fortman, *Figuren uit het Reveil* 406-412. Het archief van het Atheneum in het gemeentearchief te Amsterdam. Evenhuis, *Amsterdam* V 119. Over D.J. van Lennep: M.E. Kluit, *Nader over het Réveil. Vijf schetsen* (Kampen z.j.) 9-44.

Anthony's reeds verkregen opleiding werd aan het Athenaeum uitgebouwd en verstevigd, met name zijn kennis van de klassieken en zijn bedrevenheid in het vertalen en interpreteren. Hij voltooide deze studie door op 19 mei 1830 in Leiden voor de professoren J. Bake en P. Hofman Peerlkamp het kandidaatsexamen in de letteren 'non sine laudibus' af te leggen.[12.]

Het tweejarig verblijf in Amsterdam heeft voor Brummelkamp behalve een wetenschappelijke ook een sociale betekenis gehad. Hij ontmoette er een groot aantal jongemannen uit bekende aristocratische families, van wie velen in latere jaren een vooraanstaande plaats innamen in kerk, staat en maatschappij. Bovendien verkeerde hij in Amsterdam in een uitgebreide familiekring van zijn vaders kant. Hij kreeg in de hoofdstad van het land alle gelegenheid om te leren, wat er zoal op de markt van het leven te koop was.[13.]

2.5. In contact met H.P. Scholte en de Reveil-kring

Onder de studenten aan het Athenaeum signaleerde Anthony hetzelfde als onder zijn mede-scholieren in Elburg: ijdelheid, goddeloosheid en zedeloosheid. Zijn ouders hadden hem ervoor gewaarschuwd en hem opgewekt toch vooral omgang met godvrezende en ijverige jongens te zoeken. Bij het groenlopen verbaasde hij zich over het 'Godvergetend bestaan' van veel studenten. Hij vond echter twee jongemannen, die anders waren. Het waren de Amsterdammer Hein Scholte en de Zwollenaar Willem Hendrik Thorbecke. Bij hen herkende hij de christelijke atmosfeer van thuis. Zij spraken met hem over God en zijn dienst en over de waarheid in Christus. Van hen hoorde hij ook 'welk een openbare strijd daar reeds bestond tusschen hen, die God vreesden en die Hem niet vreesden'.[14.]

De vriendschap met Scholte en Thorbecke, die hierop ontstond, lokte nogal wat kritiek uit. Andere studenten en zelfs een predikant en een hoogleraar bemoeiden zich ermee. Brummelkamps nieuwe vrienden, zeiden ze, waren Dacostianen, mensen met gevaarlijke stellingen, die anderen tot wanhoop

12. Archieven van senaat en faculteiten der Leidse universiteit nr. I/463: Acta Fac. Litt. 1815-1855. HPS a HFK 19-5-1830.
13. Enkele namen: Teding van Berkhout, Smissaert, Donker Curtius, De Marez Oijens, De Haan Hugenholtz, Van Hall, Van de Honert, Falck, Vaillant, Calkoen, Gefken en Koenen. Wat de familie betreft, Anthony's kerkelijk attest naar Leiden werd op 26 jan. 1832 aangevraagd door P. Burk, een broer van vader Brummelkamps eerste vrouw. Volgens *Jaarboekje 1889*, Mengelwerk 16 gingen de meeste kinderen uit het ouderlijk huis van Johannes Brummelkamp in Loenen naar Amsterdam en hadden zowel Johannes als Anthony een grote voorliefde voor deze stad.
14. *Kompl. Uitg.* II 45. Brummelkamps nieuwe vrienden waren beide 4 à 5 jaar ouder dan hij. Voor H.P. Scholte zie noot 1 bij hoofdstuk 1. W.H. Thorbecke, geb. te Zwolle 01-07-1807, was een neef van J.R. Thorbecke. Hij werd in maart 1833 proponent bij de Herstelde Lutherse Gemeente en trouwde op 18-08-1835 in Amsterdam met Maria Scholte, wed. M.J. Beukers. In oktober 1837 deed hij zijn intrede in Zwolle. In 1841 nam hij een beroep naar Amsterdam aan, maar hij overleed op 08-09-1841, voordat hij daar intrede had kunnen doen. Van 1837-1839 woonden de oude vrienden dus weer in elkaars nabijheid.

brachten. Het waren echte proselietenmakers. Vooral Scholte was ‘een allergevaarlijkst mensch’. Anthony liet zich - en dit was een beslissing van verstrekkende betekenis - door deze waarschuwingen niet afschrikken. Hij was ervan overtuigd, dat deze vrienden ‘eigenlijk niets wilden, dan 't geen hem van der jeugd af aan was ingescherpt. Hunne godsdienst was geene andere, dan die zijner Ouders of Leeraren’.[15.]

Vooral via Scholte, maar ook door het verkeren in de familiekring, merkte Anthony al snel, dat het geestelijk en kerkelijk leven in Amsterdam veel meer in beroering was dan op de Veluwe. De jonge student kwam in aanraking met een brede groep kerkleden, die alleen nog maar selectief de hervormde kerkdiensten bezochten. Ze kwamen slechts bij die enkele predikanten, die als orthodox-gereformeerd bekend stonden. Verder bleven ze thuis of kerkten ze buiten de eigen kerk, onder anderen bij de doopsgezinde ds. J. ter Borg en zolang het kon ook bij de Lutherse hulpprediker H.F. Kohlbrügge. Ter Borg stond bekend om zijn gemoedelijke, bijbelse, ondogmatische prediking. Kohlbrügge maakte naam door zijn krachtig verzet tegen een van de Heilige Schrift en de gereformeerde belijdenis vervreemde theologie. Beiden waren ze bezoekers van Da Costa's stichtelijke samenkomsten op zondagavond en hadden ze contacten in de kringen van het Reveil.[16.]

Het viel Anthony op, dat sfeer en toon in zijn nieuwe kennissenkring meer strijdbaar waren dan hij gewend was. De grenzen werden veel scherper getrokken. ‘Men zocht geen vereeniging langer’. De verschillen in de kerk werden niet meer gezien als tolerabele variaties, maar als tegenstellingen tussen geloof en ongeloof, tussen bijbelse vroomheid en eigenwillige godsdienst. De liberale theologie zag men als een stuk ‘wereld’. Met die ‘wereld’ moest men breken.[17.]

Al spoedig koos de jonge Brummelkamp in deze situatie zijn koers. Waar de kern van het evangelie in geding was, viel er niets te halveren. Van huis uit was hem bij Kort Begrip en Catechismus ingeprent, dat de zuivere leer die is, waarin God op 't hoogst verheerlijkt en de mens op 't diepst vernederd wordt. Daarmee had hij een principieel antidotum meegekregen tegen de optimistisch-liberalistische tijdgeest. Wat hij in zijn opvoeding tot dan toe had geleerd, vond hij terug in de gesprekken en brochures van hen die algemeen voor ‘Dompers’, ‘Dweepers’ en ‘Orthodoxen’ werden uitgescholden. De Amsterdamse situatie vroeg van hem een nadere positiebepaling. Aan welke kant zou hij staan? Het was voor hem geen vraag. Met overtuiging koos hij voor de zogenaamde ‘Dompers’, ook al realiseerde hij zich, dat het hem antipathie en vijandschap zou opleveren.[18.]

Deze keus voor mannen als Scholte, Thorbecke, Kohlbrügge en Ter Borg bracht de jonge student weldra in de binnenste kring van het Amsterdamse

15. *Kompl. Uitg.* II 46. AB a GvP 15-1-1872.
16. *Kompl. Uitg.* II 47-48. Over Ter Borg: Kluit, *Reveil* 139, 168, 214-217. Over Kohlbrügge: Kluit, *Reveil* 223-228 en *BLGNP* II 284-288 en de daar genoemde literatuur. Op de Veluwe werd al in 1826 gesproken over afscheiding, *Baz.* 27/2. Over de bijna dagelijkse omgang van Brummelkamp en Kohlbrügge in de jaren 1829-1830: *Baz.* 33/12. Brummelkamp woonde ook Kohlbrügges promotie in Utrecht bij. Vgl. hierna hoofdstuk 11.
17. *Kompl. Uitg.* II 47.
18. *Kompl. Uitg.* II 47-48. AB a IdC 29-10-1844.

Reveil, waarvan Isaäc da Costa de centrale figuur was. Anthony moest bij zichzelf nogal wat overwinnen, voordat hij die kring durfde binnentreden. Was dit niet een zich roekeloos in gevaar begeven, een tergen van zijn vijanden? De verhoudingen waren in die dagen scherp. Hij zou zich bij velen in zijn omgeving onmogelijk maken. Toch 'verstoutte hij zich Da Costa te gaan zien, en het was hem waarlijk, alsof hij een door keizerlijk mandaat vogelvrij verklaarden man opzocht en aan het grootste gevaar zich blootstelde, dat zich laat denken'. Toen hij echter 'dien lieven, voorkomenden man' de hand had gedrukt, was het hem 'een groot gewin in een kring van uitnemende Christenen den zondagavond doorgaans door te brengen; en gedurende het overige van zijn tweejarigen studietijd, te Amsterdam aan den stroom zich te laven, welke die vurige bidder en gezalfde Schriftverklaarder alsdan placht uit te storten'.[19.]

Anthony ontmoette in de 'réunions' een aantal 'uitnemende christenen' met een gevarieerde kerkelijke achtergrond. Behalve met Da Costa maakte hij er kennis met A. Capadose, H.J. Koenen, W. de Clercq, W. Messchert, de families Van Eik, Westendorp, Gildemeester, Bähler, Chevallier en andere Reveil-vrienden en -vriendinnen. Het verkeren in deze kring is voor Anthony een belangrijke factor in zijn geestelijke vorming geweest. Het Amsterdamse Reveil legde sterke nadruk op de religieuze ervaring, gekenmerkt door een diep zondebesef en een warm verlangen naar verzoening en wedergeboorte. Het was gericht op radikale levensheiliging met soms wereldmijdende trekken. Het was ook sterk antithetisch in de strijd tegen de tijdgeest: anti-rationalistisch, anti-liberalistisch, anti-humanistisch en anti-secularistisch. Het legde sterke nadruk op het goddelijk gezag van de Heilige Schrift en op de leer van de vrije genade. Het was daarbij kritisch ten opzichte van de in de gevestigde kerken heersende theologie. Men was nog niet toe aan intensieve akties voor kerkherstel. Het bleef bij protest tegen het verval van de kerk. Maar dat alleen al was in het brave en zelfingenomen Nederland van het begin der negentiende eeuw een respectabele aktiviteit. Bovendien had het Reveil, vooral onder de sterke invloed van Da Costa, een eschatologische gerichtheid. Men werd geboeid door profetie en apokalyps. In correspondentie en gesprek namen de profetieën en hun vervulling een grote plaats in. Tenslotte had het Reveil ook een sterk missionaire inslag. Er ging een sterk appel van uit op heel het Nederlandse volk. In al deze karaktertrekken van het vroege Amsterdamse Reveil was er ook een verbindende lijn, een attitude, die heel de beweging stempelde: een dagelijkse omgang met Gods Woord, een godvrezende gezindheid met accent op de radikaliteit van het geloof, een vaste overtuiging en een vurig élan om die overtuiging uit te dragen, een verlangen om het eigen leven evenals dat van anderen dienstbaar te maken aan Gods koninkrijk, de intentie om tot eer van God en tot heil van de naaste ook anderen wakker te schudden en in het 'reveil' mee te nemen.[20.]

19. *Kompl. Uitg.* II 49. Scholte had al sinds 1826 contact met Da Costa, Smits, *Afscheiding* VI 298. Kluit, *Reveil* over de samenkomsten ten huize van Da Costa, 167-168. Ook Evenhuis, *Amsterdam* V 116-119.
20. A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795. Haar geschiedenis en theologie in de negentiende en twintigste eeuw* (2e druk; Kampen 1981) 75-85. Kluit, *Reveil*, passim. A.C. Honders, 'Op zoek naar de theologische structuur van het Réveil' in *Kerk en Theologie* 27 (1976) 1-17.

De jonge Brummelkamp heeft enkele jaren in de frisse wind van dit Reveil mogen staan. Vooral Da Costa's bidden en bijbelverklaring heeft diepe indruk op hem gemaakt. Hij vond in de réunions voeding voor zijn eigen geloofsleven. Hij leerde er ook de geesten onderscheiden en werd er opgescherpt tot de strijd tegen dwaling en leugenleer. Hij leerde er de vaderlandse kerk en haar predikanten meer dan tevoren kritisch bekijken. Hij raakte op de hoogte met de geestelijke herlevingen in het buitenland. Hij werd des te meer gemotiveerd om het evangelie te gaan verkondigen en om kerk en volk van Nederland terug te roepen tot de Christus der Schriften. Hier tekenden zich motieven af, die in Brummelkamps leven blijvende betekenis zouden krijgen. De meeste caracteristica van het Reveil waren bij hem terug te vinden. Alleen van bijzondere interesse voor profetie en eschatologie was bij hem, in tegenstelling tot Scholte, geen sprake.

De reaktie van Brummelkamps ouders op zijn omgang met Scholte en de Reveil-mensen was christelijk nuchter. Anthony had hun zijn ervaringen geschreven. Die riepen aanvankelijk kritische vragen op. Waarschijnlijk speelde het oordeel van ds. Bisschop daarin mede een rol. In zijn ogen was Scholte een ‘halve duivel’. Men vroeg aan vader en moeder Brummelkamp: ‘is 't voorzichtig dat uw zoon zoo openlijk met hen verkeert en de partij kiest dier mannen? Zij zijn wel vrome mannen, maar men moet ook door de wereld; voorzichtigheid is altijd raadzaam!’ Dergelijke argumenten waren echter voor de Brummelkamps niet overtuigend. Ze schreven hun zoon, dat hij vooral de Here moest smeken om zijn leiding. Deze stellingname was voor de jonge student van groot belang. Het bevestigde hem in zijn overtuiging, dat hij allereerst coram Deo stond en niet terwille van mensen een halfslachtig compromis mocht kiezen, daar waar de Here hem duidelijk een andere weg wees. Daarom bleef hij in de eenmaal gevonden vriendenkring verkeren. Hij ontving er een belangrijk stuk voorbereiding voor zijn latere levenstaak: de dienst van het evangelie en de strijd om reformatie en herstel van de Gereformeerde Kerk in Nederland.[21.]

2.6. Op veldtocht met de Leidse Jagers

Zoals we zagen deed Anthony op 19 mei 1830 in Leiden zijn kandidaatsexamen in de letteren. De weg was nu vrij om in deze oudste Nederlandse academiestad theologie te gaan studeren. Financiële bijdragen van vrienden als Da Costa en Kohlbrügge stelden hem mede daartoe in staat. Zo verhuisde hij in de nazomer van 1830 naar Leiden.[22.]

Voorlopig kwam er echter niet veel van studeren. Op 5 oktober 1830 vaardigde koning Willem I een proklamatie uit, waarin hij het Nederlandse volk te wapen riep tegen de Belgische opstandelingen, die in Brussel de onafhankelijkheid hadden uitgeroepen. Deze oproep vond ook in Leiden gehoor. Er

21. *Kompl. Uitg.* II 49. AB a GvP 15-1-1872.
22. Huishoudboekje met financiële aantekeningen in het Kohlbrügge-archief, aant. van 28-1-1831. IdC a HPS 28-4-1830. HPS a HFK 8-5-1830.

werd een corps ‘vrijwillige Jagers der Leidsche Hoogeschool’ gevormd, ongeveer 250 man, onder leiding van officieren en onderofficieren uit het beroepsleger. Ook Brummelkamp meldde zich. Hij werd op 21 oktober 1830 ingeschreven. Onder de vrijwilligers bevonden zich verder Hein Scholte en Simon van Velzen. De nauwelijks begonnen studie werd gestaakt en de training voor de krijgsdienst begon. De exercities vielen eerst zwaar, maar al gauw raakten de studenten er aan gewend.[23.]

Op 13 november 1830 vertrok het Leidse Jagerscorps uit Leiden in zuidelijke richting. De jongemannen waren in een verheven en ernstige stemming. Wie kon zeggen, hoe lang de oorlog zou duren? En hoevelen zouden in de strijd het leven verliezen? Brummelkamp en zijn vrienden waren ervan overtuigd, dat ze uittrokken voor een heilige zaak. De Reveil-vrienden in Amsterdam beloofden hen in elke samenkomst in de gebeden te gedenken.[24.]

De eerste weken van hun dienst waren de Jagers betrokken bij de verdediging van Breda. Daarna lagen ze ingekwartierd in verschillende Brabantse dorpen, waar ze de tijd doorbrachten met het houden van oefeningen en wachtlopen. Daarnaast bleef er voor wie dat wilde nog wel wat tijd over om te studeren. De meesten echter brachten hun vrije tijd in een herberg door met gesprek en spel. Brummelkamp voelde zich daar niet thuis, evenmin als Scholte. De beide vrienden trokken voortdurend samen op. Ze hadden weinig contacten met anderen. Ook hier was er dus het isolement. 's Zondags kwamen ze meestal met een klein groepje bijeen om een preek te lezen of eenvoudig de Bijbel te lezen en te bespreken. In hun vrije uren vonden ze onderlinge stichting in meditatie en gesprek. Ook met de gezinnen waar ze in kwartier lagen, lazen ze soms uit de Bijbel. Via correspondentie bleef de band met de Reveil-vrienden bewaard. Die stuurden af en toe aan Scholte enige lektuur, zoals geschriften van A. Capadose, Z.H. van der Feen en C.M. van der Kemp. Ook las Scholte verschillende kerkhistorische werken; waarschijnlijk nam ook Brummelkamp kennis van deze lektuur. Als ze daartoe verlof kregen, bezochten ze de bekende ds. L.G. James in Breda en kerkten bij hem. Enkele keren reisden ze naar Capelle bij Waalwijk, naar ds. C. Gutteling, voorzover hun bekend ‘de eenigste hier in de omtrek die de waarheid verkondigt’. Met ‘innige blijdschap’ beluisterden ze zijn preken.[25.]

Eind juli 1831 steeg de spanning in het leger. De koning besloot de opstandige Belgen in een grootscheeps offensief tot gehoorzaamheid te dwingen. Onder leiding van de kroonprins, de ‘held van Waterloo’, begon op 2

23. J. Roemer, *Gedenkschrift van den veldtocht der heeren studenten van de Hoogeschool te Leiden, ten heiligen strijd voor vaderland en koning, in de jaren 1830 en 1831* (Leiden 1831). B.W. Wttewaal van Wickenburgh en P.W. Alstorphius Grevelink, *Het Leidsche Jagerscorps. Eenvoudig, maar getrouw verhaal van den veldtocht van het corps vrijwillige jagers der Leidsche Hoogeschool in 1830 en 1831* (Leiden 1881). Jacqueline Bel, Willem Otterspeer en Peter van Zonneveld, *De Leidse Jagers 1830-1831* (Leiden 1981). HPS a HFK 26-10-1830. M. Stol, ‘Met de Leidse Jagers op mars’, *De Hoeksteen* 8 (1979) 83-90.
24. IdC a HPS 27-10-1830, IdC a HPS 4-12-1830.
25. HPS a HFK 28-12-1830, 31-1-1831, 18-3-1831, 19-5-1831. L.G. James a HPS 10-12-1830, 17-1-1831, 29-7-1831, 5-9-1831. Mevr. James a HPS 21-3-1831. *Baz.* 16/39. IdC a HPS 27-7-1831.

augustus 1831 de Tiendaagse Veldtocht. De Leidse Jagers gingen als tirailleurs meestal aan de spits van het leger. Op enkele plaatsen, met name Beringen en Bautersem namen ze deel aan hevige gevechten. Hun dapper gedrag werd algemeen geroemd. Bij Beringen sneuvelde een van hen, wat op Brummelkamp en de anderen een diepe indruk maakte. De veldtocht verliep voorspoedig. De Belgen moesten steeds verder terugtrekken. Graag hadden de jagers Brussel nog bezet, maar onder druk van vooral Frankrijk werd op 13 augustus bij Leuven een wapenstilstand gesloten. Kort daarop beleefden de Leidse Jagers voor de wallen van Leuven nog bange ogenblikken, toen ondanks de wapenstilstand een hevig kanonvuur op hen werd geopend. Bij die gelegenheid lagen Brummelkamp en Van Velzen naast elkaar in dekking.[26.]

Op 14 augustus begon de terugtocht. Een week later was het corps weer terug in Eindhoven. Nog bijna vier weken bleef het in dienst. Op 18 september begon de thuisreis. Onderweg werden de jagers feestelijk ingehaald in Dordt, Rotterdam, Delft en Leidschendam. De dappere studenten werden bejubeld in hooggestemde toespraken en in tientallen gelegenheidsgedichten. Overladen met huldeblijken hielden ze op 23 september hun intocht in Leiden. Heel de stad vierde feest. In de Pieterskerk hield prof. W.A. van Hengel een gelegenheidsrede. Van de 'Leidsche Jofferen' kregen de Jagers een zilveren gedenkpenning met inscriptie aangeboden. Het was een grandioze en indrukwekkende dag.[27.]

Met permissie van de koning mochten de Leidse, evenals de Utrechtse en Groninger Jagers nu weer aan de studie gaan. Hoewel de oorlog nog voortduurde, was voor hen de krijgsdienst voorgoed voorbij. Op 22 juni 1832 kregen ze allen als blijvende herinnering en eerbewijs het Metalen Kruis uitgereikt. Op 11 juni 1839 werd hun corps finaal ontbonden. De veldtocht werd evenwel geen vergeten hoofdstuk. Nog vele decennia lang vonden periodiek in Leiden herdenkingsplechtigheden plaats, waaraan Brummelkamp meestal deelnam. Hij vertelde ook graag in de familie- en vriendenkring over zijn belevenissen in de oorlogstijd. Ze hebben in verschillende opzichten hun sporen in zijn leven nagelaten: in vaderlandsliefde, in levenservaring en strijdensbereidheid. In het jaar van de veldtocht raakte Brummelkamp vertrouwd met het militaire leven. De dagelijkse krijgsdienst hardde hem naar lichaam en geest. In de omgang met burgers en mede-soldaten uit verschillende standen en streken deed hij praktische mensenkennis op. Van nabij leerde hij het rooms-katholicisme kennen. De vriendschap met vooral Scholte en ook met Van Velzen werd versterkt en verdiept. Het jaar van militaire dienst is voor Brummelkamp zeker geen verloren jaar geweest.[28.]

2.7. Het theologisch onderwijs in Leiden

Op 3 oktober 1831 waren Brummelkamp en zijn strijdmakkers weer in Leiden present bij de opening van de academische lessen. Ze konden nu aan de

26. *Baz.* 32/38 over Van Velzen. Zie verder de boven in noot 23 genoemde literatuur.
27. Over thuisreis en aankomst in Leiden vooral veel gegevens in: Roemer, *Gedenkschrift* 66-121.
28. De jagers lagen vaak bij een boeren- of burgergezin in kwartier. Vgl. ook Mulder, 'Leven, lieven, loven' 8. Een reünie bijv. in 1884, *Baz.* 32/38.

theologische studie beginnen. De Leidse academie telde vijf faculteiten. Er doceerden 26 hoogleraren voor 600 studenten, van wie er ongeveer 150 theologie studeerden.[29.]

Het klimaat in de Leidse theologische faculteit in Brummelkamps studiejaren werd beheerst door wat meestal getypeerd wordt als 'rationalistisch supranaturalisme', vrucht van de verbintenis tussen het rationalisme van de 'Aufklärung' en een traditionalistische orthodoxie. Centraal was daarin de visie op de verhouding van menselijke rede en goddelijke openbaring. Men meende, dat die zonder moeite met elkaar in overeenstemming te brengen waren. Wat Gods Woord zei, ging hoogstens boven de rede uit, maar nooit daartegen in. God openbaarde volgens deze visie geen dingen, waar de mens het niet mee eens zou kunnen zijn. Hij gaf de christen ook geen reden tot verzet en tegenspraak. Omgekeerd had Hij weinig reden om zich over zijn redelijk denkende christenen te vertoornen. Gods openbaring veranderde hier van karakter. Men zag haar nauwelijks meer als appellerende, om geloof vragende en geloof werkende verkondiging, maar alle nadruk viel op de 'notitia': de openbaring als mededeling van een reeks heilzame waarheden. Het antwoord van de mens daarop bestond vooral uit de verstandelijke toestemming en een passende levenswandel. Dit leidde onmiskenbaar tot moralisme.[30.]

Het is duidelijk, dat deze liberale theologie met de centrale leerstukken van de gereformeerde theologie niet meer uit de voeten kon. Zij nam er niet expliciet afscheid van, maar holde ze wel volledig uit. Men was naar eigen gevoelen nog gematigd orthodox, maar had zich in feite van Calvijn en 'Dordt' gedistantieerd. Dit rationalistisch supranaturalisme heeft dan ook met zijn 'onbepaaldheid en halfheid' de weg bereid voor de eigenlijke 'moderne theologie'.

Leiden had in die jaren de naam orthodoxer dan Groningen en liberaler dan Utrecht te zijn. Vier hoogleraren doceerden er de theologische vakken: L. Suringar, J. Clarisse, W.A. van Hengel en N.C. Kist.[31.]

Suringar (1770-1833) was een nauwkeurig, vriendelijk, plichtsgetrouw en bescheiden man, die echter niet bijzonder veel indruk op zijn studenten maakte. Zijn brede en degelijke geleerdheid bezorgde hem wel een goede naam in binnen- en buitenland. Hij gaf college in de dogmatische theologie, theologia naturalis, symboliek en verder responsie-colleges over kwesties uit de dogmatiek.

29. Op 21 okt. 1831 lieten Brummelkamp, Scholte en Van Velzen hun bul recenseren, A.S.F. nr. 206, Rolle van Recensie 1831. Over de Leidse Academie: *Album Studiosorum Academiae Lugduno Batavae MDLXXV MDCCCLXXV* (Leiden 1875). *Geschiedboek van het Leidsche Studenten Corps ter gelegenheid van het 375-jarig bestaan van de universiteit te Leiden, 1575-1950* (Leiden 1950). *Pallas Leidensis MCMXXV* (Leiden 1925). J.J. Woltjer, *De Leidse universiteit in verleden en heden* (Leiden 1965).

30. Rasker, *NHK* 32-35. C. Sepp, *Proeve eener pragmatische geschiedenis der theologie in Nederland, sedert het laatst der vorige eeuw tot op onzen tijd (1787-1858)* (2e druk; Amsterdam 1860) passim. J. Lindeboom, *Geschiedenis van het Vrijzinnig Protestantisme* II (Assen 1933) 27-29, 53. K.H. Roessingh, *De moderne theologie in Nederland. Hare voorbereiding en eerste periode* (Groningen 1914) 7-26.

31. Over de hoogleraren: Sepp, *Proeve* register s.v.. *Kompl. Uitg.* II 170-171. *Levensbeschr.* 25-29. Over Clarisse *BWPGN* II 60-73. Over Van Hengel *BWPGN* III 681-692. Over Kist *BWPGN* IV 769-778. Over Suringar *NNBW* V 843-845.

Clarisse (1770-1846) was de meest gewaardeerde onder de theologische professoren. Hij was een man met een formidabele en grondige kennis op brede terreinen van de wetenschap. In Leiden gaf hij dogmatiek, apologetiek, moraal-theologie, hermeneutiek, encyclopedie en soms ook pastoraal-theologie. Zijn meest geliefde vak was de moraal-theologie. Zijn colleges daarover werden het drukst bezocht. Men waardeerde hem vooral om zijn imponerende, krachtvolle en levendige taal. Hij bezag de dingen vanuit een wijsgerige optiek. Moeilijke kwesties kon hij helder onder woorden brengen en oplossen. In het christendom zag hij de praktische strekking als hoofdzaak. Een echte dogmaticus was hij niet, ook al gaf hij dogmatische colleges. Merkwaardig is, dat hem soms is verweten, dat H.P. Scholte zijn ideeën bij hem vandaan had. Ook is bekend, hoe Clarisse in 1835 voor A.C. van Raalte in de bres gesprongen is, toen Van Hengel en Kist hem om zijn afgescheiden sympathieën van het examen wilden weren. Hoewel naar algemeen getuigenis de oude gereformeerde theologie niet meer de zijne was, had Clarisse daarvoor toch voldoende waardering om haar niet te willen bestrijden. Deze houding was typerend voor de supra-naturalistische theologie: men was de drempel naar de ‘neologie’ niet over en wilde dat ook niet.

Van Hengel (1779-1871) was de exegeet van de Leidse faculteit. Hij doceerde de exegese van het Nieuwe Testament en gaf verder colleges over het welsprekend preken aan de hand van zijn *Institutio Oratoris Sacri* en soms ook over de wijze, waarop men de catechismus voor het volk moest verklaren. Voor meer gevorderde studenten hield hij een ‘collocutio familiaris’ over de goede ambtsvervulling. Van Hengel was een scherpzinnig man, die in zijn exegese streng grammaticaal woord voor woord verklaarde. Volgens R.C. Bakhuizen van den Brink deed hij dat ‘met evenveel geestdrift voor Grieksche partikels als wantrouwen tegen apostolische denkbeelden.’ Zijn exegese stond vrij van alle dogmatiek. Ze moest zijns inziens juist voor de dogmatiek het fundament vormen. Met zijn methode heeft hij school gemaakt. Daarnaast werd hij gewaardeerd om zijn praktijkgerichte onderwijs over de ambtelijke dienst en met name over de prediking.

Kist (1793-1859) gaf colleges over de oudere en de meer recente kerkgeschiedenis, behandelde de ‘literaris historia’ van de kerkelijke schrijvers, las met de studenten uit de patres en hield met hen oefeningen in het disputeren over vooral historisch-theologische kwesties. De studenten waardeerden hem om zijn bevattelijk onderwijs. Met aandacht voor de belangrijkheid van ieder feit, zocht hij vooral naar de verbanden van oorzaak en gevolg. Door zijn arbeid stimuleerde hij tot vakkundige kerkhistorische studie.

Alle vier de hoogleraren hielden met de studenten praktische oefeningen in de ‘oratoria sacra’. Zij leerden hen preken volgens de zogenaamde methode-Hollebeek, een sterk synthetische aanpak, in tegenstelling tot de soms overdreven analytische preekwijze van de zeventiende en achttiende eeuw. Van Hengel legde er vooral de nadruk op, dat de predicator zich moest

houden aan zijn tekst en daarover aktueel en eenvoudig-populair moest preken. Naast Clarisse heeft hij in dezen op de studenten de meeste invloed gehad.[32.]

Opvallend in het Leidse vakkenpakket was de nadruk op de dogmatische vakken. Het Oude Testament ontbrak geheel, evenals het kerkrecht en de filosofie. Verder vormden de pastorale vakken geen apart vakgebied.

2.8. Studiegang

Het theologisch onderwijs in Leiden was in de jaren dat Brummelkamp er studeerde, naar het getuigenis van verschillende tijdgenoten weinig boeiend en stimulerend. De professoren gaven hun lessen in een 'collegiekamer' bij zich aan huis. Ze droegen een geprepareerd diktaat voor, waaraan ze nu en dan improviserend enige uitbreiding gaven, alles in het Latijn. Responsiecolleges werden eveneens geheel in het Latijn gehouden. Op de meeste colleges hoefde alleen maar ijverig geschreven te worden, zodat het collegebezoek veel te wensen overliet. Er werden per week ruim 30 uren gegeven. In de overblijvende tijd moesten dan de diktaten bestudeerd worden, die meestal in hoofdlijnen de volledige stof van een bepaald vak behandelden. Een gemiddelde student behoefde er niet hard voor te werken.[33.]

Na zijn terugkeer uit Brabant heeft Brummelkamp ruim tweeëneenhalf jaar in Leiden gestudeerd. Van oktober 1831 tot december 1832 prepareerde hij zich voor het kandidaatsexamen in de theologie, dat hij op 13 december 1832 'non sine laudibus' aflegde. Van december 1832 tot mei 1834 werkte hij vervolgens voor zijn proponentsexamen. Aanvankelijk woonde hij op een kamer in de Haarlemmerstraat, later op de Hoogerwoerd. Alleen in de vakanties ging hij naar Elburg. Aan het algemene studentenleven in corps, sociëteit en dispuut deed hij niet mee. Hij trok daarin de lijn van zijn Amsterdamse tijd door.[34.]

32. Uit de series lectionum 1830-1834 in A.S.F. I/318 blijkt de verdeling van de vakken. Over Clarisse-Scholte: Sepp, *Proeve* 94. Zie over Clarisse ook DvH a HPS 14-7-1834. Clarisses verdediging van Van Raalte in *Kompl. Uitg.* II 328-330 vgl. 318. Het oordeel van R.C. Bakhuizen van den Brink en meer informatie over de studie in Leiden in L. Brummel, *De studietijd van R.C. Bakhuizen van den Brink door brieven toegelicht* ('s-Gravenhage 1969). Over de methode-Holle-beek: L. Knappert, *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk gedurende de 18e en 19e eeuw* (Amsterdam 1912). Behalve Hasebroek, Beets, Bakhuizen van den Brink en Van Koetsveld studeerden er in die tijd o.a. ook: H.L. Oort, W.G. Brill en H.J. de Haan Hugenholtz.
33. Verschillende bijzonderheden over de studie in Leiden in die tijd vindt men behalve in de reeds genoemde literatuur ook in: *Het dagboek van de student Nicolaas Beets 1833-1836.* Peter van Zonneveld ed. ('s-Gravenhage 1983); M. Mathijssen e.a., *Schandaal in Leiden. Brieven over de lotgevallen van de theologiestudent Gerrit van de Linde* (Amsterdam 1978); J.H.J. Willems, *Joh. Petrus Hasebroek. Bijdrage tot de kennis van het letterkundig leven, voornamelijk in de jaren 1830-1840* (Eindhoven 1939) 17-38; A.J. Onstenk, *'Ik behoor bij mezelf'. Cornelis Elisa van Koetsveld 1807-1893* (Assen 1973) 5-11; J. Kneppelhout, *Studententypen* (Leiden z.j. (1841)); idem, *Studentenleven* (Leiden 1844).
34. In het examenboek van de theologische faculteit aan de Leidse academie (1831-1836), A.S.F. II, BA 5, 1, zijn van de latere afgescheiden predikanten de volgende examendata vermeld: Ledeboer 6-1-1832, Scholte 20-1-1832, Fijnebuik 13-6-1832, Brummelkamp en Van Velzen 13-12-1832, Van Raalte 19-4-1834, alle met het iudicium 'non sine laudibus'. Van de examens van Gezelle Meerburg en Bähler heb ik geen aantekening kunnen vinden. Gegevens over de woonadressen van Brummelkamp zijn ontleend aan *Studenten almanak 1830* (Leiden z.j.)

Voor Brummelkamp was wat hij aan de academie leerde veelszins onbruikbare theologie, die hem maar weinig beïnvloedde. De *Medulla* van Joh. à Marck, een klassiek gereformeerd compendium, was het dogmatisch handboek, maar hoe dit functioneerde, is niet bekend. De jonge Brummelkamp moest voor een belangrijk deel zichzelf inwerken in de gereformeerde theologie door het lezen van bijvoorbeeld de *Acta* van de Dordtse synode en van werken van Calvijn, J. Trigland, W. à Brakel en anderen. Ook geschriften uit het Zwitserse en Franse Reveil zullen tot zijn lectuur hebben behoord. Maar vooral verdiepte zich zijn oriëntatie op de Bijbel. 'Was vroeger in de ouderlijke woning, het Woord Gods zijn godsdienst-boek geweest, ook in dezen tijd was het zulks voor zijne Theologie; - door genade was het zijn Theologisch repertorium en toetssteen bij alles wat hem ontmoette'.[35.]

Deze instelling kwam uiteraard vooral aan het licht bij de preekcolleges. De 'rechtzinnige' preekvoorstellen van Brummelkamp en zijn vrienden vielen uit de toon. Een van de hoogleraren maakte er geen geheim van, dat hij zulk een richting schadelijk vond. Een ander stond er wat positiever tegenover. Onder hem - waarschijnlijk Clarisse - preekte Brummelkamp over Marc. 10:25 en 26: 'Wie kan dan zalig worden? Bij de menschen is het onmogelijk, maar niet bij God'. 'Op de kritiek en ook op de wandeling naar huis weidde de professor uit over het nut om over dergelijke waarheden te prediken en over de jammerlijke verwaarlozing ervan in onzen tijd. Na hierover behoorlijk gesproken te hebben werden er waarschuwende woorden gehoord tegen derzelver overdrijving.'[36.]

en idem de almanakken voor de jaren 1831, 1832, 1833 en 1834 en aan de rollen van recensie over de jaren 1831-1834. Over het niet meedoen aan het studentenleven: *Levensbeschr.* 33. C.G. de Moen werd overigens in 1833 nog wel lid van het studentencorps, zoals blijkt uit een stuk d.d. 7-10-1833.

35. *Kompl. Uitg.* II 50. Een voorbeeld van voor Brummelkamp onbruikbare theologie bij Willems, *J.P. Hasebroek* 22 in een citaat van Beets: Van Hengel sprak op college over de preëxistentie van Christus: 'Dat hangt aan één tekst. Ik zal zien, dat ik er wat op vind.' Vgl. HPS a HFK 23-2-1830 (diktaten duister en verward) en HPS a HJB 26-8-1836: (ik hoefde van de professoren het liegen niet te leren). *Baz.* 30/45: Brummelkamp kocht de Acta van de Dordtse synode 1618-1619 voor 1, - op een auctie. *De Vrije Kerk* 10 (1884), 439-440: hoongelach op een auctie, wanneer men de Dordtse Acta, het kerkhistorisch werk van Trigland of een werk van W. à Brakel kocht. Volgens een van de professoren waren dergelijke boeken het best te gebruiken als scheurpapier. Scholte had er een afspraak over met een jood, die ze hem per kilo verkocht. Gebruik van J. à Marcks *Medulla*: HPS a AMCvH 26-1, 16-2-1838. Over J. à Marck (1656-1731): *NNBW* IX 648-650. Hij schreef o.m. *Theologiae christianae medulla didactico-elenctica* (Amsterdam 1690). Over W. à Brakel: J. van Genderen in: T. Brienen e.a., *De Nadere Reformatie. Beschrijving van haar voornaamste vertegenwoordigers* ('s-Gravenhage 1986) 165-191.

36. *Kompl. Uitg.* II 52-54.

Men noemde hier overdrijving, wat voor Brummelkamp een accentueren van het hart van het evangelie was. Hij kon zich in een dergelijke rationalistisch getinte compromis-theologie niet vinden. Later schreef hij daarover: ‘'t Geen de Akademie hem leverde, maakte natuurlijk weinig indruk op hem, daar hij 't niet gebruikte. Nam hij zijn colleges waar, 't was zeker niet om daarna zijne diktaten te bestuderen. Het Rationalisme en Supra-naturalisme van dien tijd was, zoowel naar zijne oorspronkelijke, Bijbelsche vorming als naar de opvatting van den krachtigen geest van Da Costa, die hem had gelaafd, ook voor hem veel te flauw en te ver veroordeeld, dan dat hij er eenige andere notitie van nemen kon, dan om er van te walgen of het te bestrijden’.[37.]

Het theologisch klimaat in Leiden was inderdaad in veel opzichten tegengesteld aan dat in de Amsterdamse Reveil-kring. Voor de oppervlakkige beschouwer was de in Leiden gedoceerde theologie nog zo heterodox en onbijbels niet. Maar Brummelkamp zag vanuit zijn opvoeding en vanuit de in Amsterdam ontvangen vorming door deze schijn-orthodoxie heen. Denkend in categorieën van geestelijke strijd en positiekeus vond hij in Leiden lauwheid, oppervlakkigheid en zucht naar compromis. In plaats van een diep zondebesef en de belijdenis van Gods vrije genade vond hij er een optimistisch mensbeeld. Geen radikale wedergeboorte, maar zedelijke verbetering van een toch al brave mens. Geen theopneustie van de Heilige Schrift, maar axiopistie. Van eschatologisch denken was er niets te merken. Evenmin van een existentiële confrontatie tussen God en mens. Het was er alles lauw en tam. Het evangelie stond er niet meer als reddend woord van Gods vrije genade haaks op het leven en denken van de mens. Daarmee was - dat zagen Brummelkamp en zijn vrienden - het evangelie, met behoud van de traditionele terminologie, in feite van kracht beroofd.

De betekenis van het onderwijs aan de academie is dus voor Brummelkamp gering geweest. Vaktechnisch, bijvoorbeeld op het terrein van de exegese, zal hij er zeker het nodige geleerd hebben. Maar zijn essentiële geestelijke en theologische vorming kreeg hij er niet.

2.9. De ‘club van Scholte’

In Leiden behoorde Brummelkamp tot een kleine vriendenkring, die doorgaans spottend ‘de club van Scholte’ werd genoemd. Scholte werd kennelijk als de belangrijkste en gevaarlijkste man van dit gezelschap beschouwd. Verder hoorden C.D.L. Bähler, G.F. Gezelle Meerburg en S. van Velzen erbij. Gezamenlijk bespraken de vijf studenten de problemen van hun studie en van de theologie en ook de aktuele situatie van de kerk. Scholte was de leidende figuur, die zijn vrienden liet delen in zijn correspondentie met Da Costa, Kohlbrügge, L.G. James en anderen. Zo bleef het contact met de Reveil-kring bewaard. Meer dan eens schreef Da Costa op diens verzoek aan Scholte over theologische vraagstukken, die in de colleges aan de orde waren geweest. Het ligt voor de hand, dat zijn vrienden daarvan niet onkundig bleven. Even aannemelijk is, dat zij ook hun belangrijkste lectuur met hem deelden: W. à Brakel, H. Witsius, preken van F.W. Krummacher en J.C.I.

37. *Kompl. Uitg.* II 50.

Secrétan, C.M. van der Kemps werk tegen Ypey en Dermout en verder tijdschriften als de *Evangelische Kirchenzeitung* en de *Archives du Christianisme.*[38.]

De vrienden gingen in Leiden niet veel met anderen om. Tegenover hun academie-genoten voelden ze zich geheel apart staan, als 'paria's', 'aller afschrapsel'. Alleen in de kring van 'sommige eenvoudige vrome menschen' vonden ze vrienden en geestverwanten. Daarnaast hadden ze contacten met twee bijzondere figuren, namelijk Johannes le Feburé en Abraham Jacob Twent van Roosenburg.[39.]

De Leidse greinfabrikant Le Feburé (1776-1843) hield al jarenlang bij zich aan huis een of meer avonden per week een 'oefening', waar hij voor de vuist weg een stichtelijke toespraak hield voor een publiek van 30-80 toehoorders. In de kerkelijke discussies had hij duidelijk partij gekozen: in 1825 en 1828 had hij brochures gepubliceerd ter verdediging van A.S. Thelwall en van het bekende *Adres* van D. Molenaar. Sinds die tijd was zijn naam in wat bredere kring bekend, vooral bij de Reveil-vrienden. Onder invloed van de spanningen rond de Belgische oorlog in 1831 en het uitbreken van de cholera in 1832 nam het aantal bezoekers van zijn oefeningen en bidstonden sterk toe. In zijn vrij ruime lokaal moesten velen met een staanplaats genoegen nemen. Toen Scholte in 1829 zijn studie in Leiden begon, werd hij er al gauw een regelmatig bezoeker. Sinds 1831 woonden ook Brummelkamp en de andere vrienden 'wekelijks vrij gezet een of meer oefeningen' bij van de 'oude, godvruchtige Le Feburé'. Daar werden ze opgebouwd in de kennis van Gods Woord en van de gereformeerde leer. Daar ontvingen ze de geestelijke voeding en leiding, die ze aan de academie en veelszins ook in de kerk misten. Brummelkamp kwam er in contact met eenvoudige mensen uit het volk, die zich niet mee lieten trekken in de lauwheid en flauwheid van het verlichte christendom, maar wilden vasthouden aan de betrouwbare leer der Schriften. Hij moet er met vreugde het geestelijk klimaat van zijn ouderlijk huis hebben herkend. Overigens deed hij er zeker geen afscheidings-ideeën op. Le Feburé is later niet met de Afscheiding meegegaan.[40.]

38. C.D.L. Bähler was een zoon van de Waalse predikant L.H. Bähler te Zwolle en een broer van de latere afgescheiden predikant P.B. Bähler. Zie over hem Wesseling, *Afscheiding Overijssel* II 238-239. Vgl. Smits, *Afscheiding* VI 53 noot 54 en *BWPGN* I 292-294. Contact met Da Costa: IdC a HPS 30-1-1832, 14-5-1832, 1-6-1832; vgl. 9-11-1829, 5-12-1829, 11-12-1829. Contact met L.G. James: LGJ a HPS 9-2-1832. Met H.F. Kohlbrügge: HPS aan HFK 30-9-1830, 26-10-1830, 24-11-1830, 31-1-1831, 18-3-1831, 19-5-1831, HFK a HPS 12-2-1833. Over Krummacher: *Baz.* 36/2. Zie ook: L. Oostendorp, *H.P. Scholte. Leader of the Secession of 1834 and founder of Pella* (Franeker 1964) 37-43.
39. *Zalsman 's Jaarboekje voor de Christelijke Gereformeerde Kerk voor het jaar 1878* (Kampen z.j. (1877)) 94-95. Daar ook een waarschuwing van Kist aan het adres van Brummelkamp.
40. Over Le Feburé is geschreven in veel algemene werken over de Afscheiding. Zie ook J. de Lange, *De Afscheiding in Leiden* (Rotterdam 1934) 43. Bos, *Archiefst.* I, 207 en register s.v.. Kluit, *Reveil*, register s.v.. Le Feburé wordt genoemd in brieven van HPS a HFK 3-5-1830, 8-5-1830, 30-9-1830, 24-1-1832, IdC a HPS 6-10-1829, 9-11-1829, 11-12-1829, 30-1-1832. Hij schreef ook in Scholtes album amicorum, zonder datum. *Kompl. Uitg.* II 53. *Baz.* 36/2: thuisblijven en een preek lezen van bijv. F.W. Krummacher. Vgl. *De Vrije Kerk* 10 (1884) 441.

Een heel andere figuur was Twent van Roosenburg (1799-1868). Na een losbandige en verkwistende jeugd, kwam hij omstreeks 1825 in Zwitserland tot bekering. Hij werd er lid van de afgescheiden Eglise du Bourg de Four in Genève. Deze gemeente wilde uitsluitend een gemeente van bekeerden zijn en een zo getrouw mogelijke navolging van de apostolische kerk. De Heilige Schrift gold daarbij als enige norm; men stond afwijzend tegenover kerkelijke belijdenisgeschriften en een binding daaraan. In 1826 keerde Twent naar Nederland terug en vestigde zich op zijn landgoed 'Raaphorst' bij Wassenaar. Dikwijls verbleef hij in Frankrijk of Zwitserland. Jaarlijks vierde hij bij ds. F.L.H. Olivier in Parijs het avondmaal; hij liet daar ook zijn kinderen dopen. Hij kwam nooit in de Hervormde of Waalse Kerk in Nederland; die vond hij te 'bedorven'. Vanaf 1828 tot aan zijn verhuizing naar Frankrijk in 1836 onderhield Twent contacten met verschillende Reveilvrienden, onder wie C. van Zuijlen van Nijevelt, D. van Hogendorp, Capadose, De Clercq en Da Costa. Ook Kohlbrügge kwam nogal eens bij hem op bezoek.[41.]

Twent had zeer geprononceerde kerkelijke opvattingen, die hij in zijn omgang met de Reveil-mannen niet onder stoelen of banken stak. Hij 'wilde maar terstond de zaak met de kerk afdoen en een nieuwe stichten'. Vooral toen aan Kohlbrügge het lidmaatschap van de Hervormde kerk was ontzegd, was voor hem de zaak beslist. Hij verklaarde de kerk voor afgevallen en betoogde, dat de hele instelling van de synode en al haar handelingen tegen het Woord van God waren. Op zijn instigatie belegde men in april 1833 een vergadering te Amsterdam om over een eventuele protestaktie te spreken. De vrienden schrokken echter voor een collectief optreden uiteindelijk toch terug. Da Costa vond Twents visie veel te separatistisch. Deze hield aan zijn standpunt vast en schreef aan Da Costa, 'dat hij, wat hem betrof, geen andere redding voor de kerk zag dan door een scheiding van den boozen en dit als een duure pligt beschouwde'.[42.]

Sinds januari 1832 hield Twent bij zich aan huis op donderdag- en zaterdagavond een godsdienstoefening. Brummelkamp en zijn vrienden waren dikwijls bij de familie Twent op 'Raaphorst' te gast. Door dit contact raakte Brummelkamp bekend met de kerkelijke ontwikkelingen in Zwitserland en Frankrijk. Het is te veel gezegd, dat Twent de man zou zijn geweest, 'die de Afscheidingsgedachte naar Nederland heeft overgebracht'. Wel is de door hem voorgestane afscheiding meer dan eens onderwerp van gesprek geweest. Tegen Scholte zei hij eens: 'Wanneer Gij eens een afgescheiden kerk zult hebben, kom ik bij U Avondmaal houden'. Toch blijkt nergens, dat van

41. Over Twent: Kluit, *Reveil* register s.v., speciaal 229-231. J. van Lonkhuijzen, 'De man, die de afscheidingsgedachte naar Nederland bracht', *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* 41 (1940) 105-115. A. Pierson en De Clercq's jongste kleindochter, *Willem de Clercq naar zijn dagboek* II (Haarlem 1888) 194-195. In het Kohlbrügge-archief bevinden zich verschillende brieven van Twent aan Kohlbrügge. In Kohlbrügges huishoudboekje ook gegevens over bezoeken aan Twent. HFK over fooien en brieven Twent aan HFK. Twent in Album HPS 9-11-1830, Smits, *Afscheiding* VI 321-322.
42. AJTvR a HJK 15-3-1833, AJTvR a IdC 20-3-1833. Bijeenkomst op 2-4-1833 bij M. Westendorp. Zie Kluit, *Reveil* 231.

hem een belangrijke invloed in die richting op Brummelkamp is uitgegaan. Het verschil in visie op kerk en belijdenis is daarvoor tenslotte te groot geweest.[43.]

Toen in 1832 en 1833 Gezelle Meerburg, Bähler en Scholte de academie verlieten en predikant werden, bleven Brummelkamp en Van Velzen als enige van de vrienden nog twee jaar in Leiden; in de herfst van 1832 sloot A.C. van Raalte zich bij hen aan. Er is dus eigenlijk maar vrij korte tijd van een 'club van Scholte' in letterlijke zin sprake geweest.[44.]

Dikwijls is de beschuldiging geuit, dat in deze vriendenkring al plannen werden gesmeed om in de Hervormde Kerk oppositie te gaan voeren en een schisma te veroorzaken. Daarvan is echter volgens Brummelkamps eigen getuigenis geen sprake geweest. Hij begreep wel, dat hij als predikant een zware strijd tegen het rationalisme te strijden kreeg, 'maar niet eenmaal kwam het hem in 't hart op, dat voor hem, gelijk voor ieder lidmaat, de groote roeping zich toen reeds openbaarde om den strijd tegen zulk een kerkbestuur aan te binden en er zich desnoods aan te onttrekken'. Het stond bij hem vast, dat hij in zijn toekomstig ambt niet mee zou doen aan enige 'transaktie, of verloochening, of verzwijging van waarheden'. In die geest had hij dan ook dikwijls gesprekken met predikanten uit zijn kennissenkring, zoals C.C. Callenbach in Nijkerk, G.W. Bisschop in Doornspijk, H. Slothouber in Oosterwolde en H. de Haan Hugenholtz in Elburg. Zouden zij bij hem trouwens neigingen in de richting van afscheiding geproefd hebben, dan zou in 1834 het beroep naar de grote hervormde gemeente in het nabije Hattem wel buiten de mogelijkheden hebben gelegen. De Leidse studietijd was voor Brummelkamp geen tijd van oppositie-plannen, maar 'van gebed, een tijd van biddende voorbereiding'.[45.]

2.10. De familie De Moen

Van grote en blijvende betekenis is in Leiden voor Anthony zijn kennismaking met de familie De Moen geweest. Dit gezin bestond uit vier jonge mensen, drie zussen en een broer, van wie de ouders overleden waren. De broer, Carel Godefroi, was heel- en vroedmeester. Zijn oudste zuster Maria Wilhelmina was ruim twee jaar getrouwd geweest met de dekenfabrikeur Caspard Tieleman; in juni 1828 was ze weduwe geworden en met twee dochtertjes achtergebleven, van wie de oudste in 1831 stierf. De beide andere zusjes De Moen, Christina Johanna en Johanna Maria Wilhelmina, waren in 1832 nog minderjarig.[46.]

43. Kluit, *Reveil* 250-251. HPS a HFK 15-3, 3-5, 8-5, 19-5, 8-6, 15-6, 20-6, 30-9-1830, 31-1, 18-3-1831 en 24-1-1832. Twent ook genoemd in IdC a HPS 28-4-1830, 30-1-1832, 14-5-1832. Twent schreef in Scholtes album amicorum op 9-11-1830, Smits, *Afscheiding* VI 321-322.
44. Bähler, Gezelle Meerburg en Scholte deden hun proponentsexamen op 3 en 4 oktober 1832 voor het Provinciaal Kerkbestuur van Zuid-Holland.
45. *Kompl. Uitg.* 11 50-52, *Baz.* 30/45: gesprek met Hugenholtz. *Baz.* 36/1. Over een preekreis van Scholte op de Veluwe en ontmoetingen o.a. met G.W. Bisschop: HPS a WM 24-10-1832; gepreekt in Elspeet, Doornspijk, Oosterwolde; bericht over 'opwekking' in Elburg, Hattem, Nunspeet en Hierden.
46. Verschillende genealogische gegevens over de familie De Moen ook in een aantekenboekje in familiebezit. De kennismaking via Meerburg volgens *Zalsman's Jaarboekje 1878* 94-95. Maria Wilhelmina de Moen trouwde op 2 maart 1826 met Caspard Tieleman.

Deze familie De Moen woonde in het ouderlijk huis aan de Oostzijde van de Hooigracht. Brummelkamp maakte kennis met hen via zijn vriend Gezelle Meerburg, die een geboren Leidenaar was. De De Moens waren meelevende kerkleden. Zij hadden gecatechiseerd en waren als lidmaten aangenomen bij de bekende ds. Lucas Egeling. Zijn prediking en onderwijs hadden hun voorkeur en daardoor waren ze voornamelijk gevormd.[47.]

Al spoedig ontstond er een nauwe band tussen Brummelkamp, Van Velzen, Van Raalte en de drie zusjes. Voor Anthony was 'Mietje' de uitverkorene, ondanks haar weduwschap en een leeftijdsverschil van ruim drieëneenhalf jaar. De omgang met haar en haar familie bracht hem niet alleen persoonlijk geluk, maar bovendien kwam hij erdoor in aanraking met andere Leidse families, die evenals de De Moens tot de gegoede stand en de invloedrijke kringen behoorden. De verbintenis had ook een financieel aspekt. Maria bezat bij haar trouwen een geïnvesteerd kapitaal van minstens 31.000 gulden, goed voor een jaarinkomen van zo'n 1500 gulden. In gemeenschap van goederen getrouwd, waren ze daarmee van andere bronnen van inkomsten onafhankelijk. In Mie de Moen kreeg Brummelkamp een jonge vrouw, die een dame van stand was, maar geen luxe dametje. Ze had de moeiten van het leven aan den lijve ondervonden. Ze bezat ook de gave om zorgend en besturend het middelpunt van een huisgezin te zijn.[48.]

2.11. Afsluiting van de studie

De studie in de theologie verliep vlot. Op 13 december 1832 legde Anthony het kandidaatsexamen met goed gevolg af. Dit ging conform het wettelijk voorschrift over de natuurlijke godgeleerdheid, de kerkelijke geschiedenis en de algemene leer van de christelijke godsdienst. Daarbij werd een drietal testimonia vereist voor niet-geëxamineerde vakken. De exegese viel buiten het examen. De 'bijbelse' vakken kwamen namelijk bij het proponentsexamen aan de orde. Na het kandidaatsexamen volgde een periode van nadere studie en voorbereiding op de ambtelijke praktijk. In deze fase moest de student onder andere twee proefpreken houden onder praesidium van een der professoren. Deze gaven dan hun kritiek voor het forum van een schare studenten. Verder moest de aanstaande proponent nog enkele colleges bijwonen.[49.]

In mei 1834 was Brummelkamp zo ver, dat hij het proponentsexamen kon afleggen. Het vond plaats voor het provinciaal kerkbestuur van Zuid-Hol-

47. L. Egeling: *Kompl. Uitg.* II 174. Aanneming van de vier zusjes De Moen: archief N.H. Gem. Leiden, inv. nrs. 88 en 90: M.W. de Moen in 1825, Hel. in 1826, J.M.W. en C.J. 1833.
48. De financiële positie van de De Moens blijkt uit stukken in de notariële archieven van Leiden, akten verleden voor notaris J.B. van Gent 11-2, 21-10-1824, 30-5-1829, 12-10-1832, 6-8-1838. Inzake Tieleman-de Moen 17-8-1829, 14-8-1832, 12-1-1835.
49. *Pallas Leidensis* (Leiden 1925) 72-73. Vgl. Willems, *J.P. Hasebroek* 23.

land op donderdag 15 mei 1834. Het onderzoek ging over de volgende vakken: bijbelse uitlegkunde, kerkelijke geschiedenis, leerstellige godgeleerdheid, christelijke zedekunde en predikkunde cum annexis. De heren kerkbestuurders wisten kennelijk tevoren al, wat voor vlees ze in de kuip hadden. Het examen in de dogmatiek ging geheel over wat in de Dordtse Leerregels de hoofdzaak is: de uitverkiezing; algemene of bijzondere voldoening; de vraag, of God de Vader van alle mensen is en dergelijke. Brummelkamp en Van Velzen, die gelijktijdig geëxamineerd werden, staken hun overtuiging niet onder stoelen of banken. Het kwam tot een geanimeerde discussie, waarbij de examinatoren zich overigens welwillend opstelden. De uitslag was positief: beide werden ze 'met ruime vrijmoedigheid' toegelaten om als proponent in de kerken op te treden, 'als hebbende van hunne bekwaamheid genoegzaam doen blijken'. Men wist van hen, dat ze goed gestudeerd hadden. Ze kregen de boodschap mee, dat ze hopelijk door nadere studie wat van hun 'steile' begrippen zouden terugkomen. De weg naar het ambt van dienaar des Woords lag nu voor Brummelkamp open.[50.]

2.12. Balans

Wanneer we het resultaat van ons onderzoek naar Brummelkamps jeugd- en studiejaren samenvatten, zijn er de volgende lijnen aan te wijzen.

Zijn opvoeding werd gekenmerkt door een nauwgezette opvatting van het christen-zijn, met sterke nadruk op een leven coram Deo. Zijn geestelijke vorming was niet dogmatisch-systematisch en ook niet beïnvloed door het conventikel-klimaat en de theologie van de Nadere Reformatie. Wel werd hij opgevoed en onderwezen in nauwe verbondenheid aan de Heilige Schrift en aan de Heidelbergse Catechismus.

Brummelkamp ontving een degelijke klassieke vorming. Hij werd verder sterk beïnvloed door het Amsterdamse Reveil en met name door Da Costa. Zo kreeg hij oog voor en roeping tot de strijd tegen 'de geest der eeuw'. Onder andere in de Belgische veldtocht werd zijn persoonlijkheid gevormd tot zelfstandigheid en strijdbaarheid. Al in zijn studiejaren voltrok zich een proces van openlijke verwijdering ten opzichte van de heersende theologie en preekwijze in de Hervormde Kerk. Dit uitte zich in het thuisblijven uit kerkdiensten en het bijwonen van alternatieve samenkomsten. Brummelkamp had reeds voor zijn intrede als predikant een open oog voor de dringende noodzaak tot reformatie van de kerk. Deze positiekeus bracht hem in een zeker isolement, maar gaf hem tegelijk aansluiting bij de kleine vrienden-

50. Handelingen Provinciaal Kerkbestuur Zuid-Holland 14-16 mei 1834. PKB Zuid-Holland aan Syn Comm NHK 15-5-1834. In drie zittingen van vier uur werden vier kandidaten geëxamineerd. Het examen in de exegese ging over de hoofdstukken Gen. 22, 2 Kon. 20, Luk. 7 en Rom. 12. Examinatoren waren de predikanten Oort, Sluijter, Van den Broek, Van Kooten, Pluijgers, Nijhoff en Roël. *Kompl. Uitg.* II 171-172. *De Vrije Kerk* 10 (1884) 442. Archief ministerie van eredienst, brief van het provinciaal kerkbestuur Zuid-Holland aan de minister, z.d., aangekomen op 21-5-1834. *Baz.* 31/42 over het examen en een na-gesprek met ds. Pluijgers in Leiden.

kring rond H.P. Scholte. Daarin was men bereid terwille van een vaste gereformeerde overtuiging desnoods alleen te staan.

Brummelkamp verliet Leiden als een wetenschappelijk goed gevormd man, maatschappelijk gezien thuis in de betere kringen, nauwgezet en godvrezend, bereid zich in te zetten voor reformatie van de kerk.

3. Arbeid in en afscheiding van de Hervormde Kerk

In dit hoofdstuk zal het gaan over de periode van Brummelkamps predikantschap in de Hervormde Gemeente van Hattem. Deze duurde nog geen jaar, van 19 oktober 1834 tot 7 oktober 1835, maar is voor zijn verdere leven van diep ingrijpende betekenis geweest. Hier streed hij zijn strijd voor herstel van de vaderlandse kerk. Hier kwam hij in korte tijd op een weg, die hij niet gezocht had, de weg van de afscheiding van de Hervormde Kerk.

3.1. Intrede in de Hervormde Gemeente in Hattem

De jonge kandidaat Brummelkamp hoefde niet lang op een beroep te wachten. In de weken na het proponentsexamen vervulde hij verschillende preekbeurten, onder andere in zijn geboortestreek, de Noord-Veluwe. Op aandrang uit de gemeente werd hij ook in Hattem uitgenodigd, waar een van de beide predikantsplaatsen vakant was. Zijn optreden daar op 20 juli 1834 viel in goede aarde. Men polste hem over een eventueel beroep. Op woensdag 30 juli werd hij door de kerkeraad verkozen en beroepen. Binnen een week nam Brummelkamp ‘onder afwachting der vereischt wordende approbatie’ het beroep aan.[1.]

Nu was de weg vrij om te gaan trouwen. Op zaterdag 16 augustus 's morgens om kwart over tien werd het huwelijk van Anthony Brummelkamp en Maria Wilhelmina de Moen in het raadhuis van Leiden voltrokken. In een kerkdienst volgde de kerkelijke bevestiging door ds. L. Egeling. Het jonge paar nam bij zijn vertrek naar Hattem het dochtertje uit Maria's eerste huwelijk mee; ze was toen zes jaar oud.[2.]

Midden september 1834 kwamen bij de Hattemse kerkeraad de vereiste kerkelijke en koninklijke approbaties van het beroep binnen. Op zondag 19 oktober, nog geen week na zijn drieëntwintigste verjaardag, werd Brummelkamp door zijn plaatselijke collega J.Z. Nauwman van der Roest in het ambt bevestigd. Hij deed zijn intrede in de grote kerk aan de Markt met een preek over Ez. 2:7a: ‘Maar gij zult mijne woorden tot hen spreken, hetzij dat zij hooren zullen, of hetzij dat zij het laten zullen’. Deze tekstkeus was veelzeggend en typerend voor Brummelkamps hoge opvatting van het ambt en voor zijn visie op de situatie in de kerk. Hij besefte zijn verantwoordelijkheid volgens Ez. 3:18: hij zou de goddeloze moeten waarschuwen, anders

1. Pik, *Afscheiding Hattem* 83-86, 160. Brummelkamp zegde een voorlopig beroep in een koninklijke collatie af, *Baz.* 31/44, 36/22. Pik heeft in zijn boek alle relevante gegevens uit het archief van de N.H. Gemeente te Hattem gepubliceerd.
2. Huwelijksakte d.d. 16-8-1834 te Leiden; voltrekking om 10.15 uur. Brummelkamps ouders waren niet aanwezig. Johanna Maria Wilhelmina Tieleman, geb. 27-12-1827, trouwde later met G.W. van Houte.

zou de Here diens bloed van zijn hand eisen. Het evangelie zou ongetwijfeld op weerstand stuiten. Velen zouden zeggen: 'spreekt tot ons zachte dingen'. Maar de jonge predikant wilde in de vreze des HEREN en onder biddend opzien tot Hem enkel trouw zijn aan wat God van hem vroeg.[3.]

Bij zijn intrede in de Hervormde Kerk was Brummelkamp er van harte van overtuigd, dat daar zijn plaats was. Hij wist wel, dat er in haar veel kwaads was en dat 'over het algemeen, zij die op den stoel van Mozes gezeten waren, meer gelijkheid hadden aan de Phariseën en Sadduceën dan aan oprechte navolgers der Apostelen'. Toch had hij 'volkomen vrijheid om het leeraarsambt in die kerk te aanvaarden, waar de zuivere belijdenis, de bediening der Sacramenten, volgens de instelling van Christus, uitoefening der kerkelijke tucht en andere hiermede ten nauwsten verbondene kenmerken der waren kerk, gevonden werden'.[4.]

Brummelkamp was dus niet a priori een stormloper tegen het hervormde kerkgenootschap. Typerend was enkel zijn ambtelijke attitude: besef van afhankelijkheid en verantwoordelijkheid als herder van de kudde en als 'wachter op Sions muur'. Geen enkele stap tot herstel van de kerk zou hij doen dan na zorgvuldige en soms langdurige biddende overweging. Daarbij was hij eerlijk en rechtuit, nooit diplomatiek, soms op het impulsieve af. Zoals hij geloofde, zo preekte hij. En zoals hij preekte, zo wilde hij ook in de gemeente werken. Het was hem onmogelijk te schipperen met zijn verantwoordelijkheid. Hij moest niets hebben van taktiek en compromis. In die attitude lag de strijdbaarheid verankerd, waarmee hij zijn ambtelijke werkkring binnentrad.

3.2. Eerste reformatie-poging en conflict

Op 31 oktober 1834 kreeg de nieuwe predikant 'onder gepaste zegenbede' stem en zitting in de kerkeraad. Reeds in de derde vergadering die hij bijwoonde, op 9 november 1834, stelde hij een belangrijk punt van bezwaar aan de orde. Het betrof het dopen van kinderen van ouders, die geen belijdende lidmaten van de gemeente waren. De gemeente in Hattem had, evenals veel andere hervormde gemeenten, een aanzienlijk percentage leden, die wel gedoopt waren, maar nooit tot het doen van geloofsbelijdenis en deelname aan het avondmaal kwamen. Velen waren ontrouw in de kerkgang en nauwelijks als kennelijke christenen aan te merken. Toch brachten zij hun kinderen wel ten doop, uit gewoonte of terwille van de naamgeving of met het oog op een eventueel recht op diakonale ondersteuning. De predikanten plachten zulke kinderen te dopen 'zonder zich daar verder mede te bemoeijen, of vooraf met de ouders te spreken'.[5.]

3. Pik, *Afscheiding Hattem* 160. *Kompl. Uitg.* II 69-70. Over Jan Zacharias Nauwman van der Roest: F.A. Hoefer, *Aanteekeningen betreffende de kerk van Hattem* (Arnhem 1900) 343. Volgens Brummelkamp in *De Vrije Kerk* 10 (1884) 444 heeft hij in september 1834 schriftelijk contact met Scholte gehad over de ontwikkelingen in Ulrum.
4. *Kompl. Uitg.* II 70-71, vgl. 62. *Baz.* 33/42.
5. Pik, *Afscheiding Hattem* 86. *Kompl. Uitg.* II 71.

Tegen deze gang van zaken maakte Brummelkamp bezwaar. Hij wilde, dat in dergelijke gevallen de ouders zich vooraf bij de predikant zouden melden. Ook moesten ze zorgen, dat er een lidmaat als getuige bij de doop aanwezig zou zijn. De kerkeraad voelde er echter niet voor dit als verplichting aan de ouders op te leggen. Via de huisbezoeken zou het alleen als verzoek worden doorgegeven, terwijl de predikanten het ook van de preekstoel konden bekendmaken. Voor Brummelkamp was dit een teleurstelling. Hij deed van de kansel wel het bedoelde verzoek, maar het had geen enkel effekt.[6.]

Enkele maanden later trok Brummelkamp in de kerkeraad opnieuw aan de bel. Nu ging het over een ander aspekt van de handhaving van de kerkelijke tucht, waarin hij een 'algehele verwaarlozing' opmerkte. Op 30 januari 1835 legde Brummelkamp een tweetal kwesties aan zijn medebroeders voor. Er was een aanzienlijk gemeentelid, dat hem bij het huisbezoek niet als predikant had willen ontvangen, omdat hij hem 'voor eenen dweeper hield'. Er was ook een ander lid, eveneens tot de aristocratie behorend, van wie hij had bevonden, dat hij 'allezins ergerlijk was in de leer, daar hij de hoofdwaarheden van onze gereformeerde Godsdienst loochende'. Zijn voorstel was nu om met beide leden 'overeenkomstig de kerkelijke verordeningen' te handelen. De kerkeraad was in grote meerderheid hier niet voor te vinden. Naar een van de betrokkenen werd nog wel een commissie van vermaning gezonden, maar verder wilde men hen biddend de Here aanbevelen onder het motto 'God is machtig'. Deze houding werd vooral ingegeven door vrees voor beroering van de gemeente. Er bestond reeds 'eene aanvankelijke scheuring', die van dag tot dag scheen toe te nemen. Daaraan wilde men vooral geen voedsel geven. Zo stonden de visies inzake de tucht tegenover elkaar. Een eerste scheiding der geesten werd merkbaar.[7.]

In februari 1835 liep de spanning in kerkelijk Hattem ook op een ander punt hoog op. Wanneer Brummelkamp preekte, was de kerk gewoonlijk overvol, ten dele met toehoorders van buiten Hattem. Dan stonden mensen in de paden, zodat de toegangen tot een aantal verhuurde banken en stoelen bezet werden. De kerkvoogden beschouwden dit als onaanvaardbare overlast en stelden daarover een nogal scherpe afkondiging op. Brummelkamp las deze wel voor, maar voegde er een kort commentaar aan toe, dat aan de kracht ervan nogal afbreuk deed. De kerkvoogden waren zeer verontwaardigd. Zij namen hun maatregelen: voortaan stonden de gerechtsdienaar en de veldwachter bij elke kerkdienst in vol uniform aan de toegangen naar het schip van de kerk. Zij zorgden, dat de toegangen tot de zitplaatsen niet werden

6. Pik, *Afscheiding Hattem* 87. *Kompl. Uitg.* II 72.
7. Pik, *Afscheiding Hattem* 89-92. *Kompl. Uitg.* II 72. *Baz.* 34/46. Het was de vrederechter F.A.S.A. van Ittersum, die Brummelkamp niet wilde ontvangen. Het andere hier bedoelde lid was de gemeente-ontvanger S. van Bel, die als 'een vloekbeest' bekend stond. Hij ging bij een huisbezoek met de rug naar Brummelkamp toe zitten. Men ergerde zich onder andere aan zijn spreken over 'Gods volk' in de preken, wanneer hij de getrouwe gereformeerden bedoelde. Uit deze en andere gegevens blijkt, dat men in de hogere Hattemse kringen niets van Brummelkamp moest hebben.

versperd. Deze maatregel wekte uiteraard bij veel kerkgangers nogal wat wrevel. Brummelkamp proefde er ‘vijandschap tegen Gods volk’ in. Zijn relatie met de kerkvoogden kreeg door deze kwestie een flinke deuk.[8.]

3.3. Opstelling van een adres aan de synode

In dezelfde maanden, waarin Brummelkamp zijn eerste ervaringen als predikant opdeed, werd de Nederlandse Hervormde Kerk in beroering gebracht door de bekende gebeurtenissen in Ulrum en Doeveren. Daar was de Afscheiding begonnen. De Cock en Scholte waren als predikant afgezet en met hun gemeenten buiten de Hervormde Kerk komen te staan. Een harde confrontatie was op gang gekomen.[9.]

Brummelkamp had in het najaar van 1833 voor het eerst van De Cock gehoord, toen deze een editie van de Dordtse Leerregels publiceerde en enkele maanden later zijn bekende strijdschrift tegen Benthem Reddingius en Meijer Brouwer. Dit optreden vond in Brummelkamps hart toen al een geweldige weerklank. Hier was een man, die geen blad voor de mond nam, maar in de kwaal waaraan de kerk leed, met niets ontziende eerlijkheid het mes zette. Toen men in Leiden van zijn schorsing hoorde, was Brummelkamp een van degenen, die hem gelijk gaf ‘al zag hij geen kans om alles te verdedigen of op alle bedenkingen te antwoorden, die vrees of voorzichtigheid maakten’. Zonder De Cock ooit te hebben ontmoet of met hem te hebben gecorrespondeerd, ‘was deszelfs lijden in den geest het zijne en had hij gemeenschap met hem als met een waardigen voorganger en broeder, die om der waarheid wil werd vervolgd’. Zo bleef Brummelkamp in een besef van verbondenheid de ontwikkelingen in Ulrum volgen.[10.]

Ten aanzien van Scholte lag het uiteraard anders. Van zijn wederwaardigheden in Doeveren, zijn bezoek aan Ulrum en zijn conflict met de kerkbesturen is Brummelkamp goed op de hoogte geweest. Scholte nam deel aan de handoplegging bij Brummelkamps bevestiging op 19 oktober 1834. Hij was toen op de terugreis uit Ulrum. Op een reis naar Appingedam logeerde Scholte bovendien van 25 op 26 november 1834 opnieuw in de Hattemse pastorie. Ook ontmoetten ze elkaar rond 14 februari 1835 nogmaals, nu in Zwolle. Misschien hielden ze in die tijd ook contact per brief.[11.]

8. Pik, *Afscheiding Hattem* 28, 58-59, 61, 159, 166-167. *Kompl. Uitg.* II 56. Een extra toeloop van kerkgangers was er ook bij collega's als Knap uit Heerde, De Bouter uit Nunspeet en Slothouber uit Oosterwolde.
9. Een recent overzicht van de gebeurtenissen geeft P.N. Holtrop, ‘De Afscheiding - breekpunt en kristallisatiepunt’ in: W. Bakker e.a., *De Afscheiding* 62-99.
10. *Kompl. Uitg.* II 54-55. *De Vrije Kerk* 10 (1884) 442-445. *Baz.* 34/48.
11. Oostendorp, *H.P. Scholte* 78. Vgl. ook het daar genoemde bezoek van Brummelkamp en Van Velzen aan Scholte rond 31-08-1834. Van Hattem ging Scholte naar Amsterdam, waar hij op 21 oktober ten huize van Da Costa een belangrijke ontmoeting met de Reveil-vrienden had. Vgl. J. Kamphuis, *Isaäc da Costa en de Afscheiding van 1834* (Groningen 1975) 8-9. Het dagverhaal van Scholtes reis werd door G. Keizer gepubliceerd in *GTT* 23 (1922-1923) 305-320 en 353-363. Daar op blz. 309: ‘Te Wezepe kwam Ds Brummelkamp met Van Raalte aan de wagen, en daar de diligence tot 6 uur des morgens te Zwolle stil was, ging ik mede na Hattem waar wij te samen de nagt genoegelijk sleten sprekende over den toestand der

Deze contacten dwongen Brummelkamp tot bezinning over zijn eigen kerkelijke positie. Hij kreeg het daar steeds moeilijker mee. Mocht hij zich buiten de strijd van De Cock en Scholte houden? Na veel overdenking en gebed kwam hij tot de conclusie, dat hij medeverantwoordelijk was voor de strafmaatregelen tegen De Cock en Scholte, zolang hij er niet tegen getuigde.[12.]

Onder de diepe indruk van deze verantwoordelijkheid wilde hij zich tot deze of gene kerkvergadering wenden om openlijk zijn mening over de handelingen van het kerkbestuur bekend te maken. Tenslotte koos hij voor het schrijven van een adres aan de synode. Op 4 juni 1835 zette hij het op papier, overigens zonder het direkt te verzenden. Hij vroeg de synode om een categorisch antwoord op de volgende verzoeken: '1e. Dat de Synode ronduit verklare, of zij de drie formulieren onzer Kerk, Geloofsbelijdenis, Catechismus en leerregels der Dordrechtsche Synode al of niet, in alles verbindend beschouwt, gelijk dezelve in vroegere dagen waren. 2e. dat de Synode openlijk verklare, dat de predikanten in de Gereformeerde Kerk, niet alleen mogen, maar ook moeten handelen, overeenkomstig de, in onze kerk, aangenomene Formulieren van eenigheid; zonder dat er iets in acht behoeve genomen te worden, op grond van de tegenwoordig bestaande wetten en verordeningen, hetwelk tegen de genoemde Formulieren strijdt. 3e. dat de Synode, al die predikanten, die, stellig of ontkennend, anti-gereformeerd handelen en prediken, in hunnen loop stuite; door hen tot wederkeering tot het Gereformeerde te noodzaken, zoo zij in de Gereformeerde kerk wenschen te blijven. 4e. dat de Synode zorge, dat datgene, hetwelk in de zaken van ds. de Cock, predikant te Ulrum, en van ds. Scholte, predikant te Doveren, c.a. tegen die formulieren strijdende, verricht is, worde herroepen'. Zo koos Brummelkamp definitief positie. Het waren voor hem belangrijke dagen. Hij had biddend besloten de strijd aan te binden.[13.]

3.4. Nieuwe confrontatie over de doopkwestie en over de gezangen

Op de avond van de dag, dat Brummelkamp zijn adres aan de synode had geschreven, stelde hij in de kerkeraad opnieuw de doopkwestie aan de orde, maar nu in verscherpte vorm. Hij deelde mee, 'dat hij thans niet langer konde voortgaan met het doopen van kinderen der zoodanigen, die geene lidmaten der kerk zijn, ten zij dat die kinderen door een lidmaat der Gemeente ten doop werden gebracht'. Op 12 juni hield men over deze zaak een voortgezette vergadering. Brummelkamp was van oordeel, dat zij die zich van de openbare belijdenis van het geloof in de Here Jezus onthielden, niet als gelovigen beschouwd mochten worden. Daarmee verviel ook het recht

kerk in ons Vaderland, vandaar vertrok ik tegen half 5 na Zwolle en van daar na Groningen'. Vgl. HPS a vrouw 28-11-1834, HPS a vrouw 18-2-1835.

12. *Kompl. Uitg.* II 72-73.
13. *Kompl. Uitg.* II 73, 78-79. Origineel in het archief van het CLBest. Harderwijk; afschrift in dat van de algemene synode der Ned. Herv. Kerk.

om de doop voor hun kinderen te ontvangen, tenzij een lidmaat van de gemeente als doopgetuige optrad en de beantwoording der doopvragen voor zijn rekening nam.[14.]

De meerderheid van de kerkeraad meende, dat de doop aan geen kind geweigerd mocht worden. Men moest wel de mensen er langzamerhand toe brengen lidmaat te worden. Maar intussen wilde de kerkeraad blijven bij de bestaande doopppraktijk, eventueel 'onder stellige belofte der ouders van dan ook te zullen komen leeren'. Brummelkamp echter betuigde dit niet te kunnen en te mogen doen. Hij wilde zich nu ook niet meer neerleggen bij het besluit van de kerkeraad. Op zondag 14 juni preekte hij 's morgens over 'de ontheiliging van de teekenen en zegelen des verbonds' naar aanleiding van Psalm 51:16. Daarbij maakte hij zijn standpunt en besluit over de doopkwestie aan de gemeente bekend.[15.]

De volgende zondag leidde dit al direkt tot een incident. In de middagdienst verschenen er een ouderpaar en een weduwe, die geen lidmaten waren, zonder getuige in het doophek om hun kind ten doop te houden. Toen Brummelkamp de dienst beëindigde zonder de kinderen te dopen, klaagden de ouders met behulp van enkele vooraanstaande stadgenoten hem per bezwaarschrift van 23 juni bij het classicaal bestuur aan.[16.]

Er gebeurde evenwel op diezelfde zondag 21 juni nog meer. Brummelkamp preekte 's avonds over Jer. 6:16: 'Staat op de wegen en ziet toe, en vraagt naar de oude paden, waar toch de goede weg zij, en wandelt daarin, zoo zult gij rust vinden voor uwe zielen'. Hij besefte, dat hij zelf in de terugkeer tot de oude paden behoorde voor te gaan. Dat spitste zich voor hem toe op het sinds 1807 ingevoerde gezangboek. Het zat hem al lang dwars, dat dit 'in geest en strekking niet alleen, maar ook in doel van invoering, met de Gereformeerde leer in strijd' was. Hij had geen bezwaar tegen het zingen van een gezang als zodanig. Nog in de morgendienst op deze zelfde zondag had hij Gez. 50:4 laten zingen: 'Amen, Jezus Christus, Amen! Ja, Gij zult in 't groot heelal, 't Rijk der duisternis beschamen.' Maar de bundel bevatte ook gezangen, die met valse leer doortrokken waren. En deze werd door het verplicht gebruik als het ware kerkelijk geijkt. Het gezangboek was volgens Brummelkamp met duidelijk anti-gereformeerde bedoelingen ingevoerd. Bovendien werd de gezangenplicht elders in het land gebruikt om goed gereformeerde mannen als De Cock en Scholte disciplinair aan te pakken. Daarom maakte hij in de avonddienst op 21 juni aan de gemeente bekend, dat hij de gezangbundel voortaan niet meer zou gebruiken. Voor hem gold hier het 'Gode meer te moeten gehoorzamen dan den menschen'. Saillante bijzonderheid is overigens, dat Scholte in de week van 15-20 juni juist enkele dagen in Hattem logeerde.[17.]

14. Pik, *Afscheiding Hattem* 93-94.
15. *Kompl. Uitg.* II 73-74. Op diezelfde zondag 14 juni werd Brummelkamps dochter Anna Henriëtta gedoopt.
16. *Kompl. Uitg.* II 74-75. Het bezwaarschrift in archief CLBest. H'wijk. Het werd opgesteld met behulp van de griffier T. Fürstenburg en de winkelier S.D.A. van Erckelens.
17. *Kompl. Uitg.* II 75-76. FASAvI a Comm. v. Pol. Kampen 19-6-1835: 'In 't begin dezer week is Scholten, gewezen dominé te Doveren, nu predikant van 't oude hoerengeloof hier geweest. Dag en nacht heb ik hem doen bewaken en uitgaande door een Justitiedienaar doen volgen. Hij schijnt daardoor de lust tot een oefenpartij verloren te hebben. Thans is hij te Zwolle, hij draagt een bril, is blond, niet groot, smal en Sodomieterig van aanzien.' Scholte was in die dagen op reis naar Appingedam, zie Smits, *Afscheiding* III 66-76. Hij had tevoren in Zwolle gepreekt. Sinds de week daarvoor was ook Van Raalte in Hattem en bezocht van daaruit De

Deze gebeurtenissen rond doop en gezangen waren aanleiding tot een nieuwe botsing in de kerkeraad. De vier ouderlingen en twee van de diakenen dienden formele protesten tegen Brummelkamp in. Zij waren van mening, dat met het woord ‘geloovigen’ in het doopsformulier niet de waarachtige gelovigen bedoeld werden, maar de christenen in onderscheid van joden, heidenen en mohammedanen. Allen die christelijk gedoopt waren hadden volgens hen voor hun kinderen recht op de doop. Ze wezen Brummelkamps visie als een ongehoorde nieuwigheid af. Ten aanzien van de gezangen gingen ze inhoudelijk niet op zijn argumenten in. Ze vonden zijn handelingen in strijd met de besluiten van de kerkeraad. Zijn optreden leidde bovendien tot toenemende scheuringen en vijandschap in de gemeente. Daarom behielden ze zich het recht voor om van hun in de kerkeraad ingediende protesten ‘zoodanig gebruik te maken als wij in onze betrekkingen vermeenen te behoren’. Ze dachten kennelijk al aan een mogelijke disciplinaire procedure. De kerkeraad besloot tenslotte eventuele problemen te omzeilen: ouders die de kans liepen door Brummelkamp te worden geweigerd, mochten hun kind bij zijn collega laten dopen. Desondanks deed zich op 5 juli toch weer een incident voor. Bij het dopen van een kind van doopleden liet Brummelkamp alleen de grootvader als getuige de vragen beantwoorden. Dit leidde tot een nieuw protest in de kerkeraad. Een consensus leek niet meer mogelijk. De fronten lagen vast. De sfeer was gespannen.[18.]

3.5. Het adres bij de synode aanhangig

Op dinsdag 23 juni 1835 dateerde en verzond Brummelkamp zijn reeds eerder geschreven adres aan de synode. De volgende dag vergaderde de classis plena in Harderwijk. Hij las het stuk er aan zijn collega's voor, om uit hun kring adhesie te verkrijgen. Niemand wilde echter het adres mede ondertekenen. Er waren er wel, die het zakelijk met hem eens waren. Maar iemand als Slothouber van Oosterwolde waarschuwde hem voor de kerkbesturen: ‘ge moet oppassen, dat zij u niet aan uw lijf komen’. Callenbach uit Nijkerk trachtte zijn plaatselijke ambtgenoot S.J. den Hoest over te halen om te tekenen, maar durfde het alleen niet aan. Nauwman van der Roest placht te

Cock in zijn gevangenschap te Kampen: HdC a vrouw 10-6-1835. FASAvI a Comm. v. Pol. Kampen 25-6-1835, schrijft over gerucht, dat De Cock in Zwolle een pied à terre zou hebben gehuurd. Vgl. *Baz.* 32/47. Over de gezangenkwestie: H. van Veen, ‘De Afscheiding en de gezangenstrijd’ in: *Afscheiding-Wederkeer* 117-149.

18. Pik, *Afscheiding Hattem* 95-102, 105-106. Alleen diaken G. Geerlings stemde in met Brummelkamp. Probleem t.a.v. de gezangen ook bij het zingen in Wezep. Blijkens een brief van de voorganger R. van Putten uit Wezep aan het CLBest. Harderwijk 5-8-1835, op advies van J.Z. Nauwman van der Roest geschreven, was er een toenemend verzet tegen.

zeggen: ‘als zulke voorname mannen als dominee Egeling of professor Clarisse dat deden, ja - maar wat zou 't helpen of wij dat al aanvatteden!’[19.]

Zo ging het adres in zee met alleen de handtekening van Brummelkamp er onder. Ter synode werd het behandeld op 13 juli 1835. Er was ook een aantal andere adressen ter tafel, voornamelijk over de proponentsformule. Die waren afkomstig van ds. J.J. le Roy en drie collega's, van ds. R. Engels en negentien collega's, van ds. S. van Velzen en van de predikanten J. van Rhee en G.F. Gezelle Meerburg. De adressen van de drie laatstgenoemden waren opgesteld onder kennelijke invloed van dat van Brummelkamp, die aan zijn vrienden Van Velzen en Meerburg een kopie ervan had toegezonden. Alle adressanten vroegen, dat de bestaande onzekerheid en dubbelzinnigheid rond de binding aan de belijdenis zou worden weggenomen. Ze vroegen om serieuze handhaving van de gereformeerde confessie. Van volledig tegenovergestelde strekking waren de verzoekschriften van tezamen 170 predikanten uit het noorden des lands. Zij wensten handhaving van de bestaande situatie.[20.]

Op voorstel van een commissie van advies, waarvan J.F. van Oordt rapporteur was, besloot de synode de dubbelzinnigheid in het ondertekeningsformulier te handhaven. Er moest ruimte blijven voor een verschillende uitleg van Bijbel en belijdenis. Alleen daardoor kon men de eenheid in de kerk bevorderen. Ondanks verzet van prof. J. Heringa wees de synode de verzoeken om een nadere verklaring af. Ook stemde ze in met de suggestie van de commissie om in de beantwoording van de adressen te differentiëren. Le Roy, Engels en hun collega's kregen het synode-besluit toegezonden met de verklaring, dat de synode hun overtuiging eerbiedigde en graag hun goede bedoeling huldigde. Daarentegen kregen Brummelkamp, Van Rhee, Meerburg en Van Velzen de wind van voren. Aan hun adres werd verklaard, ‘dat de Synode hunne vraag (...) als in inhoud en toon geheel onvoegzaam, zonder andere aanleiding daartoe, niet zoude hebben beantwoord’. Bovendien

19. *Baz.* 16/12, 31/12, 32/41, 34/1 en 9. *Baz.* 33/3 over Nauwman v.d. Roest. Helaas is het ons niet gelukt een ringarchief op te sporen. Men realisere zich de classicale structuur: één keer per jaar hield men classis plena, bestaande uit alle predikanten en een aantal ouderlingen of oud-ouderlingen, een en ander conform het Algemeen Reglement van 1816, m.n. art. 65. Verder werd het ressort feitelijk bestuurd door een classicaal bestuur. Zie C. Hooijer ed., *Kerkelijke wetten voor de hervormden in het koningrijk der Nederlanden* (Zaltbommel 1846), 35-38. Zie over C.C. Callenbach te Nijkerk en J.J. Knap te Heerde: K. Exalto, W. van Gorsel en H. Harkema, *Zij die bleven. Schetsen over leven en werk van acht predikanten die niet met de Afscheiding meegingen* (Nijkerk 1981) en *BWPGN* II 8-10 en V 44-49. Callenbach was getrouwd met een zuster van G.F. Gezelle Meerburg.

20. Tekst van het adres: zie hierboven noot 13. Van Velzen ontving het ontwerp, *Kompl. Uitg.* II 176 en zond zelf zijn adres op 6-7-1835. Scholte vond Brummelkamps adres een ‘krachtig protest’. Capadose in een brief aan IdC 18-7-1835: ‘het ellendigst, onbekookst en onuitvoerbaarst stuk dat gij u voorstellen kunt, zoo plat en plomp, dat 't een visus sardonicus der kwalijkgezinden in de Synode moet verwekken’. Over Le Roy en Engels: Exalto e.a., *Zij die bleven.* Over Engels ook *BLGNP* II 189-190.

kregen ze de ‘ernstige vermaning om zich stiptelijk te gedragen naar de bestaande en voor hen als Leeraars der Nederlandsche Hervormde Kerk verbindende verordeningen’.[21.]

Bij dit antwoord en deze vermaning bleef het niet. De adressen van de ‘vier snaken’ werden via de provinciale kerkbesturen aan de classicale besturen toegezonden ‘ter informatie, en met last om daaromtrent, ingevolge derzelver verpligtingen, naar de bestaande verordeningen te handelen’. Op initiatief van de secretaris-adviseur J.D. Janssen spraken de kerkregenten Donker Curtius, Nieuwold en Van Spall ter synode af, dat ze ieder in hun provincie zo eenparig mogelijk zouden handelen, in onderlinge correspondentie en coördinatie. De classicale besturen zouden van de dwarsliggers eisen ‘eene stellige verklaring van hunne geheele onderwerping aan de kerkelijke reglementen, en bij gebreke daarvan hen aangeven bij de provinciale kerkbesturen om tot afzetting te procederen’. Men zou evenwel ‘hen inmiddels niet suspenderen, tenzij andere motieven zich daartoe opdoen, die de zaak maken van eenen opentlijken en geruchtmakenden aard, waarvoor het adres aan de synode niet gehouden kan worden’. In feite was hiermee, nog voor het starten van de eigenlijke procedure, achter de schermen Brummelkamps vonnis reeds getekend.[22.]

Op 22 juli ging er een brief van het provinciaal kerkbestuur in Arnhem naar het classicaal bestuur in Harderwijk, met de opdracht om Brummelkamp naar aanleiding van zijn adres aan te pakken. Er kwam echter geen procedure hierover op gang. De classicale bestuurders waren niet zo doortastend. Bovendien kwamen er korte tijd later andere klachten tegen Brummelkamp binnen, waaraan men meer houvast had. Het adres aan de synode heeft dan ook in de verdere procedure geen rol meer gespeeld.[23.]

Volgens artikel 9 van het Algemeen Reglement der Nederlandsche Hervormde Kerk was het de taak van de synode om voor ‘handhaving’ van de leer der kerk te zorgen. In de synodale reaktie op Brummelkamps advies bleek, dat dit een loze kreet was. In vervolg op de beslissingen van 1834 toonde de Hervormde Kerk zich beslist niet voornemens om de kudde van

21. Het rapport in: *Godgeleerde Bijdragen* 1835, 791-813. Ook in: Hel. de Cock, *Hendrik de Cock, eerste afgescheiden predikant in Nederland. Beschouwd in leven en werkzaamheid. Eene bijdrage tot recht verstand van de kerkelijke Afscheiding* (2e druk; Delfzijl 1886) 416-436 en *Handelingen van de algemeene christelijke synode der Hervormde Kerk in het koningrijk der Nederlanden, in den jare 1835 ('s-Gravenhage 1836)* 120-138. Het antwoord van de synode d.d. 14-7-1835 in: *Kompl. Uitg.* II 80-81. W. Volger, *De leer der Nederlandsch Hervormde Kerk* I, *1816-1852* (Franeker 1946).
22. Bos, *Archiefst.* II, 408-411. Brieven CWP a JDJ 18-7-1835, JDJ a CWP 20-7-1835 en CWP a JDJ 21-7-1835. Vgl. JDJ a P.A.C. Hugenholtz 2-9-1835: de classes moeten onderwerping eisen: Bos, *Archiefst.* II, 516-517. Over Janssen: *NNBW* VIII 920-921; over Donker Curtius: *BWPGN* II 530-535; over Nieuwold: Bos, *Archiefst.* II 410; over Van Spall: *BLGNP* I 355.
23. Het stuk van het PKB was ondertekend door P. van der Willigen als president en H.H. Donker Curtius als scriba. Donker Curtius was als curator van het Van Kinsbergen-instituut bekend met Brummelkamp en mede verantwoordelijk geweest voor een studietoelage van 100, - per jaar die deze van 1829-1833 ontving van de administrateuren van het instituut; zie noot 11 bij hoofdstuk 2.

Jezus Christus te beschermen tegen dwaalleer. Ze was confessioneel gezien een met opzet normloze kerk geworden. De synode maakte het kerkgenootschap tot een puur administratieve organisatie. Van schriftuurlijke argumentatie voor dit beleid was geen sprake. Bovendien maakte de synode een onrechtvaardig onderscheid tussen oudgedienden als Le Roy en Engels enerzijds en jonge predikanten als Brummelkamp en zijn vrienden anderzijds. Bij hen stelde zij zelfs het vragen om binding aan de drie formulieren van eenheid en het veronderstellen, dat daarvan afgeweken was, reeds strafbaar. Daarmee verwierp ze een serieus streven naar reformatie van de kerk en brandmerkte het als louter ordeverstoring.[24.]

3.6. De eerste afscheidingen in Hattem

Nog voordat er verdere stappen tegen Brummelkamp werden ondernomen, deden zich in Hattem de eerste afscheidingen voor. Men had de voorbeelden sinds kort dichtbij. In Zwolle en Kampen waren door De Cock begin juni afgescheiden gemeenten geïnstitueerd. A.C. van Raalte logeerde in die dagen in Hattem en bezocht De Cock tijdens diens korte gevangenschap in Kampen. Kleermaker George Deur uit Wapenveld ging zelfs met een lijst rond in Hattemerbroek, waarop men kon tekenen om zich bij de gemeente van De Cock te voegen. Het schijnt, dat Brummelkamp hem dit afraadde, omdat de zaak nog niet rijp was, en dat Deur toen inderdaad van verdere aktie afzag. Hieruit blijkt, dat sommige leden van Brummelkamps gemeente eerder aan afscheiding toe waren dan hijzelf. Daarbij lag er een direkte relatie met het werk van De Cock in de regio.[25.]

Toen het gerucht hiervan de kerkeraad bereikte op 31 juli, werd besloten de betreffende leden in de volgende vergadering te ontbieden. Het bleek om drie personen te gaan. Twee waren in de kerkeraad van 7 augustus present, de derde zond een briefje. Ze overhandigden een akte van afscheiding, waarin ze zich verbonden om zich alleen te houden aan de aloude leerregels, kerkelijke wetten en verordeningen van de Dordtse synode 1618-1619. Tevens verklaarden ze de kerkelijke onderwerping en gehoorzaamheid aan het kerkbestuur, opgericht in 1816 en 1817 te weigeren, terwijl ze alle kerkelijke gemeenschap afsneden met hen die in naam gereformeerd waren, maar zich aan het bestuur bleven onderwerpen. De kerkeraad besloot na breedvoerige bespreking het stuk op te zenden aan het classicaal bestuur om te vernemen, hoe hij in dezen moest handelen.[26.]

Tegelijk echter leidde deze zaak tot een nieuwe verklaring van Brummelkamp. Het antwoord dat hij enkele weken eerder van de Synode had ontvan-

24. Over de verschillende adressen in 1835 en in andere jaren, en het synodebeleid inzake de 'handhaving' van de leer: Volger, *De leer der NHK.*, die het beschrijft en analyseert over de jaren 1816-1852. Zie ook: *Kompl. Uitg.* II 106-107.
25. Zie *Leven H. de Cock* 408-415. Daar ook over Van Raalte. R.T. Oost, De Afscheiding te Zwolle. Het ontstaan van twee gemeenten (Scriptie, Zwolle 1982). Vgl. ook de briefjes van FASAvI a Comm. v. Pol. Kampen 8-6-1835, 25-6-1835 en 27-6-1835. Wesseling, *Afscheiding Overijssel* I 12-16, 137-141. Inzake G. Deur: brief van KR NHGem Hattem a Gouv. v. Gelderland 7-9-1840.
26. Pik, *Afscheiding Hattem* 102-104.

gen, was voor hem al ‘eene krachtige roepstem om (...) te getuigen’ tegen de synodale verordeningen. Reeds vanaf zijn intrede had hij de reglementen veel onderzocht en was hij tot de conclusie gekomen ‘dat de geest en strekking dier verordeningen is, omverwerping en verloochening van het bestaande onderscheid tusschen Gereformeerden, Remonstranten en anderen’. De afscheiding van de drie Hattemers was nu voor hem het sein om een getuigenis te laten horen. Hij probeerde de overige kerkeraadsleden te overtuigen ‘van datgeen wat betrekkelijk het bestuur plicht is van alle ware gereformeerden’ en verklaarde, ‘dat hij het in het weigeren van onderwerping en gehoorzaamheid aan het Synodaal bestuur met deze menschen eens is, als zijnde hetzelve in geest en strekking anti-gereformeerd’. Hij besefte wel, dat hij daarmee een afzetting riskeerde, maar wilde toch gehoorzaam zijn aan Gods bevel om tegen leugen en afval te getuigen.[27.]

3.7. De kerkelijke besturen tegen Brummelkamp in aktie

In augustus 1835 kwamen de kerkelijke besturen definitief tegen de ‘onruststoker’ Brummelkamp in aktie. Van vier kanten kwamen de initiatieven.

In de eerste plaats was er het bezwaarschrift van de op 21 juni beledigde doopouders. Zij betoogden, dat hun kinderen ‘volgens de geweide bladeren’ recht hadden op de doop. Huns inziens eisten de wetten en formulieren geen geloofsbelijdenis van de doopouders. Het classicaal bestuur maakte met de behandeling van dit protest geen haast. Brummelkamp kreeg eerst gelegenheid voor een schriftelijk verweer. Daarna werd de kerkeraad gevraagd om informatie en advies. Daarmee gingen ruim twee maanden heen. Tenslotte hield men de doopkwestie buiten de disciplinaire procedure. Waarschijnlijk vond men in de kerkelijke reglementen te weinig aanknopingspunten om er een besliste uitspraak over te kunnen doen.[28.]

Het tweede initiatief kwam van de burgemeester van Hattem, G. van Beusekom. Hij rapporteerde op 29 juni 1835 aan de gouverneur van Gelderland over de onrust, die er in Hattem was ontstaan door Brummelkamps optreden. Volgens de burgemeester behoorde hij tot de sekte van Scholte, De Cock en Van Velzen en oefende hij door zijn prediking een niet geringe invloed uit op de ‘min verlichte en onkundige menigte’. Van Beusekom verzocht instructies tot behoud van de rust en goede orde, die vooral door het op 21 juni voorgevallene waren verstoord. Deze brief had effekt. De gouverneur schreef op 2 juli naar het ministerie van eredienst om de nodige voorzieningen. Adviseur Janssen stuurde op zijn beurt een epistel naar het classicaal bestuur in Harderwijk om inlichtingen. De gouverneur kreeg bericht, dat de zaak in Harderwijk in behandeling was. Kennelijk nam Janssen aan, dat het classicaal bestuur Brummelkamp nu wel zou aanpakken.[29.]

27. *Kompl. Uitg.* II 108-109. Pik, *Afscheiding Hattem* 104.
28. CLBest. H'wijk aan Brummelkamp 15-7-1835 om binnen 4 weken te antwoorden. Het antwoord 6-8-1835 in archief class. best. H'wijk. Het CLBest. vroeg rapport en advies van de kerkeraad per brief 27-8-1835 en ontving die per brief van 31-8-1835. Zie ook Pik, *Afscheiding Hattem* 110-111.
29. Bos, *Archiefst.* II 363-364; de brief van de burgemeester werd doorgestuurd naar het ministerie van eredienst op 2-7-1835. Scriba G. Lamers schreef namens het CLBest. Harderwijk aan

In diezelfde dagen werd immers het derde initiatief genomen: het bevel van het provinciaal kerkbestuur aan het classicaal bestuur om Brummelkamp te behandelen vanwegen zijn 'onvoegzaam' adres aan de synode.

Het vierde en meest doorslaggevende initiatief kwam van de Hattemse kerkvoogden. Zij vonden de kerkeraad te tolerant jegens Brummelkamp en besloten daarom zelf de kat de bel aan te binden. Op 3 augustus schreven ze een uitvoerige brief aan het 'Provinciaal kollegie van toezigt op de kerkelijke administratie'. Daarin klaagden ze over de grote toeloop van vreemde kerkgangers, die op de 'zonderlinge en thans zoo zeer gezochte Prediktrant' van de jonge dominee afkwamen. Bovendien veroorzaakte zijn optreden inzake de doop en de gezangen tweespalt in de gemeente. De kerkeraad leek in dezen zijn plicht te verzuimen. De kerkvoogden verzochten het college van toezicht hier iets aan te doen. Ze werden op hun wenken bediend. Het college nam dadelijk contact op met het provinciaal kerkbestuur. Dit reageerde geschrokken. Al op 6 augustus ging er een brief naar Harderwijk. Het classicaal bestuur moest onverwijld inlichtingen inwinnen bij de kerkeraad over de gezangenkwestie. Bleek de zaak zo te zijn als men vermoedde, dan moest van Brummelkamp een herroeping van zijn verklaring hierover worden geëist. Tevens moest hij beloven voortaan bij elke kerkdienst weer een behoorlijk gebruik van de gezangen te maken. Het provinciaal bestuur maakte dus van meet af aan van de gezangenkwestie de hoofdzaak in de procedure.[30.]

In die geest toog nu het classicaal bestuur aan het werk. Van de kerkeraad vroeg en verkreeg ze informatie. Brummelkamp was juist op maandag 10 augustus voor een vakantie naar Drogeham, naar zijn zwager Van Velzen vertrokken. Vandaaruit gaf hij desgevraagd op 14 augustus een schriftelijke weergave van wat hij op 21 juni over de gezangen verklaard had. In hoofdzaak kwam het hierop neer: geest, strekking en doel van het gezangboek streden tegen de gereformeerde leer. Veel gereformeerden konden er zich dan ook niet mee verenigen. Zo was het zingen ervan veelal tot ergernis in plaats van stichting. Artikel 69 van de Dordtse kerkorde verbood bovendien het invoeren van gezangen. Er bestond ook bij Brummelkamps weten geen wet, die het gebruik van de bundel van 1806 verplicht stelde. Vandaar dat hij geen vrijheid vond om er nog langer uit te laten zingen.[31.]

Terwijl de kerkeraad nog met het classicaal bestuur en met Brummelkamp in correspondentie was over de doop- en de gezangenkwestie, deed zich op

de minister van eredienst op 9-7-1835 o.a. dat Brummelkamp de partij van Scholte en De Cock 'met grooten ijver is toegedaan'. MinvEred. a GouvGld. 15-07-1835.

30. In Pik, *Afscheiding Hattem* 64-66 is de hele brief van de kerkvoogden afgedrukt. De kerkvoogden waren gegoede Hattemers: arts, gemeentesecretaris, griffier, postdirecteur, winkelier en zaakwaarnemer. Vier van hen maakten tevens deel uit van de Hattemer gemeenteraad, die uit 7 leden bestond. Ook op provinciaal niveau was er een dergelijk samenvallen van kerkelijke en burgerlijke functies. De gouverneur was voorzitter van het in de tekst genoemde college van toezicht! PKB Gld. a ClBest. H'wijk 06-08-1835. Het archief van het provinciaal kerkbestuur in Gelderland is in 1944 door oorlogsgeweld verloren gegaan. Uit het archief van de gouverneur zijn veel stukken in vroeger of later tijd vernietigd.

31. *Kompl. Uitg.* II 81-83, Pik, *Afscheiding Hattem* 107-108: vergaderingen van de kerkeraad op 11-8-1835 en 15-8-1835.

zondagmiddag 16 augustus in de kerk in Hattem een geruchtmakend incident voor. Een aantal vreemde kerkbezoekers versperde de paden in de kerk en raakte daarover slaags met de veldwachter, de gerechtsdienaar en de te hulp gesnelde vrederechter Van Ittersum. Er vielen rake klappen, er werden enkele messen getrokken, de dienst werd een half uur onderbroken, enkele arrestanten werden geboeid en onder zware bewaking naar Arnhem gebracht en er verscheen een detachement van 110 militairen in Hattem om de orde te bewaren. Tot dan toe had de kerkeraad zich tegenover Brummelkamp wel steeds afwijzend, maar toch ook tolerant opgesteld. Nu echter besloot hij, onder de kennelijke indruk van alle tumult, feitelijk mee te werken aan een disciplinaire procedure. De daarvoor benodigde documenten werden opgestuurd naar Harderwijk.[32.]

Het classicaal bestuur voelde niet voor een harde aanpak, maar wilde een andere weg inslaan. Enige predikanten, 'wier raadgeving men oordeelt op Brummelkamp enigen invloed te kunnen hebben', zouden proberen hem terug te brengen van zijn weg. Het provinciaal bestuur stak daar echter een stokje voor. Op 23 augustus schreef scriba Donker Curtius naar Harderwijk: 'dat hoezeer zulke pogingen ook alle lof verdienen, dezelve geen de minste invloed mogen hebben op hetgeen de kerkbesturen in de bestaande omstandigheden en volgens de reglementen behooren te doen'. Men moest onverwijld voortgaan met Brummelkamp op het punt van de gezangen tot gehoorzaamheid te dwingen; 'daarvan kan in geen geval en om geen reden worden afgeweken'. Hiervoor ging het classicaal bestuur door de knieën. Het was het niet eens met het verplicht stellen van het zingen van een gezang in elke kerkdienst. Maar in zijn vergadering van 27 augustus besloot het wel de eisen tot onderwerping inzake de gezangen aan Brummelkamp over te brengen.[33.]

Brummelkamp was nog in Drogeham, toen de brief uit Harderwijk hem bereikte. Hij antwoordde vandaar op 1 september. Hij vroeg hem de redenen op te geven, waarom men herroeping van hem eiste. Ook verzocht hij hem aan te tonen, welke verplichting er bestond om bij elke dienst een gezang op te geven. Hij ontving daarop alleen een kort briefje, dat de zaak in handen van het provinciaal kerkbestuur was gesteld.[34.]

32. *Kompl. Uitg.* II 56-57. Burgem. Hattem a Gouv. Gld. 17-08, 17-08, 18-08-1835. FASAvI a Gouv. Gld. 20-08-1835. Verslag ook in een brief van de kerkvoogden aan het provinciaal college van toezicht d.d. 24-08-1835 (Pik, *Afscheiding Hattem* 70-71). FASAvI a Burgem. Oldebroek 19-08-1835. FASAvI a Comm. van Pol. Kampen 20-08-1835 en 28-08-1835. Gouv. Gld. a MinvEred. 22-08-1835; Bos, *Archiefst.* II 380-381. Arch. Rechtbank van Eerste Aanleg Arnhem stukken betr. een zitting van 13-10-1835. Vonnissen: 1 vrijspraak, 4 veroordeeld tot gevangenisstraffen van 8 dagen tot 2 maand. Nadere gegevens over detachering in Gem. Arch. Hattem, notulen raadsvergadering 24-08-1835 en in notulen B. en W. 16-8, 17-8, 24-8, 26-8 en 31-8-1835. *Levensbeschr.* 57. Kerkeraadsvergadering op 17-08-1835. Nog in de vergadering van 15 augustus wilde men niet als aanklager van Brummelkamp optreden, Pik, *Afscheiding Hattem* 108.
33. Het CLBest. zond per brief van 21-8-1835 de bescheiden uit Hattem door naar het provinciaal kerkbestuur. Het PKB reageerde 23-8-1835. Het CLBest. vergaderde op donderdag 27-8-1835. Brief CLBest. H'wijk aan Brummelkamp in *Kompl. Uitg.* II 83-84.
34. *Kompl. Uitg.* II 85.

Behalve de gezangenkwestie was intussen nog een ander punt een rol gaan spelen in de aktie tegen Brummelkamp. Zoals we zagen had hij in de kerkeraadsvergadering van 7 augustus zijn instemming betuigd met 'het weigeren van onderwerping en gehoorzaamheid aan het Synodaal bestuur (...) als zijnde hetzelve in geest en strekking antigereformeerd'. Deze oorlogsverklaring aan de hiërarchie kwam hem duur te staan. Iemand deed er onderhands bericht van aan de praeses en de scriba van het provinciaal kerkbestuur. In Arnhem kwam men onmiddellijk in aktie. Met inschakeling van classicaal bestuur en kerkeraad werd deze kwestie tot de tweede hoofdzaak in de procedure.[35.]

Het dossier, dat men in Harderwijk over de verschillende punten van aanklacht had aangelegd, werd op 3 september naar Arnhem gezonden. Met beroep op artikel 75 van het 'Reglement van Opzigt en Tucht' trok het provinciaal kerkbestuur kort daarna definitief de zaak aan zich. Insiders wisten, dat daarmee Brummelkamps afzetting aanstaande was. Voor de ter synode in Den Haag overeengekomen coördinatie met andere procedures was intussen gezorgd. In diezelfde augustus-maand traden de besturen ook op tegen Van Velzen, Meerburg en Van Rhee. Synode-praeses en provinciaal scriba Donker Curtius was vooral over de aktie tegen Brummelkamp tevreden. Hij schreef aan een collega: 'Brummelkamp maakt ons gemakkelijk spel'.[36.]

3.8. Nadere bezinning in Drogeham

Van ongeveer 10 augustus tot 4 september bracht Brummelkamp zijn vakantie door in Drogeham bij zijn zwager Van Velzen. Hij ontmoette daar ook Van Raalte, die bij het proponentsexamen in Zuid-Holland in mei 1835 was afgewezen, omdat hij geen onderwerping aan alle kerkelijke reglementen wilde beloven. In deze kring van familie en studievrienden was er volop gelegenheid voor bezinning en gesprek over Brummelkamps kerkelijke positie. De gesprekken met zijn collega's in de classis over reformatie van de kerk hadden hem niet verder gebracht. In de kerkeraad vond hij weinig steun. De synode had zijn adres afgewezen. Hoe moest het nu verder? Zou ook voor hem afscheiding onvermijdelijk worden?[37.]

35. Brief PKB aan CLBest. H'wijk 16-8-1835. Brief CLBest. aan KR NHGem Hattem 18-8-1835 (niet bewaard). Kerkeraadsvergadering in Hattem op 19-8-1835: Pik, *Afscheiding Hattem* 109.
36. Donker Curtius: CWP a JDJ 27-8-1835 (Bos, *Archiefst.* II 427-429). De tekst van art. 75 in Hooijer, *Kerkelijke Wetten.* Het PKB ergerde zich aan de 'lamheid en bangheid' van het classicaal bestuur en vooral van zijn praeses, J. Radermacher Schorer (HHDC a JDJ 8-9-1835 in Bos, *Archiefst.* II, 386). CWP a JDJ 18-8-1835 (Bos, *Archiefst.* II, 423-425): Is het wel goed tegen alle vier tegelijk te procederen. Is het niet 'staatkundiger' om het te spreiden?
37. Van Raalte in Drogeham: *Kompl. Uitg.* II 190. Hij schreef vandaar ook diverse brieven aan het PKB van Zuid-Holland en aan de algemene synode. Zie ook P.A.C. Hugenholtz a. J.D. Janssen 29-8-1835. (Bos, *Archiefst.* II, 513-516). Brummelkamp en Van Raalte preekten voor Van Velzen op 16-8-1835 en 23-8-1835 en gaven daarbij geen gezangen op. Ze hielden ook een conventikel in Suawoude; Wesseling, *Afscheiding Friesland* II 11.

Vooral drie figuren hebben volgens zijn eigen getuigenis op dit punt een belangrijke invloed op Brummelkamp gehad: P.J. van Zuylen van Nijevelt, A. Capadose en H. de Cock. Allereerst Van Zuylen. Deze had in zijn in 1835 verschenen *Bazuin tot vergadering der uitverkorenen* erop gewezen, dat de bestrijding van de gereformeerde leer toenam en dat de echte gereformeerden als opruiers en onruststokers werden vervolgd. Als nu deze verdrukking van de ware gelovigen toeneemt - zo schreef Van Zuylen - is het tijd voor een algehele afscheiding en uitgang van het bestaande kerkbestuur. Dan is het tijd om het juk af te werpen en te staan in de vrijheid van Christus. Dan zullen de gereformeerden zich openlijk herenigen om God te belijden en te dienen, om de vervallen gemeente te herstellen en overal eigen kerkeraden en predikanten aan te stellen. Behalve Van Zuylen had ook Capadose in zijn in datzelfde jaar verschenen *Ernstig en biddend woord aan de leeraren*, zij het minder onomwonden, op de mogelijkheid van een afscheiding gewezen. Wanneer Godgetrouwe en ijverige predikanten door een zogenaamde kerkelijke tucht ten onrechte in hun werk zouden worden belet, konden ze volgens Capadose rekenen op toetreding van Gods volk uit alle standen, van velen die tot nu toe nog in het kerkgenootschap gebleven waren.[38.]

Deze woorden van Van Zuylen en Capadose vonden bij Brummelkamp weerklank. Van beslissende betekenis werd echter vooral zijn eerste persoonlijke ontmoeting met De Cock, waarschijnlijk rond 18 augustus 1835. Hij vond De Cock veel minder ruw en schrikwekkend dan hij zich had voorgesteld. Diens harde woorden over de toestand van de kerk waren kennelijk voortgekomen uit oprechte liefde tot de Here en het behoud van zielen. Brummelkamp merkte, dat er geen geestdrijverij in het spel was, maar dat De Cock zich eenvoudig beriep op wat de Here eist in zijn Woord. Vooral diens beroep op artikel 27-29 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis maakte diepe indruk op hem. ‘Zodra hij de Cock die Artikelen met nadruk hoorde lezen, vond hij er (...) bepaaldelijk de bevestiging in van 't geen volgens Gods woord zijn ziel vervulde’. Volgens de Heilige Schrift moest hij daar ‘ja en Amen’ op zeggen. Nu werd hem van dag tot dag duidelijker, dat ‘het Hervormd kerkgenootschap, gelijk het bestond, niet eene eenige der merkteekenen van de Kerk van Christus meer bezat, en dat het al de merkteekenen der valsche Kerk schaamteloos aan zijn voorhoofd droeg’. Door het contact met De Cock kwam een eventuele afscheiding sterker binnen Brummelkamps gezichtskring dan tevoren.[39.]

Zo werd de vakantie in Drogeham een voorbereidingstijd voor de beslissende confrontatie met de hervormde besturenkerk. Hier ontving en beantwoordde hij de stukken van het classicaal bestuur. Hier leerde hij de Afscheiding in het noorden des lands van dichterbij kennen. Ook raakte hij nauwkeurig bekend met de kerkelijke maatregelen tegen Van Raalte en Van Velzen. In

38. *Adres ingediend door de gereformeerden, in Overyssel en Gelderland. Met eene voorrede en geleidende missive aan Z.M. de Koning door A. Brummelkamp, bedienaar des Goddelijken Woords* ('s-Gravenhage 1836). Het adres is van 21-12-1835. Daarin, blz. 5-7 (Voorrede) de verwijzing naar Capadose en Van Zuylen van Nijevelt. AB a LWCK 12-5-1887. Zie over Van Zuylen: Kluit, *Reveil* register s.v. en over Capadose: D. Kalmijn, *Abraham Capadose* ('s-Gravenhage 1955).
39. *Kompl. Uitg.* II 55-63.

dagelijks contact met elkaar hebben de drie vrienden zich op de te verwachten kerkelijke strijd voorbereid. Brummelkamp is in deze weken tot de slotsom gekomen, dat hij een eventuele afscheiding als consequentie van de gehoorzaamheid aan de Here moest aanvaarden. In die gesteldheid keerde hij met zijn vrouw en twee dochtertjes rond 4 september in Hattem terug.

3.9. Verhoor en afzettingsvonnis

Brummelkamps tegenstanders zagen met argusogen toe, hoe hij zich zou gedragen. Men wist, dat hij door de kerkbesturen onder druk was gezet. Zou hij nu wat inbinden? Het tegendeel bleek het geval. Op zondagmorgen 6 september preekte hij over Openb. 2:8-11 in een stampvolle kerk. Er werd geen gezang gezongen. Brummelkamps positiekeus was duidelijk. Hij bereidde de gemeente voor op de te verwachten strijd en verdrukking. In de woensdagavond-beurt preekte hij over Marc. 4:35-41. De kerkvoogden waren over beide preken woedend. Ze brachten aan het college van toezicht in Arnhem verslag uit. Het was bij Brummelkamp volgens hen ‘niets dan ophitsing van den een tegen den ander’. Het optreden van ‘dezen Verderfs-Engel’ zou onherroepelijk door ‘verblinde godsdienstijver’ een scheuring veroorzaken. Zijn tekst uit Markus 4 had hij zo uitgelegd, dat ‘de Heyland naar de overzijde was overgegaan, omdat die waarvan hij zich afscheide ongelovige en Goddeloze menschen waren, het was dus tijd om zich als uitverkoren geslacht af te scheiden, men moest die gelegenheid niet voorbij laten gaan want zij komt zelden voor en duurd niet lang’. Uit het gebed werd de volgende zinsnede geciteerd: ‘Heere! er zijn er veel op andere plaatsen, die de Lere niet verkondigen zoo als zij uit Christus is, wilt die grijpende wolven uitroeijen’.[40.]

De kerkvoogden konden gerust zijn: Brummelkamp zou nu effektief aangepakt worden. Van het provinciaal kerkbestuur kreeg hij op 7 september een oproep om op dinsdag 22 september 's morgens om 10 uur te verschijnen in de consistorie van de St. Eusebiuskerk in Arnhem. Een kleine commissie onder voorzitterschap van Donker Curtius zou hem dan horen over de tegen hem ingediende bezwaren. Het zou gaan over zijn gedrag inzake de gezangen en over zijn instemming met de verklaring van drie gemeenteleden op 7 augustus, dat hij geen wetten, reglementen of verordeningen van de Haagse Synode wilde erkennen noch zich eraan onderwerpen. De doopkwestie en het adres aan de synode bleven dus buiten beschouwing.[41.]

40. Brief kerkvoogden aan het provinciaal college van toezicht 12-9-1835 (Pik, *Afscheiding Hattem* 72-73) T.a.v. het spreken over strijd en verdrukking realisere men zich, dat er toen juist enkele Hattemers in Arnhem gevangen zaten wegens het tumult op 16 augustus, ten dele latere afgescheidenen. Notulen B. en W. Hattem 7-9, 12-9, 20-9 en 8-10-1835. Op 6 september was er een ‘talloze’ menigte van elders in de kerk, vooral uit Heerde, Oldebroek en Zwolle en omgeving. Men zond de burgemeester voor een mondeling onderhoud over de ‘woelingen’ naar de gouverneur in Arnhem. Het detachement soldaten vertrok pas op 30-9.
41. Pik, *Afscheiding Hattem* 112 (De oproep liep via de kerkeraad op 8 september). *Kompl. Uitg.* II 85-88. De andere commissieleden waren ds. W. Overduijn en mr. J. van Leeuwen (president van de Arnhemse rechtbank en lid van het provinciaal college van toezicht). De commissie kreeg nog een inlichting van de kerkeraad van 15-9-1835 over de acte van afscheiding van de drie leden.

Op de vastgestelde dag vond in Arnhem Brummelkamps eerste en enige persoonlijke confrontatie met de kerkbestuurders plaats. Hij was blij zich over zijn optreden nu te kunnen verantwoorden. Desgevraagd kreeg hij te horen, dat de beschuldigingen geen betrekking hadden op zijn leer, maar op zijn wandel. Daarna ging hij direkt tot de aanval over. Hij verzocht - zeer voor de hand liggend - opgave van de redenen, waarom men hem had bevolen de gezangen weer te gebruiken en welke verplichting daartoe bestond. De commissie weigerde te antwoorden, 'daar zij alleen gesteld was tot onderzoeken en daarmede thans zou aanvangen'.

Elf vragen werden aan Brummelkamp voorgelegd. De eerste zes gingen over de afschaffing van de gezangen. De commissie wees op de wet van 1 januari 1807, waarbij de gezangbundel was ingevoerd, zodat het 'bij de orde behoort om dezelve te gebruiken'. Brummelkamp betoogde, dat het gebruiken van de gezangen juist op veel plaatsen wanorde veroorzaakte. Volgens de commissie betekende 'orde' hier 'gewoonte'. Brummelkamp repliceerde, dat volgens artikel 7 NGB ook de gewoonte ons niet mag doen handelen tegen Gods Woord. Van een eventueel provinciaal besluit over de gezangenplicht was hij niet op de hoogte. Hij hield voet bij stuk en nam zijn verklaring van 21 juni over de gezangen niet terug.

De andere vijf vragen betroffen Brummelkamps verklaring in de kerkeraad van 7 augustus. De commissie legde hem de toen ingediende akte van afscheiding voor en vroeg, of hij verklaard had het daarmee geheel eens te zijn. 'Nee', antwoordde Brummelkamp, 'ik heb gezegd eens te zijn in het weigeren van onderwerping en gehoorzaamheid, als zijnde het bestuur anti-gereformeerd, dit is in zoo ver als het bestuur anti-gereformeerd handelt'. Een verklaring in die geest had hij in de notulen opgenomen. Had hij toen tevens gezegd 'geenerlei wetten, reglementen of verordeningen van de Haagsche Synode te willen erkennen of zich er aan te onderwerpen'? Brummelkamp antwoordde, dat zijn aanwezigheid hier het tegendeel bewees. Het woord 'willen' had hij op 7 augustus niet gebruikt, 'daar het niet in mijne wijze van denken en spreken ligt wat ik wil (...), maar wat ik mag en moet.' Hij had verklaard 'niet te mogen gehoorzamen, en tevens getracht de overige kerkeraadsleden te overtuigen, dat ook zij zoo zij waarlijk Gereformeerd zijn, zulks niet mogen doen.' Erkende hij zelf niet hierdoor zijn verbintenis met het hervormd kerkgenootschap te hebben verbroken? Nadat men hem uitgelegd had onder 'Hervormd Kerkgenootschap' de sedert en reeds voor 1618 bestaande Gereformeerde Kerk te verstaan, antwoordde Brummelkamp: 'neen, maar juist het tegendeel, daar ik niet protesteer tegen het Gereformeerde, maar alleen tegen datgene wat Anti-gereformeerd is'. Ook in deze stellingname bleef hij volharden. Daarmee liep het onderzoek af.[42.]

Nog ruim twee weken kon Brummelkamp hierna in de hervormde gemeente van Hattem werken. Van zijn recht om binnen acht dagen aan de commissie nadere ophelderingen of veranderingen toe te zenden, maakte hij geen gebruik. Toen waren zijn dagen als hervormd predikant geteld. In de gewone maandelijkse vergadering op woensdag 7 oktober 1835 maakte het provin-

42. *Kompl. Uitg.* II 88-92. HHDC a JDJ 23-9-1835 (Bos, *Archiefst.* II, 386-387).

ciaal kerkbestuur korte metten: het besloot Brummelkamp met onmiddellijke ingang af te zetten als predikant. Zijn verwerping van het gezangboek werd beschouwd als verzet tegen een verordening, door alle provinciale synodes in Nederland vastgesteld en als verbreking van de 'bestaande orde'. De bekendmaking aan de gemeente maakte hem extra strafbaar en zijn volharding in dezen de afzetting waardig. Het kerkbestuur overwoog verder, dat Brummelkamp door zijn verklaring van 7 augustus zijn verbintenis met het hervormd kerkgenootschap had opgezegd en vernietigd, vooral waar hij het kerkbestuur anti-gereformeerd had durven noemen. Op elke predikant rustte immers de verplichting tot 'onderwerping en gehoorzaamheid'. Zijn beroep op 'gemoedelijke overtuiging', dat hij voor Gods aangezicht niet anders kon en mocht handelen, werd afgewezen. Het kerkbestuur had immers niet te oordelen 'over gemoedelijke overtuiging, maar alleen over daadzaken'. Bovendien kon nooit 'het beroep op overtuiging des gemoeds straffeloosheid daarstellen voor een overtreding, welke op zichzelf strafbaar is'.[43.]

Dit afzettingsvonnis kwam op vrijdag 9 oktober in Hattem aan. Brummelkamp had vier weken de tijd om indien hij dit wilde, een appel bij de synode aan te kondigen.[44.]

3.10. Brummelkamps afscheiding

Toen Brummelkamp op 9 oktober zijn afzettingsvonnis ontving, werd op zijn verzoek diezelfde dag nog een kerkeraadsvergadering gehouden. Hoewel hij de opinie van de leden wel kende, vond hij het toch zijn plicht het vonnis aan de kerkeraad voor te leggen en er een beslissing over te vragen. Hij las het voor en verklaarde toen, dat hij zijn afzetting als een 'anti-gereformeerde handelwijs' moest verwerpen. Allen, behalve de diaken Geerlings, gaven, ieder op zijn eigen wijs, te kennen 'zich gelijk van zelf spreekt, aan Hooger Bestuur te moeten onderwerpen'. Daarop verklaarde Brummelkamp, dat hij hen 'als met het anti-gereformeerd bestuur instemmende en zich daaraan onderwerpende, niet langer in hunne betrekkingen konde erkennen' en dat derhalve zijn kerkelijke gemeenschap met hen, evenals met het hele bestuur, ophield. Met 'een algemeene groet' verliet hij daarop de vergadering. Het was hem onmogelijk hun nog de broederhand te reiken.[45.]

Twee dagen later preekte Brummelkamp al buiten de stad, op een boerderij in Hattemerbroek. Hij erkende zijn afzetting niet als van Godswege en op Gods Woord gegrond. Daarom bleef hij zich geroepen weten om zijn ambt

43. Het vonnis in *Kompl. Uitg.* II 92-98 (niet geheel kompleet). *Levensbeschr.* 66-70. Twee verschillende kopieën in het archief van de N.H. Gem. Hattem: Pik, *Afscheiding Hattem* 31-36.
44. *Kompl. Uitg.* II 98. Art. 79 en 80 van het algemeen reglement van opzicht en tucht in Hooijer, *Kerkelijke wetten.* Zelfs Pape vond het vonnis kras (CWP a JDJ 12-10-1835, Bos, *Archiefst.* II 499-501).
45. *Kompl. Uitg.* II 98-99. Kerkeraadsvergadering op 9-10-1835 (Pik, *Afscheiding Hattem* 114) B. en W. van Hattem lieten een detachement van 94 man aanrukken, dat van 10 tot 12 oktober in Hattem was (brief B. en W. Hattem aan de gouverneur van Gelderland volgens *Geldersche Kerkbode 1935).* Burgem. Oldebroek a Gouv. Gld. 12-10-1835.

als herder en leraar te vervullen. Van zijn recht tot appel op de synode maakte hij geen gebruik. Hoe pijnlijk deze breuk met alle gevolgen ervan ook was, toch was het voor hem tegelijk een opluchting. Hij was van zijn medeverantwoordelijkheid voor de vervolging van mannen als De Cock en Scholte verlost. Daarmee werd hem 'een zware steen van het hart gewenteld'. Duidelijk was nu ook in zijn eigen leven gebleken, dat er voor een predikant, die daadwerkelijk gereformeerd wilde zijn, in het genootschap geen plaats was.[46.]

Om het kerkbestuur niet het idee te geven, dat hij misschien voortaan 'als een gewoon lidmaat der gemeente onder deszelfs bestuur zoude blijven', schreef hij op 22 oktober een uitvoerige brief naar Arnhem. Hij stelde vast, 'dat het bestuur der Nederlandsche Hervormde Kerk, als zoodanig, niet tot de kerk van Christus, maar integendeel tot diegenen behoort, welke de ware kerk vervolgen, en van welken te wijken aan alle kinderen Gods geboden wordt'. De brief bevatte verder een bestrijding van de gronden van het afzettingsvonnis. Volgens de instellingen van de Gereformeerde Kerk, sedert 1618 en vroeger bestaande, zou hij juist als 'een in alle deele getrouw Leeraar' erkend moeten zijn. Hij schreef ook, dat 'mij dit uitwerpen (...) om mijne getrouwheid (...) ten bewijs verstrekt, dat het tijdstip daar is, waarop de Heere mij het uitgaan uit uw midden gebiedt'. Hij verklaarde tenslotte, 'dat mijn kerkelijke gemeenschap van nu af aan met U ophoudt; daar ik mij, in de vreeze des Heeren, van U afscheidende, mij, van ganscher harte, ook uitwendig vereenig met alle diegenen, die zich in de mogendheid des Heeren van het Synodaal Hervormd Kerkbestuur hebben afgescheiden; terwijl ik het mij door den Heere gegeven predikambt, mij niet mag laten ontnemen, als alleen dan, wanneer men mij, op grond van de op Gods Woord gegronde Gereformeerde instellingen, aantoont, dat ik door leer of wandel mij die bediening onwaardig maak.' Daarmee had Brummelkamp afscheid genomen van het hervormde genootschap. Met beslistheid bewandelde hij in deze dagen zijn weg. Voor het vervolg was zijn oog vooral op de gemeente gericht. Brummelkamp was de derde 'vader der Scheiding' geworden.[47.]

Evenals De Cock en Scholte gaf ook Brummelkamp een publieke verantwoording van zijn afscheiding. Zijn *Uitgang uit de gemeenschap met het Nederlandsch Hervormd Kerkbestuur, noodzakelijk gemaakt door afzetting* verscheen eind november 1835. In dit boekje van 62 bladzijden gaf hij een vrij uitvoerig verslag van zijn wedervaren in het voorbije jaar. Tevens liet hij de desbetreffende officiële stukken afdrukken. Hij eindigde met een krachtig

46. Preek ten huize van wed. G. Boer-Rooseboom over Hebr. 10:25. *Baz.* 33/43. J. Strijks e.a., *Verdrukking en vrijheid; 1835-1875; toespraken gehouden bij de herdenking der afzetting van Ds. A. Brummelkamp en der viering van het veertigjarig bestaan der Chr. Geref. Gemeente te Hattem* (Amsterdam 1876) 38. *Baz.* 33/42. Brief burgemeester Oldebroek aan de districtscommissaris en idem aan de gouverneur d.d. 12-10-1835. Voor de rechtbank in Arnhem diende een aanklacht tegen de wed. Boer in een zitting op 27 oktober 1835. In de betreffende dienst waren buiten het gezin Boer slechts 18 toehoorders aanwezig, maar er stonden er ongeveer 50 voor de deur. Brummelkamp droeg in deze samenkomst het ambtsgewaad.
47. *Kompl. Uitg.* II 99-104.

appel om zich niet langer aan het anti-gereformeerde kerkbestuur te onderwerpen. Daarmee deed Brummelkamp als derde afgescheiden predikant een publieke oproep tot afscheiding uitgaan door het hele land. Die bevatte alle elementen, die bij de Afscheiding telkens in geding waren: het ontbreken van de tucht in de kerk, het ontbreken van een goede binding aan de belijdenisgeschriften, het hiërarchisch-regentesk optreden van de kerkbesturen en het stelselmatig neerslaan van alle gereformeerd verzet tegen de deformatie van de kerk. Brummelkamps boekje was een dringende oproep tot reformatie van de kerk, desnoods in de weg van afscheiding.

Over de indruk die dit op de lezers maakte, is weinig bekend. Alleen van de Reveil-man H.J. Koenen hebben we een reaktie in een brief aan De Clercq. Hij vond het heel wat beter van toon dan wat Scholte had geschreven: 'Brummelkamp moet een lief en innig mensch zijn'. Van een poging tot beantwoording van Brummelkamp vanuit hervormde kringen was verder geen sprake. Had men daar de zich afscheidende gereformeerden niet slechts procedureel, maar ook innerlijk al niet lang losgelaten?[48.]

3.11. Evaluatie

Wanneer we Brummelkamps optreden in de Hervormde Kerk overzien, zijn er drie punten te noteren, waarin hij een reformatie in de kerk nastreefde: de doopsbediening, de tuchtoefening en het gezangboek. Waren zijn inzichten juist? En was hij terecht zo voortvarend en vasthoudend? Ten antwoord daarop het volgende.

Voor zijn stellingname inzake doop en tucht kon hij zich met goed recht beroepen op Gods Woord en de gereformeerde belijdenis. De kerk was voor hem geen 'gemengde hoop' van mensen, die organisatorisch-administratief tot de gemeente behoorden, maar ze was voor hem in alle ernst 'vergadering der ware christgelovigen'. Dat had direkte consequenties voor het ambtelijk werk, zoals bleek in de doop- en in de tucht-kwestie. Daarin heeft Brummelkamp aan kerkeraad en gemeente de goede weg gewezen.

Zijn wijze van optreden kon de indruk wekken, alsof hij een breuk wilde forceren. Dit is in zoverre terecht, dat Brummelkamp inderdaad een breuk wilde. Echter niet tussen twee partijen, maar een breken met de ongerechtigheden, die hij in de kerk aanwees. Hij wilde voor zichzelf met dat breken ook niet wachten tot de meerderheid van de kerkeraad haar fiat gaf, maar ging voor wat de doop betreft tot daden over. Men kan zich afvragen, of hij niet bij de kerkelijke besturen in appel had moeten gaan. We moeten evenwel bedenken, dat hij daarvan geen enkele positieve verwachting kon hebben. Bovendien stond hij formeel gezien in zijn recht, wanneer hij het optreden van doopgetuigen eiste. De besturen hebben dan ook naderhand geen kans gezien hem op grond van de doopkwestie te veroordelen.

Had Brummelkamp zich dan niet aan de beslissing van de kerkeraad, eventueel voorlopig, moeten conformeren? Wilde hij de reformatie niet te veel

48. HJK a WdC 31-12-1835. HJB a HPS 23-1-1836 vond in Brummelkamps publikatie 'opregtheid'. Op 14-1-1836 schreef Brummelkamp zijn eerste brief aan Budding.

doordrukken? Ter verklaring van zijn handelwijze moeten we ons in de eerste plaats realiseren, dat in die tijd een predikant gewoonlijk meer onafhankelijk van zijn kerkeraad opereerde dan tegenwoordig. Maar bovendien, en dat is van veel meer belang, was Brummelkamp een man van 'onverwijlde' gehoorzaamheid. Wat voor Gods aangezicht verkeerd was, mocht geen dag getolereerd worden. Gehoorzaamheid aan God woog voor hem zwaarder dan taktisch-kerkelijke overwegingen. Hij drong overigens zijn visie niet op, maar weigerde alleen zelf zijn medewerking aan een zijns inziens verkeerde praktijk.

In de kerkeraad is positief te waarderen, dat hij inhoudelijk op de kwesties van doop en tucht wel is ingegaan. Maar hij is tekortgeschoten door aan de legitieme oproep tot reformatie, die in Brummelkamps optreden tot hem kwam, geen gehoor te geven.

Wat de verwerping van het gezangboek betreft, op het eerste gezicht leek het een provocerende demonstratie. Er was echter meer aan de hand. Het was een consciëntiekreet, die het eindresultaat was van een lang proces van bezwaar en kritiek, dat al in Brummelkamps Amsterdamse studietijd begonnen was. Het ging hem daarbij niet om het zingen van gezangen op zichzelf, maar om de ongereformeerde inhoud van verschillende gezangen en het officieel ijken daarvan door middel van de verplichting om in elke dienst minstens één gezang te zingen. Bovendien wilde hij solidair zijn met zijn geestverwanten elders in het land, toen die juist vanwege eenzelfde visie op de gezangen kerkelijk werden aangepakt.

Formeel gesproken was Brummelkamp in het al of niet laten zingen van gezangen geheel vrij. Men heeft nooit aangetoond, dat er een reglementaire verplichting tot het gebruiken van de gezangbundel bestond. Hij ging mijns inziens echter te ver met zijn stelling, dat de invoering in 1807 met antigereformeerde bedoelingen had plaatsgehad. Ook was het niet verstandig, dat hij met zijn verwerping van de gezangen, hoezeer ook uit acceptabele motieven voortkomend, zich zo abrupt tegenover zijn kerkeraad stelde. Hij heeft zich in dezen wat te veel laten leiden door zijn persoonlijk gewetensbezwaar en er te weinig tijd voor genomen om voor kerkeraad en gemeente aan te tonen, waarom de bundel door de hele kerk verworpen diende te worden. Wanneer hij hier meer aandacht aan had besteed, zou zijn protest aan kracht gewonnen hebben.

De strijd tegen ontrouw en zonde in de kerk zag Brummelkamp als zijn onontwijkbare plicht. Kenmerkend voor heel zijn doen en laten was, dat hij de kerk niet alleen al protesterend en kritiserend terugriep naar bijbelse en gereformeerde maatstaven, maar dat hij daaruit ook de kerkelijke consequenties durfde trekken. Kerkherstel was voor hem zeker allereerst een zaak van verootmoediging en gebed, maar daarna ook van daadwerkelijk handelen. Er moest in de kerk weer, overeenkomstig haar derde kenmerk, tucht worden geoefend, ook al zou dit een scheiding der geesten betekenen. Zo bond Brummelkamp overeenkomstig zondag 31 HC en de artikelen 27-32 NGB terecht de strijd aan tegen de grensloze, tuchtloze volkskerk. In deze strijd kwam hij in toenemende mate in conflict met de kerkelijke besturen. De houding van de kerkeraad maakt daarin nog de meest sympathieke indruk. Men stond in grote meerderheid wel afwijzend tegenover Brummelkamps opvattingen, maar nam toch de moeite daarop inhoudelijk en argu-

menterend in te gaan. De vrees voor onenigheid en scheuring en de onderworpenheid aan het hiërarchisch juk verduisterden echter het zicht op de noodzaak tot schriftuurlijke reformatie.

De houding van het classicaal bestuur en van de collega's in de classis werd gekenmerkt door halfslachtigheid. Er waren in de regio meer predikanten, die gereformeerd preekten en die ook de noodzaak van reformatie der kerk wel zagen. Maar zij durfden de consequenties ervan niet aan. Zo boden ze ook geen schriftuurlijk en gereformeerd verzet tegen Brummelkamps afzetting, maar kwamen in de vakature-beurten rustig zijn plaats op de preekstoel innemen. Ze waren door hun onderwerping aan het kerkbestuur als met lamheid geslagen.[49.]

In de procedure, die het provinciaal kerkbestuur tegen Brummelkamp voerde, werd duidelijk, dat de regering van de kerk gedeformeerd was tot een hiërarchisch-juridisch gebeuren. Puur administratieve reglementen gaven de toon aan en de Bijbel bleef dicht. De procedure en het vonnis waren zeer weinig kerkelijk en geestelijk van toon en karakter. Beroep op Schrift en belijdenis ontbraken geheel. Evenmin klonk er een worsteling in door om zich van de juistheid en wettigheid van de hervormde kerkorganisatie coram Deo rekenschap te geven en de bezwaren te weerleggen. Ook werd er geen poging gedaan om krachtens kerkelijke roeping de als dwalend beschouwde jonge collega te overtuigen en terecht te brengen. De kerkbestuurders hielden zitting als regenten, niet als pastores. Zij gaven geen adequaat antwoord op de beweging voor kerkherstel. Hun tolerantie bleek selectieve tolerantie te zijn, die tenslotte ontaardde in tyrannie. Het kerkbestuur gaf geen enkele opening voor een kritisch doordenken van de situatie in de Nederlandse Hervormde Kerk. Het bevestigde met harde hand zijn overheersende positie tegenover ieder die daarbij vraagtekens durfde zetten. In de afzetting van Brummelkamp werd duidelijk, dat de oude Gereformeerde Kerk onder het juk van het ‘staatscreatuur’ van 1816 stelselmatig werd afgebroken. Elk reformatorisch vonkje werd onmiddellijk uitgetrapt.

Brummelkamp heeft afscheiding als zodanig niet gezocht. Het was hem steeds te doen om wederkeer, om herstel van de kerk op de oude fundamenten. Toen dat herstel echter binnen het hervormde genootschap stelselmatig onmogelijk werd gemaakt, bracht dat hem tenslotte op de weg van afscheiding van dat genootschap. Die afscheiding was voor hem geen doel in zichzelf, maar een onvermijdelijk middel om gereformeerd te kunnen blijven. Hij moest zich onttrekken aan het juk van het hervormd kerkbestuur en samenlevingsverbond om de hals naar artikel 28 NGB te kunnen blijven buigen onder het juk van Christus.[50.]

49. Orthodoxe collega's uit de omgeving als Bisschop, De Bouter, Knap, Montijn en Slothouber kwamen na Brummelkamps afzetting in Hattem de vakature-beurten vervullen. Alleen Slothouber bezocht bij zulke gelegenheden als vriend en broeder Brummelkamp en stuurde hem de vakature-penningen voor hemzelf of voor de armenbus (*Baz.* 32/44, 35/11). Inzake Knap: *De Vrije Kerk* 10 (1884) 446 en Exalto e.a., *Zij die bleven* 115-116.
50. Zie nader: M. te Velde, ‘“De hals buigende....” 1835 - 21 november 1985’ in: *De Here heeft naar zijn volk omgezien. Afscheiding en Vrijmaking in Hattem* (z.p. z.j. (Hattem 1986)) 19-30.

Brummelkamp maakte altijd nadrukkelijk onderscheid tussen de organisatie van 1816 en de werkelijke Gereformeerde Kerk. Hij scheidde zich naar zijn overtuiging niet af van de aloude Gereformeerde Kerk zoals die sinds de Reformatie in Nederland bestaan had, maar alleen van het anti-gereformeerde kerkbestuur en zijn aanhang. Dat was volgens art. 28 NGB een afscheiding van alles wat niet van de kerk was. Waar de kerk is, wordt immers niet primair door de organisatie, maar door de belijdenis bepaald.[51.]

De vraag laat zich stellen, onder welke invloeden Brummelkamp tot zijn afscheiding is gekomen. Van huis uit, door zijn verkeren in de Reveil-kring en door zijn omgang en lektuur in zijn studentenjaren kreeg hij al belangrijke impulsen mee tot het voeren van de strijd om daadwerkelijk kerkherstel. In de beslissende jaren 1834 en 1835 waren zijn contacten met de Reveilkring minimaal. Hij heeft bijvoorbeeld nooit het advies van Da Costa gevraagd en wist ook niet, dat de vragen rond de Afscheiding in diens kring al besproken waren. Behalve de reeds genoemde geschriften van P.J. van Zuylen van Nijevelt en Capadose behoorden in de kritieke maanden de brochures van De Cock, Scholte, Le Roy, Engels, L.H. Bähler en W.W. Smitt tot zijn voornaamste lektuur. Daarnaast zijn de persoonlijke ontmoetingen met De Cock en Scholte ongetwijfeld van groot belang geweest. Maar de diepste invloeden waren toch die van Gods eigen Woord en de gereformeerde confessionele en liturgische geschriften. Voortdurend liet hij zich daardoor leiden en beriep hij zich daarop. Biddend trachtte hij steeds Gods wil te verstaan. Die was voor hem meer doorslaggevend dan welke andere invloed ook.[52.]

51. De hier gemaakte onderscheiding is een andere dan die Brummelkamp onder invloed van J.A. Wormser in 1851 een tijdlang heeft verdedigd. Toen maakte hij met het oog op de samenwerking met hervormde broeders in het christelijk gereformeerd seminarie het onderscheid tussen een afscheiding van het hervormd kerkbestuur en van het hervormd kerkgenootschap. Een soortgelijke visie werd later door A. Kuyper uitgewerkt en in 1886 door de dolerenden verdedigd. A.M. Lindeboom heeft in zijn 'Een vergelijkend opstel over Afscheiding, Doleantie en Vrijmaking', *GTT* 47 (1947) 197-235 echter aangetoond, dat de Afscheiding voor Brummelkamp als regel toch geweest is een afscheiding niet alleen van het kerkbestuur, maar ook van allen, die zich daaraan bleven onderwerpen. Overigens blijkt uit het door Lindeboom aangevoerde materiaal wel, dat de afgescheidenen op dit punt niet altijd helder en consistent waren in hun woordkeus. Vgl. ook hoofdstuk 12 en speciaal noot 41.
52. *Baz.* 33/12. Vgl. Kamphuis, *Da Costa en de Afscheiding.* Brummelkamp noemt in zijn *Uitgang* een boekje van L.H. Bähler over Guido de Brès. Van W.W. Smitt is te denken aan zijn *Is de verwerping van het Nederlandsch Hervormd Kerkbestuur al dan niet noodzakelijk geworden?*, waarvan het woord vooraf gedateerd is op 6-8-1835. Zie over W.W. Smitt: *BLGNP* II 408-409.

4. De opbouw van het afgescheiden kerkelijk leven

Vier jaar lang, van 1835 tot 1839, heeft Brummelkamp als afgescheiden predikant in Hattem gewoond en gewerkt. Hij gaf er leiding aan de afscheiding in Hattem zelf en in de wijde omtrek en nam aktief deel aan de hergroepering van het kerkverband, in provinciale vergaderingen, in de synode van 1836 en in de classicale vergaderingen. Ook zette hij zich met veel liefde en ijver in voor de verzorging van de gemeenten in de regio. In dit hoofdstuk willen we deze arbeid voor de opbouw van het afgescheiden kerkelijk leven nader schetsen.

4.1. De Afscheiding in Hattem

Brummelkamp was er bij zijn afscheid van de Hervormde Kerk vast van overtuigd, dat 'de Gereformeerde Gemeente alhier' met hem zijn afzetting zou verwerpen. Die gemeente viel voor hem niet samen met het hervormde instituut. Hij wist zich geroepen tot voortgezette ambtsdienst in Hattem. Op zondag 11 oktober ging hij op uitnodiging van de familie Boer naar Hattemerbroek en preekte bij haar aan huis over Hebr. 10:25: 'En laat ons onze onderlinge bijeenkomst niet nalaten...' Daarmee was de eerste stap gezet op de weg naar instituering van een afgescheiden gemeente in Hattem.[1]

Op die weg kreeg hij al spoedig medestanders. De hervormde gemeente telde ongeveer 2000 zielen. Brummelkamp wist, dat het grootste deel daarvan gehecht was aan de aloude gereformeerde beginselen en blij was met zijn prediking. Het aantal, dat hem in de afscheiding volgde, was echter veel kleiner. Voor die stap was veel durf nodig. Het betekende immers een breuk met veel, waaraan men gehecht was. Uit de kerkeraad ging alleen diaken Geerlings mee. Rond Brummelkamp en Geerlings verzamelden zich in oktober en november 1835 ongeveer 130 personen, die zich afscheidden. Onder hen waren plusminus 60 lidmaten; de overigen waren volwassen doopleden en kinderen. In de loop van 1836 groeide dit aantal tot ongeveer 200. De eerste verklaring van afscheiding van ruim 70 mannen, vrouwen en kinderen, werd op 24 oktober bij de hervormde kerkeraad ingediend. Zij verklaarden dat ze met de verwerping van Brummelkamps afzetting instemden, 'daar dezelve niet op Grond van Gods woord maar tegen hetzelve geschied is en alleenlijk rust op de overtreding van eene menschelijke instelling en verwerping van die wetten en verordeningen welke tegen Gods woord en de door de Gereformeerde kerk aangenomene Grondbeginselen zijn'. Lettende bovendien op de handelingen van het kerkbestuur in andere provincies, verklaar-

1. AB a KR NHGem Hattem 15-10-1835. Aanvankelijk wilde hij de boeken, papieren en armenkas niet afgeven, maar na enige correspondentie deed hij het toch; Pik, *Afscheiding Hattem* 115-118.

den ze, dat ze 'het genoemde Bestuur als tegen de gereformeerde leer en instellingen strijdende' verwierpen, de kerkelijke gemeenschap ermee opzegden en Brummelkamp als herder en leraar bleven erkennen.[2.]

Zij die zich naderhand afscheidden, sloten zich met een kortere formulering hierbij aan. Later gebruikte men meestal het op initiatief van de synode van 1836 opgestelde en gedrukte formulier, dat een beroep op de artikelen 28, 29 en 32 NGB en een verklaring van vasthouden aan de drie formulieren van eenheid bevatte.[3.]

Wie zich wilde afscheiden, kon zich bij Brummelkamp, die de eerste maanden nog in de hervormde pastorie woonde, aanmelden. Hij wees zo iemand dan een plaats van samenkomst aan, waar er nog geen 19 waren. Bij de godsdienstoefening lag daar een lijst, waarop men kon tekenen. Zo hergroepeerden zich de gereformeerden in Hattem. Na enkele weken van voorbereiding vond op zaterdag 21 november 1835 de herinstituering van de gemeente plaats. In een gecombineerde vergadering waren de afgescheidenen uit Hattem, Wapenveld en Heerde bijeen in het molenhuis van Steven Jans Mulder te Wapenveld. Brummelkamp institueerde daar gelijktijdig de gemeenten van Hattem en Heerde-Wapenveld, bevestigde ambtsdragers en doopte enkele kinderen.[4.]

De Hattemse afgescheidenen behoorden voor het grootste deel tot de 'minvermogenden' en tot de kleine middenstand. Slechts enkelen onder hen hadden een ruimer inkomen en eigen bezit. Voor een belangrijk deel woonden ze in de buitengebieden: Hattemerbroek en Wezep. Van een mogelijke aansluiting van het afscheidingsgebeuren bij bestaande conventikels of oefeningen is geen aanwijsbaar spoor te vinden. Duidelijke leidersfiguren ontbraken. Onder hen die zich afscheidden waren ook Brummelkamps ouders en zijn zus Cato, die in het voorjaar van 1835 in Hattem waren komen wonen.[5.]

2. Aantal lidmaten (belijdende leden) per jan. 1829: 700 (*Baz.* 33/44). Tegen Geerlings voerde men een aparte procedure, zie Pik, *Afscheiding Hattem*, passim. Pas op 3-8-1836 werd hij door het PKB afgezet. Ter kerkeraadsvergadering van 26-10-1835 was zijn verklaring van afscheiding ter tafel, Pik, *Afscheiding Hattem* 116. Zie over de verdere levensloop van Geerlings: G. Kraa, 'De diaken Geerlings, "die met ergernis in de kerk zat"', *De Hoeksteen* 14 (1985) 19-26.
3. De verschillende verklaringen van afscheiding worden bewaard in het gemeentearchief van Hattem (inv. nr. 2694). Facsimilé's in *De Here heeft omgezien* 30-33. Ook enkele voorbeelden bij Chr. W.J. Teeuwen, *Wegen Gods in Gelre. Een bijdrage tot de geschiedenis der Afscheiding op den noord-oostelijken Veluwerand* (Kampen 1935).
4. Proces-verbaal door J.J. de la Mar, veldwachter Hattem 30-10-1835 (*Geldersche Kerkbode* 1935). Notulen kerkeraad van de afgescheiden gemeente te Hattem en idem te Heerde, beide beginnend op 21-11-1835. Teeuwen, *Wegen Gods* 18-20. *De Here heeft omgezien* 27-28.
5. FASAvI a Districtscomm. J.A.I. Sloet 23-1-1836: een uitvoerige brief met inlichtingen over de Hattemse afgescheidenen. Inzake conventikels: vlgs Teeuwen oefende A. Schouwenberg wel eens in Heerde; men vergelijke ook de positie van D. van Enk in Wezep, over wie meer in hoofdstuk 5. Wellicht is er ook contact geweest met D. Hoksbergen, die uit Oldebroek afkomstig was. In Oldebroek hield men gezelschap ten huize van A. van de Weg; voorzover bekend waren daar geen oefenaars bij betrokken. (informatie van W. van Norel te Elburg)

De Afscheiding maakte in Hattem geen grote opgang. Brummelkamp had het vooral moeilijk met de 'vreesachtigheid' van de mensen. Niet alleen hielden zich daardoor velen op een afstand, die wel met de Afscheiding sympathiseerden. Maar bovendien waren veel afgescheidenen er niet voor te vinden om boven het door de overheid opgelegde aantal van 19 te vergaderen. Van dit voortdurend gelimiteerde en dus versnipperd vergaderen heeft Brummelkamp veel verdriet gehad. Het was in zijn ogen een gebrek aan geloofsmoed. Het werkte ook de uitbreiding van de gemeente tegen. Pas op langere termijn heeft ze door gestage groei een grotere omvang gekregen.[6.]

De hervormde kerkeraad nam alle verklaringen van hen die zich afscheidden eenvoudig voor kennisgeving aan. Het classicaal bestuur adviseerde desgevraagd om 'door christelijke vermaning te beproeven deze afgedwaalden van hunne ingeslagen weg terug te brengen'. Maar de kerkeraad liet alle pastorale maatregelen achterwege. Intussen drong hij er wel bij de burgemeesters van Hattem en Oldebroek op aan, dat ze politionele maatregelen zouden nemen om alle samenkomsten van de afgescheidenen te verhinderen. Afgescheiden zijn mocht gewoon niet.[7.]

Voor Brummelkamp persoonlijk betekende zijn afscheiding het verlies van pastorie en traktement. Eind januari 1836 vond hij voor zijn gezin een nieuwe behuizing door het aankopen van een woning, het 'Gasthuis' geheten, een kwartier buiten de stad aan de waterplas 'de Waa' gelegen. Vandaaruit ontplooide hij voortaan in en buiten Hattem zijn aktiviteiten voor de opbouw van het afgescheiden kerkelijk leven.[8.]

4.2. Uitbreiding van de Afscheiding in de regio

Brummelkamp was na zijn afscheiding al spoedig op pad om ook buiten zijn Hattemse werkterrein mee leiding te geven aan de Afscheiding. Wat er in Hattem en met hemzelf gebeurd was, vormde geen lokaal incident, maar was een symptoom van het bederf in heel de Hervormde Kerk. Uit verschillende plaatsen in Gelderland en Overijssel waren in het voorbije jaar afscheidingsgezinden onder zijn gehoor geweest. Soms had dit tot nader contact geleid. Brummelkamp wist wat er in sommige gemeenten gaande was. Her en der wachtte men op een sein tot afscheiding en op een voorganger, die Woord en sacramenten wilde bedienen en een kerkeraad aanstellen. Als gevolg van uitnodigingen, aan Brummelkamp gedaan, kwam het in de periode van 25 november tot 10 december onder zijn leiding tot kerk-instituering in Hasselt, Apeldoorn, Beekbergen, Rouveen, Mastenbroek, Zalk, Dalfsen en Ommen. Een ware explosie van gemeentevorming in korte tijd. Dit was niet het resul-

6. AB a HJB 29-10-1836. HHDC a JDJ 13-12-1835 (Bos, *Archiefst.* II 489), dacht dat het gelimiteerd vergaderen Brummelkamp wel gauw zou vervelen. Groei van de afgescheiden gemeente in Hattem: 1856: 563 leden; 1869: 581 leden; 1892: 700 leden.
7. Pik, *Afscheiding Hattem* 117-120. Een groot deel van de kerkelijke gemeente Hattem lag op het grondgebied van de burgerlijke gemeente Oldebroek.
8. Pik, *Afscheiding Hattem* 39, 41-57, 74-79. Het huis werd gekocht van een gemeentelid, A.J. van Doornum, gepensioneerd kapitein. In juli 1836 kreeg de hervormde gemeente H. Tanner als nieuwe predikant.

taat van planmatig propagandistisch optreden. De gemeenten waren ook geen vrucht van Brummelkamps arbeid. De daarin verenigde mensen vormden al langere tijd min of meer een eigen kring met dikwijls een zekere interne samenhang en enkele leidende figuren. Brummelkamp werd slechts ingeschakeld om daaraan een ambtelijke en kerkelijke vorm te geven, waarin de bestaande beweging zich kon kanaliseren.[9.]

Bij deze institueringen ging het om twee elementen: het officieel voltrekken van de afscheiding en het aanstellen van een kerkeraad. Waar nodig hielp Brummelkamp bij het opstellen van een akte van afscheiding. Vervolgens gaf hij leiding aan de verkiezing van een kerkeraad, als regel bestaande uit hoogstens twee ouderlingen en twee diakenen. Onmiddellijk of bij een volgende gelegenheid bevestigde hij de verkozen broeders in hun ambt en hielp hij hen bij de start van het kerkeraadswerk.

Ook in 1836 en 1837 hielp Brummelkamp op verschillende plaatsen gemeenten institueren. In Overijssel was dat alleen nog Nieuwleusen. Sinds maart 1836 nam Van Raalte in deze provincie het werk op zich. In Gelderland waren het: Elburg, Epe, Voorst, Oene, Teuge-Twello, Varsseveld en Nijkerk-Putten. Later volgde nog Geesteren-Gelselaar in 1839.[10.]

4.3. Hergroepering van het kerkverband

Brummelkamps negatieve ervaringen met het hervormde kerkverband leidden niet tot een verwerping van kerkverbandelijke vergaderingen en relaties in het algemeen. Al op maandag 21 december 1835 bracht hij de kerken uit zijn gebied samen voor een eerste ‘provinciale vergadering’ in Zwolle. Daar waren afgevaardigden van 15 gemeenten in Overijssel en Gelderland aanwezig. Van die 15 waren er 5 door De

9. Deputatie uit Ommen, zie F. Mul en H. Poelarends, *Geen wachter wordt beschaamd. Afscheiding te Ommen* (z.p. z.j. (Ommen 1986)) 15-17. Instituering Ommen: ibidem, 59. Over de gemeenten in Overijssel: Wesseling, *Afsch. Overijssel* I en II, passim. Vgl. ook Pereboom, *Afscheiding Overijssel*, passim en Bos, *Archiefst.* II-IV passim. Over Apeldoorn en Beekbergen: B. Mooibroek, *De Afscheiding te Apeldoorn. Het ontstaan en de verdere ontwikkeling der Gereformeerde Kerken te Apeldoorn, Beekbergen en Teuge* (Apeldoorn 1934). De data: 26-11 Hasselt, 29-11 Apeldoorn, 1-12 Rouveen, 4-12 Beekbergen, 5-12 Mastenbroek, 8-12 Zalk, 10-12 Dalfsen, 11-12 Ommen. Brummelkamp preekte ook in de door De Cock gestichte gemeente in Zwolle; Wesseling, *Afscheiding Overijssel* I 142. Hij kreeg in die dagen hulp van Van Raalte, die in januari 1836 zijn domicilie in Hattem schijnt te hebben gehad; Wesseling, *Afscheiding Overijssel* I 68.
10. Teeuwen, *Wegen Gods* over Epe en Oene. Nieuwleusen: T. Postma en H. Hille, *Afgescheidenen in een Overijssels dorp. Anderhalve eeuw gereformeerden in Nieuwleusen* (Nieuwleusen 1986). Elburg: *De Christelijke Gereformeerde Kerk van Elburg.* Oudheidkundige vereniging Arent thoe Boecop (Elburg 1987), vooral 11-22. Voorst: B. Mooibroek, ‘De Christ. Afgescheiden Gemeente te Voorst 1836-1841’, waarschijnlijk in 1936 verschenen in een regionaal of lokaal kerkblad; een afschrift is aanwezig in de bibliotheek van de Theologische Universiteit, Oudestraat 6 te Kampen. Varsseveld: J. van der Sluis, *Gods werk in de Graafschap. Geschiedenis der Gereformeerde Kerk te Varsseveld 1837-1890 en van hare dienaren des Woords ds. J. Wildebeest en ds. J.F. Bulens, in leven curator der Theol. School* (Aalten z.j.) en J. Scholten, *Opnieuw in vrijheid. Woord van herdenking na een eeuw van reformatie* (z.p. z.j. (1935)). Nijkerk-Putten: Smits, *Afscheiding* IV, 109-110. Geesteren/Gelselaar: O.C. Broek Roelofs, *Herleefd verleden. Een eeuw zelfstandig gereformeerd kerkelijk leven. Gereformeerde Kerk te Geesteren-Gelselaar-Borculo* (Zuidlaren 1980). Ook: Bos, *Archiefst.* II-IV passim.

Cock en 10 door Brummelkamp geïnstitueerd. Deze vergadering stelde een adres aan de koning vast, waarin om bescherming werd gevraagd tegen de ook in deze regio reeds begonnen vervolgingen. Verder besloot ze op voorstel van Brummelkamp stappen te zetten om een landelijke vergadering van afgescheiden kerken samen te roepen.

Daar zou men onder andere een gezamenlijk antwoord kunnen vaststellen op het koninklijk rescript van 10 december 1835, dat aan de afgescheidenen onder bepaalde condities uitzicht op erkenning en vrijwaring van vervolging bood.[11.]

De herinrichting van het kerkverband kwam als vanzelf op uit de eisen van de praktijk. Er was niets te merken van enige principiële bezinning op en verantwoording van het opnieuw aangaan van een kerkverband. Er was, ook bij de predikanten, weinig kerkrechtelijke ervaring en kennis. Brummelkamp moest het vooral doen met het *Kerkelijk Hantboekje*, waarin de bepalingen van het convent van Wezel 1568 tot en met de Post-Acta van de Dordtse synode 1618-1619 waren afgedrukt. Hij sloot zich aan bij de presbyteriaal-synodale praktijk van de gereformeerde vaderen, zoals hij die uit het *Hantboekje* en vooral uit de Dordtse kerkorde leerde kennen. Uit de vernieuwde trouw aan de gereformeerde belijdenis en uit de afwerping van het hiërarchisch juk moest nu een nieuw kerkverbandelijk en kerkordelijk samenleven groeien.[12.]

Die groei werd behalve door gebrek aan kennis en ervaring ook door andere faktoren geremd. Door de geringe leidinggevende mankracht, de vervolgingen en de onderlinge twisten verkeerden de gemeenten maar al te vaak in een staat van desorganisatie, waarin de Dordtse kerkorde op tal van punten onuitvoerbaar was of onuitgevoerd bleef. Men moest zich theoretisch en praktisch het gereformeerde kerkrecht langzamerhand weer eigen maken. De ‘groeistuipen’, die dat met zich meebracht, waren ook in Brummelkamps arbeid duidelijk merkbaar.

11. Het koninklijk rescript 10-12-1835 in Bos, *Archiefst.* II, 487-488. NPV Ov/Gld 21-12-1835. *Adres ingediend door de gereformeerden, in Overyssel en Gelderland. Met eene voorrede en geleidende missive aan Z.M. de Koning door A. Brummelkamp, bedienaar des Goddelijken Woords* ('s-Gravenhage 1836). Kopie van het adres in het archief van het kabinet van de gouverneur van Overijssel.
12. Van het *Kerkelijk Handboekje*, dikwijls door Brummelkamp genoemd, kwamen ons uit de tijd voor de Afscheiding twee edities onder ogen: 1. *Kerkelyk hantboekje, zeer dienstig voor predikanten en kerkenraden*, te Delft gedrukt bij Reinier Boitet in 1732. 2. *Kerkelyk hantboekje, zeer dienstig en noodig voor predikanten en kerkenraden*, 3e druk, ‘veel vermeerderd en met een voorreden (...) in welke de opkomst, noodzakelijkheid en nuttigheid van de kerkelyke vergaderingen (...) werdt aangetoont’, Delft 1738. Van Raalte, Brummelkamp en Van Velzen verzorgden in opdracht van de synode van 1840 een editie van dit handboekje: *Kerkelyk handboekje, zynde een kort uittreksel, van de voornaamste acten der nationale en provintiale synoden, betrekkelyk de zuiverheid der leere, rust der kerke, enz. als mede de post-acta of nahandelingen van het nationale synode van Dordrecht, gehouden in de jaren 1618 en 1619. Zeer dienstig en noodig voor predikanten en kerkenraden. Met eene voorrede* (Amsterdam 1841).

Desondanks kwam het nieuwe kerkverband er, het eerst op provinciaal niveau. In Gelderland werd in de jaren 1836-1839 veertien maal een provinciale vergadering gehouden, bijna steeds onder voorzitterschap van Brummelkamp. Daarheen kwamen uit alle gemeenten zo mogelijk twee of meer afgevaardigden, vooral ouderlingen, maar dikwijls ook diakenen. Hier werden de gemeenschappelijke belangen besproken, aktiviteiten opgezet en lokale problemen behandeld. In februari 1838 vond van hieruit een indeling in classes plaats: een classis Hattem en een classis Apeldoorn. In 1842 kwam daar de classis Varsseveld bij. Daarmee verschoof het zwaartepunt van het kerkverbandswerk wel naar de classicale bijeenkomsten voor wat de lokale problemen en appelzaken betrof, maar voor kwesties van meer algemene aard bleven de provinciale vergaderingen plaats van handeling. Evenals in andere provincies zijn ook in Gelderland de provinciale en classicale vergaderingen van grote betekenis geweest voor de ontwikkeling van het gereformeerde leven. Van Brummelkamp ging daarbij de centrale leiding uit.[13.]

Op allerlei punten week in de eerste jaren na de Afscheiding het kerkverbandelijk gebeuren af van de regels van de Dordtse kerkorde. Men hield zich niet aan de bepalingen over vergaderfrequentie, afvaardiging en credentie. Er werd niet met een ordelijk vastgestelde agenda gewerkt; allerlei zaken kwamen in bespreking, primair afhankelijk van wat Brummelkamp of de andere afgevaardigden graag besproken wilden hebben. Aan artikel 30 van de kerkorde werd niet strikt de hand gehouden. De notulering was dikwijls gebrekkig, vooral wanneer er buiten Brummelkamp geen broeders waren, die goed de pen konden hanteren. Van een rondvraag naar artikel 41 in de classes was meestal geen sprake. Kerkvisitatie werd niet gehouden. Deze afwijkingen van de kerkorde waren voor het grootste deel te verklaren uit de bestaande nood. Waar er in de hele provincie slechts één predikant was en de kerkeraden vaak gebrekkig functioneerden, terwijl ze met kerkorde en kerkelijk vergaderwerk geen enkele ervaring hadden, kon men voorlopig geen soepel functionerend kerkverband verwachten. Bovendien was Brummelkamp geen goed organisator en had hij weinig 'feeling' voor kerkrecht. Bezinning en discussie over de aard van het kerkverband en de bevoegdheid van de meerdere vergaderingen ontbraken. Soms waren er blijken van helder inzicht in de principes van het gereformeerd kerkrecht. Maar een volgende keer kon het weer helemaal verkeerd gaan. Door de vele afwijkingen van de Dordtse kerkorde werd het moeilijk te onderscheiden, wanneer er van principieel gevaarlijke afwijkingen en tendenzen sprake was. Door dit gebrek aan duidelijkheid en belijndheid werden van meet af aan de kiemen gelegd voor de latere kerkrechtelijke problemen.

Er valt echter ook veel positiefs te noteren. De afgescheiden kerkelijke vergaderingen waren heel anders geaard dan de hervormde bestuurscolleges. Geen

13. De provinciale vergaderingen vonden plaats: begin jan. (dubbel), eind maart, 9 mei, 1 juni, 19 sept. en 19 nov. 1836, 19 apr., 5 juli, 13 sept. en? nov. 1837, 7 febr. en 29 aug. 1838, 17 sept en (dubbel) 15 okt. 1839. 'Dubbel' wil zeggen: een gecombineerde vergadering van Overijssel en Gelderland. De classicale indeling in NPVGld 7-2-1838 en 27-4-1842.

hiërarchische regenten-club, maar een collegiaal overleg-orgaan. De ouderlingen kregen daarin weer een belangrijke plaats en taak. De vergaderingen stonden veel dichter dan in de voorafgaande eeuwen bij het gewone kerkvolk. Men was er niet formeel en administratief bezig, maar geestelijk en pastoraal, en zocht de opbouw van de gemeente. De wezenlijke problemen van het kerkelijk leven kwamen er aan de orde en er werd naar goede kerkelijke oplossingen gezocht. Bijbel, confessie en kerkorde waren er richtsnoer. Daarin lag de meest waardevolle bijdrage voor het heil van de gemeenten. Die bonden immers samen. Die wezen ook een weg naar verbetering van wat nog gebrekkig was.

4.4. De synode van 1836

Sinds december 1835 werd er door de afgescheiden voormannen gewerkt aan de samenroeping van een algemene synode. In eerste aanleg was die vooral bedoeld om een gezamenlijk antwoord te geven op de stellingname van de regering ten opzichte van de afgescheidenen, zoals die verwoord was in het koninklijk rescript van 10 december 1835. Van verschillende kanten, onder anderen door Brummelkamp, werd voorgesteld om in de synode tevens alles te bespreken, wat de nood der kerken vereiste.[14.]

Op 2 maart 1836 opende H.P. Scholte in het huis ‘De drie Fonteynen’ aan de Baangracht te Amsterdam de vergadering ‘van de Opzieners der Gemeente Jesu Christi’. Naast 11 ouderlingen waren er de vijf afgescheiden predikanten aanwezig: De Cock, Scholte, Brummelkamp, Van Velzen en Meerburg, terwijl A.C. van Raalte tijdens de synode als zesde bevestigd werd. Naar het uiterlijk was het geen indrukwekkende samenkomst. Maar voor de afgescheiden voormannen was het een hoogst belangrijk gebeuren. Voor het eerst waren ze hier dagenlang samen en konden ze uitvoerig de belangen van de gemeenten bespreken. Ook voor Brummelkamp was dit van bijzondere betekenis, leerzaam en bemoedigend.[15.]

De voornaamste taak van de synode was het vaststellen van een adres aan de koning. Een concept daarvoor van de hand van Scholte werd door Brummelkamp en Meerburg bijgeschaafd en aldus door de synode aanvaard. Op waardige en klemmende wijze werd de zaak der afgescheidenen verdedigd en om ‘grondwettige bescherming hunner openbare Godsdienstoefeningen’ gevraagd. Zij verklaarden geen nieuw genootschap te willen zijn of op te richten. Daarom konden en wilden ze ook geen andere ‘reglementen of statuten’ overleggen dan de aloude formulieren van eenheid en de gereformeerde liturgie. Ze verklaarden verder ‘op niemands bezittingen, inkomsten, regten of titels eenige inbreuk te maken’. De synode verkoos Brum-

14. HPS a HJB 16-12-1835. NPVFrl 1-1-1836. Oorspronkelijk zou de synode begin februari plaatsvinden, zie bijv. WWS a O. Voortman 13-1-1836, AB a HJB 14-1-1836, SvV a HdC 27-1-1836. In Gelderland en Overijssel schreef men in verband daarmee een bidstond uit.
15. *HandSyn* 1836. Bevestiging van Van Raalte: art. 9, 12, 13. Op 11-3-1836 werd het huwelijk van Van Raalte met Christien de Moen bevestigd temidden der synodeleden.

melkamp en de ouderlingen H.G. Klijn en V. Koningsberger om het adres en de bijbehorende stukken aan de koning te gaan aanbieden.[16.]

Het tweede belangrijke punt op de agenda was de kwestie van de kerkorde. Gezien het frequente beroep van de afgescheidenen op 'Dordt', onder andere in de akten van afscheiding, lag het voor de hand, dat ze in de kerkregering de orde van Dordt-1619 zouden volgen. Sommige bepalingen daaruit waren echter verouderd of onuitvoerbaar geworden. Scholte had daarom in december 1835 al een begin gemaakt met het opstellen van een geheel herziene kerkorde. Op aandringen vooral van de intussen ook naar afscheiding neigende ds. H.J. Budding had hij dit ontwerp laten rusten tot de vervolgingen voorbij waren. Voorlopig was hij voorstander van een 'provisioneel' zich regelen naar de Dordtse kerkorde. Aan de andere kant waren er onder de afgescheidenen, die eisten, dat men letterlijk zou blijven bij de DKO zonder er ook maar een titel of jota aan te veranderen. De synode besloot na uitvoerige bespreking, 'dat wij in het behandelen der kerkelijke zaken zullen volgen de regelmaat van de Dordrechtsche Kerkeördening, zoo veel zulks door het gebrek aan Herders en Leeraars in de gemeente en den toestand der Kerk in derzelver verdrukking geschieden kan'. Met vermijding van zowel het 'provisioneel' als het 'letterlijk' was hier een verstandige en werkbare koers uitgezet. Ook Brummelkamp was het er ongetwijfeld geheel mee eens.[17.]

De synode kreeg verder het vraagstuk van de zogenaamde oefenaars op haar tafel. Vooral in het noorden van het land hechtte men bijzonder aan hun dienst en probeerde men hen theoretisch als 'profeten' onder te brengen bij de vierde categorie uit artikel 2 DKO, de dienst der doctoren. Vooral Scholte echter wilde niet weten van zo'n 'tusschensoort van predikers', die niet als dienaren des Woords waren geroepen of bevestigd, maar intussen wel op soortgelijke wijze optraden. De bespreking ter synode was ongetwijfeld mede pikant door de aanwezigheid van gerenommeerde oefenaars als C. Deteleff en D. Hoksbergen. De synode zette ook hier een voorzichtige koers uit: in een reglement werd aan de gemeenten in dezen 'eenig bestuur' gegeven. De oefenaars mochten geen aparte 'orde van Dienaren' in de kerk vormen. Wie zich zou begeven tot het 'profeteren' naar 1 Kor. 14 moest zich onthouden van alles wat tot het predikambt behoorde: het uitspreken van de zegen, het bedienen van de sacramenten en het 'gebruik maken der sleutelen'. De gemeenten mochten hun ook geen geld geven of vaste afspraken met hen maken. Daarmee werd het werk van de oefenaars althans op papier behoorlijk aan banden gelegd. De problemen rondom hun optreden waren daarmee echter nog lang niet opgelost. Ook Brummelkamp zou er nog meer dan eens mee te maken krijgen.[18.]

16. *HandSyn* 1836 art. 15-18, 20, 51.
17. *HandSyn* 1836 art. 23, 28. Vgl. het verschil tussen de akte van afscheiding van Ulrum en die van Doeveren. HPS a HJB 16-12-1835. HJB a HPS 11-1-1836. HPS a HJB 30-1-1836. HJB a HPS 12-2-1836. Conservatieve opstelling van J.J. Klok blijkens brief van de synode 1836 aan hem d.d. 12-3-1836. HPS 10-3-1836. Ook brieven van HdC a zijn vrouw d.d. 10, 11 en 17-3-1836.
18. *HandSyn* 1836 art. 34, 52, 56, 66. Citaat uit HPS a HJB 10-3-1836. J. Wesseling, 'De oefenaar in de kerken van de Afscheiding in de eerste jaren na 1834' in: *Afscheiding-Wederkeer* 181-193.

De synode had verder een aantal meer praktische zaken te regelen. Ze stelde bepalingen vast voor het beroepen en examineren van predikanten en nam artikelen aan over catechese en belijdenis, doop, avondmaal, viering van de rustdag, feestdagen, bijbelvertaling en psalmberijming. Ook deed ze uitspraken over het ondertekeningsformulier voor predikanten, de taken van de kerkeraden, de attestaties en de kerkelijke huwelijksbevestiging. Voor de 'censura librorum' nam ze een door Brummelkamp geconcipieerde verordening aan. Verder werd Brummmelkamp met Scholte en De Cock benoemd om te zorgen voor de uitgave van een kerkelijk tijdschrift. De synode had tenslotte enkele particuliere kwesties te beslechten. Ze zette Joh. van Rhee af als predikant op verdenking van homosexueel gedrag, een pijnlijk en beschamend gebeuren voor de gemeenten. Er waren ook andere problemen. Brummelkamp werd met de ouderlingen H.G. Klijn en J.A. Smeedes op pad gestuurd om een conflict in de gemeente van Amsterdam bij te leggen. Andere op tafel gelegde plaatselijke kwesties werden schriftelijk afgehandeld.[19.]

Al met al is deze eerste synode van groot belang geweest. Zij bond de verstrooide afgescheiden gemeenten voor het eerst weer samen tot een eenheid op de aloude gereformeerde grondslagen. Zij gaf leiding naar binnen en presenteerde zich naar buiten. Bij de sluiting van de synode op zaterdag 12 maart vierde men het heilig avondmaal, voor het eerst na de Afscheiding. Algemeen werd later door de leden betuigd, dat ze in een verblijdende eensgezindheid en broederlijke liefde waren bijeen geweest. Voor de leden, ook voor Brummelkamp, betekende de synodale vergadering een bevestiging van de band aan de Schrift, de belijdenis en de gereformeerde kerkorde; een verbintenis om als kerken met elkaar samen te leven; een stimulans om te volharden in de weg van afscheiding en wederkeer.[20.]

Na de synode ging Brummelkamp met de ouderlingen Klijn en Koningsberger op woensdag 16 maart naar Den Haag en overhandigde daar in de gewone audiëntie het adres aan de koning. De ontvangst was niet bepaald vriendelijk en voorspelde niet veel goeds.[21.]

19. Merkwaardig, dat niet alle kwesties in de *HandSyn* voorkomen. Dit geldt in ieder geval van het optreden in de Amsterdamse gemeente inzake Kamans (NKR Amsterdam ?-3-1836) en van de brieven van J.J. Klok en de kerkeraad van Uithuizermeeden (D.J. van der Werp, over de oefenaars). In NPV Gron. komen na de notulen van 5-1-1836 afschriften voor van brieven namens de synode aan Klok en Uithuizermeeden geschreven en ondertekend door Scholte. In augustus en september 1836 werd Brummelkamp opnieuw betrokken bij de kwestie Kamans, zie NKR Amsterdam. Kopieën van het rapport van Brummelkamp, Klijn en Smeedes en van de verklaring van de synode daarover in het kopieboek van de kerkeraad te Amsterdam, maart 1836.
20. *HandSyn* 1836 art. 79: bediening door De Cock. Goede sfeer vlgs. HdC a zijn vrouw 10 en 11-3-1836. Verschillende predikanten bleven nog enkele dagen in Amsterdam, zoals blijkt uit hun correspondentie van die dagen.
21. *Hand.Syn.* 1836 blz. 48: 'Naberigt'. Het adres wordt altijd genoemd naar Brummelkamp, die als afgevaardigde van Gelderland naar oude orde de eerste ondertekenaar was. Ontvangst bij de Koning: HdC a zijn vrouw 17-3-1836, CWP a JDJ 29-3-1836 en HPS a HJB 1-4-1836.

4.5. Opbouw van de gemeenten in de regio

Brummelkamps bijdrage in de uitbreiding van de Afscheiding werd gevolgd door consoliderende arbeid. Bij dit opbouwwerk kwam hij voor moeilijke opgaven te staan. Er waren maar weinig aanknopingspunten. Bijna nergens beschikte men over ervaren ambtsdragers. Er was weinig kader in de gemeenten. De vooral in de laatste decennia ontstane desoriëntatie had in leer en leven tot allerlei wantoestanden geleid, die niet zo maar te verhelpen waren. De onderlinge eensgezindheid was vaak ver te zoeken. Het gebrek aan kennis en inzicht was dikwijls schrikbarend groot. De afgescheidenen vormden bepaald geen geestelijke keurbende, maar waren een heterogeen gezelschap, nog sterk gestempeld door hun volkskerkelijke achtergrond. Het was mede Brummelkamps taak hierin enige orde en eenheid te scheppen.

Dit gebeurde allereerst door de verzorging van de plaatselijke gemeenten. Brummelkamp wees een 'provinciaal beroep' van de gemeenten in Gelderland af en bleef dus officieel alleen predikant van Hattem. Maar in de praktijk nam hij in de jaren 1836-1839 ook de andere elf gemeenten in de provincie min of meer voor zijn rekening. Hij moest wel, want hij was in dit gebied de enige predikant. Regelmatig verscheen hij, op zondag of op een doordeweekse dag, in de gemeenten om er te preken, doop en avondmaal te bedienen, ambtsdragers en huwelijken te bevestigen, bijzondere huisbezoeken te brengen, kerkeraadsvergaderingen te presideren en problemen te helpen oplossen. Voor de kleine afgescheiden gemeenten waren dit hoogtijdagen. Zijn vurige en hartelijke prediking en zijn innemend optreden maakten diepe indruk. Verder was er uiteraard bij zulke gelegenheden ook overleg met de kerkeraad van de bezochte gemeente over haar verzorging en problemen. Soms werd Brummelkamp acuut te hulp geroepen voor het oplossen van moeiten en conflicten, die een direkte bearbeiding vereisten. Mede door zijn dienst groeiden de gemeenten tegen de verdrukking in en ontplooide er zich ondanks alle gebreken een nieuw gereformeerd kerkelijk leven.[22.]

Het kerkelijk opbouwwerk gebeurde verder vooral in de meerdere vergaderingen. Zij zorgden voor een gemiddeld tweemaandelijks contact met de ouderlingen en diakenen in de regio. Voornaamste daar behandelde onderwerpen van algemeen belang waren de vrijheid van godsdienstoefening, de besluiten van de synodes, de meningsverschillen over doop, kerkorde en oefenaars en de opleiding tot predikant. Verder kwam in de classes dikwijls de verkiezing van ouderlingen en diakenen in de gemeenten aan de orde. Er deden zich namelijk nogal eens problemen voor: bezwaren uit de gemeente, twijfel aan de bekwaamheden en gebrek aan kennis. De Gelderse classes ontwikkelden de gewoonte om met nieuw verkozen ambtsdragers een ge-

22. Provinciaal beroep: NPVGld 9-5-1836. Men zegde hem i.v.m. de hoge reiskosten een traktement van 1200,- toe. Brummelkamp bedankte per brief van 16-5-1836 vlgs. NPVGld 1-6-1836. De vergadering van 1-6-1836 besloot geen nieuw beroep uit te brengen, maar Brummelkamp voor het werk in de (toen) zes gemeenten een toelage van 700,- te geven.

sprek te voeren of op hun inbreng in de besprekingen speciaal te letten; daarvan werd dan de goedkeuring voor hun bevestiging afhankelijk gemaakt.[23.]

Regelmatig waren er ook particuliere kwesties en conflicten in de gemeenten te behandelen. Het ontbrak er vaak aan broeders met voldoende inzicht en overwicht om goede leiding te kunnen geven. Wrijvingen en meningsverschillen leidden maar al te snel tot een verzuimen van de erediensten, tot een nalaten van het ambtswerk of zelfs tot het houden van afzonderlijke samenkomsten. Enkele gemeenten liepen daarop al na enkele jaren stuk. De classes probeerden onder leiding van Brummelkamp de conflicten op te lossen. Herhaaldelijk mondde dit uit in een besluit om ambtsdragers te schorsen of van hun dienst te ontslaan. Men trad hierin evenwel niet autoritair en overhaast op, maar betrachtte veel geduld en liet zoveel mogelijk de betreffende gemeente zelf maatregelen nemen om uit de moeiten te komen.

Ook in de uitoefening van de kerkelijke tucht over de gewone gemeenteleden hadden de kerkelijke vergaderingen onder leiding van Brummelkamp een taak. Men leefde zeker niet in de veronderstelling, dat de afgescheiden gemeenten het wegens uitblinkende vroomheid wel haast zonder tucht konden doen. Ook liet men zich niet verleiden tot vervaging van de normen terwille van een groter ledental. In de vergaderingen kwamen vooral veel huwelijkskwesties aan de orde; daarnaast ook gevallen van kerkverzuim, sabbatschennis, twist, oneerlijkheid, dronkenschap en dergelijke. Meer dan eens moest geadviseerd worden om na aanhoudend vermaan tot afsnijding over te gaan. De aversie tegen de tucht, die voor de Hervormde Kerk zo kenmerkend was, heerste in de afgescheiden gemeenten niet. Anderzijds was er van een rigoureuze toepassing ervan in Brummelkamps regio zeker geen sprake.

Enkele malen nam Brummelkamp het initiatief tot het uitschrijven van een dank-, vast- en bededag in verband met de druk van buiten en de moeiten binnen de kerken. Daarin openbaarde zich een typische karaktertrek van hem. Geen probleem deed er zich voor, of hij maakte er vooral een gebedszaak van. Hij drong er ook op aan dergelijke dagen stipt te onderhouden ‘naar de wijze van onze Godvreezende voorvaderen’.[24.]

In dit alles werkte Brummelkamp mee aan de versterking en opbouw van de gemeenten. Hij gaf zo goed hij kon leiding. Er was een broederlijke samenwerking, waarbij Brummelkamp het zeker niet ongelimiteerd voor het zeggen had. Door zijn afscheiding en bij de instituering van de gemeenten had hij een duidelijke koers voor het gereformeerde kerkelijk leven aangegeven: genormeerd aan de Schrift, de drie formulieren van eenheid en de Dordtse kerkorde. Daardoor genoot hij een groot vertrouwen bij de Gelderse broederschap. Maar zijn mede-oudsten behielden hun zelfstandig oordeel, dat wel eens sterker was dan dat van hun predikant. Brummelkamp drukte op de

23. Van dit alles getuigen de notulen van provinciale, classicale en kerkeraads-vergaderingen. Van Raalte ging er als eerste toe over om met beroep op 1 Tim. 3:3 regelmatig onderwijs in de heilige Schrift te geven aan de ouderlingen en diakenen in Ommen. Hij vond de algemene onwetendheid in de gemeenten groot. (NPVOv/Gld 15-10-1839).
24. In 1836 op 20 april vlgs. besluit van de synode. In 1837 op 20 sept, en in 1838 op 24 okt., beide vooral op initiatief van Brummelkamp. NPVGld eind mrt. 1836. NKR Hattem 5-9-1837.

door hem gepresideerde kerkelijke vergaderingen minder sterk een stempel dan Scholte en Van Velzen het in hun regio's deden. Overigens bleef hij zijn leven lang nauw met de kerken in Gelderland verbonden, juist door alles wat hij in deze veelbewogen jaren van opbouw van een hernieuwd gereformeerd kerkelijk leven samen met ze meemaakte.

5. Eerste interne conflicten in de afgescheiden kerken (1836-1839)

Al direkt in 1836 openbaarden zich onder de afgescheiden voortrekkers ingrijpende meningsverschillen. Gezien de deplorabele situatie in de kerk voor 1834 en gezien de zeer verschillende achtergrond en ontwikkelingsgang van de 'voormannen' was dit geen wonder. De jonge afgescheiden gemeenten moesten in allerlei opzichten haar koers nog vinden. Verschillende dogmatische en kerkrechtelijke problemen dienden zich aan en vroegen om een oplossing. Temidden van de vervolgingen van overheidswege en de moeiten van de opbouw van het kerkelijk leven ontbrak veelal de gelegenheid en de rust voor goede overweging en discussie. De meningsverschillen spitsten zich toe op de bediening van de doop, de kerkorde, en de verhouding tot de overheid.

In dit hoofdstuk schetsen we eerst, hoe in 1836 en 1837 de meningsverschillen zich toespitsten op de bediening van de doop, de kerkorde en de verhouding tot de overheid. Vervolgens bespreken we de synode van 1837, de scheuring met de 'Dordtsgezinden' die erop volgde en de positie die Brummelkamp daarin innam. Daarna komt aan de orde, hoe de zogenaamde Utrechtse kerkorde ook na de scheuring van 1838 een blijvende twistappel is geweest. Tenslotte komen de verschillen in de prediking aan de orde, die zich in 1838 en 1839 reeds openbaarden en aanleiding gaven tot kritiek van 'Dordtsgezinde' zijde op de prediking van Brummelkamp.

5.1. De doop

Onder invloed van de theologie van de Nadere Reformatie onderscheidden veel afgescheidenen tweeërlei geloof: een geloof, waarbij men de waarheid van Gods Woord en de belijdenis der kerk slechts verstandelijk beaamde, en een geloof, waarmee men van harte Jezus Christus als Zaligmaker omhelsde en zich Gods heil toeëigende. Zo onderscheidde men ook tweeërlei leden van de kerk: leden die wel met de leer van de kerk instemden, maar in eigen oog of dat van anderen niet 'bekeerd' waren, en die vaak ook geen openbare geloofsbelijdenis hadden afgelegd, en 'bekeerde' leden, die wel belijdende lidmaten waren en aan het avondmaal deelnamen. Met deze onderscheidingen ging gepaard een zorgvuldig taxeren van ieders genadestaat. Dit leidde enerzijds tot een veel zuchten en worstelen om de zekerheid des geloofs en anderzijds tot een lijdelijk afwachten van de bekering. Velen bleven daardoor hun leven lang voor de drempel steken en kwamen niet tot een hartelijke belijdenis van hun geloof. Wat was nu de kerkelijke status van zulke volwassen doopleden? Mochten hun kinderen gedoopt worden of niet?[1.]

1. Vgl. de broeders van Westbroek in NPVUtr/ZHollNd/BenGld 22/23-8-1839: het grootste deel van de gemeente bestaat uit onbegenadigden. Vgl. ook de bezwaren bij een aantal afgescheidenen tegen D.L. I art. 17. Brienen e.a., *De Nadere Reformatie.* Zie ook S. van der Linde, 'De ecclesiologie van de Nadere Reformatie' in zijn *Opgang en Voortgang der Reformatie. Een keuze uit lezingen en artikelen* (Amsterdam 1976) 189-200. Een goede indruk van het geloofsleven en de probleemstellingen onder de afgescheidenen krijgt men o.a. uit L.J. Hulst, *Drie en zestig jaren prediker. Gedenkschriften van ds. Lammert J. Hulst, Dienaar des Woords bij de kerken der Afscheiding in Nederland, van 1849 tot 1874, en wel te Birdaard, Ferwerd en Stadskanaal, en daarna in Noord-Amerika, te Danforth, Grand Rapids en Eastmanville* (Kampen 1913). T. Brienen, 'De invloed van de nadere reformatie op de afscheiding', *Documentatieblad Nadere Reformatie* 10 (1986) 16-24. C.J. Meeuse,

Al vrij vroeg had Scholte tegen dergelijke doopsbediening bezwaar. Hij vreesde, dat een ruime doopspraktijk zou leiden tot verslapping van de tucht en tot een rusten van de mensen op hun 'ongestalten'. Hij had niet genoeg geduld om de mensen te leiden tot een schriftuurlijker geloofsbegrip en om vandaaruit de doopspraktijk te reformeren. Hij vroeg een overtuigde belijdenis; wie die niet kon opbrengen, kon zijn kinderen niet gedoopt krijgen. Toch dopen zou naar Scholtes oprechte mening ontheiliging van het sacrament zijn. De bepalingen in artikel 59 en 60 van de synode van 1836 tendeerden in de door Scholte gewezen richting.[2.]

De Cock verzette zich hiertegen. Hij vond Scholtes beleid te idealistisch en te radikaal. In de gemeenten kwam hij veel 'bijwoners' tegen, die geen geloofsbelijdenis hadden afgelegd en zich niet als bekeerden beschouwden, maar die toch kerkelijk volledig meeleefden. Moest men hun kinderen de doop weigeren? De Cock achtte zoiets labadistisch en independentistisch.[3.]

'Van gezelschap tot gemeente. Enkele opmerkingen over het gezelschapsleven als voedingsbodem voor de Afscheiding' in: *Uit louter genade. Opstellen aangeboden aan ds. K. de Gier bij zijn 25-jarig jubileum als docent aan de Theol. School der Geref. Gemeenten* (Houten 1985) 164-178. P.L. Schram, 'De nadere reformatie in de negentiende eeuw', *DNR* 10 (1986) 2-9. Voor een belangrijk deel lag de achtergrond van de twisten over kerk, doop en aanbod der genade in een predominantie van de leer der uitverkiezing. Zie uitvoerig daarover C. Graafland, *Van Calvijn tot Barth. Oorsprong en ontwikkeling van de leer der verkiezing in het gereformeerd protestantisme* ('s-Gravenhage 1987).

2. Bouwman, *Crisis der jeugd* 9-23. W. van 't Spijker e.a., *Rondom de doopvont. Leer en gebruik van de heilige doop in het Nieuwe Testament en in de geschiedenis van de westerse kerk* (Goudriaan 1983) 409-426. E. Smilde, *Een eeuw van strijd* 7-24. H. van Veen, 'Rondom 1837', *De Reformatie* 50 (1974-1975) 342-343, 349-350, 357-358, 366-367. W. van 't Spijker, 'Theologie en spiritualiteit van de afgescheidenen' in: *De Afscheiding van 1834 en haar geschiedenis* 147-179. H. Hille, 'Verdeeldheden in de afgescheiden kerken' in: *Afscheiding Overijssel* 310-349. Ook in veel andere werken van oudere datum worden de conflicten besproken. HPS a DvH 5-1-1836. HPS a HdC 10-6-1836. HPS a zijn vrouw 31-5-1836. Inzake de kerkorde vooral: C. Veenhof, *Kerkgemeenschap en kerkorde* 7-44. De scheuring met en de ontwikkeling van de kruisgezinden zijn uitvoerig beschreven in: J.C. van der Does, *Kruisgezinden en Separisten* (Franeker z.j.); F.L. Bos, *Kruisdominees. Verhalen uit afgescheiden kringen* (2e druk; Kampen z.j. (1982)); J. van Raalte, *Wat was De Gereformeerde Kerk in Nederland? De geschiedenis van de 'Kruisgezinden'* (Goes 1954). Vgl. H.A. Hofman, *Ledeboerianen en Kruisgezinden. Een kerkhistorische studie over het ontstaan van de Gereformeerde Gemeenten (1834-1927)* (2e druk; Utrecht 1977).
3. HPS a HdC 10-6 en 21-6-1836. Niet alle correspondentie hierover tussen De Cock en Scholte is bewaard gebleven. De Cock beriep zich op F. Ridderus (zie *NNBW* IV 1149-1150) en J.C. Appelius (zie *BLGNP* I 32-34), Scholte op R. Ottinga (zie *NNBW* X 695-696).

In mei en juni 1836, kort na de eerste synode, correspondeerden Scholte en De Cock over deze kwestie, maar ze kwamen niet nader tot elkaar. Op initiatief van Scholte hielden de zeven dienstdoende predikanten van 5 tot 8 juli 1836 een samenkomst in Zwolle om de onderlinge geschillen, vooral over de doop, te bespreken. In de discussie putte men materiaal uit de Schrift, de gereformeerde confessionele en liturgische geschriften en uit de werken van rechtzinnige mannen uit vroeger dagen. Maar men kwam niet tot een consensus.[4.]

Na de Zwolse vergadering bleef het vuur van de onenigheid smeulen. Vooral Scholte roerde zich. Hij probeerde zijn opvatting in de kerken aanvaard te krijgen. In maart 1837 gelukte het hem de drie provinciale vergaderingen van Utrecht, Zuid-Holland en Beneden-Gelderland een door hem opgestelde formule te laten aanvaarden. Wie aan belijdenis en wandel volgens Gods Woord als christen te kennen was, werd als gelovige en lidmaat van de kerk erkend. Wie deze merktekenen niet vertoonde, had met zijn kinderen geen recht op de sacramenten, 'tot op hunne bekering'.[5.]

In de maanden daarna ontstond er een felle pennestrijd, zowel in een persoonlijke correspondentie tussen De Cock en Scholte als in publieke geschriften van beide zijden. De ouderlingen J.A. Smeedes, D.D. Drukker en J.A. Wormser mengden zich ook in de discussie. Vooral een artikel van Smeedes in het na de eerste synode opgerichte blad *De Reformatie* deed veel stof opwaaien. Indirekt werd daarin de ruime doopspraktijk van De Cock bestreden. Brummelkamp was het in het algemeen wel eens met dit artikel, maar vond toch, 'dat het niet volledig was'. Scholte rekende hem graag tot zijn medestanders. Brummelkamp nam echter een tussenpositie in. Hij kon zich wel vinden in de dogmatische formuleringen van Scholte, maar tolereerde in de praktische uitwerking een ruimere doopsbediening dan hij, weinig verschillend van die De Cock verdedigde. In zijn eigen regio schijnt de doopkwestie dan ook geen problemen te hebben gegeven. Toen in de provinciale vergadering van 5 juli 1837 enkele broeders als hun standpunt bekendmaakten, dat de doop aan kinderen van doopleden niet mocht worden geweigerd, voerde Brummelkamp daartegen geen oppositie. Dat lag helemaal in de lijn van zijn optreden in de hervormde gemeente in Hattem. Ook toen al wilde hij de kinderen van doopleden zeker niet ongedoopt laten, maar eiste hij wel, dat een lidmaat als getuige zou optreden om de doopvragen te beantwoorden.[6.]

4. Scholte stelde een bijeenkomst voor. HPS a zijn vrouw 31-5-1836: bij mevr. Zeelt. HPS a HdC 21-6-1836: te Zwolle. CWP a JDJ 5-8-1836. NPVFrl 20-8-1836. Vgl. *De Vrije Kerk* 6 (1880) 17.
5. HPS a HJB 26-8-1836. HPS a HdC en PV Dr 1-10-1836. AMCvH a HPS 29-12-1836. HPS a AMCvH 31-12-1836. NPVBenGld 8-3-1837. NPVZHollZd 14-3-1837. NPVUtr/ZHoll 16/17-3-1837 (AB en ACvR aanwezig).
6. AMCvH a HPS 25-3-1837. HPS a HdC ?-3-1837. AMCvH a HPS 19-4, 24-4-1837. AMCvH a HdC 28-4-1837. HPS a AMCvH 17-5-1837. HPS a HJB 30-5-1837. AMCvH a HPS 13-6-1837. Intussen speelde ook een kwestie over de rechtvaardigmaking van eeuwigheid n.a.v. een boekje van de Amsterdamse ouderling J.C. Couprie: AMCvH a HPS 14-6-1837, KR A'dam a AB en ACvR 12-6-1837, KR A'dam a ACvR 24-6-1837. HPS a AMCvH 28-6-1837. HPS a HdC 4-7-1837. HPS a AMCvH 5-7-1837. HdC a HJB 15-7-1837. HHM a HdC 17-8-1837. HPS a AMCvH 23-8-1837. PV Gr a HJB 24-8-1837. SvV a HJB 31-8-1837. HPS a AMCvH 5-9-1837. J.A. Smeedes, 'Belijdenis aangaande den kinderdoop en deszelfs bediening', *De Reformatie. Tijdschrift der Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland* 1 (1837) 323-335. Het betreffende nummer verscheen in mei 1837. Brummelkamp en Van

Van belang voor Brummelkamps positiekeus in 1837 is ook het verslag van de provinciale vergadering van Overijssel, gehouden op 23 september 1837, vlak voor de aanvang van de synode van Utrecht. Daar waren De Cock, Van Velzen, Van Raalte en Brummelkamp aanwezig. Van Raalte deed verslag van de provinciale vergaderingen in Groningen en Friesland, beide door hem bezocht. Het daar ingenomen standpunt kwam hierop neer: 'dat men alle gedoopten in de gemeenten als lidmaten krachtens de beloften Gods te beschouwen had en mitsdien ook hunne kinderen behoorden gedoopt te worden al ware het dat zij om de eene of andere reden de beproevingsbelijdenis om tot het gebruik des Heiligen Avondmaals toegelaten te worden nog niet hadden afgelegd, vermits men hun als lidmaten der gemeente moest blijven beschouwen totdat zij om wettige redenen van de gemeenten waren afgesneden'. De vergadering, inclusief Brummelkamp, stemde algemeen met dit gevoelen in. Zij voegde er echter aan toe, dat het wel nodig was 'de ouders voor de bediening des Doops over dit Sacrament te onderhouden; bij onderlating van deeze ouderplicht vanwege een of andere oorzake, oordeelt men dat de opzieners zoo veel in hun is zullen zorge dragen dat die kinderen in de gemeente geboren zijnde ook het Sacrament des Doops ontvangen'. Hieruit blijkt, dat Brummelkamp onder bepaalde condities een ruimere praktijk voorstond dan Scholte.[7]

Velzen wilden het uit vrees voor scheuring niet geplaatst hebben, maar Scholte en Van Hall zetten toch door; AMCvH a HPS 19-4-1837. Brummelkamps oordeel over Smeedes' artikel: *HandSyn* 1837 art. 74. Vgl. HPS a AMCvH 17-5-1837. D.D. Drukker, *Eene korte verklaring van den kinderdoop; in vragen en antwoorden; benevens een gedeeltelijk overgenomen brief aan de afgescheidenen* (Veendam 1837), ook in: De Cock, *Verzamelde geschriften* II 483-504. Zie ook De Cocks hierna in noot 17 te noemen boekje. J.A. Wormser schreef d.d. 1-9-1837 een 'Brief aan den eerw. ouderling D.D. Drukker, over deszelfs korte verklaring van den kinderdoop'. Deze werd door Scholte gepubliceerd met een inleiding en een bijlage in: *Bijdragen ter bevordering der regte kennis aangaande de leer en praktijk des heiligen doops* (Amsterdam 1837) 1-37. Dit boekje verscheen eind september 1837; HPS a AMCvH 25-9-1837. Zie verder NPVFrl 20-8, 6-11-1836, 8-4, 5-7, 26-8-1837. NPVDr 18-10-1836, 27-5-1837. NPVOv 24-5-1837. NPVGld 5-7-1837. NPVNHoll 5-8-1837 (heel belangrijk, maar in een weergave van Scholte). Gelijktijdig ontstond ook het eerste Amsterdamse conflict, Smits, *Afscheiding* I 338-343; Smits, 'De Afscheiding bewaard' in: *Afscheiding-Wederkeer* 203-205. H.P. Scholte, 'Iets over de bekommernis van wege de zonde, in tegenoverstelling van het klagen over zijnen staat', *De Reformatie* 2 (1837) 238-246. Smits, *Afscheiding* V 381-382. Scholte werd meer dan eens remonstrantisme verweten.

7. Een over het algemeen betrouwbaar overzicht in Veenhof, *Kerkgemeenschap en kerkorde.* NPVOv 23-9-1837. HdC a vrouw en vrienden 23-9-1837.

5.2. De kerkorde

De onrust in de afgescheiden kerken over de kerkorde werd evenals die rond de doop vooral veroorzaakt door Scholte. Hij had van het begin af zijn reserves ten aanzien van de binding aan de DKO van 1619. Deze distantie werd sterk bevorderd door de herhaalde eis van de regering, dat de afgescheidenen hun 'reglementen en statuten' of 'kerkelijke organisatiën' moesten inleveren, indien ze vrijheid van godsdienstoefening wilden verkrijgen. Scholte wilde aan deze eis zoveel mogelijk tegemoet komen door het concipiëren van een herziene kerkorde. Al in december 1835 maakte hij daarmee, zoals we eerder zagen, een begin. Aanvankelijk wilde hij zich nauw aansluiten bij de bepalingen van vroegere synodes. Maar sinds augustus 1836 dacht hij aan een meer zelfstandig opgezette kerkorde. Hoewel de synode van 1836 besloten had, dat de kerken zoveel mogelijk de 'regelmaat' van de DKO zouden volgen en hoewel Scholte wist, dat er in de gemeenten ook een stroming was, die zelfs geen letter aan de DKO wilde veranderen, zette hij op eigen houtje het ontwerpen van een nieuwe kerkorde door. Op 14 maart 1837 liet hij zich door de provinciale vergadering van Zuid-Holland opdragen een korte kerkorde, samengesteld overeenkomstig Gods Woord, te laten drukken en aan de kerkeraden ter overweging en goedkeuring toe te zenden. Doel daarvan was: 'opdat wij ook in dezen, wanneer hetzelve bij vernieuwing van ons gevorderd mogt worden, aan de wereld kunnen toonen, dat wij in niets ons wenschen te regelen, dan naar hetgeen het Woord Gods ons voorschrijft'.[8.]

Eind juni 1837 legde Scholte zijn ontwerp aan de kerken voor. Het bestond uit 33 artikelen, zoveel mogelijk rechtstreeks uit de Schrift genomen. In feite was het een oorlogsverklaring aan de DKO. Van een kerkverband en van een zeggenschap van de meerdere vergaderingen was zo goed als niets overgebleven. In de bepaling van de ambtelijke diensten in de gemeente waren ingrijpende wijzigingen aangebracht. Verder stippelde Scholte op allerlei punten een eigen, van de geldende kerkorde afwijkende koers uit. Hij verzond van het concept exemplaren naar alle provincies en gaf ongeveer veertien dagen gelegenheid voor het maken van op- en aanmerkingen.[9.]

Dit eigenmachtig optreden van Scholte schoot de broeders in Friesland, Overijssel en Gelderland in het verkeerde keelgat. De door Brummelkamp gepresideerde provinciale vergadering op 5 juli 1837 in Wapenveld besloot unaniem het concept niet te behandelen. Men wilde blijven bij de wettig door de synode aanvaarde kerkorde en die niet stilzwijgend aan de kant zetten.

8. Zie hoofdstuk 4 noot 17. AMCvH a HPS 24-8-1836. HPS a AMCvH 26-8-1836. DJvdW a? 1-12-1836, HPS a AMCvH 27-5-1837. AMCvH a HPS 30-6-1837. HPS a AMCvH 1-6, 8-6, 28-6-1837. NPVGron 18-9 en 1-12-1836. NPVZHoll 14-3-1837 (Scholte gaf hier o.a. in overweging, of de sacramentsbediening ook niet het ambt van de ouderlingen was).
9. HPS a prov corr Zld (HJB) 30-6-1837. HPS a de gemeenten begin juli 1837 (oproep-brief als bijlage bij HPS a AMCvH 5-7-1837). HPS a HJB 11-7-1837. HPS a AMCvH 12-7-1837. Het ontwerp verscheen in druk onder de titel: *Ontwerp Kerkeördening der gemeente van Jesu Christi. Aan de opzieners der gemeente onzes Heeren Jesu Christi* (z.p. z.j. (Amsterdam 1837)). NPVZHoll 18/19-7-1837. NPVBenGld 25/26-7-1837. NPVUtr/ZHoll 2/3-8-1837.

Door zulk handelen zou de gemeenschap met de Gereformeerde Kerk in Nederland verbroken worden. Bovendien had één provincie niet het recht voor heel de kerk een kerkorde te presenteren. In die geest schreef men een waarschuwende brief naar Zuid-Holland.[10.]

Desondanks namen in juli en augustus 1837 de provinciale vergaderingen van Utrecht, Zuid-Holland, Beneden-Gelderland en Noord-Brabant de bedoelde kerkorde in enigszins gewijzigde redactie aan. Ze werd zelfs onmiddellijk met een begeleidend adres bij de koning ingediend als geldende kerkelijke regeling voor de genoemde provincies.[11.]

In deze situatie werd tegen eind september 1837 de tweede synode van de afgescheiden gemeenten naar Utrecht bijeengeroepen. Op het punt van de kerkorde waren de verhoudingen al bij voorbaat gespannen. Bovendien waren er schermutselingen tussen Scholte en zijn collega's over de vraag, of de te houden vergadering synodale bevoegdheid zou hebben of niet. Toen het tenslotte toch een synode zou worden, zorgde Scholte er voor, dat in de lastbrieven van zijn provincies werd vastgelegd, dat ze zouden meewerken tot het opstellen van niet meer dan een ontwerp voor een algemene kerkorde. Zo hielden ze zich een binding aan een andere dan de provinciale kerkorde reeds bij voorbaat van het lijf. Kortom, de eenheid onder de afgescheidenen was ook op het stuk van de kerkorde ver te zoeken.[12.]

5.3. De verhouding tot de overheid

Een van de grootste problemen, waar de afgescheiden gemeenten voor kwamen te staan, was dat van de verhouding tot de overheid. Sinds 1816 had de kerk onder een strak gereglementeerde oppervoogdij van de regering gestaan. Daarvan waren de afgescheidenen sinds 1834 bevrijd. Zij hadden geweigerd hun bestaan van de autorisatie van de koning afhankelijk te ma-

10. ACvR a HJB 12-7-1837. SvV a HJB 26-7-1837. NPVFrl 5-7-1837 en 26-8-1837. NPVOv 6-7-1837 (ook HdC en AB aanwezig). Vgl. NPVOv 23-09-1837 (aanwezig: ACvR, AB, HdC, SvV). In de lastbrief van Overijssel werd gesproken over de noodzaak van een herziene kerkorde, met de DKO als grondslag en alleen noodzakelijke veranderingen. NPVGld 5-7-1837.
11. De kerkorde verscheen onder de titel: *Kerkeördening van de Gemeente Jesu Christi welke zich heeft afgescheiden van het in 1816 opgerigte Nederlandsch Hervormd Kerkgenootschap in de provincien Zuid-Holland, Utrecht, een gedeelte van Noord-Braband en Gelderland, na voorafgaand onderzoek door de opzieners dier gemeente vastgesteld op de Provinciale Synoden, welke gehouden zijn in Julij en Augustus 1837* (Amsterdam 1837). Bos, *Archiefst.* IV 216-219. HPS a AMCvH 28-8-1837 meldt, dat de eerste vier adressen zijn opgezonden met de kerkorde. Van Hall heeft Scholte in de jaren 1837 en 1838 voortdurend gesteund in zijn dogmatische en kerkrechtelijke kritiek op veel afgescheidenen. Zie over hem: J. Bosch, *Een korte, maar moeilijke levensdag. Anne Maurits Cornelis van Hall - de advocaat der vervolgde afgescheidenen* (Heusden z.j.); De Gaay Fortman, *Figuren Reveil* 288-303; S.W. de Boer, Een sprekend geweten. De ontwikkeling van Mr. A.M.C. van Hall in zijn publicitaire arbeid voor de *Nederlandsche Stemmen* en *De Reformatie* (Scriptie, Kampen 1985).
12. NPVNHoll 9-9-1837, AMCvH a HPS 21-8-1837S. HPS a AMCvH 23-8-1837. AMCvH a HPS 7-9-1837. *HandSyn* 1837 art. 47.

ken. Maar betekende dat nu ook, dat er zo goed als geen enkele relatie met de overheid moest zijn? En in hoeverre kon men in het slepende conflict over de vrijheid van godsdienstoefening aan de eisen van de overheid tegemoet komen?

Ook hier stonden vooral Scholte en De Cock tegenover elkaar. Na het bekende Koninklijk Besluit van 5 juli 1836 stelden zij beiden onafhankelijk van elkaar een nieuw rekest om vrijheid van godsdienstoefening op. De Cock en zijn achterban hadden vervolgens tegen het hun toegezonden adres van Scholte ernstig bezwaar. Zij vonden, dat daarin te uitdrukkelijk van de naam 'Gereformeerd' en 'van alles' afstand werd gedaan. Ook vonden ze, dat Scholte de overheid niet voldoende aan haar verplichting volgens artikel 36 NGB hield. Bovendien beschouwden ze het ondertekenen van het rekest als particuliere personen een zijdelingse verloochening van de toch reeds gevestigde gemeenten. Groningen en Drenthe namen daarom het concept van De Cock aan. De kerken hielden daarin vast aan hun recht op bescherming als ware gereformeerden. Ze vroegen zelfs de koning een wettige synode te doen samenkomen, waar ze gelegenheid zouden krijgen om aan te tonen, 'dat niet wij, maar onze tegenstanders de Remonstranten of beroerders onzer dagen zijn'. Op dit *Ootmoedig Smeekschrift* had Scholte op zijn beurt felle kritiek. Hoe kon men de koning het recht toekennen om een synode bijeen te roepen? En hoe zou men een synode kunnen erkennen, waarin 'leugenaars en dienaars van den Antichrist' zitting hadden? Zoiets was een 'regtstreeksche verloochening van de Scheiding'. Ook hier gingen dus de wegen uiteen.[13.]

Brummelkamp en zijn provincie overwogen zowel het concept van Scholte als dat van De Cock in het najaar van 1836. Dat van Scholte stuitte op soortgelijke bezwaren als in Groningen en Drenthe. Maar dat van De Cock

13. HPS a HJB 3-8-1836. HPS a AMCvH 26-8-1836. AMCvH a HPS 31-8-1836. AMC a HPS 14-9-1836. AMCvH a HPS 30-9-1836. HPS a prov. corr. Drenthe 10-9-1836 (zendt 20 exx.). HdC a HPS ?-9-1836 en z.d.. HPS a HdC 1-10-1836. RJ. Veeninga a HdC 7-11-1836. AMCvH a HPS 20-11, 29-12-1836. HPS a AMCvH 31-12-1836 (AMCvH en HPS spraken af om niet te voldoen aan De Cocks verzoek tot plaatsing van onder andere zijn adres in *De Reformatie*). HPS a AMCvH 28-6-1837. AMCvH a HPS 30-6-1837. HPS a HdC 4-7-1837. HPS a HJB 11-7-1837. Op verzoek van Scholte stelde Van Hall een aanklacht op tegen het Gronings-Drentse rekest. HPS a AMCvH 5-9, 12-9 en AMCvH a HPS 21-9, 26-9-1837. Ontwerp-lastbrief HPS 25-9-1837: bang voor definitieve kerkorde in verband met de gedragingen van Groningen en Drenthe ten opzichte van de regering. NPVGron 18-9 en 21-10-1836, 25-5-1837. NPVDr 21-9, 18-10-1836, 27-5-1837. NPVBenGeld 14-9-1836, NPVZHoll 15-9-1836, NPVUtr/ZHoll 16-9-1836. Het eerste adres van HdC c.s. in: De Cock, *Verz. Geschr.* II 429-450. Het tweede adres: ibidem II 463-482. Het adres van Scholte: NPVBenGld 14-9-1836, NPVZHoll 15-9-1836, NPVUtr/ZHoll 16-9. Dit adres gepubliceerd in *De Reformatie* 1 (1837), 1-25. Het werd door elke gemeente afzonderlijk ingediend, Amsterdam voorop. Bos, *Archiefst.* IV, 4-43. Over de indiening vanuit verschillende plaatsen ook Bos, *Archiefst.* IV, passim. De overheid wees alle verzoeken af.

vond ook weinig bijval. Men besloot tenslotte een adres van Van Velzen en zijn Friese gemeenten over te nemen. Deze keus markeerde de tussenpositie, die Brummelkamp met zijn provincie innam.[14.]

5.4. Profiel

In de eerste periode van interne spanningen tussen de twee synodes van 1836 en 1837 heeft Brummelkamp zich weinig geprofileerd. Hij behoorde noch tot de richting van Scholte noch tot die van De Cock. Hij was in vergaderingen en persoonlijke ontmoetingen wisselend aan beide kanten te vinden, maar viel er niet op door eigen standpunt of kracht van oppositie. Soms maakte hij een weifelende of onbestendige indruk. Hij had met alle strubbelingen ook zijn eigen strijd, 'een zuchten en klagen en inwendige terneergebogenheid'. Hij had weinig behoefte in de bestaande controversen positie te kiezen. Veel zwaarder woog hem het feit van de verdeeldheid zelf en de scheuringen, die erdoor dreigden te ontstaan. Vandaar dat hij in juli 1837 het initiatief nam voor het houden van een algemene dank-, vast- en bededag. De situatie in de kerken was zeer kritiek. Het overleg over een te houden synode werd bemoeilijkt door het verzet van Scholte en zijn provincies om er aan mee te doen. In overleg met Van Velzen en Van Raalte publiceerde Brummelkamp daarom een biddagbrief onder de titel *Opwekking ter afzondering van eene dank-, vast- en bededag.* Hij gaf daarin een belangrijke vredestichtende en pastorale handreiking in de bestaande onenigheden en deed een klemmende oproep tot zelfbeproeving. Hij signaleerde veel 'ongestalten', veel gebrek aan ootmoed en veel strijden voor eigen eer in de gemeenten. Dat was werk van de satan om de kerk af te breken. Brummelkamp riep op tot verootmoediging en zelfverloochening. Aan bitterheid, meesterachtigheid, twistzucht en verachting van broeders moest een einde komen. Hij spoorde aan tot voorbede voor de te houden vergadering en tot gebed om zuivering en wederkeer van de gemeente. De biddag werd gehouden op 20 september 1837.[15.]

14. NPVGld 19-9, 19-11-1836. Dit adres werd nooit verzonden, door tegenwerking van de plaatselijke autoriteiten. Het Friese adres verscheen onder de titel *Adres aan Zijne Majesteit den Koning, ingediend door de gemeenten in Vriesland, die wegens de uitoefening der gereformeerde godsdienst vervolgd en verdrukt worden. Met eene voorrede door S. van Velzen, bedienaar des goddelijken Woords* (Leeuwarden 1837). Zie NPVFrl 20-8-1836, 6-11-1836. Bos, *Archiefst.* IV 24-35. NPVFrl 8-4-1837: in aanwezigheid van Brummelkamp, Van Raalte en De Moen wordt een door De Moen opgesteld nader adres aanvaard.
15. Aanwezigheid van Brummelkamp aan beide kanten: PVUtr/ZHollNd 16/17-3-1837 (met ACvR). NPVFr 8-4-1837 (met ACvR en CGdM). PVUtr/ZHollNd 2/3-8-1837 (AB en HPS). NPVOv 6-7-1837 (met ACvR en HdC) en 23-9-1837 (met ACvR, HdC, SvV). Rond 1-6-1837 ontmoetten AB, ACvR en SvV elkaar in Hattem. Op 6-7-1837 waren AB, ACvR en HdC in Langenholte. Op 1-8-1837 waren ACvR, HdC en SvV in Leeuwarden (*De Reformatie* 2 (1837) 347). Rond 24 augustus 1837 waren AB, ACvR en SvV op reis naar De Cock in Groningen (HPS a AMCvH 23-8-1837). Op 23-9-1837 waren op de PVOv ACvR, AB, SvV en HdC aanwezig. Inwendige strijd: AB a HJB 29-7 en 31-8-1837. Behalve de doop, kerkorde en de verhouding tot de overheid waren er ook nog de kwesties van de oefenaars en van het ambtsgewaad. De bededag: AB, ACvR en SvV a HJB 1-6-1837. Eerst uitgeschreven tegen 16-8-1837; dit stuitte op bezwaren bij Scholte en Van Hall, die een sleutelpositie hadden als redacteurs van *De Reformatie.* Ook Scholte publiceerde een biddagpreek. KR A'dam a ACvR 22-7-1837. KR A'dam a KRN Nd-Holl 24-7-1837.

5.5. De synode van 1837

Van donderdag 28 september tot woensdag 11 oktober 1837 vergaderde de tweede afgescheiden synode in Utrecht, in de 'huizinge' Domselaarspoort aan de Varken-Markt. Ze bestond uit zes predikanten en achttien ouderlingen. Er heerste een gespannen sfeer. In de breedvoerige en vaak emotionele discussies leek het er meer dan eens op, dat men onverrichterzake uiteen zou moeten gaan.[16.]

Het eerste belangrijke probleemveld was dat van de bediening van de doop. De verschillen van opvatting werden vooral in discussies tussen De Cock en Scholte nader uitgediept. Daarbij bleek, dat het ten diepste om een ecclesiologisch probleem ging: wie moest men tot de 'lidmaten' van de kerk rekenen? Scholte wilde niet spreken van tweeërlei kerk: de onzichtbare (alleen de wedergeborenen en uitverkorenen) en de zichtbare (allen die uiterlijk in de kerk zijn). Evenmin wilde hij in de regering van de kerk onderscheid maken tussen bekeerde en onbekeerde leden van de kerk. Hij vreesde namelijk, dat dit zou leiden tot het statisch maken van de bekeerde of van de onbekeerde staat. Zo werkte men de lijdelijkheid van de onbekeerden in de hand: zij waren immers toch wel in 'de schoot der kerk', ook al waren ze niet bekeerd. Zijns inziens gaf men dan voet aan slapheid, onbekeerlijkheid en valse gerustheid. Voor Scholte was De Cocks doopsbediening te ruim, omdat diens kerkbegrip te breed was en hij in 'de schoot der kerk' mensen tolereerde, die voor Scholte onverdraaglijk waren.

De Cock van zijn kant meende, dat Scholte in zijn kerkbegrip onvoldoende verdisconteerde, dat er tweeërlei kerk is, de zichtbare en de onzichtbare. Zijns inziens liet Scholte dit 'tweeërlei' samenvallen en stond hij een heilige gemeente voor, waarin eigenlijk voor kinderen, bekommerde twijfelaars en nog-niet-begenadigden geen plaats was. Bovendien legde hij een sterke nadruk op het bevel van geloof voor ieder kerklid, wat hem onder verdenking van remonstrantisme bracht. Forceerde Scholte in zijn spreken over de kerk niet de realiteit? En leidde zijn opvatting niet tot een rigoureuze tuchtoefening?[17.]

16. Aan de synode gingen veel schermutselingen over een al of niet vergaderen vooraf, zie de correspondentie uit die dagen. Huizinge Domselaarspoort: Smits, *Afscheiding* IV 212-229. Het aantal ouderlingen werd in de loop van de vergadering 20. Budding was ziek. De handelingen van de synode verschenen pas in 1838. Over de sfeer: ACvR a zijn vrouw 2-10, 4-10-1837. HPS a AMCvH 3-10, HdC a ? 4-10-1837. Verder de getuigenissen van D. Hoksbergen en W.W. Smitt in de naderhand gevolgde polemiek.
17. Van De Cock verscheen tijdens de synode: *Wederleggende beschouwing en ontwikkeling van het leerstuk des h. doops* (Veendam 1837), opnieuw uitgegeven in: De Cock, *Verz. Geschr.* II 521-556. *HandSyn* 1837 art. 7, 52, 63, 65, 69, 75, 126, 127. Belangrijk ook art. 131-132 en de 'Verklaring namens de Nationale Synode betrekkelijk het laatste protest van ds. De Cock en eenige Ouderlingen', *HandSyn* 1837 blz. 73-84. Van Wormser en Scholte verscheen in september 1837: *Bijdragen ter bevordering der regte kennis aangaande de leer en praktijk des heiligen doops* (Amsterdam 1837).

In de synodale discussie over de doop kwam op een bepaald moment ook Brummelkamp naar voren. De Cock stelde namelijk aan Scholte enkele vragen over de betekenis van het woord 'heilig', over de positie van de nietwedergeborenen in de zichtbare kerk en over de kwestie, of alle gedoopte kinderen ware verbondskinderen en erfgenamen van het eeuwige leven zijn. Scholte wilde de indruk voorkomen, alsof alleen hij een afwijkend gevoelen had. Op zijn voorstel werd goedgevonden, dat Brummelkamp de vragen zou beantwoorden. Brummelkamps formuleringen brachten de vergadering niet veel verder. Impliciet sprak hij van tweeërlei heiligheid, tweeërlei kindschap en tweeërlei kerkleden en kwam daarmee dicht bij De Cock. Maar hij trok de lijn niet door naar een spreken over tweeërlei kerk. Daarmee kwam hij, niet in de praktijk van de tuchtoefening, maar wel in dogmatische formulering, weer dichter bij Scholte. Met beroep op artikel 35 NGB verklaarde hij, dat alleen bekeerden gerechtigd zijn tot de sacramenten (meervoud!). De Cock bestreed dit voor wat de doop betrof. Verder stelde Brummelkamp, dat de gedoopte kinderen erkend worden als lidmaten van de gemeente, die in zondag 21 HC en in artikel 27-30 NGB beschreven wordt. Voor De Cock was dat te veel gezegd, omdat zijns inziens catechismus en belijdenis in hoofdlijn alleen spreken over de onzichtbare kerk, waartoe slechts de wedergeborenen behoren.[18.]

In de soms felle discussies bleek tenslotte, dat de standpunten minder ver uiteen lagen dan men aanvankelijk dacht. In Scholtes optreden was iets geforceerds. Hij had niet de gave om mensen in hun waarde te laten. Het ontbrak hem aan de pastorale takt om mensen met een verkeerde lijdelijkheid geleidelijk tot betere inzichten te brengen. Naderhand is ook gebleken, dat zijn kerkbegrip meer congregationalistisch dan verbondsmatig was. De Cock daarentegen had meer historisch, pastoraal en verbondsmatig besef en was daardoor ruimer in zijn definitie van 'gelovigen', 'heiligheid' en van 'de kerk'. Toch had beider inbreng een zeker recht van bestaan in de kerkelijke situatie van 1837. Men benaderde de zaak vanuit een verschillende gezichtshoek en er was wederzijds ook wantrouwen in het spel. Na lang praten constateerde praeses Van Velzen echter, 'dat er eigenlijk geen verschil bestaat in de leer, maar alleen in de onderscheiden wijze van ontwikkeling en gebruikmaking'.[19.]

Het synode-standpunt inzake de doopkwestie werd tenslotte vastgelegd in een zestal door Van Velzen opgestelde artikelen, die tevens het begin vormden van een herziene kerkorde. Het eerste artikel luidde: 'Allen, die belijdenis des geloofs afleggen en dienovereenkomstig wandelen, moeten met hunne kinderen als lidmaten der gemeente Christi erkend worden.' Op het eerste gezicht was er hiermee geen plaats meer voor een aanvaarding van volwassen doopleden en 'onbekeerden' als leden van de kerk. Maar het vierde en vijfde artikel garandeerden aan de belijders en hun kinderen - zonder leeftijdsgrens! - erkenning als lidmaat, zolang men niet om zeer

18. *HandSyn* 1837 art. 69, 70 en 74.
19. *HandSyn* 1837 art. 129, 134-135.

ernstige redenen werd afgesneden van de gemeente. En het zesde artikel garandeerde het recht van ieder die niet afgesneden was, op de sacramenten voor zich en zijn zaad. Daarmee was een respektabele poging gedaan om zowel norm als realiteit in rekening te brengen. De afgescheiden gemeenten moesten geen tuchteloze volkskerk, maar ook geen rigoureuze heiligheidskerk zijn. De gekozen formuleringen sloten enerzijds aan bij de normstelling, die Scholte steeds had verdedigd, maar lieten anderzijds ook de praktische ruimte in doopsbediening en tuchtoefening, waarvoor De Cock had gepleit. Ondanks aanvankelijk protest van De Cock en enkele ouderlingen ter synode tegen deze besluiten, hebben De Cock en zijn provincies Groningen en Drenthe zich er tenslotte toch in kunnen vinden.[20.]

De kerkorde vormde ter synode het tweede probleemveld. De synode nam twee series 'voorbereidende artikelen' aan: een van zeven over de regering van de kerk in het algemeen en de bovengenoemde serie van zes over de lidmaat- en doopkwestie. Vervolgens behandelde ze op voorstel van Gezelle Meerburg artikelsgewijs de Dordtse kerkorde en bracht daarin tal van wijzigingen en aanvullingen aan. Zo ontstond er een herziene kerkorde van 100 artikelen. De belangrijkste wijzigingen en aanvullingen waren de volgende:

- De alleenheerschappij van de Here Christus over zijn kerk werd sterk benadrukt.
- De regering van de kerk door de opzieners in hun kleinere en grotere vergaderingen mocht niet heerschappijvoerend, maar alleen 'bestierend' zijn.
- Het gezag van de meerdere vergaderingen was analoog aan dat van de kerkeraden.
- De kerkelijke vergaderingen mochten geen 'verbindend bevel' aan de gemeente opleggen, wanneer het verplichtend karakter ervan niet uit Gods Woord werd aangetoond. Wanneer iets niet uitdrukkelijk in Gods Woord stond, maar het welzijn der gemeente een bepaling vereiste, behoorden de opzieners daarin 'besturing' te geven en mocht niemand daarvan willekeurig afwijken, maar men mocht er nooit een 'last of dwang' van maken.
- Het ambt van de doctoren werd niet langer beschouwd als de 'vierde dienst' in de kerk, maar zij kwamen in de kerkorde slechts voor als wetenschappelijke helpers van de predikanten in de opleiding tot de dienst des Woords.

20. *HandSyn* 1837 art. 53 en 64. Protest art. 75. Het protest ingetrokken: *HandSyn* 1837 blz. 84-91. Zie ook D. Hoksbergen, *Twee brieven, of beschuldiging van Ds. H. de Cock beantwoord* in: De Cock, *Verz. Geschr.* II 557-583. NPVDr 17-10-1837 en 4-11-1837 en de notulen van de classes in de provincie Groningen van de vergaderingen, gehouden eind oktober en begin november 1837. *Baz.* 28/27: een eenvoudige, maar oprechte broeder zei bij het lezen van de UKO art. 1-6 met grote tranen: Hoe kan ik iemand erkennen als een broeder, wanneer ik toch wel voel, dat hij maar een onbekeerd mens is? *Baz.* 28/28: In 1840 is er volgens Brummelkamp niets gezegd of herroepen ten aanzien van de inhoud van de Utrechtse artikelen. Ze zijn terzijde gesteld terwille van de rust. *Baz.* 28/30: de Utrechtse artikelen zijn niet meer van kracht, maar formuleren de zaak conform antw. 74 van de H.C..

- Voor de toelating tot het ambt van predikant werden de bepalingen van de DKO vervangen door die van de synode van 1836.
- De invloed van de overheid in de kerkregering werd geheel geschrapt.
- De periodieke aftreding van ouderlingen en diakenen werd vervangen door een in principe levenslange dienst.
- De diakenen werden voortaan altijd tot de kerkeraad gerekend.
- Een generale synode zou gehouden worden, wanneer de toestand der kerk dit volgens minstens één provinciale synode vereiste.
- De bindende bepalingen over christelijke feestdagen werden afgeschaft, behalve uiteraard die over de zondag.
- Het onderscheid in de schorsingsprocedure tussen ouderlingen en diakenen enerzijds en predikanten anderzijds werd opgeheven.
- Er werd een artikel toegevoegd over het optreden van 'profeten' in de gemeente, die de Schrift mochten uitleggen als broeders onder de broeders.

Aan deze herziening van de DKO werkte Brummelkamp con amore mee. De Cock en vijf ouderlingen, onder wie drie uit Brummelkamps direkte omgeving, protesteerden echter heftig tegen 'de menigvuldige onnoodige veranderingen', in de oude kerkorde gemaakt. Dat voorspelde problemen in Groningen, Drenthe, Overijssel en Boven-Gelderland. Bovendien kon men weten, dat Scholtes provincies deze synodale kerkorde alleen maar als een ontwerp zouden beschouwen en behandelen. Een strak conservatisme en een fnuikend independentisme stonden hier al bij voorbaat tegenover elkaar. De synode eindigde dan ook in een sfeer van verdeeldheid. Ook Brummelkamp zou nog de nare gevolgen daarvan ondervinden.[21.]

5.6. Brummelkamp en de 'Dordtsgezinden'

Na de Utrechtse synode ontstond er vooral vanuit Zwolle en Kampen, waar de ouderlingen A. Schouwenberg, W.W. Smitt en D. Hoksbergen werkten, een beweging van fel protest en verzet tegen de in Utrecht genomen besluiten over de kerk, de doop en de kerkorde. Men meende, dat de kerken in het kielzog van Scholte in een verkeerde koers waren gebracht. De aversie tegen de als ongereformeerd bestempelde Scholte was groot. Men wilde tegenover hem en de synode letterlijk blijven bij de oude Dordtse 'standaards'. Vandaar de al spoedig voor deze richting gebruikte naam 'Dordtsgezinden'.[22.]

De onrust werd ook op Brummelkamps werkterrein onmiddellijk merkbaar. Een van de Hattemse ouderlingen, Dirk van Enk uit Wezep, had zich ter

21. *HandSyn* 1837 art. 54, 68, 76, 77 (over het gezag van de meerdere vergaderingen), art. 86-121. Protest in art. 136-137. Een inventarisatie van de verschillen tussen DKO en UKO in: A.A. van Essen, De moeilijkheden betreffende de kerkorde in de kerken van de Afscheiding tot het jaar 1854, met bijzondere aandacht voor de stellingname van G.F. Gezelle Meerburg en het ontstaan van 'De Dordrechtsche Kerk-ordening (...) 1843' (Scriptie, Kampen 1981).
22. Zie Bos, *Kruisdominees* 27-54 over de drie genoemden. H. Hille, 'Verdeeldheden in de afgescheiden kerken' in: Pereboom e.a., *Afscheiding Overijssel* 310-349 en de annotaties. *Notulen Kruisgezinden* 610-650. De Cock, *Verz. Geschr.* II 313-316.

synode bij de protesten van De Cock inzake de omstreden besluiten aangesloten. Thuisgekomen zette hij zijn oppositie voort. In een drie weken na de sluiting van de synode gehouden provinciale vergadering in Wapenveld werd een bespreking van haar handelingen en van de kerkorde uitgesteld totdat deze in druk verschenen waren. Maar Van Enk las wel alvast zijn protesten voor. Nadien bezocht hij ook de kerkeraadsvergaderingen niet meer. Diaken H. Boer liet zich door hem meetrekken. De kerkeraad, bijeen op 1 februari 1838, constateerde bij Van Enk pogingen om scheuring aan te richten.[23.]

Op 7 februari 1838 hielden de Gelderse kerken in Apeldoorn een provinciale vergadering, waar de Utrechtse kerkorde inclusief de voorbereidende artikelen in bespreking kwam. Ze was tevoren rondgezonden en de broeders kregen gelegenheid om op Gods Woord gegronde bezwaren ertegen in te dienen. Behalve Brummelkamp was ook Van Velzen aanwezig, die in deze tijd overal druk uitoefende om de Utrechtse kerkorde aanvaard te krijgen. Sommige broeders kwamen met enkele bedenkingen, maar lieten die 'alras' varen. Het 'overgroote meerendeel' verklaarde 'geene zwarigheid te maken en ook geen tegen Gods Woord strijdende gevoelens of beginselen in dezelve te kunnen opmerken'. Van Enk was wel aanwezig, maar over zijn protesteren en scheuring maken schijnt niet te zijn gesproken. Voorzover we kunnen nagaan ontbrak het hem aan capaciteiten om het in discussie en argumentatie tegen de voorstanders van de UKO op te nemen.[24.]

Toch kreeg Van Enk in de eigen Hattemse gemeente aanhang. In de kerkeraadsvergadering van 1 maart 1838 diende hij een verklaring in: hij verwierp de nieuwe kerkorde en wilde zich woordelijk aan de DKO houden. Hij vroeg van de kerkeraad, dat die zich van de Utrechtse synode zou distantiëren. Drie ouderlingen en twee diakenen stemden daarmee in. Met andere woorden, de grote meerderheid van Brummelkamps kerkeraad schaarde zich aan de zijde van de 'Dordtsgezinden'! In de eerste vergadering van de nieuw ingestelde classis Hattem op 5 maart 1838 brachten Van Enk en zijn medestanders dezelfde verklaring ter tafel. 'Dordt' was het einde van alle tegenspraak. Daaraan wilde men zich woordelijk houden, zowel 'aan de notelen als aan de artiekelen'. Met name kritiseerden ze de synodale visie op de doopkwestie; het laten vervallen van de vierde dienst in de kerk, waaronder ze de schoolmeester, de catechiseermeester en de oefenaar rekenden; het weglaten van de periodieke aftreding van ouderlingen en diakenen; de denigrerende bepaling over de feestdagen en het toelaten van zeven gezangen naast het psalmenboek. Het argument, dat artikel 86 DKO de mogelijkheid van een herziening uitdrukkelijk openliet, werd afgewezen. De kerken moesten de 'oude leuningen van Dordrecht' niet verlaten, anders werden ze een sekte. De gemeenschap met wie daarvan afweek, werd als verbroken beschouwd, totdat hij met berouw en schuldbelijdenis terugkeerde.[25.]

23. Over D. van Enk: H. Hille, 'Derk van Enk, de vergeten "kruisdominee" van Wezep', *De Hoeksteen. Tijdschrift voor vaderlandse kerkgeschiedenis* 13 (1984) 24-35. NKR Hattem 19-10, 2-11, 7-12-1837, 4-1, 25-1, 1-2-1838. NPVGld ?-11-1837.
24. NCL Apeldoorn 2-4-1838 en NCL Hattem 7-5-1838: UKO unaniem aanvaard. NPVGld 7-2-1838.
25. NKR Hattem 1-3-1838. NCL Hattem 5-3-1838.

Ondanks pogingen van classis en kerkeraad om een scheuring te voorkomen, bleek de breuk onafwendbaar. Van Enk cum suis maakte in mei 1838 een ‘actie van afscheiding’ op. Ze gaven de kerkeraad veertien dagen de tijd om ‘met ons en de belijdenesse te gaan’. Zo niet, dan begeerden zij de dienst van Brummelkamp en zijn collega's niet meer, ‘zoolang gij in die gront blijft Doomni, het is de vierde keer dat mijn de zaake is op het herte gekoomen’. Ze wilden nooit ‘afgaan van Dordrecht’ en verwezen de kerkeraad naar de dag des oordeels. Enkele weken later zetten ze de scheuring door. Ze richtten een afzonderlijke samenkomst op, waarbij ze een belangrijk deel van het kerkelijk meubilair meenamen. Deze ‘Dordtsgezinde’ groep had haar meeste aanhang in Wezep en vergaderde daar ook. Van Enk trad op als haar voorganger en begon in november 1839 zelfs ook op eigen houtje de doop te bedienen.[26.]

Voor Brummelkamp waren het moeilijke tijden. In Overijssel, waar Van Raalte de leiding had, maar waar Brummelkamp met verschillende gemeenten nauwe banden onderhield, kreeg de scheuring een grote omvang. Op 18 november 1837 werd er in Nieuwleusen een provinciale vergadering gehouden, waar het tumultueus toeging en zich al een begin van scheuring openbaarde. Kort daarna besloten Zwolle en Kampen van de diensten van Brummelkamp en Van Raalte geen gebruik meer te maken. Ze moesten eerst maar met belijdenis van schuld van hun verkeerde besluiten terugkeren. Brummelkamp stelde zijnerzijds aan bijvoorbeeld de gemeente in Zalk de eis, dat ze zou ophouden de dienst van sommige predikanten te miskennen en de UKO zou aanvaarden, al was het maar provisioneel en met behoud van bezwaar. Hij stelde dit als conditie voor zijn medewerking aan het bevestigen van ambtsdragers. Zalk weigerde en koos de kant van de ‘Dordtsgezinden’. Na een classisvergadering in Mastenbroek op 9 juni en een provinciale vergadering in Nieuwleusen op 18 juni 1838 - Brummelkamp was op beide aanwezig - was de breuk definitief. Daarmee was de kerkelijke gemeenschap verbroken met een aantal gemeenten, waarmee hij vanaf het begin van de Afscheiding een goede band had gehad.[27.]

Op Brummelkamps eigen werkterrein kregen de ‘Dordtsgezinden’ behalve in Hattem en Wezep in de loop van 1839 ook in Elburg en Apeldoorn aanhang. Volgens een Elburgse ouderling werd in de omstreden voorbereidende artikelen van de UKO de uitverkiezing verloochend en werd men erdoor verplicht

26. NKR Hattem 5-4, 3-5, 7-6, 12-6, 5-7-1838. Brief DvE 6-6-1838 in NKR Hattem 12-6-1838. NCL Hattem 7-5 en 9-7 en ?-11-1838. DvE a KR Zwolle 9-11-1839. H.H. Looper e.a. a KR Zwolle ?-1-1840. De classis van de kruisgezinden, gehouden in Langenholte op 9-1-1840 censureerde Van Enk vanwege het eigenmachtig bedienen van de doop. In particulier bezit te Wezep bevindt zich nog een ‘schriftje’ van D. van Enk, dat behalve aantekeningen van enkele kerkeraadsvergaderingen een doopregister bevat van 26-11-1839 tot 1860.
27. Zie Hille, ‘Verdeeldheden’ 322-323. NCL Mastenbroek 9-6-1838 in NPVOv 18-6-1838. NPVOv 18-11-1837, 18-6-1838 (ACvR, AB, HdC en SvV aanwezig). Een ‘Dordtsgezinde’ algemene vergadering werd gehouden te Zwolle op 28-6-1838. Hoksbergen, *Twee brieven* 12, 21. (W.W. Smitt), *Antwoord op een brief van F.A. Kok, ouderling der Christelijke Gereformeerde Gemeente te Dwingelo, door de kerkeraad der Christelijke Gereformeerde Gemeente te Zwolle* (Zwolle z.j. (1838)) 72.

de kinderen der gemeente te erkennen als gelovigen. Bij uitvoerige besprekingen in de classis verwees Brummelkamp hem naar W. à Brakel, Th. van der Groe en het doopsformulier. Maar het mocht niet baten: de Elburgers zegden aan Brummelkamp de prediking en de bediening der sacramenten op. Daaruit bleek, hoezeer zij de zaak op scherp stelden. Liever waren ze verstoken van alle bediening van Woord en sacrament dan dat ze meegingen in het spoor van de Utrechtse synode. Ook in Apeldoorn was er een ouderling, die zich aan de diensten onttrok en eigen samenkomsten belegde. Hij stelde aan Brummelkamp de eis, dat hij alle nieuwigheden vaarwel zou zeggen en zich opnieuw aan de voorvaderlijke leer en belijdenis zou verbinden. Deze antwoordde, evenals vroeger, zo ook thans 'volkomen vereenigd te zijn met de formulieren van eenigheid onzer kerk, en in het bijzonder ook met het doopsformulier, en dat daarmede volkomen instemmen de eerste artikelen der Utrechtse kerkenordening'. In Apeldoorn bracht een dergelijke verklaring echter geen herstel van vertrouwen en bleek een breuk onvermijdelijk.[28.]

Brummelkamp is naderhand betrokken geweest bij verschillende pogingen om met de 'Dordtsgezinden' tot hereniging te komen. Op voorstel van Gezelle Meerburg en met medewerking van Brummelkamp zond men eind 1838 enkele ouderlingen naar de 'Zwolsen' om eens buiten de predikanten om over de kwesties te praten. De 'Zwolsen' beschuldigden in die gesprekken de predikanten van onrechtzinnigheid. Als bewijs haalde men van hen verschillende oncontroleerbare gezegden aan. Als de Gelderse broeders iets noemden, waaruit het tegendeel bleek, merkten de Zwolse broeders op, dat de leraars dan toch heimelijk iets anders bedoelden. Tegen een dergelijk wantrouwen was niet te praten. Hetzelfde gold van een in 1839 verschenen boekje van D. Hoksbergen, *Antwoord tegen het maandschrift.* Brummelkamp vond het zeer verward en duister. Zijns inziens was er geen sterker bewijs tegen dergelijke mensen dan zulke boekjes. Een redelijke discussie met hen was niet mogelijk. Brummelkamp en zijn gemeenten konden voorlopig weinig anders dan in de ontstane breuk berusten.[29.]

Al met al was het gevolg van de conflicten, dat er in drie van de door Brummelkamp bediende gemeenten een scheuring kwam, terwijl vijf aangrenzende Overijsselse gemeenten hem eveneens de dienst opzegden. Het meest pijnlijk was voor hem de scheuring in Hattem zelf. Een aanzienlijk deel van de toch al kleine gemeente volgde Van Enk. Daar en in andere plaatsen verloor Brummelkamp geliefde en soms bekwame medewerkers van het eerste uur der Afscheiding. Anderzijds heeft hij van deze geschiedenis ook veel geleerd. Zijn ervaringen met de 'Dordtsgezinden' of 'Zwolsen' zijn voor hem van blijvende betekenis geweest voor de ontwikkeling van een steeds duidelijker standpunt in dogmatisch en kerkrechtelijk opzicht. Tel-

28. Elburg: NKR Hattem 1-1-1839, NCL Hattem 7-11, 11-2-1839. Apeldoorn: NCL Apeldoorn 3-12-1838, 18-2, 8-4, 3-6-1839. NPVGld 29-8-1838.
29. NCL Hattem ?-11-1838. NCL Apeldoorn 2-12-1838, 8-4-1839. D. Hoksbergen, *Een antwoord tegen het maandschrift van de afgescheiden redactie van November 1838* (Kampen 1839), gericht tegen een artikel van De Moen in *De Reformatie* 4 (1838) 295-308.

kens wanneer hij in de volgende jaren een standpunt innam op het stuk van doop of kerkorde, stond dat tegen de achtergrond van de confrontatie met de 'Zwolsen' in de jaren 1837 tot 1839.[30.]

De vraag laat zich stellen, of deze scheuring, die uitliep op de vorming van een aantal gereformeerde gemeenten 'onder het kruis', niet te vermijden was geweest. Waren de verschillen werkelijk zo groot of was de scheuring meer een kwestie van wantrouwen, misverstand en persoonlijke motieven? Ten antwoord daarop het volgende.

1. Gezien de voorgeschiedenis en het verloop van de Afscheiding was de sterke gehechtheid aan 'Dordt' volkomen begrijpelijk. 'Dordt' was een begrip, ook bij afgescheidenen, die zelf niet of nauwelijks de stukken van Dordt gelezen hadden. De 'Dordtsgezinden' maakten echter daarbij geen onderscheid tussen confessie en kerkorde. Er mocht aan de Dordtse 'standaards' geen tittel of jota veranderd worden. In deze sfeer van absolute en blindelingse binding aan 'Dordt' openbaarde zich een star en ongereformeerd conservatisme en werd een redelijk gesprek over herziening van de kerkorde onmogelijk. Brummelkamps klacht was vaak, dat deze mensen niet 'redekundig' waren, niet vatbaar voor argumentatie. Bovendien identificeerden zij verschillende onder invloed van schrijvers uit de Nadere Reformatie ontstane meningen eenvoudig met 'Dordt' en eisten van anderen instemming daarmee.
2. In de conflicten rond de Utrechtse synode kwam aan het licht, dat er in de afgescheiden kerken drie stromingen waren. De eerste had haar wortels in de Nadere Reformatie en in conventikels en oefeningen. Ze was vertrouwd met de 'oude schrijvers' en wilde vasthouden aan de leer en praktijk van de 'vaderen'. Ze was echter van conservatisme, subjectivisme en lijdelijkheid niet vrij te pleiten. De tweede stroming bestond uit mensen, die zoals Brummelkamp waren opgegroeid in orthodoxe kring binnen de Hervormde Kerk, maar die niet onder invloed stonden van de 'conventikel-theologie'. Daarnaast vormde Scholte cum suis een kleinere derde stroming, minder gehecht aan het gereformeerde verleden en aan de gereformeerde belijdenis en kerkorde, zelfs in toenemende mate kritisch daartegenover. Deze drie stromingen waren niet zomaar op één noemer te brengen. In de slechts enkele jaren, die sinds de Afscheiding waren verlopen, ontbrak het aan voldoende rust, inzicht, denkkracht en gemeenschapszin om effektief te kunnen werken aan een theologische en kerkelijke eenheid, waarin verkeerde visies werden gecorrigeerd en overwonnen en waarin de divergerende lijnen werden samengebracht. De verschillen gingen daarvoor ook te diep. Ten onrechte heeft men van 'Dordtsgezinde' zijde de Utrechtse kerkorde als exponent van Scholtes richting beschouwd en de middengroep in de kerken met hem op één hoop geveegd. De Utrechtse synode had zeker wijzer gedaan, zoals haar opvolgster in 1840 ook erkend heeft, wanneer ze het wijzigen van de kerkorde had uitgesteld tot men er in de kerken meer algemeen rijp voor was. Maar de 'Dordtsgezinden' hebben hunnerzijds de bestaande verschillen onnodig op de spits gedreven.

30. De vijf Overijsselse gemeenten: Zalk, Kampen, Zwolle, Mastenbroek, Hasselt. Ten onrechte wordt als oorzaak van de breuk tussen afgescheidenen en kruisgezinden vaak het vrijheid vragen genoemd. Dit ging pas in 1839 een rol spelen.

3. Tussen de regels door speelde steeds de kwestie van de oefenaars een belangrijke rol. De 'Dordtsgezinden' peilden wel de groeiende kritiek bij met name de predikanten op het werk van veel oefenaars en de toenemende wens om hun vrijheid van optreden in te perken. Een aantal oefenaars zag de besluiten van Utrecht als een aanslag, zowel op hun reeds zo lang gevestigde posities als op hoofdthema's van hun theologie. Hun achterban zag er een bedreiging in van het optreden en de boodschap van geliefde geestelijke leiders. Waar men niet van plan was, zich die te laten ontnemen, koos men tenslotte eerder tegen de predikanten en tegen het nog maar nauwelijks gevormde kerkverband, dan tegen de eigen oefenaar-voorganger.[31.]
4. Anders dan Scholte en ten dele ook Van Raalte schrok Brummelkamp in het conflict van 1838 terug voor definitieve maatregelen en besluiten. Hij heeft met voorzichtigheid en geduld getracht een scheuring te voorkomen. Voor hem was een andere visie op verbond en doop dan die van de synode in de kerk zeker aanvaardbaar, wanneer men er maar geen scheuring om maakte. De 'Dordtsgezinden' hebben die scheuring welbewust doorgedreven. Daarin gingen echter lang niet allen mee, die tot de door de Nadere Reformatie beïnvloede stroming behoorden, zodat de meningsverschillen in de kerken aanwezig bleven en tot nieuwe confrontaties in de eerstvolgende dertig jaren telkens weer aanleiding gaven.

5.7. Roepstem tot bekentenis en gebed

In verband met de voortdurende conflicten en de ontstane scheuring schreef de provinciale vergadering van Gelderland op voorstel van Brummelkamp een dank-, vast- en bededag uit tegen 24 oktober 1838. De andere provincies alsmede de sympathiserende broederschap in het buitenland, met name Zwitserland, werden uitgenodigd zich met de bededag te verenigen. Voor deze gelegenheid publiceerde Brummelkamp in de herfst van 1838 zijn *Roepstem tot bekentenis en gebed.* Het boekje bevatte drie preken met gebeden en liturgische aanwijzingen, ten gebruike in vakante gemeenten op de biddag.[32.]

In deze *Roepstem* werd duidelijk, wat volgens Brummelkamp de voornaamste oorzaak van de bestaande twisten was. In vele toonaarden riep hij op om zich voor de Here te verootmoedigen met belijdenis van schuld over zoveel zelfverheffing, zoveel veroordeling en verachting van medebroeders. Hij signaleerde een geest van 'eigenliefde' en verzet tegen alle vermaning. Ook hoorde hij veel hoogmoedig en

31. De kerkeraad van Hattem besloot op 1-2-1838 (toen de scheuring met van Enk zich begon af te tekenen) de zaak van de oefenaars voor de provinciale vergadering te brengen, omdat hun optreden meer tot nadeel dan tot opbouw van de gemeente werd geacht. Zie ook NCL Apeldoorn 2-4-1838. Vgl. NKR Hattem 10-8-1837.
32. *Roepstem tot bekentenis en gebed; geschreven ten dienste van de gemeente des Heren, om in onderlinge bijeenkomsten gelezen te worden op de dank-, vast- en bededag, welke bepaald is op woensdag den 24 october dezes jaars* (Amsterdam 1838) m.n. 9-11, 25-26. *De Reformatie* 4 (1838) 278. NCL Hattem ?-11-1838. NCL Apeldoorn 1-10-1838.

verachtelijk spreken over wie zich nog niet hadden afgescheiden of over in zonde gevallen broeders. Soms leek men

eerder blij dan bedroefd te zijn, wanneer men bij een ander een afwijking van de ware leer meende te ontdekken. Zeker zag Brummelkamp in de gemeenten ook veel zegen. Velen, die eertijds op en neer geslingerd werden, ontvingen bevestiging in het geloof. Velen onderwierpen zich aan het juk van Christus. Maar daarnaast was er wegens alle zonden Gods kastijdende hand. Daarom riep Brummelkamp op tot verootmoediging, schuldbelijdenis en bekering.

Uit het bovenstaande is duidelijk, dat Brummelkamp de twisten voor het grootste deel zag als niet noodzakelijk voor de handhaving van de waarheid, maar als kwalijke gevolgen van zelfverheffing en een elkaar lichtvaardig veroordelen. Het is in die situatie juist Brummelkamp geweest die, frequenter en indringender dan anderen, de weg van nederigheid, broederliefde en zelfverloochening gewezen heeft. Dat was een noodzakelijke en waardevolle bijdrage aan de opbouw van de kerk.

5.8. De Utrechtse kerkorde een blijvende twistappel

De Utrechtse kerkorde werd in 1837 en 1838 in alle provinciale vergaderingen besproken. Globaal genomen kwam er drieërlei reaktie. De ‘Dordtsgezinden’ met Zwolle als hoofdkwartier verzetten zich er fel tegen, zoals we in de vorige paragraaf zagen. In Groningen en Drenthe verwierp men aanvankelijk de Utrechtse besluiten ook, maar onder invloed van Van Raalte besloot De Cock op zijn eerdere protesten terug te komen, waarna de beide provincies in zijn voetspoor volgden: zij aanvaardden de UKO met enkele restricties en met uitzondering van de zogenaamde voorbereidende artikelen. De provincies Friesland, Overijssel, Boven-Gelderland, Noord-Brabant en misschien ook Zeeland besloten eveneens tot aanvaarding. De door Scholte geleide provincies bleven echter het standpunt innemen, dat de UKO slechts een niet-verbindend ontwerp was en maakten met de nadere bespreking ervan niet veel haast. Pas in juni 1838 behandelde de provinciale vergadering van Noord-Holland de kerkorde artikelsgewijs. Ze stelde een aantal belangrijke wijzigingen vast. Eind juli 1838 vergaderden de kerken van zuidelijk Zuid-Holland en keurden de UKO geheel af wegens het daarin heersende denkbeeld van de kerkregering. Dat sloeg met name op artikel 52: ‘Hetzelfde zeggen heeft de Classis over den Kerkeraad, hetwelk de particuliere Synode heeft over de Classis, en de generale Synode over de particuliere’. Men wilde zich voorlopig aan de provinciale kerkorde van 1837 blijven houden.[33.]

33. De uitgave van de handelingen van de synode liet nogal op zich wachten, HPS a AMCvH 19-3-1838. De UKO verscheen eerder. NCLasses in Groningen okt./nov. 1837. NPVFrl 9-11-1837, 1-1-1838, 2-7-1838. NPVDr 4-11-1837 (ook op 10-4-1838 werd er in Drenthe een provinciale vergadering gehouden, vlgs. A.J. Mulder a HPS 14-5-1838). NPVOv 18-11-1837, 18-6-1838. NPVGld ?-11-1837, 7-2-1838. NPVUtr/ZHollNd 19/20-4-1838. NPVBenGld 12-6-1838. NPVZHollZd 24/25-7-1838. NPVNHoll 2/4-6-1838. NPVZld 14-3-1838, vgl. HJB a SvV 18-5-1838. Van Noord-Brabant zijn geen notulen bewaard gebleven. Het standpunt van de Noordbrabantse kerken is wel bekend uit hun uitgave van de DKO in 1843. Zie hiervoor ook de hierboven in noot 21 genoemde scriptie van A.A. van Essen.

De besluitvorming in de twee laatstgenoemde vergaderingen had haar achtergrond vooral in een groeiende controverse tussen Van Velzen en Scholte. De Amsterdamse kerkeraad, waarin J.A. Wormser een sterke stem had, had besloten de UKO voorlopig niet aan te nemen. Van Velzen stuurde daarop in februari 1838 een brief, dat hij de gemeente van Amsterdam niet wilde bedienen, tenzij de kerkorde werd aangenomen. In de daaropvolgende maanden maakte hij zich sterk om de UKO aangenomen te krijgen in Scholtes werkgebied. Daarbij verdedigde hij vooral het synodale stelsel en het gezag van de meerdere vergaderingen. Zijn optreden was nogal eens geforceerd en ontaktisch, maar zakelijk stonden De Cock, Van Raalte en Brummelkamp in dezen achter hem.[34.]

Scholte voerde hiertegen steeds scherper oppositie. Hij werd daarin gevolgd en gestimuleerd door A.M.C. van Hall en J.A. Wormser. Zij toonden zich afkerig, niet alleen van een 'synodaal stelsel', maar ook van elke kerkorde, die uitging boven enkele minimale uit de Schrift afgelezen bepalingen. Wormser had met name bezwaar tegen de functie, die zowel door de DKO als door de UKO werd toegewezen aan het kerkverband in de plaatselijke uitoefening van de kerkelijke tucht. Scholte steunde Amsterdam in het verzet tegen Van Velzen en bestreed op scherpe wijze diens ideeën in zijn gesprekken en brieven.[35.]

Zo had de Utrechtse synode de oplossing van het kerkorde-probleem niet dichterbij gebracht. Integendeel, de verdeeldheid was alleen maar groter geworden. Aan de ene zijde had een 'conservatieve' groep zich afgescheurd; aan de andere zijde was de oppositie van de 'progressieve', independentistisch gekleurde groep sterker geworden. In die situatie voelde men behoefte aan een gezamenlijk overleg van de predikanten. Een goede gelegenheid daartoe deed zich voor, toen er van 10 tot 13 augustus 1838 in Amsterdam een provinciale vergadering van Noord-Holland werd gehouden. Deze vond plaats ter behandeling van hoog opgelopen conflicten in de Amsterdamse gemeente. Naast veertien ouderlingen en een diaken uit de Noordhollandse gemeenten waren vijf van de zeven predikanten present: Scholte, De Cock, Brummelkamp, Van Velzen en Van Raalte. In deze vergadering kwam de kwestie van de kerkorde ter sprake tegen de achtergrond van de recente scheuring in Overijssel. Van Raalte wilde voor de kerken daar graag vrijheid hebben om zich aan de DKO te houden 'ten einde alle voorwendsels tot

34. NKR Amsterdam 9-2-1838, 23-2, 20-6-1838. SvV a KR Amsterdam 19-2-1838. KR A'dam a SvV 2-3-1838. HPS a AMCvH 30-3, 7-7-1838. De positie die Brummelkamp innam is o.a. af te leiden uit de brieven, die de Amsterdamse kerkeraad hem in het voorjaar van 1838 schreef n.a.v. het op hem uitgebrachte beroep. Uitvoerig kwam daarin de visie op de kerkorde ter sprake. KR A'dam a AB 30-1, 16-2, 16-3 en 20-4-1838.
35. HPS a AMCvH 1-3, 30-3, 7-7-1838. Zie verder de correspondentie van de drie genoemden in de eerste 8 maanden van 1838. NKR Amsterdam 21-3, 26-3, 4-4, 7-5, 14-5, 23-5-1838. Brummelkamp kritiseerde het Amsterdamse standpunt, zoals blijkt uit de in de vorige noot genoemde brieven. De kerkeraad in Amsterdam behandelde pas in een later stadium de UKO en bracht er een aantal wijzigingen in aan. Een door een der kerkeraadsleden kennelijk gebruikt exemplaar is in mijn bezit. Vgl. 'Aanmerking', *De Reformatie* 3 (1838) 359-361 (juni 1838) van Scholte of Wormser.

verdeeldheid weg te nemen'. Lang werd er over gesproken. Tenslotte stelde Van Velzen voor 'dat ieder vrij zal zijn in het stuk der Kerkeördening'. De vergadering stemde daarmee in. De consequentie was, dat er een synode zou worden samengeroepen 'ten einde op ene wettige wijze de Kerkeördening van Utrecht te ontbinden'.[36.]

Hiermee was het échec van de UKO in feite erkend, maar was er nog geen acceptabel alternatief geformuleerd. Dat bleek al direkt, toen de provinciale vergadering van Gelderland, daartoe in 1837 aangewezen, het verzoek tot bijeenroeping van een nieuwe synode ging behandelen. Aanvankelijk was Brummelkamp het wel met het in Amsterdam besproken plan eens. Maar in de genoemde vergadering rezen allerlei bedenkingen tegen het voorstel om vrijheid van kerkorde te geven. Vooral De Moen verzette zich. Er zou volgens hem veel ordeloosheid en willekeur uit voortkomen. Veel ouderlingen hadden getoond, dat ze wel degelijk een vaste kerkorde nodig hadden. De Gelderse broeders besloten over de zaak nog eens contact op te nemen met Noord-Holland. Het Noordhollands initiatief strandde dus in eerste aanleg op de Gelderse scepsis.[37.]

Van Raalte en De Cock lieten het er echter niet bij zitten. Zij voerden aktie 'om ten believe der afgescheurde gemeenten de oude Kerkenorde onovergezien aanteneemen, en alleen de bezwaren tegen dezelve in eene voorreden op te neemen, of het dienen mogt tot bevrediging en vereeniging der ontroerde gemeenten'. Scholte reageerde uiteraard zeer afwijzend. Maar ook Brummelkamp voelde er niets voor. Hij betoogde, dat zoiets niets anders was dan 'den menschen eenen blinddoek willen voorhouden'. Alles leek dan immers weer in orde, terwijl de feitelijke problemen niet werden opgelost. Het initiatief tot terugkeer naar de onveranderde DKO liep dan ook eind 1838 voorlopig dood.[38.]

In de loop van 1839 kreeg de kwestie van de kerkorde echter een nieuwe wending. Scholte verkreeg in februari 1839 gouvernementele toelating en erkenning voor zijn gemeente in Utrecht. De toelating was gebaseerd op een *Huishoudelijk Reglement*, waarin geen kerkverbandelijke bepalingen voorkwamen, omdat de regering de gemeenten slechts ieder afzonderlijk wilde erkennen. Veel gemeenten volgden dit voorbeeld en namen het Utrechtse reglement, al of niet gewijzigd, over. Intern rees nu de vraag naar de verhouding tussen de eerder aangenomen kerkorde en de huishoudelijke reglementen. De provinciale vergadering in Drenthe hakte in maart 1839 het eerst de knoop door en keerde voor de regeling van de onderlinge betrekkingen van de gemeenten terug naar de DKO. Groningen volgde in oktober 1839, Friesland in januari 1840 en Noord-Holland in mei 1840. In de 'Scholtiaanse' provincies bleef men nu echter des te beslister vasthouden aan de provinciale

36. NPVNHoll 10/13-8-1838 (ook in Smits, *Afscheiding* III, 347-352). Budding zat in de gevangenis. Meerburg kwam niet, wegens 'moedeloosheid' (GFGM a HPS 9-8-1838). AB a HJB 7-9-1838. KR A'dam a AB, HdC, GFGM, ACvR, HPS en SvV 13-7-1838.
37. NPVGld 29-8-1838.
38. ACvR a HJB ?-10-1838. HdC a HJB ?-12-1838. HPS a HdC 7-12-1838. ACvR 9-1-1839. NCL Nieuwleusen 1-11-1838. NCL Ommen 3-11-1838. NCL Hattem ?-11-1838.

kerkorde van 1837. In augustus 1839 werd op voorstel van Scholte besloten, dat men voortaan één gezamenlijke vergadering zou houden van die gemeenten in zijn gebied, die dezelfde weg in de kerkregering wilden volgen. Zij zouden alle kerkordes laten varen en Gods Woord als enige regel aannemen. Daarmee werd in feite een nieuwe scheur in het kerkverband getrokken: een afzondering der independenten. De provincies Overijssel, Gelderland en Noord-Brabant hielden vast aan de UKO, door hen beschouwd als gewijzigde DKO. Daarmee vormden zij op het stuk van de kerkorde binnen de afgescheiden kerken een derde stroming. De verdeeldheid was dus nog steeds groot en een synode voorlopig niet in zicht.[39.]

Wanneer we tenslotte Brummelkamps positiekeus in de kerkorde-kwesties in de jaren 1837-1839 overzien, komen we tot de volgende conclusies. Van de betrokken predikanten, afgedacht van Meerburg en Budding, profileerde Brummelkamp zich het minst. Hij verdedigde geen specifieke visie en ontplooide geen eigen initiatieven. Hij deed eerst mee in het aanvaarden en verdedigen van de UKO en naderhand ook in het erkennen van haar échec. Hij had echter meer dan De Cock, Van Velzen en Van Raalte bezwaren tegen het weer aannemen van de DKO. Hij meende, dat dit geen oplossing was voor de werkelijke problematiek. De 'Dordtsgezinden' zouden er niet om terugkeren en de kloof met Scholte zou er alleen maar groter door worden. De opvatting, dat Brummelkamp in deze jaren aan Scholtes kant stond, is onjuist. Wellicht heeft hij zich niet altijd aan de dominante invloed van zijn oude vriend Scholte kunnen onttrekken. Maar van overeenstemming met hem in zijn specifieke kerkrechtelijke visie was geen sprake. Brummelkamp was een voorstander van een gewijzigde DKO, zonder bezwaar te maken tegen het gezag van de meerdere vergaderingen. Wel trof hem in 1837 of 1838 een opmerking van J.J. le Roy, die de afgescheidenen waarschuwde om niet te vervallen in eenzelfde centralisme, als in de organisatie van de Hervormde Kerk heerste. Bovendien had hij uit zijn strijd in het hervormde genootschap een attitude meegebracht om tegenover menselijke reglementen op te komen voor de vrijheid van de gemeente naar artikel 32 NGB. Naarmate de verdeeldheid over de kerkorde groter werd en langer duurde en sommigen gingen hameren op een absolute binding aan DKO of UKO, werd bij hem de neiging groter om van alle kerkordes af te zien en zich terug te trekken op de toch altijd nog gemeenschappelijke basis van de Schrift en de drie formulieren van eenheid. Hij had er onvoldoende oog voor, dat het terugtrekken op die basis geen oplossing gaf voor de bestaande problemen. Voor een gereformeerd kerkverbandelijk samenleven was meer nodig. Dat zou in de komende jaren blijken.[40.]

39. Bos, *Archiefst.* IV 330-354. M. te Velde, 'De vervolgingen' in: *Afscheiding-Wederkeer* vooral 175-176. NPVGron 1-10-1839, NPVFrl 1-1-1840, NPVDr 21-3-1839, NPVGld 17-9-1839, NPVUtr/ZHoll/BenGld 22/23-8-1839 (ook SvV aanwezig). NPV ZHollBenGld 29/30-8-1839. SvV a HPS 24-7-1839. Van het huishoudelijk reglement verscheen een separate uitgave. Het is ook afgedrukt in Smits, *Afscheiding* I, 405-411.
40. Over J.J. le Roy, *Baz.* 22/37. In *Baz.* 24/3 schrijft Brummelkamp: Veel broeders waren ook bij ons na 1834 door 't napoleontische systeem bevangen (i.t.t. art. 31 DKO). Ook Voetius zegt: eigenlijk kun je alle gemeenten samen geen 'kerk' (enkelvoud) noemen. Zie ook noot 28 bij hoofdstuk 12.

5.9. Verschillen in de prediking

In het conflict met de 'Dordtsgezinden' kwam een heel verschillende visie aan het licht op wat de gemeente van Christus is en wie tot haar behoren. Het ligt voor de hand, dat het verschil van mening ook van invloed was op wat men van de prediking verwachtte en hoe men haar beoordeelde. Van D. Hoksbergen is bekend, dat hij over Brummelkamps prediking niet erg positief oordeelde. Hij rangschikte hem met een citaat van Hellenbroek onder de 'leeraars (...) die het verstand zoo wat kittelen, maar het hart krijgt geen voedsel onder haar'.[41.]

Er is ons van Brummelkamps preekwerk niets bewaard gebleven dan zijn drie preken voor de dank-, vast- en bededag van 24 oktober 1838. Uiteraard is daaruit niet veel af te leiden over zijn normale wijze van preken. Toch valt het volgende op te merken. Brummelkamp legt veel nadruk op de grote genade en barmhartigheid van God, op zijn vrije ontferming. Hij tekent die als geldend voor heel de gemeente, zonder systematische differentiatie of classificatie. Daaraan is de oproep verbonden om in geloof zich op Gods genade te beroepen. Wie oprecht tot God nadert, wordt ten volle van de genade deelgenoot. Ook weer zonder reserves en krampachtigheid zegt Brummelkamp dan: Christus is uw vrede; u hebt vrede met God door het geloof in Hem! Een direkte, toeëigenende prediking dus. Ook valt er bij hem weinig expliciet accent op de onmacht van de mens. Deze is wel vooröndersteld, maar vormt geen wezenlijk en beslissend onderdeel van de prediking.

Brummelkamp verweert zich in zijn drie uitgegeven preken reeds tegen bezwaren, die tegen een dergelijke prediking werden ingebracht. Twee aspekten komen daarbij naar voren. In de eerste plaats kreeg hij het verwijt, dat hij preekte alsof er een afval der heiligen mogelijk was. Brummelkamp noemt zulk spreken laster. In de tweede plaats miste men de vrees om te zullen omkomen en verworpen te worden. Volgens Brummelkamp mag zulke vrees er zijn, als ze maar niet leidt tot een eindeloos blijven steken in eigen ellende. Die vrees en verslagenheid des harten moet uitdrijven tot Christus, die de Rots der eeuwen is. Wie tot Hem komt, die zal Hij geenszins uitwerpen.[42.]

Brummelkamp heeft zich van het begin af onderscheiden door een 'ruime' prediking. Hij preekte belofte en eis niet los van elkaar, maar in samenhang met elkaar als onlosmakelijke componenten van Gods ene evangelie. Uit verschillende gegevens blijkt, dat deze prediking bij een minderheid in de afgescheiden gemeenten en met name bij de 'Dordtsgezinden' bezwaren opriep. Volgens W.W. Smitt drongen predikers als Brummelkamp de mensen een geloof op en redeneerden zij alle onderhandelingen, die er nodig waren tussen God en de uitverkoren zondaar, weg. Daarmee werd dan het bevindelijk christendom de bodem ingeslagen. Soortgelijk verzet was er ook in Amsterdam. In het najaar van 1839 werd Brummelkamp er wegens zijn ruime prediking voor remonstrants en pelagiaans uitgemaakt. Men vond, dat hij te weinig nadruk legde op de onmacht van de mens en zijn hoorders

41. D. Hoksbergen, *Tegen het maandschrift* 26, 31.
42. *Roepstem* 39-41.

opriep tot geloof, alsof zij uit eigen kracht konden geloven. De hiermee verbonden problematiek rond het aanbod der genade zou nog vele jaren de discussies in de afgescheiden gemeenten blijven beheersen.[43.]

43. NPVNHoll 21/22-2-1840. Vgl. Teeuwen, *Wegen Gods* 149: Op 4-9-1838 heeft Jacob Visser bezwaar tegen een preek van Brummelkamp en hoort dan liever Derk van Enk of de hervormde ds. Montijn uit Oldebroek. Vgl. Scholten, *Opnieuw in vrijheid* 32: Brummelkamp was op 22-6-1840 in de kerkeraad te Varsseveld present, waarbij uitvoerig werd gesproken over onmacht en zaligheid. Vgl. bezwaren tegen een preek van Van Raalte in Leiden in 1843: *Handelingen en Verslagen* 373-375. Eveneens bezwaren van H.J. Budding tegen een preek van Brummelkamp over de verloren zoon, door hem in Amsterdam beluisterd. AB a ACvR 7-2-1844. Ook in Leiden riep zijn prediking bezwaren op. NCL Leiden 5-2, 9-3 en 31-5-1841. Het ging daarbij om de vraag, wie er als gelovigen en als leden van de gemeente mochten worden beschouwd, over het aanbod der genade en de onmacht van de mens.

6. Vervolging en vrijheid

In dit hoofdstuk zal het gaan over de strafrechtelijke vervolgingen tegen de afgescheidenen, waarvan ook Brummelkamp in de jaren tot 1839 veel te lijden heeft gehad. We willen die vervolgingen schetsen en ook de vraag bespreken, of de strafmaatregelen gerechtvaardigd waren. Vervolgens komt aan de orde, hoe de afgescheidenen sinds 1839 erkenning en toelating van de overheid hebben gevraagd en welk standpunt Brummelkamp toen en later daartegenover heeft ingenomen.

6.1. Strafrechtelijke vervolging

Vanaf het eerste begin van de Afscheiding werden de afgescheidenen op verzoek van de hervormde synode en op aanwijzen van de landsregering strafrechtelijk door de burgerlijke autoriteiten vervolgd. Het begin van Brummelkamps optreden als afgescheiden predikant viel samen met een koninklijke beschikking van 10 december 1835. In tal van adressen hadden de afgescheidenen om goedkeuring, autorisatie en bescherming gevraagd voor hun godsdienstoefeningen. In het rescript gaf koning Willem I hun nu zijn 'hoogste leedwezen' te kennen over hun verlaten van de Hervormde Kerk. Wanneer ze onverhoopt toch bleven volharden in het vormen van 'afzonderlijke nieuwe Godsdienstige genootschappen', moesten ze nieuwe adressen indienen en er 'reglementen en statuten' bijvoegen. De regering kon dan onderzoeken, of daar niets in was, 'dat de publieke orde en rust zoude kunnen storen, met de goede zeden strijden, of eenige inbreuk maken op de bezittingen, inkomsten, regten of titels van de gevestigde hervormde kerk of eenig ander, reeds in dit rijk bestaande kerkgenootschap'. Zolang ze geen toelating hadden verkregen, konden de feitelijk opgerichte afgescheiden gemeenten niet worden geduld. Ze waren onwettig en haar godsdienstoefeningen strafbaar.[1.]

Tot 1839 hebben de autoriteiten deze gedragslijn, vaak met strenge hand, in praktijk gebracht. Zij pasten op de afgescheidenen de artikelen 291 en 294 van de Code Pénal toe, waarin het vergaderen van associaties van meer dan 19 personen om te spreken over godsdienstige zaken verboden werd, wanneer het zonder toestemming van de plaatselijke overheid gebeurde. Men stelde, dat er in Nederland wel vrijheid van geloof was, maar geen vrijheid van openbare godsdienstoefening. Daar zaten verschillende motieven achter. In de eerste plaats heerste er mede onder invloed van de Belgische kwestie een grote vrees voor alle onrust en ordeverstoring. Verzet tegen de kerkelijke autoriteiten werd al heel gauw als een ook voor de burgerlijke maatschappij gevaarlijk oproer beschouwd. In de tweede plaats waren de maatregelen tegen de afgescheidenen de negatieve kant van de intensieve bemoeiing van

1. Het rescript in Bos, *Archiefst.* II 487-488

de regering met kerkelijke zaken. Vanuit de achtergrond van het verlicht despotisme zag de koning zichzelf als de 'chef suprême' van alle samenlevingsverbanden, inclusief de kerkelijke en wel vooral de protestantse. Zo claimde men tegenover de afgescheidenen een gouvernementeel toelatingsrecht, voordat ze zich als gemeenten mochten manifesteren. In de derde plaats waren de autoriteiten over het algemeen bevooroordeeld. Hun sympathie ging uit naar de Hervormde Kerk. De Amersfoortse rechtbank bijvoorbeeld toonde duidelijk, dat ze met haar vonnissen alle eigenmachtige afscheidingen, voortkomend uit sektegeest en aanmatiging, wilde bestrijden. Eigenlijk vond ze de Afscheiding van 1834 en volgende jaren zonder meer ongeoorloofd.[2.]

6.2. Strafrechtelijke vervolging van Brummelkamp

Van de vervolgingen kreeg ook Brummelkamp zijn deel. In Hattem zelf vergaderde men als regel in groepjes van niet meer dan 20 personen, omdat velen er de vervolging niet wilden riskeren. Maar in Wezep, Wapenveld en andere plaatsen preekte Brummelkamp meestal voor een groter gezelschap. Bekende plaatsen van samenkomst waren het molenhuis van Steven Jans Mulder in Wapenveld, de wagenmakerij van Jannes van Werven in Wezep en de boerderij van Jan Peters van Tongeren in Epe. Van dergelijke samenkomsten is een aantal processen-verbaal bewaard gebleven, door veldwachters en burgemeesters opgesteld. Brummelkamp preekte vanaf een geïmproviseerde verhevenheid, met voor zich een Statenbijbel, die bijvoorbeeld op een tot lessenaar gepromoveerde karnton was gelegd. Aanvankelijk droeg hij daarbij het ambtsgewaad, dat bestond uit mantel, bef, kuitbroek en steek. Op zijn reizen liet hij deze uitmonstering sinds de zomer van 1836 meestal achterwege, vooral om niet de aandacht van de politie of van een vijandig publiek te trekken. Zijn toehoorders zaten en stonden dicht opeengepakt om hem heen, velen met een kerkboek in de hand. In schuur of werkplaats zaten er meestal ook kerkgangers in het hooi, op de meelzolder of in de hanebalken. Meer dan eens stonden de hoorders verspreid over alle vertrekken van het huis of luisterden er velen buiten mee door openstaande deuren en ramen. Onder hen was dikwijls ook een aantal nieuwsgierigen. Eenmaal hield Brummelkamp godsdienstoefening op een turfschip op de Loosdrechtse plassen, waar een groot aantal kleinere bootjes omheen lag. Hij placht vrij lang te preken. De diensten duurden meestal twee uur. Regelmatig vond er bediening van de doop plaats; soms werd er een bruidspaar in het huwelijk bevestigd; een enkele keer vierde men het heilig avondmaal.[3.]

2. Zie Bos, *Archiefst.* I-IV passim. Een beknopt overzicht in: Te Velde, 'De vervolgingen' in: *Afscheiding-Wederkeer.* Zie ook de daar genoemde oudere literatuur.
3. Uitstekende beschrijving in Teeuwen, *Wegen Gods.* Dossier over de affaire op de Loosdrechtse plassen 6-8-1837 in de rechterlijke archieven te Amsterdam inv. nr. 5074 dossier 547. Ook Mooibroek, *Afscheiding Apeldoorn* 45-65. Verder de archieven van de gouverneur, de districtscommissaris en de gemeente-archieven van Hattem en Oldebroek. Notulen gemeenteraad Hattem 13-2, 20-2-1836. Dossier over de Afscheiding in Hattem: gemeentearchief inv. nr. 2694. Zie ook *De Reformatie* 1 (1837) 106-114, 121, 123-124, 246; idem 2 (1837) 189-195, 411; idem 3 (1838) 116; idem 4 (1838) 201, 273-274; idem 6 (1839) 234. Rekesten van Brummelkamp en van de wed. Boer uit Oldebroek uit februari 1836 aan de koning en vooral gericht tegen de overlast van de zijde van de militairen, werden afgewezen.

De plaatselijke autoriteiten namen voor het vervolgingsbeleid hun uitgangspunt in de instructies en aansporingen van hogerhand. Zij spanden zich in om de afgescheiden bijeenkomsten te ontdekken, te verstoren en zo mogelijk uiteen te jagen. Vooral de burgemeesters van Hattem, Heerde en Oldebroek waren daar aktief in. Dikwijls verscheen een burgemeester met zijn veldwachter en gelastte Brummelkamp in naam des konings zijn preek te staken en de menigte heen te zenden. Deze beriep zich echter op de Koning der koningen, zijn grote Zender, aan wie hij meer gehoorzaamheid verschuldigd was dan aan mensen. Aangezien men met een of twee veldwachters geen kans zag de menigte te verdrijven, bleef het vaak bij een proces-verbaal en een gerechtelijke aanklacht. Soms werden echter militairen uit Zwolle, Kampen of Deventer te hulp geroepen om godsdienstoefeningen te verhinderen en uiteen te jagen.[4.]

Daarnaast gebruikte men tegen Brummelkamp en zijn gemeenten het middel van militaire inkwartiering. In strijd met de geldende reglementen werden alleen de afgescheidenen daarmee belast. In november 1836 werden er in Hattem bijvoorbeeld 58 soldaten ingelegerd in 25 afgescheiden gezinnen. Brummelkamp zelf kreeg er tien te logeren. Het gemeentebestuur had dit met opzet zo geregeld, omdat men was begonnen met af en toe toch samenkomsten met meer dan 20 personen te houden. De soldaten bleven twee weken. Eind januari 1837 werd de maatregel herhaald door een inkwartiering van 30 man bij Brummelkamp en vijf anderen. Het had succes: de Hattemse afgescheidenen hielden zich voorlopig weer aan de limiet. De inlegering bracht de nodige plagerijen met zich mee. Zo was er een vergoeding voor kost en inwoning aan verbonden, die via het gemeentebestuur moest worden uitbetaald. De burgemeesters op de Noord-Veluwe echter, daarbij gedekt door de districtscommissaris en de gouverneur, traineerden de uitbetaling. Zo bracht men verschillende afgescheidenen in financiële nood, in de hoop hen ‘te beteugelen en tot reden te brengen’. Pas na herhaalde rekesten en tenslotte een publieke klacht van Brummelkamp in het *Journal de la Haye* ging er van regeringswege een bevel tot onmiddellijke uitbetaling uit.[5.]

Brummelkamp maakte in deze jaren vele reizen met paard en sjees, om overal te preken en ander kerkewerk te doen. Dikwijls werd hij nagewezen en

4. Zo werden bijvoorbeeld door Brummelkamp geleide diensten verstoord op 17-1 (Zalk), 24-1 (Wezep), 27-1 (Hattem), 31-1 en 7-2 (Wezep), 8-2 (Voorst), 9-2 (Empe, onder Brummen), 10-2 (Beekbergen), 12-2 (Oosterwolde), 14-2 en 15-2 (Wapenveld). Naar aanleiding van deze vervolging: AB aan de koning 16-2-1836, Bos, *Archiefst.* III 63-66. In Hattem zond men Brummelkamp een oproep voor de schutterij; hij was als afgezet predikant immers geen ‘geestelijke’ meer. *Baz.* 24/13.
5. *Journal de la Haye* 20, 21 en 29-11 1837. *De Reformatie* 2 (1837) 406-407. Bos, *Archiefst.* IV 56-89. M. te Velde, Het conflict tussen J.R. Thorbecke en G. Groen van Prinsterer met betrekking tot ‘de maatregelen tegen de afgescheidenen’ (Scriptie, z.p. z.j. (Kampen 1975)) 25-27, 44-45. *De Reformatie* 1 (1837) 187-188; idem 2 (1837) 78-79, 130-131, 406-407. Dossier in gemeentearchief Hattem inv. nr. 2859.

uitgescholden, met modder, stenen of soms met appels bekogeld, geslagen en gestompt en wat dies meer zij. In alle smaad en verdrukking was zijn vrouw hem tot grote steun. Brummelkamp kon zich in die dagen niet voorstellen ooit nog eens als een normaal respektabel mens op straat te kunnen lopen. Toch was hij niet wraakzuchtig of verbitterd. Met de bij hem ingekwartierde soldaten bijvoorbeeld ging hij niet vijandig om, maar hij probeerde hen in het gezinsleven, met name in bijbellezing en gebed te betrekken.[6]

De processen-verbaal, die van de 'ongeoorloofde godsdienstoefeningen' werden gemaakt, leidden voor Brummelkamp tot een voortdurende gerechtelijke vervolging. Bijna wekelijks verscheen in 1836 en 1837 de deurwaarder in de 'Waburg' om een dagvaarding of vonnis te insinueren. In de jaren 1836 tot 1839 werd er minstens dertig keer tegen Brummelkamp geprocedeerd voor verschillende rechtbanken van eerste aanleg. Meestal ontbrak hem de tijd om persoonlijk aanwezig te zijn. Slechts enkele malen heeft hij zich mondeling voor de rechtbank verdedigd. Hij was van mening, dat de grondwet vrijheid van godsdienstoefening waarborgde, zeker voor de afgescheiden gereformeerden, die geen nieuwe sekte waren, maar tot de vanouds bestaande gereformeerde gezindheid behoorden. Vanwege hun vasthouden aan de gereformeerde leer hadden zij zelfs eigenlijk de meeste aanspraak op de in de grondwet toegezegde bescherming der gezindheden. Met een dergelijk pleidooi vond hij echter bij de meeste rechters geen gehoor. De rechtbanken in Zwolle, Zutphen, Arnhem en Amersfoort veroordeelden hem keer op keer tot de maximum-straf van honderd gulden. Die in Utrecht en Leiden legden minder zware boetes op. Vermeerderd met de proceskosten kreeg Brummelkamp in die jaren een bedrag van tegen de drieduizend gulden te betalen, zoveel als drie jaar hervormd predikantstraktement.[7]

Alleen in Amsterdam werd Brummelkamp vrijgesproken. De rechtbank daar interpreteerde de grondwet zo, dat alle godsdienstoefeningen van feitelijk in het koninkrijk bestaande kerkgenootschappen onbelemmerd konden plaatsvinden, behalve wanneer er kennelijk gevaar was voor verstoring van orde en veiligheid. De Amsterdamse rechters wezen daarmee een preventief toelatingsrecht van de regering af. Bovendien achtten zij de bepalingen van de Code Pénal niet van toepassing op godsdienstoefeningen, onder andere omdat het daarbij niet om besloten bijeenkomsten van een vaste 'associatie' ging, maar om publiek toegankelijke samenkomsten. Deze visie resulteerde sinds april 1836 in een reeks vrijsprekende vonnissen.[8]

6. *Levensbeschr.* 95-97. Voorbeeld van geweldpleging tegen Brummelkamp en zijn vrouw in Genemuiden op 1 febr. 1837: Wesseling, *Afscheiding Overijssel* I 73-74.
7. Een lijst van citaties: 'Memorie van dagvaardingen tegen A. Brummelkamp c.s.' (in 1836) in het gemeente-archief van Hattem. Data van de vonissen: Arnhem 1-3, 31-5, 3-9, 19-9, 21-11, 29-11, 6-12, 27-12-1836 en 10-1, 17-1, 31-1, 21-2, 7-3, 4-4, 9-5, 6-6, 22-8-1837. Utrecht 9-11-1836, 22-11-1837, 9-1-1838. Amersfoort 27-10-1836, 19-10-1837. Leiden 17-8-1838. Zwolle 2-6, 1-12-1836 (zie Pereboom e.a., *Afscheiding Overijssel* 302-303). Zutphen 17-5-1837, 1-8-1838, 01-10-1839. Er zijn geen stukken te vinden van de arrondissementsrechtbank te Arnhem uit de jaren 1838-1840. Zie voor de stukken de diverse rechterlijke archieven. Over de rechtzaak van 1 maart 1836 de *Arnhemsche Courant* van 15-3-1836.
8. Vrijspraken in appel bij de rechtbank van eerste aanleg in Amsterdam 7-7, 22-9, 15-12-1836 (3×), 5-1, 12-1 (2×), 2-2, 9-2 (2×), 9-3, 23-3, 13-4, 16-4, 11-5, 22-6, 20-7, 16-11, 14-12-1837, 8-1, 15-2-1838. De meeste stukken inzake vervolging van Brummelkamp berusten in het gemeente-archief te Amsterdam, in een aantal uitvoerige en interessante dossiers. Een extract

Voor Brummelkamp was deze stellingname van bijzonder belang. In Amsterdam moesten namelijk de appelzaken vanuit Arnhem, Amersfoort en Utrecht behandeld worden. Waar deze rechtbanken hem veroordeelden, ging Brummelkamp steeds in hoger beroep en werd dan in Amsterdam vrijgesproken, sinds het voorjaar van 1836 niet minder dan 22 maal. Op deze vrijspraak beriep hij zich meer dan eens tegenover burgemeesters, die hem verbaliseerden. Tot de zomer van 1837 bleef men echter op de weg van strenge strafrechtelijke vervolging voortgaan. Vanaf die tijd bleef de landsregering principieel wel op hetzelfde standpunt staan, maar was het vervolgingsbeleid toch minder fanatiek. Deze ontwikkeling was mede te danken aan het publiek protest, dat mr. G. Groen van Prinsterer in juli 1837 tegen de vervolgingen deed horen. Bovendien raakten overheid en bevolking langzamerhand kennelijk aan het idee van afscheiding en nieuwe gemeentevorming gewend.[9.]

6.3. Waren de maatregelen gerechtvaardigd?

Hadden Brummelkamp en de andere afgescheidenen in hun 'burgerlijke ongehoorzaamheid' gelijk? Weigerden zij terecht zich aan een gouvernementeel toelatingsrecht te onderwerpen? Een uitvoerige bespreking van deze kwestie aan de hand van de relevante wetsbepalingen past niet binnen het kader van deze studie. Over de voornaamste punten in geding hier echter het volgende.[10.]

1. De eis van de regering tot het aanvragen van autorisatie voor het 'oprichten' van een afgescheiden 'kerkgenootschap' en voor het houden van godsdienstoefeningen, was niet werkelijk gefundeerd op het bepaalde in de artikelen 190 tot 196 van de grondwet, maar was een a priori aangenomen uitgangspunt, dat vervolgens in de wet werd ingelezen.[11.]

van een vrijsprekend vonnis in eerste aanleg te Amsterdam 17-5-1836 tegen Brummelkamp en Weimer in Bos, *Archiefst.* III 206-207. Tegen dit vonnis ging de officier van justitie in appel bij het Hooggerechtshof te 's-Gravenhage, dat bij vonnis van 2-11-1836 de vrijspraak te niet deed en de beklaagden veroordeelde. De gronden daarvoor waren dezelfde als die van een veroordeling van H.P. Scholte c.s.. Ze zijn afgedrukt door A.M.C. van Hall in zijn *De vrijheid der Gereformeerde Gemeenten in Nederland verdedigd* (Amsterdam 1836) 64-68.

9. G. Groen van Prinsterer, *De maatregelen tegen de afgescheidenen aan het staatsregt getoetst* (Leiden 1837). Over het standpunt van de *Arnhemsche Courant*: P. van der Vliet, 'De Arnhemsche Courant als verdediger van de afgescheidenen' in: *Maar wat is dat toch voor eene courant, de Arnhemsche?* (Arnhem 1981) 103-117.
10. Een bredere bespreking in: Te Velde, Het conflict tussen Thorbecke en Groen.
11. Dit was vooral duidelijk in de polemiek tussen Thorbecke en Groen in september en oktober 1837 in het *Journal de la Haye*, besproken in: Te Velde, Het conflict tussen Thorbecke en Groen 10-20.

2. De van regeringswege gegeven interpretatie van het woord ‘bestaande’ in artikel 191 van de grondwet was op zichzelf reeds dubieus, maar tegenover de afgescheidenen in ieder geval onrechtvaardig, omdat zij geen nieuwe confessionele gezindheid vormden.
3. De autorisatie-eis vond geen grond in de artikelen 291 tot 294 van het wetboek van strafrecht. Een godsdienstoefening was namelijk geen samenkomst van een ‘association’, zoals de wet die definieerde.
4. De autoriteiten hadden op de kerk een geheel uitwendig formalistische visie. Zij was voor hen niets meer dan een uiterlijke organisatie, het produkt van menselijke oprichtings-aktiviteiten. Daarin hebben zij politiek en juridisch ernstig gefaald. Hun poging om het kerk-zijn te vangen in puur horizontale rechtscategorieën is tenslotte dan ook mislukt. Vooral na 1848 heeft de regering de autorisatie-theorie, eerst stilzwijgend en later ook expliciet, laten varen.[12.]
5. De regering heeft zich in haar maatregelen tegen de afgescheidenen partijdig opgesteld. Meer dan eens bleek, dat men de Afscheiding, als het gekund had, eigenlijk wel graag verboden had. De autoriteiten beschermden de Hervormde Kerk dan ook in veel sterkere mate dan wettelijk vereist was. Zij lieten niet de rechtbanken uitmaken, wie er recht had op de titels en bezittingen van de Hervormde Kerk, maar dwongen de afgescheidenen al direkt vanuit Den Haag tot het laten vallen van alle eventuele aanspraken. Frappant was ook de rechts-ongelijkheid, waar particuliere godsdienstige bijeenkomsten buiten vervolging bleven, als men maar niet de weg van afscheiding opging. Tegen dit onrecht hebben de afgescheidenen zich terecht verzet.[13.]
   De afgescheidenen hebben van hun kant veel gedaan om aan de eisen van de regering tegemoet te komen. Van het begin af hebben ze er geen geheim van gemaakt, naar welke ‘statuten’ ze wilden leven: de drie formulieren van eenheid, de liturgische geschriften en de Dordtse kerkorde. Ook deden ze in hun adres van maart 1836 al de geëiste verklaringen, dat ze geen aanspraken zouden laten gelden op staatsondersteuning en geen inbreuk zouden maken op bezittingen, inkomsten, rechten of titels van anderen. De koning en zijn ministers zouden onbevooroordeeld en rechtvaardig hebben gehandeld, wanneer ze daarmee genoegen hadden genomen. Ze dreven echter hun tegenzin tegen de Afscheiding zo ver, dat de afgescheidenen hun toelating moesten vragen per individueel adres, plaats voor plaats, in een vorm, alsof hun gemeenten nog niet bestonden en ook niet konden bestaan voordat de regering het goedvond. Terecht hebben Brummelkamp en de andere afgescheidenen dit geweigerd. Ze zouden anders immers het bestaan van de gemeenten afhankelijk maken van een gouvernementele beslissing. Bovendien zou het geïmpliceerd hebben, dat ze de regering ook de bevoegdheid toekenden om eventueel de toelating te weigeren. Terecht hebben ze daarom tegenover alle autoritaire aanspraken het onvervreemdbaar recht van de Here Christus gehandhaafd. De kerk ontleent haar bestaansrecht alleen aan Hem. Zij bestaat wettig, zodra Hij haar tot aanzijn roept.

12. De stukken bij Bos, *Archiefst.* IV 479-510.
13. Voorbeelden van rechts-ongelijkheid: F.L. Bos, *Archiefst.* III, 133-136.

6.4. Vrijheid gevraagd

Ondanks alle tegenwerking van overheidswege heeft Brummelkamp meer dan eens met en voor zijn gemeenten getracht in een legale weg vrijheid van godsdienstoefening te verkrijgen. Het provinciaal rekest van december 1835 en het nationale van maart 1836 leverden geen resultaat op. Een in november 1836 door Gelderland aanvaard rekest naar een ontwerp van Van Velzen heeft nooit verzonden kunnen worden tengevolge van de tegenwerking van de plaatselijke autoriteiten. In juni 1838 nam Brummelkamp het initiatief voor een nieuw adres. Daarbij zou men dan de UKO moeten overleggen als 'de door ons gewenschte reglementen en kerkelijke organisatie'. Ook zou men de belofte daaraan verbinden om geen enkele feitelijke of juridische aanspraak meer te maken op enige bezittingen, rechten of inkomsten van de Hervormde Kerk. Aanvankelijk keurden de beide Gelderse classes het ontwerp van Brummelkamp goed. Maar naderhand rezen er bezwaren, vooral in de kring van de latere 'Kruisgezinden' in Apeldoorn. Men besloot toen de zaak voorlopig te laten rusten. Kennelijk waren de kerken niet bijzonder gemotiveerd om in dezen iets te ondernemen.[14.]

Intussen was in Haagse kringen de wens steeds sterker geworden om het optreden tegen de afgescheidenen te versoepelen en zo mogelijk op een aanvaardbare manier een eind te maken aan de vervolgingen. De publieke opinie in binnen- en buitenland drong de regering tot een dergelijk beleid. Tegelijk was er ook aan de zijde van de afgescheidenen een ontwikkeling. De jurist A.W. Huidekoper publiceerde in de *Bijdragen tot Regtsgeleerdheid en Wetgeving* in 1838 een uitvoerige bespreking van de omstreden overheidsmaatregelen. Daarin hield hij de afgescheidenen voor, dat het bij het aanvragen van autorisatie voor hun gemeenten niet ging om het bestaan van de gemeenten als zodanig, maar alleen om hun erkenning als zedelijk lichaam in de maatschappij. Huidekopers betoog maakte op Scholte een diepe indruk. In december 1838 zond hij met zijn gemeente in Utrecht een nieuw adres in, onder bijvoeging van een plaatselijk huishoudelijk reglement. Na enkele besprekingen met het ministerie van eredienst werd de Utrechtse gemeente bij Koninklijk Besluit van 14 februari 1839 erkend en toegelaten 'in de burgerlijke maatschappij' als Christelijke Afgescheidene Gemeente.[15.]

De andere afgescheiden gemeenten stonden nu voor de vraag, of zij Scholte op deze weg zouden volgen. Van de zijde van de regering hield men vast aan de premisse van het toelatingsrecht, maar verzachtte die door de toevoeging 'in de burgerlijke maatschappij'. Daar lag al een zekere aanvaarding in van een scheiding tussen kerk en staat. Bovendien was er nu de bereidheid aan de

14. Zie inzake het besluit van november 1836 hoofdstuk 5 noot 14. NCL Apeldoorn 4-6, 1-10, 3-12-1838. NCL Hattem 9-7-1838. Volgens NKR Hattem 21-2-1839 heeft Brummelkamp het concept uit 1838 op die datum voorgelezen en is het door de kerkeraad en de gemeente aanvaard om het in te dienen, maar het werd kort daarop achterhaald door de aan Utrecht verleende vrijheid.
15. A.W. Huidekoper, 'Verhandeling ter beantwoording der vraag: of, en in hoe ver art. 291, 292 en 294 van het Straf-Wetboek toepasselijk zijn op de afgescheidenen van het Nederlandsch Hervormd Kerkgenootschap', *Bijdragen tot Regtsgeleerdheid en Wetgeving* 12 (1838) 188-232, 341-395). Zie over de Utrechtse aanvrage: Bos, *Archiefst.* IV 330-354. Vgl. noot 39 bij hoofdstuk 5.

afgescheidenen een erkende plaats in de maatschappij te geven. Daarin lag enige tegemoetkoming. Van de zijde van de afgescheidenen moest men meer inleveren. De aanvraag om erkenning moest ingekleed worden in een vorm, die vooronderstelde, dat de gemeenten in de burgerlijke maatschappij nog niet bestonden. Bovendien liet men de naam 'Gereformeerd' vallen en werd men gedwongen de erkenning voor elke gemeente afzonderlijk aan te vragen. In de praktische uitvoering bleek overigens naderhand ook nog, dat de regering de toelating op allerlei wijze bemoeilijkte.[16.]

De stap van Scholte en de Utrechtse gemeente werd uiteraard binnen enkele weken ook in Hattem bekend. Brummelkamp besprak de kwestie op 7 maart 1839 met zijn kerkeraad en gemeente. Hij had eigenlijk liever zijn eigen ontwerp van juni 1838 alsnog ingediend. Maar de regering had met de erkenning van de Utrechtse gemeente een bepaald beleid uitgestippeld en zou daarnaast zeker niet nog een andere weg naar vrijheid openen. Men kon daarom niet veel anders meer dan zich bij Utrecht aansluiten. In de Utrechtse stukken werd wel meer naar de zin van het gouvernement gesproken dan men vroeger had gedaan. De autoriteiten zouden het dan ook ongetwijfeld als een wijziging van de eerdere adressen opvatten. Maar Brummelkamp meende, dat men het ook als een vervolg op de vroegere rekesten kon zien, dus zonder dat wat daarin verklaard was, werd teruggenomen. Zijns inziens kon het alleen als zodanig aanvaard en getekend worden. Tegen die achtergrond stelde hij voor om instemming met het Utrechtse adres te betuigen en het Huishoudelijk Reglement aan te nemen. Kerkeraad en gemeente gingen daarmee unaniem akkoord. Op 16 maart 1839 tekenden 76 leden van de gemeente het adres onder het toeziend oog van de burgemeester.[17.]

Over dit erkenning vragen is in later tijd veel te doen geweest. Toch was het opvallend, hoe snel en met hoe weinig problemen een groot aantal gemeenten Utrecht hierin volgde. Zowel De Cock en Van Velzen als Van Raalte en Brummelkamp reageerden wel verrast en verwonderd, maar hadden geen ingrijpende kritiek. Brummelkamp verdedigde het toelating vragen bijvoorbeeld tegenover bezwaren in de gemeente van Heerde-Wapenveld. Hij verwees onder andere naar drie Schriftwoorden: 'Antwoord den zot naar zijn dwaasheid', 'Wees niet al te regtvaardig' en 'Neemt acht op het woord des konings, doch naar gelegenheid van de eed Godes'. Waar de eenstemmigheid ontbrak, adviseerde hij echter om geen adres in te zenden. Er waren bovendien nog al wat gemeenten, die ongestoord konden vergaderen en daarom het vragen van toelating achterwege lieten.[18.]

16. Bos, *Archiefst.* IV 355-387. Te Velde, 'De vervolgingen' 176-177.
17. NKR Hattem 7-3, 4-7-1839: het rekest d.d. 16-3-1839 in het archief van het ministerie van eredienst, met de bijbehorende stukken. Bij K.B. van 9-11-1840 werd het afgewezen. Naderhand is de gemeente bij K.B. van 21-1-1841 toegelaten.
18. ACvR a HPS 18-2-1839. HdC a HPS 6-3-1839. HPS a HdC 9-3-1839. ACvR a HPS 11-3-1839. AB a JAW 14/16-3-1839. SvV a HPS 15-4-1839. NCL Hattem 25-2, 17-4-1839. NCL Apeldoorn 8-4, 3-6-1839. Vgls. AB in *Baz.* 25/51 maakten drie publikaties veel indruk: de hierboven in noot 15 genoemde artikelen van Huidekoper, een brief van een niet-afgescheiden sympathisant, afgedrukt in *De Reformatie* 5 (1839) 206-215 (nummer van april 1839) en verschillende artikelen in *Nederlandsche Stemmen.*

Na de erkenning van Utrecht was het met de vervolgingen in de meeste gevallen gedaan. Vooral de lagere autoriteiten waren minder aktief, nu de toelating van de afgescheidenen alleen nog maar een kwestie van tijd leek te zijn. Een meer definitieve kentering ten goede kwam er door de troonsbestijging van koning Willem II in oktober 1840. Hij gaf bevel om de militaire macht niet langer tegen de afgescheidenen te gebruiken en tegen hen geen vonnissen meer ten uitvoer te leggen.[19.]

6.5. De winst van de vervolgingen

Hoe moeilijk voor de afgescheidenen de periode van de vervolgingen ook geweest is, ze heeft ongetwijfeld ook winst opgeleverd. Ze werden erdoor gedrongen tot een bewuste keus, ook wanneer die offers vroeg. Dat bracht geestelijke winst in lijdzaamheid en volharding, ook bij Brummelkamp en zijn gezin. Bovendien trokken de maatregelen de aandacht in binnen- en buitenland en hadden ze bekendheid met en belangstelling voor de Afscheiding tot gevolg. In het verzet van de afgescheidenen bleken eenvoudige mensen bereid en in staat om zelfstandige keuzes te doen en daden te stellen. Daarin kondigde zich maatschappelijk gezien een stukje doorbreking van de standenmaatschappij aan. Bovendien was het verzet tegen de aanspraken van de regering een sprekend protest tegen het alvermogen van de staat en een pleidooi voor de vrijheid van de kerk. Het werkte in belangrijke mate mee aan de afbraak van het 'verlicht despotisme' in Nederland. De afgescheidenen waren daarin, zonder het te willen of te merken, progressief bezig. Politiek gezien bleek in deze kwestie, dat de centralistische aanspraken van de staat op het regelen van alle kerkzaken hun tijd hadden gehad. Brummelkamp en de zijnen gaven de eerste stoot tot een volledige losmaking van staat en kerk. In de volgende jaren zou de overheid zich steeds meer uit alle kerkelijke aangelegenheden moeten terugtrekken. De afgescheiden gemeenten hebben zich in de jaren van de vervolgingen definitief ontworsteld aan de verstikkende greep, die de overheid sinds 1816 op de kerk gekregen had. Door deze crisis heen herkreeg de herstelde Gereformeerde Kerk haar vrijheid. Ze werd zelfs vrijer dan ze ooit sinds 1572 geweest was. De prijs van de vervolgingen is voor die vrijheid niet te hoog geweest.

6.6. De vrijheid omstreden

De sinds 1839 door veel gemeenten aangevraagde en verkregen toelating en erkenning is jarenlang het onderwerp van heroverweging en discussie gebleven. Brummelkamp heeft altijd het adresseren op de Utrechtse manier in de hoofdzaak verdedigd. Maar hij bleef ook van het begin af zijn bedenkingen houden. Het stond hem tegen, dat Utrcht op eigen houtje de erkenning had gevraagd en dat zo ook voor het vervolg de toelating alleen als plaatselijke gemeente kon worden verkregen. Dit woog voor hem des te zwaarder, nadat Budding bij hem op bezoek was geweest en het vrijheid vragen scherp bleek

19. Bos, *Archiefst.* IV 410, 412, 416-431.

te veroordelen. Bovendien grepen de 'Kruisgezinden' het aan als een reden te meer om in hun afzondering te volharden. Zij beschouwden vooral het naar buiten toe prijsgeven van de naam 'Gereformeerd' als een verloochening van de rechten van Christus.[20.]

Brummelkamp was voor deze bezwaren zeer gevoelig. Hij zag, dat het vragen van vrijheid aanleiding werd tot verbittering en scheuring. Daarom stelde hij de zaak aan de orde op de synode, die in november en december 1840 in Amsterdam gehouden werd. Zijn voorstel was, om aan de pas opgetreden koning Willem II te verzoeken 'opheffing of intrekking van het Koninklijk Besluit van den vijfden Julij 1836, No. 75, met alle deszelfs gevolgen, en dat het Z.M. moge behagen, in de plaats daarvan, een ander Besluit te nemen, waarin van wege Z.M. volkomene Godsdienstvrijheid aan de Gemeente wordt verzekerd'. Daarmee zou dan tevens het hele verschil over het vrijheid vragen van de baan zijn. Hij noemde hiervoor verschillende argumenten. De verleende vrijheid was in zijn ogen geen godsdienstvrijheid, maar slechts toelating in de burgerlijke maatschappij van sommige plaatselijke gemeenten. Deze gaven toch minstens de schijn, dat ze het suprematiestelsel van de overheid huldigden en de rechten van de Koning der kerk lieten aanranden. Het vrijheid vragen kon niet geschieden dan 'krachtens zinsbehouding en verzwijging'. Door de bezwaren van sommigen daartegen werd het een aanleiding tot verdenking en verdeeldheid. Voor zichzelf meende hij, dat een 'reservatio mentalis' wel mogelijk was 'zonder kwetsing van consciëntiën', maar hij begeerde toch 'ter beantwoording aan de bevolene opregtheid der duiven, dat alle zinsbehouding en verzwijging werde weggenomen'. Dit zou kunnen gebeuren door de koning te verzoeken de 'gesnipperde vrijheid' weg te nemen en een algemene vrijheid te geven. Volgens Brummelkamp was de ontvangen toelating, terwijl anderen vervolgd bleven uit gewetensbezwaar, voor beide smartelijker dan een gemeenschappelijke verdrukking.[21.]

De synode van 1840 vatte Brummelkamps voorstel op als een impliciet afkeuren van het vrijheid vragen. Daarom beperkte zij zich tot een adres aan de koning, waarin alleen op volkomen vrijlating van de gemeenten werd aangedrongen. Brummelkamp behoorde tot de commissie, die het na afloop van de synode aan de koning aanbood.[22.]

Uit het bovenstaande blijkt, dat Brummelkamp met het vrijheid vragen in 1839 geen vrede heeft gehad. Die onvrede bleef steeds in zijn denken en spreken aanwezig. In de provinciale vergaderingen van Gelderland en Overijssel heeft hij in de jaren 1846 tot 1851 de zaak meer dan eens opnieuw aan de orde gesteld. Hij stelde voor, de ontvangen vrijheid aan de regering terug te geven. De provinciale vergadering van 1 oktober 1851 besloot daartoe en

20. *Baz.* 34/10. Van Raalte, *Wat was de Gereformeerde Kerk* 61-71, 205-230. N.J. Engelberts, *De Gereformeerde Kerk in Nederland, haar recht verdedigd en haar standpunt geschetst* (Zwolle 1869). Brummelkamp gaf volgens NCL Varsseveld 11-9-1843 het advies om geen vrijheid te vragen, o.a. in verband met H.J. Budding en L.G.C. Ledeboer.
21. *HandSyn* 1840 blz. 25, 26, 27.
22. *HandSyn* 1840 27-33.

zond aan de koning een adres van ongeveer dezelfde strekking als Brummelkamps betoog ter synode van 1840. De regering weigerde echter het rekest in behandeling te nemen.[23.]

Nog vele jaren daarna bleef Brummelkamp met gemengde gevoelens op de beslissingen van 1839 terugzien. In *De Bazuin* heeft hij er meer dan eens over geschreven. Hij kende uiteraard de kritiek van Groen van Prinsterer, die meende, dat de afgescheidenen met het vrijheid vragen hun publiek bestaan als kerk hadden prijsgegeven. Brummelkamp sprak dat niet tegen. Maar zijns inziens was het publiek recht der gezindheden in 1795 losgelaten en sindsdien steeds meer bestreden. De afgescheidenen zagen dat wel als zonde, maar hadden toch de feitelijk ontstane toestand dankbaar aangegrepen om als kerk in een soortgelijke verhouding tot de overheid te komen als de kerk in de eerste drie eeuwen in het Romeinse rijk. Brummelkamp vroeg vooral tegenover de 'Kruisgezinden' meer dan eens begrip voor deze handelwijze. Men was de vervolgingen moe en paste zich daarom formeel, met behoud van interne pretenties, aan bij de staatsrechtelijke redenering van de regering in het onderscheiden van een 'burgerlijk bestaan' van de kerk. De publieke status, een erkenning voor heel het kerkverband, de naam 'Gereformeerd' en de aanspraken op de rechten en bezittingen van de oude Gereformeerde Kerk ruilde men in voor vrijheid en rust. Hoezeer aanvechtbaar ook, het was zeker een begrijpelijke beslissing. Brummelkamp heeft haar dan ook nooit als zonde of als wettige grond voor een kerkscheuring willen zien.[24.]

23. NKR Arnhem 4-8-1848. Ook brieven KR Arnhem 22-11 en 24-11-1851 (geciteerd door J. Dijk in artikelen in de *Geldersche Kerkbode*, vermeld in noot 18 bij hoofdstuk 8). NPVGld 25-6-1846, 2-9-1846, 14-8-1850, 4-2-1851, 1-10-1851, 26-5-1852, 23/24-2-1853, 29-6-1853, 23-8-1854. NCL Apeldoorn ?-?-1848, 24-1, 25-4, 4-7-1849. Bos, *Archiefst.* IV 492-494.
24. *Baz.* 34/10, 35/51.

7. Voortgaande strijd over kerkverband en kerkorde (1839-1846)

De afgescheiden kerken vormden, zoals we zagen, in de jaren 1837 tot 1839 niet bepaald een hechte eenheid. In 1838 had zich een scheuring voltrokken met de 'Dordtsgezinden', die leidde tot de vorming van een aantal zogenaamde Kruisgemeenten. Ook na hun heengaan bleef het allerwegen onrustig. De tegenstellingen werden scherper en leidden tot een nog verder uiteenvallen van het broze kerkverband. Desastreus was vooral het conflict tussen Scholte en Van Velzen, dat in 1839 en 1840 voornamelijk op het slagveld van de Amsterdamse gemeente werd uitgevochten. Bij deze zogenaamde 'Amsterdamse twist' raakte Brummelkamp in 1840 nauw betrokken.[1.]

7.1. De Amsterdamse twist

Scholte en Van Velzen kwamen na de synode van 1837 tegenover elkaar te staan op het punt van de verbindende kracht van de Utrechtse kerkorde. Scholte stond afwijzend tegenover het gezag van de meerdere vergaderingen en het 'synodale stelsel'. Van Velzen verdedigde die juist en stelde de erkenning van de UKO als conditie voor de kerkelijke gemeenschap en het verrichten van diensten in de gemeenten. In Amsterdam leidde dit tot oppositie van vooral ouderling J.A. Wormser, die het met Scholte in dezen eens was. Enkele pogingen van Van Velzen om zijn visie in Scholtes gebied aanvaard te krijgen mislukten. Uiteraard veroorzaakte dit een gespannen verhouding, temeer omdat Scholte Amsterdam als een van zijn 'eigen' gemeenten beschouwde. Hij zag dan ook met argusogen toe, toen Van Velzen in november 1838 in Amsterdam beroepen werd. Na veel problemen over de wijze van aannemen werd Van Velzen op 18 juni 1839 als 'plaatselijk' predikant van Amsterdam bevestigd. Daarmee had Scholte op kerkrechtelijk gebied in zijn onmiddellijke nabijheid en op een centrale plaats in het kerkelijk leven een sterke tegenspeler gekregen. Van Velzens afstand nemen van de UKO ten gunste van wederinvoering van de DKO versterkte deze antagonie alleen nog maar.[2.]

1. C. Smits, 'De Afscheiding bewaard' in: *Afscheiding-Wederkeer* 195-221. Daar ook over een eerdere scheuring in de Amsterdamse gemeente. Smits, *Afscheiding* I 137-175, 198-213, 292-311; II 65-86; III passim, vooral 281-303; V, vooral 122-181; VII 45-87. Veenhof, *Kerkgemeenschap en kerkorde*, slaat in zijn beschrijving tussen hoofdstuk 15 en 16 een belangrijk gedeelte over.
2. NKR Amsterdam 30-11-1838, 28-1, 8-2, 15-2, 18-2, 22-2, 11-3, 26-3, 29-3, 5-4, 12-4, 26-4, 24-5-1839. Zie ook noot 35 bij hoofdstuk 5. JAW a HPS 20-3, 28-3-1839. KR Amsterdam a HPS 26-4-1839. JAW a HPS 30-4-1839. P.O. Jong a HPS 1-6-1839. SvV a HPS 24-7 en 17-8-1839. P. Niezen e.a. a HPS ?-8-1839. NPVUtr/ZHoll(ged)/BenGld(ged) 22/23-8-1839.

De tegenstellingen bleven niet tot de twee predikanten beperkt. Ook in de kerkeraad van Amsterdam leefde een ondergrondse verdeeldheid. De ouderlingen J.A. Wormser en D.A. Budde en de diakenen D. Lijsen en H. Höveker hadden bezwaren tegen persoon en optreden van Van Velzen. In november 1839 kwamen de latente spanningen tot uitbarsting. Scholte had namelijk met zijn kerkeraad in Utrecht twee van zijn discipelen, H.G. Klijn en C. van der Meulen, op 19 november geëxamineerd, toegelaten en bevestigd in het ambt van predikant. Dit was in strijd met wat de synodes van 1836 en 1837 over het examen bepaald hadden. De Amsterdamse kerkeraad stuurde daarom een brief naar Utrecht en verklaarde de bevestigde broeders niet als zodanig te kunnen erkennen, zolang er niet een nieuw en regulier onderzoek had plaatsgehad.[3.]

Dit was zowel naar binnen als naar buiten de lont in het kruitvat. De vier genoemde kerkeraadsleden onder aanvoering van Wormser distantieerden zich van het kerkeraadsbesluit en hadden geen bezwaar de nieuw geordende predikanten te erkennen. Zij weigerden nog langer mee te doen aan het 'ophalen van kerkeördeningen' en van bepalingen, die voortvloeiden uit menselijk goedvinden en een denkbeeldige macht der kerk. Zij trokken zich terug op Gods Woord als enig richtsnoer. Ook uit Utrecht kwam reaktie. De kerkeraad daar sloeg in een brief van 18 december 1839 keihard terug. Hij gaf een verdediging van de examinatie van Klijn en Van der Meulen, maar deed bovendien op twee punten een frontale aanval op Van Velzen. De wettigheid van zijn verbintenis aan Amsterdam werd betwist. Hij werd beschuldigd van 'dubbelzinnigheid, twistgierigheid en heerschzucht'. Bovendien werden klachten uit Amsterdam tegen zijn prediking geciteerd 'als verkondigd dominee Van Velzen slechts een geraamte van leerstellige waarheden, zonder den levendigen Christus, zonder den levendigmakenden Geest, zonder het levendige en werkzame geloof'.[4.]

Scholte kwam persoonlijk deze brief in de kerkeraad van Amsterdam voorlezen en toelichten, juist toen Van Velzen afwezig was. Een week later stelde de kerkeraad onder Van Velzens leiding een antwoord vast, waarin vooral de aanklacht tegen diens prediking als vals getuigenis werd afgewezen. De kerkeraad schreef verder, 'dat wij zoo lang Gijlieden in zoodanige twistgierigheid en lasteren voortgaat, wij u niet als goede opzieners der gemeente en dienstknegten des Heeren kunnen erkennen'. Men wilde bovendien aan alle gemeenten de zaak melden om door een nationale synode het kwaad verder tegen te gaan. Wormser, Budde, Lijsen en Höveker weigerden echter met deze brief aan Utrecht in te stemmen. Zij achtten weliswaar Scholtes optreden ontijdig en onjuist, maar ze hadden bezwaar om door middel van onder-

3. Personalia van de genoemden in Smits, *Afscheiding* III en V. *HandSyn* 1836 art. 33, 44, 69. *HandSyn* 1837 art. 141, vgl. art. 89 en art. 17 UKO. KR Amsterdam a KR Utrecht 6-12-1839. Op 15-10-1839 waren door de provinciale vergadering van Overijssel met medewerking van Brummelkamp en Van Raalte de broeders K.M. Wildeboer en P.R. de Wit geëxamineerd en toegelaten. Hun toelating werd in sommige kerken eveneens een omstreden zaak.
4. D.A. Budde c.s. a AB, ACvR en HPS 9-12-1839. KR Utrecht a KR Amsterdam 18-12-1839. NKR Amsterdam 6-12-1839.

tekening van de brief hun goedkeuring aan de prediking van Van Velzen te geven. Ze hadden daar namelijk wel degelijk bezwaren tegen.[5.]

Het dwarsliggen van Wormser cum suis leidde tot een nieuwe escalatie. De kerkeraad schorste in afwezigheid van Van Velzen op 3 januari 1840 de vier dissidente ambtsdragers, omdat ze de kritiek op Van Velzen niet als leugen en laster wilden afwijzen. De vier erkenden echter hun schorsing niet. Daarin werden ze aktief gesteund door Scholte en de Utrechtse kerkeraad. Na enkele weken stelden ze zich formeel op als de wettige kerkeraad van Amsterdam en erkenden de meerderheid niet langer als zodanig. In *De Reformatie* maakten ze onmiddellijk de hele zaak publiek. Ze nodigden Scholte uit, geheel overeenkomstig zijn wens, hen als predikant te bedienen. Al in februari 1840 bediende hij in de groep-Wormser het avondmaal aan ongeveer veertig volwassen leden. De scheuring was een feit.[6.]

Van beide zijden werden vervolgens pogingen gedaan het conflict in een kerkelijke vergadering te behandelen. Scholte riep tegen 21 februari 1840 een provinciale vergadering van Noord-Holland bijeen te Amsterdam. Daartoe nodigde hij ook alle predikanten van elders uit. De Amsterdamse kerkeraad onder Van Velzen verzond berichten, dat hij die vergadering niet kon erkennen en zelf een wettige provinciale vergadering zou bijeenroepen. De elkaar tegensprekende brieven veroorzaakten verwarring en ongenoegen in de kerken. Men was bovendien algemeen verontwaardigd over de publikatie in *De Reformatie* en over de viering van het avondmaal in de groep-Wormser.[7.]

5. NKR Amsterdam 20-12, 27-12-1839. KR Amsterdam a KR Utrecht 28-12-1839.
6. NKR Amsterdam 1-1, 3-1-1840. KR Utrecht a KR Amsterdam 7-1-1840. KSKout e.a. a HPS en KR Utrecht ?-1-1840. KR Utrecht a KSKout e.a. 14-1-1840. SvV a mv. Zeelt 17-1-1840. PVFrl a HPS 19-1-1840. HPS a RWD 22-1-1840. JAW c.s. a SvV c.s. 24-1-1840. KR Amsterdam a KR Utrecht 31-1-1840. KR A'dam a JJZeelt c.s. 31-1-1840. JAW c.s. a CGdM 14-2-1840. JAW c.s. a HPS 31-1-1840. *De Reformatie* 7 (1840) 114-119. De reaktie van de zijde van Van Velzen in: *De schorsing van vijf kerkeraadsleden der Christelijk Afgescheidene Gemeente te Amsterdam, of berigt van de ware toedragt nopens hetgene als bekendmaking in het tijdschrift genaamd 'De Reformatie', voor de maand februarij 1840, voorkomt* ('s-Gravenhage 1840). Zie ook de hierna in noot 13 te noemen artikelen uit *De Reformatie.* Over J.A. Wormser en zijn kerkelijke opvattingen: M. te Velde, 'J.A. Wormser en zijn vrije gemeente in Amsterdam (1840-1851)' in: *Bezield verband. Opstellen aangeboden aan prof. J. Kamphuis bij gelegenheid van zijn vijfentwintig-jarig ambtsjubileum als hoogleraar aan de Theologische Hogeschool van De Gereformeerde Kerken in Nederland te Kampen op 9 april 1984* (Kampen 1984) 261-276; H. Pol, Johan Adam Wormser in zijn strijd voor kerkherstel (Scriptie, Kampen 1978); H. Braker, Johan Adam Wormser: een ambivalent unionist (Scriptie, Utrecht z.j. (1984)).
7. *De Reformatie* 7 (1840) 179-180. KR A'dam a alle predikanten 31-1-1840. KR Amsterdam a HPS 5-2-1840. KR Leiden a HPS 6-2-1840. KR A'dam a KRN Nd-Holl 7-2-1840. RWD a HPS 7-2-1840. ACvR a HPS 10-2-1840. JAW a de predikanten in Nederland en de kerkeraden in Noord-Holland 12-2-1840. SvV a ETakken 15-2-1840. KR A'dam a KR Hoorn 15-2-1840. KR Urk a JAW c.s. en HPS 18-2-1840. KR A'dam a HdC 20-2-1840. KR A'dam a KRN Nd-Holl 21-2-1840. E. Lindeman (prov. corr.) a KR Assen 11-3-1840. WDHellema a HPS 21-2-1840. KSKout a HPS 21-2-1840. KR A'dam a CL in Nd-Brab 25-2-1840. JC-Couprie a HPS 26-2-1840. NPVFrl 1-1 en 2-3-1840.

In deze situatie besloot Brummelkamp tot een interventie. Vanuit Schiedam, waar hij sinds december 1839 woonde, schreef hij op 14 februari 1840 een brief aan de kerkeraden in Noord-Holland en aan alle predikanten. Hij riep beide partijen op tot een provinciale vergadering van Noord-Holland met assistentie van alle niet in de zaak betrokken predikanten. De vergadering zou op vrijdag 6 maart in het kerkgebouw te Amsterdam beginnen.[8.]

Inderdaad vond op 6 en 7 maart 1840 de door Brummelkamp samengeroepen vergadering plaats. Behalve Brummelkamp, die de moeilijke taak van praeses kreeg toebedeeld, waren er de predikanten De Cock, Scholte, Van Velzen, Van Raalte, R.W. Duin, T.F. de Haan, H.J. Budding, en de nieuwbevestigden, K. Wildeboer, H.G. Klijn en C. van der Meulen aanwezig. Verder waren er alle ouderlingen en diakenen uit Amsterdam, vier ouderlingen uit overig Noord-Holland en vijftien ouderlingen uit andere provincies. Het was noch een synode noch een gewone provinciale vergadering, maar als 'vergadering van opzieners' kon ze toch op enig moreel gezag in de kerken rekenen.[9.]

Na uitvoerige hoor en wederhoor stelde de grote meerderheid van de vergadering op de meeste punten in geding Scholte en de groep-Wormser in het ongelijk. Alleen achtte men de schorsing van de vier kerkeraadsleden ongegrond en overhaast. Op voorstel van Brummelkamp werd echter besloten geen 'besluiten ter veroordeling' te nemen. Daarvan verwachtte hij alleen nog maar meer scheuring. Beide partijen moesten worden opgewekt tot liefde, eendracht en verdraagzaamheid; Scholte vooral moest over zijn liefdeloos gedrag vermaand worden. Zo konden verkeerde praktijken worden veroordeeld, 'zonder dat men daarom malkander buiten de gemeenschap der Kerk sluit'.[10.]

Na de vergadering liet Brummelkamp de betrokkenen enige tijd om op hun schreden terug te keren. Er kwam echter in de situatie geen verandering. Daarom vroeg Brummelkamp eind april van Scholte de erkenning, dat hij zich ten onrechte had bemoeid met Van Velzens positie in Amsterdam, ten onrechte beschuldigingen had ingebracht tegen diens prediking en zo scheuring in de Amsterdamse gemeente had veroorzaakt. Van de kerkeraad in Amsterdam vroeg hij de erkenning, dat men in de schorsing van de vier kerkeraadsleden overijld en zonder voldoende grond had gehandeld. Van hun kant moesten de vier geschorsten erkennen, dat ze verkeerd hadden gehandeld in het organiseren van afzonderlijke bijeenkomsten. Brummelkamp stelde het publiceren van het verslag van de vergadering van 6 en 7 maart nog even uit, in de hoop, dat hij er de schuldbelijdenissen in zou kunnen melden. De antwoorden stelden hem echter teleur. De Amsterdamse broeders beten zich van weerszijden vast in de schuld, die ze bij de andere

8. AB aan de predikanten en kerkeraden 14-2-1840. HPS zette door: NPVNHoll 21/22-2-1840.
9. *Verslag van de vergadering van opzieners, der gemeente Jesu Christi, gehouden den 6 en 7 maart 1840 te Amsterdam* ('s-Gravenhage 1840). Het verslag is ook herdrukt in *Handelingen en verslagen* 177-195.
10. Scholte was alleen de eerste zitting aanwezig en daarna weggebleven (blz. 9 van het verslag). Brummelkamp werd belast met het uitgeven van een verslag. Over het tumult: *Verslag* 16-17. KR A'dam a KR Urk ?-3-1840.

partij zagen. Van Scholte kwam er zelfs helemaal geen antwoord. Maar hij ging intussen door met het belasteren van Van Velzen en het bevestigen van de scheuring.[11.]

In juli 1840 liet Brummelkamp zijn verslag tenslotte in druk verschijnen. In een naschrift wekte hij de gemeenten op om ernstig te getuigen tegen de gesignaleerde verkeerdheden. Hij wees daarbij vooral in de richting van Scholte, die hij zag als 'de oorzaak (...) van alle deze ellende'. Hij vermaande de gemeenten, vooral die te Utrecht, ernstig 'niet toe te laten dat Ds. Scholte de dienst van herder en Leeraar in haar midden waarneme, tot dat hij openlijk en met der daad schuld bekenne, en van deze, de Gemeente verwoestende, handel zal zijn teruggekeerd'.[12.]

Brummelkamps aktiviteiten in de Amsterdamse twist werden hem door de partij van Scholte niet in dank afgenomen. Bij mensen als Suze van Hall en J.A. Wormser riep zijn verslag ernstige kritiek op. Voor hen was wel Brummelkamps integriteit buiten kijf. Wormser had veel waardering voor hem en stond met hem in 'nauwe vriendschapsbetrekking'. Maar in *De Reformatie* gaf hij een uitvoerige bestrijding van het verslag, waarin hij allerlei onrechtvaardigheid en onwaarheden meende te kunnen aanwijzen. In de Utrechtse kerkeraad veroorzaakte Brummelkamps publikatie onrust en onenigheid. Op initiatief van ouderling E. Takken woonde Brummelkamp op 11 augustus 1840 een kerkeraadsvergadering bij om eens over de zaken door te praten. Maar door Scholtes agressief en dominant optreden kreeg hij er geen voet aan de grond. Deze accepteerde alleen een voorstel van Brummelkamp om alle oudgediende predikanten bijeen te roepen voor een bespreking van de bestaande kwesties.[13.]

Brummelkamp toog daarop aan het werk om de ambtsbroeders bij elkaar te krijgen in Schiedam op 15 september 1840. Men zou dan zien, wie er al of niet verenigd waren in de kerkelijke beginselen en in hoeverre er een nadere vereniging mogelijk was. De gewenste bijeenkomst ging echter niet door. De meeste collega's, met name Van Velzen en De Cock, stonden sceptisch tegenover de mogelijkheid van een verzoening, zolang er bij Scholte geen schuldbesef en koerswijziging te bespeuren waren.[14.]

11. *Verslag* 10-11. HdC a JJZeelt 10-3-1840. HdC a KR Utrecht 18-3-1840. HdC a GFGM 1-4-1840. HdC a JAW c.s. 3-4-1840. HPS a CvdM 4-4-1840. FWEgeling a HPS 20-4-1840. AB a HPS 29-4-1840. HSvH-vS a HPS 3-6, 9-6-1840. NCL Hattem 15-6-1840. HPS a HJK 7-9-1840. KR A'dam a AB 11-5 1840. KR A'dam a KR Urk 11-5-1840. In deze periode waren er ook ernstige problemen rond ds. R.W. Duin. Brummelkamp was in verband daarmee aanwezig op de PV Friesland van 10-6-1840 te Leeuwarden. Zie Wesseling, *Afscheiding Friesland* II 200-222.
12. *Verslag* 11-13, 17. NCL Hattem 15-6-1840.
13. HSvH-vS a HPS 7/8 en 15-9-?. JAW a HPS 10-8-1840. *De Reformatie* 8 (1840) 121-140, 181-203, 241-261, 299-329. AB a HPS 10-8-1840. NKR Utrecht 11-8-1840.
14. AB a HPS 14-8-1840. AB en HPS a CvdM 19-8-1840. AB a HPS 7-9-1840. Op 9-9-1840 is er nog een bijeenkomst geweest in Gorinchem van Brummelkamp, Scholte en Gezelle Meerburg. Vgl. ACvR a HPS 26-10-1840. Ook NPVOv/Gld 25-9-1840: Brummelkamp heeft Scholte op een kerkvergadering en thuis in Utrecht gesproken.

Zo begon zich steeds meer een tweede scheuring in de afgescheiden kerken af te tekenen. Daarbij waren zeker, zoals altijd, persoonlijke faktoren in geding. Maar behalve een persoonlijke antagonie tussen Scholte en Van Velzen voltrok zich in de Amsterdamse twisten ook een dogmatische en kerkrechtelijke confrontatie. *Dogmatisch* bleek er een ingrijpend verschil te zijn over de aard van het geloof, de prediking van ellende en verlossing en de onmacht van de mens. Scholte meende, dat Van Velzen en anderen aan de gemeente de volle rijkdom van Christus' verlossingswerk onthielden. Hij voerde hier dezelfde oppositie als tegen de 'Dordtsgezinden'. *Kerkrechtelijk* openbaarden Scholte en zijn medestanders zich steeds meer als independentisten. Zij wilden niet veel weten van kerkordes en vooral niet van een bindend synodaal gezag. In deze koers heeft Scholte jarenlang een deel van de afgescheiden gemeenten meegesleept.

Wat was nu in deze constellatie Brummelkamps positie? Te waarderen was zijn behoorlijke objectiviteit naar beide zijden in het aanwijzen van fouten. Kenmerkend was bovendien zijn sterk verlangen naar vrede en samenbinding. Helaas had hij echter onvoldoende gereformeerde visie op kerkorde en kerkverband om Scholtes afwijkingen te doorzien en adequaat te bestrijden. Diens leuze 'Gods Woord alleen' was schijnbaar gereformeerd, maar bij nader toezien independentistisch. Brummelkamp had daarmee ten gevolge van zijn strijd tegen de hervormde reglementen enige affiniteit. Waarschijnlijk zag hij daardoor niet, welke controversen hier lagen en welke valse dilemma's er werden opgeworpen. Zo deed hij pogingen tot vereniging van wat, zonder verandering van opvattingen, onverenigbaar zou blijven.

7.2. De synode van 1840

Sinds het voorjaar van 1840 was er in de kerken een toenemende aandrang om een nieuwe synode bijeen te roepen. Groningen, Friesland, Drenthe en Noord-Holland wilden, dat de kerken daar zouden besluiten tot een weer aannemen van de DKO. Overijssel en Gelderland, op 25 september 1840 vergaderd onder presidium van Brummelkamp, zagen geen heil in een terugkeer tot de DKO. Ze wilden echter een synode niet tegenhouden om zodoende niet de schijn te geven Scholtes optreden goed te keuren. Scholte wist op 30 en 31 oktober zijn provincies mee te krijgen in een zich onttrekken aan de synode. Brummelkamp, die sinds december 1839 vanuit Schiedam in hetzelfde gebied woonde en werkte, was op deze vergadering niet aanwezig. Noord-Brabant en Zeeland tenslotte deden ook niet aan de synode mee.[15.]

15. NPVGron 16/18-3-1840. NPVFrl 10-6-1840. NPVDr 20-3-1840. NPVNHoll 29-5-1840. NPVOv/Gld 25-9-1840. NCL Apeldoorn 23-6-1840. NPVUtr/ZHoll-/BenGld/Zld (SchGr) 24/25-4-1840. NPVSchGr 30/31-10-1840. Oproepingsbrief AB 27-10-1840 a PVUtrecht; id. a PVDrenthe. Antwoord PVSch. Gr. 30/31-10-1840 a AB. HdC a GFGM 1-4-1840. NCL Hattem 15-6-1840. Zie over de synode van 1840 ook Veenhof, *Kerkgemeenschap en kerkorde* 45-68. Over de voorgeschiedenis van de synode: De Cock, *Verzamelde geschriften* II 625-636 en de daar genoemde bronnen. HPS verwijderde zich in 1840 steeds meer van het gereformeerde kerkrecht o.a. op het punt van sacramentsbediening door ouderlingen. HPS a CL Flakkee 3-10-1840. Lastbrief KR Leerdam 26-1-1840. AEDudok Bousquet a HPS 26-10-1840. Lastbrief KR Noordeloos ?-10-1840. Brummelkamp verzette zich in dezen tegen Scholte, zoals blijkt uit een uittreksel van de NCL Schiedam 29-1-1840 met een naschrift

Op 17 november 1840 werd de derde synode van de afgescheiden kerken geopend in de kerk aan de Bloemgracht te Amsterdam. Tien predikanten en dertien ouderlingen waren er aanwezig. Brummelkamp werd tot praeses gekozen, een bewijs, dat hij algemeen vertrouwen genoot. Het was een gehavend kerkverband, dat hier vertegenwoordigd was: zes provincies waren aanwezig, viereneenhalve provincie lieten verstek gaan. De grote opgave was nu: werken aan meer eenheid op een verantwoorde basis.

Het voornaamste punt op de agenda was de kwestie van de kerkorde. Vier van de zes vertegenwoordigde provincies vroegen om herinvoering van de Dordtse kerkorde. Men was ervan overtuigd, dat het wijzigen van de kerkorde in 1837 fout was geweest en de kerken in verwarring had gebracht. Met grote meerderheid van stemmen nam de synode het principebesluit om tot de DKO terug te keren. Er werd een toelichting vastgesteld, volgens welke de DKO 'zonder de minste verandering' werd aanvaard. Tegelijk bevatte deze toelichting echter een uitgesproken reserve op het punt van de macht van de overheid in de kerk, inzake bijvoorbeeld de approbatie van beroepen; bovendien lag er ook een verborgen reserve op andere punten in. In dit besluit tot terugkeer naar de DKO werd met name naar de 'Kruisgezinden' een hand uitgestoken.[16.]

Niet iedereen was het met deze beslissing eens. Drie leden, Brummelkamp, Van Raalte en De Moen, maakten bezwaar. Hun verklaringen daarover werden in de notulen opgenomen. Brummelkamp verklaarde zich in zijn 'Nota' van harte verenigd met de leer, tucht en dienst van de Gereformeerde Kerk. Zijns inziens kwam de Utrechtse kerkorde met de oude gereformeerde kerkinrichting overeen en was ze beter dan de DKO. Opnieuw de DKO aannemen zou geen wezenlijke verandering zijn. Men deed daarmee slechts ter geruststelling van de gemeente haar een blinddoek voor. Dat kon volgens Brummelkamp alleen maar een valse rust brengen, namelijk een vertrouwen op mensen en op menselijke bepalingen. Juist gezien zijn strijd in de Hervormde Kerk tegen de handhaving van menselijke bepalingen naast of boven Gods Woord, had Brummelkamp hier grote moeite mee. In een aangrijpende schuldbelijdenis erkende hij alle verwarring over de kerkorde als een welverdiende kastijding van God. Hij voegde er aan toe: 'Door den Heere teruggeleid tot Zijne vreeze mag, durf, kan of wil ik mij dan ook niet weder laten medenemen tot vorige, thans verfoeide, praktijken, door Reglementen te maken of aan te nemen en mij of anderen bepaald te binden of te laten binden door het woord: Utrechtsch Reglement of Dordtsche Ker-

van Brummelkamp d.d. 30-10-1840. PVSchGr a KR Vuren 31-10-1840. Scholte liet ook het lezen van het formulier bij het avondmaal na, GFGM a HPS 21-6-1840.

16. *HandSyn* 1840 blz. 5-13. Uit het oorspronkelijk concept van P. Schaap was met opzet een passage weggelaten over het vervallen van art. 22, 27, 37, 62, 63 en 67 DKO. Verborgen reserve: blz. 11: 'nademaal de Gemeenten als van zelve den weg zullen aangewezen zien, om naar gelegenheid van tijd en plaats zoodanig te handelen, als tot stichting noodig zal bevonden worden, behoudens den geest in deze Kerkeördening uitgedrukt'.

keördening, of welken naam zoodanige dingen ook dragen. Ik ben een verloste des Heeren, een gebondene aan Zijne dienst, een vrijgemaakte van de slavernij van menschen. Hem zij de eere van nu aan tot in der eeuwigheid. Amen!'[17.]

Deze positiekeus stond ook in verband met Brummelkamps vrees, dat de DKO tot een sjibboleth van gemeenschapsoefening zou worden. Betekende de aanneming ervan niet eigenlijk tegelijk een doorsnijden van de band met hen die de DKO niet wilden? Dat stond hem tegen: 'door broederlijke liefde verbonden aan al het volk van God, verlang en vraag ik, zooveel mogelijk, gemeenschapsoefening met allen, die Zijne verschijning liefhebben'. Niet, dat Brummelkamp nu alle kerkorde verwierp. 'Doordrongen van de erkentenis: dat het goed en nuttig is, dat de Opzieners der Kerk zekere ordinantiën onder zich stellen, noodig ik de Broeders uit en ben ik ook thans volkomen bereid tot het maken van afspraken om gemeenschappelijke bijeenkomsten te houden, welke God ons zal gelieven te vergunnen; ik ben bereid tot, zooveel mogelijk, overeenstemmende handelingen in zaken de gezamenlijke gemeenten betreffende, zoo als de toelating van Leeraars en dergelijke dingen, welke voorkomen. Voorts ook tot vrijwillige verbintenissen, ter regeling dier zaken, waarin de Godsdienst wel niet gelegen is, maar die goed zijn tot regeling van uitwendige zaken, de Godsdienst betreffende'. Hij wilde beslist niet eigenwillig, willekeurig of bandeloos handelen. 'Daarom neem ik ook van ganscher harte dat alles aan, hetwelk dienstig, is om eendrachtigheid en eenigheid te voeden en te bewaren, om alles te onderhouden in de gehoorzaamheid Gods en vereenig ik mij ook met dat alles, hetwelk door deze Vergadering, overeenkomstig Gods onfeilbaar getuigenis, besloten en aangenomen wordt te onderhouden'.[18.]

De verklaringen van Brummelkamp en zijn beide zwagers leidden in de synode weer tot vele gesprekken. De discussie was overigens niet conflictueus. F.A. Kok verklaarde zelfs, dat de nota van Brummelkamp 'niet gevaarlijk' was, 'omdat daaruit duidelijk blijkt aan den opmerkzamen lezer, dat dezelve is voortgevloeid uit ongegronde vrees, schoon ZWE. betuigt gedurig met den geest onzer Vaderen in de Kerkregering verenigd te zijn'. Dat was het belangrijk verschil tussen Brummelkamp en Scholte: Brummelkamp had niet zoals Scholte allerlei inhoudelijke bezwaren tegen de Dordtse Kerkorde. Bij Brummelkamp, evenals bij Van Raalte en De Moen, ging het om iets anders. Het stuitte hem tegen de borst een kerkorde aan te nemen, niet omdat ze goed was, maar omdat het de oude Dordtse was. Voor hem was dat een in de kerk onverantwoorde repristinatie en een hechten aan mensenwerk. Bovendien vond hij het in de gegeven situatie van de afgescheiden gemeenten onjuist om, sterker dan het in 1836 was gebeurd, allen aan de Dordtse kerkorde te binden en daarvan nu het criterium voor kerkelijke samenleving te maken. Dat mocht dan al een stap in de richting van de Kruisgezinden betekenen; ook kon het voor de provincies van De Cock en Van Velzen wellicht een oplossing zijn; het betekende echter naar Scholte en zijn grote

17. *HandSyn* 1840 blz. 13-22.
18. *HandSyn* 1840 blz. 17-18.

groep kerken toe, dat het mes in de tafel werd gezet. En dat dan met een kerkorde, die niet primair om haar gereformeerdheid weer werd aangenomen![19.]

De broeders waren het dus niet met elkaar eens over de vraag: tot hoever is overeenstemming in de kerkregering noodzakelijk voor een gemeenschappelijk kerkelijk samenleven? De grote meerderheid van de synode stelde hier de DKO als criterium, Brummelkamp en zijn zwagers was dit veel te stringent. Bij de eindstemming tenslotte waren allen het eens over de volgende verklaring: 'De Kerkeördening van Dordrecht van 1618 en 1619, wordt bij deze, als eenige regel in de regering der Gereformeerde Kerk in Nederland, aangenomen, met last om dezelve uit te oefenen overeenkomstig Gods Woord en de Formulieren van eenigheid, naar de meening en geest der Dordsche Vaderen, uitgedrukt in de Handelingen en Post-acta der Synode van 1618 en 1619 en vroegere Kerkeördeningen, tot stichting en opbouw der Gemeente Jezu Christi, tot onderlinge liefde en vereeniging en tot wering van alle heerschappijvoering'. Ook Brummelkamp kon hiermee instemmen. Hij stelde zich loyaal op.[20.]

Bij het volgende gingen echter de wegen uiteen. De tot nu toe gemaakte kerkordes werden vervallen verklaard. De predikanten werden verplicht de DKO te ondertekenen; de ouderlingen moesten beloven 'volgens dezelve de Gemeente te helpen regeren'. De plaatselijke reglementen zouden aan de algemene kerkorde onderworpen zijn. In een dergelijke binding aan de kerkorde zag Brummelkamp geen heil. Hij wees intussen ook geen betere weg. Hij trok zich min of meer terug van alle bestaande kerkordes. Daarmee begaf hij zich, ondanks zijn loyaliteit ten opzichte van de DKO, gevaarlijk ver in de richting van Scholte.[21.]

Behalve de kwestie van de kerkorde besprak de synode ook de sinds de vorige synode ontstane verdeeldheid. Wat de 'Kruisgezinden' betreft was men vrij kort. Brummelkamp vond, dat de Zwolse en de Kamper gemeente een speelbal waren geworden van gekrenkte hoogmoed 'en dat wij dus aan den Regtvaardigen Regter van Hemel en Aarde de handhaving zijner zaak kunnen overlaten'. De synode besloot echter toch iets te doen. De Cock zou hen nog eens zoeken te bewegen 'in eenigheid met de kerk te leven'.[22.]

Meer aandacht schonk men aan de Amsterdamse twisten. De kerkeraad-Van Velzen vroeg en verkreeg herziening van het oordeel van de vergadering van 6 en 7 maart 1840, dat de schorsing van de vier kerkeraadsleden ongegrond en overhaast was geweest. Verder werd alles wat door Wormser cum suis in *De Reformatie* ten nadele van Van Velzen was geschreven, als laster afgewezen. De synode aanvaardde een door Brummelkamp opgestelde verklaring,

19. *HandSyn* 1840 blz. 23.
20. *HandSyn* 1840 blz. 23-24.
21. *HandSyn* 1840 blz. 24. Vgl. NCL Hattem 15-6-1840. Zie ook C.G. de Moen, *Berigt aan de gemeente onzes Heeren Jesu Christi in Nederland of toelichting tot het 'Verslag der Synode van de Afgescheidene Gereformeerde Gemeente; gehouden te Amsterdam', den 17den november en volgende dagen des jaars 1840* (Amsterdam 1841). Zie over De Moen: Z.O. Broek Roelofs, 'Carel Godefroi de Moen (1811-1879)', *De Hoeksteen* 10 (1981) 142-151; *De Haas* I 196-197; Wesseling, *Afscheiding Overijssel* I 164-165 en II 254-272.
22. *HandSyn* 1840 blz. 43-44. Over De Cocks poging: CGdM a HPS 5-1-1841.

waarin de gemeenten tegen het tijdschrift werden gewaarschuwd, onder andere omdat het de afgescheidenen buiten eigen kring een slechte naam bezorgde.[23.]

Er werd ook over Scholte gesproken. Een poging hem in de vergadering te krijgen mislukte. De synode besloot een commissie te zenden om hem te vermanen. Als hij daaraan geen gehoor gaf, zou hem zijn schorsing wegens scheurmakende aktiviteiten worden aangezegd. Na afloop van de vergadering gebeurde dit ook metterdaad op 9 december.[24.]

Na de synode kwam er een gesprek tot stand tussen de partijen in Amsterdam, de kerkeraad-Van Velzen en de groep-Wormser. Ook Brummelkamp was daarbij betrokken. Er vond een verzoening plaats met opheffing van de schorsing en met wederzijdse intrekking van al het geschrevene. Na enkele dagen ging deze verzoening echter weer te niet.[25.]

De synode nam nog op een drietal ander punten besluiten, die voor Brummelkamp van belang waren. Voor de toelating tot het predikambt zou voortaan een examen in de provinciale vergadering verplicht zijn, waarbij twee deputaten van de synode aanwezig moesten zijn. Ook Brummelkamp werd als zodanig benoemd. Op grond hiervan was hij de volgende jaren meer dan eens bij zulke examens present. In de tweede plaats sprak de synode over de ambtskleding. Scholte, Brummelkamp en Van Raalte hadden het gewone ambtsgewaad, bestaande uit steek, mantel, bef en kuitbroek uit overtuiging afgelegd en droegen in plaats daarvan deftige burgerkleding. Dit vond navolging bij sommige predikanten van de tweede generatie. Maar het ondervond ook felle bestrijding vooral bij de kerken in het noorden en bij de ‘Kruisgezinden’. De synode gaf nu het advies om ter voorkoming van ergernis die kleding te dragen ‘welke door de gewoonte het bepaalde gewaad des Leeraars geworden is’. Niemand begeerde daar echter een wet van te maken. Tenslotte was er een derde punt, dat voor Brummelkamp van belang was. Hij werd aangewezen om de volgende synode bijeen te roepen, wanneer twee provinciale vergaderingen dit nodig oordeelden. Hij zou daar in de volgende jaren nog werk mee krijgen![26.]

23. *HandSyn* 1840 blz. 44-47, 50-52. Vgl. ook HJK a HPS 4-9-1840. PVNHoll a Synode 1840 ?-11-1840. Inzake de schorsing van de vier onthield Brummelkamp zich van stemming, maar verklaarde niet te kunnen bewijzen, dat de synode de schorsing moest opheffen (ibidem, 46).
24. *HandSyn* 1840 blz. 48-50. HdC a HPS 2-12-1840.
25. *HandSyn* 1840 blz. 27. Over de verzoening: de desbetreffende afkondiging aan de Amsterdamse gemeente d.d. 4-12-1840. Ook H.P. Scholte, *Aanmerkingen betreffende een geschrift, getiteld: ‘Verslag van de synode der Afgescheidene Gereformeerde Gemeente in Nederland, gehouden den 17den November tot den 3den December 1840, te Amsterdam’, uitgegeven ter inlichting der onderscheidene Christelijk Afgescheidene Gemeenten in Nederland* (Amsterdam 1841) 31-37. CvdM a HPS 3-12-1840. HPS a CvdM 3-12-1840. CGdM a HPS 7-12-1840. JAW a HPS 14-12-1840. CvdM a HPS 18-12-1840. JAW a HPS 25-12-1840. KR A'dam a JAW 17-5 en 1-6-1841. KR A'dam a JAW c.s. 7-2-1843. De uitsluiting van Wormser en zijn medestanders uit de gemeente en de afzetting van hemzelf als ouderling vond plaats op 26-2-1843.
26. Reenders in: *Afscheiding Overijssel* 169-175. KR Amsterdam a KR Urk ?-3-1840. NKR Ommen 17-7-1839. *HandSyn* 1840 blz. 34-37, 42, 60.

Voor Brummelkamp is de synode van 1840 van bijzondere betekenis geweest. Meer dan tevoren trad hij op de voorgrond en nam hij een zelfstandige positie in. De sfeer in de synode was goed. Er waren wel meningsverschillen, juist ook met Brummelkamp. Maar mede dank zij zijn vredelievende opstelling bleven de onderlinge verhoudingen goed. Er was echter beslist geen reden om over eensgezindheid te juichen, zolang 'Kruisgezinden' en 'Scholtianen' op het appel ontbraken.

7.3. Blijvende verdeeldheid (1840-1842)

Nog terwijl de synode in Amsterdam vergaderde, was Scholte al bezig een eigen kerkverband te vormen van die gemeenten in het midden en zuiden des lands, die zich met hem wilden baseren op het Utrechtse reglement en die de uitspraken van de synode over Scholte niet erkenden. Brummelkamp bedroefde zich over deze houding. Hij schreef aan Scholte op 26 december 1840: 'tot mijn innige smart zie ik dat Gij nog voortwerkt op het door U aangenomen volhardings-systeem op grond van dat "Ik kan nog niet zien". En 't welk gelijk ik U meermalen deed opmerken, de ontbinding van alle kerkelijke gemeenschap ten gevolge heeft'. In de vergadering van maart 1840 had Brummelkamp een schorsing van Scholte nog afgeraden. Maar nu deze volhardde, beschouwde hij die als noodzakelijk en stond hij er ten volle achter.[27.]

Hoewel er ook uit eigen kring op hem nogal wat kritiek loskwam, ging Scholte voort op de ingeslagen weg. Half januari 1841 startte hij een aktie om instemming te verwerven voor een alternatieve kerkorde, een voorloper van het door hem in 1843 gepubliceerde *Reglement der Christelijke Vereeniging.* Uitgaande van de 'onafhankelijkheid' van elke gemeente probeerde hij daarmee bij de koning een collectieve erkenning voor zijn kerkengroep te verkrijgen. In feite had Scholte met dit alles een afscheiding van de Afscheiding georganiseerd. Brummelkamp nam hem dit zeer kwalijk en schreef hem in april 1841 een vermanende brief, die helder weergaf, hoe hij over Scholte en zijn ideeën dacht. Hij schreef: 'Uw tegenwoordig gedrag leidt tot scheuring der gemeenten en voor uw persoon is het niet ridderlijk. Overigens antwoord ik op hetgeen Gij de verkeerde richting der Gemeenten noemt, dat wij het grootste gedeelte daarvan aan Uw vroeger drijven te danken hebben.

27. Zie al HPS a CvdM 28-7-1840. NPVZHoll/BenGld 29/30-8-1839 (opdracht een reglement te maken) en NPVSchGr 24/25-4-1840. Brief HPS 26 november 1840 (Smits, *Afscheiding* III 293). Een aantal antwoorden in Smits, *Afscheiding* III. HPS a CvdM 20-11-1840. Naderhand blijkens de antwoorden ook een brief van 4-12-1840 brief over schorsing. Antwoorden van de kerkeraden: Heerjansdam 1-12, Gouda 3-12, Naaldwijk 12-12, Kockengen 14-12, Dordt 17-12, Zuid-Beijerland 17-12, Amersfoort 17-12, Langerak 18-12, Schoonhoven 18-12, Heerjansdam 19-12, Classis Bommelerwaard 19-12, Herwijnen/Vuren 22-12, Gorinchem 22-12, CL Flakkee 28-12-1840. HPS a de koning 22-12-1840. AB a HPS 26-12-1840. AB a CL Flakkee 31-12-1840. CL Goes a HPS 13-1-1841. Verslag HPS a de koning 5-1-1841 en memorie van dezelfde datum, waarin Scholte de interne conflicten uit de doeken doet. Reakties CvdM a HPS 7-12 en 18-12-1840. LGCL a HPS 11-12-1840. CGdM a HPS 5-1-1841.

Wie anders dan Gij bragt het volk in 't algemeen zoo ver zulks plaats gehad heeft, van het inwendige tot het uitwendige? Van de behartiging van wezenlijke tot nietige dingen? Van het zien op de Kerkenordeningen etc. alsof het springaders van levend water waren? Tegenwoordig stemt Gij het weder toe, dat het inwendige het wezen der zaak is en het andere schors, maar het arme volk dat zich nu zoomin als vroeger even spoedig wenden kan dan Gij, moet er nu de schuld weder van hebben! Och Scholte, mogt Gij dit eens zien en er bij stil staan. Indien men eene kudde afdrijft, zoo komt ze voor een groot gedeelte om. Wat zeg ik, niet alleen eene kudde schapen, maar geheele legerbenden worden door afdrijving verwoest.

Ik ben gedurig tussen hoop en vrees, Geliefde Broeder. Daar Gij echter thans zelve het beginsel uwer handelingen aanroert, moet ik U schrijven dat het juist Uw beginsel is, 't welk mij zoo verdacht voorkomt, omdat ik tot op den beginne der Scheiding terugdenkende, U gedurig het tegenovergestelde uiterste heb zien drijven. Ik zal U slechts de hoofdpunten noemen: het aannemen van leden der gemeente; kleding; vrijheid vragen; boete betalen; Psalmberijming; formuliergebruik; kerkenordening; Kerkelijke vergaderingen. Mijne toegenegenheid tot U deed mij alles steeds ten goede wijzigen en schikken. En hetgeen ik al niet goed konde ten einde schikken liet ik daar, terwijl de liefde mij het goede deed hopen, al konde ik Uwe handelingen niet verdedigen. Maar ik ben gedrongen die slotsom te maken: Scholte is of zeer bekrompen en kortzigtig of onder den schijn van voor waarheid en Gods eer te staan, staat hij slechts voor eigen Concepten en eere. Durfde of kon ik nu maar het eerste geloven, maar dit te onderstellen wordt mij steeds betwist door zoovele bewijzen van bekwaamheid welke ik te duidelijk in U zie. Afgescheiden van Van Velzen en Uwe handel in die zaken te Amsterdam, wordt mij daardoor de zaak zoo zwaar en drukkend daar ik zoo hartelijk wenschte dat ik mogt zeggen: Ik verzeker mij van U betere dingen.'[28.]

In de loop van 1841 werd duidelijk, dat van een kerkverband op basis van het Utrechtse reglement voorlopig wel niet veel zou komen. In verschillende gemeenten in Scholtes gebied ontstond scheuring. Een deel van de kerken keerde zich van Scholte af, al liet een breuk met de andere 'Scholtiaanse' gemeenten nog op zich wachten. Behalve van Brummelkamp kreeg hij ook van Van Raalte de wind van voren: deze hield hem voor een oorzaak van beroering en ondergang der gemeente. Scholte bleef echter ontkennen dat hij fout zat. Hij trok zich terug op zijn Utrechtse - ook reeds gescheurde - gemeente en het werk daar. Verder verzorgde hij de opleiding van enkele leerlingen en de verschijning van een tweede serie van *De Reformatie.* Hij leek de ambitie om de kerken te besturen kwijt te zijn en preekte niet graag meer elders, uitgezonderd bij Wormser en bij mevrouw Zeelt. Ook begon zich bij hem een ontwikkeling in Darbistische richting af te tekenen, die hem samen met andere afwijkingen nog des te meer van zijn vroegere achterban verwijderde. En terwijl Scholte zich terugtrok, verwees hij de gemeenten

28. HPS a CvdM 7-1-1841. HPS a KR Assen (J.A. Smeedes) 12-1-1841. KR Herwijnen/Vuren a HPS 13-3-1841. HPS a CvdM 27-5-1841. AB a HPS 19-4-1841. Het *Ontwerp van reglement der Christelijke Vereeniging* in: *Handelingen en verslagen* 1198-1225.

naar Brummelkamp en Van Raalte. Zij moesten maar zien of ze aan de kerken beter leiding konden geven.[29.]

Behalve de kwestie-Scholte was er ook die van de herinvoering van de DKO in de verschillende provincies. Brummelkamp werkte vanuit Schiedam in een regio, waar de gemeenten in meerderheid Scholte volgden en zijn schorsing niet erkenden. In de provinciale vergaderingen van de oorspronkelijke 'Scholte-groep', gehouden in april en oktober 1841, was Brummelkamp praeses. Scholte was wel aanwezig, maar hield zich op de achtergrond. De kerken moesten positie kiezen ten aanzien van de besluiten van de synode van 1840: was die synode wettig en moest men zich voortaan aan de DKO houden of niet? De meningen waren zo verdeeld, dat men er geen besluit over kon nemen, dat voldoende steun in de vergadering vond. Brummelkamp was zelf niet bepaald de figuur om een warm pleidooi voor de DKO te houden. Het gevolg was, dat de ene gemeente zich aan de DKO hield en de andere niet. De kerkeraad van Schiedam was over deze verdeeldheid niet best te spreken. Hij sprak in november 1841 unaniem uit, voortaan geen vergaderingen meer te willen houden dan met hen, die de DKO volgens de verklaring van de synode van 1840 hadden aangenomen. Brummelkamp zat er bij dit besluit wat vreemd tussen. Hij volstond met te verwijzen naar zijn opvattingen, zoals ze in het verslag van de synode te vinden waren. De kerkeraad wilde wel graag, dat hij geheel zou terugkeren tot de DKO. Zijn reaktie was lakoniek: 'dat gij mij de punten aanwijst in welke gij die terugkeer van mij vraagt omdat ik niet weet te bedenken op welke punten gij het oog hebt'. Daar bleef het bij, zolang Brummelkamp in Schiedam diende. Na zijn vertrek nam de kerkeraad van Schiedam het initiatief tot een reconstructie van het verdeelde Zuidhollands kerkverband op basis van de DKO. Dit kwam met behulp van Van Velzen op 13 december 1842 tot stand. Naderhand bleef Brummelkamp zowel met dit kerkverband als met de 'Scholte-groep' contact houden.[30.]

In de Gelderse provinciale vergadering in mei 1841 nam Brummelkamp een soortgelijk standpunt in, dat de instemming kreeg van de kerken. Zij wilden in de kerkregering blijven bij het historisch-gereformeerd beginsel, maar onthielden zich van een stringent aannemen en bindend verklaren van de DKO. Toen Overijssel onder invloed van Van Velzen wel overging tot aanneming van de DKO, reageerde Brummelkamp in april 1842 nogal kritisch. Hij betreurde het, dat men de kerkorde weer tot twistappel gekozen had en

29. CvdM a AB 22-2-1841. HBarendregt a CvdM 8-3-1841. CvdM a HPS 9-3-1841. HPS a HJK 18-3-1841. WBergman a HPS 1-4-1841. HPS a CvdM 6-4-1841. KR Herwijnen/Vuren a HPS 13-4-1841. AB a HPS 19-4-1841. HPS a CvdM 27-5-1841. HPS a CGdM 7-7-1841. HPS a CGdM 7-8-1841. HPS a CvdM 8-9-1841. HPS a. CGdM 28-9, 22-11, 18-12-1841. Extract NCL Zuilichem 25-5-1842. HPS a CvdM 21-6-1842. HPS a CGdM 26-8, 15-4-1842. HPS a CvdM ?-5-1842. De tweede en een derde serie van *De Reformatie* verschenen in de jaren 1841-1847. Zie Oostendorp, *H.P. Scholte* 134-144. Daar ook meer over de darbistische neigingen. KR Zuilichem a HPS 24-5-1842. HPS a JPOggel 22-8-1842.
30. NPVSchGr 29/30-4-1841, 27/28-10-1841. AB a ACvR 11-8-1842. NKR Schiedam 2-11, 30-11-1841, 27-7-1842. NPVZHoll 13-12-1842. Over de verwikkelingen in deze jaren en de scheuring in het Zuidhollandse kerkverband: Smits, *Afscheiding* VII 53-87.

wekte de Overijsselse afgevaardigden op ‘zich niet met bijzaken onledig te houden’. Hij bestreed ook de eis van sommige broeders, dat aanstaande predikanten de kerkorde zouden ondertekenen.[31.]

Uit het boven verhaalde blijkt, dat Brummelkamp in de jaren 1841 en 1842 de DKO inhoudelijk niet bestreed, in de praktijk zich er aan wilde houden en evenmin vrijheid zocht om nieuwigheden in de gemeenten in te voeren. Zo ging hij bijvoorbeeld niet mee in de opvatting van Scholte en anderen, dat aan de ouderlingen ook de bediening van de sacramenten en de prediking kon worden opgedragen. Maar hij bleef volhardend weigeren een strakke binding aan de DKO te accepteren en dit tot criterium voor kerkelijke gemeenschap te maken. Dit standpunt heeft hem geen echte conflicten opgeleverd, al veroorzaakte het op langere termijn wel complicaties. In 1842 leidde het slechts tot enige distantie ten opzichte van de kerken in het noorden en in Noord-Holland. Men kan beslist niet zeggen, dat Brummelkamp in deze jaren aan Scholtes kant stond. Hij stond van de eerste predikanten wel het dichtst bij Scholte. Maar zijn kerkrechtelijk denken lag op een andere lijn. Brummelkamp was niet, zoals Scholte, een independent. Hij had ook niet, zoals Scholte, door eigen voorkeur bepaalde, vastomlijnde opvattingen over kerkordelijke thema's. De wijze van doen in de kerk was voor hem een adiaforon, zolang het maar tot stichting en vrede van de gemeente leidde en niet in strijd kwam met Gods Woord. In feite was Brummelkamps relativeren van de DKO in deze periode dan ook van heel andere aard dan Scholtes bestrijding ervan.

De synode van 1840 had Brummelkamp aangewezen om de volgende synode bijeen te roepen, wanneer hij daartoe van twee provincies een verzoek kreeg. Bij de uitvoering van die opdracht openbaarde zich steeds weer de onenigheid, die er in de kerken heerste. In april 1842 zou er synode worden gehouden in Leiden. Brummelkamp had daar op dat moment wel goede verwachtingen van. Hij had bij het inviteren een zekere selectie gemaakt. D. Hoksbergen en A. Flier beschouwde hij als ‘te weinig redemachtige wezens’. Van Ledeboer moest men volgens hem zo weinig mogelijk notitie nemen. Verder zag hij wel veel domheid en vooroordeel in de gemeenten heerschappij voeren. Maar hij geloofde, dat het gedurig samenkomen van ‘redemachtige’ broeders de kerken goed zou doen. Men bleek elkaar in de verschillende provincies immers ook te kunnen verdragen. Er moest toch een redelijke vorm van kerkverband mogelijk zijn? Helaas strandde het synodeplan. Utrecht vaardigde namelijk Scholte af. Deze vroeg uitstel van de synode vanwege gezinsomstandigheden. Dit bracht Brummelkamp in een moeilijk parket. Hij wist, dat sommige provincies de synode als onwettig zouden beschouwen, wanneer Scholte als afgevaardigde werd toegelaten. Aan de andere kant vond hij, dat niemand het recht had om bij voorbaat al een van de provincies of een deel van de afgevaardigden van deelneming uit te sluiten. Na overleg met De Cock, Meerburg en Van Raalte stelde Brummelkamp de synode voor onbepaalde tijd uit. Een voorstel van Scholte om een predikanten-vergadering te beleggen, liep eveneens op niets uit. Bij

31. NPVOv/Gld 18-5-1841. NPVOv 14-12-1841, 29-4-1842.

Brummelkamps terugkeer naar Gelderland in juli 1842 was de hereniging van de provincies dus nog geen stap naderbij gekomen.[32.]

Zolang een algemene synode uitbleef, vond een belangrijk deel van de onderlinge gemeenschapsoefening plaats via de provinciale vergaderingen. Vooral in de examenvergaderingen was Brummelkamp meer dan eens als deputaat aanwezig. Hij weigerde echter in 1842 zijn medewerking aan het examen van twee leerlingen van Scholte, omdat hij dit in strijd achtte met vroegere afspraken en met de schorsing van Scholte, met wie hij samen zou moeten examineren. Scholte had bij een eerder examen de kandidaat alleen door de ouderlingen laten onderzoeken. Volgens Brummelkamp kon de gemeente met zulke handelingen niet anders worden dan een 'ongeordende troep'. Uit deze stellingname bleek opnieuw een kritische distantie ten opzichte van Scholte.[33.]

7.4. Bezwaren tegen Brummelkamp in de Schiedamse gemeente

Welke kerkelijke en theologische positie Brummelkamp in deze jaren innam, blijkt niet alleen uit zijn optreden in de provinciale en landelijke vergaderingen, maar ook uit de kritiek die er op hem in de Schiedamse gemeente was. Brummelkamp was niet als eigen predikant aan de gemeente van Schiedam verbonden. In de praktijk nam hij er wel het grootste deel van de preekbeurten waar. Over het algemeen had men er veel waardering voor zijn persoon en prediking. Toch waren er bij een deel van de gemeente ook weerstanden. De bezwaren spitsten zich toe op zijn prediking en zijn optreden zonder ambtsgewaad. Daarmee openbaarden de algemeen aanwezige meningsverschillen zich ook op plaatselijk niveau.

In september 1841 preekte Brummelkamp over Openb. 14:13: 'Zalig zijn de doden, die in den Heere sterven'. Deze preek leidde in de gemeente tot beschuldigingen van remonstrantisme. In een kerkeraadsvergadering praatte men er met een aantal gemeenteleden over door. Een van hen had in de preek willen horen, dat de onbekeerde mens door God de Heilige Geest moest worden wedergeboren; daarbij had de predicator tegen hoogmoed moeten

32. NPVGron 26/29-10-1841 en 29/31-3-1842. NPVFrl 23/24-3-1842. NPVDr 27/28-5-1841 en 11-3-1842: het was aanvankelijk de bedoeling om op 13 april in Leiden synode te houden. NPVOv/Gld 18-5-1841 (daar een brief van Noord-Brabant 16-2-1841). NPVOv 12-12-1841, 29-4-1842. NPVGld 27-4-1842. NPVSchGr 27/28-10-1841. NPVNHoll 4-11-1841, 12-5-1842. NPVZld 6-4-1842. NCL Ommen 16-3-1842. PVNBrab a PVUtr 23-2-1841. KR A'dam a AB 15-3 en 8-4-1842; de kerkeraad had er ernstig bezwaar tegen, dat Brummelkamp o.a. het conflict Scholte-Van Velzen op de agenda wilde plaatsen. EL a JAS 22-4-1841. HPS a CGdM 18-12-1841. AB a ACvR 21-1, 17-3, 8-4, 18-5, 7-6 en 11-8-1842. HPS a CvdM 21-6-1842, ?-5-1842. HPS a CGdM 26-8-1842.

33. Het betrof hier een weigering inzake het examen van C. Steketee en W. Gardenier met verwijzing naar het examen van A.J. Betten te Noordeloos, NPVZld 5/6-7-1842. AB a ACvR 11-8-1842. HPS a CvdM ?-5-1842. Over het eerder genoemde verzet van Brummelkamp tegen Scholtes opvattingen over sacramentsbediening door ouderlingen: uittreksel CL Schiedam 29-10-1840. PV Scholte-groep a AB 31-10-1840.

waarschuwen. Het spreken van ‘wij moesten ons maar vastklemmen’ leidde volgens hem tot remonstrantisme. Een ander gemeentelid had al eerder met Brummelkamp gediscussieerd over de roeping en over de onmacht, maar gaf zich nu gewonnen: ze zag geen kans de apostelen en haar predikant tegen te spreken. Een van de diakenen wenste, ‘dat de leeraar meer in bijzonderheden en meer in 't gemoedelijke komt’. Een andere diaken verklaarde, ‘dat hij onder de toepassing zijnde meermalen twist, maar toch met de waarheid vereenigt ligt zoodat het aan hem liggen moet’. Er werd uitvoerig gesproken over ‘het geloof, geloofsverzekerdheid, gemoedsbestuur enz.’. Men voelde zich soms over de prediking bezwaard, maar kon tegen Brummelkamps nadere argumentatie niet op en moest zich gewonnen geven: dat het ruime aanbod der genade onschriftuurlijk en ongereformeerd zou zijn, was onbewijsbaar. Ook kon men Brummelkamp er niet van overtuigen, dat hij in zijn preken op allerlei bevindingen moest ingaan.[34.]

Toch bleef er onvrede bestaan. Dat bleek in april 1842. P. Zonne uit Delft bekwaamde zich onder leiding van Brummelkamp voor het leraarsambt en sprak onder andere regelmatig in Vlaardingen een stichtelijk woord. Tegen hem rezen nu soortgelijke bezwaren als tegen Brummelkamp. Zonne had zo maar herhaaldelijk gevraagd: ‘Wilt gij zalig worden?’. Een deel van de kerkeraad vond dat onrechtzinnig. Brummelkamp was het daarmee niet eens. Opnieuw kwamen nu de bezwaren tegen zijn eigen prediking ter sprake. Men kritiseerde zijn ‘verkondiging van het bevel des geloofs onbepaald tot allen die het hooren’. Hij bracht hun echter onder het oog, ‘dat zij (...) in tegenstand staan tegen de belijdenis onzer kerk gegrond op Gods Woord, met betrekking tot het bevel des geloofs en der bekeering’. Daarmee was de zaak voorlopig weer afgedaan.[35.]

Geruchten van onzuiverheid in de leer verspreiden zich echter snel. In juni 1842 werd in Arnhem verteld, dat volgens twee Schiedamse ambtsdragers dominee Brummelkamp ‘niet gereformeerd in de leere der drieëenheid’ zou zijn en dat de gemeente blij zou zijn, als ze van hem verlost werd. Dit bericht bleek op laster te berusten. Brummelkamp kreeg bij zijn vertrek naar Arnhem een deugdelijk getuigschrift mee, ondertekend door alle kerkeraadsleden. Er waren dus wel af en toe bezwaren, maar men durfde en kon hem niet voor ongereformeerd verklaren.[36.]

Over het ambtsgewaad is in Schiedam ook het een en ander te doen geweest. In november 1841 deed men Brummelkamp het ernstig verzoek om het ambtsgewaad weer te gaan dragen ‘om alle ergernis in en buiten de gemeente weg te nemen’. Hij reageerde daar uitvoerig schriftelijk op. Zou hij alleen uitgaan van zijn ‘personeel gemak en begeerte’, dan zou hij steeds het ambtsgewaad dragen. Maar ‘de vrees (...) om voedsel te geven aan terugkeering tot de Ceremoniedienst; het gevoel van verplichting om tegen die terugkeering te getuigen, de begeerte om de gemeente te leiden tot meer geestelijke overdenkingen, de zucht om mede te werken dat bewijzen de plaats des gezags in mogen nemen en dergelijke dingen zijn de redenen die

34. NKR Schiedam 21-9, 23-9, 5-10-1841.
35. NKR Schiedam 10-4 en 24-4-1842.
36. NKR Schiedam 17-6, 5-7, 18-7-1842. De verteller in Arnhem was de boekhandelaar J.H. den Ouden uit Amsterdam.

mij geleid hebben tot die kleding welke ik thans drage'. Dat was dan een 'eenvoudig en stemmig kleed in tegenoverstelling van de telkens veranderende mode'. Brummelkamp beschouwde deze visie niet als onfeilbaar en onopgeefbaar. Hij schreef: 'Daar ik God (...) wensch te vreezen en voor Zijn Woord beef, is het mijn gedurig biddend vragen, ook in deze zaak, wat ik moet doen, daar ik meer en meer bespeur, dat mijn gedrag in dezen zoo niet onvoorwaardelijk door allen dan toch door verre de meesten beoordeeld word alsof het uit wereldsgezindheid voortkwam en uit zucht om menschen te behagen; daar ik bespeur dat door het gedrag der andere en aankomende Leeraren in onze gemeenten de eenvoudige Godvreezenden hoe langs zoo meer in het denkbeeld gebragt worden dat de Leeraars welke zich als gewone menschen kleden de stichting der gemeente verwaarlozen, de zwakken ergeren, zich hunner bediening schamen en meer dergelijke dingen waarvoor ik hoop dat God mij bewaren zal'.[37.]

Uit het hier gereleveerde blijkt, dat Brummelkamp in Schiedam geen hooglopende conflicten heeft gehad. Wel tekende er zich op de punten van prediking en ambtsgewaad een eigen stellingname af, die in later jaren nog meer dan eens tot kritiek en veroordeling zou leiden.

7.5. Het kerkverband en zijn problemen in de jaren 1842-1846

Sinds juli 1842 woonde en werkte Brummelkamp weer in Gelderland, waar hij zich in Arnhem gevestigd had. Vandaaruit leefde hij mee in het bredere kerkelijk leven. De eenheid onder de afgescheidenen was ver te zoeken. In de laatste maanden van 1842 voltrok zich in Zuid-Holland een scheuring tussen DKO-gezinde en 'Scholtiaanse' gemeenten, die leidde tot de reconstructie van een DKO-gezinde provinciale vergadering. Brummelkamp bedroefde zich over zulk 'drijven' met de DKO en maakte bezwaar tegen de erkenning van deze nieuwe Zuidhollandse vergadering. Zijn vrouw schreef in die dagen: 'Wij leven wat de D.K.O. betreft in de vrijheid en blijheid, (het) is voor ons gelukkig maar bijzaak'.[38.]

Van zijn kant vatte Scholte in november 1842 het werk weer op om een reglement te ontwerpen voor een verband van kerken, die zijn kerkrechtelijke visie deelden. In mei 1843 nodigde hij namens zijn provinciale vergade-

37. NKR Schiedam 23-9-1841. AB a KR Schiedam 21-12-1841 naar aanleiding van het op hem uitgebrachte beroep van 30-11-1841. AB is overigens wel zijn leven lang de witte das blijven dragen (*Levensbeschr.* 170). A.W. Bronsveld, 'Een en ander over Ds. A. Brummelkamp', *Stemmen voor waarheid en vrede. Evangelische tijdschrift voor de protestantsche kerken* 48 (1911) 33.
38. NPVZHoll 13-12-1842. NPVZld 6-4-1843. Brummelkamp had de kerkeraad te Middelburg gewaarschuwd voor de 'revolutiegeest' van Dijksterhuis. NPVNHoll 4/5-5-1843. SvV a ACvR 16-12-1842. PMD a KR Well 22-3-1843. AB en vrouw a ACvR en vrouw 20-12-1842. HPS a CGdM 26-8-1842. AB a ACvR 11-8, 14-9, 21-11-1842. HPS a PMD 30-6-1843. Smits, *Afscheiding* VII 64-73. De verdeeldheid in Zuid-Holland leidde tot allerlei wanordelijkheden. Zo examineerde Brummelkamp samen met Van Raalte op verzoek van de kerkeraad van Schiedam de beroepen kandidaat H.A. Leenmans, in een bijzondere vergadering te Schiedam op 13-12-1843. Vgl. NCL Rotterdam 6-2-1844.

ring onder meer ook Brummelkamp en de gemeenten in Gelderland uit om aan de bespreking van het reglement deel te nemen. Ze deden echter niet mee.[39]

Brummelkamp was juist bezig langs een andere weg aan vereniging te werken, namelijk door het bijeenroepen van een nieuwe synode. Op 9 juni 1843 deed hij daartoe een uitvoerige beschrijvingsbrief uitgaan. Hij stelde, dat het meer dan tijd was voor zo'n vergadering. De 'in vele opzigten, zich zelve verwoestende gemeenten' moesten daar geleid worden 'tot zamenbinding en tot de gemeenschappelijke behartiging van de wezenlijke belangen der Gemeente'. Daarbij zou verdenking en verachting van broeders moeten plaatsmaken voor liefde en hoogachting jegens elkaar. 'Bij de erkentenis dat er ware vereeniging moet zijn, om gemeenschappelijk te kunnen werken, in het levendig besef dat zoowel in kerkregering, als in belijdenis waarachtige overeenstemming moet zijn, tusschen hen die als Gereformeerde gemeentens wenschen erkend te worden, zullen wij echter onder den aandacht moeten houden, dat wij, om op het gereformeerde, dat is: op het Christelijke standpunt te blijven, gedurig in omstandigheden zullen komen, waarin de gulden spreuk zal moeten worden behartigd: In het noodzakelijke eenheid; in het niet noodzakelijke vrijheid; in alles liefde. Immers is er verscheidenheid in het rijk der natuur, zelfs zoo zeer, dat twee bladen van denzelfden boom nog van elkander verschillen; het zal ons dan ook niet bevreemden, dat bij wezenlijke vereeniging van beginsel, in kerkregering en belijdenis, er toch nog verschil van beschouwing en gevoelen zijn zal onder de opzieners in de gemeente des Heeren'. Brummelkamp deed een klemmend beroep op de broederschap om nu te werken aan samenbinding in aanvaarding van elkaar en zich te wachten voor scheuring. Het zou een verschrikkelijke gedachte zijn 'dat onze verdraagzaamheid zich niet zoo ver zoude uitstrekken, dat wij hen in eene en dezelfde kerkgemeenschap niet kunnen dulden, met wie wij gelooven in den hemel te zamen te zullen zijn'. Men zou daarom geen provincies of afgevaardigden mogen verwerpen 'omdat zij in het stuk van kerkregering, eene andere zienswijze dan de onze openbaren'. Integendeel, men moest naar het voorbeeld 'onzer vrome vaderen, den in sommige stukken van ons verschillenden broeder met liefde dragen'.[40]

Bij het schrijven van dit bewogen appel heeft Brummelkamp ongetwijfeld gedacht aan de drie provincies, die in april en mei 1843 al hadden uitgesproken, dat ze alleen wilden vergaderen op grond van de DKO. Bovendien had men vanuit Zuid-Holland een aantal vraagpunten over de leer aan de orde gesteld, die ten dele teruggrepen op de conflictstof uit 1837. Zonder het met zoveel woorden te zeggen was daarmee een veroordeling van Scholte en zijn aanhangers gevraagd. Brummelkamp en zijn provincie stelden daarentegen voor om ter hereniging van de gescheurde gemeenten de schorsing van Scholte eenvoudig op te heffen, 'daar er genoegzaam bewijs gegeven is, dat de gemeente wars is van zoodanige dingen, waarom de schorsing plaats vond'. De afgevaardigden uit Gelderland kregen de opdracht mee 'zoo men

39. HPS a CGdM 1-1-1842. HPS a CvdM 9-11-1842. HPS a AB en de gemeenten in Gelderland 2-5-1843. De genoemde provinciale vergadering van de Scholte-groep werd te Leerdam gehouden op 26/27-4-1843. HPS a HGK 11-7-1843.
40. Oproep voor synode gedateerd 9-6-1843. NPVGld 9-11-1842, 7-6-1843.

op de aanstaande vergadering de zitting afhankelijk (zou) maken van de goedkeuring der vergadering van 1840 gehouden te Amsterdam, dan ook geene zitting te nemen maar te vertrekken'. De meningsverschillen stonden iedereen bij de voorbereiding van de synode dus levensgroot voor de aandacht. Brummelkamp trachtte daarom een weg van aanvaarding en vereniging te wijzen. De zwakte van zijn visie was, dat hij niet aangaf, waar de grenzen van de kerkrechtelijke en dogmatische tolerantie zouden moeten liggen.[41.]

Op woensdag 26 juli 1843 waren ruim veertig afgevaardigden uit alle provincies samengekomen om synode te houden in de kerk aan de Bloemgracht in Amsterdam. Voordat men een moderamen kon verkiezen moest eerst uitgemaakt worden, wie er wettig lid van de vergadering zouden zijn. Daarom werd aan Brummelkamp opgedragen de constituerende vergadering te presideren. Er waren globaal genomen drie stromingen: 1. Noord-Holland, Groningen, Drenthe, Friesland en Zuid-Holland (groep-P.M. Dijksterhuis) wilden alleen vergadering houden met hen die onvoorwaardelijk toetraden tot wat in 1840 over de DKO besloten was: 2. Zeeland en de 'Scholtiaanse' gemeenten in Utrecht en Zuid-Holland wilden beslist niet de DKO-1840 als basis aanvaarden, maar verder wel met alle partijen synode houden: 3. Gelderland, Overijssel en Noord-Brabant wilden zonder condities een vergadering van allen; alleen als enig gedeelte van de afgevaardigden geweerd zou worden om afwijking van wat vroeger besloten was, moesten ze heengaan. Volgens hen zou het onredelijk zijn om thans hen buiten de gemeenschap te sluiten 'die nimmer toegetreden waren maar steeds geprotesteerd hadden tegen hetgeen in 't jaar 40 was verrigt'.[42.]

Twee dagen lang discussieerden de broeders over de basis waarop men zou vergaderen. Men kwam echter geen stap dichter bij elkaar. Ook het bemiddelende standpunt van Brummelkamp en zijn provincies had geen samenbindende kracht. De afgevaardigden van Overijssel, Gelderland en Noord-Brabant verklaarden te moeten vertrekken, nu er geen echt algemene vergadering mogelijk bleek. Ze stelden de provincies die uitsluitend op basis van de DKO wilden vergaderen aansprakelijk voor de verbreking van de bestaande banden en de scheuring van de gemeenten. Wel verklaarden Brummelkamp en Van Raalte 'toch zooveel in hen zoude zijn alle verwijdering te keer te willen gaan en daarom ook bereid te blijven om overal te arbeiden waar men zulks (zou) verlangen'. Van Raalte las nog Ezechiël 34 voor. Brummelkamp deed een gebed. Daarna verlieten de twintig afgevaardigden van Overijssel, Gelderland, Noord-Brabant en de 'Scholtiaanse' provincies de vergadering. De overgebleven broeders probeerden onder leiding van Van Velzen verder synode te houden. Ook onder hen waren de meningsverschillen echter te

41. NPVGron 8-3, 17-7-1843. NPVFrl 20-7-1843. NPVDr 25/27-4-1843. NPVSchGr 26/27-4 en 18-7-1843. NPVNHoll 4/5-5-1843, 6-7-1843. NPVZHoll 11-4-1843. NPVZld 6-7-1843. NPVOv 11-4-1843, 4-7-1843. NPVGld 7-6-1843. De verschillende lastbrieven, die van veel belang zijn, in *Handelingen en verslagen* 308-344.
42. Alle stukken met betrekking tot de synode van 1843, in *Handelingen en verslagen* 267-380. Over deze synode ook H. Bouwman, *Crisis der jeugd* 46-58.

groot. Op woensdag 2 augustus gingen ze onverrichterzake uiteen. De synode was mislukt, een dieptepunt in de geschiedenis van de afgescheiden gemeenten.[43.]

Uit de hele gang van zaken blijkt, hoe de in 1840 uitgezette koers, ondanks het heengaan van de 'Dordtsgezinden' en zelfs afgedacht nog van het meedoen van Scholte en zijn medestanders, geen blijvende eensgezindheid kon bewerken. Ter verklaring van Brummelkamps houding diene het volgende. Hij zag in de scheuring in Zuid-Holland en in het exclusief eisen van instemming met de DKO een herleving van wat hij eerder al met de 'Zwolsen' had meegemaakt. Hij was bang, dat de kerken onder een nieuw juk zouden worden gebracht, waarbij verkettering en scheuring het gevolg zou zijn. In zijn overtuiging, dat een alleen maar aannemen van de DKO geen oplossing was, werd hij door het mislukken van de synode van 1843 onder leiding van Van Velzen bevestigd. Het werkelijke probleem voor de afgescheiden kerken was veel meer omvattend dan het al of niet aanvaarden van de DKO. Daar kon zeker wel een rustgevende werking van uitgaan. Maar er bleven nog te veel problemen over. De gemeenten moesten na de totale desoriëntatie en desorganisatie van de tijd vóór 1834 in tal van opzichten de weg terugvinden naar een eensgezind en gezond gereformeerd denken en handelen. Voor deze integratie en sanering was veel tijd nodig. Er moest een kerkelijke consensus groeien. Zonder die consensus was een confederatie onmogelijk. Het valt niet te ontkennen, dat Brummelkamp te ruim dacht over de grenzen van die consensus en confederatie. Maar het is evenmin te ontkennen, dat ook Van Velzen en zijn medestanders in 1843 aan de groei van een deugdelijke eenheid weinig hebben bijgedragen. Zij zochten hun kracht te veel in harde condities vooraf en hebben te weinig gedaan om een positieve visie op het gereformeerde kerkverband te ontwikkelen en daarin anderen op overtuigende wijze mee te krijgen. Van geen van beide kanten werd zodoende een aanvaardbare koers uitgezet. Een herstel van de eenheid leek verder weg dan ooit.

Na de synode belegde Brummelkamp met spoed een provinciale vergadering voor de Gelderse kerken. Uitvoerig deed hij daar verslag van de gebeurtenissen in Amsterdam. De meerderheid keurde de opstelling van de Gelderse afgevaardigden goed. Alleen de classis Hattem, waar de Groninger H.G. Poelman de leiding had, wilde handelen in overeenstemming met de provincies die aan de DKO-1840 vasthielden. Dit lokte een brede discussie uit over de verbindende kracht van synodebesluiten en over de betekenis van kerkordes. Toch was er uiteindelijk een redelijke mate van overeenstemming. Ook de classis Hattem wilde alle 'hardigheid' vermijden. Eenparig zette Gelderland de volgende beleidslijn uit: 'dat wij onder inwachting van den zegen des Heeren eenvoudig moeten voortgaan in het leiden en bedienen der Gemeenten gereformeerd in leer tucht en dienst zonder ons te laten medenemen tot scheuring der Gemeenten of tot verwerping van andere broeders'. Bijna eenparig oordeelde de vergadering ook 'dat zij hen niet verwerpen moet die de D.K.O. juist niet aannemen'.[44.]

43. Over het heengaan van Brummelkamp en Van Raalte: *Handelingen en verslagen* 307-308.
44. NPVGld 23-8-1843. NCL Hattem 17-8-1843.

De kwestie-Scholte werd eveneens besproken. Hoe moest het, nu geen synode daarover had kunnen oordelen? De meningen waren verdeeld. Brummelkamp behoorde tot de krappe meerderheid, die vond, 'dat wij de schorsing zooveel in ons is moeten opheffen'. Iedere gemeente zou dan vrij zijn hem 'weder de bediening des Woords te laten uitoefenen'. Hierover werd echter geen besluit genomen.[45.]

Hoe stond men sinds de synode van 1843 in de andere provincies tegenover Brummelkamp? Er bestaat nog al eens de indruk, dat hij het was, die sinds 1843 evenals Scholte buiten het kerkverband stond en in het isolement leefde. Dat is onjuist. Heel het kerkverband was uiteengevallen en men trok zich terug in de eigen provincie. Alleen Groningen, Friesland en Drenthe hadden een tamelijk goede samenwerking. Overijssel en Gelderland vormden een tweede samenwerkingsverband. Utrecht, Zuid-Holland en Zeeland hielden onder leiding van Scholte gemeenschappelijke vergaderingen, maar de samenwerking stelde er verder niet veel voor. Zeeland ontwikkelde zich trouwens steeds meer zelfstandig onder leiding van C. van der Meulen. Het onderhield in toenemende mate contact met Gelderland. Noord-Brabant hield zich omwille van de vrede afzijdig. Noord-Holland stond onder leiding van Van Velzen geheel apart; hier vond men nog de meeste aansluiting bij de DKO-gezinde kerken in Zuid-Holland. Het kerkverband lag dus in minstens vijf stukken uiteen. Het is dan ook onjuist om ten aanzien van de jaren 1843 tot 1846 te werken met termen als 'binnen' en 'buiten het kerkverband' of 'synodaal' en 'anti-synodaal' of 'dissident'.

Illustratief voor de onderlinge verhoudingen en voor Brummelkamps positie is het, te letten op de uitnodigingen die hij kreeg om als examinator in andere provincies op te treden. Conform een besluit van de synode van 1840 werden Brummelkamp en Van Raalte in 1844, 1845 en 1846 door de drie noordelijke provincies als examinatoren erkend en ingeschakeld. Dit in tegenstelling tot Van Velzen, die in maart 1844 in conflict kwam met de noordelijke provincies, omdat hij zich tegen het examineren en ordenen van nieuwe predikanten verzette, zolang er geen algemene vereniging was. Sindsdien stond Van Velzen met Noord-Holland in een groter isolement dan Brummelkamp en Van Raalte. Zij beiden werden bijvoorbeeld nog in 1844 uitgenodigd als examinatoren in het DKO-gezinde gereconstrueerde kerkverband van Zuid-Holland. Brummelkamp stelde trouwens ook van zijn kant veel prijs op een brede vertegenwoordiging uit de andere provincies, ongeacht de richting, wanneer er in Gelderland een examen plaatsvond.[46.]

45. NPVGld 23-8-1843. Ouderling vader Joh. Brummelkamp behoorde tot de vier die hem niet wilden laten voorgaan, voordat hij door een algemene vergadering was hersteld. Al in september 1842 meldde Brummelkamp, dat men in de Graafschap en andere gebieden Scholte hersteld wilde hebben (met beroep op 2 Sam. 13:39), AB a ACvR 14/19-9-1842.
46. Zie de notulen van alle provinciale vergaderingen in de periode augustus 1843 tot voorjaar 1846. Zie ook Reenders in: *Afscheiding Overijssel* 158-165. Over de positie van Noord-Holland met Van Velzen: KR A'dam a KRN Nd-Holl 27-8-1844. KR A'dam a PMD en BF 27-8-1844. SvV a KR Urk 25-3-1846. KR A'dam a CL Zwolle ?-4-1846. In Amsterdam ging men ervan uit, dat o.a. Overijssel zich ter synode van 1843 aan de 'vereeniging' had onttrokken en dat er daarom met deze provincie geen kerkelijke gemeenschap bestond. Men erkende daarom bijvoorbeeld ook de schorsing van B. Fijnebuik in 1846 niet. Op de PVOv/Gld in juni 1845 waren uit Groningen en Drenthe H.J. Budding, Hel. de Cock en W.A. Kok aanwezig. Deze vergadering besloot op haar beurt twee predikanten naar Groningen af te vaardigen.

Over Brummelkamps verhouding tot Scholte is het volgende te vermelden. Zoals we zagen, wilde hij het aan de plaatselijke kerken overlaten hem nog als geschorst te beschouwen of niet. De situatie was nogal wonderlijk. Een door een synode aangezegde schorsing duurde nu al drie jaar, terwijl een verdere procedure uitbleef. Een deel van de kerken erkende al bij voorbaat deze censuur niet. De kwestie waar het om draaide was intussen niet aktueel meer. Scholte bleef bereid om in de afgescheiden gemeenten te dienen. Zou men dan de censuur tot in het oneindige moeten laten voortduren? Brummelkamp meende dat men het opnieuw met Scholte moest proberen. Daar kwam nog een faktor bij. Scholtes vrouw overleed op 23 januari 1844. Door deze gebeurtenis voelde Brummelkamp, die zelf in die dagen ziek en zwak was, zich zeer geschokt. Intens leefde hij met Scholte mee. Oude banden werden weer voelbaar; Brummelkamp merkte hoezeer hij Scholte liefhad en aan hem verbonden was. Kort daarna wilde hij hem in Arnhem laten preken. Waarschijnlijk is dit niet doorgegaan. In juni 1844 was er opnieuw sprake van. Toen kwam er echter op de kerkeraad een brief van vijf leden die daar ernstig bezwaar tegen hadden, omdat ze de schorsing bleven erkennen. Brummelkamp weerlegde hen, maar ouderling Brummelkamp senior meende, dat Scholte beter weg kon blijven terwille van de rust en vrede in de eigen gemeente. In augustus 1844 stond Brummelkamp positief tegenover pogingen van de classis Leiden om de schorsing van Scholte opgeheven te krijgen. Ook leidde hij in juni 1845 de kerkelijke huwelijksbevestiging van Scholte met M.E. Krantz.[47.]

Deze houding van Brummelkamp roept wel de vraag op, of hij dan Scholtes afwijkingen in de leer niet zag. In toenemende mate ventileerde deze immers in *De Reformatie* ongereformeerde ideeën. In de gemeenten stuitten die herhaaldelijk op kritiek. Hoe Brummelkamp precies daartegenover stond is niet bekend. Zeker heeft hij aan *De Reformatie* zijn medewerking niet gegeven. Hij was en werd geen 'Scholtiaan'. Maar zijn tolerantie in dezen is onverantwoord groot geweest. Scholte had van hem goede gereformeerde tegenspraak moeten krijgen.[48.]

Wat Van Velzen betreft: tegenover hem stond Brummelkamp nogal kritisch; hij had met hem weinig contact. Hij schreef over hem en zijn aanhangers: 'Te lang maken die lieden de vertooning van vereeniging die zoo min bestond als iets ter wereld dan alleen in den goddelozen roep: ja wij zijn Dordsch of Gereformeerd of met de Kerkenorde vereenigd'. Brummelkamp beschouwde Van Velzen als een vijfde wiel aan de wagen.[49.]

Hij had van de oudgediende collega's alleen met Van Raalte een nauwe samenwerking en veel overeenstemming. Van kerkelijke vergaderingen verwachtte hij, terugziende op de mislukte synode, weinig heil: 'quot capita tot

47. AB a ACvR 23-1, 7-2-1844. AB a HPS 27-1-1844. Smits, *Afscheiding* IV 280. AB a HPS 1-2-1844. AB a ACvR 3-6, 1-8-1844. NKR Arnhem 4-6-1844.
48. De afwijkingen betroffen met name de eschatologie, de erfzonde en de verhouding van kerk en staat. Oostendorp, *H.P. Scholte* 134-144.
49. AB a ACvR 14-3, 17-4-1844, 20-12-1842.

sensus! En wat was de slotsom? radeloosheid voor die in vleesch zijne sterkte en wijsheid zocht, maar ontbinding van slaafsche banden voor hem die op het voetspoor der eerste predikers de gemeenten eenvoudig als gemeenten Christi zocht te leiden.' Van een nieuwe vergadering verwachtte hij 'liefdeloosheid, bekrompenheid vrees en beroering uwer eigene ziel.'[50.]

Het is duidelijk, dat Brummelkamp in deze jaren nog al wat gevaar zag dreigen van de kant van de 'Noordsche' of 'Drentsche' broeders. Dat vormde een speciaal punt van bespreking, toen hij in 1844 Van Raalte uitnodigde met zijn studenten naar Arnhem over te komen en daar samen met hem het opleidingswerk voort te zetten. Hij wierp de vraag op, of Overijssel door een eventueel vertrek van Van Raalte niet te veel werd bloot gegeven aan de 'Noordsche predikers'. Daarop stelde hij, dat 'die lieden ten deele zich zelven wederleggen en ten deel wederlegd worden door bekwame aankomende leeraren, die wij zoo God de bede verhoort tegen hen hopen te stellen'. Wel zag hij het als noodzaak de Overijsselse provinciale vergaderingen te blijven bezoeken. Dit wijst op een gespannen verhouding met de Groningers en Drenten. Vooral naar hun kant toe was Brummelkamp kritisch. Toch hield men elkaar van weerszijden nog vast en was de onderlinge band sterker dan het soms leek. Men was overtuigd afgescheiden. Men wilde ook in alles gereformeerd blijven. En men begeerde de eenheid. Men zette van 'Drentse' zijde soms wel vraagtekens bij Brummelkamps opstelling, maar het waren niet zoals ten aanzien van Scholte pertinente beschuldigingen; evenmin maakte men zich van hem los. Vooralsnog was men echter niet in staat de verschillen uit te praten of te overwinnen.[51.]

In de voorzomer van 1846 werd vanuit Groningen aan een nieuwe synode gewerkt. Inderdaad kwamen op 16 september 1846 afgevaardigden van zeven provincies in Groningen bijeen. Deze vergadering betekende het begin van een nieuwe fase in de 'crisis der jeugd'.[52.]

50. AB a ACvR 10-8-1844.
51. AB a ACvR 1-8-1844. Vgl. ook NCL Varsseveld 27-9-1844. De Moen waarschuwde in die tijd scherp tegen het zonder meer aanvaarden van kandidaten uit de noordelijke provincies. Ze werden daar z.i. te lichtvaardig predikant gemaakt.
52. Zie hierover verder hoofdstuk 12.

8. Het werk als predikant in de afgescheiden gemeenten

8.1. Het werk in de gemeen te van Hattem

Van oktober 1835 tot november 1839 heeft Brummelkamp als predikant van de afgescheiden gemeente in Hattem gefunctioneerd. Deze telde in die tijd 200 tot 300 leden. Daarnaast was er ook een aantal 'bijwoners', die zich niet bij de gemeente hadden aangesloten, maar wel geheel met haar meeleefden. Als regel hield men drie keer op zondag en een keer op woensdagavond kerkdienst, verdeeld in groepjes van 19 over verschillende huizen, om de vervolging te ontgaan. De vergaderplaats was dan een grote kamer of keuken, een stal of een werkplaats. Wanneer Brummelkamp niet elders was, preekte hij beurtelings een keer in een van de samenkomsten; in de andere werd dan een preek voorgelezen, meestal door een vaste voorganger. Dit verspreid vergaderen kwam de eenheid in de gemeente niet ten goede. Brummelkamp en een minderheid in de kerkeraad waren het er niet mee eens, maar schikten zich naar de 'vreesachtigheid' van de anderen.[1.]

Vergeleken met de hervormde kerkeraad was het aantal ambtsdragers groot: in 1837 waren er vijfouderlingen en vier diakenen. Daardoor was er een intensievere ambtelijke bearbeiding mogelijk. Vanwege de afstand ontwikkelde zich in Wezep al spoedig een half-zelfstandige wijkgemeente: het grootste deel hiervan volgde in 1838 oefenaar Dirk van Enk en ging over naar de Kruisgezinden. De Hattemse kerkeraad vergaderde normaliter een keer per maand. Opzicht en tucht over de gemeente vormden in de besprekingen de hoofdzaak. In onderscheid van de situatie in de Hervormde Kerk werd er van het begin af serieus kerkelijke tucht geoefend 'naar het bevel van Christus en zijn apostelen'. Op ongeveer tien personen moest men in de jaren 1836 tot 1839 de censuur toepassen. Herhaaldelijk moesten de broeders op vermaanbezoek. Voorzover is na te gaan kwam een regelmatig huisbezoek van de ouderlingen nog niet goed op gang. Soms maakte Brummelkamp zelf een rondgang door de gemeente. Met zijn kerkeraad vormde hij geen administratief regentencollege, maar een pastoraal team, dat probeerde aan de gemeente goede geestelijke leiding te geven en haar op te bouwen in het geloof.[2.]

In het kerkeraadswerk had het diakonaat een belangrijke plaats. Hattem had tamelijk veel behoeftigen. Soms kreeg men hulp uit andere gemeenten, waar-

1. NKR Hattem 22-4-1837. AB a HJB 14-1-1836. B. en W. van Hattem aan de gouverneur van Gelderland 24-12-1836 (concept). Wegens ziekte van De Moen en zijn vrouw werden in februari 1839 bij hen aan huis doop en avondmaal bediend, NKR Hattem 7-2-1839.
2. Ter vergelijking: de hervormde kerkeraad telde (voor 2000 leden) vier ouderlingen en vier diakenen. Zie voor het hier gestelde: NKR Hattem passim. Er zijn geen kerkeraadsvergaderingen genotuleerd van september 1836-februari 1837.

bij Brummelkamp bemiddelde. Hij had voor de materiële nood steeds een open oog en deed ook persoonlijk wat hij kon om daarin te voorzien.[3.]

Tot Brummelkamps takenpakket behoorde oorspronkelijk ook de catechese. Een regelmatige catechese-verplichting was echter moeilijk te combineren met zijn dienstreizen in en buiten de provincie. Vandaar dat deze taak al spoedig door zijn vader en later ook door anderen werd overgenomen.[4.]

Brummelkamps Hattemse jaren zijn voor hem lang niet gemakkelijk geweest. Als jongeman van net 24 jaar werd hij geroepen om mee leiding te geven aan een kerkelijk leven, dat onder zware druk stond door vervolging van buitenaf en onenigheid van binnenuit. Hij kreeg geen tijd om zich rustig in studie, bezinning en pastoraat te laten vormen. Hij werd meegesleept in de opwindende gebeurtenissen en snelle ontwikkelingen, die de afgescheiden gemeenten doormaakten. Positief in zijn optreden was, dat hij anderen niet overheerste. Maar anderzijds behoorden leidinggeven en organiseren niet tot zijn sterke kanten. Hij was niet steeds opgewassen tegen de taken, die op zijn schouders neerkwamen. Daar heeft hij het meer dan eens moeilijk mee gehad. In de zomer van 1836 maakte hij een ernstige crisis door. Hij meende soms, dat de afgescheiden gemeenten geen groter 'ballast' hadden dan zijn persoon. Uit gevoel van geringheid wilde hij wel uit de strijd weglopen en zich aan Gods zaak onttrekken. Uit die 'vreselijke diepte' trok de Here hem op. Maar het gevoel van eigen onbeduidendheid bleef hem af en toe kwellen. Het was voor hem een strijd om op Gods beleid nederig 'amen' te zeggen, zonder iets te kunnen zien of berekenen van de weg die voor hem lag. Bovendien leed hij onder de veelvuldige ellende in de gemeenten. In de trouwe en vrijmoedige gemeenten zag hij wel leven en werkzaamheid, maar in degene die 'om de vreeze en menschen-wil' daarbij ten achter stonden ontdekte hij dorheid. Onder die laatste hoorde ook de gemeente in Hattem. Hij kon echter door zijn spreken de mensen geen vrijmoedigheid geven. Dat dwong hem tot bescheidenheid, maar maakte zijn werk soms zwaar.[5.]

8.2. Vertrek naar Schiedam

In de loop van 1839 kwam Brummelkamp tot de overtuiging, dat hij niet langer in Hattem zou moeten blijven. Een vrij langdurig losmakingsproces ging daaraan vooraf. Al in het voorjaar van 1838 had hij een beroep gehad van de gemeente in Amsterdam. Hij had het eigenlijk wel willen aannemen, maar durfde zich niet van de Gelderse gemeenten losmaken, terwijl Amsterdam hem beslist als plaatselijk predikant wenste. Hij bedankte dus, maar voelde zich van toen af niet meer zo sterk aan de gemeente in Hattem verbonden. Daar kwam bij, dat hij zich in Hattem nogal in zijn mogelijkheden

3. Bijna elke vergadering werd er over het diakonale werk gesproken. Vgl. ook hoofdstuk 10. Hulp kwam uit Amsterdam, Heerde en Putten/Nijkerk. *De Reformatie* 1 (1837) 126.
4. NKR Hattem 5-9-1837, 5-4-1838, 4-4-1839: nader onderwijs voor volwassenen. Proces-verbaal door F.A.S.A. van Ittersum 9-2-1836: Brummelkamp is op 23-11-1835 begonnen met op maandag drie catechisaties te geven. Zie ook KR NHK Hattem a ClassBest Harderwijk 8-3-1836.
5. AB a HJB 29-10 en 31-12-1836.

beknot voelde. De afscheuring van Van Enk was een fikse en pijnlijke aderlating. Een centrale vergaderplaats voor meer dan 20 personen ontbrak. Zijn vermaningen stuitten op veel weerstand. Ook was er tot in de kerkeraad toe een afkerige houding tegenover hem vanwege zijn afleggen van het ambtsgewaad. Langzamerhand werkte hij meer elders dan in Hattem en dat met meer vrede. Het aanvragen van vrijheid en het aankopen van een kerkgebouw in maart 1839 mislukten ook al. Brummelkamp voelde daar de 'kastijdende hand des Heeren' in. Hij ging zich langzamerhand in Hattem als een indringer beschouwen, nu de Here hem daar zo weinig mogelijkheden voor effektieve arbeid gaf.[6.]

In die situatie ontving hij eind juni 1839 een beroep van de hem onbekende, kleine gemeente in Schiedam. Na enkele weken van beraad nam hij het aan. Na deze 'inwendige losmaking' moest nu de 'uitwendige', de officiële kerkelijke, volgen. Dit had echter veel voeten in de aarde. In de kerkeraad van Hattem, de classis Hattem en de classis Apeldoorn werd de zaak uitvoerig besproken. Zelfs werd er een speciale provinciale vergadering over belegd. Hattem en in mindere mate ook de andere Gelderse kerken hadden bezwaren tegen een eventueel vertrek. Geen wonder, want Brummelkamp was de enige predikant in de provincie en er was voorlopig ook nog geen opvolger in zicht. Bovendien had Brummelkamps optreden in deze kwestie iets onzekers. Hij verklaarde niet te zullen vertrekken als de kerkeraad en de classis het hem verboden. Dat was uiteraard vragen om bezwaren. Daar kwam bij, dat Scholte in Zuid-Holland nogal tegen dit beroep ageerde en er 'de ellendigste gevolgen' van voorspelde. Scholte was, evenals trouwens Van Raalte, op de provinciale vergadering in Wapenveld aanwezig. Daar werd besloten aan Brummelkamp geen losmaking te verlenen: hij moest de Gelderse gemeenten blijven verzorgen en in de provincie blijven wonen. Men accepteerde niet, dat hij zijn 'vaderlijke betrekking' tot de kerken in de regio zou opgeven voor een 'willekeurige' verbintenis elders. Achter deze opstelling lag onder meer de gedachte, dat het aannemen van een beroep alleen mogelijk was in wederzijdse overeenstemming tussen de betrokken gemeenten.[7.]

De gemeente van Schiedam, door correspondentie en persoonlijke aanwezigheid van afgevaardigden in de besprekingen betrokken, ging met het besluit van de Gelderse kerken niet akkoord. Zij hield Brummelkamp aan zijn gegeven woord. Begin november hakte deze eindelijk zelf de knoop door. In overleg tussen Hattem en Schiedam werd afgesproken, dat hij zowel de Gelderse gemeenten als die in Schiedam zou verzorgen en dat hij zelf zou

6. Nota bij NKR Hattem 18-7-1839 bevat brief AB 20-7-1837 aan de gemeente te Hattem. Over het beroep naar Amsterdam: KR A'dam a AB 19-1, 30-1, 16-2, 16-3 en 20-4-1838 en KR A'dam a KR Hattem 16-3 en 20-4-1838 en de afkondigingen aan de gemeente in Amsterdam op 12-1 en 20-4-1838.
7. Plet, *Handboek 1900* 286-293. Al in januari 1838 had Brummelkamp een beroep van Amsterdam ontvangen en was er een losmakingsproces op gang gekomen. AB a CGdM 4-7, 12-7-1839. WHCHoog a CGdM 10-7-1839. AB a gemeente in Hattem 20-7-1839. HSvH-vS a HPS 7-8-1839. ACvR a KR Schiedam 17-9-1839, namens de provinciale vergadering. NKR Hattem 4-7, 18-7, 24-7, 26-8, 11-9-1839. NCL Hattem 10-7, 3-9-1839. NCL Apeldoorn 3-8, 9-9-1839. NPVGld 17-9-1839. NPVZHoll/BenGld 29/30-8-1839.

beslissen over zijn woonplaats. Brummelkamp besloot vervolgens naar Schiedam te vertrekken. Hij wilde zich niet aan dat deel van het land onttrekken, waar men nog zo weinig prediking had gehad en waar voor Gods Woord een open deur was. Op zondag 24 november 1839 vierde Brummelkamp met de gemeenten van Hattem en Heerde-Wapenveld nog het heilig avondmaal. Kort daarna vertrok hij en arriveerde op maandag 9 december in Schiedam.[8.]

8.3. Het werk in de Schiedamse gemeente

In Schiedam kwam Brummelkamp op een terrein, dat tot dan toe voornamelijk door Scholte was bearbeid. In Zuid-Holland waren er ongeveer 18 gemeenten, in Beneden-Gelderland 9. Voor een regionaal predikant was er werk in overvloed. Onder de gemeente in Schiedam vielen ook Vlaardingen, Maassluis, Maasland, Rozenburg, Zwartewaal, Pernis en Poortugaal. De Afscheiding was er in 1835 begonnen. Eind 1839 telde de gemeente ongeveer 150 zielen. Zij vormde een classis met Den Haag, Naaldwijk, Delft en Rotterdam. Ze telde wat meer gegoede en ontwikkelde leden dan de gemeente in Hattem. Aanvankelijk vergaderde men in een kuiperij aan de Westvest; in januari 1842 betrok men een nieuw gebouwde kerk aan de Tuinlaan, waar ook de pastorie stond.[9.]

Brummelkamps verhouding tot de gemeente in Schiedam was nogal eigenaardig. Hij werd niet haar eigen predikant en werd er daarom ook niet bevestigd. Hij bleef immers verplicht tot verzorging van de gemeenten in Gelderland. Doordat hij in Schiedam woonde, kreeg men daar wel de meeste van zijn preekbeurten en leidde hij er meestal de kerkeraadsvergaderingen. Maar daarnaast claimde hij van het begin af de vrijheid om in andere gemeenten te preken en zich verder te wijden aan de opleiding tot het predikambt. Hij beschouwde zich dus als predikant in meer algemene dienst. Meer dan eens heeft men aandrang op hem uitgeoefend om zich volledig aan Schiedam alleen te verbinden, maar Brummelkamp heeft dit steeds afgewezen. Met het oog op zijn in die jaren tamelijk zwakke gezondheid, de veel-

8. NKR Hattem 26-9, 7-11, 14-11, NKR Schiedam 10-4, 15-5, 12-6, 10-7, 31-7, 20-9, 25-9, 20-11-1839. NCL Hattem 10?-11-1839. KR Schiedam a ACvR 26-9-1839. Van Raalte's oordeel was negatief: ACvR a CGdM 10-12-1839. NKR Schiedam 11-12-1839: Brummelkamp in Schiedam aanwezig. Na aankomst preekte Brummelkamp in Schiedam op 15 december 1839, AB a CGdM 17-12-1839. Vgl. de discussies over de posities van Van Velzen en Scholte, zoals die werd gevoerd in correspondentie en kerkelijke vergaderingen. Zie ook verschillende artikelen in *De Reformatie* uit die jaren over de problematiek van de 'verroepingen'.
9. Smits, *Afscheiding* VII, m.n. 254-260. A. van de Blom en J.J. Donkers, *De geschiedenis van de Gereformeerde Kerk van Schiedam* (z.p., z.j. (Schiedam 1981)). Brummelkamp woonde met zijn gezin aanvankelijk aan de Hoofdstraat, dichtbij het havenhoofd, vanwaar de veerboot naar Pernis overvoer. De pastorie werd al eerder betrokken dan de kerk, nl. in april 1841. In de zomer van 1841 kwamen ook Brummelkamps ouders en zus naar Schiedam. Zijn moeder stierf daar op 10-9-1841.

heid van het werk en de noodzaak meer tijd vrij te maken voor de opleiding adviseerde hij zelfs een ander als plaatselijk predikant te beroepen. In mei 1842 ging men inderdaad daartoe over en beriep de nog hervormde ds. B. Fijnebuik. Deze nam het beroep aan en werd op 17 juli 1842 door Brummelkamp bevestigd.[10.]

De Schiedammer jaren zijn voor Brummelkamp waardevolle jaren geweest. Enerzijds werden de afgescheiden gemeenten wel verscheurd door interne conflicten in de kerkverbandelijke samenleving. Maar anderzijds waren het in veel plaatselijke gemeenten toch ook jaren van consolidatie en uitbouw. Nu de gerechtelijke vervolgingen voor het grootste deel voorbij waren, had men van buitenaf rust en gingen de afgescheidenen een meer erkende positie in de samenleving innemen. Van maand tot maand kwamen uit de Hervormde Kerk nieuwe leden zich melden. Er kwam bovendien een groeiend kader van nieuwe predikanten, in eigen kring gevormd en opgeleid. Zij zorgden voor een betere bearbeiding, voor continuïteit en samenbinding in de gemeenten. Hun optreden betekende ook een evenwichtiger spreiding van leiderschap en verantwoordelijkheden. Brummelkamp werd in deze jaren minder voortgejaagd door de dagelijkse noden van de gemeente. Er was meer tijd en rust voor studie en bezinning. Er vormde zich bij hem in verschillende opzichten ook een vastere overtuiging. Hij deed ervaring op met afgescheidenen in verschillende delen van het land en raakte met een groot aantal gemeenten van meer nabij bekend.[11.]

Brummelkamp preekte in Schiedam meestal twee of drie keer op de zondag en een keer in een weekbeurt. Hij was, evenals vroeger en later, ruim in het aanbod van Gods genade aan arme zondaren. Onder deze prediking was er vooral in het eerste jaar veel groei van buitenaf. Van 150 leden bij zijn komst in 1839 groeide de gemeente naar ongeveer 450 leden bij zijn vertrek in 1842.[12.]

Hoewel Brummelkamp wel graag zelf had willen catechiseren, ontbrak hem daarvoor de tijd. Het werd daarom aan een lid der gemeente en aan student Wildenbeest opgedragen. Er heerste overigens in heel de gemeente grote onkunde. Dat was voor Brummelkamp mede aanleiding om te proberen de gemeente meer aktief bij de catechismus-dienst te betrekken. In januari 1841 kondigde hij af, dat hij de catechismus nu een keer had doorgepreekt en van plan was, die in het vervolg ‘catechetischer wijze’ te behandelen. Enkele ouderlingen of bekwame lidmaten konden zich aanmelden om daarbij te antwoorden op door hem voor te stellen vragen. Hiertegen kwam echter verzet in kerkeraad en gemeente. Men was van dergelijke nieuwigheden niet gediend. Brummelkamp keurde het beroep op ‘gewoonte’ en de overdreven

10. NKR Schiedam 11-12-1839, 2-8, 2-11, 30-11-1841, 10-4, 18-5, 7-6, 17-6, 18-7-1842. AB a ACvR z.d., 8-4, 18-5-1842 en z.d.. AHBrummelkamp a CGdM 4-6-1842. AB a CGdM en ACvR 7-6-1842, 11-8-1842. F.A. Kok had naar Schiedam geschreven, dat Fijnebuik ook de DKO moest ondertekenen.
11. Overkomst van leden in de periode-Brummelkamp: in de notulen van de kerkeraad worden er 136 genoemd, waarvan 106 in 1840. Toenemend aantal nieuwe predikanten: 1840: 9, 1841: 17, 1842: 19. Over Fijnebuik: de in noot 1 bij hoofdstuk 1 genoemde literatuur en verder Wesseling, *Afscheiding Overijssel* I 158-163.
12. Zie over bezwaren tegen de prediking hoofdstuk 5. De nieuwgebouwde kerk had een capaciteit van ong. 500 zitplaatsen.

vrees voor nieuwe vormen af. Hij toonde aan, dat het behandelen van de catechismus 'Prophetischer' wijze geheel overeenstemde met de bedoeling der vaderen en ook vanouds in gebruik was geweest. Hij zag het als een goed middel tot handhaving van de waarheid, ook tegenover eventuele dwaalleer van een predikant. Maar hij zag van zijn voornemen af, om de satan geen middel in handen te geven om de gemeente te verwoesten.[13.]

Een andere belangrijke taak was de kerkregering. In vele kerkeraadsvergaderingen heeft Brummelkamp bijgedragen aan de opbouw van de gemeente. Allerlei zonden riepen om bearbeiding. Herhaaldelijk moest ook Brummelkamp op pad, waar de verhoudingen door laster of twist waren verstoord, waar sexuele zonde was of bedrog, ontheiliging van de zondag of kerkverzuim. Soms waren er interne spanningen in de kerkeraad. Met veel ijver en pastorale wijsheid trad Brummelkamp daarin op. Hij was niet slap in de aanpak van de zondaren, maar ook niet afstotend in zijn vermaan. Waar nodig oefende men vastberaden tucht, vooral waar een wereldse gezindheid en levenswandel werd geconstateerd. Soms wilden ouders hun kinderen laten dopen, terwijl ze zeer onkundig waren inzake de betekenis van de doop. Brummelkamp wees hen dan niet af, maar stelde wel de doop korte tijd uit om ruimte te scheppen voor enig nader onderwijs. Het was hetzelfde beleid als hij in de hervormde gemeente in Hattem had gevoerd. De kerkdiensten, waarin Brummelkamp voorging, werden bezocht door een aanzienlijk aantal niet-afgescheidenen. Sommige van hen wilden ook het avondmaal in de afgescheiden gemeente meevieren. De kerkeraad weigerde dit en wekte de betrokkenen op om zich met belijdenis des geloofs bij de gemeente aan te sluiten. In latere jaren zou Brummelkamp nog dikwijls met deze kwestie te maken krijgen.[14.]

Brummelkamp heeft in Schiedam nogal eens bezwaren te verwerken gekregen, met name inzake zijn prediking en het ambtsgewaad. Toch heeft dit nooit tot een hooglopend conflict geleid. De wat losse relatie tussen hem en de gemeente gaf de nodige armslag om verschillen van mening te relativeren. Ook heeft hij nooit zijn eigen overtuiging aan anderen opgedrongen. Zijn integriteit was voor iedereen boven twijfel verheven. En als het er op aan kwam, was hij toch te overtuigd gereformeerd om hem met iemand als Scholte in één hoek te kunnen plaatsen. Opvallend blijk daarvan is de herhaalde wens van de Schiedammers, dat Brummelkamp hun vaste predikant zou zijn.[15.]

8.4. Het werk in de Gelderse gemeenten in de jaren 1840-1842

Toen Brummelkamp naar Schiedam vertrok, bleef hij verantwoordelijk voor de bearbeiding van de gemeenten in Gelderland. Hij reisde daarom af en toe oostwaarts om in het Gelderse te preken, de sacramenten te bedienen en

13. NKR Schiedam 1-1, 22-1, 22-4, 6-5-1840; 5-1, 13-7, 27-7-1841. Zie over Wildenbeest hoofdstuk 9.
14. Doop: NKR Schiedam 31-3-1841, 5-7-1842. Avondmaal: NKR Schiedam 2-2-1841, 1-3-1842. Voorts voor tuchtoefening de NKR Schiedam, passim.
15. In Schiedam was men over Brummelkamps vertrek meer bedroefd dan hij verwacht had, AB a ACvR 11-8-1842.

kerkelijke vergaderingen te leiden. In de vergaderingen ontmoette hij een hem vertrouwde groep gemeenten, waar zijn opvattingen over kerkorde en kerkverband door velen gedeeld werden. Uiteraard vormden de moeiten in het bredere kerkverband dikwijls een belangrijk onderwerp van gesprek. Verder gaf Brummelkamp informatie over de kerkelijke situatie elders in het land en over predikanten en studenten. Hij stimuleerde ook de organisatie en beoefening van het provinciaal en classicaal kerkverband. Hij nam het initiatief om te kollekteren voor predikantsweduwen en hulpbehoevende studenten. Hij trad op als examinator bij het onderzoek van aanstaande predikanten. Hij speelde een belangrijke rol in het bespreken en oplossen van problemen in plaatselijke gemeenten.[16.]

Door dit alles bleef hij in de Gelderse gemeenten de leidende figuur, bij velen vertrouwd en bemind, bij allen in hoog aanzien. Naar zijn komst werd in de gemeenten met verlangen uitgezien, wanneer hij met zijn hartelijke en blijmoedige manier van doen Gods genade kwam verkondigen en uitdelen in Woord en sacrament. Zo bleef ook in zijn Schiedamse periode de band met Gelderland bewaard.

In het voorjaar van 1842 maakte Brummelkamp plannen om Schiedam te verlaten en zich weer in Gelderland te vestigen. De gemeenten van Heerde en van Lochem brachten in die dagen een officieel beroep op hem uit, maar hij besloot zich in Arnhem te vestigen. In het laatst van juli 1842 vertrok de familie Brummelkamp met 'dienstbaren' en studenten naar Arnhem. Brummelkamp, dertig jaar oud, ging een nieuwe en heel belangrijke levensfase tegemoet.[17.]

8.5. Het werk in de gemeente van Arnhem

Arnhem was in 1842 en stad met ongeveer 15.000 inwoners. Brummelkamp betrok er met zijn gezin een groot huis op de wal, even buiten de St. Eusebiuspoort. In 1841 was er door de arbeid van ds. K. Wildeboer in Velp een gemeente geïnstitueerd, waartoe ook het kleine groepje afgescheidenen in

16. De relatie met Hattem: 17-5-1841: kerkeraadsvergadering, huwelijksbevestiging en vermaanbezoeken. Op 17-7-1841 werd H.G. Poelman in Hattem bevestigd. In de classis Hattem was Brummelkamp als praeses van de vergadering present (4 van de 6 keer) op 13-1 en 15-6-1840, 20-2 en 30-6-1841. Diverse keren was er contact per brief. In de classis Apeldoorn was hij praeses op 23-6-1840, 23-3 en ?-6-1841 (3 van de 8 keer aanwezig). Op 8-3-1841 werd hij beroepen in Apeldoorn. Op de PVGld was hij in deze periode steeds aanwezig: NPVGld 23-6-1840, NPVOv/Gld 25-9-1840, 18-5-1841, NPVGld 27-4-1842.
17. AB a ACvR 8-4 en 7-6-1842, z.d. (eind juni) 1842, 11-8-1842. Van een officieel afscheid met ontslag en approbatie was geen sprake. Brummelkamp preekte op 24-4-1842 in Arnhem en bracht er half mei nogmaals een bezoek. De verhuizing vond eind juli/begin augustus plaats. Over Lochem: G.H. Ligterink: 'De Oostindische buurt in Lochem' in: *Jaarboek Achterhoek en Liemers* IV (1981) 85-94. O.C. Broek Roelofs, *Herleefd verleden. Een eeuw zelfstandig gereformeerd kerkelijk leven. Gereformeerde Kerk te Geesteren-Gelselaar-Borculo* (Zuidlaren 1980). Ook vader Brummelkamp, zus Cato en de studenten Wildenbeest en Ten Bokkel gingen mee. (AB a ACvR 1-9-1842).

Arnhem behoorde. Deze kring bestond uit enkel onaanzienlijken, die volgens Brummelkamp ‘wel 's Heeren voeten met tranen kan natmaken in dankzegging voor de verlosssing der ziel, maar waarop de brave lieden zeer uit de hoogte neerzien’. Enkele weken na zijn aankomst belegde hij een vergadering met een zestal Arnhemse broeders en een ouderling uit Velp om over te gaan tot de vorming van een gemeente. Hij verklaarde naar Arnhem gekomen te zijn ter bevordering van Gods koninkrijk, om in Arnhem, Velp en wijde omtrek het evangelie te verkondigen. Hij nam tevens op zich, alles te doen om als herder de kudde behoorlijk te verzorgen. Wanneer hij zelf afwezig was, konden zijn studenten voorgaan in gebed en in het lezen van een preek. Verder las hij de artikelen 27-29 NGB voor om de aanwezige niet-afgescheiden vrienden te overtuigen van de weg, die de Here wilde, dat ze zouden betreden. In deze samenkomst werden ook maatregelen beraamd om het kerkelijk leven in Arnhem te organiseren. De verkiezing van een kerkeraad werd nog even uitgesteld. Voorlopig bleef Arnhem onder de kerkeraad van Velp ressorteren. Evenals in Schiedam werd Brummelkamp in Arnhem niet als predikant bevestigd en ontving hij er geen traktement.[18.]

Langzaam ontwikkelde de Arnhemse gemeente zich. Op 23 juli 1843 werden de eerste ambtsdragers bevestigd: een ouderling - vader Johannes Brummelkamp! - en drie diakenen. In oktober 1843 nam men een verbouwd pand in de Varkensstraat als kerk in gebruik; deze kon ongeveer 250 mensen bevatten. In diezelfde tijd ontving de gemeente koninklijke toelating en erkenning. De plaatselijke overheid stond tamelijk positief tegenover de afgescheiden gemeente.[19.]

Brummelkamps eerste arbeidsveld naast het werk van de opleiding lag in de gemeenten van Arnhem en Velp. 's Zondags preekte hij meestal in Arnhem. Op woensdagavond vervulde hij een ‘weekbeurt’ in Arnhem, op donderdagavond in Velp. Maar ook buiten Arnhem en Velp was er werk. De gemeenten in de classes Hattem en Apeldoorn hadden al enkele eigen predikanten. Maar in de andere gebieden waren Brummelkamps diensten zeer welkom. Dikwijls preekte hij in de Achterhoekse gemeenten. Verder vond hij een tijdlang een geopende deur voor prediking in onder andere Elst, Veenendaal, Scherpenzeel, Renswoude, Dieren en Zutphen. Van een spectaculaire groei van de afgescheiden gemeenten in deze streken was overigens geen

18. AB a ACvR 11-8-1842. E.J. Jansen, *De Kerk in 't midden. 125 jaar Gereformeerde Kerk te Velp (G.) 1841-1966* (Velp 1967). H.C. Endedijk, *Als een adelaar zijn vleugels... Geschiedenis van de Gereformeerde Kerk te Arnhem* (Kampen z.j. (1986)). J. Dijk, ‘Uit de geschiedenis van de Gereformeerde Kerk van Arnhem’, *Geldersche Kerkbode* november 1934 tot juli 1939. P.J. Oggel-de Bruyne, *Ik nu droeg Zijn Eerwaardes reismantel... Naar het dagboek van Adriaen de Bruyne Jzn., afgescheiden leeraar te Goes, geb. 1810* (Goes z.j.); over Brummelkamps huis ibidem, 34 en *Levensbeschr.* 191 en 380. Vergadering ?-8-1842 genotuleerd in het notulenboek van de latere kerkeraad. HPS a CGdM 26-8-1842. Zie ook H.C. Endedijk, ‘Kerk langs de rivier’ in: A.P. Crom e.a. ed., *Anderhalve eeuw gereformeerden in stad en land* (Kampen 1983-1986) VIII 36-37.
19. NKR Arnhem 18-7, 24-7-1843, idem ?-1-1843. Bij Koninklijk Besluit van 23-10-1843 werd de gemeente erkend.

sprake. Zelfs in Arnhem bleef het aantal afgescheidenen vele jaren beneden de tweehonderd.[20.]

Als regel preekte Brummelkamp in Arnhem 's zondags twee keer, 's morgens en 's avonds. Van de inhoud van zijn preken is helaas niets bewaard gebleven. Hij improviseerde ze na de nodige voorstudie, zonder er iets van op papier te zetten. Volgens zijn jongste zoon hebben zich in Arnhem zijn kanselgaven ten volle ontwikkeld. Hij bleef in zijn prediking ruim in het aanbod der genade. Ook in zijn Arnhemse tijd leidde dat een enkele keer tot bezwaren. Men klaagde dan dat hij 'het geloof' predikte. Het verkondigen van het bevel van geloof en bekering aan alle hoorders werd als remonstrantisme gekritiseerd.[21.]

's Zondagsmiddags hield Brummelkamp een tijdlang 'openbare catechisatie' over een artikel van de geloofsbelijdenis. Wellicht kreeg hier het idee gestalte, dat hij in Schiedam niet had kunnen verwezenlijken: een 'profetie', waarbij ook gemeenteleden aan het woord kwamen. In november 1844 stelde hij voor om 's zondagsmiddags 'kinderpreek' te houden. Hij achtte dat zeer nuttig voor zowel kinderen als volwassenen. Of dit ook is doorgegaan, is niet bekend. Wel blijkt uit een en ander, dat hij in Arnhem wat meer de vrije hand had in het vormgeven van de kerkelijke samenkomsten dan in Schiedam.[22.]

Brummelkamp gaf in Arnhem zelf de catechisaties voor de jeugd. Voor de jongere catechisanten gebruikte hij *Eenige korte vragen voor de kleine kinderen* van Jacobus Borstius. Hij liet hen niet naar een groter boekje overgaan, voordat ze alle vragen uit Borstius goed konden beantwoorden. Zij die zich voorbereidden op de openbare geloofsbelijdenis leerden uit het *Kort Begrip.* Zij moesten de vragen daaruit en naar aanleiding daarvan behoorlijk kunnen beantwoorden. Ook met de jongere catechisanten sprak Brummelkamp al over het heilig avondmaal als iets dat hen aanging. Hij drong aan op vroegtijdige belijdenis. In het algemeen had hij er slag van om met de jeugd om te gaan en trachtte hij de catechisaties zo smakelijk en levendig mogelijk te maken.[23.]

Sinds de zomer van 1844 hield Brummelkamp een catechese voor volwassenen in de pastorie. Deze avonden werden druk bezocht. Men was er niet verplicht tot responsie; wie het niet wilde, stond niet op het lijstje. Afwisselend kwamen de Heidelbergse Catechismus, het Kort Begrip en de brieven van het Nieuwe Testament aan de orde. Brummelkamp legde zich er op toe, de catechisanten door vragen te stellen zelf te laten nadenken en spreken. Teksten uit de Bijbel werden in hun context gelezen, onderling vergeleken en verklaard. Ook de andere belijdenisgeschriften en de liturgische formulieren kwamen daarbij ter sprake. Als de vijf kwartier om waren, las Brummelkamp vaak nog een gedicht voor, bijvoorbeeld uit de *Stichtelijke Mengelpoëzie* van Van Alphen, waarna besloten werd met gezang en gebed. Deze cate-

20. AB a HPS 1-2-1844. AB a ACvR 1-8-1844. AB a IdC 29-10-1844. *Levensbeschr.* 185: na het vertrek van Van Raalte werd de weekbeurt ten huize van Brummelkamp gehouden wegens het klein getal. In 1856 telde de gemeente 130 leden.
21. *Levensbeschr.* 175. NKR Arnhem 3-6-1845. Vgl. NCL Apeldoorn 6-6-1844.
22. NKR Arnhem ?-8-1842, 26-11-1844.
23. *Baz.* 31/40. AB a ACvR 7-2-1844.

chisaties hebben er veel toe bijgedragen de kennis van de Bijbel te vermeerderen en verkeerde opvattingen tegen te gaan. Ze behoorden tot Brummelkamps meest geliefde werkzaamheden.[24.]

In de kerkeraadsvergaderingen had Brummelkamp uiteraard een belangrijk aandeel in het opzicht houden en tucht oefenen over de gemeente. Vermanen bij ernstige zonden was dikwijls zijn werk. Bij twisten in de gemeente werd hij steeds te hulp geroepen. Ook in materiële aangelegenheden was hij zeer ter zake kundig. In de kleine Arnhemse gemeente had hij veel overwicht en kreeg hij veelal de ruimte om te handelen naar zijn persoonlijk inzicht. Enkele bijzondere punten vragen hier de aandacht.[25.]

1. De kerkeraad in Arnhem telde meer diakenen dan ouderlingen. Voor hun bevestiging werden ze in de classicale vergadering op hun bekwaamheid onderzocht. Brummelkamp was een sterk voorstander van deze methode, evenals Van Raalte, met beroep op 1 Tim. 3:10. Van periodieke aftreding was verder geen sprake, ook al was er door bijzondere omstandigheden wel eens wisseling van de wacht. Brummelkamp schijnt voorstander van een levenslange dienst te zijn geweest. Een nadere verantwoording ontbreekt echter. In Arnhem was het kennelijk geen omstreden punt. Opvallend is, dat Brummelkamp bij het verkiezen aan de gemeente de volle ruimte voor overleg en bezwaren gaf. Ook bij andere zaken werd dikwijls de gemeente samengeroepen en geraadpleegd. Een deelnemen van de manslidmaten in het kerkeraadswerk, zoals dit in de Achterhoek gebeurde, kwam hier echter niet voor.[26.]
2. Wanneer adspirant-leden zich aanmeldden voor aansluiting aan de gemeente, vond er eerst een onderzoek in de kerkeraad plaats naar hun belijdenis en wandel. Meer dan eens vormde daarbij de zondagsheiliging een punt van speciale overweging. Als regel werden de adspiranten aanvaard. De eerstvolgende zondag verschenen ze dan binnen het doophek en werden ze na beantwoording van drie vragen plechtig als lidmaat van de gemeente bevestigd.[27.]
3. In de toelating tot het avondmaal werd het belijdend lidmaatschap niet als exclusieve voorwaarde gesteld. Er waren trouwe kerkgangers, die, hoewel officieel geen lid, volledig met de gemeente meeleefden. Bij een avondmaalsviering was het moeilijk deze 'bijwoners' van de tafel te weren. Bij voorkeur werkte Brummelkamp er op aan, dat ze zich volledig bij de gemeente aansloten. Maar bij wijze van uitzondering namen ze ook wel zonder dat aan de viering deel. Daarnaast werden ook wel 'kinderen' toegelaten. Dat betekende zeker niet een algemene kindercommunie. In december 1842 ging het om 4 à 7 'kinderen', onder wie Brummelkamps eigen stiefdochter, die toen

24. NKR Arnhem 25-7, 8-10, 5-11-1844, 21-5-1846. *Levensbeschr.* 185. *Baz.* 31/40.
25. De gegevens geput uit NKR Arnhem, van augustus 1842 tot september 1848 goed bewaard. Over de periode daarna heeft J. Dijk in 1934 nog de beschikking gehad over losse vellen met aantekeningen van de vergaderingen; deze zijn intussen verloren gegaan.
26. Over de levenslange dienst: *Baz.* 29/5. Brummelkamp beschouwde de aftreding als een usance van de 'grote kerk', helaas bij de afgescheidenen overgenomen. Over de Achterhoek: Van der Sluis, *Independentisme in de Graafschap.* NCL Apeldoorn 21-1-1846. NKR Arnhem 12-4 en 27-5-1843.
27. NKR Arnhem, passim.

bijna 15 jaar was. Brummelkamp schreef: '(zij) namen de belijdenis des naams Christi op zich, ik geloof waarachtig hongerend en dorstend naar Christus.' Dochter Mientje zei daarbij: 'Ja vader, ja ik meen het wel.' Brummelkamp was heel blij met het kinderlijk geloof, dat zich hier openbaarde.[28.]
Men dient dit in verband te zien met de heersende opvatting over bekering en geloofszekerheid bij de afgescheidenen. Zij verwachtten bij hun opgroeiende kinderen een bepaalde en merkbare ommekeer, een komen tot geloof en bewuste geloofsverzekering. Vanaf dat moment van bekering beschouwden ze hen als behouden en zeker van het eeuwige leven. In de gemeente leefde men in dergelijke bekeringen ook sterk met elkaar mee. Dit moment viel niet altijd samen met de bevestiging als lidmaat van de gemeente. Toch kwam men soms tot toelating van - bekeerde - opgroeiende kinderen tot het avondmaal. Evenals voor de 'bijwoners' liet men voor de jongeren het bekeerd-zijn en bewust belijden prevaleren boven leeftijd en bevestigd-zijn als lidmaat. Zodoende vierden ook oudere doopleden soms al voor hun 'aanneming' het avondmaal. In deze praktijk stond Brummelkamp niet zo alleen, als wel eens gesuggereerd wordt. Als voorbeeld is hier allereerst J. van Andel te noemen, die in Gorinchem op 12-jarige leeftijd zijn geloofsbelijdenis aflegde. Wat verder het aangaan van mensen betreft, die nog tot de Hervormde Kerk behoorden, dit kwam in veel gemeenten voor. In de Kamper kerkeraad bijvoorbeeld werd na 1851 de kwestie meermalen besproken. Een besluit om niet-leden niet toe te laten, bleek in de praktijk niet houdbaar. Nog in 1880 waren er in Kampen enkele hervormden onder de avondmaalsgangers. Het grote bezwaar was uiteraard, dat zij niet aan het kerkelijk opzicht waren onderworpen. Toch konden veel afgescheidenen zich erin vinden hen toe te laten, wanneer ze bekend stonden als gelovigen en getuigenis hadden van een vrome wandel. Hen weren was moeilijk, omdat men nog in een 'tijd van uitgang' leefde. De stroom van wie de Hervormde Kerk verlieten bleef gestaag doorvloeien. Duizenden waren jarenlang 'bijwoners' bij de afgescheidenen. In Kampen werd hun aangaan aan de tafel des Heren in 1867 onder W.H. Gispen expliciet getolereerd, mits ze zich tevoren meldden bij de predikant; eventuele bezwaren zouden dan behandeld kunnen worden in de kerkeraad.[29.]

4. Herhaaldelijk vormde de huwelijksbevestiging van niet-leden van de gemeente onderwerp van gesprek. Dat pure buitenstaanders geen bevestiging konden krijgen, was duidelijk. Maar als het om 'bijwoners' ging, lag het anders. Brummelkamp werkte erop aan, dat ze lid van de gemeente werden

28. NKR Arnhem 19-10-1843, 14-5-1844, 11-7-1844, 26-2-1846, 30-4-1846. AB a ACvR 20-12-1842.
29. C. Lindeboom, 'Kort levensbericht van ds. J. van Andel' in: J. van Andel, *Het evangelie naar de beschrijving van Lukas aan de gemeente toegelicht* (Kampen 1932) I-XVIII, speciaal II. NKRKampen 1867 z.d., vgl. 5-4, 6-12-1852, 16-10-1854, 29-3-1855, 23-9-1858, 17-4-1862, 5-6-1863, ?-8-1865, 2-11-1871, ?-1-1880. Cijfers betreffende bijwoners in *Wekstem* 2 (1866) no. 46. Vgl. De Bruijne, *Ik droeg* 56: tweederde van de hoorders in Goes niet afgescheiden. Vgl. over de toelating tot het avondmaal ook H.P. Scholte in *De Reformatie* 8 (1840) 214-219.

vóór hun huwelijk, maar het was voor hem geen conditio sine qua non. Ook was hij bereid in sommige gevallen een gemengd huwelijk te bevestigen, dit in tegenstelling tot Van Raalte.[30.]

8.6. Conclusie

Brummelkamp is eigenlijk nooit gewoon predikant geweest in een afgescheiden gemeente. Zowel in de turbulente jaren in Hattem als later in Schiedam en Arnhem functioneerde hij als een soort free-lance predikant en heeft hij veel werk gedaan buiten het plaatselijk gemeentelijk leven. De uitzonderlijke kerkelijke situatie en het eigen vermogen van hem en zijn vrouw stelden hem in staat een dergelijke onafhankelijke positie in te nemen. Die bood hem ruimte zowel voor het verzorgen van andere gemeenten als voor het opleidingswerk. Hij had daarbij een grote mate van zelfstandigheid om zelf de prioriteiten te stellen en een bepaald beleid te voeren. Soms had dit negatieve effekten. Er was bijvoorbeeld onvoldoende stabiliteit en uniformiteit in het kerkelijk handelen. Ook was er tussen hem en zijn ‘medeoudsten’ wel eens een ongewenste distantie. Maar over het algemeen is Brummelkamp in de twintig jaar van zijn predikantschap tot zegen van de gemeenten werkzaam geweest.

30. NKR 5-12-1843, 26-2-1846. NCL Ommen 25-1-1844.

9. De opleiding van predikanten

9.1. Eerste aanpak van het opleidingswerk

Al in de dagen van de eerste afgescheiden synode in maart 1836 werd Brummelkamps inzet gevraagd voor de opleiding van predikanten. Een van de afgevaardigde ouderlingen, V. Koningsberger uit Leiden, had namelijk ambities om een theologische opleiding te volgen. Men achtte Brummelkamp onder zijn collega's het meest geschikt om daaraan leiding te geven. Zo kwam Koningsberger naar Hattem. Zijn verblijf daar was echter van korte duur. Brummelkamp vond zichzelf onbekwaam tot het geven van een voldoende opleiding en haalde hem over om in Genève aan de Ecole de Théologie te gaan studeren. Koningsberger vertrok daarheen in september 1836.[1.]

Vooral na de synode van 1837 deed de behoefte aan predikanten zich dringend gevoelen. De gemeenten groeiden, hun positie stabiliseerde zich en er was nauwelijks aanwas uit de kring van de hervormde predikanten te verwachten. Mede ter oplossing van de oefenaarskwestie moest er in het groot gebrek aan geordende predikanten worden voorzien. In de loop van 1838 besloot men in de verschillende provincies, dat de gemeenten mannen uit hun midden moesten kiezen, die na enige opleiding geschikt zouden zijn voor het predikambt. Ze zouden dan hun opleiding krijgen bij een van de dienstdoende predikanten. Dit was een methode, die het midden hield tussen de normale studie en de weg van artikel 8 DKO. Scholte startte zijn opleiding in december 1838 in Utrecht, De Cock in april 1839 in Groningen, Dwingelo en Beilen, Van Raalte in mei 1839 in Ommen. In het voorjaar van 1839 sloeg ook Brummelkamp de hand aan de ploeg. Hij had er spijt van gekregen, dat hij destijds Koningsberger had laten gaan. Nu stemde hij erin toe, dat Gerrit Wissink uit Varsseveld bij hem in Hattem zijn studie kwam voltooien. Deze had reeds een eerste opleiding gekregen bij ds. J.F. Haastert in Wertherbruch. In september 1839 kreeg Brummelkamp zijn tweede student: Jan Wildenbeest, die door de gemeente van Varsseveld als haar aanstaande predikant verkozen was.[2.]

Al spoedig kwam Brummelkamp tot de conclusie, dat voor het geven van een behoorlijke opleiding eigenlijk de samenwerking van minstens twee predi-

1. AB a IdC 3-5-1851. NKR Hattem 7-5-1836. Over Koningsberger: vooral Smits, *Afscheiding* VI 187-223 en de daar genoemde literatuur. Een portret van hem: idem VII 396. Na Brummelkamps vertrek heeft men tevergeefs geprobeerd Koningsberger in Hattem als predikant te krijgen. NKR Hattem 26-7-1840.
2. Over de verschillende opleidingen: *Sola Gratia* 7-20. De Graaf, *Monument* 5-26 en *Tot de prediking* 14-40. AB a IdC 3-5-1851. NPVGld 7-2-1838. NCL Apeldoorn 4-6-1838, 3-8-1839. Voor Wissink o.a. ook een gift vermeld in NPVGron 12/13-3-1839. Wissink ontwikkelde zich bij Haastert niet naar Brummelkamps zin en kwam daarom naar Hattem. Over J.F. Haastert: Smits, *Afscheiding* V 327; VI 300-302. NKR Varsseveld 11-9-1839. *Levensbeschr.* 112-113. *De Reformatie* 1 (1837) 250, 394; idem 2 (1837) 58-59; idem 3 (1838) 308.

kanten vereist was. Dit temeer, omdat het onderwijs in de talen daarbij 'hoogst wenschelijk en noodzakelijk' was. In overleg met zijn kerkeraad en met Van Raalte stelde hij daarom op 15 oktober 1839 aan de gecombineerde provinciale vergadering van Overijssel en Gelderland voor, dat Van Raalte en hij de vrijheid zouden krijgen om ten behoeve van de opleiding in dezelfde plaats te gaan wonen. Na bespreking liet men de beslissing aan de beide predikanten over. Van dit plan kwam voorlopig echter niets terecht. Korte tijd later viel de beslissing om naar Schiedam te verhuizen. Eerst was er sprake van, dat Wissink en Wildenbeest in Ommen verder zouden studeren. Maar tenslotte trokken ze mee naar Schiedam, waar Brummelkamp het werk van de opleiding voortzette.[3.]

9.2. Het opleidingswerk in Schiedam

In Schiedam heeft Brummelkamp meer dan tevoren tijd vrijgehouden voor het opleidingswerk. Zijn eerste student, G. Wissink, studeerde in september 1840 af en werd predikant in Genemuiden. Aan zijn tweede student, J. Wildenbeest, drie jaar ouder dan hijzelf, was Brummelkamp bijzonder gehecht. Hij verklaarde later, dat de Here hem door Wildenbeest zeer had gezegend. 'Mag ik denken dat ik eenige manier van doen in deze gekregen heb, het is zoo ik acht in den middelijken weg door hetgeen hij was en niet was'. Als derde student kwam in de loop van 1840 de Achterhoeker J.W. ten Bokkel, daartoe verkozen door de gemeente in Winterswijk, in Schiedam studeren.[4.]

Maar er was meer animo. Wijnand Gardenier uit Piershil studeerde eerst bij Scholte, maar bracht in Schiedam het laatste driekwart jaar van zijn studie door. De ontslagen onderwijzer J.L. Lankhorst uit Schoonhoven kwam eveneens bij Brummelkamp studeren. Verder werd ook P. Zonne uit Delft door hem bij zijn studie min of meer gecoached. Het liefst had Brummelkamp studenten, die door een gemeente voorlopig beroepen en hem ter opleiding gestuurd werden. Maar ook anderen hielp hij. Wel hield hij steeds de vereisten van de Heilige Schrift voor ogen. Wie onvoldoende bekwaamheid toonde, werd door hem afgewezen of kreeg na verloop van tijd het advies de studie te staken.[5.]

Brummelkamp heeft altijd bijzonder veel vreugde in dit werk gehad. Hij pleitte in de kerkelijke vergaderingen telkens weer voor verbetering van de opleiding. Zowel in september 1840 als in augustus 1841 bracht hij opnieuw het plan ter sprake, dat Van Raalte en hij hun opleidingen in één plaats zouden verenigen. Daar kwam echter nog niets van.[6.]

Over de vormgeving van de studie in de Schiedamse tijd is weinig bekend. De studenten kwamen uiteraard geregeld in de pastorie voor aanwijzingen en

3. NPVOv/Gld 15-10-1839. NKR Hattem 3-10-1839.
4. AB a IdC 3-5-1851.
5. W. Gardenier a CvdM 23-11-1842. AB a ACvR 8-4, 11-8-1842. Over P. Zonne: F.L. Bos, *Kruisdragers. Nieuwe verhalen uit afgescheiden kringen* (Kampen z.j. (1984)) 35-47. NKR Schiedam 10-8-1841.
6. NPVOv/Gld 25-9-1840. HPS a CGdM 7-8-1841.

lessen. Aan de studie van de bijbeltalen werd goede aandacht besteed. Na verloop van tijd mochten de studenten af en toe voor de gemeente een preekvoorstel houden. Wildenbeest verzorgde een deel van de catechisaties en woonde de kerkeraadsvergaderingen vaak bij. Zo werd er ook gewerkt aan praktische vorming. De studie van deze eerste leerlingen duurde ongeveer drie jaar. Wanneer er een band met een beroepende gemeente was, kon deze nauwelijks zo lang op haar aanstaande predikant wachten.[7.]

Algemeen ging er van de opleiding bij Brummelkamp een goed gerucht uit. Zelfs dreigde hij daardoor Scholte concurrentie te bezorgen. Brummelkamp betoonde zijn studenten veel hartelijkheid en zette zich volledig in om hen zoveel mogelijk verder te helpen. Zeker heeft hij hun ook iets meegegeven van zijn eigen zicht op de prediking, het aanbod der genade, de kerkorde en het kerkverband. In de Schiedamse opleiding werd mede het fundament gelegd voor wat later de 'Gelderse' richting heette. Wildenbeest en Ten Bokkel waren er karakteristieke vertegenwoordigers van. Bovendien werd via Gardenier en Lankhorst, die beiden predikant in Zeeland werden, een band gelegd met de Zeeuwse kerken. Naderhand stuurde men de meeste Zeeuwse studenten naar Brummelkamp ter opleiding.[8.]

Naast het direkte opleidingswerk werd Brummelkamp ook vaak betrokken bij het examineren van kandidaten in andere regio's. In de jaren 1840-1842 werden in de afgescheiden gemeenten ongeveer veertig kandidaten tot het ambt toegelaten, van wie ongeveer dertig in de drie noordelijke provincies. In veel gevallen hadden ze al een staat van dienst als ouderling of oefenaar. In een studie van soms amper een jaar werden ze klaargestoomd om predikant te worden. Brummelkamp was zeer gesteld op een deugdelijke opleiding, ook in de talen. Maar hij onttrok zijn medewerking niet aan de toelating van minder bestudeerde mannen. Wel waarschuwde hij steeds om goede orde en voorzichtigheid bij het aanstellen van nieuwe predikanten in acht te nemen. In toenemende mate werd hij de man, die zich geroepen zag te werken aan verbetering van het niveau van de opleiding.[9.]

9.3. Eerste fase van de opleiding in Arnhem

Bij zijn aankomst in Arnhem in de zomer van 1842 nam Brummelkamp drie leerlingen mee: Wildenbeest, Ten Bokkel en Lankhorst. In 1842 en 1843

7. W. Gardenier a CvdM 23-11-1841. NKR Schiedam, passim, o.a. 17-9 en 23-11-1841.
8. ACTris a CvdM 14-7-1841. Concurrentie: HPS a CvdM 8-9-1841. NPVZld 5-7, 6-10-1842, 4-1, 6-4, 6-7-1843 en verder de notulen van de PV Zeeland in de jaren 1844-1854 passim.
9. Op de hieronder met een * gemerkte vergaderingen was Brummelkamp persoonlijk aanwezig; op de overige was er van hem een brief. NPVGron 16/18-3-1840, 25/26-5-1841*, NPVFrl 10-6-1840*, NPVDr 20/21-3-1840, 27/28-5-1841*, NPVOv 29-4-1842*, NPVGld 25-9-1842*, NPVZld 5-7-1842. NCL Leiden 9-3-1841*. Ook was Brummelkamp op 24-5-1842 bij een examen in Noord-Brabant: AB a ACvR 10-5-1842. HPS a CvdM ?-5-1842 en AB a CGdM en ACvR 7-6-1842.

kwamen daar nog zes anderen bij. Nog meer dan in Schiedam probeerde Brummelkamp zich voor het opleidingswerk vrij te maken. In oktober 1842 liep hij met het plan rond om de Hebreeuwse grammatica van Gesenius in het Nederlands te vertalen, omdat zijn studenten geen Duits kenden. Voor de kerkgeschiedenis bestudeerde hij de diktaten van zijn Leidse leermeester Kist. Hij zorgde ook, dat al zijn studenten een exemplaar konden kopen van de tiendelige kerkgeschiedenis van Milner; daar was volgens hem veel levenswijsheid, bevinding en terechtwijzing in. Over de opzet en de inhoud van de studie in deze periode is echter weinig bekend. Men krijgt de indruk, dat de leermeester er niet zo veel lijn en discipline in had. De grote niveau-verschillen tussen zijn leerlingen en het tijdgebrek waarmee hij te kampen had, maakten, dat hij van dag tot dag maar deed wat zijn hand vond om te doen.[10.]

De eerstgenoemde drie studenten voltooiden in 1843 hun studie. Twee anderen werden wegens wangedrag weggezonden. Eind 1843 had Brummelkamp nog vier leerlingen over, onder wie de huisonderwijzer van zijn kinderen. Een plan om met behulp van de niet-afgescheiden A.B. Veenhuizen, die in Genève gestudeerd had, de zaak van de opleiding breder op te zetten, werd op een dubbele provinciale vergadering in Zwolle in november 1843 besproken, maar het vond onvoldoende steun. In de laatste maanden van 1843 was Brummelkamp dikwijls zwak en ziek; in de eerste dagen van 1844 stuurde hij daarom A.C. Tris, S. Goudsmit en J.H. Donner een week naar Ommen om daar te hospiteren bij Van Raalte. Hij hoopte hen daardoor zo ver te krijgen, dat ze bij Van Raalte de studie zouden voortzetten. De hospitanten maakte er de lessen van Van Raalte en van zijn secondanten A.B. Veenhuizen en A.Ph. Zweedijk mee. Na hun terugkeer werd alles uitvoerig met Brummelkamp overlegd. Deze was aan het einde van zijn krachten en had grote behoefte aan rust. Dagelijkse colleges zou hij voorlopig niet kunnen geven. Daarom adviseerde hij zijn leerlingen naar Ommen te verhuizen. Tris, de verst gevorderde, vertrok inderdaad. Goudsmit en Donner bleven echter in Arnhem en kregen van Brummelkamp nog wat onderwijs in de voorbereidende vakken, samen met C. van Malsen, de huisonderwijzer.[11.]

10. AB a ACvR 11-8, 1-9, 14/19-9, 30-9, 14/21-10, 20-12-1842. Joseph Milner, *Geschiedenis der kerk van Christus*, uit het Engels vertaald door M.J. Chevallier. Amsterdam 1835-1842, 10 delen. Zie over dit werk: J.J. Herzog en A. Hauck ed., *Realencyclopädie für Protestantische Theologie und Kirche* XIII (3e druk; Leipzig 1903) 73-77.
11. AB a ACvR 1-1, 23-1-1844. ACTris 1-1, 16-1-1844 a CvdM of PVZld. W. Zegers a CGdM 11-2-1844. NKR Ommen 25-9-1843. Over A.B. Veenhuizen: Kluit, *Reveil* 288-289. Smits, *Afscheiding* VI 215, noot 87 niet geheel correct. Hij was afkomstig uit Zwolle, studeerde in Genève, maar had geen getuigschriften. Informatie van Merle d'Aubigné was negatief over zijn gedrag. Van Raalte liet hem oktober 1843 - januari 1844 ook wel voor zich preken. Zie over zijn entree in de afgescheiden kerken: Wesseling, *Afscheiding Overijssel* II 211-213. NPVOv 8/9-11-1843. NCL Hattem 07-11-1843. Eind 1843 verschil van mening over het laten preken van Veenhuizen (bij wijze van kennismaking), NCL Arnhem z.d. (7-12-1843). Hij werd gewaardeerd als een uitstekend docent in de klassieke talen. AB a ACvR 8-8-1844. HPS a CvdM 15-8-1844. De notulen van de classis Ommen tussen 25-1-1844 en 20-1-1847 zijn niet bewaard gebleven. Gegevens over de opleiding van Van Raalte bij Reenders, 'A.C. van Raalte' in: Pereboom e.a., *Afscheiding Overijssel* 185-188; in Wesseling, *Afscheiding Overijssel* II 207-214; verder in de brieven van Van Raalte, P.J. Oggel en A.C. Tris uit de jaren 1843 en 1844. De commissie van beheer en bestuur voor de opleiding in Ommen had in november 1843 de volgende leden: Brummelkamp, Van Raalte, Ten Bokkel, De Moen, Bolks, H. Wormser, Ten Tooren, Dunnewind, Kooiker en A.B. Veenhuizen. Over de

huisonderwijzer: AB a ACvR 11-8-1842. Voor het onderwijs van zijn kinderen had Brummelkamp in Schiedam twee jaar enige assistentie van J.L. Lankhorst gehad. Wildenbeest werd geëxamineerd door de PV Gelderland op 9-11-1842 en werd predikant te Varsseveld. Ten Bokkel studeerde sinds het voorjaar van 1843 nog korte tijd bij Van Raalte (*Baz.* 28/6), deed examen voor de PV Gelderland op 7-6-1843 en ging naar Winterswijk. Lankhorst werd geëxamineerd op een niet officiële vergadering in Schiedam op 13-12-1843, bijeengeroepen door de kerkeraad aldaar. Brummelkamp en Van Raalte waren er examinatoren. Smits, *Afscheiding* VII 76-77, 266-267. NPVZld 3-1-1844. AB a ACvR 7-2-1844. Lankhorst werd op 3-3-1844 bevestigd als predikant te Middelburg, maar stierf reeds op 19-5-1844.

9.4. De samenvoeging van de opleidingen in Arnhem en Ommen

In de eerste helft van 1844 nam Brummelkamp wel het voornaamste predikantswerk in Arnhem en Velp waar, maar hij voelde zich vaak moe en machteloos. In de voorzomer keerde de oude spirit weer wat terug. In juni bezocht hij Ommen, waar in een vergadering van de zogenaamde schoolcommissie de belangen van de opleiding breed werden besproken. Men was het er over eens, dat Brummelkamp en Van Raalte op een plaats moesten gaan wonen, waar ze samen de opleiding ter hand konden nemen. Zwolle en Amsterdam werden om kerkelijke en Arnhem om financiële redenen als plaats van vestiging ongeschikt bevonden. Brummelkamp zou naar Ommen moeten verhuizen.[12.]

Enkele weken lang liep hij rond met de overtuiging, dat hij inderdaad naar Ommen moest gaan, ook al leek het hem een ‘steile berg’. In zijn gezin en vooral in de kerkeraad en de gemeente van Arnhem kwam men met allerlei bezwaren. Op verzoek van de gemeente opende Brummelkamp een intekenlijst, waarop na een week duizend gulden was toegezegd als jaarlijks traktement voor Van Raalte. Op basis daarvan nodigde Brummelkamp hem uit met zijn leerlingen naar Arnhem te komen. Hij zag in een vestiging in Arnhem allerlei voordelen. Voor de zo noodzakelijke civilisering van de studenten was Arnhem veel geschikter dan het ‘achterlijke’ Ommen. De hogere woonkosten werden gecompenseerd door de veel gunstiger ligging. Bovendien vreesde Brummelkamp, dat er heel wat laster over hem los zou komen, wanneer hij nu al weer naar elders vertrok. Ook zou het vertrek van haar predikant voor de gemeente in Arnhem en voor de evangelieprediking in de wijde omgeving zeer schadelijk zijn. Het bezwaar, dat Overijssel bij vertrek van Van Raalte te veel zou worden prijsgegeven aan de ‘Noordsche predikers’, had Brummelkamp ook overwogen. Hij zag voor deze ‘wegneming van den dam tegen Groningens vloed’ tweeërlei remedie: naar Ommen een andere bekwame predikant verplaatsen en veel goede nieuwe predikanten

12. AB a ACvR 23-1, 7-2, 20-5, 3-6-1844. Vergadering op 19-6-1844. NPVGld 3-7-1844. Vgl. ook Reenders in: *Afscheiding Overijssel* 166-169.

afleveren. Tenslotte vond hij, dat het belang van de opleiding zwaarder moest wegen dan de verzorging van een plaatselijke gemeente.[13.]

Van Raalte stond niet direkt klaar om naar Arnhem te vertrekken. Met verve werden echter al zijn bezwaren door Brummelkamp weerlegd. Hij kwam hangende Van Raaltes beraad zelfs met het plan voor de dag om een samenwerking met Scholte aan te gaan. 'Is het niet dwaas wanneer wij Scholte met zijne gaven als een verworpen zilver laten liggen omdat wij gezien hebben, dat dat zilver nog niet volkomen van zijn schuim is gezuiverd, terwijl wij over ons eigen schuim tot aan de ooren toe diepe ellende gevoelen? (...) Zal niet zijn tegenwoordigheid op gewigtige punten schuuring geven tussen hem en ons? En kunnen (wij) iets bedenken dat den studenten noodiger is?' Een combinatie van opleidingen in Utrecht zou verschillende voordelen hebben. Brummelkamp meende ook op voldoende steun in de eigen provincies voor zo'n projekt te mogen rekenen.[14.]

Van een verplaatsing naar Utrecht kwam echter niets. Eind augustus 1844 viel de beslissing, dat de opleiding in Arnhem zou worden gevestigd. In september wijdde een gecombineerde provinciale vergadering van Overijssel en Gelderland er een brede bespreking aan. De bezwaren waren vooral van financiële aard. Maar Brummelkamp hield een warm pleidooi en wees er op, dat investeren in de opleiding nooit een verarming is voor de kerk. De vergadering besloot de verhuizing van Van Raalte naar Arnhem goed te keuren. Men hoopte van de theologische school daar mannen te ontvangen 'die de gemeente zullen weiden met wetenschap en verstand en ook bekwaam zijn de tegensprekers den mond te stoppen'.[15.]

Daarmee kregen Overijssel en Gelderland een gezamenlijke opleiding, waarin ook Zeeland participeerde. Brummelkamp en Van Raalte mochten zich door A.B. Veenhuizen laten assisteren voor het taalonderwijs. Twee keer per jaar zou er een algemene vergadering van de betrokken kerken over de school worden gehouden. De docenten spraken af, dat ze niet zouden spreken over Amsterdam als een eigenlijk geschiktere vestigingsplaats dan Arnhem. Het zou aan de goede naam van de school afbreuk doen als ze direkt al als een 'draagbare tente' werd beschouwd. Voor Van Raalte moest nog een huis in Arnhem worden verbouwd, zodat zijn overkomst enige tijd werd uitgesteld. Voor de acht studenten, die hij zou meebrengen, kon men intussen naar een kosthuis uitzien.[16.]

In hun correspondentie wisselden de beide zwagers al eens van gedachten over de wijze, waarop men de studenten moest behandelen. Brummelkamp vond, dat Van Raalte al te streng op hen toezag. Hij moest hen niet als bewaarschoolkindertjes steeds onder zijn wakend oog willen houden. Hij moest ze rustig op eigen houtje laten verhuizen; voor studenten was het wel goed om af en toe eens een paar dagen te kunnen rondzwerven. Brummelkamp wilde net als aan de academie het collegebezoek in de vrijheid van de studenten laten; eigenwillig verzuim zou alleen in de attesten bij het examen

13. AB a ACvR 1-8, 7-8-1844.
14. AB a ACvR 8-8-1844, 10-8-1844, 15-8-1844.
15. NPVOv/Gld 5-9-1844. Vergadering classis Ommen vóór 27-8-1844. Vergadering schoolcommissie 28-8-1844. NKR Ommen 6-8, 14-8-1844.
16. AB a ACvR 10-8 en 17-10-1844.

worden vermeld. Ook in dit opzicht wenste Brummelkamp een minder strak beleid dan Van Raalte. Deze nam hem trouwens niet alle kritische opmerkingen in dank af. Maar Brummelkamp schreef terecht: 'Wij zullen (...) van elkaars karakter en houding kunnen leren'.[17.]

Op woensdagavond 20 november 1844 kwam Van Raalte met zijn gezin per diligence in Arnhem aan. Het gezamenlijke opleidingswerk kon beginnen.[18.]

9.5. De theologische school van Brummelkamp en Van Raalte (1844-1846)

Bijna twee jaar hebben Brummelkamp en Van Raalte aan de Arnhemse opleiding samengewerkt. Het is voor hen een heerlijke en onvergetelijke tijd geweest. Meer dan tevoren konden ze zich wijden aan studie en onderricht. Ze genoten bijzonder van de onderlinge omgang. De verdeling van de lasten gaf meer mentale ruimte en een bredere blik. Brummelkamp bleef als regel de diensten in Arnhem waarnemen; Van Raalte sprong bij waar het nodig was. Beiden beschouwden ze het als een voorrecht zoveel te kunnen doen voor de opleiding, die 'hartader van het leven en de welvaart der gemeenten'.[19.]

Het aantal studenten groeide tot tussen de vijftien en achttien. Enkele van hen verdwenen na zeer korte tijd naar de opleiding in Drenthe, waar men minder veeleisend was. Anderen staakten de studie wegens onvoldoende capaciteiten of wegens geldgebrek. Soms werd iemand weggezonden wegens wangedrag. Niet iedere student was lid van de afgescheiden gemeente; men werd het soms tijdens de studie. In de tijd tot Van Raaltes emigratie werden vijf jongemannen tot het predikambt toegelaten: A.C. Tris, A.G. de Waal, W. van Leeuwen, A. Everts en D. Breukelaar. De afgestudeerden verbleven minimaal drie jaar aan de school. Tussen docenten en leerlingen was er een nauwe band. Ze leefden in een kleine gemeenschap, waar de leermeesters sterk domineerden. Het grootste deel van de jongens kwam er 'litterarisch' en theologisch geheel ongevormd binnen: van de boerderij, uit werkplaats of winkel. Zij hadden hun vorming voor het ambt 'middellijkerwijs' geheel aan Brummelkamp en Van Raalte te danken.[20.]

17. AB a ACvR 26-10 en 9-11-1844. ACT a CvdM 21-10-1844.
18. AB a ACvR 12-11-1844. Over het huis van Van Raalte: *Levensbeschr.* 194.
19. ACvR a JPO 28-2-1845. De colleges werden gegeven in de grootste kamer van Brummelkamps huis, die speciaal daarvoor was ingericht. Bij mooi weer gaf Brummelkamp ze ook wel in het prieel of al wandelend met zijn studenten over de wallen (*Levensbeschr.* 181).
20. Veel gegevens in AB a IdC 3-5-1851. Naar Drenthe vertrokken: A.Ph. Zweedijk, C. Kloppenburg, S.M. Flesch. Vgl. over Flesch: AB a ACvR 20-5-1844. Enkele bijzonderheden over het leven van de studenten in de brieven van P.J. Oggel uit 1845 en in De Bruijne, *Ik droeg* 39-55. Tris en De Waal werden geëxamineerd door de PV Gelderland van 29-10-1845 te Arnhem (geen notulen) en werden predikant resp. te Groede en Winterswijk. Van Leeuwen deed examen voor de PV Overijssel op 12-11-1845 en ging naar Heemse. De Waal en Van Leeuwen werden aanvankelijk op een vergadering in Deventer in juni 1845 afgewezen. NPVOv/Gld 4-6-1845. Everts en Breukelaar werden geëxamineerd door de PV Ov/Gld op 2-9-1846 en gingen resp. naar Geesteren en Aalten.

Vooral Brummelkamp hechtte grote waarde aan de voorbereidende studie: Nederlands, Latijn, Grieks en Hebreeuws; verder ook geschiedenis en aardrijkskunde. Moderne wereldtalen werden er niet geleerd. Juist vanwege dit accent op de niet-theologische vakken kwam er wel eens verzet uit de kerken. Men vroeg zich af, of in Arnhem de studie niet te veel werd vertraagd door zulke gedegen litterarische studie. In de gemeenten bestond immers een grote behoefte aan predikanten.[21.]

Wat de verdeling van de vakken betreft: Veenhuizen nam de oude talen voor zijn rekening. Wellicht gaf ook een gewone onderwijzer nog wat lessen. Van Raalte gaf kerkgeschiedenis, waarschijnlijk ook dogmatiek, apologetiek en symboliek. Brummelkamp gaf inleiding en exegese van het Oude en Nieuwe Testament en verder waarschijnlijk pastorale vakken en liturgie. Bovendien was hij de man van het wekelijkse reciteer-college.[22.]

Zijn exegese-colleges gaf Brummelkamp in de vorm van een leergesprek. De verschillende commentaren lagen daarbij op tafel en werden vergeleken: vooral de Statenvertaling met de Kanttekeningen, Calvijn en Bengel; verder ook Van der Palm, Olshausen en Stier. In een levendig gesprek leerde Brummelkamp zijn studenten te oordelen en te weerleggen. Hij legde het resultaat niet in een diktaat vast. Naar dat het te pas kwam, gaf hij al exegetiserend ook hermeneutische wenken.[23.]

Van zijn colleges in de praktische vakken is alleen iets bekend over de preekcolleges die op vrijdagavond werden gehouden. Alle studenten met hun leermeesters waren daarbij aanwezig. De medestudenten en vervolgens Van Raalte en Brummelkamp leverden hun kritiek op het preekvoorstel. Van Raalte vooral kon scherp, bijna vernietigend zijn in zijn commentaar. Brummelkamp spaarde de predicator ook niet, maar verzuimde evenmin het goede te prijzen.[24.]

Na afloop van het preekcollege bleef men de rest van de avond bijeen en werd er bij een kop koffie over allerlei onderwerpen doorgepraat. In de omgang met de studenten deed Brummelkamp er alles aan om hen goede omgangsvormen te leren, beschaving en een waardig optreden, gepaard aan een helder oordeel, nuchterheid en bescheidenheid. Ook dit was een stukje niet overbodige vorming. Brummelkamp leerde hen bovendien verder kijken dan het afgescheiden wereldje en attendeerde vooral op wat er in de Hervormde Kerk gaande was. Bij sommigen wekte hij ook een politieke interesse.[25.]

Ondanks verschillende moeiten werkte Brummelkamp met veel vreugde aan de opleiding. Dikwijls had men financiële zorgen. Bovendien besefte men juist door de meer professionele aanpak van het werk, hoeveel er nog aan het onderwijs ontbrak. In de zomer van 1845 maakte men daarom plannen om

21. NPVGld 25-6-1846. NCL Varsseveld 12-8-1850, NCL Apeldoorn 24-1-1849.
22. Zie de correspondentie tussen Brummelkamp en Van Raalte uit 1844. *Levensbeschr.* 193-200. Een diktaat kerkgeschiedenis van Van Raalte, gebruikt in Ommen, is te vinden in Arch. Th. Sch. X, 187. Het werd overgeschreven door H.W.J. van Baaien en was ondertekend door A. de Bruijne v.d.m. 1851.
23. *Levensbeschr.* 195. AB a IdC 3-5-1851.
24. *Levensbeschr.* 197-198. De studenten preekten ook wel in kerkdiensten: *Stemmen uit Noord-Amerika* (Amsterdam 1847) 47. De Bruijne, *Ik droeg* 45.
25. AB a IdC 3-5-1851.

de school een breder draagvlak te geven. Op een vergadering in Arnhem werden de banden met Zeeland nauwer aangehaald en was zelfs Hel. de Cock uit Nieuwe Pekela aanwezig. Direkt resultaat had deze vergadering overigens niet. Alleen werd het toezicht op de school wat beter georganiseerd.[26.]

De geringe vooropleiding van de studenten bepaalde uiteraard voor een belangrijk deel het niveau van de Arnhemse school. Ze was dan ook niet met de academische theologie-studie te vergelijken. Van Raalte en Brummelkamp waren geen volbloed wetenschappers, maar gewone dominees. Het getuigt van hun moed en van Gods zegen, dat zij desondanks een aantal predikanten hebben afgeleverd, die met vrucht in de kerken hebben gearbeid.

9.6. De Arnhemse theologische school in de jaren 1846-1851

Van Raalte was ongeveer anderhalf jaar in Arnhem, toen er ook onder de afgescheidenen zich een sterke drang tot emigratie naar Noord-Amerika openbaarde. Brummelkamps bemoeienis daarmee komt in ons volgende hoofdstuk aan de orde. Deze beweging had voor de opleiding verstrekkende gevolgen, want in de zomer van 1846 besloot Van Raalte ook zelf met zijn gezin naar de overzijde van de oceaan te vertrekken. Al in september daaraanvolgend bracht hij dit voornemen ten uitvoer. Daarmee begon er voor de Arnhemse predikantenopleiding een nieuwe periode. Brummelkamp kwam er weer alleen voor te staan. Zijn theologische school beleefde verschillende crises, maar bleef door alles heen toch in stand.

De situatie in het eerste jaar na Van Raaltes vertrek was nogal merkwaardig. Brummelkamp en zijn gezin en de meeste studenten hielden ernstig rekening met de mogelijkheid, dat ook zij weldra naar Amerika zouden verhuizen. Allemaal leerden ze ijverig Engels. Brummelkamp wist echter niet goed, wat hij moest doen. Begin januari 1847 meldde hij aan de Zeeuwse kerken zijn vrees voor een ‘gansche slooping’ van de school. Door de emigratie van een deel van de gemeente stond het er financieel in Arnhem niet best voor. Brummelkamps mede-docent Veenhuizen, intussen ook zijn zwager geworden, verliet in maart 1847 Arnhem en scheepte zich met zijn Cato in naar de ‘nieuwe wereld’. In de loop van het jaar pakten zeven van de veertien studenten hun koffers om eveneens naar Noord-Amerika te gaan. Brummelkamp hield tenslotte maar zeven studenten over: J.H. Donner, P.J. Oggel, T. Westrik, Chr. Steketee, W. Koopmann, A. de Bruijne en H.A. Poissonnier. Als docent stond hij er nu geheel alleen voor.[27.]

26. Het kasboek van de Arnhemse School is niet teruggevonden. *Levensbeschr.* 198-200 publiceerde gegevens eruit. Financiële moeiten: notulen van provinciale vergaderingen en classes, passim. Vergadering te Arnhem op 5 en 6 juni 1845 te Arnhem (datum vlgs. NKR Ommen 4-8-1845). Ontwerp in Arch. Th. Sch. IX, 49 en in de verz.-J.A. Smeedes. Het werd gepubliceerd in Den Hartogh, *Seminarie* 156-161. AB a KR Assen 8-8-1845.
27. De Bruijne, *Ik droeg* 44. *Levensbeschr.* 220-221, 269. AB a IdC 3-5-1851. Vier van de zeven waren Zeeuwen. NKR Arnhem 27-10-1846. NPVOv/Gld 2-6-1847, NCL Apeldoorn 10-2-1847, NPVGld/Ov 9-8-1848 (geen notulen), NPVZld 6-1, 7-7-1847. Over Veenhuizen en Cato Brummelkamp: Smits, *Afscheiding* VI 215, noot 87; notariële akte, gepasseerd voor notaris J. Nijhoff op 16 maart 1847 te Arnhem. C.A.H. Veenhuizen-Brummelkamp stierf op 8-2-1885 te Williamson (N.Y.) in U.S.A. (71 jaar oud). Brummelkamp plaatste een advertentie in *Baz.* 33/10.

Toen zich in september 1847 de scheuring tussen 'Zwolsen' en 'Geldersen' voltrok werd de positie van de school nog problematischer. Op leerlingen uit de gemeenten van de andere zijde en op plaatsingsmogelijkheden voor afgestudeerden buiten eigen kring hoefde men niet meer te rekenen. De ongeveer twintig kerken van de 'Gelderse' richting vormden niet bepaald een breed draagvlak. Toch doekte Brummelkamp zijn schooltje niet op. Hij kon op enige steun rekenen vanuit de tien gemeenten in Zeeland. De Zeeuwen hadden wel eens kritische vragen over Brummelkamps zuiverheid in de leer, maar ze keerden zich niet van hem af. Ze lieten hun kas-studenten in Arnhem studeren en zonden hun afgevaardigden naar de schoolvergaderingen en examens. Daarnaast kwam er af en toe een student uit Zuid-Holland; wellicht oriënteerden de verstrooide 'Scholtiaanse' gemeenten daar zich sinds Scholtes emigratie in 1847 op de opleiding in Arnhem. Al met al zullen het echter niet meer dan zo'n veertig gemeenten zijn geweest, die de Arnhemse school moreel en financieel steunden.[28.]

Geen wonder, dat Brummelkamp naar verbreding van het draagvlak zocht. Hij deed in het voorjaar van 1848 een poging om de Reveil-vrienden warm te krijgen voor de oprichting van een vrije predikantsopleiding naar het voorbeeld van de Ecole de Théologie in Genève. Ze reageerden echter afwijzend. Desondanks nodigde Brummelkamp in overleg met zijn provinciale vergadering drie mannen uit de Reveil-kring uit om op 9 augustus 1848 in Arnhem te komen. Het was de bedoeling om op deze wijze van de drie, Groen van Prinsterer, Da Costa en Beets, enige steun en medewerking voor het opleidingswerk te vragen. Brummelkamp had bovendien een stille hoop, dat ze door een nadere kennismaking met zijn theologische school wat minder afwijzend zouden staan tegenover het idee van een vrije predikantsopleiding. Op de bepaalde dag verscheen er evenwel niemand van de geïnviteerden. Van Beets kwam er een scherpe brief in afwijzende zin. Samenwerking met de Reveil-vrienden zat er dus niet in. Brummelkamp moest alleen verder met zijn studenten.[29.]

Pas in 1850 kwam er verbetering in de situatie. Brummelkamp vond de uit Amsterdam afkomstige G.W. van Houte, die sinds 1845 in Genève studeerde, bereid om als tweede docent in Arnhem te komen werken. In verband hiermee zocht hij in mei 1850 financiële hulp bij de gefortuneerde mevrouw J.J. Zeelt in Baambrugge, lid van J.A. Wormsers vrije gemeente.

28. Over de scheuring zie hoofdstuk 12. NPVZld 6-1, 7-7-1847, 6-4-1853, 5-4-1854 (vgl. 2-10-1844, 2-1, 2-4, 2-7, 1-10-1845, 1-46, 1-7,7-10-1846). Zie ook de memories van Jannes van de Luyster over 29/30-10-1845 in P.R.D. Stokvis, 'De "Memories" van Jannes van de Luyster 1829-1845', *Archief. Mededelingen van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* (1980) 1-20. NPVZHoll 21/22-11-1854.
29. Zie over de vergaderingen van Christelijke Vrienden nader hoofdstuk 11. NPVGld/Ov 11-5-1848 (notulen onvolledig). AB a mevr. GvP 14-7-1848. PVGld/Ov 9-8-1848 (geen notulen). AB a NBeets 22-7-1848. AB a NBeets z.d. (augustus 1848).

Zij stelde een kapitaal van twintigduizend gulden beschikbaar om uit de rente daarvan het traktement voor de tweede docent te betalen. Toen Brummelkamp met Wormser contact opnam over de veiligstelling van dit kapitaal, greep deze de gelegenheid aan om plannen te maken voor een veel grotere uitbreiding. De Arnhemse opleiding zou naar Amsterdam moeten worden verplaatst en een gezamenlijk seminarie moeten worden van de afgescheidenen en de hervormde Reveil-vrienden. Brummelkamp liet zich hiervoor enthousiast maken. Heel de periode van juli 1850 tot de mislukking in oktober 1851 heeft in het teken van de seminarie-plannen gestaan. De geschiedenis daarvan zal in hoofdstuk 13 nader aan de orde komen.[30.]

Intussen maakte Van Houte zijn entree in Arnhem. Op 14 augustus 1850 werd hij door de provinciale vergadering onderzocht op zijn bekwaamheden en aanvaard als docent. Hij werd tevens als predikant bevestigd. In de vergadering moesten ook de studenten voor het front komen en hun prestaties en vorderingen laten horen. Als leraar Hebreeuws was daarbij A.E. Rosenzweig betrokken, die van mei 1850 tot het einde van dat jaar als docent en discipel in Arnhem verbleef. Brummelkamp stond er dus niet langer alleen voor. In de voorbije jaren had hij dikwijls helemaal geen colleges gegeven en moesten de studenten zichzelf maar zien te redden. Dat was nu afgelopen. Het peil van de opleiding verbeterde. De lessen werden meer geregeld gegeven, het aantal studenten begon te stijgen. De Arnhemse school raakte uit het slop.[31.]

In de jaren 1846-1851 heeft Brummelkamp in totaal minstens 46 leerlingen onder zijn hoede gehad. Aanvankelijk waren het er 7 à 10 per jaar; vanaf 1849 liep hun aantal op tot 18 à 20 per jaar. De meeste van hen kwamen uit Gelderland en Zeeland. Meestal hadden ze alleen een lagere school doorlopen. Het moet een enorm karwei geweest zijn om hen in 5 à 6 jaar op te leiden tot acceptabele predikanten. De leeftijden liepen zeer uiteen. In 1851 was de jongste 16 en de oudste 43 jaar. Af en toe meldden zich ook niet-afgescheiden jongemannen. Als ze serieus en gereformeerd-gezind waren, werden ze toegelaten. Zodoende was een op elke vijf studenten niet-afgescheiden. Een minderheid van hen voegde zich tijdens de studie bij de afgescheiden gemeente. De anderen bleven hervormd: Brummelkamp verklaarde later, dat hij als regel aan hen niet veel vreugde had beleefd.[32.]

30. Over mevrouw Zeelt: Smits, *Afscheiding* IV 358-388. Over G.W. van Houte: Kluit, *Reveil* 289-290; G. Groen van Prinsterer, *Schriftelijke nalatenschap. Briefwisseling* II. C. Gerretson e.a. ed. ('s-Gravenhage 1964) 681; *De Haas* I 139-140. NPVGld/Ov 9-5-1849, 10-4-1850. AB a JAW 1-6, 18-6, 2-7, 1-8, 9-8-1850. JWA a GvP 13-7, 22-7-1850. GvP a JAW 14-7, 4-8-1850. L. Anet a GvP 20-6-1845.
31. NPVGld/Ov 14-8-1850. Uitnodigingsbrief 22-7-1850. Over A.E. Rosenzweig vooral Smits, *Afscheiding* II 405-411 en AB a IdC 3-5-1851. De Bruijne, *Ik droeg* 44, 47.
32. AB a IdC 3-5-1851 (13 van de 61 in de periode 1839-1851 waren niet afgescheiden.) Brummelkamps eigen drie zonen Benjamin, Johannes en Anthony kregen er ook hun gymnasiale opleiding, maar zijn door ons voor de periode tot 1851 niet meegeteld. AB a JAS 30-6-1852: ‘Allen hunkeren weer naar de vleeschpotten van Aegypte en rusten niet voordat zij weer aan de knoflook en de uijen zich te goed kunnen doen’.

De financiering van de studie was voor elk der studenten een verhaal apart. Sommigen studeerden voor rekening van een provinciale kas of van een gemeente, die hen op studie had gestuurd. Anderen waren in Arnhem op kosten van hun ouders of van particuliere weldoeners. Een enkeling had zijn bezittingen verkocht en betaalde zijn eigen studie. Er bestond verder een schoolkas, waarin de opbrengsten van kollekten, giften en collegegelden werden gestort. Daaruit konden 'minvermogende' studenten een studiebeurs krijgen. Ook betaalde Brummelkamp daaruit het salaris van hulpkrachten als Rosenzweig en de aanschaf van enkele belangrijke naslagwerken voor de studenten. Zelf deed hij zijn werk pro Deo.[33.]

De opleiding was opgezet in twee fasen, een voorbereidende en een theologische afdeling. Beide studiefasen duurden twee à drie jaar, afhankelijk van de vorderingen die een leerling maakte. De lessen werden bij Brummelkamp thuis gegeven, in een grote collegekamer. In de voorbereidende afdeling deed men de vakken Nederlands, Latijn, Grieks, Hebreeuws, rekenen, aardrijkskunde, geschiedenis, filosofie, letterkunde en wat wiskunde. In de theologische afdeling omvatte de studie de exegese van Oude en Nieuwe Testament, de inleiding tot de bijbelboeken, de stellige en dadelijke godgeleerdheid, de kerkgeschiedenis, de kennis van de symbolische en liturgische geschriften, de apologetiek en de pastorale vakken. Bovendien werd er een preekcollege en een reciteercollege gegeven.

Na het vertrek van Veenhuizen, die de klassieke talen doceerde, gaf Brummelkamp alle vakken zelf. Daar kwam niet altijd evenveel van terecht. Er zat niet veel systeem in zijn manier van werken. Dat was overigens niet zo verwonderlijk bij een zo gering aantal studenten in zo verschillende niveaus. Na de komst van Van Houte in 1850 hield Brummelkamp in de voorbereidende klassen alleen nog de lessen in Latijn en Grieks; Van Houte nam de vakken opstel, recitatie, algemene geschiedenis, retorica, filosofie en letterkunde voor zijn rekening; een van de studenten, F.C. Magendans, gaf enkele lessen in rekenen, algebra en aardrijkskunde. Vanaf begin 1851 werden de lessen in Hebreeuws verzorgd door een bekwame joodse leraar, Israël Waterman. In de theologische afdeling gaf Brummelkamp de colleges in de exegese van het Oude en Nieuwe Testament, in de dogmatiek en in de kennis van de symbolische en liturgische geschriften. Van Houte gaf een inleiding in het Oude Testament, apologetiek, kerkgeschiedenis, pastoraal en preek-plan. Gezamenlijk hielden de beide docenten met alle studenten op vrijdagavond het preekcollege.[34.]

Brummelkamps exegese-colleges waren steeds populair. Zoals we zagen, waren het werkcolleges, waarin men al lezend, vragend en vergelijkend, met alle beschikbare commentaren op tafel, naar de juiste betekenis van de tekst

33. De kosten van studie en levensonderhoud bedroegen f. 200,- à 300,- per jaar, waarvan f. 25,- collegegeld. De studenten waren meestal bij gemeenteleden in Arnhem in de kost voor f. 1,50 à 2,00 per week. Zie ook hierboven noot 26 over het kasboek.
34. Zie 'schoolregister' per 1-5-1851 en overzicht van de lessen als bijlagen bij de brief aan Da Costa van 3-5-1851. Isr. Waterman was ook leraar Hebreeuws aan het stedelijk gymnasium en auteur van een oefenboek voor het Hebreeuws. Men gebruikte een grammatica van Mulder. Een afbeelding van Waterman in: *Anderhalve eeuw gereformeerden in stad en land* VIII 37.

zocht. Op deze colleges leerde Brummelkamp zijn studenten ook het disputeren. Voor een apart dispuut-college ontbraken tijd en mankracht. Vooral deze exegese-colleges volgens de 'socratische methode' hebben grote vormende waarde gehad. Stond aan de opleidingen in Groningen en Hoogeveen de dogmatiek voorop, in Arnhem lag de nadruk in de studie op de exegese.[35.]

Brummelkamp liet zijn studenten voor het vak dogmatiek een klein compendium van ds. D. Molenaar stipt van buiten leren. Dit is waarschijnlijk diens *Handleiding voor mijne leerlingen en voor christen huisgezinnen* geweest. Daarbij moesten ze beslist ook W. à Brakels *Redelijke Godsdienst*, Calvijns *Institutie*, 'de Handhaver' en soms nog een paar andere dogmatische standaardwerken gelezen hebben. Via geschriften van A. Rutgers van der Loeff en L.S.P. Meyboom kregen ze bovendien een introductie in de theologie van de Groninger richting. Op college besprak en beoordeelde Brummelkamp dit alles in samenspraak met de studenten. Op dezelfde manier werkte hij in zijn colleges over de symbolische en liturgische geschriften. Hij maakte daarvoor eveneens gebruik van de werken van D. Molenaar. In deze uren maakte Brummelkamp zijn studenten vertrouwd met de officiële kerkelijke geschriften, vooral die uit de Reformatie-tijd tot op de Dordtse synode. Hoofdzaak was voor hem, dat zij de inhoud ervan goed zouden verstaan en vooral zouden opmerken, 'welke de richting van de Gereformeerde Kerk is tegenover ongeloof en geestdrijverij'.[36.]

In het exegetisch en dogmatisch onderwijs bracht Brummelkamp zijn studenten terug naar de bronnen van de gereformeerde theologie. Ze leerden er exegetiseren zonder allerlei dogmatische vooroordelen. Calvijn, de kanttekeningen in de Statenbijbel en vooral de gereformeerde confessionele en liturgische geschriften werden er de leidraad voor hun theologisch denken. De na de Dordtse synode opgekomen scholastiek en het subjectivisme werden daarmee bestreden. Meer dan de meeste afgescheidenen heeft Brummelkamp voor de ontsporingen van de gereformeerde theologie na Dordt, ook bij veel schrijvers van de Nadere Reformatie, oog gehad. Hij ging niet mee in allerlei onderscheidingen en probleemstellingen uit hun theologie. Zelf had hij een 'ondogmatische' manier van spreken. Door vast te houden aan de oorspronkelijke gereformeerde 'standaards' heeft hij bij zijn leerlingen gewerkt aan

35. *Levensbeschr.* 195. AB a IdC 3-5-1851. Van de exegese-colleges is geen schriftelijk verslag bewaard gebleven.
36. *Baz.* 4/15: Brummelkamp had Molenaar enkele malen persoonlijk ontmoet en noemde hem een man, die hij waarlijk liefhad. De handleiding in twee delen verscheen in 1829 en 1830 in een grote oplage. In 1852 verscheen een tweede druk. Onder de intekenaars waren toen negen studenten van Brummelkamp. Het is me niet gelukt te achterhalen, wat er met 'de Handhaver' bedoeld wordt. Molenaars werken over de symbolische en liturgische geschriften vermeld in *NNBW* IV 997-998. In Hoogeveen gebruikte men een handboek van Aeg. Francken; zie daarover verder hoofdstuk 15. AB a IdC 3-5-1851. Van de lessen is weinig schriftelijke neerslag terug te vinden. De belangrijkste voorbeelden zijn: van J.F. Bulens: Inleiding in de leerstellige Godgeleerdheid, 36 paragrafen (in familiebezit); van H.A. Poissonier (Poezenier): Aantekeningen over Rhetorica, 72 pp. uit 1847 (TS X, 190); van dezelfde: Hebreeuwsche Spraakkunst (onvolledig) uit 1847, in Arch. Th. Sch. X, 190; idem van J.F. Bulens: Themata en Woordenlijst Hebreeuws (onvolledig), in familiebezit.

een zuiverder zicht op geloof, geloofsleven, prediking, doop, verbond en kerk. In Arnhem ontwikkelde zich zo reeds wat men de 'richting van Brummelkamp' ging noemen, die vooral in de jaren 1857-1860 hard zou moeten vechten voor haar bestaansrecht binnen de afgescheiden kerken.

Het hoogtepunt van het wekelijkse schoolgebeuren in Arnhem was het preekcollege op vrijdagavond. De studenten kregen om beurten een tekst op, waarover ze een schets moesten inleveren. Een week na inlevering moesten ze het preekvoorstel uitspreken, bijna steeds met niets anders dan een bijbel voor zich. Brummelkamp was een tegenstander van het 'preken van papier'. Op het college werd het preekvoorstel gekritiseerd, eerst door de studenten en daarna door de docenten. De andere theologanten moesten eveneens een schets inleveren, om te laten zien, hoe zij hadden gewerkt. Van al deze arbeid zijn ons geen specimina bewaard gebleven. Voorzover we kunnen nagaan werkte Brummelkamp in zijn preekcolleges exegetisch in de lijn van Calvijn en homiletisch in de lijn van A. Vinet. Hij leerde zijn studenten beslist niet 'dogmatisch' preken. Hij besteedde verder veel aandacht aan taal, stijl en voordracht van de preek. Van een 'preektoon' moest hij niets hebben. Hij leerde de preekheren een natuurlijk stemgebruik, dat de direktheid en levendigheid van de preek ten goede kwam. In de reciteercolleges introduceerde hij hen in de poëzie van Bilderdijk, Da Costa, Beets en anderen. Hij liet hen stukken ervan uit het hoofd leren en voordragen. Dat bevorderde het gevoel voor stijl en formulering en werkte mee aan een goede voordracht.[37.]

Brummelkamp zorgde verder voor enige praktische vorming in het ambtelijk werk. Wanneer hij het erg druk had, moesten zijn studenten soms een preekbeurt in Arnhem of Velp overnemen. De oudere theologanten preekten af en toe in een van de andere gemeenten. Bovendien woonden ze regelmatig kerkeraadsvergaderingen bij. Soms werden ze in de gemeente op bezoek gestuurd bij een ernstige zieke of bij iemand met geloofsproblemen. Waar nodig gaf Brummelkamp zijn leerlingen pastorale begeleiding, wanneer ze twijfelden aan hun roeping of de moed om verder te studeren dreigden te verliezen. Ook dan waarschuwde hij voor subjectivisme: 'laat af van uw leven op het gevoel - het geloof alleen kan ons behouden'. Een prediker mocht ook zijn prediking niet laten beheersen door eigen stemmingen: 'tracht immer een blij hoofd op een treurig hart te zetten'.[38.]

Aan de Arnhemse opleiding heerste een behoorlijke discipline. Iedere adspirant-student moest een proefperiode van enkele maanden doormaken. Ook na de toelating bleef Brummelkamp voortdurend iemands geschiktheid voor het ambt toetsen. Meer dan eens constateerde hij 'gebrek aan oordeel'

37. AB a IdC 3-5-1851. *Levensbeschr.* 197-198. Vgl. ook C. Trimp, 'S. van Velzen als prediker en homileet' in: *Afscheiding-Wederkeer* 223-241. Zie over Vinet ook: *De Banier. Tijdschrift ter bevordering van het regt verstand der Heilige Schrift* (o.r.v. Th. de With en A.H. Wessels) 1 (1856) 221, 317. Opmerkelijk is, dat Vinet daar met instemming wordt aangehaald door zowel een man van de 'Gelderse' als een van de 'Drentse' richting (resp. J.H. Donner en A.H. Wessels).
38. NKR Arnhem passim, De Bruijne, *Ik droeg* 42-49.

of ‘onvoldoende aanleg’. Op zijn advies keerden enkele studenten terug ‘in de landbouw’. Anderen zond hij weg wegens zedelijk wangedrag, met name in de omgang met meisjes en vrouwen. Dat lang niet al zijn leerlingen de eindstreep haalden, ontmoedigde hem niet. Aan de academies liet men rijp en groen afstuderen, maar Brummelkamp stelde prijs op een goede selectie.[39.]

Voor wie godvrezend leefde en ijverig werkte was Brummelkamp als een vaderlijke vriend. Zijn blijde vroomheid en hartelijkheid in de omgang maakten diepe indruk op zijn leerlingen. Voor menigeen bleef hij levenslang een onvergetelijke en geliefde leermeester.[40.]

We kunnen van de resultaten van het opleidingswerk in de jaren 1846-1851 een vrij nauwkeurig beeld geven. Van de minstens 46 studenten uit deze periode zijn er negen nog voor 1855 in Nederland predikant geworden: J.H. Donner, A. de Bruijne, Chr. Steketee, T. Westrik, P.J. Oggel, W. Koopmann, J.F. Bulens, C. van Proosdij en P. Wagemaker. Er vertrokken zeven naar Noord-Amerika; vier van hen werden daar predikant. Langs andere weg, zoals via de Drentse opleiding, werden er drie predikant. Zes van de studenten maakten de verhuizing naar Kampen mee en werden later vandaaruit predikant. Enkelen werden ziek of stierven voordat ze hun studie konden afronden. Ongeveer 18 verlieten de opleiding wegens financiële problemen, onbekwaamheid of wangedrag. In deze cijfers weerspiegelen zich de verschillende crises, die de Arnhemse opleiding in deze veelbewogen jaren heeft doorgemaakt.

De Arnhemse opleiding had, vergeleken met de andere, wetenschappelijk gezien het hoogste niveau. Dikwijls werd ze daarin zelfs gekritiseerd als te moeilijk, vooral om de aandacht die er aan Grieks en Latijn werd besteed. Brummelkamps exegetisch onderwijs was van een goede en voor de kerken heilzame kwaliteit. Positief was ook, dat hij de drie formulieren van eenheid en de liturgische formulieren een meer centrale plaats gaf en zorgvuldiger las dan men aan de andere opleidingen deed. Brummelkamp was daarentegen geen systematisch dogmaticus. De dogmatische opleiding zou degelijker hebben moeten zijn. Tegenover de verdenking van onrechtzinnigheid zou het vruchtbaar zijn geweest, wanneer hij een dogmatisch leerboek als de *Kern der Christelijke Leer* van Aeg. Francken in zijn onderwijs had gebruikt. Dat zou bovendien de eenheid in de afgescheiden kerken hebben bevorderd.[41.]

De afgestudeerde leerlingen van Arnhem waren over het algemeen in de gemeenten nogal ‘in trek’. Zij onderscheidden zich onder andere door een heldere preektrant en een beschaafd optreden. Ze waren meer representatief

39. AB a IdC 3-5-1851.
40. De Bruijne, *Ik droeg* 54.
41. Naar Noord-Amerika vertrokken: J. van de Luyster, Mannes Mensink, Berends, Smits, G. van de Wall, Sleijster en C. van Malsen. Langs andere weg: A.P. Zweedijk, C. Kloppenburg en H.W.J. van Baalen. Over Aeg. Francken: *BWPGN* III 102-106. Donner deed examen voor de PV Gld/Ov op 11-5-1848; De Bruijne voor de PV Zld op 3-10-1849; Steketee voor de PV Gld/Ov op 10-4-1850; T. Westrik voor een uitgebreide CL Ommen op ?-9-1849 en Oggel voor de PV Gld/Ov op 9/11-5-1849 te Arnhem (geen notulen).

en beter onderlegd dan veel dominees uit de andere opleidingsscholen. De meeste van hen dienden vele jaren met ere in de afgescheiden gemeenten. Brummelkamps werk heeft daarin goede vruchten gedragen.

9.7. De laatste jaren van de Arnhemse theologische school (1851-1854)

Vanaf juli 1850 hebben Brummelkamp en J.A. Wormser meer dan een jaar lang naar wegen gezocht en onderhandelingen gevoerd om te komen tot de oprichting van een seminarie in Amsterdam. Hierin zouden hervormden en afgescheidenen moeten samenwerken. In oktober 1851 mislukte dit plan. Brummelkamp, zijn gezin en zijn studenten stonden reeds klaar om naar Amsterdam te verhuizen, maar moesten nu in het oude spoor verder. Op maandag 3 november 1851 heropende Brummelkamp samen met Van Houte de lessen in Arnhem. Daarmee begon de laatste fase in de geschiedenis van de Arnhemse opleiding. Naast haar bestonden in deze periode in afgescheiden kring nog drie andere opleidingen, namelijk in Groningen, Hoogeveen en Schoonhoven. Die in Arnhem was in leerlingenaantal de grootste. Een plan van Van Velzen en zijn provincies om in 1851 of 1852 een theologische school in Amsterdam te openen ging niet door.[42.]

Ondanks het ter beschikking gestelde kapitaal van mevrouw Zeelt waren er in de financiering van de opleiding in de jaren sinds 1851 regelmatig tekorten. Brummelkamp bleef de school zonder bezoldiging dienen. Bovendien schoot hij voor salarissen en beurzen nog eens tweeduizend gulden voor. Daaruit kan blijken, hoe Brummelkamp in deze periode ten koste van grote financiële offers het opleidingswerk heeft gedaan.[43.]

Het bestuur van de opleiding was in handen van de ‘Directie’, bestaande uit de beide docenten en drie curatoren, de predikanten Ten Bokkel, Donner en H.A. de Vos. Zij brachten regelmatig verslag uit aan de provinciale vergadering. Omstreeks februari 1852 nam de familie Brummelkamp haar intrek in een groot herenhuis aan de Bakkerstraat. De ene helft daarvan diende als pastorie, de andere als kerkzaal. Tot het complex behoorden ook enkele huisjes in de Bentincksteeg. Behalve een collegekamer voor de studenten, was daar ook een christelijke lagere school gehuisvest.[44.]

In mei 1851 waren er 18 studenten. In de volgende drie jaren kwamen daar nog minstens 12 bij. Vijf jongemannen studeerden tussen 1851-1855 af en werden predikant. Bij de opheffing van de school en de verhuizing naar Kampen in november 1854 waren er minstens 20 studenten. Brummelkamp

42. Enkele studenten wilden in Amsterdam blijven, AB a JAS 30-6-1852. JAW a GvP 29-10-1851. SvV a DP 30-10-1851. NPVZHoll 11/13-5-1852. NPVZld 1-10-1851, 5-1-1852. KR A'dam: afkondiging d.d. 30-5-1852; men beriep P.J. Oggel als tweede predikant, die dan tevens samen met Van Velzen de opleiding ter hand zou nemen. De Groninger school had in 1851 twaalf studenten (NPVGron 7-8-1851). Hoogeveen was kleiner, Schoonhoven zeer klein. JAW a GvP 29-10-1851.
43. NPVZld 13-9-1854. *Levensbeschr.* 406-408, 413-415.
44. AB a GvP 3-4-1851. Aantekeningen KR Arnhem 7-1, 13-3, 20-3, 28-4-1851, 26-8, 16-11, 24-11-1852, 13-6-1853 (gegevens verwerkt in de artikelen van J. Dijk). Tijdelijk betrok het gezin een bovenhuis van een Arnhemse ouderling. Vandaar verhuisde het naar de Bakkerstraat, *Levensbeschr.* 417.

had er toen vijftien jaar opleidingsarbeid opzitten. Hij heeft in totaal in die jaren ongeveer 80 studenten gehad, die korter of langer tijd door hem gevormd werden. Van hen zijn er 41 voor of na 1854 werkelijk predikant geworden in Nederland of Noord-Amerika. Overzien we alleen de periode 1839-1854, dan zijn er uit Brummelkamps 'eigen kweek' 21 discipelen afgescheiden predikant in Nederland geworden. Op een totaal van 164 in die periode nieuw-bevestigde predikanten is dat bijna 13%. Van Raalte leverde vanuit Ommen zeven kandidaten af. Het leeuwendeel van de vorming van het afgescheiden predikantencorps werd verzorgd door de opleidingen in Groningen en Hoogeveen. Brummelkamps aandeel is gemiddeld wel van hogere kwaliteit, maar getalsmatig zeker niet groot geweest.[45.]

45. Afgestudeerd: W. Koopmann (NPVGld/Ov 12-11-1851), J.F. Bulens (NPVGld 1-3-1854), M. Sipkes (NPVGld 29-6-1853), C. van Proosdij (1-3-1854) en P. Wagemaker (NPVGld 1-3-1854). Aantal studenten in 1854 af te leiden uit hun brief d.d. 23-8-1854 aan de PVGld. De zeven leerlingen van Van Raalte: K. Wildeboer, P.R. de Wit, S. Bolks, H. de Vries, C.G. de Moen, A.H. Veenhuizen, J. Schuurman (evt. kan men hieraan J.W. ten Bokkel toevoegen, die de laatste maanden in Ommen studeerde). Het samenwerkingsverband bleef als 'Oude Bond' nog lang bestaan. Er vonden nog tot 29-8-1866 vergaderingen plaats in verband met de bezittingen/gebouwen, die in 1863 werden verkocht. De bond werd in 1866 gelikwideerd. In 1872 werd een laatste bedrag in de kas van de Theologische School gedeponeerd (Not. Doc. 23-8, 19-9, 3-10-1872). De stukken betreffende de 'Oude Bond' in Arch. Theol. Sch. IX, 83-85.

10. Diakonaat en landverhuizing

Brummelkamps arbeid ter bevordering van de landverhuizing is een van de bekendste facetten van zijn publieke optreden geweest. In talloze publikaties is zijn aandeel in de landverhuizersbeweging ter sprake gebracht. Wij zullen in dit hoofdstuk dit werk nader schetsen. Daarbij willen we vooral laten zien, hoe Brummelkamps bemoeiingen met de emigratie tegen een diakonale achtergrond hebben gestaan.

10.1. Diakonaat in Arnhem

In zijn Arnhemse tijd heeft Brummelkamp veel aandacht gegeven aan het diakonaat. Hij toonde zich daarin een sociaal bewogen man, tegelijk nuchter en praktisch en met een gezonde dosis zakelijk inzicht. In de kerkeraadsvergaderingen sprak men veel over maatregelen ter bestrijding van de armoede, die op vele gezinnen in de gemeente drukte. Brummelkamp drong er steeds op aan, dat men de behoeften in de gemeente en de daarin ontvangen hulp systematisch zou inventariseren. Toen dit niet van de grond kwam, maakte hij tenslotte zelf zo'n inventarisatie. In de economisch zeer moeilijke jaren 1845 en 1846 bezocht hij samen met Van Raalte een aantal gezinnen en deed onderzoek naar de noden en naar de mogelijkheden tot hulpverlening. Sterk keurde de kerkeraad het gebruikmaken van de lommerd ofwel bank van lening af. De diakenen probeerden de mensen niet alleen met geld te helpen, maar ook in natura: aardappelen, steenkolengruis, kleding, brood en meel, kool en tonnen om ze in te maken. Ook stimuleerde men de particuliere weldadigheid, in het bijzonder die van de ambtsdragers zelf.[1.]

Bij deze arbeid stuitte Brummelkamp steeds op het probleem, dat de diakonale ondersteuning de mensen niet echt verder hielp. Herhaaldelijk wees hij erop, dat men de armen niet aan het regelmatig ontvangen van geld moest wennen. Gezonde bedeelden werden aangespoord om werk te gaan zoeken. Ook hielp de diakonie sommigen op weg naar een vaste nering: sajet om te breien, een mangel om voor anderen te kunnen wassen, startkapitaal voor een vishandeltje of een kleermakerij, hout voor een schrijnwerker en dergelijke. Steeds weer werden er middelen besproken om aan de armen een blijvende broodwinning te verschaffen.

Uit alles blijkt, dat Brummelkamp en Van Raalte, elkaar wederzijds stimulerend, een open oog hadden voor de noden van de armen. Zij zagen daarbij ook verder dan de eigen kring. Meer dan eens organiseerde Brummelkamp een kollekte voor behoeftigen elders. Hoe langer hoe meer begon echter de economische situatie in Nederland hem te beklemmen. Gezonde mensen

1. NKR Arnhem, passim.

moesten toch hun eigen levensonderhoud kunnen verdienen? Alle pogingen daartoe faalden. Dat gaf hem en Van Raalte een voortdurend gevoel van onmacht.[2.]

De armoede werd vooral nijpend, toen in de vochtige zomer van 1845 een aardappelziekte de oogst decimeerde. Brummelkamp en Van Raalte namen in overleg met de kerkeraad het initiatief om in heel Nederland op te roepen tot een dag van vasten en bidden. In de nieuwsbladen lieten ze een bewogen oproep plaatsen om dinsdag 26 augustus daartoe af te zonderen. Het was juist in die dagen, dat ze in contact kwamen met een landverhuizer uit eigen kring, Alexander Hartgerink uit Neede, een ontmoeting, die grote gevolgen had.[3.]

10.2. Landverhuizers

Alexander Hartgerink kwam eind augustus 1845 bij Brummelkamp op afscheidsbezoek. Hij stond op het punt om via Rotterdam naar Noord-Amerika te vertrekken. Met name in de Gelderse Achterhoek had men de laatste jaren veel over landverhuizing nagedacht en gesproken, ook in afgescheiden kringen. Brummelkamp had veel connecties in deze regio en wist van de beweging, die er gaande was. Maar pas het gesprek met Hartgerink wekte bij hem het besef, dat in de landverhuizing wellicht een oplossing gelegen was voor de uitzichtloze armoede van velen in Nederland. In diakonale en pastorale bewogenheid stond hij open voor alle deugdelijke redmiddelen voor de armen. In het gesprek met Hartgerink sprong er een vonk over. Hij sprak met hem af, dat hij na een jaar verblijf en onderzoek aan de overzijde van de oceaan, aan hem uitvoerig verslag zou doen van zijn bevindingen als landverhuizer. Brummelkamp hoopte dan met die informatie zijn winst te kunnen doen. Intussen spanden Brummelkamp en Van Raalte zich in de moeilijke wintermaanden van 1845 op 1846 nog meer dan tevoren in om in de noden van hun behoeftige gemeenteleden te voorzien.[4.]

2. A. Brummelkamp en A.C. van Raalte, *Landverhuizing, of waarom bevorderen wij de volksverhuizing en wel naar Noord-Amerika en niet naar Java?* (Amsterdam 1846) 34: Enige jaren vruchteloos getracht om velen werk en daardoor brood te verschaffen. Van Raalte had sinds 1840 in Ommen getracht door de oprichting van een steen-, tegel- en aardewerk-fabriekje aan een aantal mensen werk en brood te verschaffen. Zie over dit interessante facet van zijn leven: A. Hyma, *Albertus C. Van Raalte and his Dutch settlements in the United States* (Grand Rapids 1847) 120-124; W. de Graaf, 'Een afgescheiden dominee als zakenman. Dr. A.C. van Raalte', *De Hoeksteen* 12 (1983), 3-12; M. Makkinga Azn., 'Ds. A.C. van Raalte. Baksteen voor Ommer armen', *Zwolse Courant* 6-11-1976; Reenders, 'Albertus C. van Raalte' in: *Afscheiding Overijssel* 191-194. In het archief De Moen bevinden zich enkele stukken, die over het Ommer projekt meer licht verschaffen. Vgl. ook NKR Ommen 10-7-1844.
3. AB en ACvR a JAS 15-8-1845. *Handelsblad* 18-8-1846, *Drentsche Courant* 19-8-1846. NKR Arnhem 15-8-1845.
4. *Zalsman's Jaarboekje 1878* 106. Over Alexander Hartgerink: Bos, *Archiefst.* IV, 282-284, 288-289. NKROmmen 26-06, 17-07-1839. H. Bouma, *Een vergeten hoofdstuk. Een bladzijde uit de worsteling van de sedert 1834 wedergekeerde kerken voor gereformeerd schoolonderwijs* (Enschede z.j. (1959)) 136. *Levensbeschr.* 202-203. P.R.D. Stokvis, *De Nederlandse trek naar Amerika 1846-1847* (Leiden 1977). G.H. Ligterink, *De landverhuizers. Emigratie naar Noord-Amerika uit het Gelders-Westfaalse grensgebied tussen de jaren 1830-1850* (Zutphen 1981) spec. 49-52 over Hartgerink; ook NKR Ommen 26-6, 17-7-1839.

In het voorjaar van 1846 kwam de zaak van de landverhuizing in een stroomversnelling. Door de gunstige berichten, die men ontving van verwante en bevriende pioniers in Amerika, groeide bij velen het voornemen ook te emigreren. Meer dan eens kwamen er Achterhoekse afgescheidenen in Arnhem om op doorreis afscheid te nemen van hun kerkelijke leidsman Brummelkamp. In de gemeenten van Arnhem en Velp werd het idee van landverhuizing druk besproken. Steeds meer mensen namen het besluit om arbeid, brood en vrijheid te zoeken in Noord-Amerika. Toen het er zo voor stond, bleven Brummelkamp en Van Raalte niet langer aan de kant staan. Na 'lange en bange strijd' besloten zij aan de beweging mee leiding te geven. Ze waren overtuigd, dat de landverhuizing bezig was een 'allesomvattende zaak' te worden. Ze vonden het hun roeping om niet te wachten tot 'de dijk gebroken' en de emigratie een wilde stroom geworden was. Zij zagen daarin een pastorale taak: dat de christen-emigranten niet in Amerika her en der verstrooid zouden raken en zo geestelijke schade zouden oplopen. Alleen daarom al was hun aktiviteit in dezen een geestelijke en kerkelijke noodzaak.[5.]

10.3. Organisatie

Begin april 1846 besloot men in Arnhem onder leiding van Brummelkamp een 'Vereeniging van Christenen voor de Hollandsche Volksverhuizing naar de Vereenigde Staten in Noord-Amerika' op te richten. Men wilde in verenigingsverband een kolonie in Amerika stichten. Met giften en gedeponeerde voorschotten moest land worden aangekocht en zouden tevens hulpbehoevenden worden geholpen te emigreren. Zowel in de kolonie als in het vaderland zou er een bestuurscommissie zijn en een administratie worden bijgehouden. De commissies zouden evenwel geen kerkelijk of wereldlijk gezag uitoefenen. De kolonie zou zoveel mogelijk christelijk zijn door het aannemen en overhelpen van christen-landverhuizers.[6.]

De statuten van de vereniging werden op 15 april 1846 in een vergadering ten huize van Brummelkamp goedgekeurd. Daar was een groot deel van de

Al veel eerder was de gedachte van landverhuizing opgedoken, AMCH a HPS 29-8-1837. HPS a AMCvH 5-9-1837. HJK a HPS 7-11-1840. CGdM a HPS 7-12-1840. J. Stellingwerff, *Amsterdamse emigranten. Onbekende brieven uit de prairie van Iowa 1846-1873* (Amsterdam 1975).

5. AB a GvP 17-4-1846. *Landverhuizing* 23. Over de emigratie vooral vanuit de Achterhoek: Ligterink, *De landverhuizers.*
6. Tekst van de grondslagen: *Levensbeschr.* 205-209, overgenomen uit het door Brummelkamp en Van Raalte aangelegde 'Landverhuizing Memoriaal 1846'; het origineel is niet meer te vinden. Editie door H.S. Lucas in *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 40 (1954) 101-111; wanneer in de volgende noten het Memoriaal wordt aangehaald, geven we de paginering van het *NAKG.* H.S. Lucas, *Netherlanders in America. Dutch immigration to the United States and Canada, 1789-1950* (Ann Arbor en Londen 1955) 58-68.

afgescheidenen uit Velp, Arnhem en Oosterbeek aanwezig en verder broeders uit Genemuiden met nog verschillende niet-leden. Men besloot publiciteit aan de vereniging te geven om zo te kunnen bijdragen aan een goede kanalisatie van de landverhuizersbeweging. Met veel mensen stond Brummelkamp in deze dagen in correspondentie over de landverhuizing. Onder anderen gaven O.G. Heldring en J. de Liefde hun oordeel over de plannen. Op 17 april 1846 zond Brummelkamp een kopie van de statuten aan Groen van Prinsterer. Hij hoopte, dat de 'Christelijke Vrienden' er in Amsterdam in hun vergadering van 22 april nader over zouden spreken. Dit gebeurde inderdaad. Zij hadden veel bezwaren. Naar Amerika gaan werd door de meeste vrienden beschouwd als een motie van wantrouwen tegen de Nederlandse regering. Zij meenden eerst alles te moeten doen om voor een kolonisatie in Oost-Indië toestemming te krijgen. Scholte en Heldring gingen daarover in Den Haag praten met de minister van koloniën. Maar Brummelkamp en zijn vereniging wachtten de uitslag daarvan niet af. Het was immers al te laat om de reeds vloeiende stroom nog om te buigen naar een land, waar een kolonisatie nog in geen enkel opzicht was voorbereid. De reiskosten waren hoog, grond was niet zo maar beschikbaar en op het gebied van school en kerk zou men er met dezelfde regering te maken hebben als in het vaderland en niet op vrijheid hoeven te rekenen.[7.]

Op 28 mei 1846 vertrokken vanuit het Arnhemse kerkgebouw twee families op kosten van de vereniging als wegbereiders naar Amerika. Een week later vertrok de student en diaken R. Sleijster met dezelfde opdracht, vergezeld van een paar Varsseveldse families. Het grote werk begon op gang te komen. Brummelkamp en Van Raalte gaven aan de pioniers een brief mee 'Aan de Geloovigen in de Vereenigde Staten van Noord-Amerika', gedateerd 25 mei 1846. Ze schetsten daarin de bestaande nood in Nederland en deden een klemmend beroep op de christenen aan de overzijde om hen met geld en goede raad te helpen. Waarschijnlijk kregen andere emigranten eveneens gedrukte exemplaren van de brief mee. Het was de bedoeling, dat hij in Amerikaanse nieuwsbladen werd afgedrukt. Deze brief, vrijmoedig geschreven vanuit een sterke overtuiging, heeft inderdaad effekt gehad en in Amerika sympathie gewekt voor de zaak van de Nederlandse christelijke landverhuizing.[8.]

10.4. Publieke verantwoording

De brief aan de gelovigen in Noord-Amerika bevatte een onomwonden kritiek op de sociaal-economische situatie in Nederland. Hij zou impliciet als

7. Landverhuizing Memoriaal 102-104. AB a GvP 17-4-1846. HPS a GvP 15-5-1846. OGH a GvP 30-9-1846. *Levensbeschr.* 210-211. *Landverhuizing* 16-24. In de derde en vierde vergadering van Christelijke Vrienden op 22-4 en 5-8-1846 is veel over de landverhuizing gesproken, vgl. Groen van Prinsterer, *Briefwisseling* II 744, noot 4. *Brieven van mr. Isaäc da Costa* I, *(1830-1849)* (Amsterdam 1872) 256, 261. Zie ook OGH a GvP 30-9-1846.
8. Landverhuizing Memoriaal 104-105. De brief 'Aan de Geloovigen' in *Landverhuizing* 30-39, Stokvis, *De Nederlandse trek* 133-134. Eerste berichten binnen op 13-9-1846 (*Stemmen uit Noord-Amerika* 2). De tweede brief op 19-10-1846.

een requisitoir tegen de regering kunnen worden opgevat. Het publiek uiten van kritiek op de overheid werd in die tijd veelal nog als revolutionair ervaren. Daarom wilden Brummelkamp en Van Raalte hun oordeel over de situatie in Nederland niet in Amerika bekendmaken, zonder er ook in het vaderland zelf mee voor de dag te komen. Zo publiceerden zij in juni 1846 een boekje onder de titel *Landverhuizing, of waarom bevorderen wij de volksverhuizing en wel naar Noord-Amerika en niet naar Java?* Ze gaven daarin een uitvoerige verantwoording van hun aktiviteiten ten behoeve van de landverhuizing. Op een bewogen, maar gematigde toon gaven ze een kritische analyse van de economische nood. Ze noemden daarbij de volgende punten.

- De hoge lasten op nijverheid, cultuur en handel, onder andere ten gevolge van de hoge staatsschulden. Bovendien een ongelijke belastingdruk: door veel indirekte belastingen werden de armen overmatig belast en de rijken ontzien. De brochure kwalificeerde dit als onrecht en verwees naar Jak. 2:15 en 16 en Openb. 3:17.
- Grote werkeloosheid, waarbij er wel een derde deel van de werkkrachten over was. Door volksopeenhoping bij gebrek aan middelen was een permanente verdringing van elkaar ontstaan.
- Hebzucht van de rijken leidde tot opstapeling van kapitaal. Bovendien werden bij een overvloed aan arbeiders de lonen verminderd. Pachtprijzen waren te hoog. Er ontstond een ‘gewetensverwoestende concurrentie’.
- Door uitmergeling van het burgervolk werd het evenwicht der standen verbroken en dreigde de burgerstand te verdwijnen in de verpaupering.
- De ondersteuning van de armen was een instituut geworden, waarin jaarlijks minstens 20 miljoen omging. Maar daarmee ontvingen de mensen nog geen loon naar werk.

De gevolgen van dit alles waren: ondermijning van de samenleving, verdrukking, achteruitgang van opvoeding en onderwijs, zedeloosheid onder andere onder de jeugd. Mensen moesten zich begeven in allerlei ‘gewetensbesmettende affaires’ en soms oneerlijke kunstgrepen toepassen om zich maatschappelijk staande te houden. In alle nood die zo ontstaan was, zagen Brummelkamp en Van Raalte de slaande hand van God. Zijn straf was het, mede vanwege de geestelijke afval en de slapheid inzake de kerk. Ondanks de nood bekeerde het volk zich niet tot God. Integendeel, in Nederland was er geen volle vrijheid voor kerk of christelijke school, maar vervolging en verachting van de ware Gereformeerden. Vanuit deze maatschappij-kritiek wezen Brummelkamp en Van Raalte de emigratie naar Noord-Amerika aan als de enige weg om te voorzien in de dringende behoeften van vele duizenden. Als motto drukten zij voorin hun brochure Gen. 1:28a en Gen. 3:19a af: ‘Wees vruchtbaar en vermeningvuldig en vervul de aarde’ en ‘In het zweet uws aanschijns zult gij brood eten’.[9.]

Vooral de tweede tekst speelde in hun betoog een grote rol. Er behoorde voor gezonde mensen een direkte samenhang te zijn tussen werken en eten. Waar die in Nederland was verbroken, maar elders hersteld kon worden, mocht een christen zich tot emigratie geroepen voelen. Een roeping voor

9. *Landverhuizing* 1-15.

zichzelf, om lichaams- en zielskrachten aan God toe te wijden. Een roeping om als huisvaders het eigen gezin te kunnen onderhouden en ook nog anderen te steunen overeenkomstig zondag 42 HC. En een roeping ook om als burgers de nationale nood te verhelpen en elkaar niet langer in de weg te zitten, maar zich in de lijn van Genesis 11 over de aarde te verspreiden. Zo zouden er ruimere financiële mogelijkheden komen, ook ten bate van kerk en school. En zou de landverhuizing niet bijdragen aan de wereldwijde verspreiding van het evangelie?

Het boekje ging in op diverse bezwaren tegen de landverhuizing. Sprak daaruit geen verbittering tegen Nederland en zijn regering? Was de schets van de bestaande nood niet overdreven? Was de republikeinse staatsvorm van Amerika niet afkeurenswaardig? Op deze bedenkingen gaven de schrijvers een ontkennend antwoord. Tenslotte bevatte *Landverhuizing* een verdediging van het hulp geven aan de emigranten op grond van Spr. 19:17, Matt. 5:42, 25:35 vv. en Gal. 6:1-10. Voor Brummelkamp en Van Raalte was de bevordering van de landverhuizing voortgekomen uit hun diakonale werk. Het ging hun daarin om een voluit geestelijke zaak: het materiële welzijn van arme mensen. Het 'uitwendige', de materiële nood, stond zeker op de voorgrond. Maar zij wilden, dat de voorziening daarin op een godsdienstige, een God-verheerlijkende wijze zou gebeuren, zodat men daarin de Here zou gehoorzamen en dienen. Verschaffing van werk en brood had immers een werkelijk geestelijke betekenis voor een mens, die leven wilde tot Gods eer en tot heil van de naaste. Een christen, die wist dat hij ook in zijn werken en eten God en de naaste mocht dienen, was gepredisponeerd om het positieve van de landverhuizing te zien. Brummelkamp en Van Raalte waarschuwden tegen materialisme, tegen het rijk willen worden en een horizontalistisch zoeken van het brood. Maar ze spraken ook van het vertrouwen, dat God zich garant gesteld heeft voor het dagelijks levensonderhoud, onder verwijzing naar Matt. 6:25-34 en Rom. 8:32. Gezien Gods opdrachten en zijn beloften is het Gods wil, dat zijn christenen zowel voor de stoffelijke als de geestelijke belangen van gezin en nageslacht zorgen. In die zin kon men van de landverhuizing zeggen: God wil het![10.]

10.5. Vertrek van Van Raalte

Het boekje *Landverhuizing* beleefde binnen het jaar zeker twee herdrukken en heeft ongetwijfeld invloed gehad op het besluit van veel afgescheidenen om te emigreren. Veel adspirant-verhuizers vonden de weg naar het grote huis bij de Eusebiuspoort in Arnhem en kregen er raad en hulp. Brummelkamp had het er heel druk mee.

In de zomer van 1846 kreeg Van Raalte tyfus en verkeerde dagenlang op de rand van de dood. Toen hij herstelde, deelde hij zijn op het ziekbed genomen besluit mee: hij zou ook naar Amerika trekken. Hij wilde dit vooral om het heil van de talrijke christen-landverhuizers: 'waar zullen zij aanlanden; wie zal hun Mozes, wie hun Aäron zijn? Zullen zij niet, wanneer daar geen

10. *Landverhuizing* 16-29, 33-38, 54-56. Van het boekje verschenen in 1846 zeker vier drukken.

leeraar, wanneer daar geen onderwijzer medegaat, (...) weldra een prooi moeten worden der godsdienstelоosheid, wanneer zij de middelen der genade missen zullen?' Bovendien waren ook de behoeften van zijn eigen gezin, vooral aan vrij schoolonderwijs, hem een 'scherpe spoorslag'. Op 20 augustus verkreeg hij van de Arnhemse kerkeraad toestemming om naar elders te vertrekken. Precies een maand later, op zondag 20 september, preekte hij afscheid. Nog diezelfde week vertrok hij met zijn gezin en een groot gezelschap van afgescheiden landverhuizers naar Rotterdam en scheepte zich daar in op de 'Southerner', die op 2 oktober vertrok. Brummelkamp bleef tot het laatste moment met zingen en bidden bij hen. Het vertrek van de Van Raaltes was voor hem een diep ingrijpende gebeurtenis. In de daarop volgende maanden vond er vanuit zijn kerkelijk achterland in Gelderland en Overijssel bovendien een grote uittocht plaats. Hij vroeg zich af: 'Moeten wij allen daar heen, is 't hier in Nederland nu weldra gedaan? Blijft hier niets over dan een volk van God, dat of met de wereld verbroedert of in onderlinge kleingeestige twisten zichzelven verscheurt, den broeder verbijt en daardoor krachteloos den dood der verstijving tegemoet gaat?' De hele familie Brummelkamp leerde in die dagen alvast ijverig de Engelse taal. Misschien zouden ze binnenkort Van Raalte achterna gaan. Het was een veelbewogen periode in Brummelkamps leven.[11.]

10.6. Verdere bemoeiingen

In het eerste jaar na Van Raaltes vertrek had Brummelkamp dikwijls heel wat werk met de landverhuizing, zowel door correspondentie als door het ontvangen van bezoekers en het regelen van de overtocht voor wie bij hem om hulp aanklopten. In februari 1847 gaf hij het boekje *Stemmen uit Noord-Amerika* uit. Daarin publiceerde hij brieven van Van Raalte, van de Amerikaanse ds. I.N. Wijckoff en van de uit Arnhem uitgezonden pioniers. In een begeleidend woord benadrukte hij nog eens, dat de landverhuizing niet uit puur materialistische motieven mocht plaatsvinden. Hij schaamde zich er niet voor, in dit werk het 'uitwendige' wel degelijk op de voorgrond te stellen. Maar in het helpen uit uitwendige nood was het hoofddoel: men-

11. *Zalsman's Jaarboekje voor 1878*, 109-110. *Levensbeschr.* 264 citeert *Baz.* 20/43: Van Raalte sprak over 'de beker drinken'. ACvR a GvP 21-9-1846. Landverhuizing Memoriaal blz. 106-107 NKR Arnhem 20-8-1846. De Van Raaltes vertrokken uit Arnhem op 24-9-1846. De 'Southerner' zeilde uit op 2 oktober 1846 (*Afscheiding in Overijssel* 378 noot 591). Volgens De Bruijne, *Ik droeg* 41-42 was Brummelkamp zeer ontroerd. Op de afscheidszondag moest hij zijn pasgeboren dochtertje dopen. Hij was echter haar naam vergeten en zei toen: 'Kind, ik doop u...'. Aan boord ook dogmatische conflicten: Stellingwerff, *Amsterdamse emigranten* 69 (de Arnhemse geweermaker). De visie van J.B. Sondag, geciteerd door P.R.D. Stokvis in: A. de Groot en P.L. Schram ed., *Aspecten van de Afscheiding* (Franeker 1984) 61-62. Stokvis suggereert o.a. dat Van Raalte vooral om materiële redenen vertrok. Het zou echter heel wat gemakkelijker voor hem zijn geweest om een beroep naar een andere gemeente te aanvaarden en zo zijn traktement te verzekeren. Hij heeft het in Michigan een aantal jaren armer gehad dan in Arnhem. Lucas, *Netherlanders in America* 69-70.

sen te redden van het eeuwig verderf. Daarin dreigden ze immers te komen òf door een blijven in de benauwende armoede in Nederland òf door een verstrooid en materialistisch leven in Amerika. Het verwijt, dat men door de landverhuizing de afgescheiden gemeenten in Nederland verwoestte, wees Brummelkamp af. De verkleining en opheffing van de gemeenten 'is niet onze verrichting, maar een oordeel Gods over Nederland'.[12.]

In maart 1847 verzorgde Brummelkamp opnieuw de uitgave van een brief van Van Raalte. Deze bevatte vooral een verslag over het voor kolonisatie uitgekozen gebied in Michigan. Het verscheen onder de titel *Holland in Amerika.* Ook kondigde uitgever Swaan in Arnhem een Nederlandse vertaling aan van *Goede Raad voor Landverhuizers*, geschreven door Ottomar van Behr en met een voorwoord van Brummelkamp. Uit een en ander blijkt, hoe intensief Brummelkamp zich in deze jaren met de landverhuizing heeft beziggehouden.[13.]

In de verschillende gepubliceerde brieven kwam meer dan eens blijdschap naar voren, dat men in Amerika van de kerkelijke partijstrijd en van bijvoorbeeld de twisten over het ambtsgewaad bevrijd was. Ook in dat opzicht was de landverhuizing aantrekkelijk. Men kon kerkelijk een nieuwe start maken aan de overzijde. Overigens speelde de wel zo genoemde 'dissidentie' van de afgescheidenen in Brummelkamps omgeving als motief voor landverhuizing waarschijnlijk slechts een zeer ondergeschikte rol. Het spreken over dissidentie is voor wat de periode 1846-1847 betreft voor het grootste deel een fictie. De kerkelijke verhoudingen waren veel complexer en genuanceerder dan dat men die zou kunnen vangen in de twee groeperingen 'synodaal' en 'dissident'. Bovendien woog voor het gros van de gemeenteleden de plaatselijke eensgezindheid veel zwaarder dan een eventuele dissidentie in landelijk verband. Het was ook niet zo, dat de gemeenten in Gelderland en Overijssel zich in een gediscrimineerde minderheidspositie voelden staan. Het was alleen aantrekkelijk om ook in kerkelijk opzicht allerlei bestaande tegenstellingen en meningsverschillen achter zich te kunnen laten en met een schone lei in de nieuwe wereld te kunnen beginnen.[14.]

Intussen bleef de landverhuizing na 1846 doorgaan, maar minder opzienbarend en in kleinere aantallen. Elke vrijdag was Brummelkamp te spreken voor wie hem daarin om advies en hulp vroegen. Na verloop van tijd werd duidelijk, dat hij zelf niet zou emigreren. Desondanks hielden zijn bemoeiingen met de landverhuizing niet op. In 1851 publiceerde hij bijvoorbeeld samen met J. Messchert van Vollenhoven en J.J. Teding van Berkhout een

12. *Stemmen uit Noord-Amerika* 2-25, spec. 17-18.
13. *Holland in Amerika, of de Hollandsche kolonisatie in den staat Michigan* (Arnhem 1847). Aankondiging achterop dit geschrift van de vertaling van: Ottomar von Behr, *Goede raad voor landverhuizers, naar de Verenigde Staten van Noord-Amerika, bijzonder met betrekking tot Texas, voornamelijk voor landbouwers en handwerkslieden; volgens eigen ervaring geschreven.* ('Ottomar von Behr, practisch landbouwer, (uit het Hoogduitsch). Voorzien met een voorwoord van A. Brummelkamp, bedienaar des goddelijken Woords'). Zie ook Lucas, *Netherlanders in America* 162, 669. We hebben van dit boekje geen exemplaar kunnen vinden.
14. Vgl. Stokvis in: *Aspecten* 61-62. Zie ook hierna hoofdstuk 12. Zie Stokvis, *De Nederlandse trek* 47-57, 66-67.

rapport over de mogelijkheden van georganiseerde groeps-emigratie van behoeftige landgenoten. Dit was het verslag van een onderzoek in opdracht van de vergadering van 'Christelijke Vrienden'. Voorzover bekend leidde het niet tot enig tastbaar resultaat.[15.]

Na verloop van tijd verzandde de Arnhemse vereniging en haar administratie. De kolonisatie, eenmaal op gang gebracht, had geen ondersteuning meer nodig. De brug naar Amerika was geslagen. Brummelkamp had daar zijn bijdrage aan geleverd. Voor hem lag er nu weer het werk in Nederland zelf, dat dringender riep. Door de jaren heen is Brummelkamp altijd in positieve zin blijven spreken en schrijven over emigratie. Artikeltjes en opmerkingen in *De Bazuin*, waarvan hij van 1853 tot 1888 redakteur was, leggen daarvan getuigenis af. In latere jaren hebben zich herhaaldelijk opnieuw kleine emigratie-golven voorgedaan, naar Amerika, maar ook naar Zuid-Afrika. Brummelkamp volgde die met grote interesse. Naast de economische motieven wees hij ook de ideële aan, zoals de vrijheid van onderwijs, en het ontkomen aan de vaccinatie-dwang voor kinderen en aan de exercitie-dwang op zondag voor plaatselijke schutterijen. Hij liet echter nooit na te waarschuwen voor verkeerde motieven, zoals de zucht om, terwijl men het in Nederland goed had, in Amerika schatrijk te worden. Voor mensen met pioniersgeest en doorzettingsvermogen was emigratie een uitkomst, mits die uit zuivere motieven voortkwam. Er was volgens Brummelkamp maar één goede instelling voor landverhuizers: ga alleen met God, in zijn vreze en in afhankelijkheid van Hem. Zo bleef tot het einde toe in Brummelkamps denken en spreken het geestelijke onlosmakelijk met het materiële verbonden.[16.]

15. Bericht op de achterzijde van *Holland in Amerika*: 'Aan ieder die er belang bij heeft wordt bekend gemaakt, dat wij betrekkelijk AMERIKA geene dan gefrankeerde brieven kunnen ontfangen. Die ons over AMERIKA komt spreken, wordt verzocht daartoe geenen anderen dag te kiezen dan vrijdag'. *Levensbeschr.* 221-222. Gedateerd 25-11-1849 zonden de drie heren een gedrukte circulaire rond, waarin vooral aan reeds geëmigreerden om inlichtingen werd gevraagd. De commissie publiceerde haar rapport, gedateerd 29-1-1851.
16. *Baz.* 18/50, 19/11, 20/46, 25/44, 30/2/48, 33/26.

11. Relaties met de Reveil-vrienden en met H.F. Kohlbrügge

11.1. Contacten voor 1845

Brummelkamp wordt vaak getekend als de man, die bij uitstek de verbindende figuur is geweest tussen de Afscheiding en het Reveil. Dit beeld is slechts juist voor de tijd na 1845. Voordien waren het alleen Scholte en A.M.C. van Hall, die in regelmatig contact stonden met verschillende Reveil-mannen. In zijn Amsterdamse studiejaren 1828-1830 had Brummelkamp wel in de kring van Da Costa en zijn vrienden verkeerd. In zijn Leidse jaren was het contact minder intensief en liep het vaak via Scholte. Sinds zijn intrede in de pastorie in 1834 kwam hij maar heel weinig meer met Reveil-figuren in aanraking. Mannen als Capadose, D. van Hogendorp en H.J. Koenen volgden vanuit de verte wel zijn botsing met de kerkelijke besturen. Maar van enige ontmoeting of correspondentie met Reveil-mannen is nauwelijks iets te vinden.[1.]

Voor dit ontbreken van contact met het Reveil zijn verschillende oorzaken te noemen. In de eerste plaats stond Brummelkamp theologisch gezien verder van het Reveil af dan Scholte. Dat gold in het bijzonder het kerkbegrip, de visie op de drie formulieren van eenheid en de interesse voor profetie en eschatologie en voor de positie van Israël. Brummelkamp had ook minder affiniteit met de wat idealistische inslag van het Reveil in zijn eerste twintig jaren. In de tweede plaats waren de Reveil-mensen aristocraten. Brummelkamp werd door een 'natuurlijk opzien' weerhouden zich met deze 'groten der aarde' in verbinding te stellen. In de derde plaats had de afkerigheid van de Reveil-kring ten opzichte van de Afscheiding de verhoudingen doen verkoelen.[2.]

Over dit laatste punt heeft Brummelkamp voorzover bekend, in de eerste jaren na de Afscheiding alleen een keer aan W. de Clercq geschreven. Hij noemde Da Costa, De Clercq, D. Molenaar en anderen als 'krukken en steunsels', die de Here aan zijn gemeente ontnomen had, opdat ze, nietig en veracht bij de mensen, alleen op Hem zou steunen. Hij vroeg van De Clercq aanwijzing van de gronden uit Gods Woord, waarop hun blijven in de Hervormde Kerk rustte. Hij had wel steeds de *Nederlandsche Stemmen* gelezen, maar daar nog nooit op dit punt deugdelijke argumenten in gevonden. Daar-

1. Over het Reveil in het algemeen en over AB passim in Kluit, *Reveil.* De relatie Scholte en Van Hall tot het Reveil is vooral af te lezen uit de correspondentie in Smits, *Afscheiding* V en VI en in de collecties van het Reveil-archief. Vgl. *Baz.* 33/12. ACap a IdC 18-7-1835. JWG a HJK 7-8-1835. DvH a HPS 14-8-1835. CMvdK a HJK 8-10-1835. HJK a WdC 31-12-1835. AB a WdC 23-12-1836. Over D. van Hogendorp: De Gaay Fortman, *Figuren Reveil* 417-435. Over H.J. Koenen: Kluit, *Reveil* 155-156 en passim.
2. AB a HJK 30-5-1846.

mee trof hij het kerkelijk standpunt van de Reveil-mensen in zijn zwakke plek: het stellen van subjectieve gevoelens en redeneringen boven het Woord van God. Bovendien wees hij op beminnelijke, maar niet mis te verstane wijze aan, dat het onaanzienlijke van de afgescheiden gemeente geen reden mocht zijn om zich niet bij haar te voegen.[3.]

Na 1842 was er tweeërlei, dat Brummelkamp in hernieuwd contact met het Reveil bracht. Daar was allereerst de aktie voor kerkherstel, die vooral door de 'Haagsche Heeren' gevoerd werd. Hij verheugde zich over hun opkomen voor het recht van de gereformeerde belijdenis in het kerkgenootschap. Hij herkende in hen medestrijders voor het onvervalste evangelie, die zich niet door synodale wrevel lieten intimideren. In de tweede plaats bond ook de strijd voor de vrijheid van christelijk onderwijs de mensen van Afscheiding en Reveil samen. Brummelkamps eerste correspondentie met Groen van Prinsterer bijvoorbeeld dateerde van december 1841 en betrof de stichting van een christelijke school in Schiedam. Sindsdien viel er bij hem een toenemende betrokkenheid op de Reveil-groep waar te nemen. In Groen van Prinsterer kreeg die juist in deze jaren een leider, die de uiteenlopende figuren en meningen bijeenhield en die bij Brummelkamp zeer hoog stond aangeschreven. Zo kwam er in zijn leven een tweede periode van nauw contact met de Reveil-kring. Hij ging deelnemen aan de vergaderingen van 'Christelijke Vrienden', die twee keer per jaar in Amsterdam werden gehouden. Sindsdien was en bleef hij inderdaad de voornaamste verbindingsman tussen Afscheiding en Reveil.[4.]

11.2. In de kring van de 'christelijke vrienden'

Op initiatief van O.G. Heldring hielden Reveil-vrienden uit verschillende plaatsen in de jaren 1845-1854 twee maal per jaar een samenkomst in Amsterdam ter beoefening van broederlijke gemeenschap en ter bespreking van allerlei christelijke arbeid. Daarin werden ook enkele mannen uit afgescheiden kring betrokken. In de eerste samenkomst op 26 augustus 1845 waren Scholte en Wormser aanwezig. Voor de tweede vergadering in januari 1846 was ook Brummelkamp uitgenodigd. Sindsdien heeft hij zo vaak hij kon de meetings bezocht en er ook verschillende van zijn leerlingen geïntroduceerd.[5.]

3. AB a WdC 23-12-1836. Over het blad *Nederlandsche Stemmen*: Kluit, *Reveil* 398-413 en J. Kamphuis, 'De afkomst van het Nederlands Dagblad' in: T.J. Kerpel ed., *De waarde van het woord. Een historische lijn in 150 jaar christelijke journalistiek* (Groningen z.j. (1974)) spec. 25-39. Over W. de Clercq: C.E. te Lintum, *Willem de Clercq, de mensch en zijn strijd* (Utrecht 1938) en Kluit, *Reveil* passim.
4. AB a GvP 23-12-1841.
5. Kluit, *Reveil* 443-480. OGH a GvP 15-05-1845. Uitvoerige weergave van de in het tijdschrift *De Vereeniging* gepubliceerde verslagen in *Levensbeschr.* 274-378. Een deel van de vrienden hield de afgescheidenen er liever buiten, HPS a GvP 29-10-1846. Vgl. Kluit, *Reveil* Kluit 2, 454. Autobiografie H.J. Koenen (Rev. Arch.) blz. 98. Leerlingen van Brummelkamp: J.W. ten Bokkel, J.H. Donner, W. Koopmann, J.W. Legrom, P.J. Oggel en J. Schuurman, incidenteel. De tweede vergadering werd gehouden op 28-1-1846 (GvP a JTBodel Nijenhuis 13-1-1846). Over O.G. Heldring: O.G. Heldring, *Leven en arbeid* (Leiden 1881); *BWPGN* III, 632-639; Kluit, *Reveil* passim; A. van der Hoeven, *Otto Gerhard Heldring* (Amsterdam 1942).

De besprekingen van deze ‘Christelijke Vrienden’ gingen in de eerste plaats dikwijls over het christelijk onderwijs: over de wederwaardigheden van de eerste christelijke scholen, de problemen rond de schoolwet en soms ook onderwijs-methodische vragen. Verder kwamen politieke gebeurtenissen en vraagstukken aan de orde: vrijheid van godsdienstoefening, volkssouvereiniteit, staatssubsidie aan de kerk, afschaffing van de slavernij, de herziening van de grondwet en christelijke partijvorming. Verder werd er gesproken over maatschappelijke noden: de armenzorg, de arbeid van Heldring in Zetten en Hoenderloo en het werk van de drankbestrijding. Met de nodige voorzichtigheid werd nu en dan het kerkelijk vraagstuk aangesneden: de situatie in de Hervormde Kerk, de wegen tot kerkherstel en de mogelijkheden tot verbetering van het academisch theologisch onderwijs. De vrienden hielden elkaar tenslotte ook op de hoogte van de ontwikkelingen op het terrein van de inwendige en buitenlandse zending.[6.]

De vergaderingen zijn van grote betekenis geweest voor veel specifiek christelijke aktiviteit in de Nederlandse samenleving, die sindsdien in tal van christelijke organisaties verdere ontplooiing kreeg. Brummelkamp nam er met veel plezier aan deel. Hij overwon zijn aanvankelijke schroom en liet zich in de besprekingen vrijmoedig horen. Met zijn optreden won hij de sympathie van de andere deelnemers en behoorde hij spoedig tot de meer invloedrijke leden van het gezelschap. Mede onder invloed van de Reveil-vrienden ontwikkelde zich bij Brummelkamp een sterke interesse voor sociale en politieke vraagstukken. In de afgescheiden kerken vervulde hij daarin een voortrekkersrol. Als een van de eersten onder hen heeft hij de sociale en politieke roeping van de christenen in de samenleving gezien en daarvan in woord en daad getuigenis gegeven. Zijn verkeren in de kring der ‘Christelijke Vrienden’ leverde hem blijvende contacten op met mannen, die vele jaren de hoofdpersonen waren in het politieke en kerkelijke leven, in de schoolstrijd en in de beweging voor kerkherstel, en die zo in belangrijke mate het gezicht van het negentiende-eeuwse Nederland hebben bepaald. Mede dank zij deze contacten hebben de afgescheidenen in de politieke en maatschappelijke ontwikkeling en mobilisatie na 1854 niet aan de kant gestaan. Brummelkamp fungeerde met name door zijn journalistieke werk in *De Bazuin* sinds 1853 in dezen als verbindingsman met de hervormde vrienden en als stimulator in eigen kring.[7.]

6. De leidende figuren waren Groen van Prinsterer, Ae. Mackay, O.G. Heldring J.J.L. van der Brugghen, J.A. Singendonck, I. da Costa, N. Beets, A. Capadose en J. de Liefde. Gemiddeld woonden ongeveer 50 mensen de vergaderingen bij.
7. A. Pierson, *Oudere Tijdgenoten. Met een woord vooraf van J.C. Rullmann* (3e druk; Amsterdam 1922) blz. 112, geeft een karakteristiek van Brummelkamp in de vergaderingen van de Christelijke Vrienden. Over Brummelkamps politieke en maatschappelijke aktiviteit zie men hierna, vooral hoofdstuk 17, 24 en 25. Voor de relaties is tekenend, dat, toen Brummelkamp op pinkstermaandag 1874 in 's-Gravenhage preekte, Groen van Prinsterer en zijn vrouw, Ae. Mackay, mevrouw Elout van Souterwoude en andere hervormden zich onder zijn gehoor bevonden.

In het volgende willen we afzonderlijk ingaan op enkele onderwerpen van discussie onder de vrienden, waarin Brummelkamp een bijzondere inbreng heeft gehad, namelijk het theologisch onderwijs en het kerkelijk vraagstuk.

11.3. Het theologisch onderwijs

De vrienden hadden veel kritiek op het ongereformeerd, ten dele zelfs anti-gereformeerd karakter van het onderwijs aan de theologische fakulteiten. Kon men daarheen jongemannen sturen om hen te laten opleiden tot predikanten voor het gereformeerde volk? Waren er andere mogelijkheden? Brummelkamp schreef in april 1848 daarover een uitvoerige brief aan Groen van Prinsterer. Deze was volgens hem een man, die niet alleen wilde praten, maar ook handelen. Daarom had hij al veel eerder een voorstel van hem verwacht om het land weer te vullen met ware evangeliepredikers. Velen verlangden daarnaar. Het onkruid op de akker mocht het niet winnen. Nu er van Groens zijde niets kwam, wilde Brummelkamp het initiatief nemen. Hij las in de meeting van 4 mei 1848 een ‘vrij uitvoerig voorstel wegens het vestigen eener theologische school’ voor. Daarin werd het idee gelanceerd van een samenwerking tussen Da Costa en Beets en een vestiging in Heemstede, waar Beets predikant was. Niemand steunde echter dit voorstel. Een poging om vervolgens Groen, Beets en Da Costa op een vergadering in Arnhem te krijgen om eens te praten over een mogelijke verbindingslijn tussen zijn eenmans-seminarie en de kring van ‘Christelijke Vrienden’, mislukte eveneens.[8.]

Het idee van een vrij seminarie leefde niet alleen bij Brummelkamp. Heldring lanceerde in augustus 1848 een plan voor een vrije academie voor voorbereidend en theologisch onderwijs, met vijf docenten. In de oktober-meeting van dat jaar werd dit besproken. De weg voor zo'n academie was alleen vrij, wanneer de daar gevormde kandidaten door de Hervormde Kerk zouden worden geaccepteerd. Zo niet, dan zou men in een afscheiding terechtkomen, ‘die men niet wil’. Na uitvoerige discussie besloot de vergadering, dat de gemeente in dezen eerst tot het besef van haar recht en plicht moest worden gebracht.[9.]

Brummelkamp gaf het echter nog niet op. Terecht zag hij in de predikantsopleiding een van de ‘hartaders’ van het kerkelijk leven, hetzij ten goede hetzij ten kwade. Bij de oktober-vergadering van 1849 diende hij opnieuw een voorstel in tot oprichting van een theologische school. Als we de christenheid weer wat op de been willen helpen, aldus Brummelkamp in een schriftelijke toelichting, moeten we met de jeugd beginnen. De opleiding van predikanten is een rad aan de staatswagen. Groningers en Pantheïsten vervullen het land. Daarom heeft de Here een twist met Nederland. Beide ligt

8. AB a GvP ?-4-1848. Verslag vergadering 3/4-5-1848 in *De Vereeniging* 2 (1848) 749-757; 3 (1849) 20-28. AB a NB 22-7-1848. AB a mv. GvP 14-7-1848. AB a NB ?-8-1848. Over het gesprek PVGld/Ov 11-5 en 9-8-1848 (geen notulen).
9. OGH a IdC ?-8-1848. *De Vereeniging* III 326 (Verslag vergadering 11/12-10-1848). PJO a ouders 14-10-1848.

voor rekening van wie geloven! Alle praten daarover zonder praktische maatregelen is een stank in de neus van de Here, onze God. Wie de omstandigheden bij de teugels grijpt, is meester van de toekomst.[10.]

De bespreking van dit voorstel, waarbij de indiener zelf niet aanwezig kon zijn, liep opnieuw op niets uit. Men zocht hoogstens een oplossing in het aanstellen van privaat-docenten. Verder was er van de vrienden geen werkelijke aktie te verwachten.[11.]

11.4. Het kerkelijk waagstuk

Meer dan eens kwam in de Amsterdamse meetings het kerkelijk vraagstuk aan de orde. Hoe sprak Brummelkamp daarover temidden van de Reveil-vrienden? Zag hij de bijeenkomsten als een wezenlijke bijdrage aan de oplossing ervan? Was hij in deze jaren minder overtuigd van de noodzaak van afscheiding?

In de zomer van 1844 had hij samen met Van Raalte op de broeders in het hervormd genootschap een publiek appel gedaan om kerkelijk aktief te zijn: 'Vereenigt u tot de opleiding van dienaren; zendt er: van de kerke Gods en niet van de wereld, die der waarheid vijandig is, moet dit werk toch uitgaan. Maakt Zendelingen voor uw eigen Vaderland. Kunt gij ze niet in kerken en op predikstoelen brengen, gebruikt huizen en schuren, daar gaat het even goed, opdat het arme volk niet langer misleid en verdorven worde'.[12.]

Van de orthodoxe invloed in de Hervormde Kerk had Brummelkamp geen hoge verwachtingen. Over 'Moorrees en zijn duizenden' schreef hij bijvoorbeeld in een particuliere brief: 'Ik wensch metterdaad niemand hunner meer onder ons zoo zij niet waarlijk van hunnen droesem afgebragt en verlevendigd worden om God te dienen met verloochening van die zelfsdienst en dat schoonspreken en prijzen waardoor de harten der eenvoudigen worden verleid'. In Arnhem bestond een groep orthodoxe hervormden, die eigen samenkomsten buiten de kerk hielden. Brummelkamps ervaringen met deze 'Bakkerstraters' waren al evenmin positief.[13.]

Van Groen van Prinsterer verwachtte Brummelkamp nog het meest. Hij zag hem als de verenigende figuur in het zo heterogene gezelschap van de Reveil-vrienden. Wanneer Groen niet aanwezig was, dreigde de vriendenkring helemaal een praatgezelschap zonder daadkracht te worden.[14.]

10. Verslag vergadering 10-10-1849 in *De Vereeniging* 4 (1850) 275-291. Een concept van de schriftelijke toelichting in Arch. Th. Sch. IX, 48, 13. Het 'omstandigheden bij de teugels' is een citaat van F.J. Stahl.
11. *Jaarboekje* 1889, 'Mengelwerk' 18-20. *Levensbeschr.* 580-581. Brummelkamp was wegens ziekte van zijn vader zelf niet aanwezig. AB a JAW 9-10-1849. Mackay gaf enige toelichting. Secrétan maakte bezwaren, evenals Da Costa, J.J.T. van Berkhout en H.J. Koenen.
12. *Nog is er hulpe!* 16-17. Vgl. AB a ACvR 17-10-1844.
13. AB a ACvR 11-8-1842, 7-2-1844. Tot de leiders van de Bakkerstraters behoorden o.a. bakker Berends (die in 1836-1837 voor Brummelkamp bij de rechtbank in Arnhem appel aantekende wanneer hij veroordeeld was) en makelaar Van den Broek.
14. AB a GvP 12-10-1846.

Over de kerkelijke positie van de hervormde broeders placht Brummelkamp vrijmoedig zijn mening te zeggen. Hij erkende wel, dat ‘er ook buiten de scheiding verlevendiging en opwekking’ was. De eerste uitgegeven preken van J.P. Hasebroek in 1846 deden hem bijvoorbeeld weldadig aan, evenals die van N. Beets. Maar ‘de vereeniging, waarin men zich voelt met eene Kerkgemeenschap, die niet op het Bijbelsch standpunt staat, verlamt, en maakt het onmogelijk zich ook maar eenigermate volgens 's Heeren Woord in beweging te stellen’.[15.]

Brummelkamp sprak Groen en zijn medestanders er op aan, dat hij van hen meer aktie verwachtte. Kerk, academie en school hervormen zijn schone idealen, schreef hij in april 1848 aan Groen. Maar het is tijd en krachten verspillen. De wereld kan niet vroom worden! Wie de Afscheiding tegenspreekt en verlevendiging van een verstorven lichaam wil, is anti-historisch. De christenen moesten de synagoge verlaten, de reformatoren verlieten Rome. Zulk verlaten mag alleen in geval van uiterste nood. Maar dat geval van nood is in art. 29 NGB aangewezen. Dus moet men niet langer stilzitten en wachten op de massa, maar handelen, desnoods in de weg van afscheiding.[16.]

In afgescheiden kringen verwachtten sommigen in deze jaren een nieuwe en grote afscheiding uit de Hervormde Kerk. Veel meer dan in de dertiger jaren zag men daarom met enige waardering naar de strijders voor kerkherstel. Dat gaf bij Brummelkamp een zekere tweesporigheid. Typerend was zijn reaktie, in januari 1850, toen Wormser voorstelde, dat Brummelkamp en Meerburg samen met twee hervormde predikanten een uitgave zouden verzorgen van de drie formulieren van eenheid. Hij schreef toen aan Wormser: ‘Het rechte afgescheiden standpunt zegt eenvoudig: de Kerk zal het doen, en laten de Ephraïmskoeken eerst art. 29 beleven voor dat wij, door met hen te handelen, hun standpunt schijnen te billijken’. Maar ‘daar tegen over staat dat de Afscheiding in deszelfs geboorte is blijven staan en dat van de 100sten man die het moest misschien nog geen drie art. 29 hebben betracht. Zullen wij nu daarom doen alsof die 97 er niet waren? Dit is dwaasheid zult Gij zeggen’.[17.]

Brummelkamp meende, dat de afgescheidenen het niet mochten negeren wanneer God een nieuwe beweging en afscheiding op gang deed komen. Vandaar dat hij ook graag de bekende kerkherstel-vergadering van 18 augustus 1848 in Odeon in Amsterdam had willen meemaken. Tegen deze achtergrond stond zijn hartelijke bereidheid om met de hervormde broeders samen te werken. Maar tegelijk kwam bij hem ook telkens weer de kritiek boven op hun angstvallig vasthouden aan het hervormde genootschap en op hun leven in een kerkelijk compromis. Hij begreep niet, hoe de broeders zich vanwege de vrijzinnigheid aan bepaalde zendingsgenootschappen konden onttrekken en tegelijkertijd kerkelijke gemeenschap met allerlei dwaalleraars konden hebben. Hij stemde in met Van Velzens kritiek op Groens *Het Regt der*

15. *Stemmen uit Noord-Amerika* 18-19. *Baz.* 24/52.
16. AB a GvP ?-4-1848.
17. GFGM a GvP 16-8, 5-10-1848. GFGM a JAS 7-9-1849. CGdM a JAW 19-2-1850. In diezelfde geest ook F.A. Kok, zie *Tijdschrift voor Gereformeerde Theologie* 7 (1900) 126. AB a JAW 29-1-1850.

Hervormde Gezindheid. Zijns inziens moesten alle redeneringen afstuiten op de Schriftmatige gedachte: mogen we kwaad doen, opdat het goede eruit voortkome? Ontrouw zijn, omdat we een uitnemend doel beogen: 'een gouden vogel zien vliegen dien wij altijd nog hopen te vangen?' Brummelkamp was het niet met Groen eens, dat de formulieren van eenheid niet zouden zijn afgeschaft in de Hervormde Kerk. Dat was voor hem even duidelijk als de verwerping van het Nieuwe Testament door Rome en van het Oude door de joden. Hij bedroefde zich over de vele heelmeesters die aan de kerk dokterden: juridisch, medisch, athico-irenisch. 'Wat zal de Heere toch wel van al die namen denken!' Maar, zo schreef hij aan Groen, 'de Heere heeft UEd. te ver gebracht dan dat Gij nu ten slotte nog weer met de Erasmussen zoudt blijven hangen'.[18.]

Het benadrukken van de roeping tot afscheiding, met beroep op bijvoorbeeld 1 Kor. 10:21 en 2 Kor. 6:14-18, was karakteristiek voor Brummelkamps optreden in de hervormde broederkring. Heldring klaagde er over: Brummelkamp 'predikt dag en nacht scheiding'. Hij wilde echter heus niet rigoureus de broeders uit de Hervormde Kerk drijven. In 1854 schreef hij aan Groen: 'Wij hebben van den beginne af gezegd (...): wij willen geen afscheiding als zoodanig, of in den ruwe, in den wilde, naar menschelijk goedachten, omdat men dan meer nut meent te doen of iets van dien aard; maar wij eischen getrouwheid; (...) niets meer, niets minder, in de zekere overtuiging dat wij niets meer aan malkander vragen mogen. Maar wij deden dit ook in het volle bewustzijn dat, zoover wij getrouw zijn, wij ook malkander niet missen of verloochenen kunnen en de Heere ons ten Zijnen tijde daar brengt waar wij moeten wezen'. Daarom: 'een getrouw man te zien in het Genootschap, getrouw ten einde toe - ik zag er liever één, dan dat 10 of 100 leeraren zeiden: "wij scheiden ons af" en het genootschap uitgingen! (...) Vandaar dat de minste beweging, die wij zien, ons hopen doet, dat zij als getrouwheid openbaar zal worden'.[19.]

Zo schreef Brummelkamp in het jaar, dat de 'Christelijke Vrienden' zouden uiteengaan, juist op het punt van de kerk. Dit schrijven was kenmerkend voor zijn positiebepaling. Reeds voor de breuk van 1854 had hij enkele jaren de meetings niet meer bezocht. Het mislukken van het seminarie-plan was daarvoor de direkte aanleiding. Maar zijn zich terugtrekken had een diepere achtergrond: een toenemende scepsis ten aanzien van de effektieve waarde van de meetings voor de oplossing van het kerkelijk vraagstuk. Zijns inziens werden de samenkomsten 'geruïneerd' door de mannen van 'Ernst en Vrede'. Het waren krachtige mannen, maar o zo lichtgeraakt. Hun fort was: zorgen dat geen kogeltje hen trof. Wat was het eigenlijk dwaas om van hen iets te verwachten. Altijd ontweken ze de strijd op kerkelijk terrein en

18. AB a mv. GvP 14-7-1848. AB a AeM 17-7-1850. AB a JAW 9-8-1850. AB a GvP 27-2-1854.
19. JAW a GvP 27-6-1851. OGH a AeM 12-1-1851. AB a GvP 27-2-1854 naar aanleiding van een uitdrukking in *De Nederlander*: 'Afgescheidenen en Catholieken leenen ons meewarig de hand om ons uit het Hervormd Kerkgenootschap te helpen'. Vgl. J.P. Moet, *C.M. van der Kemp (1799-1862) inzonderheid als Réveil-figuur* (Vlaardingen 1948) 65.

stelden ze de vrede voor de waarheid. Op langere termijn kon Brummelkamp met zulke figuren niet overweg. Daarom haakte hij in april 1852 af.[20.]

Het is onjuist, Brummelkamps deelname aan de meetings, positief of negatief, te waarderen als een min of meer relativeren van zijn afgescheiden zijn. Op beslissende punten heeft hij zich kerkelijk temidden der vrienden geen Reveil-man, maar een echt afgescheiden voorganger getoond. Hij deed mee, maar met behoud van zelfstandigheid. Zijn afgescheiden overtuiging werd door de omgang met de 'Christelijke Vrienden' eerder versterkt dan verzwakt. Hij leerde scherper dan tevoren het grote belang van kerkelijke trouw zonder compromis zien. Hij ervoer ook de remmende en krachteloos makende werking van het kerkelijk compromis-denken. Tegelijk heeft zijn verkeren met de vrienden bij hem een vrijmoedige stellingname bevorderd, die hem is blijven kenmerken: een uitgestoken hand, maar tegelijk een kritisch appellerend woord. Het een was bij de oecumenicus Brummelkamp nooit zonder het ander. Het was een van zijn bijzondere gaven, dat bij hem waarheid en eenheid niet in mindering op elkaar kwamen. Daarmee is op een centraal punt de eigenaardige plaats geschetst, die hij in de kring van de 'Christelijke Vrienden' heeft gehad.

11.5. Brummelkamp en Kohlbrügge

Brummelkamp en Kohlbrügge hadden elkaar in 1828 leren kennen via Scholte en elkaar ook in de samenkomsten ten huize van Da Costa ontmoet. Vooral in de cursus 1829-1830 kwam Brummelkamp bijna dagelijks bij Kohlbrügge aan huis, profiteerde van 'zijn degelijkheid en meerdere jaren' en leerde hem waarderen als een oudere broeder en vaderlijke vriend. Ook in de jaren van studie in Leiden bleef er enig contact, voornamelijk via Scholte. Sinds Brummelkamp naar Hattem was vertrokken, waren er vermoedelijk weinig of geen contacten meer. Toen de Afscheiding kwam, was hij er vast van overtuigd, dat dit ook voor Kohlbrügge de weg was. Dat deze zich er tenslotte toch buiten hield, was volgens Brummelkamp te wijten aan een gesprek, dat De Cock en Scholte in de pastorie in Genderen met hem hadden gehad in verband met zijn preek over Rom. 7:14. Sindsdien was er een kennelijke breuk tussen Kohlbrügge en de afgescheidenen. Brummelkamp was het met Kohlbrügges leer over rechtvaardiging en heiliging niet eens, maar vond toch een dergelijke breuk even onnodig als die tussen Luthersen en Gereformeerden in de zestiende eeuw. Daarom schreef hij hem in juli 1839 een brief met de uitnodiging om in de afgescheiden gemeenten predikant te worden.[21.]

20. AB a GvP 5-4-1873. *Levensbeschr.* 342. Over het einde van de meetings: de hierboven in noot 5 genoemde publikaties.
21. Over Kohlbrügge: J. van Lonkhuijzen, *Hermann Friedrich Kohlbrügge en zijn prediking in de lijst van zijn tijd* (Wageningen 1905). en *BLGNP* II 284-288. Over Kohlbrügge en de Afscheiding ibidem, 190-209. D. van Heyst, 'Dr. H.F. Kohlbrügge en de afscheiding van 1834', in: *Uit het geloof. Liber amicorum aangeboden aan A.J. de Jong (...) bij zijn 40-jarig ambtsjubileum 11 juli 1983* (z.p. z.j. (1983)), 120-132. Zie over de contacten in de jaren 1828-1834 de correspondentie uit die jaren. *Baz.* 21/37, 33/12.

De zaak was deze. In de kerken heerste een nijpend tekort aan mankracht. Eind juni 1839 ontving Brummelkamp een beroep uit Schiedam. Hij meende dit te moeten aannemen en zou dus uit Hattem vertrekken. Hij probeerde nu vervanging te vinden in de herderlijke verzorging van de Gelderse gemeenten. Voor de kerken op de Noord-Veluwe gingen zijn gedachten uit naar twee mannen, die hij uit vroeger jaren kende: de doopsgezinde emerituspredikant J. ter Borg en H.F. Kohlbrügge. Hij had al lang rondgelopen met het plan om hen uit te nodigen zich met de afgescheiden gemeente te verenigen. Een kerkelijk beroep zou daaraan meer kracht kunnen bijzetten. In de classisvergadering van 10 juli werd dit idee besproken. De broeders kwamen tot de conclusie, dat Ter Borg en Kohlbrügge 'in vroegeren tijd veel bewijzen van ijver voor de waarheid en godzaligheid gegeven hebben en zich thans nog wel niet tot onze gemeente hebben gevoegd maar gelijk het scheen reeds voor de Scheiding openbaar werden als door God gezondene dienstknechten van den Heere Jezus Christus'. Enigszins naïef was deze gedachtengang wel. Maar de classis gaf aan Brummelkamp opdracht hen te vragen 'naar de redenen, waarom zij zich tot dusver niet tot de openbaar geworden gemeente van Christus gevoegd hebben en of ook hunne keus is in die gemeente als Herder en leeraar werkzaam te zijn.'[22.]

Zo kreeg dus Kohlbrügge in een korte brief van Brummelkamp de vragen voorgelegd: 'ten eerste, of gij aan ons wilt opgeven de redenen, welke u tot dusver van onze Gemeente verwijderd hebben; ten tweede, of gij, eene wettige beroeping ontvangende, om in eene Gemeente van Christus als Herder en Leraar werkzaam te zijn, die beroeping zoudt moeten en willen aannemen.' Hij voegde er aan toe: 'Dat onze Gemeenten zulks vooraf vragen, alvorens u te beroepen, zal u wel niet bevreemden, zo gij u herinnert en bedenkt, dat gij in de laatste jaren zeer verschillend beoordeeld zijt; ja openlijk veroordeeld door de zoodanigen, die vroeger als broeders met ons verkeerden.'[23.]

Het echt Kohlbrüggiaanse antwoord op deze brief was ronduit vernietigend. Van de uitnodiging verklaarde hij: 'ik vrees, dat het te laat is.' En hij luchtte zijn hart over de Afscheiding: 'Brummelkamp! voordat er eene Afgescheidene Gemeente was, is er eene zonde begaan, is er onschuldig bloed vergoten gelaten, dat den vloek heeft doen kleven ook op deze en die, die de Afscheiding begonnen, voortgezet en tot hier toe te zamen gehouden hebben, (...) op allen kleeft dat oordeel, die die zonde begaan of zich aan de vergieters van dat bloed aangesloten hebben, en die, zoolang het eigen er niet mede gemoeid was, gehoorzaamd hebben; zonder die zonde was er zeker geene Afscheiding gekomen, en gijlieden hadt het heil des Heeren gezien met kracht, met wonderen en met teekenen van den God Israels.' Volgens Kohlbrügge had hij zich niet van de afgescheidenen, maar hadden de afgescheide-

22. NCL Hattem 10-7 en 3-9-1839.
23. AB a HFK 16-7-1839. Van het antwoord van Ter Borg is alleen bekend wat in NCL Hattem 3-9-1839 staat: in Ter Borgs brief straalde 'een ootmoedige kinderlijke geest' door in tegenstelling tot die van Kohlbrügge, maar was eveneens afwijzend tegenover de Afscheiding. Er zou aan Ter Borg nader geschreven worden over de wijze waarop en waarom bij de afgescheidenen de ondertekening van de Formulieren van Eenheid plaatsvond.

nen zich van hem verwijderd, en wel op grond van zijn leer. Ze wilden liever in blindheid wandelen dan zich door hem een licht doen opgaan. 'Toen is men met eene Afscheiding op de been gekomen, men heeft mij niet gezocht, niet gevraagd. Wat moest ik toen doen? Moest ik Scholte of eenen anderen voorganger der Afgescheidenen naloopen en zeggen: Neem mij toch in uw midden op?' Dan had hij zich ongeroepen ingedrongen. En dat in een tijd, dat de afgescheidenen druk bezig waren 'den Heere eenen tempel te bouwen,' maar 'juist dien ter zijde legden, die van de gerechtigheid getuigde naar den wille Gods en op Zijnen heiligen last.'

Kennelijk heeft Kohlbrügge zich door de mannen van 'de club van Scholte' in de steek gelaten gevoeld. Er was 'onschuldig bloed' vergoten, toen hem de toegang tot de Hervormde Kerk werd geweigerd en hij zodoende buiten alle kerkelijke gemeenschap kwam te staan. Waarom hadden Scholte en zijn vrienden het toen niet openlijk in de kerkelijke weg voor hem opgenomen? Maar Kohlbrügge had het hun nog veel meer kwalijk genomen, dat zij predikant werden in diezelfde kerk, die hem verworpen had en nota bene korte tijd later geheel buiten hem om als leiders van de Afscheiding optraden. Zijn harde oordeel over de Afscheiding werd voor een belangrijk deel ingegeven door persoonlijke gekwetstheid.

Ten diepste was het echter Kohlbrügges theologie, die hem van de Afscheiding afkerig maakte. Afscheiding was voor hem geen geloofswerk en eis van gehoorzaamheid, maar een bewijs van werkheiligheid. Het was hem te eigenmachtig, tenminste zolang het gepaard ging met verwerping van Gods werkelijke heil voor de kerk: Kohlbrügges ontdekking en prediking van de gerechtigheid door het geloof alleen. Zo sterk werd hij gedreven door het grote thema van Rom. 7:14 en door zijn overmatig bijna-messiaans bewustzijn, dat het al of niet aanvaarden van zijn boodschap voor hem allesbeslissend was. Vandaar zijn geladen woorden: 'Zeg aan die mannen, Brummelkamp! zeg aan die mannen des Heeren Woord: 1. De akker waarop, en de zaaier door wien de afscheiding het eerste gezaaid werd, en gelijk zij gezaaid werd, zijn vervloekt van de Heere Zebaoth. (...) 2. De leer uwer Gemeente is niet de leere Christi, is niet een wandelen naar Geest, maar naar vleesch, en de geest, die nog onder u is uitgegaan, is een leugengeest in den mond aller uwer profeten, en uwe werken zijn niet vol bevonden voor God; maar gijlieden hebt des Heeren Wet verlaten en loopt goden na, die geen goden zijn, maar Baäl-Peors.' Kohlbrügge wees dus de gedachte om in een afgescheiden gemeente predikant te worden volstrekt af. Hij riep Brummelkamp en de afgescheidenen tot bekering: 'Ontbindt de geheele Afgescheidene Gemeente als zodanig, onderwerpt u aan de leere Christi in waarheid. (...) Ik kan er niet inkomen, zonder de Afgescheidene Gemeente als zoodanig af te breken met het getuigenis Jesu.'[24.]

Deze emotionele oproep vond bij de Gelderse gemeenten die Kohlbrügge aangeschreven hadden, geen enkele weerklank. Unaniem vond de classis Hattem op 3 september 1839, dat in de brief 'zoodanig eene zelfverheffing heerscht, dat wij van onze zijde kennis kennis genomen hebbende van zijn staat en denkwijs, dezelve moeten betreuren voor den Heere, maar hem niet

24. HFK a AB 25-7-1839.

zouden mogen vragen om in onze gemeente werkzaam te zijn.' Brummelkamp kreeg de opdracht mee om aan Kohlbrügge te antwoorden 'ter zijner terechtwijzing'. Het is niet bekend, of dit metterdaad gebeurd is.[25.]

Brummelkamp heeft Kohlbrügges aversie tegen de Afscheiding altijd zeer betreurd. Hij gaf toe, dat destijds ieder gewoon kerklid de plicht had gehad te protesteren tegen de weigering van de hervormde besturen om Kohlbrügge niet toe te laten, maar hij ontkende, dat men naderhand met opzet hem links had laten liggen. Zijns inziens was het verschil tussen Kohlbrügge en Scholte vooral 'iets personeels' en beoordeelde eerstgenoemde vandaaruit de gehele Afscheiding. In het voorjaar van 1842 hebben Brummelkamp en Kohlbrügge elkaar nog eens ontmoet op reis op een boot. In een langdurige discussie bleek het verschil over de Afscheiding opnieuw een onoverbrugbare kloof.[26.]

De briefwisseling uit 1839 heeft intussen in later tijd meer dan eens de aandacht getrokken. In de vijftiger jaren werd vanuit afgescheiden kring opnieuw naar Kohlbrügge gekeken en hadden sommigen hoop, dat hij nog eens uit Elberfeld zou terugkeren en predikant in de afgescheiden kerken zou willen worden. Ook Brummelkamp sprak zich openlijk in die zin uit. Hij vond kennelijk, dat wanneer Kohlbrügge zijn verzet tegen de Afscheiding opgaf, het dogmatisch verschil geen struikelblok voor kerkelijke samenwerking behoefde te zijn. Omstreeks 1858 is toen, buiten Brummelkamp en Kohlbrügge om, de briefwisseling uit 1839 in druk uitgegeven en verspreid. Brummelkamp meende, dat dit gebeurde om Kohlbrügge een vereniging met de afgescheidenen onmogelijk te maken en de voortgang van de Afscheiding te stuiten. Volgens de titel en het voorbericht ervan werden de brieven echter 'om hunne voortreffelijkheid en belangrijkheid in het licht gegeven door een' leek der Christelijke Afgescheidene Gemeente', die met Kohlbrügge sympathiseerde.[27.]

In 1873 verscheen er opnieuw een kleine uitgave, waarin de correspondentie was opgenomen. Brummelkamp leverde er in *De Bazuin* commentaar op en zette nogmaals zijn visie op Kohlbrügge uiteen. Zijns inziens had deze destijds niet moeten luisteren naar 'de ietwat orakeltaal' van Da Costa, die hem afscheiding afraadde, maar hij had in Utrecht gewoon naar de Schrift moeten handelen; dan hadden hij en de afgescheidenen elkaar wel gevonden. Ook vond Brummelkamp het vreemd, dat Kohlbrügge zich later in Elberfeld wel afgescheiden had.[28.]

In 1894 verscheen er een derde editie van de brieven, met een woord vooraf van ds. H.A.J. Lütge. Bovendien werden de brieven voor- en nadien in verschillende andere publikaties opgenomen. Kohlbrügges kritiek op de Af-

25. NCL Hattem 3-9-1839.
26. *Baz.* 21/37, 33/12. AB a ACvR 8-4-1842. HFK a HvHeumen ?-4-1842, Van Lonkhuijzen, *Kohlbrügge* 201 en 208.
27. *Baz.* 21/37, 33/12. Zie de bibliografie. Er is geen eerste druk uit 1839! De uitgave van 1858 was de eerste.
28. Editie 1873 in Rotterdam bij Huge. *Baz.* 21/35, 37, 38, 40, 44. In *Baz.* 21/42 de vermelding, dat A.G. Huijskes uit Zaltbommel de correspondentie heeft laten drukken.

scheiding behield kennelijk haar aktualiteit en gaf steeds weer aanleiding tot bestudering en bezinning. Hij en Brummelkamp hebben elkaar echter op dat punt nooit kunnen vinden.[29.]

29. Editie 1894 te Amsterdam bij Scheffer & Co. De brieven ook te vinden in H. van Druten, *Hoe dr. H.F. Kohlbrugge predikant werd* (Leiden 1884), en (G. Taverne), *Kohlbrügge. 1. Korte Levensgeschiedenis (Door hemzelf verteld) 2. Uit zijn correspondentie (Brief aan H. de Cock van 1834 en de vloek der Afscheiding aan A. Brummelkamp verklaard)* (Leiden en Hoogeveen z.j. (1961)). J. Loos, *De theologie van Kohlbrugge* (Amsterdam 1948) 30-49 geeft een uitvoerige en belangrijke beschouwing over de briefwisseling tussen Brummelkamp en Kohlbrügge. Hij meent, dat de belijdenis van de rechtvaardiging door het geloof alleen de aanvaarding van de volkskerk insluit. Mijns inziens wordt hier zichtbaar, hoe bij de 'Kohlbruggianen' een eenzijdig accentueren van de rechtvaardiging afbreuk doet aan de roeping tot levensheiliging, i.c. ten aanzien van ieders 'ambt' naar art. 28 NGB. Vgl. Ed. Böhl a AB 21-3-1885.

12. De ‘Gelderse’ richting: gescheiden en verenigd (1846-1854)

12.1. De synode van 1846

Sinds de synode van 1837 was het de afgescheiden gemeenten niet gelukt om in nationaal verband eendrachtig samen te leven. In de synode van 1840 was ongeveer een derde deel van de kerken niet vertegenwoordigd geweest. In 1843 was het zelfs helemaal niet meer gelukt om synode te houden. Pas in 1846 werden er weer initiatieven ontplooid om tot een gezamenlijke vergadering te komen. Op 2 juni 1846 deden Brummelkamp en Van Raalte een brief naar verschillende provincies uitgaan, die een uitnodiging bevatte om de halfjaarlijkse vergadering van de Arnhemse school bij te wonen en dan tevens te overleggen over een nauwere vereniging en de ‘opvoeding’ van de jonge gemeenten. Er is hierop alleen een reaktie van Van Velzen en zijn Amsterdamse kerkeraad bekend. Men beschuldigde daarin Brummelkamp, dat hij blijkens zijn opstelling ter synode van 1843 geen binding aan de kerkorde wilde. Zijn preken en sacramenten bedienen in Amsterdam bij gecensureerden, in de kring van Wormser, was daarvan een nader bewijs. Opheffing van de bestaande gescheidenheid was alleen mogelijk op grond van deugdelijke beginselen. Van Velzen zag dat met zijn Arnhemse zwagers kennelijk nog niet zo zitten.[1.]

Het initiatief vanuit Arnhem werd intussen achterhaald door het besluit van de drie noordelijke provincies om tegen 16 september 1846 een synode samen te roepen in de stad Groningen. De kerken zouden elkaar daar moeten vinden op basis van de DKO-1840. In de dubbele provinciale vergadering van Overijssel en Gelderland op 2 september maakte Brummelkamp aanmerking op deze conditie en had hij daarom reserves ten aanzien van het meedoen aan de nieuwe synode. Wildenbeest betoogde echter, ‘dat er onderwijzing moest plaats hebben aan de Groninger en Drenther Broeders en dat er dan welligt te hopen was zamenbinding en vereeniging’. De Moen en Wildenbeest werden vervolgens benoemd als ‘commissie’ om naar Groningen te gaan. Brummelkamp bleef thuis: het waren juist de dagen van Van Raaltes vertrek naar Amerika.[2.]

De synode van 1846 werd opnieuw geen volledige nationale synode. Zeeland ontbrak, omdat de vergadering ‘onbepaald naar de D.K.O.’ was uitgeschreven; de DKO moest toch minstens toetsbaar zijn aan Gods Woord. Noord-Brabant en de Scholtiaanse kerkengroep ontbraken ook op het appel. Zuid-Holland ging akkoord met de DKO, maar stuurde tevens een lijst met dogmatische vraagpunten in. Deze betekende een oorlogsverklaring aan

1. De brief van 2-6-1846 is niet bewaard gebleven. KR Amsterdam a AB en ACvR ?-6-1846. KR A'dam a EL 26-6-1846. KR A'dam a TFdH 27-6-1846.
2. NPVGron 26-5 tot 6-6-1846, waar ook afgevaardigden van Friesland en Drenthe aanwezig waren. NPVGld 2-9-1846.

eventuele Scholtianen en minstens een schot voor de boeg aan het adres van Brummelkamp en de zijnen. Noord-Holland had onder leiding van Van Velzen wel afgevaardigden gestuurd, maar zonder een bindend gezag van de vergadering te aanvaarden; zij kregen alleen zitting met adviserende stem.[3.]

Aan de hand van hun lastbrief werd bij de constituering van de vergadering uitvoerig met Wildenbeest en De Moen gesproken. Men legde hun de vraag voor, of ze de vergadering hielden voor een synode in de geest der vaderen en of ze de DKO wilden volgen als regel voor de kerkregering. Het antwoord was: 'Zoover als de kerk-orde met Gods Woord overeenkomt, dan wel, tenzij (wij) het tegendeel met Gods Woord kunnen bewijzen'. Geen onvoorwaardelijke binding dus. De vergadering sprak uit hen op geen andere wijze te kunnen aanvaarden dan op grond van de DKO-1840. Daarop verklaarden Wildenbeest en De Moen 'met zelfverloochening en ter zijde stelling van bijzaken' te willen vergaderen volgens de DKO 'zoo als die in eenen gezonden zin behoort opgevat te worden'. Ze voegden daaraan toe: 'dewijl wij het aan de Vergadering, die wij vertegenwoordigen, willen overlaten, om de handelingen, zoo van ons als van deze Synode, goed of af te keuren'. In deze conditie openbaarde zich hun specifieke visie: ze hadden bezwaar tegen een binding op voorhand aan alle synodebesluiten. De vergadering drong hen daarom te zeggen, 'of zij in ware gehoorzaamheid (...) als Afgevaardigden van die Provinciën, gezind zijn met ons Synode te houden en zich daaraan met de gemeenten hunner Provinciën aan dezelve te onderwerpen?' Het antwoord was: ja, 'met inachtneming van Art. 38 (lees: 31) der Dordtsche kerke-orde, zoo men met Gods Woord het tegengestelde niet konde bewijzen'.[4.]

Daarop kregen de broeders zitting. Feitelijk was hier een kerkrechtelijke consensus bereikt, die zeer heilzaam had kunnen werken, als ze niet door de kwestie van het ambtsgewaad zo spoedig weer was stukgebroken.

12.2. De kwestie van het ambtsgewaad

H.P. Scholte was in 1836 de eerste geweest, die het ambtsgewaad aflegde. Dat maakte voor velen het afleggen al bij voorbaat tot een verdachte zaak. Scholte was immers de man van ongereformeerde ideeën en leringen. Hij was het, die bij het vrijheid vragen in 1839 en ook al eerder niet veel waarde bleek te hechten aan het publiek karakter van de kerk. Ook nam hij het onderscheid tussen predikant en ouderling weg door aan de laatste de bevoegdheid tot sacramentsbediening toe te kennen. Was het afleggen van het ambtsgewaad niet een bewijs van privatisering van de kerk en van nivellering van het predikambt? Bovendien was vooral bij de afgescheidenen in het noorden het conservatisme sterk; alle afwijking van de oude gewoonte was in hun ogen maar al te gauw ongereformeerde nieuwlichterij.[5.]

3. *HandSyn* 1846 art. 1-18.
4. *HandSyn* 1846 art. 7, 11-13.
5. Het ambtsgewaad bestond uit steek, bef, mantel en kuitbroek. Een portret van W.A. Kok geeft hiervan een goede indruk, zie J. Kok, *Meister Albert en zijn zonen. Uit de geschiedenis der Afscheiding in Drenthe* (2e druk; Kampen 1934) tegenover blz. 160.

Daarentegen was bij een aantal predikanten in Overijssel en Gelderland de vaste overtuiging gegroeid, dat ze het gewaad moesten afleggen. De negatieve reakties van een deel van het kerkvolk waren voor hen het bewijs, dat men de kledij bijgelovig hoog waardeerde, reden te meer om ermee te breken. De synode van 1840 had de zaak niet zo hoog opgenomen en volstaan met het advies 'dat de Leeraars die kleding dragen, welke door de gewoonte het bepaalde gewaad der Leeraars geworden is'. Men begeerde daar echter geen wet van te maken. Deze uitspraak bleek voor een deel van de kerken niet voldoende. Door het mislukken van de synode van 1843 werd de kwestie toen niet besproken. Maar er lag wel een voorstel van Gelderland ter tafel om in een krachtige aanschrijving aan te dringen op het afleggen van het ambtsgewaad. Sindsdien bleef men in het noorden met argusogen kijken naar wat men zag als een 'drijven' tegen de ambtskleding.[6.]

In een van de belangrijkste kwesties die ter synode van 1846 behandeld moest worden, speelde het ambtsgewaad een centrale rol. Uit Zwolle was namelijk ds. H.A. de Vos overgekomen naar het Friese Marrum, onder conditie, dat hij het gewaad niet hoefde dragen. Predikant en gemeente raakten daarover in conflict met de provinciale kerkvergadering. De synode werd te hulp geroepen om daarin recht te spreken. Haar besluit over het ambtsgewaad was: 'dat men het zal behouden, daar waar men in de Classen en Provinciën hetzelve gewoon is en het afleggen ergernis zoude geven. Is zulks het geval niet, dat men het dan in de vrijheid late, echter met vermaning, dat dan zoodanige leeraar naar zijnen stand en burgerlijke of landsgewoonte gekleed ga'.[7.]

Tegen dit besluit tekenden Wildenbeest en De Moen protest aan. Zij waren overtuigd, 'dat zulk eene kleeding niet geboden is, door de kerke-orde of formulieren, noch door God in zijn Woord'. Het rijk van Christus is immers een geestelijk rijk, zonder uiterlijke onderscheidingstekens. Onder het nieuwe verbond behoorde dus alle bijzondere kleding afgeschaft te worden. Zij beriepen zich op de kanttekening in de Statenbijbel bij 2 Kon. 10:22. Ook wezen ze erop, dat het omstreden gewaad nog maar 150 jaar in gebruik was. Tenslotte riepen ze op 'om die Leeraren niet te verwerpen, die volgens Gods Woord zich gedrongen gevoelen, om zulk een kleed niet te dragen, dewijl wij evenzeer niet verwerpen, maar gaarne verdragen hen, die van een ander gevoelen zijn dan wij'.[8.]

De synode liet zich niet overtuigen. Ze aanvaardde een nadere uiteenzetting over het ambtsgewaad, die door F.A. Kok was opgesteld. Dit stuk betoogde, dat 'een kenbaar gewaad der Leeraren zelfs ook door de natuur wordt geleerd; daarom ook, dat het zoo diep in de harten van het volk is ingedrukt, zoodat men vele moeite zou moeten doen, om hetzelve eenigszins weg te nemen, en in Gods Woord wel degelijk geboden, zoover het opzigt heeft op orde en stichting'. Hoewel ze er op zichzelf geen waarde aan hechtte, wilde de synode toch aan zo'n 'onderscheiden gewaad' vasthouden met beroep

6. *HandSyn* 1840 blz. 42. De standpunten in 1843: *Handelingen en verslagen* 304-305, 327-328, 340-342.
7. NPVFrl 26-8-1846. Wesseling, *Afscheiding Friesland* I 101-106. *HandSyn* 1846 art. 55, 58.
8. *HandSyn* 1846 art. 58. Het protest was gedateerd 22-9-1846.

op de Bijbel en het gedurig gebruik der kerk. Ze paste ook ‘ter vermijding van alle verdere ergernis en scheuring’ haar besluit op de situatie in Marrum toe: De Vos moest het gewaad gaan dragen om er bevestigd te kunnen worden.[9.]

De Moen en Wildenbeest protesteerden opnieuw. Ze waarschuwden, dat de handelwijze van de synode tot regelrechte scheuring met Overijssel en Gelderland en met anderen leidde. De synode reageerde echter met het verwijt, dat men in die provincies eigenlijk niet gereformeerd was in de kerkregering en daarom ‘deze zachte, liefelijke en welluidende banden en regels verscheurt en van zich werpt’. Zij zag in het individueel afleggen van het ambtsgewaad een stukje independent optreden. Ze bracht dat in verband met de reserves, die Brummelkamp en anderen steeds gemaakt hadden ten aanzien van de DKO. Hun betuiging van verdraagzaamheid nam ze niet serieus. Als ze maar de meerderheid hadden, zouden ze wel ophouden zo verdraagzaam te zijn; ze maakten er immers steeds werk van ‘om anderen over te halen tot het afleggen van een kenbaar gewaad, tot opoffering zelfs van de rust en vrede der gemeente des Heeren’. De synode waarschuwde dan ook alle predikanten om ‘de eenvoudigheid te behouden, te meer, omdat zij zich overtuigd houdt, dat het niet zoo zeer gemunt is, op het (...) gewaad eens leeraars, als wel, omdat het voortvloeit uit een niet gereformeerd beginsel van kerkregering’. Een synode-besluit moest zwaarder wegen dan een consciëntie-bezwaar en de rust in de kerk zwaarder dan een nieuw verworven inzicht. De Gelderse en Overijsselse broeders moesten zich daarom onvoorwaardelijk aan de besluiten van de meerdere vergaderingen onderwerpen, anders waren ze niet gereformeerd.[10.]

Dit was voor de ‘Geldersen’ een onmogelijkheid. Een verplichtend verklaren van het ambtsgewaad, om welke reden dan ook, zagen zij als direkt met de Schrift in strijd. Naar artikel 31 DKO achtten zij zich aan zo'n besluit niet gebonden. Zich onderwerpen aan het oordeel van de synode en aannemen, dat ze zelf de Schrift verkeerd interpreteerden, was hun onmogelijk, temeer omdat ze bij de in Groningen vergaderde broeders veel gebrek aan inzicht en veel verkeerd oordeel zagen. Ze konden in hen onmogelijk hun meerderen in kennis en inzicht zien.

Zo openbaarde zich dus op de synode van 1846 opnieuw een ‘aanvankelijke scheuring’, die zich toespitste op het ambtsgewaad. In de discussies hierover kwam een verschil in visie op kerkorde en kerkverband naar voren. Dit werd in de jaren na 1846 steeds meer als het centrale punt in geding beschouwd tussen de ‘Geldersen’ en de synodes van de afgescheiden kerken. Op deze kerkrechtelijke controverse komen we nog uitvoerig terug.

Over het conflict inzake het ambtsgewaad en de besluiten van de synode van 1846 maken we intussen de volgende opmerkingen.

1. De synode legde de beslissing over het ambtsgewaad niet bij de plaatselijke gemeenten, maar bij de classicale en provinciale vergaderingen. In de praktijk betekende dit, dat individuele en incidentele aflegging van het ge-

9. *HandSyn* 1846 art. 91, 59, 62, 63.
10. *HandSyn* 1846 art. 62, 91.

waad in grote delen van het land onmogelijk werd gemaakt. Daarmee beknotte de synode zonder voldoende reden de vrijheid van de plaatselijke kerken.

2. De argumentatie ter verdediging van het ambtsgewaad was zwak. Het was geen wonder, dat vooral de natuurrechtelijke en bevindelijke redenering van F.A. Kok de tegenstanders niet overtuigde.
3. Sinds 1836 had er in de afgescheiden kerken nooit een verplichting tot het dragen van het ambtsgewaad bestaan. Sommige predikanten hadden al jarenlang dienst gedaan zonder deze kledij. Het was onverstandig te menen, dat dit nog terug te draaien was. De synode van 1849 heeft dan ook het besluit van 1846 verzacht door uit te spreken, 'dat geen Leeraar alleen wegens het gewaad (...) geschorst wordt, wanneer het afleggen geen twist, verdeeldheid of scheuring veroorzaakt'. Daarna is nota bene in de afgescheiden synodes niet weer over het ambtsgewaad gesproken. Het heeft ook in de herenigings-besprekingen van 1849 tot 1854 slechts een geringe rol gespeeld. De ontwikkeling bleek niet tegen te houden: steek, kuitbroek, mantel en bef raakten langzamerhand vanzelf buiten gebruik.[11.]
4. De synode van 1846 heeft zich laten leiden door wantrouwen en daardoor in een aangelegenheid van minder belang de zaken op de spits gedreven. In plaats van naar een pacificatie te zoeken, heeft ze een nieuw breekijzer gezet in het toch al zo broze kerkverband.
5. De toepassing van het besluit over het ambtsgewaad op H.A. de Vos was onrechtvaardig. In Marrum gaf zijn optreden zonder mantel en bef geen ontstichting. Hij had bovendien het beroep aangenomen onder de vigeur van de uitspraak van 1840: het gewaad aangeraden, maar niet verplicht. Nu zou hij gedwongen worden vanwege ergernis in de provincie alsnog het gewaad te dragen. Daarin ging de synode te ver.
6. Sinds de synode van 1846 werd het besluit over het ambtsgewaad een sjibboleth om te toetsen, of de kerken rond Brummelkamp zich wilden houden aan de kerkelijke besluiten. Daarmee bracht men de zaak in een vicieuze cirkel. Het verzet tegen het gewaad was voor de 'synodalen' een bewijs, dat de 'Geldersen' geen bindend gezag van synodes erkenden. De 'Geldersen' weigerden van hun kant in te gaan op wat zij zagen als een eis tot al te vergaande onderwerping aan kerkelijke besluiten. Ze spraken zich over het aanvaarden van bindende besluiten steeds met de nodige reserves uit, omdat ze vreesden door de andere partij te worden vastgepind op dingen, waartegen ze gewetensbezwaar hadden. Het wantrouwen van de 'synodalen' werd door dergelijke uitlatingen uiteraard alleen nog maar groter. De kwestie verhinderde zo voorlopig een goede kerkrechtelijke consensus.
7. Het spreken van de Overijsselse en Gelderse broeders over de bindende kracht van synodebesluiten en over de grenzen van die binding was niet ongereformeerd. Het kwam echter onvoldoende uit de verf, dat zij de reserve in het 'tenzij' van artikel 31 DKO niet als een alles-ondermijnende clausule, maar als een uitweg voor noodsituaties wilden hanteren.[12.]

11. *HandSyn* 1849 blz. 8, 10, 39-42, 51. In de handelingen van de daarop volgende synodes is niet specifiek over het ambtsgewaad gehandeld.
12. Vgl. over de positie van de 'Geldersen' ter synode van 1846 ook C.G. de Moen, *Aanmerkingen op het verslag van de synode der Christelijke Afgescheidene Gereformeerde Kerk in*

Nederland; gehouden van den 11den tot den 18den Julij 1849, te Amsterdam (Amsterdam 1850) 6-8.

12.3. De scheuring van 1847

Het kledingvoorschrift van de Groninger synode stuitte in Overijssel en Gelderland op verzet. De classis Ommen gaf aan ds. W. van Leeuwen permissie om in Marrum ds. De Vos te gaan bevestigen. Op voorstel van Brummelkamp stelde de classis Apeldoorn zich daar achter. De verhouding met de kerken in het noorden verslechterde. Voorlopig was er van een scheuring echter nog geen sprake.[13.]

Op 2 juni 1847 kwam in Zwolle een provinciale vergadering van Overijssel en Gelderland samen onder presidium van Brummelkamp. Met grote meerderheid van stemmen besloot men de artikelen van de synode over het ambtsgewaad niet aan te nemen. Er ging een brief naar de broeders in Groningen en Friesland om dit, met redenen omkleed, mee te delen.[14.]

De brief viel bij de kerken in het noorden helemaal verkeerd. Er deed zich al spoedig een gelegenheid voor om het ongenoegen hierover te uiten. Op 23 september 1847 zou er namelijk in Zwolle een nieuwe provinciale vergadering van beide provincies plaatsvinden voor het examineren van vier kandidaten. Krachtens de onderlinge correspondentie waren de andere provincies uitgenodigd om afgevaardigden te zenden. Groningen, Friesland en Drenthe maakten daar een dankbaar gebruik van. Zeven predikanten vandaar waren in Zwolle present. Brummelkamp was overigens niet aanwezig. De Moen werd tot praeses gekozen. Hij was van tevoren al gewaarschuwd, dat er ‘een storm uit het noorden zou opsteken’. Inderdaad kwam al direkt de vraag aan de orde, of er voldoende basis was voor gemeenschappelijk vergaderen. Een meerderheid bleek, ten dele onder protest, bereid om alle Groninger synodebesluiten te aanvaarden. De minderheid protesteerde tegen het ambtsgewaad en nog een ander punt, maar wilde de gemeenschap met de anderen daar niet om verbreken.

13. Wesseling, *Afscheiding Friesland* I, 105. Bevestiging op 19-11-1846. De notulen van de classis Ommen over de periode 1844-1846 ontbreken. NCL Apeldoorn 24-11-1846 en 2-2-1847. Nog in mei 1847 werd Brummelkamp door Van Velzen uitgenodigd als examinator op een provinciale vergadering van Noord-Holland, NPVNHoll 6-5-1847. Ds. Van Leeuwen nam naderhand een beroep naar Scharnegoutum aan. Rondom zijn optreden en prediking ontstond in Friesland veel bezwaar en rumoer. Wesseling, *Afscheiding Friesland* III 204-206. De kwestie Scharnegoutum liep in verschillende opzichten parallel aan de bezwaren tegen de ‘Gelderse’ richting. NPVFrl 5-5-1847, 8/9-9-1847, 5/6-4-1848, 18-4-1849. W. van Leeuwen, *De kerkelijke handelingen van het klassikaal- en provinciaal kerkbestuur van Vriesland, aangaande ds. W. van Leeuwen en deszelfs schorsing in de heilige bediening, en de nadere bekrachtiging daarvan, door de synodale vergadering der Christelijke Afgescheidene Gereformeerde Kerk, gehouden in de maand Julij van het jaar 1849, te Amsterdam* (Sneek 1850). Wesseling, *Afscheiding Overijssel* II 237-239. Wesseling, *Afscheiding Friesland* I 101-108; idem III 204-206. De bevestiging van De Vos vond plaats op 19-11-1846.
14. NPVGld/Ov 2-6-1847. De bedoelde brief werd geschreven door J.W. ten Bokkel. Een kritische weergave van de inhoud is te vinden in NPVNHoll 4-11-1847. De Moen, *Aanmerkingen* 9-10 spreekt ook nog over een ander bezwaar van de provinciale vergadering, betreffende het verplichtend beroepen van een preparatoir geëxamineerde.

De Moen meende, dat men nu met het examen kon beginnen. Maar de synodaal-gezinde broeders hadden nog meer bezwaren, waarover urenlang gesproken werd. Tenslotte weigerden de noordelijke deputaten zitting te nemen, omdat een deel(!) der vergadering zich niet aan de synodebesluiten onderwierp. De examinandi deelden daarop mee, dat ze in eenheid met de synode-getrouwe kerken wilden leven. Na in een andere kamer te hebben overlegd, verklaarden de synode-gezinden, dat ze naar een andere plaats zouden gaan om het examenwerk te verrichten. 'Toen (...) heeft de Praeses met een ernstig gebed, hetwelk tot vrede leidde, de broeders (...) een vriendelijk afscheid gegeven, hun geluk en de nabijheid des Heeren wenschende in hun voornemen, terwijl de uitgaande broeders Z.E. en zijne consorten ernstig hebben opgewekt met vriendelijke toebede om toch Gereformeerd te worden en te blijven, zoowel in de regeering der Kerk als in de leer'. De goede toon bleef bewaard, maar de scheuring was een feit.[15.]

De uitgegane broeders, de predikanten L. Dijkstra, R.H. Smit en F.A. van Gijssel, en zes ouderlingen uit Staphorst, Hattem, Elburg en Dalfsen, vertrokken naar Rouveen. Daar constitueerden ze zich tot een 'wettige' provinciale vergadering. Versterkt met de zeven deputaten uit het noorden examineerden ze vervolgens de vier kandidaten. Van toen af waren er in Overijssel en Gelderland afzonderlijke provinciale vergaderingen van de twee stromingen.[16.]

Uit de geschetste gang van zaken blijkt duidelijk, dat de breuk in Overijssel en Gelderland vooral veroorzaakt is door invloed van buitenaf. De synodegetrouwen uit beide provincies voelden zich er kennelijk ook niet zo heel gerust over. Na drie weken kwamen ze opnieuw in Staphorst bijeen. Ze spraken uit, dat ze zichzelf en de tegenpartij beide als behorende tot de Christelijke Afgescheidene Kerk beschouwd wilden hebben, die door een verschil over artikel 58 van de Groninger synode alleen wat de kerkregering betrof gescheiden waren. Voortaan hielden ze hun gecombineerde provinciale vergaderingen in Zwolle en werden 'Drentsen' of 'Zwolsen' genoemd. In hoofdzaak zetten zij de bestaande classes Zwolle en Hattem voort.[17.]

15. De notulen der provinciale vergaderingen van Overijssel en Gelderland van 23-9-1847 en volgende dagen zijn niet bewaard gebleven. Ze waren geschreven door Wissink en berustten in 1850 bij De Moen. In De Moen, *Aanmerkingen* 9-13 belangrijke informatie over deze vergadering. NPVNHoll 4-11-1847, NCL Ommen ?-4-1848. De zeven afgevaardigden uit het noorden waren: T.F. de Haan, D. Postma, D.J. van der Werp, B. Amsing, W.A. Kok, K.J. van Goor en K. Talen. Merkwaardigerwijs liet men de zeven buitenstaanders in de besluitvorming gewoon meestemmen! Intern lagen in deze provinciale vergadering de meningen als volgt: 9 leden voor aanneming van de Groningse artikelen (met of zonder protest), 6 leden tegen, 5 verklaarden niets te kunnen zeggen, 1 hield zijn stem voor zichzelf.
16. NPVGld/Ov 25-9-1847. De preambule van deze notulen bevat een kort overzicht van de breuk.
17. NPVGld/Ov 13-10-1847. NCL Hattem 4-11-1847. De 'Zwolse' richting in Overijssel omvatte de volgende gemeenten: Dalfsen, Hasselt, Nieuwleusen, Rouveen, Staphorst, Steenwijk, later ook Genemuiden, Zwolle, Vollenhove en Kampen. In Gelderland: Elburg, Hattem, Heerde, later ook Twello, Beekbergen, Apeldoorn (ged.) en Deventer.

De broeders van de andere zijde vormden de ‘Gelderse’ richting, die haar provinciale vergaderingen meestal in Arnhem hield. Tot haar behoorden in Overijssel zeven en in Gelderland dertien gemeenten, die de classes Ommen, Varsseveld en Arnhem voortzetten. Enkele dissidente gemeenten uit andere provincies behoorden een tijdlang tot het kerkverband van de ‘Geldersen’.[18.]

Brummelkamp en de classis Arnhem vonden, dat er geen gegronde redenen voor de scheuring bestonden. Nog steeds waren immers de belijdenisgeschriften de uitdrukking van het gemeenschappelijk geloof. Het verschil betrof alleen zaken van ondergeschikt belang. In een brief aan de classis Hattem veroordeelde Brummelkamp het gedrag van de gedeputeerden uit het noorden als in strijd met het schriftuurlijk liefdegebod en de kerkelijke orde. De classis Hattem legde echter de schuld van de scheuring bij de andere partij. Als minderheid had die zich moeten onderwerpen aan wat de synode had besloten. Op een verzoek van Brummelkamp tot verdere samenspreking ging men niet in: er was al jaren vruchteloos gepraat. Toch wilde ook deze classis geen volledige breuk. De confessionele band bestond nog: ‘hierom is het ook dat men de onttrekking van elkanderen niet verder uitstrekt dan tot kerkelijke vergaderingen en geenszins tot de prediking, die wij gelijk vroeger als broeders in den Heere wederkeerig voor elkanderen hopen te doen’.[19.]

Het is onjuist te stellen, dat Brummelkamp met de ‘Geldersen’ van 1840 tot 1854 of van 1846 tot 1852 buiten ‘het kerkverband’ heeft gestaan. De

18. De ‘Gelderse’ richting in Overijssel omvatte: Ommen, Den Ham, Hellendoorn, Holten, Enter, Vriezenveen, Heemse. In Gelderland: Varsseveld, Aalten, Winterswijk, Geesteren, Lochem, Zutphen, Apeldoorn (ged.), Arnhem, Velp, Ommeren-Tiel, Veenendaal, Scherpenzeel, later ook Putten. Uit andere provincies: Leiden, Kockengen en Oud-Loosdrecht. Tijdelijk hadden enige band met de ‘Geldersen’: Scharnegoutum, Hellevoetsluis en afgescheurde gemeentedelen in Assen en Dordrecht. In 1847 behoorden tot de ‘Gelderse’ richting de predikanten: J.W. ten Bokkel, W. van Leeuwen, C.G. de Moen, J. Schuurman, A. Brummelkamp, A. Everts, D. Breukelaar, J. Wildenbeest en G. Baaij. Naderhand kwamen daar bij: J.H. Donner, P.J. Oggel, T. Westrik, Chr. Steketee, G.W. van Houte, W. Koopmann en H.A. de Vos. Zie nader over de gang van zaken in de plaatselijke gemeenten in Overijssel: Wesseling, *Afscheiding Overijssel* II passim. Over Apeldoorn, Varsseveld, Geesteren, Lochem en Putten de in noot 10 bij hoofdstuk 4 genoemde literatuur. Over Aalten: (A. Schouten), *'s Heeren werk in Aalten's kerk (speciaal van 1844 tot 1944)* (z.p., z.j. (Aalten 1944)). Over Winterswijk: F.C. Zwaal Jr., *Uit de historie-blaân der Winterswijkse kerk. Herdenkingsrede bij het eeuwfeest der Gereformeerde Kerk te Winterswijk gehouden op 19 april 1941* (z.p., z.j. (1941)). Over Zutphen: M. van Osnabrugge, *Memorabilia 1840-1965. 125 jaar geschiedenis der Gereformeerde Kerk van Zutphen* (Zutphen 1983). Over Arnhem en Velp zie noot 18 bij hoofdstuk 8. Over Ommeren en Tiel: G. Keizer, *Uit de geschiedenis der Gereformeerde Kerken. Vuren - Herwijnen - Ommeren - Tiel 1835-1853* (2e druk; Kampen 1905). Over Veenendaal, Scherpenzeel, Kockengen en Loosdrecht: Smits, *Afscheiding* IV 140-152, 117-130, 319-353, 395-428. Over Leiden: Smits, *Afscheiding* VII 53-63 en 392-415. Over Scharnegoutum: zie boven, noot 13. Over Hellevoetsluis: Smits, *Afscheiding* VII 142-157. Over Dordrecht: Smits, *Afscheiding* II 87-169. Over Assen: B.A. Bos, *Wat God heeft gedaan. De geschiedenis der Gereformeerde Kerk van Assen* (Assen 1934). Over de genoemde predikanten: *De Haas* I s.v..
19. De brieven in NCL Hattem 2-2-1848. Vgl. NCL Apeldoorn 10-11-1847.

'Gelderse' richting was na 1840 gewoon een van de zoveel brokstukken kerkverband. De synode van 1846 vormde geen compleet kerkverband. Pas in 1849 kwam er een zodanige aaneensluiting van alle provincies met uitzondering van de groep 'Geldersen', dat men weer van een volwaardig kerkverband kon spreken. Buiten dit verband stond Brummelkamp met zijn kerken sindsdien tot november 1852 in een uitzonderingspositie. Er waren echter wel bijna continu onderhandelingen over hereniging gaande.

12.4. De synode van 1849

In de verschillende provincies werd de scheuring in Overijssel vrij lakoniek opgenomen. De vijf 'synodale' provincies beschouwden haar als onvermijdelijk. Voorlopig deed men dan ook geen pogingen tot hereniging. Met name in Utrecht en Noord-Holland koos men scherp positie tegenover de Brummelkamp-groep. De 'Geldersen' waren immers in leer en kerkregering niet gereformeerd. Bovendien preekten Brummelkamp en zijn medestanders bij 'afgekeerde gemeente-brokken' zoals in Amsterdam, Leiden en Loosdrecht en werkten zodoende mee aan scheurmaking. Daarom trokken Utrecht en Noord-Holland een scherpere scheidslijn dan men in Gelderland zelf deed. Zij sloten kansel en avondmaalstafel voor predikanten en leden van de 'Gelderse' richting. Van wie terugkeerden naar de synode-getrouwe kerken moest een speciale verklaring van instemming met de gereformeerde belijdenis en kerkregering worden gevraagd. Zeeland en Noord-Brabant verbraken de band met de 'Gelderse' richting niet, ook al had men er wel eens kritiek op Brummelkamp. Sinds 1848 was ds. Helenius de Cock vanuit Den Bosch aktief om meer aaneensluiting te krijgen met Zeeland en Zuid-Holland. Zijn optreden werkte ook pacificerend in de richting van Brummelkamp.[20.]

In deze situatie kwam op 11 juli 1849 in Amsterdam een nieuwe synode bijeen. Ze was samengeroepen op basis van de drie formulieren van eenheid en de DKO-1840, maar ook wie niet kerkelijk verenigd leefden, hadden een uitnodiging ontvangen. Alle provincies waren deze keer vertegenwoordigd. Van Overijssel en Gelderland was tweeërlei afvaardiging present. De synodaal-gezinde broeders kregen zonder nader onderzoek zitting in de synode. Onderhandeling met de afgevaardigden van de 'Gelderse' richting was het eerste agenda-punt.

De beide 'Gelderse' afgevaardigden, ds. J.H. Donner en ouderling J. Ravensloot, hadden een lastbrief, waar niets op aan te merken was. Toch beschouwde de synode hen alleen als afgevaardigden om over hereniging te spreken. Zij waren immers niet toegetreden tot de vereniging der kerk, zoals die in 1846 in Groningen tot stand gekomen was. Het voornaamste verwijt aan hun adres was nog steeds, 'dat zij geene verbindende Kerkregering volgens Art. 31 der Kerkeördening van Dordrecht, erkennen'.

Donner en Ravensloot verklaarden daarop, dat zij de DKO conform besluit en toelichting van 1840 erkenden en accepteerden. Op grond daarvan ver-

20. NPVGron 4/5-4-1848. NPVFrl 5/6-4-1848. NPVNHoll 3-5-1849. NPVZld 6-1, 7-4, 7-7, 6-10-1847, 5-7, 4-10-1848. Hel. de Cock stond sinds 10-7-1847 in Den Bosch. Over zijn prediking zie SvV a HeldC 24-10-1851.

enigden ze zich met wat op de synode van 1846 was bepaald en vastgesteld. Het feitelijke struikelblok was daarmee nog niet weggenomen. Donner bleef namelijk voor de ambtsdragers de vrijheid claimen 'om in middelmatige zaken overeenkomstig hunne overtuiging en geweten te handelen', ook al zouden ze daarmee de gemeente of een deel daarvan ergeren, 'indien zij voor zich slechts geen doel hebben om ergernis te geven'. De discussie spitste zich nu toe op de verhouding tussen een gewetenszaak en een kerkelijke bepaling. Voor de synode waren gewetensbezwaren tegen bepalingen over middelmatige dingen wel bespreekbaar in de kerk. Maar wanneer het bevoegde kerkbestuur oordeelde, dat overtreding ervan tot twist en verdeeldheid zou leiden, moest men zich aan haar besluit onderwerpen. In zo'n situatie toch vrijheid vragen of geven zou in strijd zijn met artikel 31 DKO en leiden tot scheuring in de kerk.

Naar aanleiding van de gesprekken met de 'Gelderse' broeders constateerde de synode, dat ze 'duidelijk met hunne gesprekken toonden, het Gereformeerde beginsel in de Kerkregering te verwerpen, namelijk de onderwerping van eene mindere aan eene meerdere kerkelijke Vergadering'. Zolang de 'Geldersen' daarin niet van gedachten veranderden, konden hun afgevaardigden niet aanvaard worden. Donner en Ravensloot mochten nog wel met spreekrecht de synode bijwonen, maar ze wezen dit af en verlieten de vergadering.[21.]

Al met al was men dus sinds 1846 geen stap verder gekomen. Nog steeds zat men in de vicieuze cirkel. Door gebrek aan onderling vertrouwen lukte het niet om de patstelling te doorbreken en een modus vivendi te vinden.

Na de synode werden de verhoudingen er niet beter op. Dit werd mede veroorzaakt door een 'Narede', die Van Velzen op persoonlijke titel aan het gepubliceerde verslag van de synode toevoegde. Hij benadrukte daarin nog eens, dat de 'Geldersen' een 'verbindende Kerkregering' verwierpen. In de kleding-kwestie moesten ze zich niet zo op een hoogte plaatsen met hun bezwaren. Ongehoorzaamheid aan de kerk was minstens zo'n ernstige zonde als het nakomen van een omstreden kerkelijke bepaling in iets middelmatigs. Men moest liever zijn ambt neerleggen dan de eenheid van de kerk verbreken.[22.]

In Noord-Brabant en Zeeland maakte het optreden van de synode geen gunstige indruk. Een van de afgevaardigde ouderlingen rapporteerde aan zijn provincie kritisch over 'de Leer van Ds. van Velzen', die zijns inziens een 'onbepaalde oppermagt' van de synode verdedigde, tot zelfs in de 'consciëntiedwang' toe. Gezelle Meerburg schreef onomwonden naar Groningen, dat hij het exclusivisme van de 'synodale' broeders betreurde. Hij weigerde zijn benoeming als derde docent aan de in Franeker te starten Theologische School aan te nemen, om niet mee te doen aan het opzijzetten van Brummelkamp. Ook in Zeeland wilde men niet meedoen aan een algemene Theologische School, als niet eerst nogmaals een vereniging met Brum-

21. *HandSyn* 1849 blz. 7-13. De kerken rond Brummelkamp hadden voor de synode geen rechtstreekse uitnodiging gekregen! (ibidem, 9).
22. *HandSyn* 1849 blz. 55-65.

melkamp en zijn kerkengroep beproefd was. Beide provincies deden daarom pogingen om op korte termijn een nieuwe synode bijeen te krijgen. Voorlopig kwam daar echter niets van.[23.]

12.5. De polemiek tussen C.G. de Moen en F.A. Kok

Het verslag van de synode van 1849 bleef van 'Gelderse' zijde niet onweersproken. Ds. C.G. de Moen publiceerde begin 1850 zijn *Aanmerkingen* daarop. Dit boekje bevatte een nadere toelichting van het 'Gelderse' standpunt inzake kerkorde en ambtsgewaad. Van de kant van de 'Drentse' richting werd het beantwoord door F.A. Kok in zijn *Zamenspraak*, eveneens in 1850 verschenen. Brummelkamp zelf heeft nooit een uiteenzetting over de kerkrechtelijke denkbeelden van de 'Gelderse' richting gepubliceerd. Aangezien De Moen echter tot de leiders ervan behoorde, kan zijn boekje en de reaktie van Kok erop dienen om de wederzijdse standpunten nader duidelijk te maken.[24.]

Hoofdzaak was de verbindende kracht van synodebesluiten. De Moen stelde de gedachte centraal, dat Gods Woord allesbeslissend is. Hij was geen tegenstander van een goede kerkelijke organisatie of van het nemen van bindende besluiten. Maar dan moest men wel de restrictie van artikel 31 DKO serieus nemen: er mochten geen besluiten gelden, die bewezen werden te strijden met Gods Woord. Daarom hadden De Moen en Wildenbeest in 1846 ook een onderwerping-vooraf aan te nemen besluiten verworpen en een toetsingsrecht aan hun provincies voorbehouden. Ook had een synode volgens De Moen geen bevoegdheid om bindende bepalingen te maken over middelmatige zaken. Daarbij verwees hij naar de artikelen 10 en 11 van de UKO uit 1837, destijds nota bene door Van Velzen voorgesteld. Met beroep op Calvijn, Jac. Acontius en Jod. van Lodenstein betoogde hij, dat men in middelmatige dingen vrij moest zijn. Hij wilde van ondertekening van een kerkorde niet weten, omdat die telkens veranderde. Ook benadrukte hij het principe,

23. Rapport van de ouderling B.H. Ploeg in Arch. Th. S. IX, 73. NPVZld 3-10, 19-12-1849. GFGM a JAS 7-9-1849. GFGM a PVGron 25-7-1850. AB a JAW 29-1-1850 over Van Velzen: 'Alsof hij 't van Scholte geleerd had, draaft deze tegenwoordig door op het "de kerk, de kerk" en wat niet mede kan, valle maar, als onder de raderen van Jaggernaut's kolossalen wagen'. In september 1849 en ook al eerder had Brummelkamp met zijn provincies Gezelle Meerburg uitgenodigd als tweede docent in Arnhem te komen werken. Van Velzen deed in november 1849 met zijn provinciale vergadering een poging om de op te richten Theologische School in Amsterdam te krijgen; dit bracht in de verschillende provincies grote verontwaardiging teweeg.
24. C.G. de Moen, *Aanmerkingen op het verslag.* F.A. Kok, *Zamenspraak waarin de aanmerkingen op het verslag van de synode der Christelijk Afgescheiden Gereformeerde Kerk in Nederland; gehouden van den 11 den tot den 18 den Julij 1849 te Amsterdam) door C.G. de Moen, herder en leeraar der Christelijk Afgescheidene Gemeente te Den Ham (provincie Overijssel), wederlegd, en de onregtmatige beschuldiging (sic) aangetoond worden* (Amsterdam 1850). CGdM a JAW 11-2-1850.

dat stemmen wegen belangrijker is dan stemmen tellen. Hij meende, dat in de 'Gelderse' visie volledig recht gedaan werd aan het beginsel van artikel 31 DKO en aan de artikelen 7 en 32 NGB.[25.]

Wat het ambtsgewaad betreft betoogde De Moen niet beroep op bijvoorbeeld Matt. 15:2, Gal. 5:1 en Kol. 2:16-23 en op de artikelen 7, 25 en 32 NGB, dat het in strijd was met Gods Woord, wanneer een synode het dragen ervan verplicht stelde. Nonconformiteit moest in de kerken op dit punt mogelijk zijn. Daarom had de synode met beroep op Rom. 14:1-4 de kerken moeten vermanen elkaar in dezen te verdragen.[26.]

F.A. Kok gaf in een gefingeerde samenspraak zijn kritisch commentaar op het boekje van De Moen. Vooral inzake artikel 31 DKO verdedigde deze volgens hem een anti-calvinistische en independentistische kerkregering. De 'Gelderse' richting wilde immers eigenlijk alleen de Bijbel als kerkorde. Zij kende de meerdere vergaderingen geen bevelende, maar alleen een adviserende macht toe. Daartegenover stelde Kok de gereformeerde kerkregering. Als de kerken samenkomen in een classis of synode, smelten ze daardoor samen als in een grote gemeente. In de samenvoeging, zending en verbinding van die gemeenten ligt de meerdere macht van de vergadering. Daarin wordt door de meeste stemmen elke zaak finaal beslist. Het is volgens Kok de eis van de kerkorde en ook van de apostel Paulus in 1 Kor. 14:32, dat er onderworpenheid moet zijn, niet alleen aan wat uit Gods Woord bewezen kan worden, maar ook aan alles wat de orde, de vrede en de welvoegelijkheid in de kerk betreft. De kerk is 'met de waarheid in hand en hart' onfeilbaar en kan zeggen: het heeft de Heilige Geest en ons goedgedacht. Daarom mag ze onderwerping aan haar besluiten vragen.

De bepaling over het ambtsgewaad had voor Kok een kerkordelijk zwaargewicht. Hij verdedigde haar op soortgelijke wijze als ter synode van 1846. Het afleggen ervan zag hij als een symptoom van de tijdgeest en een wereldgelijkvormig meedoen aan de mode. Het was een 'takje van den vrijheidsboom, gelijkheid, vrijheid en broederschap'. Het irriteerde hem, dat men het ge-

25. Art. 10 en 11 van de UKO luidden als volgt: 10. 'Geene vergadering van Opzieners mag eenig volstrekt verbindend bevel aan eene bijzondere Gemeente, of aan de geheele Gemeente, waarover zij gesteld zijn, geven, wanneer in het Woord Gods de verpligting van zoodanig bevel niet duidelijk is aangetoond.' 11. 'In zoodanige dingen, die niet in het Woord Gods uitgedrukt staan, maar nogtans naar den toestand der Kerk en het welzijn der Gemeente eene bepaling vereischen, behooren wel de Opzieners der Gemeente besturing te geven, en mag ook wederkeerig, niemand willekeurig daarvan afwijken, evenwel mag nooit van zoodanige gevallen een last of dwang gemaakt worden.' Intussen werden deze artikelen gevolgd door een art. 12, dat als volgt luidde: 'Dezelfde bedienende magt, welke door eenen Kerkeraad over eene Gemeente wordt uitgeoefend, komt ook toe aan meerdere Kerkeraden, die gezamenlijk vereenigd zijn over de meerdere Gemeenten, waarover zij gesteld zijn. Geen gedeelte der Opzieners zal zich ook mogen onttrekken aan de vereenigde vergaderingen der overige Opzieners.' Verder was in art. 52 het oude art. 36 DKO overgenomen: 'Hetzelfde zeggen heeft de Classis over den Kerkeraad, hetwelk de particuliere Synode heeft over de Classis, en de generale Synode over de particuliere.'

26. Over het ambtsgewaad met name *Aanmerkingen* 19-25, 31-40. Het kerkrechtelijk standpunt van De Moen ook in brieven 12-10 en 25-10-1852 aan J.A. Smeedes.

waad afgoderij durfde noemen. Dat was zonde tegen het eerste gebod. Het betrof dus niet alleen de orde in de kerk, maar ook de leer. Daarom was mede het ondertekeningsformulier in geding.

Kok aarzelde niet om De Moen en de zijnen scheurmakers te noemen vanwege hun 'afkeer van onze Kerkregering en het wangevoelen over onze Kerkorde', hun verwerping van wettige besluiten en vooral om het optreden van 'Gelderse' predikanten in gescheurde gemeenten. Als men de binding van artikel 31 DKO te strak vond, was het beter, dat men heenging in plaats van de orde te verbreken.[27.]

Uit de hier gereleveerde polemiek blijkt, dat Kok wel aan de 'Gelderse' richting haar ongereformeerde opvattingen verweet, maar intussen zelf een allerminst gereformeerde kijk had op het gezag van de meerdere vergaderingen. Er waren bij hem collegialistische en hiërarchische tendenzen en in feite bleef er onvoldoende ruimte voor het 'tenzij' van artikel 31 DKO. Terecht hebben De Moen en de 'Gelderse' richting steeds tegen dergelijke tendenzen geprotesteerd.[28.]

12.6. De herenigingspogingen in 1850

In het voorjaar van 1850 werden er tussen de partijen nieuwe onderhandelingen aangeknoopt. Niet dat Brummelkamp van zijn ongelijk overtuigd was geraakt. Maar gescheiden leven bij zoveel gemeenschappelijks was een onmogelijkheid. Op 27 maart waren de 'synodale' kerken uit Gelderland en Overijssel bijeen in Zwolle. Daar was een oproep van Brummelkamp tot hereniging ter tafel. De vergadering stemde met zijn oproep in en formuleerde een drietal uitspraken, waarmee de 'Geldersen' zich akkoord moesten verklaren: 1. Artikel 30 en 31 DKO worden opgevat in de zin zoals Van

27. *Zamenspraak* spec. 13-18, 20-22, 26, 53-55, 59-61. In de polemiek kwamen ook enkele andere zaken ter sprake, zoals de oude vraag over het dopen van kinderen vandoopleden.
28. Zie het artikel van J. Kok in *Tijdschrift voor Gereformeerde Theologie* 7 (1900) 121-153 naar aanleiding van F.A. Koks artikelen 'Kerkregering' in *De Herderstem* (1855-1856) 49-52, 112-125, 177-180 en 257-263. Kok verdedigde ook in *De Herderstem*, dat de plaatselijke kerken als het ware in en voor de duur van de classis of synodevergadering hun zelfstandigheid verliezen en één gemeente worden. Vlgs. *Baz.* 22/37 sprak J.J. le Roy in 1837 of 1838 over de afgescheiden kerk alsof ook zij weer de weg opging van centralisatie als in het het hervormde genootschap. Dit bracht Brummelkamp en anderen tot nadenken over deze 'klip' en was hun zeer nuttig. De functie van de kerkelijke vergadering was volgens hem alleen en broederlijk acht nemen op elkaar (Hebr. 10:24, Gal 6:1). Vlgs. CGdM a JAS 12-9-1850 heeft De Moen nog een antwoord op Koks *Zamenspraak* naar de drukker gezonden. Het is niet bekend, of dit manuscript ook inderdaad gedrukt is. De titel was 'Noodige toelichting' en het zou verschijnen bij Hoogkamer, CGdM a JAW 1-10-1850. Brummelkamp heeft later meer oog gekregen voor het federatief karakter van het kerkverband. Hij noemt in zijn *1517 en 1867. De roeping der Theologische School te Kampen; in het zevende halve eeuwgetijde der Hervorming. Toespraak gehouden op haren dertienden verjaardag, 6 december 1867* (Kampen 1867) 6, de Christelijke Afgescheidene Gereformeerde Kerk een 'vereeniging van gemeenten'!

Velzen aan Brummelkamp had geschreven: alle opzieners zijn aan elkaar gelijk. Als ze vergaderen, handelen alle afgevaardigden in naam van hun zenders, alsof die alle aanwezig waren. Er mag niets behandeld worden dan naar de regel van artikel 30. Dit gaat vooraf aan het artikel over de meeste stemmen en de binding aan besluiten. 2. Als er in de gemeente een ondragelijke onenigheid ontstaat over het gewaad, moeten leraar en gemeente zich aan de uitspraak van de classis onderwerpen om doordrijverij en scheuring te voorkomen en de gemeente naar haar vatbaarheid te dienen. 3. We moeten beloven elkaar niet aan te vallen over het al of niet dragen van het gewaad, tenzij het door kerkeraad of gemeente gevorderd wordt.[29.]

Op 10 april 1850 besprak de 'Gelderse' provinciale vergadering in Arnhem dit voorstel. Brummelkamp las er gedeelten voor uit zijn recente correspondentie met Van Velzen, Meerburg, Postma en de kerken in Zeeland. Het draaide daarin vooral om de beschuldiging als zouden de 'Geldersen' niet gereformeerd zijn in hun visie op de artikelen 31 en 36 DKO. Brummelkamp reageerde als volgt: wij hebben ons nooit verklaard tegen die artikelen, in de gereformeerde zin van het woord opgevat. Wij houden ons daar ook in eigen kring nog steeds aan. Maar we verklaren ons tegen 'het regt en de magt, dat eene vergadering, slechts tijdelijk de kerk vertegenwoordigende, neemt, om vreemdsoortige bepalingen en elementen in strijd met de (...) Dordsche beginselen, in de kerkordening op te nemen. Vooral als die bepalingen tegen de wil van een goed deel der vergadering en de kerk gemaakt worden, en dit deel volgens hun Christelijk getuigenis gewetensbezwaar heeft, tegen de aanneming dier bepaling voor anderen, maar bovenal tegen hunne onderwerping aan dezelve'.[30.]

De provinciale vergadering stemde in het algemeen in met wat Brummelkamp in dezen gedaan en besproken had. Met het 'Zwolse' voorstel kon men zich wel verenigen. Brummelkamp, Wildenbeest en ouderling Pennings werden aangewezen om er nader met de 'Zwolsen' over te corresponderen. De onderhandelingen bleven vervolgens echter enige maanden steken. Ten dele was dit het gevolg van misverstand. Ongetwijfeld speelden echter ook de seminarie-plannen een rol. Brummelkamp was in deze maanden druk bezig met de uitbreiding en eventuele verplaatsing van zijn opleidingsschool. Dit opende voor hem en zijn kerkengroep nieuwe pespectieven en maakte een hereniging met de andere afgescheidenen minder urgent.[31.]

Een initiatief van buiten de provincies zette enige tijd later de herenigingspogingen opnieuw in gang. Friesland drong namelijk aan op een nieuwe synode

29. NPVGld/Ov 27-3-1850. Het 'Zwolse' antwoord was geconcipieerd door D. Postma. De bedoelde brief van Van Velzen is niet bewaard gebleven. Vgl. AB a JAW 16-11-1850. Begin maart 1850 had Brummelkamps leerling P.J. Oggel zich onderworpen aan de besluiten over het ambtsgewaad en was overgegaan naar de andere kerkengroep. Dezelfde stap deed in april/mei 1850 ook de gemeente te Scherpenzeel op grond van bezwaren inzake kerkregering en leer tegen de 'Geldersen'.
30. NPVGld/Ov 10-4-1850. NPVZld 3-4-1850.
31. NPVGld/Ov 10-4, 14-8-1850. NPVGron 9/10-4-1850. NPVNHoll 2-5-1850. CGdM a JAS 19-4-1850 was niet zo enthousiast. NCL Hattem 22-5-1850: een brief van Brummelkamp met uitnodiging tot hereniging ter tafel. Idem NCL Hattem 27-6-1850. Over het seminarie hierna hoofdstuk 13.

om een vereniging met Brummelkamp te beproeven en dan de zaak van de Theologische School nader te regelen. De ‘synodale’ classis Hattem reageerde daar op 23 oktober 1850 positief op. Ds. M.H.J. Bosch, ds. G. Wissink en ouderling J. Visser deden bovendien verslag van een gesprek, dat ze enkele weken eerder met Brummelkamp hadden gehad. Hij had toen verklaard ‘zich aan de meerderheid te willen onderwerpen, al was het ook dat deze oordeelde dat Zijn Eerwaarde de dienst in zijne gemeente moest vaarwel zeggen’, mits hij maar nooit genoodzaakt zou worden het besluit over het ambtsgewaad dwingend aan anderen op te leggen. Met andere woorden: voor Brummelkamp zat heel het conflict over de binding aan kerkelijke besluiten vast op het punt van het gewaad. Een meerderheid in de classis Hattem wilde zich met hem verenigen, als hij op de aanstaande provinciale vergadering in Zwolle zijn verklaring zou herhalen. De ‘synodale’ classis Zwolle zocht de oplossing eveneens in de richting van provinciale onderhandelingen.[32.]

Op 13 en 14 november 1850 hielden de ‘Zwolsen’ een provinciale vergadering in Zwolle. Brummelkamp en Wildenbeest kwamen daar als gedeputeerden van de ‘Geldersen’. Men hield eerst een vruchteloze discussie over de vraag, welke van de partijen de scheuring veroorzaakt had. Vervolgens stelden de ‘Geldersen’ voor ‘te vergeten hetgeen achter is, en nu (...) eenvoudig voort te gaan, met de formulieren en Kerkorde, zonder ons door nieuwe wetten en regelementen te verontrusten’. Brummelkamp formuleerde daarbij zeven punten als voorwaarden van hereniging. De kwestie van het ambtsgewaad was daarin de hoofdzaak. Er moest een synode worden belegd, die op dit punt meer vrijheid zou geven, namelijk dat geen classis of provincie een predikant kon weren, die het gewaad niet droeg, tenzij er ergerlijke verschillen en beroerten door ontstonden in de gemeente. Daarmee werd het criterium voor een verplichtend opleggen van het gewaad in de plaatselijke gemeente gelegd en zo meer ‘kleervrijheid’ gestipuleerd dan de synodes van 1846 en 1849 hadden gegeven. Verder zou men eikaars geweten moeten ontzien in zaken waarin verdeeldheid bleek te bestaan. Ook bevatte Brummelkamps voorstel verschillende bepalingen over de wijze waarop de gescheurde gemeenten zich konden herenigen. Als de hereniging slaagde, zou men zich inzetten voor een gemeenschappelijke Theologische School, echter niet in Franeker, maar in Amsterdam of Arnhem.

Voor de broeders van beide zijden was Brummelkamps voorstel een aanvaardbaar compromis. Uiteraard moest de provinciale vergadering van de ‘Geldersen’ het nog approberen. Die zou, zo sprak men af, zo spoedig mogelijk worden bijeengeroepen.[33.]

32. NCL Hattem 23-10-1850. NCL Zwolle 12-11-1850. Van Velzen had met zijn provincie weinig hoop op toenadering. Hier wenste men een vereniging of een duidelijke bepaling ‘dat de bedoelde partij buiten de kerk staat’. NPVNHoll 1-10-1850.
33. NPVOv/Gld 13/14-11-1850. NPVNHoll 1-4-1851. CGdM a JAS 9-11 en 9/11-11-1850. AB a JAW 16-11-1850: Brummelkamp was gegaan ‘zoowel uit behoefte om bij onze eventueele voorwaartsche beweging (namelijk inzake het seminarie, MtV.) van achteren geene beschuldiging te hebben in ons geweten, als ook om aan geen verwijt bloot te staan, dat wij door tusschenkomende verruiming in onze geldelijke aangelegenheden ons verheven en aan de onderhandelingen onttrokken hadden’. CGdM a JAS 29-11-1850. HAdV a CGdM 30-11-1850.

12.7. Verslechterde verhoudingen

Aan weerszijden van de scheidslijn was men tevreden over de Zwolse vergadering. Brummelkamp schreef aan Wormser: 'Alles was vreedzaam en dorstte naar hereniging'. Toch verslechterden al spoedig de verhoudingen. Dit had verschillende oorzaken. In de eerste plaats hadden de predikanten P.H. Eskes en T.H. Uitterdijk na afloop van de vergadering in Zwolle een vertrouwelijk gesprek gehad met Brummelkamp en de zijnen, in aanwezigheid van andere broeders. Sprekende over 'eenige waarheden' was er toen verschil van mening ontstaan, omdat de 'Geldersen' zich uitdrukten 'op de wijze der halve Pelagianen'. De dogmatische bezwaren waren er in de onderhandelingen steeds buiten gebleven, maar deden hier weer opgeld.[34.]

Een tweede en nog belangrijker oorzaak van de vertraging van de hereniging lag bij Brummelkamp zelf. Onder invloed van Wormser was hij in de loop van 1850 gecharmeerd geraakt van diens gereformeerde-gezindte-gedachte. Die zou in praktijk worden gebracht door de Arnhemse opleiding naar Amsterdam te verplaatsen en daar te laten evolueren tot een seminarie, uitgaande van een samenwerkingsverband tussen afgescheidenen en hervormde Reveil-vrienden. Brummelkamp voelde wel, dat die plannen niet zo goed te verenigen waren met zijn onderhandelingen met de 'synodale' afgescheidenen. Dit temeer niet, omdat het een zo kardinaal punt als de opleiding betrof. Hij had de vergadering in Zwolle niet over de seminarieplannen ingelicht, maar zelf voorgesteld de zaak van de opleiding op een buitengewone synode te behandelen. Hij had kennelijk de hoop, dat dan de kerken wel te vinden zouden zijn voor een samenwerking met hervormde broeders.[35.]

Enkele weken na de besprekingen in Zwolle raakten echter de seminarieplannen in een stroomversnelling. Op 2 december 1850 kochten Brummelkamp en Wormser een pand in Amsterdam om er het seminarie te vestigen. In *De Nederlander* van 5 december verscheen daarover een eerste berichtje, bedoeld als proefballon om de opinies te peilen. Daarin was er sprake van, dat men de Afscheiding wilde terugbrengen naar haar 'oorspronkelijk standpunt' als scheiding, niet van de Hervormde Kerk, maar van de organisatie van 1816. Zo zou ze dan van haar sectarisch voorkomen in de laatste jaren worden ontdaan. In de aan het seminarie te verbinden gemeente zouden alle leden van de Hervormde Kerk, tegen wier belijdenis en wandel geen bezwaar bestond, ook zonder afscheiding tot de sacramenten worden toegelaten. Als docenten aan dit seminarie werden Brummelkamp en Van Houte met name genoemd. Deze publikatie riep uiteraard verontwaardigde reakties op in de afgescheiden gemeenten. Van Velzen en zijn kerkeraad kritiseerden haar in een verklaring in het *Handelsblad* van 9 december. Toen Brummelkamp het bericht in *De Nederlander* zwart op wit had zien staan en Van Velzens verklaring gelezen had, reageerde hij geschokt. Hij schreef aan

34. AB a JAW 16-11-1850. NCL Ommen 27-11-1850. CGdM a JAS 29-11-1850. CGdM a JAW 19-12-1850. DP a DJvdW 16-11-1850. NPVNHoll 1-4-1851. NKR Amsterdam 19-11, 26-11-1850.
35. AB a JAW 16-11, 28-11-1850.

Wormser: ‘Uit de veelheid mijner bezwaren en benauwdheid en vrees van tegen den Heere te zullen zondigen moet ik UEd. een paar woorden schrijven. Het stuk in De Nederlander heeft mij vreeselijk getroffen; de zaak zelve is een overspringen van onze onderhandelingen te Zwolle en inbreuk er op’. Hij noemde in zijn hart de aankoop ‘ontijdig en onnodig’ en de publikatie ‘eene uitdaging, eene niet noodige kwetsing van veler gewetens door het woord ‘sektarisch’. Het stukje van Van Velzen was ‘nogal gematigd, maar ging er des al niet te min ook diep in’. Ook De Moen voelde het zo aan: bij een doorzetten van het seminarieplan zou de hereniging met de andere afgescheidenen schipbreuk leiden. Daarom vroeg Brummelkamp van Wormser-, dat hij met de verdere uitvoering van de plannen even zou wachten. Toch bleef bij hem de ambivalentie aanwezig. Aan de ene kant bleef hij het idee van samenwerking met de hervormde vrienden vasthouden. Aan de andere kant zag hij de afgescheidenen als zijn broeders en bondgenoten en wilde hij met hen geen nieuwe conflicten.[36.]

Zo ging het dan toch verder op het pad der vereniging. In een provinciale vergadering van de ‘Geldersen’ op 4 februari 1851 deden Brummelkamp en Wildenbeest verslag van hun missie naar Zwolle. Het schijnt, dat Brummelkamp hier weer terug ging achter de reeds in Zwolle bereikte overeenstemming. Ten Bokkel, Donner, Steketee en Wildenbeest wilden ja zeggen op de punten van hereniging. Breukelaar en Brummelkamp wilden wel samenwerking en een dragen van elkaar, maar zonder expliciete binding aan de drie punten van 27 maart 1850. De vergadering stelde tenslotte een door Wildenbeest geconcipieerde brief aan de andere partij vast, waarin ze aangaf, op welke gronden ze vereniging wilde. Dat de begeerte daarnaar niet zo groot was, bleek uit het besluit om intussen aan Brummelkamp groen licht te geven voor verhuizing naar Amsterdam.[37.]

Met de genoemde brief was Brummelkamp een week later aanwezig op de ‘synodale’ classis Hattem om een nadere toelichting te geven. Men bereikte geen overeenstemming over de Zwolse punten en verschoof de zaak naar een te houden synode. Ds. D. Postma uit Zwolle, die zich bijzonder voor een vereniging had ingespannen, was over het verloop van de zaak teleurgesteld. Hij schreef: ‘de brief zegt veel, zegt veel liefs, maar van wat hij moest spreken, vindt men weer een weinig en dat zo kunstig donker in bewoording der liefde! liefde! gehuld’. Met hem was ook de classis Zwolle van oordeel, dat het Arnhemse antwoord niet voldoende was. Men wilde een royale verklaring horen, dat de ‘Geldersen’ met de welbekende gereformeerde leer en kerkregering verenigd waren.[38.]

36. Zie hierover hoofdstuk 13. Den Hartogh, *Seminarie* 56-74. JAW a GvP 3-12-1850. GvP a JAW 3-12-1850. IdC a JAW 4-12-1850. JAW a GvP 6-12, 10-12-1850. AB a JAW 10-12-1850. JAW a mv. GvP 11-12, 16-12-1850. AB a JAW 18-12-1850. CGdM a JAW 19-12, 24-12-1850. JAW a CGdM 21-12-1850.
37. CGdM a JAS 27-1-1851. NPVGld/Ov 4-2-1851.
38. NCL Hattem 11-2-1851. NCL Zwolle 5-3-1851. De brief van Postma wordt in NPVNHoll 1-4-1851 geciteerd en was dd. 24-2-1851. Volgens J. Bavinck in zijn onuitgegeven ‘Korte Schets van mijn leven’ (48) was de tenslotte in 1854 bezegelde hereniging vooral het werk van Postma. Over Postma: G.C.P. van der Vyver, *Professor Dirk Postma 1818-1890* (Potchefstroom 1958).

Intussen was de nieuwe synode samengeroepen. Met het oog daarop stelde de Noordhollandse provinciale vergadering op voorstel van Van Velzen een viertal voorwaarden voor hereniging op. Brummelkamp en de zijnen moesten oprechte instemming betuigen met de gereformeerde formulieren en met de kerkregering volgens de DKO. Zij moesten schuld belijden over de daden, door hen in strijd met de kerkregering en met miskenning van alle wettig kerkbestuur gepleegd, zoals het bevestigen van een geschorste predikant en dergelijke. Zij moesten ook verklaren zich te onderwerpen aan de wettige kerkbesturen, die de overtredingen zouden beoordelen en zoveel mogelijk herstellen. De wettige kerkbesturen zouden dan worden aangemaand niemand te belemmeren in zaken, die zonder ontstichting van de gemeente toegelaten konden worden. Het is duidelijk, dat vooral het tweede en derde punt voor de 'Geldersen' moeilijk te aanvaarden waren. Toch stelden de provincies Groningen, Friesland en Drenthe zich er bij voorbaat al achter. Ze spraken tevens uit, dat ze in Brummelkamp te weinig vertrouwen hadden om hem als docent aan de algemene Theologische School te kunnen accepteren. In deze constellatie gingen de afgescheidenen de nieuwe synode tegemoet.[39.]

12.8. De synode van 1851

Op 23 april 1851 kwam in Amsterdam de zevende synode van de afgescheiden kerken bijeen. Er waren 38 afgevaardigden present, meer dan ooit tevoren. De consolidatie van de kerken begon zich voor het eerst in synodaal verband af te tekenen. Van Velzen werd praeses. De vereniging met 'afgeweken broeders', met name met Brummelkamp cum suis, stond als eerste punt op de agenda. Vanwege de korte tijd van voorbereiding had Brummelkamp geen provinciale vergadering meer kunnen beleggen. Hij was daarom met Van Houte, Breukelaar, Donner, W. van Leeuwen en twee ouderlingen zonder lastbrief aanwezig. Twee dagen lang werd er met hen en over hen gehandeld.

In eerste aanleg werd het een niet zo vriendelijk gesprek tussen praeses Van Velzen en Brummelkamp, die werd gevraagd het standpunt en de wensen van zijn gemeenten uiteen te zetten. Van Velzen interrumpeerde hem vanwege de onbestemdheid van zijn verhaal en vroeg om een korte en duidelijk opgave van de gronden voor vereniging. Onvoorbereid gaf Brummelkamp toen de volgende punten: 1. De vergadering bepale, dat men in 't algemeen moet prediken het bevel des geloofs aan alle creaturen. 2. Dat men elkaar wederzijds als gereformeerden en als broeders erkenne. 3. Dat de Arnhemse opleiding, die door de loop der omstandigheden ontwikkeling gekregen heeft, worde erkend. Van Velzen wees dit af en vroeg een duidelijker formule. Daarop kwam Brummelkamp slechts met een vereiste: 'dat de Vergadering ophoude ons te verwerpen'. Uit zijn optreden bleek zijn impulsiviteit; hij bracht zelfs een dogmatisch geschil in de discussie, dat tot dan toe in de officiële onderhandelingen buiten beschouwing was gebleven.

39. NPVNHoll 1-4-1851. NPVGron 1/2-4-1851. NPVZld 2-4-1851. NPVDr 2/3-4-1851. NPVFrl 10-4-1851.

Op voorstel van Gezelle Meerburg sprak de synode uit, dat van niemand een herhaalde verklaring van instemming met de gereformeerde belijdenis en kerkorde kon worden gevraagd, tenzij men van zijn afwijking overtuigd was. Aangezien echter op geen andere wijze een hereniging mogelijk leek, vroeg de synode van de 'Geldersen', dat zij verklaarden 'met de Christelijke Afgescheidene Gemeente vereenigd te zijn, in vasthouding aan hare Belijdenisschriften en aangenomene Kerkregering'. Brummelkamp reageerde met uit zijn in 1835 verschenen boekje *Uitgang uit de gemeenschap met het Nederlandsch Hervormd Kerkbestuur* enkele passages voor te lezen. Ook gaf hij uitvoerige citaten uit het *Verslag* van de synode van 1840 over het weer aannemen van de DKO en de verklaringen van De Moen, Van Raalte en hemzelf daarover. Hij wilde het voorstel van Meerburg graag aannemen, maar liet aantekenen, dat hij het met betrekking tot de kerkregering met bezwaar deed en zich niet reeds gebonden achtte tot een eventuele vereniging. De andere afgevaardigden van de 'Geldersen' verklaarden het wantrouwen van de synode af te keuren en hadden weinig hoop om op den duur verenigd te kunnen leven; overigens konden ze het voorstel wel ondertekenen.

Deze verklaringen bevredigden niet. Er was wel in liefde en zonder bitterheid gediscussieerd. Maar er was meer nodig. De synode vroeg nogmaals instemming met de gereformeerde 'standaards': de belijdenisgeschriften en de DKO. Wanneer die er kwam, zou van de aanwezige broeders tevens de toezegging worden gevraagd, dat zij voor zich verenigd bleven, ook wanneer hun medestanders geen genoegen namen met het beslotene. Verder wilde men dan nog nader spreken over enkele dogmatische punten, vooral over het leerstuk van de kerk volgens artikel 28 NGB, 'dewijl Ds. Brummelkamp steeds zeer streng onderscheidde de afscheiding van het Bestuur en die van het genootschap der Hervormde Kerk'.

Brummelkamp legde nu een nieuwe verklaring af. Hij wees er op, dat er volgens hem de laatste vijftien jaar telkens een zekere vrijheid op het stuk van de kerkorde was geweest. Die had men gegeven aan Smitt en Hoksbergen om de DKO te gebruiken in plaats van de UKO; aan Friesland en Drenthe om in 1838 de UKO los te laten voor de DKO; aan Noord-Brabant, waar in 1843 een provinciaal gewijzigde DKO was aanvaard; en in deze zelfde synode nog aan ds. Joffers, die verklaard had niet mee te doen, indien men tot wijziging van de DKO besloot. Men droeg hen allen in hun overtuiging, dat ze alleen zo het gereformeerd beginsel handhaafden. Alleen Gelderland en Overijssel weigerde men te dragen, sinds ze in 1846 niet konden meegaan met nieuwe bepalingen over het ambtsgewaad. 'Zoolang de Vergadering dit niet inziet, en daarvan terugkomt, kan ik niet verder met haar handelen', aldus Brummelkamp. Ook Donner leek het beter om voorlopig maar niet te verenigen. Er was nog steeds een verschil van richting, dat niet zo maar te overbruggen was.

Men kwam met al het praten geen stap verder. De gewenste vereniging kwam niet tot stand. Na gebed en psalmgezang vertrokken de 'Gelderse' broeders, 'door onderscheidene (...) andere leden der Vergadering vermaand en gebeden om toch geene scheuring te bevorderen in dat ligchaam, hetwelk in zijn hoofd een is'.

In een slotverklaring concludeerde de synode, dat de 'Geldersen' in hun visie op de kerkregering niet gereformeerd waren. Bovendien wees ze Brummelkamps uitlatingen over afscheiding van het hervormd kerkbestuur en over samenwerking met hervormden ter herstel van de Hervormde Kerk af. Volgens de synode was zulk herstel onmogelijk, omdat daar de fundamenten van de Gereformeerde Kerk waren weggenomen. Met verontwaardiging sprak de synode zich uit tegen het maken van een bepaling over het prediken van het bevel des geloofs aan alle creaturen. Zolang de 'Geldersen' niet van harte op echt gereformeerde gronden terugkeerden, was er geen kerkelijke gemeenschapsoefening mogelijk.[40.]

Daarmee waren de pogingen tot hereniging mislukt. De kwestie van het ambtsgewaad was meer op de achtergrond gebleven. Brummelkamp was consequent een zekere tolerantie blijven vragen op het punt van de bindende kracht van kerkelijke besluiten.

Helaas verzuimden de 'Geldersen' en vooral Brummelkamp een royale verklaring van instemming met de gereformeerde belijdenis en kerkorde af te leggen, hoewel ze dat in een eerder stadium wel hadden gedaan. Dat hing samen met het andere punt, dat door eigen toedoen vooral de verenigingspogingen torpedeerde: de samenwerking met de hervormden en de visie op de Afscheiding. Uit alles blijkt, dat het verschil hierover de grootste kink in de kabel werd. Men heeft dit wel willen herleiden tot een misverstand, ontstaan door een 'kerkhistorische drukfout' in Brummelkamps boekje *Uitgang* uit 1835. Dit is onjuist. Brummelkamp heeft zelf op de synode van 1854 toegegeven, dat hij in 1851 niet al het mogelijke had gedaan tot geruststelling van de broeders. Hij was vol geweest van het op te richten seminarie en wilde daarvoor de weg openhouden. Zo was in zijn spreken de noodzaak tot afscheiding in de verdrukking gekomen. Terecht had dit bij de synode verdenking gewekt en zo werd de scheur in 1851 groter dan ze ooit geweest was. De synode van 1851 was zeker wel het dieptepunt in zijn kerkelijke loopbaan. Het verdere verloop van de seminarie-zaak zou aantonen, dat ook Brummelkamp zelf tenslotte op deze tweesporige en ongereformeerde weg niet voort kon.[41.]

12.9. Reakties na de synode van 1851

Er kwamen na de synode verschillende reakties los op de mislukte onderhandelingen. De Moen constateerde, dat er wel veel hartelijkheid en begeerte tot vereniging was betoond, maar dat een samengaan helaas niet mogelijk was.

40. *HandSyn* 1851 blz. 5-18. Brummelkamp was tegen het advies van Wormser aanwezig, zonder als lid te zijn uitgenodigd. JAW a GvP 26-4-1851.
41. 'Voorwoord' van scriba Hel. de Cock in *HandSyn* 1851 blz. IV: Hier gold het 'de wettigheid of onwettigheid van ons bestaan als Kerk, de goedkeuring en bevestiging van onzen uitgang uit het Hervormd Kerkgenootschap'. Vgl. A. Brummelkamp jr., 'Een kerkhistorische drukfout', *Wat zegt de Schrift?* 8 (1907) 72-80; J. van der Sluis, 'Het independentisme in de Graafschap en ds. A. Brummelkamp Sr.', *Wat zegt de Schrift?* 8 (1907) 167-180. Den Hartogh, *Seminarie* 104-105. *HandSyn* 1854 blz. 12-15.

In theorie was er wel eenheid, maar de praktijk van de laatste twaalf jaar had hem geleerd, dat de overeenstemming slechts schijn was. H.A. de Vos veroordeelde de exclusivistische pretenties van de 'synodalen' en verwachtte, dat Meerburg een publiek protest daartegen zou uitgeven en zich dan bij de 'Geldersen' zou aansluiten.[42.]

In eigen kring werd er echter ook kritisch naar Brummelkamp gekeken. In de classis Ommen was men verontrust door geruchten van de kant van de 'Drentsche broeders', als zou Brummelkamp 'het standpunt der afscheiding verzaakt' hebben. Op 18 augustus 1851 kwam hij zelf ter vergadering om zich te verdedigen. Hij maakte aan de hand van zijn boekje uit 1835 duidelijk, dat hij nog steeds van harte afgescheiden was en dat het synodeverslag een eenzijdige selectie uit zijn spreken had gegeven. Zo kregen allen in de classis weer de overtuiging, dat hij 'in den regten geest' werkte.[43.]

Toch bleef het onrustig in de 'Gelderse' kerken. Die onrust werd vooral verwoord in de provinciale vergadering, op 1 oktober 1851 in Holten gehouden. Zowel het verslag van de synode als een publikatie in *De Nederlander* van 17 september over het seminarie leverden stof tot verdenking tegen Brummelkamps visie op de Afscheiding. De vergadering gaf in zijn richting het volgende signaal: 'Men acht het algemeen in de tegenwoordige omstandigheden noodig, dat Ds. Brummelkamp iets in het licht geeft om daarmede openbaar te maken, dat ZEw. goed Gereformeerd, en nog regt Afgescheiden is'.[44.]

Brummelkamp reageerde hier gereserveerd op. Later heeft hij verklaard, dat hij zich van geen verdenking bewust was, totdat uit eigen kring de vragen kwamen. Hij vernam het toen 'met groote verwondering'. Pas achteraf heeft hij ingezien, dat hij er aanleiding toe gegeven had. Vanaf de dag echter van de genoemde provinciale vergadering kwam er een wending in Brummelkamps opstelling. Mede onder invloed van een artikel van Van Velzen in *De Stem* van diezelfde dag, deed hij op 7 oktober in een vergadering van de docenten van het geprojekteerde seminarie zodanige uitspraken over de Afscheiding en het blijven in de Hervormde Kerk, dat het samenwerkingsverband stukbrak. Dat was voor hem en anderen wel een hard gelag. Maar het betekende tegelijk, dat een voornaam struikelblok op de weg van hereniging met de andere afgescheidenen was weggenomen.[45.]

12.10. Was Brummelkamp een independentist?

Van 'synodale' zijde is in de jaren 1846-1852 herhaaldelijk gezegd, dat Brummelkamp een independentist was. Verschillende schrijvers uit later tijd, zoals J. Verhagen, D.K. Wielenga, H. Bouwman en G.M. den Hartogh

42. CGdM a JAS 5-5-1851. JAW a CGdM 21-5-1851. HAdV a JAS 12-6, 3-7-1851.
43. NCL Ommen 18-8-1851.
44. NCL Arnhem 3-9-1851. NPVGld/Ov 1-10-1851. Chr. Steketee was in september 1851 de tweede discipel van Brummelkamp die overging naar de 'synodale' kant. De 'Geldersen' bevestigden op de PV 22-10-1851 hun distantie ten aanzien van het seminarie.
45. *HandSyn* 1854 blz. 13. Den Hartogh *Seminarie* 123-141. Zie verder hoofdstuk 13.

hebben, minder stellig, van hem gezegd, dat hij ‘independentistische neigingen’ had. J. van der Sluis sprak van een ‘praktisch independentisme’. A. Brummelkamp Jr. heeft deze kwalificaties tegengesproken en W. van 't Spijker oordeelde, dat er bij Brummelkamp geen sprake was van independentisme in de strikte zin van het woord. Intussen komt men in bijna alles wat over hem geschreven is ergens het woord ‘independentistisch’ tegen. Daarom is het belangrijk om de vraag naar independentisme bij Brummelkamp nader te bespreken.[46.]

Om over deze kwestie een evenwichtig oordeel te kunnen geven, willen we eerst nagaan, welke kerkrechtelijke afwijkingen er in de jaren 1842-1852 bij Brummelkamp en in zijn direkte omgeving te signaleren zijn. Uit verslagen en notulen van kerkelijke vergaderingen is het volgende te noteren.

1. Ter synode van 1840 en in de jaren daarna heeft Brummelkamp telkens zijn reserves uitgesproken ten aanzien van de DKO. Nu wist iedereen wel, dat daar bepalingen in voorkwamen, die in strijd waren met Gods Woord of niet meer uitvoerbaar waren. Maar dit mocht niet al te hard gezegd worden en dat deed Brummelkamp wel. Bovendien gaf hij meer dan eens de indruk, dat hij van alle kerkordes afkerig was.
2. Brummelkamp weigerde zich aan het besluit van 1846 over het ambtsgewaad te onderwerpen. Dat betekende, dat hij de consciëntie van een predikant en een kerkeraad hoger stelde dan een synodale beslissing, met alle risiko's van dien.
3. In de afvaardiging naar classicale en provinciale vergaderingen hield men zich in Gelderland niet aan de regels van de DKO. Vaak was zoveel mogelijk elke gemeente door een of meer ambtsdragers, zowel predikanten en ouderlingen als diakenen, vertegenwoordigd.
4. De ‘Geldersen’ lieten enkele kerken van buiten hun ressort zich aansluiten bij haar kerkverband. Uiteraard prikkelden ze daarmee de kerkelijke vergaderingen in andere provincies.
5. Brummelkamp heeft, voorzover bekend, geen verzet geboden tegen independentistische praktijken in de classis Varsseveld. In sommige plaatsen werd daar de kerkregering in gemeentevergaderingen uitgeoefend. Juist met de gemeenten in de Achterhoek had Brummelkamp veel affiniteit.[47.]
6. In de jaren 1845-1849 werden er in Brummelkamps gebied en meestal onder zijn presidium twaalf provinciale vergaderingen gehouden. Van slechts vijf daarvan heeft men notulen in de officiële boeken ingeschreven. Aan een zorgvuldige notulering ontbrak dus nogal iets.
7. De verkiezing van ouderlingen en diakenen in Arnhem vond plaats door middel van vrije stemmingen, in afwijking van artikel 22 DKO. In strijd met artikel 27 DKO vond er bovendien geen periodieke aftreding plaats. Daar

46. J. Verhagen Jr., *De geschiedenis der Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland, aan het volk verhaald* (2e druk; Kampen 1886) 433. D.K. Wielenga, *‘Stemmen der Historie’ en het reglement van 1869* (Kampen 1888) 21. Den Hartogh, *Seminarie* 24. Van der Sluis, *Independentisme in de Graafschap* 64 met beroep op G.J. Vos; idem in *Wat zegt de Schrift* 8 (1907) 167-178. A. Brummelkamp Jr. in *Wat zegt de Schrift* 8 (1907) 77-80. Van 't Spijker, *Brummelkamp* 29.
47. Materiaal uit de bronnen bij Van der Sluis, *Independentisme in de Graafschap* 29-45.

stond tegenover, dat de verkozenen aan de classis werden voorgesteld voor een onderzoek naar hun bekwaamheid.

8. Brummelkamp nam ten onrechte de vrijheid te gaan preken en de sacramenten te bedienen in verschillende dissidente groepen, zoals die van J.A. Wormser in Amsterdam. Omgekeerd vervulden M.J. Chevallier, A. Capadose en J. de Liefde af en toe preekbeurten in Brummelkampiaanse gemeenten.[48.]
9. Meer dan eens zette Brummelkamp de kerken de voet dwars bij het 'gewone verroepen' van predikanten. Evenals Scholte en Wormser had hij er bezwaar tegen, wanneer een gemeente de predikant uit een andere gemeente beriep zonder onderling overleg. Ook vond hij het onjuist, wanneer de beslissing over zo'n beroep aan de predikant werd overgelaten. Toen er echter na 1850 steeds meer predikanten kwamen, legde hij zich bij de gangbare praktijk neer.[49.]
10. In het examineren en bevestigen van G.W. van Houte handelde men geheel in strijd met de DKO. Voorzover is na te gaan bestond er ook voor de andere in de jaren 1843-1851 toegelaten kandidaten geen praeparatoir examen. Overigens hield men zich in de 'synodale' provincies op dit punt al evenmin aan de kerkorde.
11. Brummelkamp was zeer ruim in zijn toelating tot het heilig avondmaal. Hij maakte deze los van het belijdend lidmaatschap van de afgescheiden gemeente. Daarmee reduceerde hij de betekenis van het toezicht van de kerkeraad bij het avondmaal. In Arnhem namen zo regelmatig niet-afgescheidenen deel aan de viering en soms ook jongelui, die het sacrament begeerden, hoewel ze nog geen belijdenis van hun geloof hadden afgelegd. De niet-afgescheidenen werden er overigens wel op aangesproken, dat ze zich bij de gemeente dienden te voegen. Bovendien keek men ook in andere delen van het land niet zo vreemd aan tegen het toelaten van niet-leden. Sinds 1850 schijnt Brummelkamp een tijdlang een strenger standpunt te hebben ingenomen. In zijn laatste Arnhemse jaren liet men daar tenminste geen niet-leden meer toe.[50.]

48. Zie Te Velde, 'J.A. Wormser en zijn vrije gemeente' in: *Bezield Verband* 261-276. Over de 'Vereeniging' van Wormser ook Stellingwerff, *Amsterdamse emigranten* 33-37 en passim. In het voorjaar van 1848 doopte Brummelkamp het derde kind van de latere 'pionier' van het Darbisme, G. Willink, in een samenkomst ten huize van Willink. De leden van Wormsers vereniging waren daarbij aanwezig en bovendien ongeveer honderd mensen uit de gemeenten van Van Velzen. Zie M. te Velde, 'Ontmoeting tussen Afscheiding en Darbisme', *De Hoeksteen* 13 (1984) 58-65. De gegevens uit dit laatste artikel zijn verwerkt in: W.J. Ouweneel, *'Eén is uw Meester'. Hoofdstukken uit de geschiedenis van de 'broeders'* (Vaassen 1985). Keizer, *Uit de geschiedenis* 68. Over J. de Liefde zie hierna hoofdstuk 23 en de annotatie. NCL Arnhem z.d. (1848).
49. Over het 'verroepen': artikelen van J.A. Wormser en C. van der Meulen in *De Reformatie* 6 (1839) 9-26, 82-106, 132-149; idem 7 (1840) 222-232. Brummelkamp heeft later over deze kwestie in *De Bazuin* geschreven: *Baz.* 24/6, 7, 8.
50. Vgl. hoofdstuk 8, speciaal noot 28 en 29. NKR Arnhem 3-2-1852, 4-1-1855. NCL Arnhem 4-7, 8-9-1849, 9-1-1850. Verschillende Reveil-vrienden, o.w. C.M. van der Kemp, logeerden in hun vakanties dikwijls in Velp en kerkten dan graag bij Brummelkamp in Arnhem. Ook vierden ze daar het avondmaal, naar het schijnt zelfs op uitdrukkelijke uitnodiging van Brummelkamp. In de zomer van 1853 echter verscheen deze met een ouderling in Velp en deelde de vrienden mee, dat ze geen avondmaal meer konden vieren, wanneer ze zich niet wilden afscheiden. Zie Moet, *C.M. van der Kemp* 70-71; De Gaay Fortman, *Figuren Reveil* 424-425. Vgl. echter later AB a GvP 18-9-1871.

12. In enkele gevallen had Brummelkamp geen bezwaar om een huwelijk te bevestigen van een bruid en bruidegom, die geen lid van de gemeente waren.
13. In twee gevallen stelden Brummelkamp en zijn kerken zich zeer tolerant op ten aanzien van duidelijke afwijkingen van de gereformeerde leer of kerkregering. In Hellendoorn nam sinds 1847 de ouderling H. Wormser, een broer van de Amsterdamse deurwaarder, in de gemeente de prediking en de bediening van de sacramenten waar. De classis vermaande hem en de kerkeraad tevergeefs daarover. Toch bleef Hellendoorn jarenlang deel uitmaken van de classis. Een ander geval van tolerantie speelde zich af in Arnhem. Brummelkamp en zijn kerkeraad waren daar vijf jaar lang in gesprek met een broeder, die bezwaren had tegen de kinderdoop en de leer van de uitverkiezing en de erfschuld. Ondanks die bezwaren overwoog men aanvankelijk zelfs om hem als ouderling aan te stellen. Later kwam men daarvan terug, maar pas op dringend advies van de classis besloot men hem niet als lid in volle rechten te accepteren. Als het om de levenswandel ging, durfden Brummelkamp en zijn kerkeraad wel knopen door te hakken, maar waar ze bij oprechte christenen ongereformeerde leer signaleerden, hadden ze er moeite mee om grenzen te trekken.[51.]

In het bovenstaande hebben we alle afwijkingen genoteerd, die in de officiële stukken uit Brummelkamps regio te vinden zijn. Voor een eerlijke beoordeling moet men zich realiseren, dat men ook in de andere provincies op meer dan een punt zich niet hield aan het oude gereformeerde kerkrecht. Dit gold vooral de toelating tot het predikambt, het achterwege laten van periodieke aftreding, het preken in 'scheurkerken', de toelating tot het avondmaal en het tolereren van vreemde situaties en opinies in de gemeente. Vooral door Van Velzen en de noordelijke provincies werd op het stuk van kerkorde en kerkrecht altijd een beschuldigende vinger uitgestoken naar Brummelkamp en de 'Gelderse' richting. Dit heeft op hen een odium gelegd, dat tot in de twintigste eeuw doorwerkt. Maar een rechtvaardige kritiek moet zich evenzeer richten tegen de 'synodale' kerkengroep. Van de afgescheidenen van beide partijen gold, dat ze langzaam weer moesten toegroeien naar goede gereformeerde orde in de kerk. Tussen Brummelkamp en zijn opponenten was er in dit opzicht meer een gradueel dan een principieel verschil. Hij legde veel nadruk op de christelijke vrijheid en was meer op ruimte-geven dan op grenzen-trekken gericht.

Waren er in dit ruimte-geven dan bij Brummelkamp inderdaad niet independentistische trekken aanwezig? Op die vraag willen we nader ingaan aan de

51. Over de kwestie H. Wormser: NCL Ommen ?-4, 15-7-1848, 7-8-1850. NCL Holten 12-10-1853 en volgende jaren passim. Een portret van deze Wormser in: Wesseling, *Afscheiding Overijssel* II 17; vgl. ibidem 41-42, 59-66. Zie ook: A. Ponsteen, *Honderd jaar christelijk onderwijs te Nijverdal. 1866-1966* (z.p., z.j. (Nijverdal 1965)) 16-49 en vooral: Z.O. Broek Roelofs, 'Hendrik Wormser 1810-1887', *De Hoeksteen* 11 (1982) 57-65. Over Hendrikse uit Oosterbeek: NKR Arnhem 19-10-1849, 15-3-1850, 11-9, 21-11-1851, 3-2-1852. NCL Arnhem 10-11-1847, 9-1-1850, 13-6-1851.

hand van enkele relevante kenmerken van wat in het algemeen onder independentisme wordt verstaan.[52.]

1. Het independentisme wil niet van bindende kerkordes weten. Het trekt zich op biblicistische wijze terug op de Bijbel: 'de Bijbel is onze kerkorde, daar hebben we genoeg aan'. Wanneer Brummelkamp zich echter kritisch uitliet over kerkelijke reglementen, had dit een andere achtergrond. Zijn ervaringen met de hervormde kerkbesturen en alle ellende, die er in de afgescheiden gemeenten over de kerkorde was geweest in de jaren 1837-1840, en vooral het drijven van de letterlijke DKO door de kruisgezinden, dat alles had hem sceptisch gemaakt tegenover alle nadrukkelijk schermen met de kerkorde. In de praktijk hield hij zich echter aan de DKO en heeft hij het maken en hanteren van kerkordes nooit principieel bestreden. Slechts sprak hij er relativerend over en ging er onbekommerd mee om. Dat was niet altijd verstandig en heeft ook meer dan eens wantrouwen gewekt.
2. Het independentisme wil geen kerkverband met meerdere vergaderingen, die een bindend gezag hebben. Kerkelijke besluiten hebben in deze visie slechts de kracht van een advies. Deze gedachtengang komen we wel tegen bij Scholte, Van Hall en J.A. Wormser, maar niet bij Brummelkamp. Hij had alleen bezwaar tegen een binding in omstreden zaken, waarin de Schrift hem tot een duidelijke overtuiging had gebracht, zoals de kwestie van het ambtsgewaad. Wat door Brummelkamp cum suis in dit kader werd gezegd over de bevoegdheid en het gezag van een synode, was geen principieel independentisme, maar reaktie op het dwingend optreden van de 'synodale' broeders. Terecht heeft hij het 'tenzij' van artikel 31 DKO benadrukt tegenover hiërarchische tendenzen. Wel heeft hij zijn geweten soms al te onaantastbaar gesteld boven de synodebesluiten. Hij bedoelde dit niet als oeverloos subjectivisme, maar wekte wel verdenking en begaf zich ermee op een verkeerde weg.
3. Het independentisme wil de gemeente zichzelf laten regeren door middel van gemeentevergaderingen, die over tucht, diakonie en alle andere zaken bindende besluiten nemen. Hiervan was bij Brummelkamp in de Arnhemse gemeente geen sprake. Hoogstens kan men zeggen, dat hij onvoldoende verweer heeft geboden tegen independentistische praktijken in de Achterhoekse gemeenten.
4. Het independentisme wil vrije verkiezing van ambtsdragers, zonder nominatie door de kerkeraad. In de Brummelkampiaanse gemeenten werden de

52. Algemene typeringen van het independentisme in: *Kerkelijk handboekje bevattende de bepalingen der Nederlandsche synoden en andere stukken van beteekenis voor de regeering der kerken.* P. Biesterveld en H.H. Kuyper ed. (Kampen 1905) XII-XV; H. Bouwman, *Gereformeerd kerkrecht* I (Kampen 1928) 268-270; Joh. Jansen in *Christelijke encyclopaedie voor het Nederlandsche volk* VI (Kampen z.j. (1931)) 230-233; L.D. Terlaak Poot in *Christelijke encyclopedie* II (Kampen 1957) 282. Dat de gangbare typeringen van het independentisme, zoals die o.a. in de hier genoemde literatuur voorkomen, niet voldoende genuanceerd zijn en daarmee een deel van de zgn. independenten onrecht doen, is aangetoond door D. Deddens in zijn opstel 'Synoden bij Robert Parker en in de congregationalistische kerkorden van 1648 en 1658' in: *Bezield verband* 46-57. Het beeld, dat men echter in afgescheiden kringen van het independentisme had, kwam het meest overeen met dat van de eerstgenoemde auteurs.

ambtsdragers eveneens meestal door vrije stemming verkozen. Maar in onderscheid van het independentisme gaf de kerkeraad wel, zo nodig corrigerend, leiding aan de verkiezing. Bovendien werd daarna de approbatie van de classis gevraagd, een werkwijze, die haaks op het independentisme stond.

5. Het independentisme propageert de levenslange dienst van ouderlingen en diakenen. Brummelkamp stemde daarmee in. Hij achtte dit veel meer naar de Schrift dan de voorgeschreven aftreding. In Arnhem was dan ook, evenals in veel gemeenten buiten de 'Gelderse' richting, van periodieke aftreding geen sprake. Hierbij moet echter bedacht worden, dat er in de kleine gemeenten vaak te weinig geschikte broeders waren om een aftreding te kunnen realiseren.
6. Het independentisme wil geen onderscheid tussen leer-en regeer-ouderlingen. Terwijl Scholte dit principe inderdaad verdedigde, is daarvan bij Brummelkamp geen spoor te vinden.

   Uit het bovenstaande blijkt, dat Brummelkamp in kerkrechtelijk opzicht wel een eigen richting vertegenwoordigde. Hij stond kritischer dan de meeste afgescheidenen tegenover het binden aan een kerkorde. De vrijheid om in gewetenskwesties van de synodale regels af te wijken, woog voor hem soms zelfs zwaarder dan zijn ambt. Ook veroorloofde hij zich soms vrijheden, die op langere termijn niet te handhaven waren. Maar men kan niet zeggen, dat hij een independentist was. Evenmin waren de kerken van de 'Gelderse' richting grosso modo independentistisch. Wel waren er een tijdlang independentistische tendenzen in de Achterhoekse gemeenten. Maar voor het overige werden in de kerkelijke vergaderingen veel zaken ordelijk en kerkrechtelijk juist behandeld. Dikwijls waren afwijkingen van de kerkorde niet meer dan een gevolg hetzij van onkunde, hetzij van de bijzondere omstandigheden.

   Zoals gezegd waren er diverse punten, waarin Brummelkamp een al te onafhankelijke en tolerante houding aannam. Dat gold vooral zijn preken in de vrije gemeente van J.A. Wormser en zijn ruime visie op de toelating tot het avondmaal. Helaas heeft hij onvoldoende rekening gehouden met de schadelijke gevolgen van een dergelijk optreden. Daarmee heeft hij het hervinden van de eenheid met de andere afgescheidenen onnodig bemoeilijkt. Zijn aversie tegen de 'Drentse' richting speelde hem daarbij parten. In de jaren 1847-1850 berustte hij te gemakkelijk in de bestaande verdeeldheid. Bovendien maakte hij van de met zijn positie gegeven vrijheid een al te vrij gebruik. Daarin vertoonde zich wellicht ook enige invloed van het individualisme van het Reveil, met zijn sterke nadruk op het geweten en de persoonlijke overtuiging. Brummelkamp was een onafhankelijk man, die niet bang was om een afwijkend standpunt in te nemen en een eigen weg te gaan. Dat bemoeilijkte meer dan eens zijn functioneren in het kerkverband. In het kader van de herenigingsbesprekingen groeide echter zijn bereidheid om zich aan de aangenomen regels zoveel mogelijk te conformeren. Van kerkrechtelijke conflicten van Brummelkamp met de andere afgescheidenen was dan ook, afgedacht van enkele incidenten, na 1854 geen sprake meer.

Er is in Brummelkamps kerkrechtelijke visie geen expliciete beïnvloeding door auteurs uit vroeger of later tijd aan te wijzen. Voorzover bekend heeft hij van het

gereformeerde kerkrecht ook nooit systematisch studie gemaakt. Van een samenhangende kerkrechtelijke traditie was hier geen sprake.

12.11. Het akkoord van 1852

De in 1851 ontstane verdenkingen tegen Brummelkamp bleven vrij lang de verhoudingen verstoren. In de classis Ommen bijvoorbeeld moest hij zich tegen bezwaren van de gemeente in Enter in april 1852 nogmaals nader verantwoorden. Hoewel hij er uitdrukkelijk zijn afscheiding van zowel kerkgenootschap als kerkbestuur verklaarde, kon hij niet voorkomen, dat de Enterse broeders op grond van het synode-verslag zijn verkeerde richting veroordeelden en zich bij de 'synodale' classis Apeldoorn aansloten. Toch kwam er na verloop van tijd weer wat toenadering tussen de partijen. Op 26 mei 1852 hielden de 'Geldersen' een provinciale vergadering in Arnhem. Ten Bokkel bracht daar goede berichten over gesprekken met Postma, die evenals anderen de 'Geldersen' redelijker en gunstiger leek te beoordelen dan voorheen. Men besloot daarom opnieuw een poging tot vereniging te wagen. Bij de 'Zwolse' classis viel dit initiatief in goede aarde. Zij wilde gesprekken over vroegere onaangenaamheden vermijden en aanknopen bij de in november 1850 gemaakte bepalingen.[53.]

Op 23 en 24 juni 1852 waren Brummelkamp en Ten Bokkel aanwezig als gedeputeerden op de provinciale vergadering van de andere partij in Zwolle. De sfeer was er hartelijker dan tevoren. Van beide zijden wilde men nu toch graag vereniging. Conform het verlangen van de classis Zwolle kwam men overeen het verleden te laten rusten, te vergeven en te vergeten. Daarna verklaarden Brummelkamp en Ten Bokkel hun hartelijke instemming met het voornaamste door de synode van 1851 geformuleerde punt: hartelijke vereniging met de gereformeerde leer en kerkregering, de laatste volgens de DKO-1840. Ze legden deze verklaring af 'met vele openhartigheid en blijkbare vreugde'. Ze vertrouwden ook, dat heel hun achterban het hierin met hen eens zou zijn.

Hierna begon men 'de steenen weg te ruimen'. Sommige 'synodale' broeders wilden aan de 'Geldersen' enkele vragen voorleggen om zo alle wantrouwen weg te nemen. Die luidden met de antwoorden als volgt.

'1. Vr.: Geloof is gebod, ongeloof zonde, te gelooven is pligt. Kan ook de mensch door eigen kracht Christus aannemen? Antw.: Neen; het beeld van den onbekeerden mensch is Lazarus in het graf.
2. Vr.: Of de aard, het wezen des geloofs alleen bestaat in de verzekerende daad des geloofs, dan of die verzekerende daad meer als eene vrucht is aan te merken? Antw.: De Catechismus in Zondag 7 is regt. 't Geloof bestaat in kennis en vertrouwen. De kennis kan klein zijn; 't vertrouwen kan ook klein zijn.
3. Vr.: Hoewel een geloovige altijd onderscheiden is van een ongeloovige, kan die geloovige zich zelven door de hebbelijke genade, zonder voorkomende, medewerkende en achtervolgende genade weer in 't licht stellen? Antw.: Neen; zonder Mij kunt gij niet(s) doen. Joh. 15:5.

53. NCL Ommen 29-4, 23-6-1852. NPVGld/Ov 26-5-1852. Volgens *Levensbeschr.* 419 ging aan de toenaderingsgezinde beslissing van deze vergadering een bezoek van P.J. Oggel aan Brummelkamp vooraf. NCL Zwolle 22-6-1852. Wesseling, *Afscheiding Overijssel* II 134-135.

4. Vr.: Ofschoon het woord inwendige roeping bij U niet gebruikt wordt, zou dan de uitwendige verkondiging des Evangelies genoeg zijn, of noemt gij in plaats van inwendige roeping liever eene heilige en hemelsche roeping? Antw.: Inwendige roeping is wedergeboorte. Wij vereenigen ons juist met Aeg. Francken; zie het tweede deel der Godgeleerdheid, pag. 338.
5. Vr.: Gaan de kinderen bij U ten Avondmaal? Antw.: Neen, niet de kinderen, maar met wie hunner het plaats vond, had het plaats onder den indruk er van, dat zij bekeerd en zoover ontwikkeld zijn, dat zij de Tafel des Heeren kunnen onderscheiden. Persoonlijke gevoelens zijn echter in dezen ligt te onderwerpen aan het Kerkbestuur.
6. Vr.: Heeft Christus voldaan voor alle menschen of alleen voor de uitverkorenen? Antw.: De voldoening van Christus is, zoover betreft de zaligwording, alleen voor de uitverkorenen. De voldoening strekt zich niet verder uit dan de voorbede. Joh. 17:9.
7. Vr.: Hoe denkt gij over de gemeenschapsoefening en kerkelijke vereeniging met anders gevoelenden? Antw.: Dat wij gemeenschap en vereeniging moeten zoeken met allen, van wie wij, uit hetgene zij openbaren, naar den aard der liefde gelooven, dat zij waarlijk den Heere dienen. Persoonlijke gevoelens moeten echter ook in dezen onderworpen worden aan het respectief Kerkbestuur.
8. Vr.: Hoe denkt gij over de afscheiding, zijt gij afgescheiden van het Herv. Kerkgenootschap of slechts van het Herv. Kerkbestuur? Antw.: Wij zijn afgescheiden van het Herv. Kerkgenootschap zooals dat zich sedert 1816 geopenbaard heeft; maar niet van de Geref. Kerk, zooals die van af de Reformatie tot op 1816 in ons land bestaan heeft.
9. Vr.: Indien wij vereenigd zijn, hoe moet men zich dan gedragen betrekkelijk het zoogenoemde ambtsgewaad? Antw.: Het ambtsgewaad behoeft geen bezwaar te zijn, dewijl dit zich in den tijd wel zal schikken overeenkomstig het belang der Gemeente.'[54.]

Deze beantwoording was voor de 'synodale' broeders bevredigend. Niemand had nu nog bezwaar tegen vereniging. Ten aanzien van deze verblijdende consensus valt het volgende op te merken.

1. Nadrukkelijker dan in eerdere besprekingen kwamen de dogmatische vragen aan de orde. In verband met de latere strijd daarover is het goed om hier te noteren, dat er kennelijk wel verschil in formulering en accentuering was; dat dit soms ook tot verdenking aanleiding gaf; maar dat de 'Geldersen' er bij de hereniging niet om lastig gevallen of afgewezen werden.
2. De kwestie van het zogenaamde kinderavondmaal werd opgehelderd en tegen misverstand beschermd.
3. Ten aanzien van de betekenis van de Afscheiding nam Brummelkamp afstand van zijn door Wormser beïnvloede spreken ter synode van 1851.
4. Inzake het ambtsgewaad sloot men een compromis, waarin synodale dwang achterwege bleef, het belang van de gemeente centraal stond en ruimte werd

54. NPVOv/Gld 23/24-6-1852. Vgl. *HandSyn* 1851 blz. 9 en 17. In het origineel staat uit Francken blz. 388 vermeld, maar dit is terecht in het exemplaar in het De Cock-archief verbeterd in 338.

geschapen om naar een verdere overeenstemming toe te groeien. Daarmee was het oorspronkelijke geschilpunt weggenomen.

5. Van Brummelkamps kant lag er nu op twee punten, het toelaten van kinderen aan het avondmaal en het samenwerken met niet-afgescheidenen, een toezegging van onderwerping aan het kerkbestuur. Dit was een geschikt middel om de verdenking van independentisme weg te nemen.
   Nu bleef de vraag nog over, op welke wijze de hereniging definitief kon worden voltrokken, in de eigen provincies en ook daarbuiten in gescheurde gemeenten. Brummelkamp wilde, dat er 'geen klaauw zou achterblijven' tenzij door kwaadwilligheid. Hij en Ten Bokkel zouden pogen hun gemeenten nu voor de vereniging te winnen. De andere provincies zouden gelegenheid tot navraag en inspraak hebben, maar werden opgewekt om vooral niet meer te vragen dan de synode van 1851 had gedaan.[55.]
   Enkele dagen later verzond Brummelkamp aan de gemeenten een enthousiaste brief, met de bekend geworden aanhef: 'Slaat uwe zwaarden tot spaden, en uwe spiesen tot sikkelen, - en dit met betrekking tot de oorlogen en oorlogjes, waarmede wij de Heere jaren lang hebben vermoeid'. Hij stelde een nader verslag in het vooruitzicht en rekende op aller instemming. Aanvankelijk reageerde men aan beide zijden inderdaad positief. Maar door verschillende omstandigheden liep de vereniging toch nog weer vertraging op.[56.]

12.12. Vertraging en voltrekking van de hereniging

Per circulaire van 18 augustus 1852 stuurde Brummelkamp het verslag van de Zwolse vergadering rond. De Moen had nogal bezwaar. De in Zwolle eenzijdig gestelde vragen beschouwde hij als zijdelingse beschuldigingen en de gegeven antwoorden als een 'amende honorable'. De 'Geldersen' hadden van hun kant ook vragen moeten stellen, met name over kerkregering en kerkelijk alvermogen, om zo de grond van de samenwerking te weten. Bo-

55. NPVOv/Gld 23/24-6-1852. CGdM a JAS 27-7-1852. Brummelkamp was heel positief over deze vergadering: AB a JAS 30-6-1852. 'Ik heb innigen en zoeten vrede over den afloop van onze vergadering van verleden week. Wie zou ons den steen afwentelen? Vroeger beproefden wij het en het was altijd mis. Thans hieven wij onze oogen op en zagen hem afgewenteld. Wij hadden maar te zien en te vernemen, dat de Heere in onze harten zijnen vrede en den onderlingen vrede waarlijk gelegd had. Duidelijk is 't mij voorleden jaar nog weer voor den geest getreden: daargelaten de misvattingen en fouten, maar: de niet-gescheidene vromen hebben een bijbel en een kerkelijk Reglement. Waar deze onderling botsen, moet de bijbel wijken. De afgescheidenen van de onderscheidene richtingen hebben ook eenen bijbel en eene kerkeorde. Waar (zij zien dat) beide botsen moet het reglement wijken. Van daar dat als 't op de puntjes aankomt de niet-afgescheidenen ons niet kunnen verdragen en dat de afgescheidenen voelen dat zij het met elkander wel durven, al zegt de mond dikwerf het tegendeel'. Brummelkamp meldde ook de adhesie van F.A. Kok.
56. AB a JAS verzond per brief van 30-6-1852 de gedrukte brief van 29-6-1852. CGdM a JAS 21-7 en 27-7-1852. In *De Stem* van 2-7-1852 verscheen een blij gestemd bericht van Postma. H. Joffers reageerde gereserveerd. L. Dijkstra publiceerde in *De Stem* van 13-8-1852 een lang gedicht op de voltrokken vereniging. Bij de 'Zwolse' broeders beschouwde men de vereniging zo goed als definitief.

vendien gingen er al spoedig overal geruchten, dat de 'Geldersen' het hoofd in de schoot hadden gelegd. Men had kennelijk de indruk, dat zij om gratie hadden gevraagd en dat deze hun goedgunstig was verleend. Dat prikkelde Brummelkamp cum suis tot een kritischer houding dan ze in Zwolle hadden aangenomen.[57.]

Op 1 september 1852 verklaarden de 'Geldersen' in hun provinciale vergadering in Arnhem zich akkoord met de beide hoofdzaken van het in Zwolle bereikte akkoord: wederzijds vergeven en vergeten van wat in het verleden gepasseerd was en hartelijke instemming met 'onze Gereformeerde Leer en Kerkregering'. Ook stemden ze in met de antwoorden op de negen vragen. Maar er bleven twee punten van bezwaar over. In de eerste plaats moest duidelijker blijken, dat ook de broeders in 'Gelderse' gemeenten buiten de provincies in de vereniging waren inbegrepen. In de tweede plaats protesteerden de 'Geldersen' tegen de voorstelling, alsof ze met schuldbelijdenis en berouw terugkeerden van het verkeerde pad en gratie ontvingen van de 'synodale' partij. Een verklaring van die strekking werd naar Zwolle gestuurd, terwijl de kerken in de loop van september een gedrukte circulaire kregen met extracten uit de notulen van de Zwolse en Arnhemse vergaderingen.[58.]

De 'Zwolse' herenigings-deputaten Postma en Dijkstra reageerden positief op de verklaring en beschouwden de vereniging als in wezen voltrokken. Met het protest tegen de geruchten stemden ze in. Ze lieten zich op dat punt ook horen in *De Stem* tegenover negatieve artikelen van ds. H. Joffers. Ze vonden verder, dat de definitieve toetreding in Overijssel en Gelderland niet ongelimiteerd van de plaatselijke vereniging van enkele gescheurde gemeenten afhankelijk mocht worden gemaakt. Er waren daar immers dingen gebeurd, die alleen door de respectieve classes of provincies konden worden afgedaan. In de loop van oktober lieten Brummelkamp en de zijnen zich voor dit standpunt winnen.[59.]

Op 17 november 1852 ontmoetten de partijen elkaar in Arnhem. Hel. de Cock, L. Dijkstra en D. Postma waren er als 'Zwolse' deputaten aanwezig in de 'Gelderse' provinciale vergadering. Ook Van Velzen was er present. Aan 'Gelderse' zijde meende men, dat de vereniging in feite al voltrokken was, maar nu bleken er van 'Zwolse' zijde nog bezwaren te zijn. Waarschijnlijk onder invloed van de in *De Stem* geuite bezwaren spraken de classes Deventer en Zwolle via hun lastbrieven uit, dat ze de vereniging niet wilden opvatten als een algemene amnestie voor gecensureerden en afgesnedenen, die zich

57. CGdM a JAS 19-8 en 24-8-1852. Idem 4-9-1852. De Moen had kritiek op de gegeven antwoorden inzake het ambtsgewaad en de verzekerende daad des geloofs. AB a JAS 18-8-1852 en JWtB a JAS 18-8-1852 met de circulaire in handschrift. In september 1852 werden de extracten gedrukt. NCL Ommen 26-8-1852.
58. NPVGld/Ov 7-9-1852. CGdM a JAS 4-9-1852. JHD a JAS 7-9-1852.
59. LD en DP a de kerkeraden 27-9-1852: gedrukte brief met gedrukte extracten uit PVOv/Gld en PVGld/Ov. NPVZld 6-10-1852. NPVZHoll 9/11-11-1852. JS a KR Assen 22-10-1852. CGdM a JAS 12-10, 25-10-1852. DP a HJ 1-11-1852, waarin ook brieven worden vermeld van DP a JHD van 23-9-1852, DP a AB 1-10-1852 en DP a JS en JHD 13-10-1852, die niet bewaard zijn gebleven. *De Stem* van 2-7, 24-9, 29-10 en 19-11-1852. NCL Leiden 19-10-1852.

tot de ‘Geldersen’ rekenden. Brummelkamp en de zijnen moesten nu definitief toetreden, onafhankelijk van allerlei plaatselijke kwesties.

Er ontstond grote ontroering en verwarring in de vergadering, toen men besefte, dat de hereniging nu toch weer dreigde te mislukke. Na het zingen van Psalm 74:14 kwamen de gemoederen echter tot bedaren. Van Velzen stelde drie artikelen op, die men van Brummelkamps zijde zou moeten ondertekenen. Ze behelsden een verklaring, dat men zich van weerszijden met elkaar verenigde op grond van het akkoord van 23 en 24 juni. Verder, dat wie onder een wettige censuur stonden, ook alleen door een bevoegd bestuur van die tucht konden worden ontheven. Wanneer de tucht alleen een gevolg van de scheuring was en het kerkbestuur toch bezwaar maakte tegen de opheffing, behielden de ‘Geldersen’ de vrijheid zo iemand te laten dienen, totdat een algemene synode uitspraak had gedaan.

Na rijp beraad konden allen zich hierin vinden. De ‘Zwolse’ deputaten verklaarden de vereniging nu ‘voor vast voltrokken’. Voor februari 1853 sprak men een gezamenlijke vergadering in Zwolle af. Op voorstel van Brummelkamp zou men dan vooraf het avondmaal vieren. Er ging een circulaire naar alle kerkeraden in het vaderland om de ‘volkomene voltrekking’ van de hereniging te berichten, ‘op zuivere grondslagen volgens de Synode van 1851, tevens met eerbiediging van de wettige Kerkbesturen’.[60.]

Op 22 februari 1853 vond in Zwolle de afgesproken vergadering van de verenigde gemeente plaats. Brummelkamp ontbrak op het appel wegens ernstige ziekte van een dochtertje. Ds. W.A. Kok ging in zijn plaats voor in de bediening van het avondmaal. Er werd twee dagen in goede harmonie vergaderd. De problemen, die er nog waren in verschillende gescheurde gemeenten, werden na verloop van tijd alle opgelost.[61.]

12.13. De synodale bezegeling in 1854

Alleen Zuid-Holland bleef zich na 1852 nog lange tijd tegen de aanvaarding van Brummelkamp cum suis verzetten. Men wilde daar, dat de vereniging toch meer het karakter zou hebben van een terugkeren met berouw en schuldbelijdenis door de ‘Geldersen’. De afgevaardigden naar de synode van 1854 kregen een instructie in die geest mee. De vrede was dus nog niet algemeen.[62.]

De synode kwam op 8 juni 1854 in Zwolle bijeen. Vanwege de bezwaren van Zuid-Holland kregen de vijf aanwezige ex-‘Geldersen’ bij de constituering

60. NPVGld/Ov 17/18-11-1852. NCL Hattem 16-11-1852. NCL Zwolle 15-11-1852. NPVDr 23/24-11-1852. NCL Varsseveld 10-11-1852. DP a PVGron 13-11-1852. NPVZld 12-1-1853. LD en DP a alle kerkeraden 19-11-1852 (gedrukt) met daaraan toegevoegd een verklaring van de PVGld/Ov 17/18-11-1852, ondertekend door J.H. Donner en J. Schuurman als praeses en scriba.
61. Maria Wilhelmina Brummelkamp stierf op 13-3-1853, twaalf jaar oud. W.A. Kok preekte over Psalm 104:6. NPVOv/Gld 23/24-2-1853. NCL Hattem 24-5-1853. NPVFrl 30-5-1853. NPVOv 7-9-1853. NCL Arnhem 4-11, 30-12-1853. NCL Hattem 15-11-1853. NCL Arnhem 4-4-1854.
62. NPVZHoll 18/19-5, 16-11-1853. NPVOv 15-2-1854. NPVGld 1-3-1854. *De Stem* van 1-4-1853.

niet direkt zitting in de vergadering. Onder hen was ook Brummelkamp, die voornamelijk als woordvoerder optrad. Joffers kreeg gelegenheid de bezwaren van Zuid-Holland toe te lichten. Vooral ten aanzien van Brummelkamps visie op de Afscheiding, zoals hij die ter synode van 1851 had geformuleerd, wilde hij een peccavi horen. Brummelkamp verklaarde daarop, dat hij altijd 'met lijf en ziel afgescheiden is geweest, zoowel van het thans bestaande Hervormde Kerkgenootschap, als van het Kerkbestuur'. In zijn betoog maakte hij de opmerking, dat er in het synodeverslag op dit punt een fout geslopen was.

Ten gevolge van die opmerking nam het wantrouwen tegen de vereniging toe. De synode vroeg een nadere verklaring. Brummelkamp gaf die de volgende dag in een sterk persoonlijke ontboezeming. Hij gaf toe, dat hij in 1851 vanwege de seminarie-plannen en door wantrouwen niet het uiterste had gedaan om de broeders gerust te stellen. Zijn spreken was verward geweest en hij wilde de schuld dragen van de ontstane verdenking.

Met deze verklaring en een, die Ten Bokkel voorlas, was de zaak nog niet in het reine. Op aandrang van de Zuidhollandse broeders verzekerde Brummelkamp, dat hij later zonder reserve was toegetreden tot wat hem in 1851 was voorgehouden. Hij ontkende echter op de Zwolse vergadering van 1852 een verklaring van 'terugkeering' te hebben afgelegd. Dat zou immers een erkenning van niet gereformeerd te zijn betekend hebben. Nu bleek, dat veel synodeleden, ook Postma en De Cock, de betrokken passage uit het verslag van 1851 wel zo hadden opgevat. Na veel heen en weer praten vond men hiervoor echter een bevredigende formule. De vijf 'Geldersen' werden aanvaard na instemming met de volgende verklaring: 'Opdat de vereeniging, gemaakt te Zwolle en te Arnhem, thans voltrokken kunne worden, verklaren de ondergeteekenden ter geruststelling der broeders, in goeder consciëntie, door dezen, volkomen vereenigd te zijn met Gods Woord, de Formulieren van Eenheid, en de aangenomene Dordsche Kerkorde van 1619 en wat daarmede in verband staat. Ook kunnen wij wel intrekken den brief van de vergadering van den 1sten en 2den September 1852 (...) zoo ver daar in iets voorkomt, dat zoude strijden tegen de gronden van vereeniging, door de Synode in 1851 gelegd, of dat zoude kunnen stooten en wantrouwen verwekken. En eindelijk wat sommige daden aanbelangt, waarin wij mogten overtreden hebben, geven wij ons volkomen over in de handen der Synode, en zijn bereid, schuldbelijdenis te doen van datgene, waarin ons op goede gronden kan aangetoond worden, dat bijzondere personen in bijzondere zaken zich mogten hebben misgaan, hetwelk de Vergadering verklaart, dat van beide zijden geschieden zal'. Hiermee werd eindelijk de vereniging algemeen goedgekeurd en voltrokken. De 'Geldersen' waren gedwongen zich bescheiden op te stellen, maar de vrede was getekend.

Aan de publikatie van de hereniging voegde de synode een verklaring toe 'dat zij al hetgeen tijdens de scheuring, in strijd met onze kerkordening is verrigt, afkeurt en betreurt, wenschende dat de Kerk zooveel mogelijk voor dergelijke scheuringen bewaard worde, opdat geene ongeregeldheden verder plaats grijpen'. Van een verplichting om het ambtsgewaad te dragen was geen sprake meer. Over dogmatische geschillen werd evenmin gesproken. Van belang was verder de 'Opentlijke Verklaring', die heel de vergadering aflegde om haar instemming te betuigen met de gereformeerde belijdenisge-

schriften en - in wat minder strikte formulering - met de aangenomen DKO. Zo vond men elkaar op de beproefde basis en was het wederzijds vertrouwen hersteld. Ook voor de toekomst was daarmee een vaste koers uitgezet. Brummelkamp was over de bereikte hereniging diep dankbaar. Aan de jaren van scheuring in het kerkverband was een einde gekomen. De weg was nu tevens vrij voor een benoeming van Brummelkamp als docent aan de Theologische School, die de kerken besloten op te richten.[63.]

63. *HandSyn* 1854 blz. 7-22, 27, 28, 33-34, 58. Een dankbaar 'Slotwoord' van Brummelkamp op blz. 86/87. J. Bavinck vermeldt in zijn 'Korte Schets van mijn leven' (48), dat het in de synode van 1854 soms zo heftig toeging, dat er een finale breuk dreigde. Naar Bavincks oordeel ging het echter in de scheuring van 1847-1852 niet om wezenlijke verschillen.

13. Het Christelijk Gereformeerd Seminarie

Brummelkamp is in de jaren 1850 en 1851 een van de hoofdpersonen geweest in de pogingen om in Amsterdam een 'Christelijk Gereformeerd Seminarie' op te richten. Het ging daarbij om een instituut voor de opleiding van predikanten, zendelingen en evangelisten, dat in stand zou worden gehouden door een samenwerkingsverband van hervormden en afgescheidenen. Van hervormde zijde participeerden enkele van de 'Christelijke Vrienden'; van afgescheiden zijde Brummelkamp en zijn gemeenten. We belichten in dit hoofdstuk met name Brummelkamps aandeel in de geschiedenis van het seminarie.[1.]

13.1. Brummelkamps opleiding naar Amsterdam?

Zoals we zagen in hoofdstuk 9 ontving Brummelkamp in mei 1850 voor de uitbreiding van zijn opleiding in Arnhem financiële hulp van de schatrijke mevrouw Zeelt. Zij stelde een kapitaal van twintigduizend gulden ter beschikking; uit de rente daarvan kon het salaris voor de tweede docent Van Houte worden betaald. Brummelkamp vroeg advies aan zijn Amsterdamse vriend J.A. Wormser over de veiligstelling van dit kapitaal. Hangende de correspondentie hierover opende mevrouw Zeelt een nieuw perspectief. Eind juni 1850 zocht ze Wormser op en verklaarde ze zich bereid de aankoop te financieren van een gebouw in Amsterdam, waar Brummelkamps opleiding kon worden gevestigd en waar tevens een goede zaal voor kerkdiensten aanwezig was.[2.]

Voor Brummelkamp was dit een verrassend aanbod. Al in 1844 had hij met Van Raalte over een eventuele vestiging in Amsterdam gesproken. Wat zou een goede opleiding daar niet kunnen betekenen, ook buiten de afgescheiden kring! Bovendien zou hij nu misschien eindelijk de 'Christelijke Vrienden' warm kunnen krijgen voor een seminarie ter vervanging van de opleiding aan de landsacademies. Er was echter ook een andere kant. Als hij nu verder met Wormser en mevrouw Zeelt in zee ging, verwijderde hij zich van de hoofdgroep van de afgescheidenen. Zij waren sinds de synode van 1849 voortdu-

1. Over dit interessante projekt publiceerde G.M. den Hartogh zijn voortreffelijke monografie: *Het Christelijk Gereformeerd Seminarie te Amsterdam. Een poging tot openbaring der hervormde of gereformeerde gezindheid (1850-1852)* (Delft z.j. (1939)).
2. NPVGld/Ov 10-4-1850 (de datering 10-3 in de notulen zelf is onjuist, zie NCL Ommen 27-3-1850. CGdM a JAS 19-4-1850). AB a JAW 1-6, 18-6-1850. Over mevrouw Zeelt: Smits, *Afscheiding* IV 358-388. Over G.W. van Houte: Kluit, *Reveil* 289-290; Groen van Prinsterer, *Briefwisseling* II 681; *De Haas* 1139-140.

rend in overleg over de opening van een algemene Theologische School in Franeker, met De Haan, Meerburg en Van Velzen als docenten. Van Velzen trachtte echter de School naar Amsterdam te krijgen en Meerburg wilde zijn benoeming niet aannemen, als er niet eerst serieus een hereniging met Brummelkamp was beproefd. Sinds maart 1850 werd aan dit laatste gewerkt. Brummelkamp had zelf aan de onderhandelingen meegedaan. Het was wel aantrekkelijk om op het aanbod van mevrouw Zeelt in te gaan, maar het zou tegenover de andere afgescheidenen op zijn zachtst gezegd weinig elegant zijn. Brummelkamp had er dan ook wijzer aan gedaan zijn eigen opleiding zoveel mogelijk in statu quo te laten en een samenwerking met Wormser en de Reveil-vrienden voorlopig te laten rusten. Hij was zich daarvan ook wel bewust: 'Het voor en tegen varieert (...) in mijn ziel'.[3.]

Ondanks de gesignaleerde bezwaren reisde Brummelkamp op 5 juli 1850 naar de hoofdstad en bekeek er samen met Wormser 'den Franschen schouwburg', die te koop werd aangeboden. Mevrouw Zeelt stelde vijfentwintigduizend gulden beschikbaar; het gebouw zou op naam van de theologische school komen te staan, waarvoor Wormser alvast de papieren in orde maakte. Tijdens zijn verblijf in Amsterdam bracht Brummelkamp wel een bezoek aan Van Velzen, maar hij vertelde hem niet, waar hij mee bezig was. De verkoop van het gebouw ging intussen door een manoeuvre van de eigenaars niet door. Daarmee was het plan echter niet van de baan. Mevrouw Zeelt bleef haar kapitaal ter beschikking houden.[4.]

13.2. Eerste pogingen om de hervormde vrienden te laten participeren

Het mislukken van de aankoop gaf Wormser een welkome gelegenheid om te werken aan de vormgeving van een van zijn grootste idealen, de samenwerking tussen afgescheidenen en hervormden. Hij sprak met Brummelkamp en mevrouw Zeelt af, dat hij de Haagse Reveil-kring zou uitnodigen om bij verplaatsing naar Amsterdam in Brummelkamps opleiding te participeren en er een gemeenschappelijke inrichting van te maken. Brummelkamp moest daarvoor uiteraard nog de toestemming van zijn achterban vragen, maar hij verwachtte die van zijn provinciale vergadering wel te zullen krijgen. Tot zolang zou Wormser op persoonlijke titel aktie voeren.[5.]

Nog in diezelfde week schreef Wormser een uitvoerige brief aan Groen van Prinsterer en legde hem een dubbele vraag voor. Waren Groen en zijn Haagse vrienden bereid mee te doen aan de oprichting van een theologische school voor de vorming van 'leeraars en zendelingen' voor de gehele gereformeerde gezindte, zowel hervormden als afgescheidenen? Zo niet, waren ze dan bereid met raad en geld mee te werken aan een afgescheiden theologische school op meer uitgebreide en solide voet? Ook voor de hervormde

3. AB a JAW 2-7-1850. PVNHoll a PVGron 1/2-11-1849. PVGron a PVNHoll 29-1-1850. E. Lindeman a SvV 16-4-1850. GFGM a PVGron 25-7-1850.
4. JAW a GvP 13-7-1850. NKR Amsterdam 5-7, 9-7-1850.
5. JAW a GvP 13-7-1850. Vgl. Brummelkamps pleidooi in de vergaderingen van de 'Christelijke Vrienden' voor een vrije predikantenopleiding, beschreven in hoofdstuk 11.

gelovigen was het immers positief, als de afgescheidenen kundige predikanten hadden. Wormser meldde, dat Brummelkamp en hij geprobeerd hadden de Amsterdamse Reveil-mannen voor hun plannen te interesseren. Ze hadden alleen bij J.L. Gregory Pierson en G.H. de Marez Oijens gehoor gevonden. Pierson had hen in kennis gebracht met de joden-zendeling ds. C.A.F. Schwartz, in dienst van de Vrije Kerk in Schotland werkzaam in Amsterdam. Deze had spontaan zijn medewerking toegezegd.[6.]

Groen reageerde onmiddellijk positief op Wormsers brief. Het idee sprak hem zeker aan en hij betrok Ae. Mackay en J.A. Singendonck in de plannen. Voor de Haagse heren was de vraag van groot belang, of men in geval van samenwerking elkaars mening op het punt van de Afscheiding zou respekteren. Afscheiding moest niet tot een beginsel worden verheven en het blijven in de bestaande kerk mocht geen ontrouw of misdaad worden genoemd. Men had kennelijk op dit punt reserves tegenover Brummelkamp. Bovendien was er dan nog de vraag, of het een seminarie van de afgescheidenen of van de hele Gereformeerde Kerk zowel binnen als buiten de Afscheiding zou worden. En zou er ook plaats zijn voor docenten als N. Beets en J.J. van Toorenenbergen?[7.]

Wormser antwoordde, dat hem een seminarie voor ogen stond, dat net als zijn vrije gemeente niet hervormd en niet afgescheiden zou zijn. Afscheiding was in zijn ogen slechts een noodzakelijk kwaad en blijven in de Hervormde Kerk geen zonde, als men er maar 'werkzaam' was. De Haagse broeders kregen echter in tweeder instantie steeds meer bezwaren. Vooral vreesden ze de Afscheiding meer te consolideren dan het eigen kerkelijk standpunt toeliet. Een eventuele participatie zou de schijn geven, alsof ze overhelden tot afscheiding. Daarmee liepen ze het risiko, hun invloed in de beweging voor het herstel van de Hervormde Kerk voor een groot deel te verspelen. Bovendien hoefden ze op de steun van 'de meest waardige voorgangers' niet te rekenen. Op de meeting van de 'Christelijke Vrienden' op 9 oktober 1850 deelde Mackay mondeling aan Wormser mee, dat de Haagse heren te veel gepreoccupeerd waren om verder mee te doen in het seminarie-projekt. Van toen af lag de zaak weer geheel in Wormsers handen.[8.]

13.3. Voorlopig een afgescheiden seminarie met hulp van anderen

Brummelkamp had intussen niet stil gezeten. Van Houte was in juni of juli 1850 in Arnhem gearriveerd en door Brummelkamp alvast wat ingewerkt. Eind juli werd bekend, dat Meerburg voorlopig weigerde de benoeming aan de in Franeker op te richten Theologische School te aanvaarden. De School zou er daarom voorlopig niet komen. Dat gaf ongetwijfeld aan Brummel-

6. JAW a GvP 13-7-1850. CAFS a HJK 5-11-1855. Over Pierson, Oijens en Schwartz: Kluit, *Reveil* register s.v.; *BLGNP* II 400-402.
7. GvP a JAW 14-7-1850. AeM a JAW 18-7-1850. Over Mackay en Singendonck: Kluit, *Reveil* register s.v. en De Gaay Fortman, *Figuren Reveil* resp. 45-60 en 147-199. Over N. Beets: Kluit, *Reveil* 415-422, 444. Over J.J. van Toorenenbergen: *BLGNP* II 421-424.
8. JAW a GvP 22-7-1850. JJvT a JAW 22-7-1850. GvP a JAW 4-8, 16-8-1850.

kamp des te meer vrijmoedigheid om aan de seminarie-plannen mee te werken. Van toen af opereerde hij op twee sporen. In afgescheiden kring werkte hij aan de uitbouw van de Arnhemse opleiding. Aan de andere kant hield hij contact met hervormde vrienden over mogelijke samenwerking in een seminarie in Amsterdam.[9.]

Op donderdag 1 augustus 1850 was Da Costa in Arnhem. In het kerkje aan de Varkensstraat hield hij die avond een indrukwekkende toespraak over de bekering van Saulus. De volgende morgen bezocht hij Brummelkamp, die de gelegenheid aangreep om zijn studenten bij hem te brengen, met wie hij vervolgens ‘een paar uur aan 't praten’ raakte, 's Middags spraken ze tijdens een rijtoer over de mogelijkheden voor een seminarie in Amsterdam. Brummelkamp vroeg daarvoor Da Costa's hulp en deze verklaarde zich daartoe bereid. Hij zag er wel iets in om zijn kennis en ideeën door te geven aan toekomstige predikanten. Voor hem was het zinvoller te spreken voor ‘dragers’ dan voor willekeurige ‘hoorders’. Ds. Schwartz was voor Da Costa een aanvaardbare mede-docent; hij vond hem een knap hebraïcus. Dit gesprek maakte Brummelkamp helemaal warm voor een verplaatsing van de opleiding naar Amsterdam. Deze zou dan immers op een hoger niveau komen en een grotere actie-radius krijgen. Van Da Costa kreeg hij groen licht om dit idee verder uit te werken.[10.]

Brummelkamp kreeg in die eerste augustus-dagen nog meer hervormd bezoek. De Vlissingse predikant J.J. van Toorenenbergen kwam hem op zaterdag 3 augustus bezoeken. Hij had van de Haagse Reveil-vrienden over het seminarie-plan van Wormser gehoord en voelde er veel sympathie voor. Spontaan had hij in een brief aan Wormser zijn diensten aangeboden. In het verlengde daarvan sprak hij nu met Brummelkamp over de opleiding. Het gesprek verliep echter minder positief dan dat met Da Costa.[11.]

Uit de genoemde gesprekken en uit Wormsers correspondentie met de Haagse vrienden was begin augustus wel duidelijk, welke kant het met het seminarie op zou gaan. Bij verplaatsing naar Amsterdam konden Wormser en Brummelkamp rekenen op de hulp van Da Costa en Schwartz als docenten. Een hervormde participatie in het bestuur van het seminarie zat er echter voorlopig niet in. Het zou een instituut van de afgescheidenen blijven.

Met deze gegevens kon Brummelkamp nu zijn provinciale vergadering inlichten. Op 14 augustus meldde hij haar de toezeggingen van mevrouw Zeelt, Da Costa en Schwartz. Ook sprak hij over de aan te trekken curatoren en las hij een eventueel te publiceren programma voor. De vergadering nam geen besluit over de verplaatsing naar Amsterdam, maar wees enkele broeders aan om samen met Brummelkamp de seminarie-zaak verder te behandelen. In eerste instantie stonden de kerken van de ‘Gelderse’ richting kennelijk niet afwijzend tegenover samenwerking met de Reveil-vrienden.[12.]

9. GFGM a PVGron 25-7-1850. AB a JAW 1-8-1850. AB a de kerken 22-7-1850: oproep tot een provinciale vergadering.
10. AB a JAW 9-8-1850. *Levensbeschr.* 184, 392. Da Costa gaf in de vergadering van de ‘Christelijke Vrienden’ op 12-13 oktober 1852 een wat ander beeld van het gesprek tussen hem en Brummelkamp, *De Vereeniging* VII (1853) 318-319.
11. AB a JAW 9-8-1850. JJvT a JAW 1-9-1850.
12. NPVGld/Ov 14-8-1850. NCL Amsterdam 6-8-1850. AB a JAW 1-8, 18-9-1850. CGdM a JAS 12-9-1850. JDBrandt a HPS 20-9-1850. CGdM a JAW 1-10-1850.

Toen Mackay op 9 oktober aan Wormser meedeelde, dat de Haagse vrienden voorlopig buiten het projekt wilden blijven, was Brummelkamp met zijn collega's Donner en Wildenbeest juist ook in Amsterdam. Mevrouw Zeelt drong eropaan door te zetten en had opnieuw opdracht gegeven naar een gebouw om te zien. De 'Gelderse' broeders besloten nu in overleg met haar en met Wormser de opleiding van Brummelkamp in Amsterdam te vestigen onder de naam 'Christelijk Gereformeerd Seminarie'. Wormser zou optreden als een van de curatoren en werd belast met het opstellen van een programma over het standpunt van het seminarie. Hij wilde daarbij de mogelijkheid voor latere samenwerking met hervormde broeders openhouden. Nog steeds wilde hij graag het seminarie tot een verenigingspunt voor het hervormde en het afgescheiden deel der 'gereformeerde gezindheid' maken. Het kon dan het begin van verdere hereniging zijn.[13.]

Met name bij Heldring wekte intussen het plan nogal wat ongerustheid. Hij vreesde, dat Da Costa zou worden meegesleept op het pad van de Afscheiding. En wat zou er op gang komen, als Brummelkamp in Amsterdam ging werken? Hij schreef op 20 oktober aan Beets: 'Er is in Amsterdam ontzaglijk veel brandstof. Slecht bezette Gereformeerde leerstoelen. Dwalende schapen. Brummelkamp een flink werf-officier, overal welkom. Vrij brutaal, altijd ons beschuldigende. Vooral U en mij als houdende het met de hoere Jezebel (...) gij zijt de meest schuldige - uw naam staat naast die van Hofstede'. Heldring arrangeerde hierover zelfs een samenspreking met Da Costa en Beets en bracht Wormser een bezoek. Hij meende, dat de seminarie-mannen niet zulke 'reuzenstappen' mochten doen. Terwijl dus de Haagse Reveil-vrienden van medewerking hadden afgezien, waren anderen uit die kring fel gekant tegen Brummelkamps verhuizing naar Amsterdam. Zoals het zich nu liet aanzien, zou er dus alleen een afgescheiden seminarie komen, met hulp van Da Costa en Schwartz. Dat was de stand van zaken eind oktober 1850.[14.]

13.4. Brummelkamp in een moeilijk parket

In de laatste maanden van 1850 gingen Brummelkamp en Wormser verder met de uitvoering van hun plannen. Brummelkamp bracht zichzelf daarmee in een moeilijk parket. Op 13 november 1850 nam hij namelijk samen met De Moen, Wildenbeest en Ten Bokkel deel aan de onderhandelingen in Zwolle over hereniging van de 'Gelderse' met de 'synodale' kerkengroep. De besprekingen hadden een positief resultaat. Over de opleiding maakte men de afspraak, dat zou worden aangestuurd op een samengaan van de Arnhemse school met de algemene Theologische School, waartoe de synode van 1849 had besloten. Door nu tegelijkertijd verder te werken aan verplaatsing naar Amsterdam en zelfs aan een seminarie in samenwerking met hervormde vrienden, kwam er een onhoudbare tweesporigheid in Brummelkamps positie.[15.]

13. JAW a GvP 10-10-1850.
14. IdC a OGH 19-10-1850. OGH a NB 20-10, 5-11-1850. OGH a AeM 12-1-1851. JAW a GvP 31-10-1850.
15. Zie hierover breder in ons vorige hoofdstuk.

Wormser vroeg Brummelkamp wel, of de Zwolse onderhandelingen geen ‘achterwaartsche beweging’ waren, maar ging toch verder in de afgesproken richting. Half november stuurde hij Brummelkamp alvast een conceptbericht voor *De Nederlander*, bestemd om gepubliceerd te worden, zodra er een gebouw in Amsterdam was gekocht. Korte tijd later was het zover. Op maandagavond 2 december kochten Wormser en Brummelkamp een gebouw aan de Oudezijds Voorburgwal bij de Stoofsteeg. Na een ingrijpende verbouwing zou het voor seminarie, pastorie en kerkzaal geschikt zijn. Diezelfde dag tekende Brummelkamp samen met Wormser, mevrouw Zeelt en drie vrienden uit Wormsers vrije gemeente een ‘Acte van Constitutie’. Het door hen opgerichte ‘Christelijk Gereformeerd Seminarium’ wenste ‘bevorderlijk te zijn aan de levende voortzetting en organische ontwikkeling van de in Nederland bestaande Gereformeerde Gezindheid, in haar geheelen omvang’. Daartoe nam ze ‘als grondslag en ter karakteriseering van hare werkzaamheden’ de drie formulieren van eenheid aan.[16.]

Brummelkamp bleef voor de regeling van een en ander een paar dagen in Amsterdam. Hij bezocht Da Costa om hem de aankoop mee te delen. Hij kwam echter bij niemand van de afgescheiden broeders. Voelde hij aan, dat hij zich in een scheve positie had gemanoeuvreerd?[17.]

Op donderdag 5 december verscheen in *De Nederlander* de al eerder geconcipieerde aankondiging, dat men van afgescheiden zijde een theologische school in Amsterdam ging vestigen. Brummelkamp, Van Houte en ‘nog twee andere geleerden’ zouden er docent zijn. Het niet ondertekend bericht bracht dit in verband met een poging om de Afscheiding terug te brengen tot haar oorspronkelijk standpunt, als scheiding, niet van de Hervormde Kerk, maar van de organisatie van 1816. Men wilde dan ‘aan de Afscheiding een meer nationaal karakter (...) geven, en haar van het sectarisch voorkomen, dat zij in de laatste jaren heeft aangenomen, weder (...) ontdoen. Dientengevolge zou men, als niet gescheiden van de kerk, maar van het kerkbestuur, al de leden der Hervormde Kerk, tegen wier belijdenis en wandel geen bepaalde bezwaren bestaan, ook zonder dat zij zich afscheiden, tot het ontvangen der Bondszegelen voor zich en hunne kinderen toelaten’. In deze verklaring is duidelijk de visie van Wormser te herkennen. Maar Brummelkamp had tegen het concept geen bezwaar gemaakt. En hij zou intussen de man moeten zijn, die de ‘Bondszegelen’ zou gaan bedienen![18.]

Zoals we al zagen in het vorige hoofdstuk, riep de publikatie in afgescheiden kringen verontwaardiging en protest op. De Amsterdamse kerkeraad liet in het *Handelsblad* van 9 december een verklaring plaatsen, waarin hij het seminarieplan zoals het nu was gepresenteerd, afwees. De kerkeraad wilde wel aan een goede vereniging meewerken, maar niet aan een vermenging van kerkgenootschappen en een onafgescheiden blijven van kerkbesturen, die men toch wilde verwerpen. Ongetwijfeld vreesde de kerkeraad, dat Brum-

16. AB a JAW 16-11, 28-11-1850. JAW a GvP 3-12-1850. GvP a JAW 3-12-1850. De ‘Acte van Constitutie’ in Den Hartogh, *Seminarie* 167-168.
17. IdC a JAW 4-12-1850. NKR Amsterdam 10-12-1850.
18. *De Nederlander* van 5-12-1850. De tekst van het bericht in Wormser, *Brieven* I 160-161. Overzicht van Wormsers gedachtengang in Den Hartogh, *Seminarie* 60-65. JAW a GvP 6-12, 10-12-1850.

melkamp en Van Houte in Wormsers 'Vereeniging' zouden gaan optreden en zo een voor velen aantrekkelijke vrije gemeente zouden vormen in een niemandsland tussen de hervormde en de afgescheiden gemeente. Als Brummelkamp op dat spoor verder ging, brak hij in feite met de Afscheiding.[19.]

Toen Brummelkamp, terug in Arnhem, het bericht zwart op wit in de couranten las en bovendien de verklaring van de Amsterdamse kerkeraad onder ogen kreeg, schrok hij geweldig. Hij zag nu in, dat de oprichting van het seminarie een inbreuk was op de in Zwolle gevoerde onderhandelingen. Hij voelde nu ook het kwetsende van het woord 'sectarisch' in de publikatie. In een bewogen brief van 10 december vroeg hij Wormser voorlopig even pas op de plaats te maken door niet over het seminarie te schrijven en nog niet in het aangekochte gebouw te laten werken. Een week later was hij weer wat gekalmeerd. De gedachte om 'in de school een banier te kunnen opheffen voor allen' bleef hem boeien. Het was hem echter onmogelijk strijd te voeren met zijn afgescheiden broeders en bondgenoten. Daarom wilde hij met verdere aktie en publikatie wachten totdat hij met zijn kerken een provinciale vergadering had gehouden. Ook daar was de oprichting van het seminarie onverwachts gekomen. Brummelkamp wilde de schijn van oneerlijkheid graag vermijden en de hereniging niet in gevaar brengen. Wormser gaf hem zijn zin en hield verdere berichten voor *De Nederlander* nog even in portefeuille.[20.]

Brummelkamp heeft zich met zijn aandeel in het seminarie-plan in de laatste maanden van 1850 bijzonder gecompromitteerd. Hij liet zich meeslepen in Wormsers visie op de 'gereformeerde gezindte' en verwijderde zich daarmee van de Afscheiding en van het gereformeerd belijden in artikel 28 NGB. Hij weerstond niet de bekoring van het visioen van herstel van de Hervormde Kerk en van hereniging met de hervormde broeders, dat Wormser hem voortdurend voorschilderde. Hij werkte aan hereniging naar hervormde en naar afgescheiden zijde, zonder over en weer volledige opening van zaken te geven. Hangende de Zwolse afspraken had hij het seminarie-plan moeten laten varen. Ook was het niet juist, dat bij de constituering van het seminarie op 2 december de 'Gelderse' kerken en zelfs de aangewezen commissie geheel buiten spel bleven. Brummelkamp handelde geheel op eigen houtje en stichtte in feite een opleidingsinstituut naast zijn Arnhemse school. Bovendien was het idee, dat hij in Amsterdam in een eigen gebouw zou gaan preken en doop en avondmaal bedienen buiten alle verband met de afgescheiden gemeente daar, volledig onaanvaardbaar. Hij had er verstandiger aan gedaan zich al in november 1850 uit de samenwerking met Wormser terug te trekken.

19. *Handelsblad* van 9-12-1850. Het *Algemeen Handelsblad* en de *Amsterdamsche Courant* hadden op 6 december het bericht uit *De Nederlander* overgenomen. Breder over Van Velzens visie: Den Hartogh, *Seminarie* 66-68. NKR Amsterdam 10-12-1850. JAW a GvP 11-12-1850.
20. AB a JAW 10-12, 18-12-1850. JAW a GvP 11-12 16-12, 25-12-1850. CGdM a JAW 19-12, 24-12-1850. JAW a CGdM 21-12-1850. Een nader bericht in *De Nederlander* van 11-1-1851; de tekst in Wormser, *Brieven* I 178. GvP a JAW 5-1-1851.

13.5. Verdere uitwerking van het seminarie-plan

Hoe reageerden nu de 'Gelderse' kerken? Zij vergaderden op 4 februari 1851 in Arnhem. De Zwolse onderhandelingen vormden het eerste punt op de agenda. De animo voor een direkte hereniging was niet groot en een brief in die geest werd vastgesteld. Zeer waarschijnlijk was dat mede te danken aan Brummelkamps invloed. Hij was enthousiaster voor het seminarie dan voor hereniging met de 'synodale' kerkengroep. De vergadering sprak ook over verplaatsing van de theologische school. De notulen geven de indruk, dat Brummelkamp hier weer geen open kaart speelde. Van de 'Acte van Constitutie' en van eventuele participatie van de 'Gelderse' kerken daarin, was geen sprake. Kennelijk liet men echter alles over aan het particuliere handelen van Brummelkamp. Hij was al lang over zijn bezwaren van 10 december heen en deed weer volop mee in Wormsers lijn.[21.]

Bij de verdere uitwerking van de seminarie-plannen had en hield Wormser in feite de leiding. Voor hem bleef het ideaal van samenwerking van hervormden en afgescheidenen de spil, waarom alles moest draaien. In enkele anonieme artikelen in *De Nederlander* van januari 1851 gaf hij daarvan met instemming van Groen van Prinsterer een nadere verantwoording. Hij bleef proberen van het seminarie een steunpunt voor de hele gereformeerde gezindte te maken. Ook Da Costa was enthousiast. Verder vond Wormser de Amsterdamse Reveil-man J.J. Teding van Berkhout bereid om als vijfde docent op te treden.[22.]

Naar verschillende kanten correspondeerde Wormser over de samenstelling van een curatorium. Van de vijf curatoren moesten er volgens hem drie afgescheiden en twee hervormd zijn. Hij dacht aan Donner en Gezelle Meerburg en aan de Amsterdammer H.C. Hooft Graafland en Groen van Prinsterer of anders Ae. Mackay en C.M. van der Kemp. Groen vreesde echter nog steeds een al te afgescheiden image van het seminarie. In een conferentie van de Arnhemse, de Amsterdamse en de Haagse vrienden op 15 maart bracht hij de wens naar voren, dat het seminarie een geheel nieuwe inrichting zou zijn.[23.]

Evenals Da Costa was Brummelkamp in deze dagen enthousiast. Hij zag zelfs nieuwe perspectieven. Voor hem was de predikantsopleiding van kardinaal belang. Zonder die was alle andere arbeid krachtverspilling. Graag zou hij zien, dat J.J. van Oosterzee en J.I. Doedes aan het seminarie kwamen werken. Wat was er nog veel te doen in de strijd tegen de neologie! En wat zou dit niet voor heel het vaderland kunnen worden! 'Eene menigte jonge-

21. NPVGld/Ov 4-2-1851. CGdM a JAS 27-1-1851. NPVNHoll 11-4-1851. NKR Amsterdam 4-3-1851. Aanvankelijk was er door Brummelkamp een provinciale vergadering gepland op 7 of 8 januari 1851.
22. JAW a GvP 6-1, 9-1-1851. *De Nederlander* van 7, 9 en 11 januari 1851. Het derde stukje in Wormser, *Brieven* I 178. IdC a GvP 10-3-1851. Over J.J. Teding van Berkhout: De Gaay Fortman, *Figuren Reveil* 246-275.
23. GvP a JAW 26-1, 2-4-1851. JAW a GvP 11-3, 31-3, 4-4-1851. Over de Amsterdamse rechter en gemeenteraadslid H.C. Hooft Graafland (1796-1852): Groen van Prinsterer, *Briefwisseling* V 24 noot 5. Over Van der Kemp: Kluit, *Reveil* 200-202 en passim; *BWPGN* IV 718-722 en Moet, *C.M. van der Kemp.* Hij stond afwijzend tegenover het seminarie-projekt: CMvdK a HJK 16-4, 24-5, 13-6-1851.

lingen, die gelooven, smeeken om opleiding tot den dienst en het volk hongert naar waarheid. De sikkel is maar in 't koren te slaan. En ik zou mij al zeer vergissen, indien ook in zulk een weg het geld ons niet in ruime mate toevloeide om een menigte jongelingen op te kweeken, en dit voor ons zelven niet alleen, maar ook voor China, Amerika, de Kaap en Oost-Indië'. Van Oosterzee en Doedes moesten zich bij eventuele overkomst naar Amsterdam niet afscheiden. 'Een ruimte (...) moesten wij schikken voor de vrije prediking en zoowel in prediking als in onderwijs niets anders als leus dan de eenvoudige inscherping der waarheid, drie eeuwen Nederlands roem en kracht'. Het is duidelijk, hoezeer Brummelkamp in april 1851, toen hij dit aan Wormser schreef, nog in de ban van diens 'tussen-kerkelijk' idealisme verkeerde.[24.]

Met veel animo nam Brummelkamp op 15 april deel aan een nieuwe conferentie van seminarie-sympathisanten. Kort daarna liet hij een 'Programma der Christelijke Gereformeerde Theologische School' drukken. Dat gaf een gestroomlijnd reglement en studieprogram van de Arnhemse opleiding. Dit stuk zond hij als circulaire aan verschillende relaties in afgescheiden en niet-afgescheiden kring. Hij kondigde bovendien bij sommigen de oprichting van het seminarie aan en vroeg om financiële steun. Op 29 april vergaderde in Amsterdam de commissie voor het seminarie. Ook Brummelkamp was van de partij. Voor de verwezenlijking van het plan was vooral nog de definitieve medewerking van de Haagse broeders belangrijk. Wanneer daarover duidelijkheid bestond, kon men overgaan tot benoeming van curatoren en docenten en tot vaststelling van een akkoord van samenwerking. Door de loop van de gebeurtenissen was de onderneming uitgegroeid van een verplaatsing van de Arnhemse school tot de omvorming ervan in een gemengd-kerkelijk seminarie, te vestigen in Amsterdam.[25.]

13.6. De afgescheiden synode van 1851 en het seminarie

Op 23 april 1851 begon in Amsterdam de zevende synode van de afgescheiden kerken. Ze was vervroegd bijeengeroepen, vooral met het oog op een hereniging met Brummelkamps kerkengroep. Wanneer die gelukte, zou de weg vrij zijn om een gemeenschappelijke Theologische School op te richten. In de beschrijvingsbrief voor de synode was aan de kerken al de vraag voorgelegd, 'of de (...) Kerk een werkzaam aandeel mag nemen in zulk een Theologische School voor aankomende Leeraars, die ook aan het opzigt en bestuur van niet-gescheidenen onderworpen is?' Brummelkamp had in november 1850 gemeend, dat een synode wel voor zo'n samenwerking met hervormden te vinden zou zijn. Dit bleek ter synode echter een misrekening.

24. Over J.J. van Oosterzee: *BLGNP* II 351-356. Over J.I. Doedes: *BLGNP* II 169-172. AB a IdC 3-4-1851.
25. JAW a GvP 7-4-1851. CMvdK a HJK 16-4-1851. GvP a JAW 21-4-1851. JAW a GvP 22-4, 26-4-1851. CGdM a JAS 25-4, 5-5-1851. Het programma (zonder datum) in het Reveil-archief. In april 1851 publiceerde Wormser zijn visie op de Afscheiding in drie artikelen in *De Nederlander* van 12, 16 en 23 april 1851. Zie Wormser, *Brieven* I 203-204, 209-210.

Alle provincies wilden een opleiding, die uitsluitend onder de zeggenschap van de kerken zou staan. Zelfs voor een fusie van de Arnhemse met de algemene Theologische School was nog maar zo geen meerderheid te vinden. In Noord-Holland maakte men aanmerking op de prediking en gesprekken van Van Houte en signaleerde men een algemeen 'vermoeden van onregtzinnigheid in de leer' tegen Brummelkamp. Men vertrouwde hem nog minder dan in 1849 en het tijdstip was zeker niet gunstig om aan te komen met voorstellen tot samenwerking met hervormde vrienden.[26.]

In het vorige hoofdstuk hebben we de gang van de besprekingen van de synode met Brummelkamp over hereniging al geschetst. Het seminarie-plan beheerste zijn denken en spreken zozeer, dat hij in de gevoerde gesprekken steeds een slag om de arm hield en zichzelf alleen maar sterker onder verdenking bracht. Vooral daardoor mislukte de hereniging. Merkwaardigerwijs echter was het uiteindelijke resultaat van de synode op het punt van de opleiding gunstig voor het seminarie. Men kon het namelijk niet eens worden over een algemene Theologische School en liet de opleiding dus weer over aan de provinciale vergaderingen. Een seminarie van Brummelkamp en zijn vrienden zou dus voorlopig niet in een rechtstreekse concurrentie treden met een afgescheiden Theologische School en misschien zelfs op meer morele en financiële steun uit afgescheiden kringen kunnen rekenen.[27.]

13.7. De participanten vinden elkaar

Met taaie volharding bleef vooral Wormser, ondanks de kritiek van de afgescheiden synode en ook van mannen als C.M. van der Kemp en A. Capadose, proberen het seminarie conform zijn ideaal tot stand te brengen. Brummelkamp steunde hem daarin na de synode met temeer overtuiging. Op 29 april en op 14 mei hielden ze commissie-vergaderingen met de adspirantdocenten. In de besprekingen kwam het aan op het vinden van goede formuleringen voor een programma, waarmee ook de Reveil-vrienden akkoord konden gaan. In overleg met Wormser stelde Da Costa een concept-manifest van beginselen op, dat op 20 mei in een eerste ronde werd besproken. Vervolgens werd het manifest gedrukt en op 7 juni als concept aan de verschillende gesprekspartners toegezonden. Het stond tegen de achtergrond van enkele artikelen over de Afscheiding, die Wormser in april 1851 in *De Nederlander* had gepubliceerd.[28.]

26. Den Hartogh, *Seminarie* 86-106. NPVGron 1/2-4-1851. NPVFrl 9/10-4-1851. NPVDr 3-4-1851. NPVNHoll 11-4-1851. NPVZld 2-4-1851. *HandSyn* 1851 blz. 5-18, NKRAmsterdam 19-11-1850. NPVGld ('Zwolse' richting) 18-3-1851. De instructies in de credentiebrieven in het archief van de synode van 1849. CMvdK a HJK 6-5-1851.
27. *HandSyn* 1851 blz. 29-36. Vgl. het 'Voorwoord' van scriba Hel. de Cock: ibidem VII, VIII.
28. CMvdK a HJK 16-4, 24-5, 13-6-1851. ACap a IdC 10-5, 1-10-1851. ACap a PJEvS 15-7-1851. JAW a GvP 15-5, 6-6-1851. JAW a CGdM 21-5-1851. JASingendonck a JAW 31-5, 6-6-1851. GvP a JAW 2-6, 7-6-1851. AeM a IdC 2-6-1851. Circulaire van Da Costa en Wormser 7-6-1851 met toezending van een concept-verklaring van beginselen. Over de artikelen in *De Nederlander* zie hierboven noot 25.

Groen, Mackay en Singendonck hadden op het manifest zelf weinig aan te merken. Maar het houden van kerkdiensten met een afgescheiden image in het seminariegebouw was voor hen een bijna onoverkomelijk bezwaar. Wormser hield vol en nodigde de vrienden uit voor een bespreking op 11 juni. Daar waren uit Den Haag Groen en Elout aanwezig. Men kwam in zoverre tot een akkoord, dat er benoemingen konden plaatsvinden. Teding van Berkhout, Brummelkamp, Da Costa, Van Houte en Schwartz werden nu officieel als docenten aangewezen. Als curatoren zouden Hooft Graafland en Mackay uit hervormde kring en Donner en De Moen uit afgescheiden kring optreden, met Wormser als secretaris. Over de beginselverklaring vond een brede discussie plaats. De leidende gedachten daarvan waren de volgende.

1. Het seminarie zou worden opgericht door en voor beide takken van de 'Gereformeerde Gezindheid' in Nederland.
2. Opheffing van de Afscheiding was voor alle vrienden een wenselijke zaak.
3. Die opheffing zou alleen goed zijn in de weg van opheffing van de bestaande bezwaren, die voortvloeiden uit gebrek aan zuivere evangelieverkondiging en aan behoorlijk onderwijs.
4. De afgescheidenen als een krachtig gedeelte van de gereformeerde gezindheid behoorden in hun bijzondere positie buiten het kerkgenootschap te worden 'benuttigd' tot reformatie van de Hervormde Kerk, om dan in die kerk, ook door hun medewerking gezuiverd, weer te worden 'opgelost'.
5. Zo moest het komen tot 'opheffing der Afscheiding, maar door herstel en verlevendiging van de Hervormde Kerk'.[29.]

Brummelkamp stelde tijdens en na de vergadering van 11 juni verschillende wijzigingen in het concept voor. Die betroffen vooral de passages over de Afscheiding in haar verhouding tot de Hervormde Kerk. Hij wilde graag voorkomen, dat veel afgescheidenen zich nodeloos aan de beginselverklaring zouden ergeren. Hij was het kennelijk met de strekking van het stuk wel eens: de Afscheiding als tijdelijke afzondering met het oog op herstel van de Hervormde Kerk. Ten aanzien van zulk herstel leefde er bij hem een tijdlang een optimise, dat maar weinig afgescheidenen deelden. Na de vergadering kwamen er bijvoorbeeld van De Moen, een van de curatoren, ernstige bezwaren tegen het concept; over de Afscheiding werd hem daarin veel te kritisch gesproken. Naderhand wisten Wormser en Brummelkamp wel zijn instemming te verkrijgen, maar hij weigerde het stuk als een 'amende honorable' ten aanzien van de Afscheiding te beschouwen.[30.]

Na 11 juni gaven de Haagse vrienden nog de meeste problemen. Wormser werd er soms bijna moedeloos van. Elout had tegen het manifest geen gewichtige bezwaren, maar het zat hem dwars, dat men met het seminarie zo gemakkelijk op afgescheiden terrein zou raken. Dat Brummelkamp al een broeder uit Arnhem als koster of conciërge had aangetrokken, deed hem schrikken. Alles wat naar een kerk zweemde, moest bij het seminarie achterwege blijven. Voor Mackay lag de zaak nog moeilijker. Hij had bezwaar, dat

29. Over P.J. Elout van Soeterwoude vooral: De Gaay Fortman, *Figuren Reveil* 315-388. JAW a CGdM 13-6-1851. HJK a GvP 7-6-1851.
30. AB a JAW en IdC 17-6-1851. JAW a CGdM 13-6-1851. CGdM a JAS 17-7-1851.

De Moen geen ‘amende honorable’ wilde. Men was toch van een wederzijds ‘amende’ uitgegaan? Zo werd de brug tussen beiden telkens afgebroken. Materieel vreesde hij, dat het seminarie een appendix van de in het gebouw te vestigen afgescheiden kerk zou worden. Daarom durfde hij tenslotte toch het werk niet aan. Hij deed de suggestie te starten zonder een beginsel-program en zonder curatorium.[31.]

Wormser riep nu Groens bemiddeling in en deze bewoog Mackay inderdaad voorlopig tot aanblijven als curator. Beide heren bleven echter de voorgenomen kerkdiensten in het gebouw een knelpunt vinden, compromitterend voor de niet-afgescheidenen. Wormser ging in een uitvoerige nota op de kritiek in. In zijn visie was de verbinding van seminarie en kerk juist een van de hoekstenen van het projekt. Het was een prachtkans om acceptabele kerkdiensten te verkrijgen, waar de in allerlei gezelschappen verstrooide gereformeerden elkaar zouden vinden. Ook Da Costa spande zich in om Mackay's medewerking te behouden. Voor hem stond centraal, dat men goede evangeliepredikers moest kweken buiten de landsacademies om.[32.]

Het schijnt, dat Mackay in augustus 1851 nogmaals bericht heeft, dat hij zich uit het projekt terugtrok. Hij meende, dat het seminarie vanwege de harde feiten geen ‘monument van vereeniging’ kon worden. De opleiding zou vooral de afgescheidenen ten goede komen en de kerk zou in feite niets anders dan een afgescheiden kerk zijn. Mackay wilde geen vlag helpen hijsen, die niet bestond en niet het stempel der goedkeuring drukken op een kerkelijke afscheiding, die in strijd was met ‘onze beginselen’. Daarom legde hij zijn betrekking als curator neer.[33.]

Wormser zag nu geen andere weg meer dan aan deze bezwaren tegemoet te komen. Hij stelde een gewijzigde beginselverklaring op. In hoofdzaak handhaafde hij de gedachte van samenwerking der gereformeerde gezindheid. Maar op twee punten wijzigde hij de oorspronkelijke opzet. Het concept van 7 juni was ervan uitgegaan, dat men zowel voor afgescheidenen als hervormden predikanten zou opleiden. Het gewijzigd concept van begin september presenteerde het seminarie wel als een hervormd-afgescheiden projekt, maar dan vooral ten dienste van de afgescheidenen. Voor hen zou het ‘leeraars’ opleiden, voor de hervormden alleen ‘zendelingen’ voor binnen- en buitenland. Het zou zich ook geheel buiten het examineren en ordenen van de afgestudeerden houden. In de tweede plaats zou het seminarie zich niet inlaten met de in het gebouw te houden kerkdiensten. Die moesten van een afzonderlijk bestuur uitgaan.[34.]

Met deze wijzigingen had Wormser het pleit bij de Haagse broeders gewonnen. Groen en Mackay waren het geheel eens met de richting, die hij nu aan

31. JAW a GvP 19-6-1851. PJEvS a AeM 20-6-1851. AeM a IdC c.s. 23-6-1851.
32. JAW a GvP 25-6, 27-6-1851. GvP a JAW 1-7-1851. IdC a AeM 3-7-1851. ACap a IdC 14-7-1851. ACap a PJEvS 25-7-1851. De memorie van Wormser, waarin de bezwaren werden weerlegd, in Wormser, *Brieven* II 294-301.
33. AeM a ? ?-8-1851. Het stuk is een ongedateerd concept of klad, maar is naar alle waarschijnlijkheid zo te dateren. Daarmee is de lacune in het verhaal te overbruggen, die ook in Den Hartogh, *Seminarie* 117 merkbaar is.
34. GvP a JAW 6-9-1851. *De Nederlander* 17 september 1851. *Levensbeschr.* 393-398 drukt het uiteindelijk aanvaarde programma af. In het kerkgebouw zou de vrije gemeente van Wormser gaan vergaderen, JAW a GvP 3-11-1851.

de zaak wilde geven. Op zaterdag 13 september waren ze in Amsterdam aanwezig in een vergadering onder leiding van Brummelkamp. De gewijzigde beginselverklaring werd vastgesteld en op 17 september in *De Nederlander* gepubliceerd. Verder werd de bestuurlijke organisatie van het seminarie geregeld.[35.]

Nu restte nog slechts de praktische uitwerking. Da Costa en Schwartz brachten op vrijdag 19 september een bezoek aan Arnhem. Wat ze daar van Brummelkamps opleiding zagen, voldeed hen zeer goed. Er waren 18 leerlingen, goed gepredisponeerd en geprepareerd voor wat het seminarie bedoelde. Van Houte was wel geen hoogvlieger, maar toch voor een ondergeschikt vak bruikbaar. Hij zou les in de algemene geschiedenis gaan geven. Brummelkamp zou de pastorale vakken voor zijn rekening nemen, Teding van Berkhout logica en geografie, Schwartz Hebreeuws en exegese van het Oude Testament en Da Costa de exegese van het Nieuwe Testament en een college van algemeen encyclopedische aard in algemene bijbelstudie. Verder zou Da Costa in de wintermaanden in de kerkzaal een twaalftal publieke bijbellezingen houden. Op 1 november 1851 zou de officiële opening van de cursus plaatsvinden, met een programmatische rede, waarschijnlijk door Da Costa. Deze verheugde zich op het werk en was optimistisch gestemd over de coöperatie met de 'ijverige en moedige' Brummelkamp en de andere medewerkers.[36.]

Op vrijdag 26 september vond er een verdere bespreking plaats over het 'program der lessen'. Op 3 oktober stelde men het definitief vast voor de cursus van november 1851 tot mei 1852. Brummelkamp was daar niet bij aanwezig. Men besloot hem te vragen zich ook met de lessen in Latijn en Grieks te belasten. Men besprak de opzet van een seminarie-bibliotheek en de vereisten voor toelating van nieuwe studenten. Brummelkamp zou uiteraard vanuit Arnhem verreweg de meeste studenten meenemen, maar er meldden zich ook enkele anderen. Het seminarie kon weldra zijn deuren openen. De participanten hadden elkaar eindelijk gevonden. Brummelkamp bracht alles reeds in gereedheid om met Van Houte en de studenten naar Amsterdam te verhuizen.[37.]

13.8. Het seminarie-projekt toch nog mislukt

Tegen 8 oktober 1851 was de gewone meeting van de 'Christelijke Vrienden' in Amsterdam bijeengeroepen. Daar zou men de aanstaande opening van het seminarie bekendmaken en er nadere mededelingen over doen. Op 7 oktober hielden de vijf docenten met Wormser nog een vergadering om enkele zaken te regelen. De zo moeizaam verkregen eensgezindheid brak in deze samenkomst door toedoen van Brummelkamp plotseling weer uiteen. Al sprekende poneerde hij namelijk de stelling, dat er in de Hervormde Kerk niet één getrouw predikant of lid was. Da Costa reageerde zeer emotioneel. Hij

35. IdC a AeM 20-9-1851.
36. IdC a GvP 22-9-1851. IdC a JAW 2-10-1851.
37. Aantekeningen van de vergadering van 3 oktober 1851 in de verzameling-Da Costa in het Reveil-Archief. IdC a GvP 28-9-1851. *Levensbeschr.* 406.

vroeg, of Brummelkamp meende, dat zijn hervormde mededocenten zich op een zondige weg bevonden. Het antwoord luidde bevestigend.[38.]

Da Costa beriep zich nu op het manifest van 17 september. Daarin waren toch zowel het zich afscheiden als het hervormd blijven voor God en mensen acceptabel verklaard? Brummelkamp gaf te kennen, dat hij zich aan dat stuk niet gebonden achtte. Wie een hervormde kerkdienst bijwoonde, moest niet in de kollekte geven. Dwaalleraars moest men tijdens de dienst voor het front van de gemeente tegenspreken. De Hervormde Kerk was geen kerk, maar een genootschap. Brummelkamp erkende de hervormde gelovigen op soortgelijke wijze als de paus de protestanten erkende. Aldus het verslag, dat Wormser van deze dramatische vergadering gaf. Brummelkamps eigen lezing kwam daarmee in hoofdzaak overeen. Het manifest van 17 september beschouwde hij niet als een bindend program, maar als een bekendmaking aan het publiek. Zijn ontboezemingen over de Hervormde Kerk en de roeping tot afscheiding leidden tot onaangename gesprekken. Men moest tenslotte met spijt constateren, dat de samenwerking verbroken was. De volgende dag vonden er in 'Het Wapen van Amsterdam' nogmaals onderhandelingen met Brummelkamp plaats. Maar het resultaat was hetzelfde: geen samenwerking op basis van de aangenomen stukken. Ook op een aanbod van de hervormde docenten om met hem en Van Houte dan uitsluitend voor de afgescheidenen de opleiding te helpen verzorgen, reageerde hij terughoudend. Het seminarie-projekt was tenslotte dus op een mislukking uitgelopen.[39.]

Waarom trok Brummelkamp zich in het laatste stadium van voorbereiding op deze wijze terug? De achtergrond daarvan ligt in de kritische vragen, die in de voorafgaande weken uit eigen kring op hem waren afgevuurd. In het vorige hoofdstuk hebben we daar al een en ander van vermeld. Naar aanleiding van zijn opstelling ter synode van april 1851 was er twijfel gerezen, of hij nog wel overtuigd afgescheiden was. Van meer dan een kant werd hij daar op aangesproken. Van beslissende betekenis zijn toen de gebeurtenissen van 1 oktober geweest. Op die dag hielden de 'Gelderse' kerken een provinciale vergadering in Holten. Bovendien verscheen er diezelfde dag in *De Stem* een reaktie van Van Velzen op het seminarie-manifest van 17 september.

In de provinciale vergadering waren meer dan dertig afgevaardigden en een groot aantal studenten aanwezig. Brummelkamp informeerde hen over het seminarie-projekt en de aanstaande verhuizing naar Amsterdam. Graag wilde hij ook Wildenbeest als predikant daarheen hebben. De vergadering hoorde het verslag met grote belangstelling aan. Ze sprak echter uit, dat alles wat op de theologische school betrekking had, in de publikaties duidelijker moest uitkomen. Deze vraag was volkomen begrijpelijk. In het manifest van 17 september was immers niets te lezen van een verband tussen de Arnhemse opleiding en het seminarie in Amsterdam. Naar binnen toe sprak Brummelkamp wel van een 'verplaatsing' van de school, maar naar buiten toe en in

38. JAW a ? 28-10-1851. NPVGld/Ov 22-10-1851.
39. SvV a HdC 9-10-1851. Aantekeningen van een vergadering van Da Costa c.s. op 11-10-1851 in de verzameling-Da Costa in het Reveil-Archief. JAW a GvP 15-10, 16-10-1851. IdC a GvP 17-10-1851. JJTvB a AeM 12-11-1851.

de kring van de seminarie-participanten hield men school en seminarie angstvallig gescheiden. Over het seminarie zouden de Gelders-Overijsselse kerken ook niets meer te zeggen hebben dan via de persoonlijke inbreng van twee curatoren, De Moen en Donner, en twee docenten, Brummelkamp en Van Houte. In feite waren ze dan hun eigen opleiding kwijt. Brummelkamp had daar onvoldoende oog voor gehad en onvoldoende openheid in betracht. Behalve de kritiek op dit punt kreeg Brummelkamp ook de uitspraak te verwerken, dat hij iets moest publiceren om te tonen, dat hij nog goed gereformeerd en recht afgescheiden was.[40.]

In *De Stem* verscheen op diezelfde dag een ingezonden artikel van S. van Velzen, onder de titel 'De ontworpene oprigting van een Christelijk Gereformeerd Seminarie te Amsterdam, of de Kerk onder voogdij'. Hij kritiseerde daarin zonder namen te noemen de seminarie- plannen vooral op drie punten. In de eerste plaats behoorde de opleiding van predikanten en zendelingen tot de taken van de kerk. Nu matigden enkele particuliere personen zich dit werk aan, en dat nog wel buiten elke kerk om. Op sympathie van de Christelijke Gereformeerde Kerk hoefden ze niet te rekenen, zeker niet, nu ze die er op de voorbije synode zo uitdrukkelijk buiten hadden gehouden. In de tweede plaats werden in de acte van constitutie wel de drie formulieren van eenheid genoemd als grondslag. Maar de afgescheiden kerk zou meer verlangen, namelijk dat de docenten de drie formulieren ondertekenden en dat het hun verboden zou zijn iets te leren, dat met de leer der kerk in strijd was. Zij wilde immers zoveel mogelijk waarborg hebben, dat de studenten niet zouden worden geïnfecteerd met verkeerde leer, zoals die van het duizendjarig rijk. Evenmin mocht de leer der verkiezing, der bijzondere voldoening of der onwederstaanbare werking van de Heilige Geest op de achtergrond worden geschoven. Voor een goede verstaander was wel duidelijk, dat Van Velzen hier zowel Da Costa en Schwartz als Brummelkamp en Van Houte op het oog had.

Van Velzen noemde nog een derde punt. Wanneer straks sommige docenten in het seminarie-gebouw kerkdiensten gingen leiden, door welke gemeente waren ze dan geroepen? Door geen enkele, noch hervormde noch afgescheidene! Zij kwamen dus ongeroepen. Was er dan geen gemeente des HEREN in Amsterdam, aan welke het recht van beroepen toekwam?! Dergelijk handelen kon niet anders dan indringing en scheurmaking worden genoemd. En het kon niet anders, of zij zouden in hun 'tussen-kerkelijke' positie hun leerlingen in een dergelijke visie en handelwijze gaan opvoeden. Van Velzen deed een klemmend beroep op de oprichters van het seminarie om hun ontwerp te laten varen. Aan het adres van de afgescheiden curatoren en docenten schreef hij: '(ik weet niet,) of ik mag onderstellen, dat zij hunne scheiding met art. 28 en 29 van onze geloofsbelijdenis oordeelen overeen te komen. Zoo neen, dan is de reden van uwe scheiding niet geldende; zij is U tot zonde. Doe daar, bid ik U, niet toe, dat gij langer de Afgescheidene Kerk bemoeijelijkt. Het is de HEERE niet onverschillig, hoe wij ons gedragen. Komt echter uwe scheiding met de Belijdenis overeen, dan behooren uwe gaven en uw krachten tot welzijn dezer Kerk te worden aangewend, niet naar eigen goedvinden, niet ter plaatse, waar wij niet behoorlijk geroepen zijn,

40. NPVGld/Ov 1-10-1851.

maar dat elk op zijnen post bidde, wake, strijde, bouwe, en GOD van den hemel zal het ons doen gelukken'.[41.]

Deze kritiek en oproep van Van Velzen, gevoegd bij wat hij reeds in zijn eigen achterban te horen had gekregen, maakte diepe indruk op Brummelkamp. Hij ging inzien, dat hij op een verkeerde weg was geraakt en dat een vestiging in Amsterdam een onkerkelijke daad zou zijn, die hem in een onhoudbare kerkelijke tussenpositie zou brengen. Zou hij toch doorzetten, dan zouden de gevolgen desastreuzer zijn dan hij zich tot nu toe had gerealiseerd. Daarom trok hij zich op het laatste moment toch nog terug en wel op een onsympathieke manier. Zijn optreden in de vergadering van 7 oktober was geen spontane aanvaring, maar het bewust zetten van een breekijzer in de met veel moeite tot stand gebrachte samenwerking. Dat blijkt ook uit zijn eigen getuigenis, dat het tijd was om zijn gevoelen over de Afscheiding 'eens vrij uit te spreken'. Die gelegenheid had hij steeds gehad, maar kennelijk was hij onder invloed van Wormser in diens kerkelijke visie verstrikt geraakt, totdat hij eindelijk de onhoudbaarheid daarvan ging inzien en terugkeerde tot zijn oorspronkelijke en diepste overtuiging. Ter elfder ure maakte hij zich daarmee los van het manifest en probeerde hij aan het seminarie een meer afgescheiden karakter te geven.[42.]

Toen de plannen zo op 7 en 8 oktober in duigen vielen, moest er raad geschaft worden. Op verzoek van mevrouw Zeelt vond er op 11 oktober een vergadering plaats van drie leden van het 'zedelijk lichaam' van 2 december 1850, mevrouw Zeelt, Wormser en de architekt Boom, met de docenten Da Costa, Schwartz en Teding van Berkhout. Zij wilden het seminarie handhaven volgens de aangenomen beginselen. Om de samenwerking te herstellen besloten ze expliciete instemming met het manifest te vragen aan elk van de docenten. Zolang die niet gegeven was, ging de opening van de lessen niet door. De drie aanwezige docenten betuigden onmiddellijk hun adhesie. Brummelkamp en Van Houte kregen een brief met het verzoek zich eveneens nader te verklaren. Weigerde een van de docenten zijn instemming te geven, dan zou in zijn plaats een ander worden aangezocht.[43.]

Men kan zich, onder andere gezien de kapitalen die ermee gemoeid waren, de moeilijke positie voorstellen, waarin Brummelkamp nu geraakt was. De kans om het seminarie in afgescheiden richting om te buigen, leek verkeken te zijn. Op 14 of 15 oktober schreef hij aan Da Costa en Schwartz, dat hij niet op basis van het programma kon samenwerken. Hij belegde voorts op 22 oktober een provinciale vergadering in Arnhem. Daar besloot men, dat Brummelkamp en Van Houte wel een volwaardige coöperatie mochten aangaan met de hervormde broeders, zonder hen tot afscheiding te willen brengen. Maar ze mochten niet het stuk van 17 september 'als de volledige uitdrukking onzer vergadering beamen, bij wijze van een programma'. Wanneer de andere docenten daar een conditio sine qua non van maakten, mochten de beide Arnhemse docenten niet naar Amsterdam vertrekken.[44.]

41. *De Stem* van 1 oktober 1851. CGdM a JAS 15-10-1851 vond het stuk van Van Velzen beneden peil. Zijns inziens raakte deze daardoor zijn krediet in Amsterdam nog meer kwijt.
42. NPVGld/Ov 22-10-1851. *HandSyn* 1854 blz. 13-14.
43. Over de vergadering van 11 oktober zie hierboven noot 39.
44. NPVGld/Ov 22-10-1851. JAW a GvP 16-10-1851. IdC a GvP 17-10-1851.

Met deze beslissing was in feite het oorspronkelijke seminarie-plan van de tafel geveegd. De poging om in het seminarie gestalte te geven aan de eenheid van de gereformeerde gezindte was mislukt. In de voorbije anderhalf jaar had Brummelkamp zich van stap tot stap door Wormsers idealen en het geld van mevrouw Zeelt steeds verder laten meenemen op een weg, die zich van de Afscheiding verwijderde en naar een kerkelijk niemandsland voerde. Hij was voor de gereformeerde-gezindte-idealen ontvankelijk, omdat hij meer dan de meeste afgescheidenen aan de Reveil-mannen verbonden was. Toch was hij uiteindelijk gaan inzien, dat hij, wilde hij eerlijk afgescheiden blijven, niet voort mocht gaan op het seminarie-pad.

De mislukking was uiteraard voor Brummelkamp een zware morele klap. Bovendien had ze vervelende praktische consequenties. Hij had al een huis in Amsterdam gehuurd. In Arnhem was de huur opgezegd, de meubels stonden gepakt, een schipper was besproken en alles was klaar voor de verhuizing. Enkele studenten waren al naar Amsterdam vertrokken. Dit alles moest nu teruggedraaid worden. Brummelkamp nam tijdelijk met zijn gezin zijn intrek in een bovenwoning van een van de Arnhemse ouderlingen. Hij riep de studenten terug naar Arnhem en hervatte op maandag 3 november samen met Van Houte de lessen. Het ging weer in het oude spoor verder. De seminarie-droom was voorbij.[45.]

13.9. De nasleep

Brummelkamp en van Houte bleven in Arnhem. De overgebleven participanten probeerden echter langs verschillende wegen het seminarie alsnog tot stand te brengen. Vooral voor Wormser en Da Costa was het stuklopen van de samenwerking een hard gelag. Zij wilden Brummelkamp niet zo maar aan de dijk zetten en het seminarie-gebouw met het beschikbare kapitaal aan zich trekken. Aan de andere kant voelden ze er ook niet voor om het geld aan Brummelkamp te laten komen. In eerste instantie wilden ze de plannen zo ombuigen, dat het nu een hervormd seminarie zou worden, dat ook openstond voor afgescheidenen. Begin november moest Wormser echter wegens ziekte zijn werk voor het seminarie overgeven aan Teding van Berkhout. De kerkzaal werd verhuurd aan Schwartz en zijn Vrije Schotse Kerk voor kerkdiensten en bijbellezingen. Verder probeerde Van Berkhout in de loop van november alle betrokkenen rond de tafel te krijgen. Men kon dan instemming met het manifest vragen en zou zo op een nette manier de Arnhemmers als docenten kwijt kunnen raken. Zolang Brummelkamp dat wenste, mocht hij wel in naam bestuurder blijven. Verder kon het seminarie kerkelijk gemaakt worden, hoewel het voor niet-hervormden toegankelijk bleef.[46.]

45. *Levensbeschr.* 406. JAW a GvP 29-10-1851. HvR a JAW 12-11-1851. H. van Randwijk uit Arnhem was als conciërge voor het seminarie aangetrokken en was al naar Amsterdam verhuisd. Enkele studenten weigerden volgens Wormser terug te gaan. Vgl. AB a JAS 30-6-1852. In *De Stem* van 5 november 1851 nog een artikel van P.M. Dijksterhuis tegen het seminarie. H.A. de Vos zou in Arnhem de plaats van Brummelkamp innemen, *De Stem* van 12-11-1851.
46. Over de gevolgen voor de kerkelijke positie van Wormser: M. te Velde, ‘J.A. Wormser’, 273-274. Den Hartogh, *Seminarie* 142-145, JAW a GvP 16-10, 29-10, 3-11, 5-11-1851. JAW a IdC 28-10, 31-10-1851. JJTvB a AeM 12-11, 13-11-1851. GvP a JAW 22-11-1851. IdC a GvP 12-12-1851.

Voorlopig kwam hier niets van terecht. De betrokkenen waren kennelijk moe van alle deliberaties. Pas in januari 1852 nam men de draad weer op. Merkwaardigerwijs drong intussen Brummelkamps zwager De Moen meer dan eens bij Wormser erop aan om op een goede wijze met de oprichting van het seminarie voort te varen. Hij bleef bereid tot samenwerking, ook al deelde hij Wormsers visie op de Afscheiding beslist niet. Verder vroeg ook mevrouw Zeelt om een definitieve regeling. Men zat vooral uit financieel oogpunt met Brummelkamp in de maag. Hij wilde de twintigduizend gulden ter beschikking hebben, die hem als eerste kapitaal geschonken was voor het traktement van Van Houte. Dit geld was gedeponeerd bij Pierson en de vrienden beschouwden het als startkapitaal voor het seminarie. Op advies van Wormser weigerde mevrouw Zeelt het aan Brummelkamp over te dragen. Ze wilde, dat er eerst geprobeerd werd in een vergadering van alle betrokkenen een oplossing te vinden. Zo'n samenkomst was er sinds 13 september niet meer geweest. Voorzover we weten is het echter niet gelukt om nog een keer alle seminarievrienden bijeen te krijgen.[47.]

In juni 1852 nam Schwartz aktie in een heel andere richting. Hij deed aan de 'General Assembly' van zijn thuiskerk, de 'Free Church' in Schotland, het voorstel om in Amsterdam een seminarie voor in- en uitwendige zending op te richten. Mevrouw Zeelt had zich bereid verklaard het gekochte gebouw en de twintigduizend gulden daarvoor beschikbaar te stellen. Toen men in Schotland in principe positief reageerde, zocht Schwartz naar verschillende kanten in Nederland steun voor zijn plan. Het was de wens van mevrouw Zeelt, dat ook de afgescheidenen in bestuur en onderwijs zouden participeren. Op 29 juni 1852 vergaderde Schwartz daarover in Amsterdam met 'de beide afdelingen der Afgescheidenen, te weten de mildere van Brummelkamp, en de strengere van Van Velzen en Joffers'. Met de twee laatstgenoemden waren daar De Moen, H.A. de Vos, Ten Bokkel, Postma en P.J. Oggel aanwezig. Tot drie uur in de nacht overlegde men over eventuele samenwerking. Het was voor de afgescheidenen wel iets anders om in zee te gaan met de hun sympathieke Free Church dan met de hervormde Reveil-mannen. Zij wilden echter in meerderheid alleen meedoen, als ze ook het opzicht en bestuur over het seminarie zouden krijgen. De Moen formuleerde een brief in die geest voor de Schotse kerken.[48.]

Schwartz zocht verder ook hulp in Reveil-kringen en bij comité's van de 'Vrienden Israëls'. Vervolgens bracht hij een bezoek aan Schotland, waar men het projekt op 20 juli goedkeurde. Van 19 tot 27 augustus kwam er een Schotse delegatie naar Amsterdam om de zaak verder te regelen. Er vonden verschillende samensprekingen plaats, waaraan met name een aantal Reveil-vrienden deelnam. Men besloot Schwartz, R. Smith, Da Costa, Koenen,

47. JJTvB a AeM 3-1, 6-1, 14-1-1852. GvP a JAW 7-1, 17-2-1852. JAW a GvP 13-1, 29-1, 15-2, 31-3-1852. CAFS a JAW ?-2-1852. Den Hartogh, *Seminarie* 145-146.
48. Den Hartogh, *Seminarie* 146-150. G.M. den Hartogh, 'De Secession in Schotland van 1843 en het Schotse seminarie in Nederland', *Vox Theologica. Interacademiaal theologisch tijdschrift* 14 (1942-1943) 84-90. NCL Ommen 23-6-1852. JAW a GvP 27-6-1852. CAFS a AeM 29-6-1852. IdC a NB 21-9-1852.

Capadose, Elout, Mackay, Wormser en uit de Brummelkampiaanse gemeenten ook De Moen, De Vos en Ten Bokkel te vragen om bij de adoptie van het seminarie als consulterend comité te willen optreden. Men bleef dus contact met de Brummelkamp-groep zoeken. De drie aangezochte predikanten hadden bezwaren, die weer cirkelden om het oude punt: zou men elkaar op het stuk van de Afscheiding verdragen? Dat was voor hen een kwestie van 'to be or not to be'. Ze waren van mening, dat afscheiding ieders plicht was. Na enig heen en weer schrijven haakten ze tenslotte af, tot genoegen overigens van de hervormde vrienden, die de 'stiff men' zo langzamerhand wel kwijt wilden. Op 17 november 1852 opende het 'Schotsche Seminarie' zijn deuren. Het bleef bestaan tot 1862.[49.]

Er zijn geen aanwijzingen, dat Brummelkamp na oktober 1851 nog op enigerlei wijze persoonlijk aan onderhandelingen over het seminarie heeft deelgenomen. Wel bleef de financiële kwestie enige tijd slepen. De oorspronkelijke twintigduizend gulden gingen naar het Schotse seminarie. Maar in de herfst van 1850 had mevrouw Zeelt als compensatie voor het vertrek van Brummelkamp aan de Arnhemse gemeente een bedrag van vijfentwintigduizend gulden ter beschikking gesteld. Het doorgaan van het seminarie-plan was haar kennelijk heel wat waard geweest! Voor dit bedrag had de gemeente in maart 1851 een herenhuis met annexe woningen gekocht, om die als kerk, pastorie en lagere school in te richten. Om haar verschil van mening met Brummelkamp over de gelden van het seminarie op te lossen, schonk mevrouw Zeelt in 1852 dit uitbestede kapitaal aan de Arnhemse theologische school, zodat de gemeente voortaan de rente aan de school moest betalen. Zo kon dan het salaris van Van Houte worden bekostigd.[50.]

Op dezelfde dag, waarop in Amsterdam het Schotse seminarie werd geopend, 17 november 1852, vond in Arnhem de vereniging plaats van de gemeenten van de 'Gelderse' richting onder leiding van Brummelkamp met die van de 'synodale' groep onder leiding van Postma en Van Velzen. Daarmee was Brummelkamp definitief tot de afgescheiden broeders teruggekeerd.

49. CAFS a AeM 30-6, 6-7, 25-7, 4-9-1852. CAFS a WCunningham ?-7-1852. Aantekeningen van AeM over de vergadering op 1-7-1852. KRNHervGem Amsterdam a CAFS 1-7-1852. JJZ a CAFS 2-7-1852. DP a AeM 6-7-1852. CGdM a JAS 21-7, 12-10-1852. ACap a IdC 12-8-1852. IdC a GvP 16-8, 17-8, 20-8, 28-8, 19-11-1852. CAFS, IdC en JAW a AeM 18-8-1852. JAW a GvP 20-8, 8-9-1852. WCunningham c.s. a AeM c.s. 25-8-1852. Aantekeningen van AeM over de vergadering op 25-8-1852. GvP a IdC 7-9-1852. CGdM a de afgevaardigden van de Vrije Schotse Kerk 8-9-1852. IdC a PJEvS 13-9-1852. IdC a NB 21-9-1852. GvP a AeM 14-9-1852. AeM a ? 14-9-1852. Aantekeningen van AeM over de vergadering op 23-9-1852. NCL Ommen 25-8-1852, 10-2-1853. GB a CAFS 12-10-1852. SvV a DP 15-4-1853. *De Vereeniging* 7 (1852) 317-323. *De Stem* van 25-3 en 8-4-1853.

50. *Levensbeschr.* 406-408. De gang van zaken is mede af te leiden uit verschillende stukken in het archief van de Christelijke Afgescheidene Gereformeerde Gemeente te Arnhem en uit de stukken van de 'Oude Bond' in het Arch. Th. Sch. IX, 83-86.

13.10. Terugblik

Wanneer we op de seminarie-geschiedenis terugzien zijn er bij Brummelkamp veel fouten aan te wijzen. Het ontbrak hem, die anders zo'n oprecht man was, in deze zaak meer dan eens aan openheid in spreken en handelen. Hij toonde geen vastheid van karakter. Hij faalde in het taxeren, hoever hij in de samenwerking met niet-afgescheidenen kon en mocht gaan.

Wormser heeft daarin mede een verkeerde rol gespeeld. De seminarie-plannen waren te nauw verstrengeld met zijn persoonlijke idealen en belangen, die hij met grote vasthoudendheid doordreef. Hij deed veel kwaad door Brummelkamp en de 'synodale' afgescheidenen uit elkaar te drijven. Zijn eigen visie beheerste hem zo sterk, dat hij anderen al te gemakkelijk daarvoor annexeerde. Vooral Brummelkamp werd daarin meegesleept.

In deze affaire is Brummelkamp door een diep ingrijpende crisis heengegaan. Hij heeft door schade en schande geleerd, hoe moeizaam en hoe weinig werkbaar een samenwerking met de hervormde vrienden was. Hun kerkelijke scrupules waren een blok aan het been bij elke coöperatie. Door de crisis heen werd Brummelkamp bevestigd in zijn afgescheiden overtuiging en des te sterker aan de afgescheiden kerken verbonden. Hij bleef een man, die altijd ver het eigen kamp uitliep in de richting van andersdenkenden. Maar hij had nu geleerd het recht en de roeping tot afscheiding daaraan niet weer ondergeschikt te maken.

De boeiende geschiedenis van het Christelijk Gereformeerd Seminarie maakte duidelijk, dat het onmogelijk was om in een samenwerkingsverband op een zo aangelegen punt als de theologische opleiding de kerk in het midden te laten. Men kon ondanks Wormsers gereformeerde-gezindte-visioen geen eenheid manifesteren, waar ze niet werkelijk bestond. Het geschil over de Afscheiding was en is in het zoeken naar kerkelijke eenheid geen bijzaak, maar hoofdzaak.

14. Docent in Kampen

De synode van de afgescheiden kerken, die in juni 1854 in Zwolle vergaderde, voltrok, zoals we zagen in hoofdstuk 12, de definitieve hereniging tussen de 'Geldersen' en de 'synodalen'. Toen eenmaal die beslissing gevallen was, kwam de baan vrij voor het uitvoeren van een al sinds 1846 bestaand plan: de vestiging van een gemeenschappelijke Theologische School. De synode besloot die School in Kampen op te richten. Ze benoemde vier docenten: Van Velzen, De Haan, Brummelkamp en Hel. de Cock. Sinds 1854 is Brummelkamps docentschap aan de Theologische School zijn belangrijkste taak geweest. Daar leidde hij samen met zijn collega's enkele honderden jonge predikanten op. Daar had hij een positie, waarin hij zijn gaven in dienst kon stellen van heel de afgescheiden kerkgemeenschap. In dit hoofdstuk willen we Brummelkamps werk als docent en zijn functioneren in de kring van studenten en docenten nader schetsen.[1.]

14.1. De Theologische School

Op zondag 29 oktober 1854 nam Brummelkamp afscheid van de gemeente in Arnhem. In de daarop volgende week reisde de familie in een grote tentwagen, getrokken door drie paarden, over de Veluwe naar Kampen. Daar nam Brummelkamp zijn intrek in een groot huis aan de Nieuwe Markt, op de hoek van de Burgwal. Het hoekvertrek in het sousterrain, met uitgang op de Burgwal - vroeger als postkantoor in gebruik geweest - werd ingericht als collegekamer.[2.]

Kampen was in verschillende opzichten een minder aantrekkelijke stad: wel vrij groot - 13.000 inwoners - maar stil en nogal in zichzelf gekeerd. Er was een afgescheiden gemeente van ongeveer 300 leden; haar kerkgebouw stond in de Hofstraat. Brummelkamp stond daar dikwijls op de preekstoel, want volgens afspraak verzorgden de docenten tevens de Kamper gemeente, tot 1864 toe.[3.]

Op 6 december 1854 vond de opening van de Theologische School plaats. De Moen en Van Velzen waren daarbij de voornaamste sprekers. De School

1. *HandSyn* 1854 blz. 38-39, 44-45, 48-49, 51-60, 70 en 72. Algemene literatuur over de geschiedenis van de Theologische School is genoemd in noot 8 bij hoofdstuk 1. Zie over het archief van de Theologische School het overzicht in bijlage 1. Nogmaals vermelden we hier het ontbreken van de notulen van de vergaderingen van docenten in de periode december 1857 tot maart 1871.
2. *Arnhemse Courant* van 1 november 1854. *Baz.* 2/15. *Levensbeschr.* 431, 435-436. In het genoemde huis woonde de familie tot 1861. Grote colleges werden in de eerste jaren gehouden in de voorkamer van de pastorie van Hel. de Cock, HCur 2/3-5-1855 art. 49.
3. *Levensbeschr.* 433-435. Over de Kamper gemeente uitvoerig in Wesseling, *Afscheiding Overijssel* I 11-48.

begon met ongeveer 40 studenten. Onder hen waren er die zich nog niet hadden afgescheiden; meestal deden zij die stap naderhand wel. Er was onder de studenten een enorme variatie in leeftijd en vooropleiding. Het eerste werk was de classificatie van de studiosi. Daarna werd een series lectionum opgesteld en werden de taken verdeeld.

Brummelkamp moest nu dagelijks samenwerken met De Cock, De Haan en Van Velzen. Hun officiële titel was 'Leeraar' of 'Docent aan de Theologische School'. In de praktijk werden ze 'dominee' genoemd, behalve De Haan, die men, aansluitend bij de Groninger praktijk, met 'Professor' bleef aanspreken. Ieder had zijn eigen achtergrond en karakter, ook zijn eigen 'ligging' in de kerkelijke stromingen van die tijd.[4.]

De curatoren hadden besloten dat er voor hen geen kledingvoorschrift zou bestaan. Men wilde geen nieuwe ambtsgewaad-kwestie! De Haan en Brummelkamp hadden uit Groningen en Arnhem elk een aantal studenten meegebracht. De groep uit Arnhem was ongeveer 20 man sterk en vormde dus bijna de helft van de School-bevolking. Naast hen en de ex-Groningers vormden de ex-studenten van W.A. Kok en J. Bavinck uit Hoogeveen een derde groep. Dit in allerlei opzichten sterk gevarieerde aantal discipelen moest nu tot een werkbaar geheel worden samengevoegd en worden opgeleid tot kandidaat in de theologie. De studie werd opgezet in een litterarische en een theologische afdeling. Voor elk van beide afsluitende examens gold een studieduur van minstens drie jaar.[5.]

In de periode 1855-1869 studeerden per jaar gemiddeld acht kandidaten af. Het grootste probleem in de opleiding was, dat de studenten in korte tijd zich

4. Over de oprichting van de school en de benoemingen: *HandSyn* 1854 blz. 38-39, 44-45, 48-60. Brummelkamp nam zijn benoeming aan per brief van 19-7-1854. Over de opening en de docenten zie de hierboven in noot 1 genoemde literatuur. Over De Haan en Van Velzen: zie de opgave in noot 1 bij hoofdstuk 1. Over HeldC: *BWPGN* II 156-158 en *De Haas* I 80-83. Vgl. over de aanspreektitel: *HandSyn* 1875 art. 73. NDoc 8-12, 28-12-1854. PAL a ouders 25-12-1854. Van Velzen begon pas eind januari 1855 met de lessen, PAL a ouders 29-1-1855.
5. HCur 20/21-9-1854 art. 48; 2/3-5-1855 art. 35, 37, 38, 39, 41. J.F. Bulens en 19 andere studenten aan de PVGld 23-8-1854. Series Lectionum als bijlage o.a. bij de HCur van 31-10-1855 en 1/7-10-1856. De studenten in Arnhem waren in augustus 1854 de volgende: J.F. Bulens*, R. Goris, J.J. de Visser, P. van der Sluijs, J. Verweij, W.A. Houbolt, J.P. Lauckart, W. van der Kleij, G. Bos*, W.H. de Lange, H. Stobbelaar, J. Brummelkamp, H. Weenink, W.P. de Jonge, A. Brummelkamp jr., P. Siemense*, B. Brummelkamp, J.H. Donker, H. van Lokhorst en J.H. Klomp. De studenten in Groningen bij T.F. de Haan waren in juni 1854: H.R. Busma, J. ter Borg*, B.T. Bos*, H.A. Nieboer*, F. Hulst*, F. Rederus, W. Groeneveld, W. Postmus, J.T. Bos, M.R. Brouwer, W.U. Bakker, J.H. de Vries*, O.C. Doornbos, P.R. Medema, J.S. Nuiver* en D. Eikema*. De tien met een * aangeduide personen zijn niet met hun leermeesters mee naar Kampen verhuisd; zes van hen werden in 1854, 1855 of 1856 predikant. Op 6-12-1854 werden aan de Theologische School 40 studenten ingeschreven; tot 30-9-1855 nog slechts 1 andere. Uit Hoogeveen kwamen in 1854 naar Kampen: J. Bol, W. Diemer, L. Meijering, K. Mussche, H. Renting en A. van der Vegte. Uit Groningen behalve de genoemden ook nog: S.P. Kok, P.A. Lanting, H.J. Ritzema en R. Wildeboer. Uit verschillende andere plaatsen: W.H. Bedding, B.J. van den Berg, H. Stille, W.J. Weijenberg en J. Zeebuijth.

tal van vakken moesten eigen maken. In de kerken vonden sommigen een aantal onderdelen van de opleiding, met name het onderwijs in de oude talen, overgewaardeerd. Ook kwamen er wel eens klachten, dat de studenten bij de peremptoire examens zwak werden bevonden in de exegese en de pastorale vakken. Het kandidaatsexamen aan de Theologische School werd afgenomen door de curatoren met assistentie van de docenten en vormde tevens het kerkelijk praeparatoir examen. Ook bij de litterarische examens waren de curatoren present. Regelmatig werden daar de manco's van de opleiding geconstateerd: te veel stof in te korte tijd, onvoldoende diepgang en vastheid in kennis. Buitenstaanders spraken nogal eens denigrerend over de Kamper School.[6.]

Na ongeveer 20 jaar waren de grootste problemen rond de degelijkheid van de opleiding voorbij. Men was er toen van overtuigd, dat de kandidaten van 'Kampen' niet behoefden onder te doen voor die van de rijksuniversiteiten.[7.]

In 1875 voerde men een reorganisatie door, waarbij de vakken encyclopedisch ingedeeld en evenwichtiger over de drie theologische studiejaren verdeeld werden. Deze indeling zag er als volgt uit: I. *Exegetische Theologie*: Joodse oudheden, Bijbelse geografie, Hermeneutiek, Exegese, Isagogiek, Kritiek. II. *Historische Theologie*: Bijbelse geschiedenis, Kerkgeschiedenis, Dogma-geschiedenis. III. *Systematische Theologie*: Natuurlijke godgeleerdheid, Inleiding in de godgeleerdheid, Godgeleerdheid, Christelijke zedekunde. IV. *Praktische Theologie*: Symboliek, Homiletiek, Catechetiek, Liturgiek, Kerkregering, Pastoraal. Aan dit overzicht is te zien, in welke context Brummelkamp de hem toevertrouwde vakken heeft gedoceerd.[8.]

6. In zijn oratie *De roeping der Theologische School* uit 1867 vermeldt Brummelkamp, dat de School tot dan toe ongeveer 100 predikanten had opgeleid. HCur 2/3-5-1855 art. 39; 18/22-7-1865 art. 47. *HandSyn* 1875 bijlage VII, blz. 79. H.J. Koenen logeerde eind juli/begin augustus 1856 een paar dagen in Kampen en bracht bezoeken aan Brummelkamp en enkele andere docenten. Hij schreef in zijn 'Autobiografie' (309): 'Ik vond aan dat Seminarium eenige vooruitgang ten goede, ofschoon er nog bij velen groote bekrompenheid en eenzijdigheid heerschte, en de hulpmiddelen voor de studie steeds uiterst gebrekkig waren. Het boek van Juffr. Buurt werd nog altoos voor het onderwijs der Redeneerkunde gebruikt, en verder alles naar gelang daarvan'. Koenen schonk vervolgens aan de School een aantal studieboeken. AB a HJK 21-8, 29-8, ?-9-1856. De Utrechtse uitgever H.H. Kemink oordeelde tamelijk positief over de Kamper School, gunstiger dan over het Schotse Seminarie, HHK a GvP 8-6-1856.
7. A.V. (Amicus Veritatis, ps. van ds. W. Diemer) in de *Wekstem* van 9 september 1871. Het oordeel van H. Bavinck over de theologische wetenschap bij de afgescheidenen: *De Vrije Kerk* 8 (1882) 97-106, m.n. 98. Al vroeg in de geschiedenis van de School was er overigens bij sommige studenten de wens om in het buitenland te studeren. Zo ging S. Evenhuis daarvoor in 1859 naar Bonn. PAL a ouders 12-5-1859.
8. HCur 23/24-3, 13/17-7-1875. *HandSyn* 1875 art. 58. In 1883 werd op een aantal punten opnieuw een reorganisatie doorgevoerd. HCur 10/20-7-1883.

14.2. Brummelkamps vakken

In de ruim 33 jaren van zijn werk als docent aan de Theologische School heeft Brummelkamp zowel aan de litterarische als aan de theologische Studenten les gegeven. Van de litterarische vakken nam hij een deel van het onderwijs in Grieks, Latijn, Nederlands, Vaderlandse Geschiedenis en Klassieke Oudheden voor zijn rekening. Op het terrein van de theologie lag zijn taak vooral in drie sectoren: de bijbelwetenschappen, de ambtelijke vakken en de filosofie.

Wat het eerste betreft: Brummelkamp doceerde de beide exegeses, Oude en Nieuwe Testament, gedurende meer dan 20 jaar, tot aan de komst van M. Noordtzij in 1875. Bovendien gaf hij de vakken Tekstkritiek en Inleiding in de Heilige Schrift (ook wel Isagogiek genoemd) eveneens tot 1875. Ook gaf hij een uur cursorisch Hebreeuws voor gevorderden. Van de ambtelijke vakken gaf Brummelkamp de colleges in Pastoraal en Catechetiek. De derde sector van zijn werk werd gevormd door de colleges in de Logica en Logische Analyse, de Encyclopaedie en Methodologie, de Geschiedenis der Godsdiensten en de Geschiedenis der Philosophie en Metaphysica. Daarnaast verzorgde Brummelkamp al de jaren van zijn docentschap de lessen in de Recitatie, inclusief declamatie en improvisatie, die de studenten tijdens hun litterarische studie moesten volgen. Ook had hij evenals de andere docenten zijn aandeel in de zogenaamde ‘Krans’ waar litterarische studenten een opstel en theologische een preekvoorstel moesten leveren, dat vervolgens gekritiseerd werd.

Een eerste verlichting van Brummelkamps vakkenpakket kwam er door de benoeming van A. Steketee als docent in de litterarische afdeling in 1872. Drie jaar later belastte de synode Brummelkamp met de redactie van *De Bazuin* en nam de nieuw benoemde M. Noordtzij de bibliologische vakken van hem over. In 1882 was er ter synode een voorstel om aan Van Velzen en Brummelkamp eershalve emeritaat aan te bieden. De synode beschouwde hen echter nog niet als uitgediend en besloot in overleg met hen tot een vermindering van te doceren vakken. Zij benoemde H. Bavinck, L. Lindeboom en D.K. Wielenga als nieuwe docenten. In de theologische afdeling behield Brummelkamp toen alleen nog de vakken Catechetiek en Pastoraal; in de litter arische de Recitatie.[9.]

14.3. De exegese

Brummelkamps werkwijze als docent sloot aan bij wat we reeds uit zijn Arnhemse periode noteerden. De exegese gaf hij altijd in de vorm van een werkcollege. Samen met de studenten raadpleegde hij de commentaren, stelde hen vragen en bouwde zo samen met hen de exegese op, zonder die in een diktaat vast te leggen. Voorzover is na te gaan lag bij hem de nadruk op de exegese van het Nieuwe Testament.[10.]

9. *HandSyn* 1872 art. 50-54. *HandSyn* 1875 art. 63. *HandSyn* 1882 art. 169.
10. *Levensbeschr.* 444-445. Vgl. de situatie in Brummelkamps eigen studietijd in Leiden, waar men geen docent voor de exegese van het Oude Testament had.

Het kan niet anders of Brummelkamps exegese-colleges moeten van niet geringe betekenis zijn geweest voor hen die in de jaren 1854-1875 in Kampen studeerden. Zij leerden van hem om nauwkeurig en zelfstandig te exegetiseren. Nauwkeurig, omdat aan de hand van woordenboek en grammatica de tekst zorgvuldig werd vertaald; bovendien, omdat Schrift met Schrift en commentaar met commentaar vergeleken werd. Zelfstandig, omdat Brummelkamp zijn leerlingen zelf liet zoeken naar de juiste uitleg, en ook, omdat hij de man niet was om zich in de exegese te laten hinderen door dogmatische schema's of traditionele vooroordelen. Brummelkamp was een vijand van een gewrongen en quasi-diepzinnige uitleg; hij zocht altijd naar de 'gezonde zin' van de woorden: lees wat er staat en versta wat je leest. Bovendien bracht hij zijn studenten achter de theologie van de 17e en 18e eeuw terug bij de bronnen van de reformatorische exegese: Calvijn en de Statenvertalers. In en vanuit de Nadere Reformatie was de aandacht vooral op de dogmatiek gericht geweest. De meeste boeken van 'oude schrijvers', die in afgescheiden kringen gelezen werden, waren dogmatisch-systematisch van aard. De preken die erin voorkwamen hingen dikwijls een hele geloofsleer aan één Schriftgedeelte op, zodat de eenvoudige betekenis ervan vertroebeld werd.[11.]

Aan de Theologische School in Kampen kreeg de exegese weer de zelfstandige en primaire plaats die haar toekwam. De eerste vraag voor de nieuwe generatie gereformeerde theologen werd steeds meer: Wat zegt de Schrift? Dat Brummelkamp in zijn exegese gebruik kon maken van gezaghebbende figuren als Calvijn en de Statenvertalers was een gunstige omstandigheid. Daarmee werd het veel gemakkelijker kritisch in te gaan op verkeerde visies uit later tijd, die tot dan toe altijd het predikaat 'gereformeerd' hadden gekregen. De exegese kon corrigerend inwerken op scholastieke en subjectivistische trekken in de onder veel afgescheidenen gangbare theologie. Terwijl in de dogmatiek aan de Theologische School in de eerste tien jaar nog J. à Marck en Ae. Francken overheersten, bestond er in de exegese van het begin af aansluiting bij de 16e eeuwse gereformeerde theologie. Dit is voor de afgescheiden kerken van grote betekenis geweest.[12.]

Er is nog een ander element dat zeker niet ongenoemd mag blijven. De exegese in Kampen gebeurde in het vaste geloof, dat de Bijbel Gods geïnspireerde Woord is. Brummelkamp en zijn leerlingen hadden geen enkele behoefte aan het versnijden van de Schrift in meer en minder betrouwbare gedeelten. Zij hadden geen behoefte om eigen ideeën in de tekst te 'hineininterpretieren'. Hun houding was er een van gelovig en gehoorzaam luiste-

11. T. Brienen, 'Afscheiding en Nadere Reformatie' in: M. Drayer en W. van 't Spijker ed., *In trouw gescheiden* (Kampen 1984) 103-120. T. Brienen, 'De invloed van de Nadere Reformatie op de afscheiding', *DNR* 10 (1986) 16-24. J. van der Haar, 'Welke geschriften van de oudvaders lazen de afgescheidenen?', *DNR* 8 (1984), 61-66. H. Imminkhuizen, 'De bibliografie van 19de-eeuwse drukken uit de Nadere Reformatie', *DNR* 10 (1986) 25-30. H. Imminkhuizen, *De Nadere Reformatie. Primaire bibliografie van 19de eeuwse uitgaven* (Rotterdam 1985). P.L. Schram, 'De Nadere Reformatie in de negentiende eeuw', *DNR* 10 (1986) 2-9. J. van der Haar, *Schatkamer van de gereformeerde theologie in Nederland (c. 1600 - c. 1800). Bibliografisch onderzoek* (Veenendaal 1987).
12. Zie voor Aeg. Francken: *BWPGN* III 102-106. Voor. J. à Marck: *NNBW* IX 648-650. Zie nader over de verschillende richtingen hoofdstuk 15.

ren naar wat de Here in zijn Woord te zeggen had. Bij hen was geen plaats voor een rationalistisch kritiseren en ontmythologiseren van de Bijbel. Zij exegetiseerden wat zij verstonden en wat ze verstaan hadden was voor hen het laatste woord.

Vanuit deze instelling brachten zij het evangelie aan hun gemeenten. Hun preken waren op degelijke exegese gegrond en meer tekstgebonden dan lange tijd het geval was geweest. In plaats van een geleerd scholastisch betoog over de tekst of een aan de tekst opgehangen complete dogmatiek ontving de gemeente weer een gezonde bijbelse preek. Daarvan geven gepubliceerde preken en ook bijbelverklaringen als van J.H. Donner, L. Lindeboom en J. van Andel getuigenis. Dit is onder Gods zegen voor geen gering deel aan Brummelkamps exegetisch onderwijs te danken geweest.[13.]

14.4. De tekstkritiek

In 1859 begon Brummelkamp een nieuw vak te doceren, onder de naam 'Tekstkritiek', later 'Inleiding op het Oude en Nieuwe Testament'. Hij zag de noodzaak om de studenten te wapenen tegen de opkomende moderne bijbelbestrijding. Daarin verklaarde men bijbelboeken of gedeelten ervan voor onecht en historisch onbetrouwbaar. In de zomer van 1859 stelde Brummelkamp voor dit vak een diktaat op. Hij liet zich voornamelijk leiden door een bekroonde prijs-verhandeling van de apologeet J.I. Doedes uit 1844. Later besprak hij ook de historisch-kritische opvattingen van A. Kuenen op zijn colleges. Zo introduceerde hij zijn studenten op een terrein, waar in die jaren voor het oog van heel christelijk Nederland een felle strijd gestreden werd om de betrouwbaarheid van de Bijbel. Van deze colleges - waar

13. Zie voor de genoemde predikanten en hun exegetische publikaties: *NNBW* X 20-21; *BWPGN* II 535-537 en VI 56-61. *De Haas* I 14-16, 90-93 en II 218-221. Voorbeelden van het preekwerk in de *Stuivers preeken, tot bevordering van christelijke kennis en christelijk leven* door Chr. Afg. Geref. predikanten. Bij L.J.E. van den Bor in Amsterdam verscheen hiervan een tweede jaargang in 1867. Deze bevatte preken van zowel oudleerlingen van Brummelkamp als van De Haan. Wellicht is dit dezelfde serie als die in *De Bazuin* 13/47 werd aangekondigd onder de titel 'Stuiverspredikatiën'. Het eerste nummer hiervan zou uitkomen in januari 1866 o.r.v. L.J. Hulst bij Wildervanck, boekhandelaar te Coevorden. Eerder al verscheen bij H.J. Gelderman in Meppel een serie *Maandelijksche leerredenen* onder redactie van K.J. van Goor; hiervan kwamen waarschijnlijk minstens twee jaargangen uit in de jaren 1847-1849. In het *Verslag* van de Chr. Afgesch. synode van 1851 is op blz. 41-42 sprake van leerredenen, die door Th. de With werden uitgegeven, zelfs met een Bijblad. In *De Stem* van 29-01-1857 wordt de verschijning van een serie *Maandelijksche leerredenen* bij P. Groenendijk te Amsterdam aangekondigd en in *De Bazuin* 13/48 eenzelfde serie (met een Bijblad) bij Van Schenk Brill in Doesburg (in 14/36 is zelfs sprake van een 6e jaargang). Een nader onderzoek naar het gepubliceerde preekwerk uit afgescheiden kringen is door mij niet ingesteld, maar zou m.i. zeker de moeite waard zijn. Verschillende hier genoemde gegevens heb ik te danken aan ds. H. Bouma te Assen.

Brummelkamp voor het eerst een diktaat gaf - zijn ons geen verslagen bekend. In grote lijnen kan echter wel duidelijk zijn, welke positie hij innam.[14.]

Volgens Brummelkamp moest men niet schromen om de echtheid en geloofwaardigheid van de Heilige Schrift te onderzoeken. De kritiek niet verzuimen. Geen struisvogel-politiek! Men kan de stormen van ongeloof en half geloof niet ontgaan, maar die stormen doen de boom des te vaster wortelen. Daarom is het juist goed om naar Tübingen, naar Renan en Colenso en naar de produkten van Groningen, Utrecht en Leiden te kijken. Het verblijdende ervan mag men dankbaar aannemen, het dreigende en onrustbarende biddend onderzoeken en alles zo diep mogelijk peilen.[15.]

14.5. De pastorale vakken

Over de inhoud van Brummelkamps colleges in Catechetiek en Pastoraal zijn we slecht geïnformeerd. In 1854 had hij een predikantservaring van 20 jaar. Maar op welke wijze hij deze ervaring met wetenschappelijke bezinning verbond, is niet te achterhalen. In december 1878 hield hij bij de overdracht van het rectoraat een rede over de catechese, maar ook die is niet bewaard gebleven. Verspreide notities in de notulen van docenten en curatoren doen vermoeden, dat de colleges in die vakken niet tot de beste en meest bezochte hebben behoord. Vanaf 1877 was J.J. van Oosterzee's *Praktische Theologie* het handboek.[16.]

Verder was het reciteer-college een specialiteit van Brummelkamp. Hij gebruikte er het boekje van J.M. Schrant, *Regelen betreffende de voordragt.* Gedurende heel de litterarische studie waren deze colleges verplicht. Er werd aan stem, mimiek, houding en gebaar een voor huidige begrippen onvoorstelbare aandacht besteed. Daarbij dient wel te worden aangetekend, dat veel studenten in enkele jaren tijds ook een compleet beschavingsproces moesten doormaken. Vooral in de eerste fase van de School is het recitatie-college daarin een nuttig instrument geweest. Brummelkamp leerde de studenten verstaanbaar, natuurlijk en vrijmoedig spreken.[17.]

Behalve de recitatie was er ook nog de ‘Krans’, die een spits had naar de pastorale praktijk toe. Brummelkamp zette in de eerste jaren in Kampen de Arnhemse traditie voort om die op vrijdagavond bij hem thuis te houden.

14. *Levensbeschr.* 481. Over J.I. Doedes: *BLGNP* II 169-172 en over A. Kuenen: *BWPGN* V 296-315. In een tijdschrift als *De Vrije Kerk* (1875-1898) zijn verschillende voorbeelden te vinden, hoe leerlingen van ‘Kampen’ zich met tekstkritische en historisch-kritische kwesties bezighielden. Zie ook C. Trimp, ‘Honderd jaar kritiek te Kampen’ in: *Almanak van het corpus studiosorum in Academia Campensi ‘Fides Quadrat Intellectum’ 1961-1963* (Amsterdam z.j. (1963)) 196-222.
15. *De roeping der Theologische School* 23.
16. De rede in 1878 volgens een notitie van H. Bavinck in zijn dagboekje bij 19-12-1878. NDoc 15-3, 22-3, 11-10-1877. HCur 11/21-7-1882 art. 32, 43. HCur 8/17-7-1884 art. 43. Over J.J. v. Oosterzee: *BLGNP* II 351-356.
17. Over J.M. Schrant: *NNBW* IX 1003-1005. Het door Brummelkamp gebruikte exemplaar in Arch. Th. Sch. IX, 50 met veel aantekeningen van de gebruiker. *Levensbeschr.* 445-446.

Vooral de oud-Arnhemmers kwamen daar. In een enigszins huiselijke sfeer werd er telkens door een van de 'litteraturen' een opstel geleverd en door een van de 'theologen' een preekvoorstel. De werkstukken werden kritisch besproken en er was ruimte voor gedachtenwisseling. Van Velzen en De Cock ontvingen beurtelings de overige studenten op soortgelijke wijze. Na de onderlinge twisten van 1859 en 1860 werden de verschillende kransjes op last van de curatoren gecombineerd tot één samenkomst voor de hele schoolgemeenschap. Bovendien werd in de woensdagavondkerkdienst van de Kampergemeente jarenlang een preek geleverd door een student; de bespreking vond daarna in besloten kring plaats onder leiding van de docenten.[18.]

De vormende invloed van deze avonden op de studenten staat wel vast, maar kan bij gebrek aan materiaal niet nader geadstrueerd worden. Het geheel overziende kunnen we concluderen, dat in de toerusting voor de pastorale praktijk Brummelkamps betekenis het grootst geweest is in de recitatie-colleges en in de kransavonden. Dat zal voornamelijk effekt hebben gehad voor de prediking. Van Velzen gaf wel de theoretische homiletiek, maar in de praktische preekoefeningen hadden de docenten elk hun eigen aandeel en invloed.

14.6. De filosofie en haar verhouding tot de theologie

Brummelkamp was vele jaren verantwoordelijk voor de filosofische scholing van de studenten. Hij deed dit werk met veel plezier. Welke stof hij met zijn leerlingen behandelde en op welke manier, is niet te achterhalen. Wel heeft hij zich in een oratie in 1867 uitgesproken over de verhouding van theologie en filosofie. Hij bond zijn hoorders op het hart, goed tussen die beide te onderscheiden en zich vooral niet van het theologisch terrein te laten afbrengen. De theologie is niet de dienstmaagd van de filosofie. Maar omgekeerd is ook de filosofie niet de dienstmaagd van de theologie. Beide hebben eigen terrein en eigen taak. Voor een theoloog is filosofische studie niet te versmaden. Met belangstelling kan men de pogingen gadeslaan van de filosofie om de waarheid te vinden. Daarin wordt de grote aanleg van de mens en zijn dorst naar waarheid zichtbaar. Zo had Brummelkamp zelf van bijvoorbeeld Van Heusdes socratische school ongelooflijk veel geleerd. Maar nooit kan de filosofie een kenbron van de waarheid worden. Alle waarheidsvragen blijven tenslotte in de filosofie onopgelost. Wil ze toch kenbron van de waarheid zijn, dan is ze niet ware, maar zogenáámde filosofie. Dan geldt van haar het woord uit 1 Kor. 1: de wereld heeft door haar wijsheid God niet gekend. Zulke filosofie vindt haar laatste vraagbaak immers in zichzelf, in hetgeen de mens aannemelijk of mogelijk acht. De theologie daarentegen heeft haar laatste vraagbaak in Gods openbaring en nooit in de mens. Alle filosofie, die een alternatieve waarheid en wereldbeschouwing verkondigt, wordt daarom door Brummelkamp afgewezen.[19.]

18. NDoc passim. *Levensbeschr.* 445.
19. *De roeping der Theologische School* m.n. 24. AB a HJK 21-8-1856.

In zijn oratie laat Brummelkamp uitvoerig zien, hoe bij modernen als J.H. Scholten en J.C. Zaalberg de filosofie en de eigen wereldbeschouwing de theologie zijn gaan overheersen en stukbreken. Zij zijn met vele anderen overgeleverd aan de dwaasheid en verblinding van hun eigen denken en God kwijtgeraakt. J.H. Scholten heeft zelf erkend, dat door de jaren heen de wijzigingen in zijn wereldbeschouwing ook geleid hebben tot veranderingen in zijn theologie. Wat zal hij over een paar jaar zeggen? En wat zeggen de moderne heren al niet over elkaar? Er komt een eindeloos aantal 'theologieën', variërend naar de wisselende visies van de ontwerpers.[20.]

Brummelkamp wijst ook de consequenties daarvan aan. Richt men zich naar het denken van de mens, dan blijft er krachtens een onverbiddelijke logica niets anders over dan 'positieve filosofie' en 'onafhankelijke moraal'. De positieve filosofie neemt de plaats van de leer der waarheid in. Ze geeft wel een eredienst, maar zonder God, Verlosser, Bijbel, opstanding en eeuwig leven. In feite is ze identiek met de eredienst der rede, die in Parijs in de jaren 1793-1794 werd ingevoerd. De onafhankelijke moraal moet de plaats van de heiligmaking innemen, in feite los van alle godsdienst en filosofie. Zij vindt haar enige grond in het bewustzijn van de mens aangaande zijn waarde en die van zijn medemensen. Daaruit leidt hij alle rechten van hemzelf en alle plichten tegenover anderen af. De zeden worden verder afhankelijk gemaakt van elke eeuw, ras, klimaat en andere omstandigheden. Voor een spreken over zonde en schuld, deugd en ondeugd is hier geen plaats meer. Heel de objectieve zedewet, door God gegeven, vervalt. Het goeddunken van de mens wordt zijn hoogste wetgever. Ten diepste is dit het zondig streven uit het paradijs: 'Gij zult als God zijn'.[21.]

Brummelkamp wil zich daartegenover aansluiten bij de oude waarschuwing tegen alle 'valselijk genaamde wetenschap' en 'ijdele philosophie'. Het is de roeping van de gereformeerden, ook aan de Kamper School, te blijven bij wat hun geleerd is, wetende van wie ze het geleerd hebben. Zo kunnen ze dienstbaar zijn aan het nederwerpen van alle hoogte, die zich verheft tegen de kennis van God en het gevangen leiden van alle gedachten tot de gehoorzaamheid van Christus. Het moderne materialisme meent, dat nuttig zijn de maatschappij meer geeft dan abstracte begrippen over onzienlijke dingen. Dat klinkt liefelijk. Maar juist de verloochening van die zogenaamde abstracte begrippen bracht verwoesting over de wereld. En juist het evangelie brengt tot naastenliefde. De waarheid maakt waarlijk vrij. Zo kwam het grote zendingswerk op gang. De apostelen hebben hun leven gewijd aan het behoud van de wereld. Dat hebben zelfs geen Plato en Seneca ooit beproefd. De boom van de valse wetenschap kan geen goede vruchten voortbrengen. Griekse wijsgeren noch Europese humanisten hebben de wereld verbeterd. Heil is voor haar alleen te verwachten door de prediking van het kruis van Christus, de rechtvaardiging door het geloof en de heiligmaking, zonder welke niemand God zal zien.[22.]

20. *De roeping der Theologische School* 26-28. Zie over de moderne theologie verder hoofdstuk 18.
21. a.w. 29-32.
22. a.w. 32-36.

Uit het bovenstaande blijkt, dat Brummelkamp zijn studenten wapende tegen alle filosofie, die buiten haar grenzen trad en die de theologie verwoestte. Daarmee hielp hij de achtergronden en vooronderstellingen ontmaskeren van de historisch-kritische exegese en de empirisch-materialistische dogmatiek.

14.7. Positie en taak van de Theologische School

Brummelkamp heeft zich in zijn rectorale oratie van 1867 uitvoerig bezig gehouden met de positie en taak van de Kamper School. Voor hem was de vreze des HEREN het begin van alle wetenschap. Theologie beoefenen vraagt geloof en gebed. Zoals Luther al zei: 'goed gebeden is half gestudeerd'. Alle bekwaamheid is immers uit God. Wie het verwachten van het menselijk denkvermogen, komen beschaamd uit. Ze winnen er niets mee. Kijk maar naar Opzoomer en A. Pierson. Maar geloven en bidden is voor de Kamper studenten niet genoeg. Augustinus zei al: per fidem ad intellectum, door geloven tot begrijpen. In Christus is er verzoening tussen weten en geloven. Dan is er ook vlijtige studie nodig. Ora et labora. Graven, graven en nog eens graven. Brummelkamp roept zijn studenten op de Bijbel te lezen, alsof hij met het bloed van Christus geschreven ware. Gods stem mogen zij daarin horen. Hij wil, dat zij tot de diepste betekenis trachten door te dringen.[23.]

Het christelijk erfgoed wordt niet door een bloot overnemen, maar slechts door ijverige arbeid het onze. Daarom moet men niet het oude aannemen of verwerpen omdat het oud of het nieuwe omdat het nieuw is. Men moet ook niet zweren bij Calvijn 'evenmin als wij iets zouden gelooven, omdat het in onze Belijdenis staat'. Eén is immers onze Meester, namelijk Christus. Brummelkamp wijst verder op de noodzaak van confrontatie met het historisch-kritisch bijbelonderzoek. Laat de studenten er kennis van nemen en erop ingaan. Zo zal de School dienstbaar zijn aan de waarheid en de dienst van God en aan het behoud van mensen.[24.]

Uit Brummelkamps positie- en taakbepaling voor de Theologische School blijkt, dat men in Kampen heus wel, in tegenstelling tot wat vaak beweerd wordt, een open oog had voor de ontwikkelingen in de moderne theologie. Brummelkamp zag het zeker als taak van de gereformeerde theologen om naar de mate van hun gaven en mogelijkheden daarvan op de hoogte te zijn en zich ermee te confronteren. Hij zag evenwel in deze zo sterk door de filosofie beheerste theologiebeoefening geen positieve betekenis en geen bruikbare elementen voor het eigen theologisch bezig zijn. Hij beschouwde haar integendeel als onvruchtbaar en zelfs zielsverwoestend. Daarom vond hij haar geen immanente kritiek of gedetailleerde beschrijving waard, maar concentreerde hij zich op haar hoofdlijnen en wees haar af op enkele fundamentele principes. Overigens ontbrak het de Kamper theologen ook aan tijd, energie en ten dele aan capaciteiten om een uitvoerige confrontatie met de moderne theologie aan te gaan.

23. a.w. 17-18.
24. a.w. 21-23.

14.8. Omgang met en invloed op de studenten

De kring van docenten en studenten in Kampen vormde een overzichtelijke, hechte en gesloten gemeenschap. Bij de afgelegen ligging van Kampen en de beperkte reismogelijkheden waren de 60 tot 80 studenten voornamelijk op elkaar en de Kamper gemeenschap aangewezen. In schoolverband was er een dagelijkse omgang met elkaar. Brummelkamp gaf zowel in de litterarische als in de theologische afdeling les en leerde zo alle studenten goed kennen. Uit verschillende getuigenissen van oud-leerlingen is bekend, hoe nauw zij zich aan de docenten verbonden voelden. Het waren hun geestelijke 'vaders', aan wie ze veel te danken hadden en voor wie ze groot respect, soms zelfs diepe verering voelden. De docenten hadden ten aanzien van de studenten en hun eventuele gezinnen ook een pastorale taak, vooral in de eerste tien jaren. Bij allerlei bijzondere omstandigheden, in ernstige ziekte, bij financiële nood, bij onderlinge conflicten of openbaar wordende zonden, waren de docenten met hun pastorale zorg paraat. Een mooi voorbeeld daarvan is Brummelkamps pastoraat bij het ziekbed en sterfbed van student H.J. Ritzema in 1859. Elke morgen voor college ging hij bij hem op bezoek, las uit Gods Woord, bad met hem en hielp hem in zijn strijd om volle verzekerdheid des geloofs.[25.]

De docenten hadden vooral ten aanzien van de jongere studenten ook een opvoedende taak. Het studentenleven met z'n inspanning en ontspanning stond volledig onder hun toezicht. Ze waren altijd goed geïnformeerd over wat er zich onder de jongens afspeelde. Dikwijls kwam wangedrag in de docentenvergadering ter sprake. Dan ging het over gedwongen huwelijken, ongeoorloofde verhoudingen, verlovingen met hervormde meisjes, schulden maken, drankgebruik of kaartspelen, en ook wel eens over zo maar wat baldadigheden. De jongelieden werden nauwgezet onder de tucht gehouden. Geen docentenvergaderingen duurden langer dan die over dergelijke kwesties. Als regel nam Brummelkamp het in de behandeling daarvan zeer nauw, zonder tot wetticisme te vervallen. Wanneer het over op zichzelf wel te verdedigen feiten ging, stond het geen aanstoot geven aan anderen bij hem voorop.[26.]

Vanaf ongeveer 1870 kwam er een toenemende openheid voor invloeden van buiten het eigen milieu. Er groeide een nieuwe generatie op, die niet meer in beslag genomen werd door de strijd om het primaire zowel economische als kerkelijke bestaan. Daarmee begonnen wereldmijdende en wettische tendenzen te vervagen en kwam er belangstelling voor culturele vormen en produkten van buiten eigen kring: komediespel, concertbezoek en het lezen van moderne romans. Ook deden zich conflicten voor over het meedoen aan 'wereldse' feesten en het laten optreden van niet-gereformeerde sprekers.

25. Brummelkamp gaf na het overlijden van Ritzema een van diens preken uit onder de titel: *De kennis der geloovigen* (Kampen 1860) en schreef daarbij een woord vooraf, III-VI. PAL a ouders 17-10, 25-10, 24-11-1859.
26. NDoc 17-12-1872, 11-11-1875, ?-6-1878, 27-4, 18-10-1883, passim in 1882, 1883 en 1885, 24-3-1887. NKR Kampen 1-3, 15-3, 5-4, 14-11-1867.

Soms was er duidelijk sprake van wangedrag. In 1879 leidde dit zelfs tot een rigoureuze ingreep van de docenten in het studentencorps.[27.]

Bij andere gelegenheden konden de studenten echter rekenen op de steun van hun docenten. Zo kwam er in 1882 een brief binnen van een broeder uit Coevorden, die zeer verontrust was over wat hij gehoord had over muziek maken en komediespel door studenten. Brummelkamp concipieerde een uitvoerig antwoord. Hij geeft toe, dat de wereld alles ontheiligt en in het slijk der zonde wikkelt. In concerten en schouwtonelen wordt door haar de zonde verheerlijkt en de mens verafgood. Maar dat is voor Gods volk geen reden om alle ontvangen krachten, gaven en middelen maar niet meer te gebruiken. Brummelkamp citeert Da Costa: 'Gij wetenschappen en gij kunsten! Gij krachten, machten, gaven, gunsten, Door d' Adem Gods in ons verwekt, Weg met de dienst der heiligschennis! Gij hoort den Goël toe, wiens kennis Eerlang het aardrijk overdekt.' Bij de studenten-avonden gaat het om het positief gebruik van de van God ontvangen gaven. De docenten zijn er bij aanwezig en er wordt begonnen en geëindigd met gebed. Ondanks zijn verdediging had Brummelkamp intussen wel begrip voor de bezwaren. Daarom wilde hij de brief uit Coevorden aan de studenten voorlezen en de nadruk leggen op de vermaning van Paulus inzake het kwetsen van de broeder, die 'zwak' is.[28.]

Over het optreden van niet-gereformeerde sprekers waren de docenten zelf het onderling niet altijd eens. Zo had Brummelkamp ernstige bezwaren tegen het bijwonen van een literaire spreekbeurt van de rooms-katholieke politicus Schaepman. De ruimheid die hij zich in zijn eigen contacten veroorloofde, was voor de studenten niet altijd van toepassing. Bovendien was er voor hem met een 'ultramontaan' als Schaepman geen enkele verwantschap of gespreksbasis.[29.]

Brummelkamps opstelling in al dergelijke kwesties was vrij consistent. Typerend was voor hem de gewetensvolle overweging van eigen gedrag en dat van anderen: men moest alles biddend en dankend kunnen doen. Ook zou hij niet gemakkelijk iets doen, waar medechristenen aanstoot aan namen. Meer dan eens heeft hij als enige een knieval gedaan en schuld beleden, wanneer hij door iets dat naar zijn overtuiging wel geoorloofd was, anderen ergernis had gegeven. Ook benadrukte hij dikwijls de gemeenschappelijke schuld van

27. NDoc 27-6-1879. Over de problemen in 1879: H.U. Bouwman, 'Geschiedkundig overzicht van het bestaan van het studentencorps "Fides Quaerit Intellectum" van 1863-1879' in: *Almanak van het studentencorps 'Fides Quaerit Intellectum' 1925* (z.p., z.j. (Kampen 1925)) 215-228. Idem in *Almanak van het studentencorps 'Fides Quaerit Intellectum' 1926* (z.p., z.j. (Kampen 1926)) 151-153. Verder A. Komjathy, 'Proeve tot Entmythologisierung van de oergeschiedenis van ons corpus studiosorum' in: *Lustrum-almanak van het studentencorps 'Fides Quaerit Intellectum' 1954* (Kampen z.j. (1954)) 94-101. Men dient deze achtergrond mede in rekening te brengen bij de taxatie van het ontslag van docent A. Steketee in 1882. Zie over dit ontslag: P. Hoekstra, F. Postma en J. Veenhof, *Het nachtelijk ontslag. Waarom de Kamper Docent A. Steketee in 1882 moest gaan. Een gedocumenteerd verslag* (Delft 1983).
28. AB a broeder in Coevorden ?-2-1882 (concept)
29. NDoc 6-2, 10-2, 10-3-1885. Vgl. over andere sprekers NDoc 29-10, 19-11, 11-12-1885, 21-1-1886.

gemeente of schoolkring, wanneer er ernstige zonden aan het licht kwamen.

De invloed, die van Brummelkamp op de studenten uitging, is niet exact te registreren, maar hij is zeker niet gering geweest. H. Bavinck heeft gezegd, dat De Cock op hen de grootste invloed had. Na hem zal dan zeker Brummelkamp komen, die met zijn innige vroomheid, zijn blijmoedig christendom en nauwgezette levenswandel een onuitwisbare indruk op vele generaties studenten heeft gemaakt.[30.]

14.9. Publikaties voor en na 1854

Brummelkamp heeft buiten zijn journalistieke werk voor *De Bazuin* betrekkelijk weinig gepubliceerd. Hij gaf slechts een tiental kleinere brochures in het licht, waarvan hij zelf de auteur was. Het waren stuk voor stuk gelegenheidsgeschriften. In geen ervan besprak hij systematisch een theologisch thema. De oratie uit 1867 komt daar nog het dichtst bij. Hij ging daarin tamelijk uitvoerig in op de relatie van filosofie en theologie. Maar voor het overige werden zijn geschriften gestempeld door de actuele kerkelijke behoeften en probleemstellingen, door discussie en polemiek. Brummelkamp was geen man van systematisch betoog, maar van levendig gesprek! Dat stempel droegen ook zijn artikelen, recensies en een enkele 'Open Brief' in *De Reformatie*, het *Jaarboekje voor de Christelijke Gereformeerde Kerk*, *De Vrije Kerk*, *De Stem*, de *Wekstem* en *Stemmen voor Waarheid en Vrede.*

Wat hierboven van Brummelkamps zelfstandige publikaties gezegd is, geldt in nog sterkere mate van de tien geschriften, die hij samen met anderen schreef en uitgaf. Het meest oorspronkelijke ervan was ongetwijfeld het boekje *Landverhuizing* uit 1846. In originaliteit van denkbeelden, in klemmendheid van betoog en in verstrekkend effekt was het ongetwijfeld het belangrijkste van alle geschriften, die op naam van Brummelkamp staan.

Verder schreef Brummelkamp voor een zevental boeken en geschriften op verzoek een inleidend woord. Bovendien verzorgde hij in de jaren 1856 tot 1862 samen met De Haan, Van Velzen en De Cock uitgaven van de Heidelbergse Catechismus, de Dordtse Leerregels, het Kort Begrip en een catechisatieboekje van Hellenbroek. Zo werd vanuit Kampen nog eens nadrukkelijk op de klassieke gereformeerde confessionele en catechetische geschriften de aandacht gevestigd. Het was van bijzondere betekenis, dat de docenten samen deze edities voor hun rekening namen, juist in een periode, waarin er veel onderlinge spanningen en conflicten waren.

Onder Brummelkamps toezicht werd Calvijns commentaar op de eerste drie evangeliën vertaald en uitgegeven in de jaren 1866 tot 1874. Calvijns exegese stond bij hem zeer hoog aangeschreven. De uitgave had mede een aktueelkerkelijke betekenis. Brummelkamp hoopte, dat de verspreiding ervan zou bijdragen 'tot bevordering eener gezonde opvatting van vele Schriftuurplaatsen, die thans jammerlijk misbruikt worden ter bevordering eener ziekelijke en onbijbelsche richting, die men wel Gereformeerd waant, maar die eigenlijk bij de geestdrijvers tehuis behoort'. Brummelkamp was met

30. Veenhof, *Prediking en uitverkiezing* 238-245. W. de Graaf, *Monument* 61-62. *Ter nagedachtenis aan 'Vader Brummelkamp'* (Kampen 1888) 24-56.

deze Calvijn-uitgave een pionier. Helaas moest hij het laten bij de evangeliën-harmonie. De belangstelling was behoorlijk, maar toch niet voldoende. Pas vanaf zijn sterfjaar kreeg het werk een voortzetting en zagen andere delen het licht. Brummelkamp droeg zijn Calvijn-editie op aan Groen van Prinsterer als eerbewijs aan de grote christen-staatsman, om wat hij voor Brummelkamp persoonlijk en voor de afgescheidenen in het algemeen in woord en geschrift betekend had.[31.]

Brummelkamp werkte tenslotte ook mee aan verschillende Bijbel-edities, eerst in samenwerking met De Cock en Van Velzen in 1865 en 1869, en later alleen in de jaren 1882 tot 1885. Door deze uitgaven van de Statenbijbel met de kanttekeningen werd de Bijbel, met een gezonde gereformeerde exegese in de marge op grote schaal onder de mensen gebracht.[32.]

Door de uitgaven van Bijbel, belijdenisgeschriften en Calvijns commentaar heeft Brummelkamp samen met zijn collega's aan de kerk in Nederland en daarbuiten belangrijke diensten bewezen. Het toegankelijk maken van het confessionele en exegetische erfgoed was zeker zo belangrijk als het publiceren van eigen geschriften. In dit opzicht heeft Brummelkamp visie getoond en waardevolle basisvoorwaarden helpen scheppen voor een herleving van de gereformeerde theologie. Het werk werd vanuit een zeer geïsoleerde positie gedaan, in een tijd, dat er van een gereformeerde herleving in de Hervormde Kerk nog nauwelijks sprake was. Het was stimulerend en richtinggevend en heeft zijn uitwerking niet gemist.[33.]

31. AB a GvP (circulaire) ?-2-1866 bij de toezending van de eerste aflevering. AB a AMCvAvW ?-2-1866. PJEvS a GvP 24-4-1871. De voortzetting van de Calvijn-editie door verschillende vertalers bij de uitgevers D. Donner (Leiden), J.H. Kok en G.Ph. Zalsman (Kampen). Een tweede druk van de onder toezicht van Brummelkamp uitgegeven delen verscheen in 1895-1897 bij Zalsman. Verdediging tegen kritiek in *Baz.* 23/13.
32. Een dossier met stukken over de Bijbel-editie van 1882-1885 in het Arch. Th. Sch. IX, 51.
33. Zie voor een nadere verantwoording van de hier genoemde publikaties de bibliografie in bijlage 3.

15. Brummelkamp en de richtingsverschillen aan de Theologische School en in de Christelijke Afgescheidene Gereformeerde Kerk

De eerste periode van samenwerking aan de Theologische School ging met veel strubbelingen gepaard. In de jaren 1840 tot 1854 hadden de conflicten tussen Brummelkamp en de andere afgescheidenen zich aanvankelijk toegespitst op de kwesties van kerkorde, kerkverband en ambtsgewaad. Naderhand was ook de visie op de Afscheiding in geding. De dogmatische accentverschillen waren wel regelmatig ter sprake gekomen, maar in de scheuring tussen 'Geldersen' en 'synodalen' niet de hoofdzaak geweest. Toen echter sinds december 1854 de docenten en studenten samen met de Kamper kerkeraad en gemeente en met de curatoren één leef- en werkgemeenschap moesten gaan vormen, laaiden al spoedig juist de dogmatische discussies hoog op, zowel in Kampen zelf als in de kerkelijke pers en een aantal kerkelijke vergaderingen. In veel opzichten voltrok zich hier een herhaling van het conflict van 1837-1838. Alle betrokkenen, docenten, studenten en predikanten, hadden zich van harte gebonden aan de Heilige Schrift en de gereformeerde confessie. Maar er waren verschillen in accent en in formulering van de gereformeerde leer, die regelmatig tot wrijvingen aanleiding gaven. De afgescheiden kerken beleefden daardoor in de jaren 1854-1857 opnieuw een hevige crisis. De synode van 1857 wist een redelijke pacificatie te bewerken, maar er volgde nog een tiental jaren van telkens weer opkomende spanningen en conflicten. Brummelkamp was daar nauw bij betrokken. Vaak bracht men met name tegen hem en zijn leerlingen ernstige aanklachten van onrechtzinnigheid in.

In dit hoofdstuk zal het gaan over de crisis van de eerste jaren na 1854 en over de incidenten en aanklachten in de jaren daarna, die het gevolg waren van de richtingsverschillen en waarin ook Brummelkamp gemengd werd.

15.1. De conflicten in de jaren 1854-1857

Al direkt na de opening van de Theologische School op 6 december 1854 waren er wederzijdse irritaties tussen De Haan en Brummelkamp, de beide docenten, die al jarenlang in de opleiding hadden gearbeid en elk hun eigen groep studenten hadden meegebracht. Bij het eerste onderzoek, dat de docenten instelden naar de vorderingen van de studenten, om hen in jaargroepen te kunnen indelen, ergerde het De Haan, dat Brummelkamp van zijn eigen leerlingen zo'n hoge dunk had, terwijl hij die uit Groningen en Drenthe 'zocht in verwarring en beschaming te brengen'. Bovendien propageerde Brummelkamp, dat vooral de studenten uit het noorden veel bij hem aan huis moesten komen, zodat ze van hem en zijn vrouw wat fatsoen en bescha-

ving konden leren. Daarmee irriteerde hij opnieuw De Haan en ook een aantal studenten, die daarom soms van zijn lessen wegbleven.[1]

Maar er waren ook dogmatische fricties. De studenten van de richting van De Haan raakten in de exegese-colleges van Brummelkamp met hem in conflict over de uitleg van Joh. 3:16. Volgens Brummelkamp en zijn aanhangers kon men uit die tekst niet de bijzondere genade voor de uitverkorenen bewijzen. Zijn opponenten meenden, dat dit tendeerde naar een algemene verzoeningsleer. Volgens hen kende Gods Woord op alle plaatsen, dus ook in Joh. 3:16, alleen een bijzondere genade. Drie weken lang was men over deze tekst doende. Ook De Haan werd erin betrokken. Wanneer de studenten van de les bij Brummelkamp binnenkwamen in De Haans collegekamer, waren ze opgewonden en verstoord. De oud-Groningers wilden Brummelkamps colleges niet meer bijwonen. De Haan probeerde hen tot bedaren te brengen, maar spoorde hen tegelijk aan, de waarheid met hand en tand te blijven verdedigen. Hij gaf zelf het goede voorbeeld door bij de eerstvolgende gelegenheid in Kampen over Joh. 3:16 te preken, uiteraard in een aan Brummelkamps exegese tegengestelde zin. Dit wekte weer ongenoegen bij Brummelkamps aanhangers. De eerstvolgende keer, dat De Haan preekte, liepen enkele studenten onder het voorgebed weg en gingen naar de Lutherse kerk.[2] Ook bij de preekcolleges openbaarden zich de verschillende richtingen. Wat de een goed vond, keurde de ander af. Dikwijls stonden Brummelkamp en Van Velzen in de beoordeling tegenover elkaar. Van Velzen stond echter niet zonder meer aan De Haans kant en kritiseerde bijvoorbeeld fel de ontledende preekwijze van een van diens leerlingen. Verder had De Haan van zijn kant weer bezwaar tegen de reciteer-colleges, die Brummelkamp en De Cock samen gaven. Men bad en dankte er wel, maar de gereciteerde stukken waren niet allemaal godsdienstig en rechtzinnig. Er waren ook stukken met een werelds geloof bij, ja zelfs prullen en grappen, die leidden tot gelach en ijdelheid. Een aantal oudere en 'gemoedelijke' studenten uit de school van De Haan had daar moeite mee en voelde zich in het geweten daarmee besmet. Brummelkamp en De Cock beweerden echter, dat ze zich wat vrijer moesten leren bewegen en niet zo oudachtig en stijf![3]

Er waren nog andere irritaties. De oud-Arnhemmers bezochten de dogmatiek-colleges van De Haan niet geregeld. Zijn manier van dogmatiseren was hun vreemd. Ze hadden veel kritiek op het leerboek van Aegidius Francken. Ze noemden het 'een prulleboek, van eenen ouden en versleten stempel'. De Haan merkte, dat ze geen rechtzinnige opvattingen hadden inzake de

1. Zie voor beschrijvingen van de problemen in de jaren na 1854 de in de noten 6 en 7 van hoofdstuk 1 genoemde publikaties van H. Bouwman (artikelen in *De Bazuin*), G.M. den Hartogh (artikelen in *GTT*), E. Smilde en C. Veenhof; verder de publikaties over de geschiedenis van de Theologische School. Vgl. voor de dogmatische aspekten van de conflicten ook de in de noten 1 en 2 bij hoofdstuk 5 genoemde literatuur. Uit Graafland, *Van Calvijn tot Barth* speciaal 265-273. Zie over de Groninger studenten noot 5 bij ons hoofdstuk 14.
2. TFdH a Cur ?-10-1859.
3. Aldus de weergave van De Haan in de vorige noot genoemde brief en in een brief aan de Docenten van 17-12-1857. Zie over de homiletische opvattingen van Van Velzen: C. Trimp, 'S. van Velzen als prediker en homileet' in: *Afscheiding-Wederkeer* 223-241.

aangeboren of ingeschapen Godskennis, het werkverbond, de bijzondere genade, het vierderlei geloof en de tweeërlei roeping. Toen enkelen van hen in het voorjaar van 1856 bij de kerkeraad attesten voor het examen aanvroegen, liet De Haan hen door de ouderlingen aan de tand voelen over de punten, waarin ze van onrechtzinnigheid werden verdacht.[4.]

Intussen was ook de prediking van de docenten een onderwerp van discussie en onenigheid in de Kamper gemeente en onder de studenten. Vooral over Brummelkamps preken kwamen er klachten. Een deel van de studenten en de andere gemeenteleden vond, dat hij 'tegen hart en gemoed' preekte. Hij verdeelde zijn teksten niet genoeg en zette de daarin opgesloten waarheden niet genoeg uiteen naar Gods Woord of 'uit en op gronden der rede'. Zijn toepassing was ook niet goed: hij differentieerde niet tussen onbekeerden, aanvankelijk ontdekten en aanvankelijk bekeerden en verzekerden. Hij overtuigde zijn hoorders niet eerst van de zonde, om hen daarna overeenkomstig Joh. 16:7-11 de Christus aan te raden en aan te bieden, maar preekte een 'opgedrongen geloof', zonder echte ontdekking van de zonden uit de wet van God, een bekering zonder voorkomende genade.[5.]

Er waren echter in de gemeente ook andere geluiden. Sommigen vonden ook De Cock maar een 'dorre prediker'. Voorzover we kunnen nagaan, stond die wat zijn preekwijze betreft, tussen Van Velzen en Brummelkamp in en moeten we zijn critici onder de besliste aanhangers van De Haan zoeken. De Haan vertegenwoordigde in zijn preken de conservatieve stroming, die het sterkst was beïnvloed door de Nadere Reformatie. Er was in de gemeente een groep, die zich door de preken van De Haan volkomen bevredigd voelde en die wel wilde, dat aan Brummelkamp het preken in Kampen niet meer werd toegestaan. Aan de andere kant was er ook een stroming, die beslist voor Brummelkamp en tegen De Haan koos. De voorhanden gegevens leiden tot de voorzichtige conclusie, dat de aanhang van Brummelkamp in de periode 1854-1860 groeide en die van De Haan kleiner werd.[6.]

In het voorgaande schetsten we de ontwikkelingen in Kampen in de eerste anderhalf jaar van het bestaan van de Theologische School. Intussen deed er zich ook in wijdere kring een serie incidenten voor, waarbij telkens in meerdere of mindere mate met een beschuldigende vinger in Brummelkamps richting gewezen werd. F.A. Kok liet in *De Stem* van 30 november 1854 een alarmkreet horen. Hij wist te melden, dat in de kerken proponenten waren toegelaten, die beweerden, dat er geen ingeschapen kennis van God in de mens was; die ontkenden, dat Ps. 2:7 een bewijsplaats voor de eeuwige generatie van de Zoon was; die de inwendige roeping loochenden; die alle leden van de 'uitwendige kerk' wilden beschouwen als ware gelovigen; en

4. TFdH a Cur ?-10-1859. De NKR Kampen vermelden niets over dit onderzoek. PAL a ouders 29-1-1855 was van mening, dat de verschillen tussen Arnhemmers en Groningers niet zo veel te betekenen hadden.
5. TFdH a KR Kampen ?-9-1859 ('Apologia'). TFdH a Cur ?-10-1859. NKR Kampen 1-3, 29-3 en 23-4-1855.
6. TFdH a KR Kampen ?-9-1859. Zie over kritiek op de prediking van De Cock de belangrijke brief van SvV a HeldC 24-10-1851. NKR Kampen 23-9 en 25-10-1858. Volgens NKR Kampen 15-3-1855 liepen drie oud-Arnhemse studenten onder het voorgebed weg uit de kerk, toen ze zagen, dat De Haan zou preken.

die de belijdenisgeschriften alleen voorwaardelijk hadden willen ondertekenen. Kok ontleende zijn beschuldigingen aan wat hij op 25 oktober 1854 had gehoord op de provinciale vergadering in Arnhem, waar J.F. Bulens was geëxamineerd. Gelijktijdig met het schrijven van zijn artikel voor *De Stem* lichtte hij ook de provinciale vergadering van Zuid-Holland in. Zij vond er gerede aanleiding in om haar deelneming in de Theologische School nog een tijdlang op te schorten. Men wilde geen verantwoordelijkheid dragen voor het onderwijs van suspecte figuren als Brummelkamp, die immers Bulens' leermeester was geweest.[7.]

Op initiatief van docent De Haan kwam de zaak in februari 1855 ook in de Drentse provinciale vergadering ter sprake. Daar vond men, dat de curatoren moesten onderzoeken, in hoeverre Brummelkamp een voorwaardelijke ondertekening van de confessie acceptabel achtte. De andere door Kok genoemde punten liet men kennelijk liggen. De curatoren kwamen in mei 1855 bijeen. Zij onderzochten de zaak en bevonden, dat er van voorwaardelijke ondertekening bij de 'Geldersen' geen sprake was geweest. De geruchten daarover waren veroorzaakt door uitlatingen van Bulens en J.H. Donner, die met hun ondertekening niet geacht wilden worden in te stemmen met een gangbare opvatting van artikel 36 NGB, alsof de overheid verplicht was 'om andersdenkenden ten langen leste met kerker en moordschavot te straffen, indien zij zich niet kunnen conformeeren met de *meening* der overheid'. De curatoren lieten de andere grieven van Kok buiten beschouwing.[8.]

Over de beschuldigingen van Kok werd over en weer in de pers en in kerkelijke vergaderingen veel gesproken. Zuidhollandse deputaten waren voor een nadere bespreking op 1 augustus 1855 in Arnhem ter provinciale vergadering. Brummelkamp en Van Velzen waren er als leden van de Synodale Commissie ook aanwezig. De Zuidhollandse deputaten deden onderzoek naar de bij het examen van Bulens gesignaleerde onzuiverheid in de leer. De Gelderse broeders citeerden en verklaarden wat destijds door Bulens gezegd was. De Zuidhollanders waren hiermee niet tevreden. Om aan alle discussies een eind te maken legde de Gelderse vergadering tenslotte op voorstel van Van Velzen een schriftelijke verklaring over de punten in kwestie af. Deze kwam op het volgende neer. 1. Dat de ingeschapen kennis van God 'alleen zoowat een denkbeeld zou zijn' is volstrekt niet beweerd en nimmer het gevoelen geweest. Volkomen geloven de 'Geldersen' wat Paulus zegt in Rom. 2:14 en 15, dat het werk der wet geschreven staat in de harten der heidenen. De 'natuurbron' leert niet 'schier niets, of o! zoo weinig', maar 'zeer veel, o zoo veel' van God, namelijk 'Zijne eeuwige kracht en Goddelijkheid' volgens Rom. 1:19-21 en artikel 2 NGB. 2. Hoewel wat de naam

7. *De Stem* 30-11-1854. NPVGld 25-10-1854. NPVZHoll 21/22-11-1854. PVZHoll a Cur 21-11-1854. Over de afzijdigheid van Zuid-Holland ook al in *HandSyn* 1854 blz. 39, 44-45. De classis Gorinchem bracht schriftelijke bezwaren in tegen de a.s. opening van de Theologische School op 6-12-1854 (HCur 2/3-5-1855 art. 8). Over J.F. Bulens: *De Haas* I 67-69. Over de bezwaren in Zuid-Holland ook Smits, *Afscheiding* VII 88-99. In de classis Leiden was H. Joffers aktief tegen de vereniging met de 'Geldersen' en de benoeming van Brummelkamp aan de Theologische School. NCL Leiden 1-8, 5-10-1854.
8. NPVDr 27-2-1855. NPVZHoll 22/23-5-1855. HCur 2/3-5-1855 art. 9, 14. DJvdW a Doc 8-2-1855. Doc a DJvdW 13-2-1855. NDoc 29-1-1855.

betreft onze formulieren niet spreken van een werkverbond, wordt in genen dele getwijfeld aan de zaak zelve, waarvan gesproken wordt in artikel 14 NGB, zondag 3 HC en in de Schrift in Rom. 5 en andere plaatsen. 3. Inzake de beschouwing van de gemeente stemmen de 'Geldersen' volkomen in met zondag 21 HC en de artikelen 27-29 NGB. De hypocrieten, die in de kerk onder de goeden vermengd zijn, worden gerekend niet van de kerk te zijn, hoewel zij naar het lichaam in haar zijn. 4. Met de Dordtse leerregels achten de 'Geldersen' een inwendige of krachtdadige roeping tot zaligheid nodig. De Schrift leert immers, dat niemand tot Christus kan komen, tenzij de Vader hem trekke. Een inwendige roeping tot het predikambt in verband met de inwendige roeping tot zaligheid wordt aanvaard overeenkomstig 1 Tim. 3:1, artikel 31 NGB en de eerste vraag uit het bevestigingsformulier. 5. De formulieren van eenheid zijn in Gelderland onvoorwaardelijk getekend en dit behoort ook steeds te geschieden.

In deze formuleringen tekende zich dezelfde lijn af als in eerdere pacificatie-formules: men trok zich terug op de bewoordingen van Schrift en belijdenis en liet verder ruimte voor een verschillende uitwerking.[9.]

In Zuid-Holland vergaderde vervolgens de provinciale vergadering op 9-11 oktober 1855. Daar was men in meerderheid niet tevreden met de Gelderse verklaring. De 'grieven tegen Gelderland' bleven bestaan. In verband daarmee vroeg nog een andere kwestie de aandacht. In de vorige provinciale vergadering, in mei 1855, was gebleken, dat de gemeente in Barendrecht ds. W. Koopmann uit Winterswijk had beroepen. De vergadering zag in deze oud-leerling van Brummelkamp een typische exponent van de 'Gelderse' richting. Ze had daarom bepaald, dat hij niet mocht worden bevestigd dan nadat hij zich van alle verdenking gezuiverd had. Koopmann nam het beroep aan en vestigde zich in juli 1855 alvast in Barendrecht. De classis Dordrecht ging met hem aan het werk en legde hem vragen voor over de ingeschapen Godskennis, het verbond der werken, de beschouwing van de leden der gemeente, de inwendige roeping, de voorwaardelijke ondertekening van de belijdenis, de Augsburgse confessie en het ambtsgewaad. Met de antwoorden was men echter niet tevreden. Daarom kwam ook deze zaak op de provinciale vergadering van 9-11 oktober, onder presidium van ds. H. Joffers, aan de orde. Koopmann kreeg een- en andermaal gelegenheid om zich nader te verklaren, maar het besluit was uiteindelijk, dat hij wegens gebleken onrechtzinnigheid niet mocht worden bevestigd. Hij moest maar teruggaan naar Gelderland.[10.]

De Gelderse kerken traden nu bemiddelend op en belegden op 21 november 1855 een buitengewone provinciale vergadering. Koopmann werd er ondervraagd over zijn visie op de erfzonde, de toerekening van Adams schuld, het voor toelating tot het avondmaal vereiste geloof en het onderscheid tussen

9. *De Stem* 30-11, 7-12 en 28-12-1854, 6-1, 11-1 en 1-2-1855. *Baz.* 24-11-1854, 9-2-1855. NPVFr 15/16-11-1854, 3/4-4-1855. NPVOv 7-3-1855. NPVZld 9-1, 2-4-1856. PVZHoll a PVGld 22-5-1855. NPVGld 1/2-8-1855. NCL Leiden 2-1-1855. NKR Kampen 1-3 en 23-4-1855.
10. NPVZHoll 22/23-5, 9/11-10-1855. Smits, *Afscheiding* II 230-234. W. Koopmann a AB 3-7-1855. Over Koopmann: *De Haas* I 168. Over H. Joffers: *De Haas* I 146-147 en Smits, *Afscheiding* VII 381.

zichtbare en onzichtbare kerk. Over zijn nieuwe verklaringen was men tevreden en men stuurde ze naar Zuid-Holland met de mededeling, dat men erop rekende, dat de bevestiging nu kon doorgaan. Inderdaad werkte de classis nu mee en vond de bevestiging op 24 februari 1856 plaats. De provinciale vergadering berustte daarin, maar bleef haar verdenking tegen de 'Geldersen' houden.[11.]

Tegen de achtergrond van de boven geschetste troebelen in en buiten de direkte Kamper kring vergaderden in mei 1856 de curatoren om examen af te nemen. Zij stuitten daarbij op onbestemdheden en duisterheden in de dogmatiek bij vele examinandi. Ze besloten het examen op te schorten en in oktober voort te zetten. In september 1856 vroegen acht studenten aan de kerkeraad, waarvan in die jaren ook alle docenten lid waren, om een attest voor het nieuwe examen. De kerkeraad ondervroeg hen over 'eenige waarheden'. Zij verklaarden toen niet te weten, dat ze in enig belangrijk stuk zouden verschillen van schrijvers als Brakel en Francken. Een van hen, H. Stobbelaar, een ex-Arnhemmer, maakte echter desgevraagd bezwaar tegen de formulering van het verbond der werken bij de genoemde oude schrijvers. Het leverde hem een aantekening op zijn attest op. Hij werd bij het examen in oktober afgewezen. De curatoren bevonden hem nog te onbestemd in onder meer het dogma van de toerekening van Adams val. De bevindingen bij de examens waren uiteraard niet geschikt om het vertrouwen in de rechtzinnigheid van Brummelkamp en de 'Geldersen' te versterken.[12.]

Kort na de curatorenvergadering deed zich een nieuw incident voor. Dit keer ging het over een fragment van een verhandeling van E. Erskine over de geloofsverzekerdheid, dat door C.G. de Moen in *De Bazuin* van 10 oktober 1856 was geplaatst. Het bevatte een waarschuwing tegen lijdelijkheid en een opwekking om in gehoorzaamheid aan Gods bevel te geloven in Christus. Erskines conclusie was: 'Laat ons dan (...) gelooven, zoo goed wij kunnen; en wanneer wij zulks doen, schoon de daad in het eerst maar natuurlijk is, nogthans komt de beloofde, de verworvene genade zelve in het oefenen daarvan, en maakt die tot een bovennatuurlijke daad des geloofs'. De predikanten Th. de With en F.A. Kok en ook anderen klommen in de pen. Zij vonden, dat het stuk tendeerde in remonstrantse en pelagiaanse richting. De Moen verdedigde Erskine en betoogde, dat het zuiver gereformeerd was om het bevel des geloofs te prediken. Daarover ontwikkelde zich in de laatste maanden van 1856 en de eerste van 1857 een polemiek, vooral tussen *De Bazuin* en *De Stem.* Scribenten als F.A. Kok, De With en Joffers reageerden zeer fel en sloegen groot alarm.[13.]

11. NPVGld 21-11-1855. NPVZHoll 25/27-6-1856. *De Trompet van 's-Gravenhage geblazen in staat en kerk* (o.r.v. H. Joffers) van 10-1-1856.
12. HCur 21/24-1856 art. 16-18, 35, 36, 40. De examinandi waren: R. Goris, J.J. de Visser, J.P. Lauckart, H. Stobbelaar en W. van der Kleij. NKR Kampen 4-9, 18-9-1856. HCur 1/7-1856 art. 63, 79, 88. In de oktober-vergadering was ook een klacht van F.A. Kok ter tafel n.a.v. een opmerking van Brummelkamp in *De Bazuin* over de verhouding van kerk en staat, HCur 1/7-10-1856 art. 13, 100. PAL a ouders 26-5-1855, 7-10-1856.
13. *Baz.* 10-10, 14-11, 28-11-1856. *De Stem* 29-1, 5-2, 26-2, 19-3, 26-3, 2-4-1857. WAK a Doc 21-10-1856. JvA a Doc 22-12-1856. FAK a CGdM 14-10-1856. CGdM a HJ 22-4-1857. HJ a CGdM 28-4-1857, 1-5-1857. Over Th. de With: *De Haas* I 294-295. Over de hele discussie vooral Veenhof, *Prediking en Uitverkiezing.* Over E. Erskine: P.H. van Harten, *De prediking van Ebenezer en Ralph Erskine. Evangelieverkondiging in het spanningsveld van verkiezing en belofte* ('s-Gravenhage 1986). Van De Moen zelf zijn twee gepubliceerde preken bekend: C.G. de Moen, *Leerrede over het nut en voordeel der Godzaligheid, tegenover het schadelijke*

In het voorjaar van 1857 heerste er dus in de kerken een gespannen sfeer. Geruchtmakend werd vooral het optreden van H. Joffers. Hij liet op 1 januari 1857 het eerste nummer verschijnen van zijn militante blad *De Wachterstem.* Daarin opende hij een offensief tegen de 'Gelderse' richting in een allegorische beschrijving van de geschiedenis sinds 1816. Voor goede verstaanders sprak hij duidelijke taal: hij betreurde de hereniging met de 'Geldersen'. Zij brachten vreemde leringen in de kerk, met arminiaanse en pelagiaanse tendenzen. Zij bestreden het werkverbond en artikel 36 NGB en waren veel te vriendelijk tegen niet-afgescheidenen. De allegorie eindigde met een fanatieke oproep tegen deze 'neven', deze ontspoorde leden van de oude gereformeerde familie:

> Waakt en drijft de neven uit,
> Eer het onkruid verder spruit!
> Waakt en drijft de neven uit,
> Eer de onrust hooger ruit!
> Waakt en drijft de neven uit,
> Eer de twistgeest sterker muit!
> Waakt en drijft de neven uit,
> Eer Gods geest met werken sluit!
> Waakt en drijft de neven uit,
> Eer men de waarheid buiten sluit!
> Waakt en drijft de neven uit,
> Eer gij zijt geheel hun buit!
> Waakt en drijft de neven uit,
> Eer gij wordt eens ketters bruid!
> Waakt en drijft *die* neven uit,
> Dat is mijn doel en mijn besluit!

Er was met Joffers een factie in de kerk, die beslist een breuk met Brummelkamp en zijn geestverwanten wilde.[14.]

Nog in diezelfde maand laaide ook in Kampen het vuur van de onenigheid weer hoog op. In de gewone 'weekbeurt' van woensdagavond 28 januari

en nadeelige der wereldliefde en het bejag naar aardsche schatten en rijkdommen. Naar 1 Tim. VI:6-10 (Amsterdam 1845); idem, *Leerrede over de zending van Gods Zoon in de wereld beschouwd als het heerlijkste Geschenk van Gods liefde, tot heil van verlorene zondaren; naar Joh. III:17, 18* (Amsterdam 1845).

14. *De Wachterstem* 1-1-1857. Het blad verscheen wekelijks onder redaktie van F.A. Kok en H. Joffers. Het was een voortzetting van *De Herderstem* van F.A. Kok en *De Trompet van 's-Gravenhage* van H. Joffers en maakte slechts een jaargang vol. Zie voor gegevens over deze en dergelijke bladen: J. van Gelderen, 'Periodieken uit de kring der afgescheidenen van 1834', *Documentatieblad voor de nederlandse kerkgeschiedenis van de negentiende eeuw* nr. 2 (oktober 1977) 57-69. PAL a ouders 20-4, 19-5-1857.

1857 hield student J. Verweij, een ex-Arnhemmer, voor docenten, studenten, kerkeraad en gemeenteleden een preekvoorstel over 1 Petr. 2:7a. Enkele ouderlingen vonden de preek onrechtzinnig en weigerden de predicator openlijk de broederhand. Onder een deel van de studenten en van de gemeente wekte dit veel verontwaardiging. De onrust werd nog groter, toen De Haan op zondag 1 februari op verzoek van de bezwaarde ouderlingen over dezelfde tekst preekte. Van verschillende studenten kwam de klacht, dat ze niet meer voor de gemeente durfden optreden als ze het risico liepen om reeds wegens de gebreken van een studentenpreek verdacht te worden gemaakt.[15.]

In aanwezigheid van de vier docenten werd de kwestie in de kerkeraadsvergaderingen van februari en maart 1857 besproken. De preek van Verweij werd nog eens voorgelezen. De meningen waren verdeeld. Van Velzen vond er niet zozeer onrechtzinnigheid in. Wel miste hij de bijzondere voldoening van Christus en wees hij op uitdrukkingen, waarmee een aanhanger van de algemene verzoening kon instemmen. Daardoor gaf de preek aanleiding tot verdenking. Brummelkamp meende, dat er geen gereformeerde stelling in ontbrak. De Haan en De Cock hadden wel kritiek, maar vonden geen reden voor kerkelijke maatregelen. De kritische ouderlingen bleven bij hun oordeel. De dierbaarheid van Christus was in de preek niet aangetoond. Het slot was remonstrants en onbijbels. Er straalde geen leerstellig beginsel in door.[16.] Intussen riep een andere affaire nieuwe irritaties op. Een deel van de studenten was ontevreden over de diakonale zorg in Kampen en sommigen lieten daarom in de kerk demonstratief het kollektezakje voorbij gaan. De Haan en vooral Brummelkamp steunden hen in hun oppositie en werkten mee aan de oprichting van een algemene kas voor behoeftige alumni. Een en ander leidde zelfs tot censuur over enkele studenten en een wegblijven van de familie Brummelkamp van het avondmaal.[17.]

In de curatorenvergadering van 6-10 mei 1857 kwamen alle problemen op tafel. De kwestie van de diakonie-kollekten en de alternatieve kas werd kort en krachtig opgelost. De curatoren kregen er een ‘hoogst ongunstigen indruk’ van. Op hun advies werd de kas ontbonden.[18.]

Moeilijker lag het met de tweeërlei richting, die het curatorium in de kerk signaleerde en die zich ook aan de School openbaarde. Men sprak uitvoerig met de docenten en kam tot de conclusie: in het wezen van de leer is er geen verschil. Maar wel meenden de curatoren, dat de richting van Brummelkamp een schadelijke uitwerking had gehad op sommige studenten. Behalve aan dogmatische zwakheid en onbestemdheid dachten ze daarbij ook aan de ‘onkerkelijke richting’ die hij openbaarde in sympathie-betuigingen aan gemeenten en personen, die buiten en tegenover de Afscheiding stonden. Zij vroegen aan de synode, die binnenkort bijeen zou komen, of de problemen

15. NDoc 31-7-1857.
16. NKR Kampen 5-2, 19-2, 5-3, 19-3, 26/27-3-1857. J. Verweij werd in 1859 predikant en ging in 1868 over naar de Ned. Herv. Kerk, *De Haas* II 350. HWeenink a Rector 5-2-1857. JVerweij a docenten 5-2-1857.
17. Ook de kerkvisitatoren van de classis werden hierin gemengd. NKR Kampen 26/27-3, 2-4, 16-4, 30-4, 9-5, 14-5, 17-7-1857.
18. HCur 6/10-5-1857 art. 40, 56, 64, 82.

niet konden worden opgelost door bepalingen zoals de Walcherse Artikelen uit 1693. Om de eenheid te bevorderen gaven zij de docenten alvast het advies om de 'krans'-avonden zoveel mogelijk gemeenschappelijk te houden.[19.]

In de laatste maanden voor de synode, die op 3 juni 1857 in Leiden begon, deden zich ook in Zuid-Holland nieuwe problemen voor. De al eerder genoemde ds. W. Koopmann plaatste in *De Bazuin* van 1 februari 1857 een fragment uit de geschriften van A. Monod. Hiertegen kwamen soortgelijke protesten als eerder tegen het stuk van Erskine. De provinciale vergadering van Zuid-Holland verklaarde het voor ongereformeerd. Een commissie ging met Koopmann spreken over de leer van de algemene verzoening en bewerkte, dat hij het stuk terugnam. Daarbij bleek, dat hij ook in zijn prediking wel niet zozeer onrechtzinnig was, maar toch 'duister en ingewikkeld' en 'onbestemd'. Bovendien vond men aan hem op het stuk van de kerkregering echt 'Gelderse' gebreken: in verschillende zaken had hij 'onkerkelijk en loszinnig' gehandeld. Nog tot 1868 bleef Koopmann in leer en kerkregering een verdacht en herhaaldelijk aangevallen man.[20.]

Verder was er nog een andere kwestie. Brummelkamps oud-leerling, kandidaat J.J. de Visser nam een beroep naar 's-Gravendeel aan en werd in december 1856 door de classis Dordrecht geëxamineerd en toegelaten. Op de provinciale vergadering van april 1857 waren er echter van verschillende kanten bezwaren tegen hem ingekomen. Hij wilde niet zo preken alsof er in de gemeente nog onbekeerden waren, maar de gemeente aanspreken als gelovigen. Hij wilde ook aan kinderen beneden de dertien jaar niet het idee geven, dat ze onbekeerd waren, om hen zo niet lijdelijk te maken. Verder moest volgens hem de wet gepredikt worden 'om de menschen zoo wat de schrik op het lijf te jagen'. Tenslotte had hij bij zijn examen gezegd, dat de kinderen der gelovigen terstond bij de doop 'het geloof en den Heiligen Geest in den krachtigen zin deelachtig' werden. In het algemeen had de classis hem trouwens niet onrechtzinnig bevonden, maar wel in de dogmatische vragen 'onbestemd'. Vooral het gevoelen over de doop bracht de provinciale vergadering ertoe, met name op aandringen van Kok en Joffers, de jonge predikant te schorsen. Nadere commissoriale en classicale behandeling leidde ertoe, dat De Visser zijn uitspraak over de doop met leedwezen herriep. Hij mocht toen na enkele weken zijn ambtswerk hervatten.[21.]

Voor Zuid-Holland waren de gebeurtenissen van de laatste jaren meer dan voldoende reden om aan de synode van 1857 per instructie nadere bepalingen te vragen over de ingeschapen Godskennis, het verbond der werken, de algemene verzoening, het onderscheid tussen inwendige en uitwendige kerk

19. HCur 6/10-5-1857 art. 73, 77, 80. De tekst van de Walcherse Artikelen (1693) in: Biesterveld en Kuyper, *Kerkelijk Handboekje* 319-332.
20. *Baz.* 1-2-1857. NPVZHoll 21/22-4, 25/26-8-1857. Smits, *Afscheiding* II 234-235, 239-244. NKR Kampen 18-1, 15-2-1867. *De Wachterstem* van 5-2, 12-2, 5-3, 19-3, 26-3 en 9-4-1857.
21. NPVZHoll 21/22-4, 25-26-8-1857. A.H. Wessels a SynCie 23-4-1857. In de marge van deze brief bracht Brummelkamp de volgende notitie aan: 'Dit is het doel en mijn besluit, Werp dan toch die neven uit!'. Smits, *Afscheiding* II 180-185; vgl. over de relatie van 's-Gravendeel met de 'Geldersen' ibidem, 176-180. Over J.J. de Visser: *De Haas* I 272-273.

en de prediking van de wet. Ze vroeg verder een openlijke afkeuring van de stukken van Erskine en Monod. Bovendien klaagde ze, dat er in de persoon van De Visser een 'onregtzinnig persoon' van de Theologische School gekomen was. In bedekte bewoordingen verbond ze daaraan de eis om Brummelkamp als suspect figuur aan te pakken. In het kader van de voorbereidingen voor de synode stelden ook andere provincies instructies en voorstellen op, vooral om aan de onrust en de verdenkingen van onrechtzinnigheid een eind te maken.[22.]

15.2. Brummelkamps verdediging

Brummelkamp zelf gaf nog voor de synode een publieke verantwoording in *De Bazuin* van mei 1857, onder de titel 'Brief aan Ds. N.N.'. Hij ging in op een vraag, hem door een predikant gesteld: Waarom zich juist onder zijn leerlingen de onrechtzinnigheid in de kerk openbaarde. Brummelkamp verklaarde niet te weten, dat dit het geval was. Al twintig jaar lang - denk aan het veelbewogen jaar 1837 - was hij ervan doordrongen: 'Wanneer het er op aankomt, dan winnen wij het, dan zijn wij, dan is onze richting zuiverder en beter gereformeerd dan de Uwe'. Het bestaande verschil beschouwde hij als een verschil van richting, dat binnen de grenzen van de Gereformeerde Kerk tolerabel was. Met vertrouwen had hij ingestemd met de vereniging in 1852-1854. Voor hem stond het vast, dat bij hem en zijn leerlingen geen sprake was van afwijkingen in de leer, gemeten naar de vaste maatstaf van de gereformeerde belijdenisgeschriften.[23.]

Ter illustratie vertelde Brummelkamp, hoe hij op de synode van 1840 bij het examen van G. Wissink aan de examinatoren enkele vragen had gesteld, ontleend aan het 'Besluit' van de Dordtse Leerregels. Die predikanten hadden zich toen, met instemming van een groot deel van de vergadering, akkoord verklaard met uitspraken, waarvan Dordt juist gezegd had, dat het lasteringen waren 'welke de Gereformeerde kerken niet alleen niet erkennen, maar zelfs van ganscher harte verfoeijen'. Deze mensen legden zo sterk de nadruk op Gods allesbeheersend besluit tot verkiezing en verwerping, dat het doen van de mens in de orde des heils tot een quantité négligeable werd gemaakt. Uiteraard had dit grote invloed op het stuk van de prediking als aanbieding van de genade. Brummelkamp wilde nu, dat de kerken zouden blijven bij de herenigingsbasis van 1854: de belijdenisgeschriften. Hij hoopte dat de synode van 1857 geen eigenwillige maatstaf zou kiezen, die daar buiten lag. Hij klaagde, dat sommigen alles verketterden wat van hun opvatting maar een weinig verschilde.[24.]

22. NPVZHoll 21/22-4-1857. *HandSyn* 1857 art. 69, 96. NPVGld 4/5-3-1857. NPVZld 1-4-1857. NPVDr 7-4-1857. De lastbrieven van de provincies in het archief van de synode.
23. *Baz.* 4/17 en 18, als overdruk separaat uitgegeven onder de titel *Brief aan ds. N.N. te R. ter beantwoording der vraag: waarom zich juist onder mijne discipelen de onrechtzinnigheid in de kerk openbaart* (z.p., z.j.). De brief is op 6 mei 1857 gedateerd. Het aangehaalde daar blz. 1-2.
24. *Brief a N.N.* 2-3. Het is een interessante vraag, om welke uitspraken van Dordt het in 1840 ging. Mijns inziens komt hier het volgende in aanmerking: - dat het de uitverkorenen niet kan hinderen in hun zaligheid, hoe ze leven; - dat het de verworpenen ter zaligheid niets kan baten, of ze al goede en heilige werken doen; - dat Gods voorbeschikking ter verdoemenis is geschied zonder opzicht of aanmerking van enige zonde; en misschien ook: - dat de

Opvallend is in deze verdediging Brummelkamps verklaring, dat hij nog steeds instemt met de gevoelens van de synode van 1837. Die waren in overeenstemming met Calvijns uitleg van Luc. 15, Joh. 3:36, Joh. 2:1-2, 2 Kor. 5:18-21 en dergelijke; met wat Brakel zegt over de kerk en de doop, het leven van het geloof op de beloften en in zijn waarschuwing tegen de Piëtisten; ook met Van der Groe in zijn catechismuspreek over de kerk. De meerderheid van de afgescheidenen is echter 'hoe langer hoe meer verzakt onder de heerschappij van hetgeen toen werd bestreden, en sleurt nog steeds in dezelfde richting voort'[25.]

Brummelkamp wil het geen ketterij noemen, maar onkunde en misverstand, waarvan de duivel zich bedient om Gods werk onder de afgescheidenen te vernietigen. Wat de vaderen voor en tot op de Dordtse synode als dwalingen van geestdrijvers en wederdopers hebben bestreden, is daarna in de kerk ingeslopen 'onder den schijn van het uitnemendste punt der Gereformeerde leer'. Dat dit kon gebeuren, was het gevolg van het verzuim van de kerkelijke tucht. Waarachtige vromen konden daarin niet berusten en kwamen tot labadisme of gingen een kerkje in de kerk vormen, met alle eigenwillige en verwoestende gevolgen daarvan. Men zei tegelijk ja en nee tegen de kerk, wat wel schadelijk moest werken. Het Woord van God 'raakte achter de bank'. Allerlei meningen kwamen voor de dag en men voelde niet, hoe dikwijls men zichzelf tegensprak.[26.]

Brummelkamp illustreert dit met een voorbeeld uit de werken van Aegidius Francken. In zijn beknopte werk maakte Francken van roeping en wedergeboorte twee onderscheiden hoofdstukken. In zijn uitvoerige driedelige opus zegt hij, dat de wedergeboorte niets anders is dan de inwendige roeping. Brummelkamp was juist over het punt van de roeping herhaaldelijk aangevallen. Hij had het steeds een woordenstrijd gevonden. 'Wil men onderscheiden, dan moet men roeping en wedergeboorte onderscheiden, maar het geen men door inwendige roeping verstaat, dat is de wedergeboorte'. Men beschuldigde hem, dat hij de inwendige roeping loochende. Maar hij had niet anders gedaan dan de Dordtse Leerregels, III/IV, artikel 8-12 naspreken. Zelfs Francken, het dogmatisch leerboek van de Drentse opleiding, sprak zo.[27.]

verwerping op gelijke wijze de oorzaak is van het ongeloof als de verkiezing fontein en oorzaak is van geloof en goede werken.
Een soortgelijk voorval als dat uit 1840 vermeldt Brummelkamp van een predikant N. te Q., die bij 'eenige vrienden' instemming vond voor wat hij voorlas uit de Dordtse Leerregels, maar dat bleek als dwalingen van de remonstranten geciteerd te zijn. Hier valt m.i. te denken aan de veroordeling van de dwalingen bij hoofdstuk 5, de punten 5 en 6. In afgescheiden kring hadden sommigen ook moeite met DL I art. 17.

25. *Brief a N.N.* 3. W. à Brakel, *Redelijke Godsdienst* I (Nijkerk 1855) 545-616, 952-983, 1048-1134.
26. *Brief a N.N.* 3.
27. *Brief a N.N.* 3-4. Th. van der Groe, *Des Christens eenige troost* II (Rotterdam 1838). Zie over W. à Brakel: J. van Genderen in: Brienen e.a., *Nadere Reformatie* 165-191. Over Th. van der Groe: T. Brienen, ibidem, 277-314.

Wat is dan toch het verschil? Brummelkamp spreekt in de lijn van Dordt over de roeping, die onvoorwaardelijk tot allen komt, waar God haar doet horen. Sommigen 'verzuimen' die uit 'wereldzucht'. Anderen nemen er acht op, niet uit zichzelf, maar door Gods genade die zich in hen verheerlijkt. Alles wat God daarbij werkt, noemt de Schrift met verschillende heerlijke benamingen, onder andere die van 'wedergeboorte'. Brummelkamp wil de roeping door het evangelie niet onderscheiden in een uitwendige en een inwendige. Zijn tegenstanders spreken echter van tweeërlei roeping. Daardoor leggen zij volgens hem de schuld van het ongeloof eigenlijk op God of laten minstens voor het arglistig hart een deur in die richting open. Maar intussen steken zij steeds een beschuldigende vinger naar de 'Geldersen' uit. Volgens hen wordt in Brummelkamps voorstelling van zaken aan de zondaar enige kracht toegeschreven en de leer van onze natuurlijke onmacht verloochend. Alle benadrukken, dat in het horen en geloven van het evangelie niets uit eigen kracht of wil is, nam tot nu toe het wantrouwen niet weg. Toch vraagt Brummelkamp van zijn opponenten de erkenning dat zijn manier van spreken die van de Dordtse Leerregels, de Catechismus en de Geloofsbelijdenis is en dat de andere daarvan afwijkt.[28.]

Hoe kan het nu, dat velen menen, dat zijn leerlingen onrechtzinnig zijn? In zijn onderwijs beredeneert Brummelkamp de zaken met hen. Ze leggen 'schrift tegen schrift' en bepraten dat. Naast de Heilige Schrift komen Calvijn, Francken en anderen aan bod. Zo wordt gezocht naar wat gereformeerd is. Dit 'leidt tot dat gezegende resultaat', dat zij 'Gereformeerd worden', ook al waren ze bij het begin van hun studie overtuigde tegenstanders van Brummelkamps visie.[29.]

In zijn verantwoording spreekt Brummelkamp ook over de doop. Voor hem spreken kerkorde, belijdenisgeschriften en doopformulier allen eenvoudig en klaar daarover. Het formulier vraagt niet 'of gij hoopt dat de kinderen eenmaal Christenen zullen worden', maar: 'of gij gelooft dat zij als lidmaten van Christus' gemeente behooren gedoopt te wezen?' Ook wordt er gezegd, dat God ons en onze kinderen 'al onze zonden vergeven, en ons tot lidmaten Zijns eengeborenen Zoons, en alzoo tot Zijne kinderen heeft aangenomen'. Evenzo wordt er gebeden: 'dat Gij deze kinderen (...) wilt regeren, opdat zij (...) in den Heere Jezus Christus altijd wassen en toenemen'. Zo noemen ook de Dordtse Leerregels I, artikel 17 de kinderen der gelovigen 'heilig'. Brummelkamp beroept zich verder op Ursinus, die in zijn verklaring van zondag 27 HC zegt, dat de kleine kinderen de weldaad van de vergeving der zonden en der wedergeboorte toekomt 'en hun de Heilige Geest gegeven is', zij het op een verborgen manier. Zij zijn lidmaten van zijn gemeente. Ze 'staan in de genade Gods'. God is hun hemelse Vader. Ze zijn 'van den Heilige Geest geheiligd en wedergeboren'. Opgroeiende kinderen geloven wel, niet zo als de volwassenen, maar ze geloven toch op hun manier. Men mag ze niet voor ongelovigen houden, ook al kunnen ze het geloof nog niet openbaren; want ze hebben een genegenheid en bekwaam-

28. *Brief a N.N.* 4-5.
29. *Brief a N.N.* 5.

heid tot het geloof, dank zij Gods genade en Geest. Ursinus beroept zich daarvoor op Hand. 10:47 en Marc. 9:42.[30.]

Wanneer iemand - zo zegt Brummelkamp - vandaag zo spreekt als Ursinus in zijn *Schatboek*, wordt hij ongereformeerd verklaard, zoals ook blijkt uit de schorsing van ds. J.J. de Visser te 's-Gravendeel. Brummelkamp herinnert zich, hoe hij met de grondlegger van de Kruisgemeenten, W.W. Smitt, dezelfde discussie al had. 'Ik legde hem eens voor, hoe het doopformulier tot geloovigen spreekt; slechts in de hoedanigheid van geloovigen de kinderen dier Ouders doopt, en daarom hen aldus aanspreekt: "Geliefden in den Heere Christus!" Waarop ik ten antwoord kreeg: dat zegt de leeraar niet tot de Ouders, maar de Kerk rondziende tot de gemeente, en daarna wendt hij zijne oogen en woorden tot de ouders die daar voor hem staan, van wie hij echter niet bepaald weet of zij geloovigen zijn, en zegt: "Gij hebt gehoord", enz.' Wanneer Brummelkamp zich beroept op de eerste doopvraag: 'of gij niet bekent, dat ze in Christus geheiligd zijn', werpt men hem tegen, dat dit niet op de kinderen in casu ziet, maar 'in het algemeen op kinderen, meer bepaald op de kinderen, die onder het zegel der verkiezing liggen'.[31.]

Brummelkamp wijst deze interpretatie, waarbij het verbond wordt gedomineerd door de leer van de predestinatie, beslist af. Want in het dankgebed na de doop bidt de gemeente niet, dat de gedoopte kindertjes nog eens bekeerd mogen worden en de doop hun nog eens nuttig moge worden. Nee, alles verenigt zich in de dankbare erkenning, dat ze datgene hebben, wat wij gelovigen allen hebben, terwijl om een groeien en toenemen in de Here Christus wordt gevraagd. Daarmee wordt noch door de confessie noch door Ursinus of door Brummelkamp ontkend 'dat deze kinderen, of ook de mensch in 't algemeen, personeel moet worden wedergeboren'. Wie meent, dat zulke ontkenning uit het voorgaande wel moet volgen, moet met zijn beschuldiging niet alleen naar Brummelkamp wijzen, maar ook naar de gereformeerde belijdenis.[32.]

Brummelkamp bespreekt tenslotte nog een derde punt van beschuldiging, namelijk 'als of onze onrechtzinnigheid zou zitten in de leer van het werkverbond'. Men meende, dat de Walcherse Artikelen hier de zaak in het reine zouden kunnen brengen. S. van Velzen jr. bezorgde daar juist in het voorjaar van 1857 een herdruk van. Zo kwamen ze ook Brummelkamp in handen. Hij las ze voor het eerst met bijzondere aandacht en wilde ze onvoorwaardelijk en van harte ondertekenen. Ze gaven vooral inzake de toerekening van Adams schuld juist de uitdrukkingen en spreekwijzen, die Brummelkamps voorkeur hadden. Ook zijn leerlingen zouden er zonder twijfel mee instemmen.[33.]

Aan het slot van zijn brief geeft Brummelkamp aan, hoe het in de kerk nu verder moet. Met het formuleren van verklaringen en vragen van ondertekeningen zal het verschil van gevoelen en richting niet ophouden. Het komt er

30. *Brief a N.N.* 5-7.
31. *Brief a N.N.* 7. De bedoelde 'grondlegger' is waarschijnlijk W.W. Smitt geweest.
32. *Brief a N.N.* 7-8.
33. *Brief a N.N.* 8. Brummelkamp aanvaardde ook de leer van de eeuwige generatie van de Zoon, zonder echter Psalm 2:7 daarvoor als locus probans te aanvaarden. Dit laatste maakte hem en sommige van zijn leerlingen verdacht.

op aan elkander erin te dragen, zo elkaar op te scherpen en de waarheid te betrachten in de liefde. De oude approbatie-formule: ‘latende eenige uitdrukkingen en spreekwijzen voor rekening van den schrijver’, moet weer in werking treden. Verscheidenheid van opvatting zal dan niet schaden. Integendeel: ‘neem de verscheidenheid weg of beveel haar te wijken, en gij bevindt U of in een klooster der Jesuiten of op het kerkhof’. Bouwen aan de kerk kan slechts gebeuren in de weg van waarheid en oprechtheid. Wie niet gereformeerd is, mag er de vertoning niet van maken. Is iemand op enig punt zwak, dan behoeft men hem niet hard te vallen. Maar wanneer zo iemand zich wil voordoen als verdediger van gereformeerde beginselen tegen leugen of dwaalgeest, dan mag men geen ure wijken met onderwerping ‘opdat de waarheid des Evangelies niet van ons wijke’.[34.]

In deze verdediging in *De Bazuin* zien we Brummelkamp op zijn best. Hij analyseert helder en overtuigend enkele misvattingen, die op prediking en geestelijk leven in de gemeenten een sterk stempel zetten. Hij ziet daarin de vrucht van mystiek en scholastiek van de ‘voorgaande aera’. En hij bindt er de strijd mee aan, om de frustratie van de evangelieprediking vanuit het predestinatie-denken, om het juk dat op veler geloofsworsteling lag, om een verkeerde beschouwing van de kinderen der gelovigen, te doorbreken. Kenmerkend is bij hem de volledige afwezigheid van scholastieke of zelfs dogmatiserende betogen. Hij sluit zich zo nauw mogelijk aan bij de gereformeerde confessionele en liturgische geschriften. Hij wil zich daar eenvoudig aan houden en verder voor kleinere meningsverschillen ruimte laten. Hij blijft daarmee in de lijn van de conclusie die de synode van 1837 over de toen besproken leerverschillen had getrokken. Hij gebruikt geen grote woorden en beschuldigt zijn opponenten niet van ketterij. Zijn brief is een positieve bijdrage tot verheldering en handhaving van de gereformeerde leer geweest.

Ongetwijfeld heeft Brummelkamp in de curatorenvergadering zich op soortgelijke wijze verdedigd als in de ‘Brief aan ds. N.N.’. Het was van groot belang, dat de curatoren vaststelden, dat er in het wezen van de leer geen verschil was. In principe was Brummelkamp daarmee van blaam gezuiverd. Maar het gevaar voor scheuring was niet geweken. Daarvoor hadden de meningsverschillen te verstrekkende consequenties. Brummelkamps medestander J.W. ten Bokkel vreesde, dat als er scheuring zou komen, de ‘zaak der Scheiding’ in Nederland geheel bedorven zou zijn. Daarom schreef hij aan De Moen: ‘Doe uw best om Ds. Brummelkamp ten goede te besturen en hem zoveel het kon tot voorzichtigheid, gematigdheid, tegemoetkoming, toegeven etc. te leiden’.[35.]

15.3. De synode van 1857

Van 3-17 juni 1857 vergaderde de synode in Leiden onder presidium van ds. W.A. Kok. Van Zuid-Holland, vertegenwoordigd door onder anderen de kampioenen van de ‘Drentse’ richting, H. Joffers en F.A. Kok, was er het

34. AB a HJK 25-3-1856.
35. HCur 6/10-5-1857 art. 77. JWtB a CGdM 28-5-1857. Volgens PAL a ouders 19-5-1857 zou Brummelkamp met zijn vrouw en drie zonen in Leiden de synode bijwonen en adviseerde hij ook de studenten er zoveel mogelijk heen te gaan.

verzoek ter tafel om een aantal duidelijke uitspraken te doen: 'Dat de Synode bepale, dat het verbond der werken niet ontkend, maar geleerd worde, - dat geene algemeene verzoening in onze kerk geleerd worde, dat ééne Kerk geleerd, en dezelve als in- en uitwendig beschouwd worde, - dat de kennis der zonde uit de wet zij, en niet uit het Evangelie, en - dat de wet ook als een regel van dankbaarheid gepredikt worde; - dat de Synode mogt goedvinden (...) de Kerk opmerkzaam te maken op hoofdstuk 2, artikel 5 en hoofdstuk 3 en 4, art. 8 en 9 der Dordsche leerregels, om in de prediking en het schrijven over het geloof zich ook daarnaar te gedragen; en dat zij verklare, of er onderscheid is tusschen de aanbieding van CHRISTUS en Evangelieprediking of de verkondiging van CHRISTUS'.[36.]

Het is duidelijk, dat deze punten vooral tegen de 'Gelderse' richting waren gericht. De synode reageerde hierop met een summiere verklaring, die enkele hoofdlijnen trok, maar verder ruimte liet voor een gevarieerde invulling. Zij verklaarde namelijk 'dat de Formulieren van Eenigheid duidelijk genoeg bevatten: - Dat er eene ingeschapene kennis van God in den mensch is; - Dat het verbond der werken eveneens door dezelve geleerd wordt; - Dat ze de algemeene verzoening verwerpen; Dat ze de Kerk als in- en uitwendig voorstellen'. Ten aanzien van de betekenis van de wet ging de synode niet in op het verzoek om uit te spreken, dat de kennis van de ellende niet uit het evangelie is. Ze bepaalde slechts, dat de formulieren 'leeren, dat uit de *wet* de kennis der zonde en ellende is, en tevens de wet moet geleerd en gepredikt worden als een regel der dankbaarheid; en dat het niemand vrij staat zich hieromtrent twijfelachtig te openbaren'.[37.]

In een nadere bespreking kwam de synode verder tot de slotsom, dat er in de kerken twee uitersten bestonden: 'de een durft CHRISTUS niet bekend maken, voor dat er verslagenheid is, en de ander meent, dat men CHRISTUS moet verkondigen aan allen, als: Hij is voor u gekomen en gestorven'. De synode keurde beide af en verwees naar de Dordtse Leerregels.[38.]

Ten aanzien van de omstreden passage in artikel 36 NGB sprak de synode uit, dat de overheid 'met de magt haar van God gegeven, alle valsche godsdiensten en afgoderijen behoort uit te roeijen door zulke middelen als zij regt en billijk zal oordeelen overeenkomstig Gods Woord'. Ook hier vond men het kennelijk niet juist om aan een bepaalde uitleg van dit artikel een kerkelijk ijk te geven.[39.]

Met het bovenstaande waren al enkele belangrijke voorzetten gegeven voor de behandeling van de meningsverschillen. Uit de provincies waren verzoeken ter tafel om maatregelen tegen alle twistgeschrijf te nemen. Ook werd een synodale afkeuring gevraagd over de omstreden passages uit de geschriften van Erskine en Monod. Deze agendapunten werden in combinatie met het curatorenverslag behandeld. Men wijdde er een brede bespreking aan, waarin de docenten ook hun zegje deden. Brummelkamp voelde zich in de kerken 'zeer geteekend' en vroeg van de synode een motie van vertrouwen. Hij meende, dat zijn richting ten aanzien van doop en roeping meer gerefor-

36. *HandSyn* 1857 art. 66, 69.
37. *HandSyn* 1857 art. 69.
38. *HandSyn* 1857 art. 70.
39. Zie over deze kwestie hoofdstuk 21.

meerd was dan de andere. Het verschil vloeide zijns inziens daaruit voort, dat hijzelf infralapsarisch dacht en zijn opponenten supralapsarisch. Van Velzen wenste, dat Brummelkamp zou toetreden tot de 'onder ons begeerde leerwijze'. Wilde hij dit niet, dan kon men beter de docenten en bloc ontslaan en vier andere kiezen. De Cock vond, dat de synode moest onderzoeken, of de verschillende richtingen bestaanbaar waren met de gereformeerde leer; zo nodig moest ze tegen het verkeerde op kerkelijke wijze optreden.[40.]

D. Postma hield namens de curatoren een uitvoerige toespraak. Zij hadden de verschillen aan de School onderzocht en van De Haan, Van Velzen en De Cock vernomen, dat zij '*alle waarheden evenmatig* - en met in de kerk bekende termen' predikten en onderwezen. Brummelkamp bleek ook volgens hemzelf van een andere richting te zijn, die op de studenten een schadelijke uitwerking had. Degenen, die hun eerste opleiding in Arnhem ontvangen hadden, aarzelden meestal om sommige leerstukken te noemen of verzwegen ze geheel of gaven ze met vreemde termen weer en kwamen op tegen de gebruikelijke beschrijving van waarheden als de eeuwige generatie van Gods Zoon, het werkverbond en de verzoening. Nog bij het laatste literarisch examen had men twee oud-leerlingen van Brummelkamp ernstig moeten waarschuwen tegen het gebruiken van vreemde en nieuwe termen in hun opstellen. De curatoren waren bovendien bezorgd over de 'steeds openbaar geworden onkerkelijke richting van Ds. Brummelkamp in "De Bazuin" omtrent gemeenten en personen, die *buiten* en *tegen* onze kerkelijke gemeenschap zijn, voor welke Ds. Brummelkamp echter wel sympathie openbaart'. Men zal hierbij gedacht hebben aan positieve uitspraken over J. de Liefde en zijn Vrije Evangelische Gemeente en over mensen als Kohlbrügge en de Ermelose predikant H.W. Witteveen.[41.]

Na de toespraak van Postma vroeg Joffers om een nader onderzoek naar de rechtzinnigheid van Brummelkamp. In die kritieke fase van de bespreking kwam Van Velzen mede namens De Haan met een voorstel, dat ontspanning bracht. Het was een verklaring over de voornaamste verschilpunten, die na brede bespreking door de synode werd aanvaard. Ze verlangde van de docenten, dat ze de eensgezindheid onder elkaar tot heil van School en kerk zouden bevorderen en schreef hun acht punten voor, om 'in hunne leerwijs de kweekelingen in te prenten'.

1. Ze moesten zowel de ingeschapen als de verkregen kennis van God uit de natuur belijden en bewijzen.
2. Ze moesten de eeuwige en onbegrijpelijke generatie van de Zoon niet alleen geloven, maar ook met bewijsplaatsen uit de Heilige Schrift aantonen.
3. Ter verklaring van de toerekening van Adams zonde moesten ze de leer van het verbond der werken duidelijk voordragen, zoals onder andere gebeurde in de Walcherse Artikelen.

40. De beschrijving in deze en de volgende alinea berust op een gedeelte van de kladnotulen, dat na uitvoerig overleg uit de gepubliceerde *HandSyn* 1857 werd weggelaten. Aanwezig in het archief van de synode van 1857.
41. *HandSyn* 1857 art. 96, 100, 103, 105. Over Brummelkamps contacten met Kohlbrügge, zie hoofdstuk 11 en met de Liefde en Witteveen, zie hoofdstuk 23. Zie ook in *De Wachterstem* van 15-1-1857 de kritiek van P.J. de Groot op Brummelkamp, omdat deze de hervormde ds. J.W. Felix 'broeder' durfde noemen.

4. Inzake het geloof moesten de docenten het onderscheid aanwijzen tussen zaligmakend, historisch, tijd- en wonder-geloof.
5. Tot recht begrip van geloof en bekering moest niet alleen verkondigd worden, dat de mens, die onder de prediking van het evangelie leeft, uitwendig geroepen wordt, maar tevens, dat zij, die door de Vader uitverkoren en met het bloed van de Zoon gekocht zijn, door de Heilige Geest inwendig en krachtdadig geroepen worden, terwijl aan deze inwendige roeping onfeilbaar de zaligheid verbonden is. De docenten moesten onderscheiden tussen uitwendige en inwendige roeping.
6. Ze moesten leren, dat de kinderen der gemeente als leden gedoopt moesten worden; maar dat onder hen ook onbekeerden en verworpenen waren, zoals niet allen Israël waren, die uit Israël waren.
7. Niemand mocht zich onttrekken aan de kerk, waar deze zich blijkens haar kenmerken vertoonde. Het bestaan van aparte vergaderingen op één plaats mocht niet bevorderd worden, maar de opzieners moesten alle scheuringen en verbrokkelingen tegengaan. Bij de uitbreiding en vermeerdering van de kerk moest ieder, die zich door geloofsbelijdenis openbaarde en onberispelijk leefde, worden aangenomen bij de gemeente. Met hen, die niet met de leer van de kerk instemden of zich ergerlijk gedroegen, mocht er geen kerkelijke gemeenschap zijn.
8. Vooral de dwalingen die het verst doorgedrongen waren, moest men met kracht bestrijden, zoals ten aanzien van Gods drieëenheid, zijn wraakoefenende gerechtigheid, 's mensen onmacht en de bijzondere voldoening.[42.]
   Als handleiding bij de bestudering van de ‘leerstellige godgeleerdheid’ beval de synode vooral de werken van J. à Marck, D. le Roy en A. Francken aan. De acht punten werden als instructie aan de beroepsbrief van de docenten toegevoegd. Zij moesten die ook ondertekenen. Elke richting die er mee in strijd was, moesten ze tegenstaan. Met deze bepalingen wilde de synode volstaan. Zij wees de verzoeken van Drenthe en Zuid-Holland af, die vroegen om terug te komen op de benoemingen uit 1854. Zij achtte een verder onderzoek naar de leer van bijvoorbeeld Brummelkamp niet nodig. Wel gaf ze een schot voor de boeg door herhaling van een bepaling uit 1854: als de kerk op andere wijze in de behoefte wilde voorzien, was ze aan de toen benoemde docenten niet gebonden.[43.]

In de instructie stonden geen dingen, die Brummelkamp niet voor zijn rekening kon nemen, ook al stond hij wel enigszins kritisch tegenover de daarin voorkomende formuleringen over de ‘uitwendige’ roeping. Hij was bereid de instructie te ondertekenen. Dit kon dienen om het tegen hem bestaande wantrouwen weg te nemen, terwijl er toch ruimte bleef voor de accenten, die hij graag wilde leggen. Hij werd enigszins beperkt in het openlijk stelling nemen tegen onderscheidingen, waarvoor de ‘Drentsen’ een voorliefde had-

42. *HandSyn* 1857 art. 109.
43. *HandSyn* 1857 art. 109, 118. Over D. le Roy: *NNBW* X 842-843. Hij publiceerde o.a. *Theologia historico-didactica, of de waarheid der h. godgeleerdheid I en II* (Rotterdam 1741) en *De waarheyd der heiliger godsgeleertheid, in haar voornaamste hoofdstukken* (Rotterdam 1699). Vier synodeleden, ds. J.H. Donner en de ouderlingen J. Meengs, B. Groot-Nibbelink en J. Burghout, stemden tegen. Zij vonden dat er voor deze maatregel ‘geen genoegzame grond’ bestond.

den. Ook zou hij wat meer rekening moeten houden met de voor verschillende dogmatische punten gangbare formulering en betoogtrant en zich daarin minder vaag en onbestemd uitdrukken. Maar eenzijdigheden en excessen, zeker ook van de kant van mannen als Kok en Joffers, waren afgewezen. Datgene waarover men het eens kon zijn, was geaccentueerd. Niemand was veroordeeld wegens dwaling of ketterij. Van geen van beide partijen werden specifieke opvattingen kerkelijk geijkt. Zo kon De Moen als nauwe geestverwant van Brummelkamp en als synode-lid verklaren, dat de synode 'in vrede haar werkzaamheden had volbracht' en dat ze zich in geen enkel opzicht van de gereformeerde belijdenisgeschriften en formulieren had 'losgerukt'. In feite had de synode geen inhoudelijke beslissingen genomen. Ze koos niet voor de 'Drentse' theologie maar sprak er evenmin corrigerend op in vanuit de belijdenis of het doopformulier. Ze wees niet in een bepaalde richting, maar zette slechts de lijnen uit, waarbinnen de visies zich verder konden ontwikkelen. Dat was ongetwijfeld in die situatie het maximaal haalbaar resultaat, waarin een royale meerderheid zich kon vinden. De besluiten van 1857 waren een pacificatie-formule, waardoor niets werd beslist, maar wel een verder samengaan en samenspreken mogelijk werd gemaakt.[44.]

Daarmee waren ook de kaders voor de samenwerking aan de Theologische School aangegeven. Juist het behoud van die School was voor Brummelkamp een zaak van primair belang. Hij schreef later aan D. Postma: 'Wat maakte mij in 1854 en 1857 zoo geduldig en lijdzaam bij al de dwaasheden die er dikwerf werden uitgekraamd? Ik wist: wanneer we maar een School, een gemeenschappelijke School hebben, onder Gods zegen hebben we dan de sleutel in handen'.[45.]

15.4. Nieuwe onenigheden

Na de synode van 1857 bleef het voorlopig rustig. De docenten werkten aan ineensmelting van de 'kransjes' ter bevordering van de eenheid. Verder voerden ze het curatoren-besluit uit, dat de beoordeling van de studentenpreken de verantwoordelijkheid van de docenten en niet van de kerkeraad was. Maar er bleven spanningen. In *De Stem* hief redacteur Zweedijk in augustus en september 1857 een 'Treurklagt' aan 'van eenen bedrukten Sioniet over de verbijstering van zijne huisgenooten'. Daarin werd de bestreden richting in de kerk aldus getypeerd: 'Zij biedt elk den Verlosser aan, Welmeenende geschonken! Schoon 't onrein hart blijft overlaân, van builen die reeds stonken... van zonden die men nimmer recht zag of betreurde'. Deze 'Treurklagt' eindigde met de oproep: 'En wil het broeinest storen'.[46.] In het najaar van 1857 schreef Brummelkamp in *De Bazuin* tegen staatssubsidie voor de kerk en verdedigde hij volledige scheiding van kerk en staat.

44. *Baz.* 4/23. Er is verschil van beoordeling van de besluiten van 1857 tussen C. Veenhof en G.M. den Hartogh, zie Veenhof, *Prediking en uitverkiezing* 58-60 en 161, noot 41.
45. AB a DP 8-3-1871 (brief, meegegeven aan F. Lion Cachet). Men bedenke de belangrijke positie, die Postma op de synodes van 1854 en 1857 innam.
46. NDoc 1-8-1857. Het derde en laatste deel van de 'Treurklagt' in: *De Stem* 13-8-1857. PAL a ouders 27-9, 21-10-1857.

Curator W.A. Kok klom in de pen en schreef op 12 december 1857 een brief van protest en waarschuwing hiertegen aan de docenten. Zijns inziens was Brummelkamps schrijven in strijd met artikel 36 NGB en verwekte het beroering in de kerken.[47.]

Enkele dagen later gooide docent De Haan de knuppel in het hoenderhok. Hij schreef op 17 december 1857 een uitvoerige brief aan zijn mededocenten. Bij hem was de maat vol. De Heilige Geest had hem op het hart gedrukt voor de waarheid op te komen. Hij kon zich niet langer meer met zijn collega's verenigen in hun samenkomsten. Hij voerde in zijn brief vijf punten van bezwaar aan.

1. Brummelkamp schrijft in *De Bazuin* wat hij maar wil. Dat maakt de docenten, die samen de redactie uitmaken, verdacht van onrechtzinnigheid. Brummelkamp staat volgens De Haan niet meer voor de rechtzinnige waarheid, die de kerk belijdt en die de docenten moeten uitdragen.
2. De Haan kan zich niet meer verenigen met Brummelkamp in zijn uitlegkunde en predikkunde, omdat die de studenten in de war helpt en tot twijfelingen en misbegrippen brengt.
3. Hij heeft bezwaar tegen Brummelkamp en De Cock, omdat ze op het reciteercollege ook grappen en kluchten laten declameren, die tot ijdelheid en loszinnigheid leiden en het godsdienstig en zedelijk gemoed kwetsen. Daaronder kan en wil Gods Geest niet blijven, ook al wordt er gebeden en gedankt.
4. De Haan verwijt Van Velzen, dat hij de beste en meeste uren voor zichzelf heeft uitgekozen en de minste en ongeschiktste aan De Haan laat houden, waarop de studenten niet willen komen. Ook gebruikt Van Velzen nieuwerwetse leerboeken voor de godgeleerdheid, boeken die niet kerkelijk goedgekeurd of ingevoerd zijn en waarvan De Haan zich jarenlang verre gehouden heeft. Bovendien leert en verdedigt Van Velzen alleen de nieuwerwetse wijze van predikkunde, terwijl hij de oude en analytische wijze van preken verwerpt. Dit heeft De Haan vooral gestoken, toen een oud-leerling van de Groninger opleiding een preekvoorstel had gedaan op een ontledende wijze, zoals De Haan hem geleerd had. Hij werd daar smadelijk over aangevallen en veroordeeld. Sindsdien heeft De Haan zich van de beoordeling van de preekvoorstellen teruggetrokken. Zo krijgen de leerlingen immers een walg van de oude en godzalige boeken en werken, die vol pit en merg zijn van waarheid en godzaligheid en waar de nieuwere werken volstrekt niet bij in de schaduw kunnen staan.
5. De Haan is het helemaal niet eens met de wijze waarop thans de ‘kransjes’ op vrijdagavond gecombineerd gehouden worden. De bedoeling van de synode was, dat de studenten aan elkaar zouden wennen en er een gereformeerde richting uit geboren zou worden. Tot nu toe hebben de verenigde ‘kransjes’ echter alleen maar tot meerdere verwijdering geleid en ‘tot ontstichting en verguizing voor degenen, die ernstig godsdienstig denken en gevoelen’. Daarom zijn De Haan en enkele studenten er al weggebleven.[48.]

   Met deze brief stond dus de samenwerking aan de Theologische School opnieuw op losse schroeven. De daardoor ontstane problemen bleven voor-

47. WAK a docenten 12-12-1857.
48. TFdH a docenten 17-12-1857. De bedoelde oud-leerling was H.R. Busma.

> lopig slepen, zolang de curatoren niet bijeenkwamen. Pas op de curatorenvergadering van 2-9 juni 1858 kwam de kwestie in behandeling. Behalve de brief van De Haan lag daar ook een kersvers bezwaarschrift ter tafel van de Kamper ouderlingen G. Vos, H. Meijer en F. Weijenberg. Zij tekenden protest aantegen het tweeërlei beginsel onder de studenten, zowel in leer als in leven. Volgens hen was het niet alleen een verschil in preekvorm, zoals sommigen meenden. Er was een beginsel in geding: zelden werd in de studentenpreken gehoord, hoe de mens om niet gerechtvaardigd wordt; hoe Gods Geest de wet gebruikt om de mens zijn doem- en doodsschuld te doen kennen en het werk der heiligmaking begint en bevindelijk voortzet. Wanneer ze er wel over spraken, waren ze bijna als tastende blinden en zochten ze veeleer de mens door een beredeneerd geloof gerust te stellen en de arme zondaar met een denkbeeldig Golgotha en een denkbeeldige Christus te vergenoegen, zonder de wet, waaruit de kennis der zonde is, voor te stellen. Werd het wel gedaan, dan was het slechts een denkbeeldig Sinaï.[49.]

De studenten kunnen volgens de drie ouderlingen soms met dit beredeneerd geloof en die christelijke vrijheid ‘als door het stergewelft heen vliegen’, zonder ooit met een Abraham of met een Job in stof en as voor de Here te komen. Hun conclusie is, dat in zulke ‘geloofs-prediking’ de hartader van het liberalisme niet is afgesneden. Men predikt een christen zonder armoede, zonder dierbaarheid en schoonheid en een geloof, waardoor het hart niet wordt gereinigd. Bovendien spreken sommige studenten denigrerend over ‘de oude lichten, die de kerk van Christus zoo lang hebben beschenen’. Dit verschil wordt aan de School niet gestuit, omdat het ook onder de docenten bestaat, hoewel niet zo tastbaar. Het is er toch, zelfs zo, dat het door de eenvoudigste in de prediking wel gehoord kan worden, ook al kunnen ze het juiste verschil niet aangeven. Als het zo doorgaat, zullen de afgescheidenen binnenkort weer op de plaats zijn, waar ze twintig jaar te voren uitgingen. Vos cum suis vraagt om wegneming van het bestaande verschil. ‘Met bevende handen en een bezwaard geweten’ verlenen ze aan sommige studenten hun attestatie. Ze vernemen namelijk duidelijk uit hun leer en wandel, dat ze meer tot ontstichting of verleiding dan tot huisverzorgers Gods kunnen strekken. Gelukkig zijn er nog studenten, die zich niet met die richting laten meevoeren. Maar er moet snel opgetreden worden tegen de ontwikkeling die gaande is. Hoe aannemelijk de bekritiseerde richting velen ook voorkomt, als ze nog verder doordringt, zal de wereld hen overwinnen en zal de kerk op die klip stoten tot een verschrikkelijke schipbreuk.[50.]

Over de brieven van De Haan en de drie ouderlingen gaven de docenten in de curatorenvergadering hun advies. Ieder verdedigde zich ‘meer of minder tot genoegen der vergadering’. Nadat de ouderlingen eveneens hun zegje gezegd hadden, gevoelden de curatoren zich zeer bezwaard. De docenten werden afzonderlijk gehoord om de zaak te onderzoeken. Het schijnt, dat Brummelkamp bij die gelegenheid zijn preekwijze heeft verdedigd en heeft

49. HCur 2/9-6-1858 art. 14. GVos c.s. a Cur 2-6-1858. President-curator was W.A. Kok. De andere curatoren waren B. de Beij, K.J. van Goor, C.G. de Moen, E. Weers, E.F. Smit, N.H. Dosker, C. Steketee en Th. de With.
50. GVos c.s. a Cur 2-6-1858. Vos had op 4-3-1858 ook al een brief hierover geschreven aan de docenten, NKR Kampen 16/17-6-1858.

gezegd, dat zijns inziens Van Velzen leven-dodend, geest-uitblussend en geloof-verzwakkend preekte, omdat hij niet royaal de genade in Christus aan zijn hoorders aanbood. Uiteraard bestreed Van Velzen dit. Uit alles bleek wel, dat het verschil in richting eerder verergerd dan verbeterd was, door gebrek aan overeenstemming tussen de docenten. De verdere coöperatie aan de School leek zonder drastische maatregelen onmogelijk. Brummelkamp deed nu de suggestie om of de School op te heffen of zijn persoon te verwijderen of hem te verzoeken vrijwillig heen te gaan. Lang en breed werden de problemen besproken. Tenslotte maakte men de volgende bepalingen om de situatie te saneren:

1. De docenten zullen bij toerbeurt het reciteer-college houden.
2. De docenten zullen eveneens bij toerbeurt de kritiek uitbrengen over de geleverde preekvoorstellen.
3. De 'kransjes' zullen voortaan ook tot bevordering van de praktijk der godzaligheid worden ingericht. Ook Brummelkamp was het hiermee eens. Zou het niet het gewenste resultaat hebben, dan zouden krachtiger maatregelen nodig zijn.[51.]

Na de curatorenvergadering bleven de moeilijkheden echter voortduren. Ze spitsten zich nu toe op het preken in de Kamper gemeente. De Cock wilde zijn bediening als 'leeraar' van die gemeente neerleggen. Brummelkamp had al lang de overtuiging, dat dit ook voor hem een goede oplossing zou zijn. Hij wilde met zijn preken, zo verklaarde hij, de gemeente geen overlast aandoen. De andere collega's en de kerkeraad vonden dit prematuur; men moest eerst maar eens verder werken volgens de richtlijnen van de curatoren.[52.] Slechts korte tijd bleef het rustig. In september en oktober 1858 werd Brummelkamps wijze van preken op initiatief van een ouderling opnieuw breed in de kerkeraad besproken. Ouderling Meijer klaagde, dat hij door Brummelkamps preken niet gesticht werd, maar gedurig zuchtend en benauwd de kerk uit kwam, evenals veel anderen. Een andere ouderling en een diaken verklaarden daarentegen, dat ze veel leden konden noemen, die hem 'gaarne en met vrucht' hoorden. Zij zouden sterk protesteren, als hij niet meer zou preken. Aan deze zaak werden twee kerkeraadsvergaderingen gewijd. Meijers klacht werd tenslotte niet als een aanklacht, maar als het uitspreken van een gemoedsbezwaar beschouwd. De kerkeraad besloot dat de docenten gewoon op hun beurt moesten voortgaan met preken.[53.]

Intussen vergaderden de curatoren van 13-16 oktober 1858. Bij de examenpreken maakten sommigen bezwaar tegen de preekmanier van veel studenten. Ook waren alle curatoren het erover eens, dat het onderwijs in de leerstellige en in de wederleggende godgeleerdheid verbetering en uitbreiding behoefde. Hier kwam de eerste kritiek boven, die gericht was tegen het onderwijs van De Haan. Voor het overige constateerde men, dat aan de School alles geregeld toeging.[54.]

51. HCur 2/9-6-1858 art. 15-16, 20, 21, 23, 24, 26, 28, 29, 32, 33, 34, 37, 39, 42. TFdH a Cur ?-10-1859.
52. NKR Kampen 16/17-6, 8-7-1858.
53. NKR Kampen 23-9, 25-10, 4-11-1858.
54. HCur 13/16-10-1858 art. 32, 57-59. Twee van de vijf kandidaten werden afgewezen, o.w. J. Verweij, ibidem, art. 44, 51.

In de nu volgende periode werden er meer pijlen tegen De Haan gericht. Dat had veel te maken met diens snelle oud-worden. In april 1859 kreeg hij tijdens een preekbeurt in Kampen een ‘uitzakkende breuk’. Ook vreesde men regelmatig, dat hij van de preekstoel zou vallen. Dit was zo onstichtelijk, dat zelfs de ultra-rechtzinnige ouderling G. Vos vond, dat De Haan beter met preken kon ophouden. Op een diaken na was heel de kerkeraad het hiermee eens. Na een heftige scène liep De Haan driftig uit de kerkeraadsvergadering weg. In een naderhand ingediende ‘Apologia’ klaagde hij erover, dat de meeste kerkeraadsleden, die aanvankelijk schouder aan schouder met hem hadden gestaan in de strijd tegen Brummelkamp en hadden gewenst, dat deze maar met zijn studenten naar Amerika mocht vertrekken, nu De Haan dwarsboomden en Brummelkamp schenen aan te hangen.[55.]

Ook de andere docenten en de classis werden in de kwestie gemengd. De Cock was het met de kerkeraad eens. Van Velzen niet. Brummelkamp vond, dat het docenten-college het preken op zich had genomen en dat men niet met slechts een van de docenten die relatie verbreken kon; hij adviseerde de zaak voor te leggen aan de curatoren. De classis stelde zich tegenover de kerkeraad, maar deze hield voet bij stuk.[56.]

Opnieuw kreeg de curatorenvergadering in oktober 1859 dus interne Kamper conflicten te behandelen. De Haan diende daar namelijk bezwaren in, niet alleen tegen de kerkeraad van Kampen, maar ook tegen Brummelkamp. Wegens ziekte kon hij niet persoonlijk zijn grieven toelichten; maar het hele gezelschap van curatoren en docenten wandelde naar zijn huis en zette daar de vergadering voort. Het bleek, dat volgens De Haan de toestand aan de School wat de verschillende richtingen betreft nog niet veranderd was. Als dat zo bleef, wilde hij zijn ontslag als docent nemen. Kennelijk voelde hij zijn invloed afnemen. Ook had hij vele aanmerkingen tegen de richting van Brummelkamp, die aan invloed scheen te winnen. Hij getuigde, dat hij door de Here Jezus en de Heilige Geest was aangesproken om tegen die richting op te komen. Ook beriep hij zich op Van Velzen, die meer dan eens tegen Brummelkamp had gewaarschuwd. Volgens De Haan groeide de gemeente wel, maar kwamen er geen diep-ingeleiden bij. Het in het noorden bekende zogenaamde doopledenstelsel zou zijns inziens het geestelijk gehalte van de gemeente veel meer ten goede komen dan het gemakkelijk aanvaarden van leden, zoals men dat in Kampen deed.[57.]

Terug in de vergaderzaal kregen de andere docenten het woord. Van Velzen en De Cock verklaarden, dat Brummelkamp zich stipt hield aan wat de synode van 1857 had voorgeschreven. Verder meldden de drie docenten, dat er wel ‘gulheid’ in het onderling verkeer bestond. Maar de toestand van de School en van het onderwijs was in de grond van de zaak niet zodanig, dat het gewenste doel ermee bereikt werd. Dat kwam vooral door gebrek aan voldoende harmonie wat de beginselen aanging en door onvoldoende degelijkheid van de lessen in de dogmatiek. Dit laatste werd bevestigd door een brief van veertien studenten, die klaagden over De Haans wijze van doceren.

55. NKR Kampen 7-4-1859. De ‘Apologia’ werd ingediend bij de kerkeraadsvergadering van 29-9-1859 (TFdH a KR Kampen ?-9-1859).
56. NKR Kampen 14-4, 3-5, 30-6, 14-7-1859.
57. HCur 12/16-10-1859 art. 30, 34, 36, 37, 39.

Er viel dus weer heel wat te bespreken. Van Velzen gaf het advies om aan de komende synode voor te stellen de huidige docenten onder dankbetuiging te ontslaan en vier nieuwe te benoemen. Daar wilden de curatoren nog niet aan. Zij besloten alleen tijdelijk het 'kransje' op te heffen; in plaats daarvan moesten dan Brummelkamp, De Cock en Van Velzen een gemeenschappelijke catechisatie voor de theologische studenten houden. De Haan werd verder schriftelijk vermaand over zijn oprakelen van oude kwesties en zijn schermen met een 'openbaring' van Christus om tegen de richting van Brummelkamp op te treden. Met de kwestie tussen De Haan en de kerkeraad bemoeiden de curatoren zich niet. Die werd naderhand in december 1859 bijgelegd, waarbij De Haan van zijn vaste preekbeurten afzag en de kerkeraad bereid was hem af en toe te preken te vragen om de schijn weg te nemen, alsof hij van de kansel geweerd werd.[58.]

Weer werden in de volgende maanden in de kerkeraad bezwaren tegen Brummelkamps preken besproken, nu van het gemeentelid Dooijer. Hij was wel niet in staat bepaalde fouten aan te geven, maar vond dat Brummelkamp min of meer liet uitkomen, dat de mens met het eenmaal ontvangen geloof maar zo kon voortwerken. Zijns inziens benadrukte hij de onmacht van de mens niet voldoende. Daardoor ontvingen de kinderen Gods uit zijn preken weinig troost en stichting. De kerkeraad sprak wel enkele malen over deze bezwaren, maar wilde ze wegens het vage en ongeargumenteerde ervan niet kerkelijk behandelen. Ze gaven echter voor Brummelkamp opnieuw aanleiding zijn relatie tot de Kamper gemeente biddend te overwegen. Hij verklaarde zich volkomen bereid, als men hem ontslag als 'mededienstknecht' in de gemeente wilde geven.[59.]

Kort daarna, van 17-21 april 1860, was het curatorenvergadering. Zij stelde een onderzoek in naar de situatie aan de School. De verandering van het 'kransje' in een catechisatie voor de 'theologen', met de 'litteratoren' als toehoorders, en wel over het compendium van J. à Marck, had goed gewerkt en de vereniging van zowel studenten als docenten bevorderd. De curatoren besloten het aan de aanstaande synode over te laten, of ze tot volledige verandering van het docerend personeel wilde overgaan, zoals Van Velzen eerder had voorgesteld. Zij zelf waren daar zeer huiverig voor, maar er moest toch wel enige verandering plaatsvinden. In die geest zond men een uitvoerig rapport naar de synode, waarin men verslag uitbracht van de ontwikkelingen en incidenten sinds 1857.[60.]

15.5. De synode van 1860

Van 6-19 juni 1860 was de synode te Hoogeveen bijeen. Zij besloot docent De Haan wegens ouderdom te emeriteren. De drie andere docenten moesten een herindeling van de taken maken, waarbij De Cock de dogmatiek zou

58. HCur 12/16-10-1859 art. 42-43, 47. NKR Kampen 17-11, 16-12, 22-12-1859, 5-1-1860, vgl. 4-4-1861. Studenten a Cur 15-10-1859.
59. NKR Kampen 19-1, 2-2, 16-2, 1-3-1860.
60. HCur 17/21-4-1860 art. 49, 52, 61. Er was ook een brief van de PVZHoll hierover ter tafel. Het verslag aan de synode in *HandSyn* 1860 art. 36.

krijgen. Van Velzen, Brummelkamp en De Cock vroegen de synode dringend om herziening van deze voor De Haan zo harde beslissing. Maar de synode hield er na een lange discussie aan vast. Bovendien kreeg ze toen nog met Joffers te doen. Hij protesteerde tegen het aanblijven van Brummelkamp. Deze had zijns inziens wel degelijk rechtvaardige reden tot suspicie van onzuiverheid in de leer gegeven. Zuid-Holland diende bezwaar in tegen de besluiten van 1857 en wilde, dat het toen gesignaleerde verschil van richting op het punt van de leer nader zou worden uitgespit. De synode ging daar niet op in. Er was niets voorgekomen, waarom thans een bijzondere maatregel vereist werd. Joffers protesteerde weer en noemde dit een 'ontwijkend antwoord'. Het hielp hem niet. Er bleven in en na de synode van 1860 wel verschillen bestaan, maar die braken de onderlinge samenwerking niet meer stuk.[61.]

Over de positie van Brummelkamp in de jaren 1857-1860 valt tenslotte het volgende te noteren. Hij nam, met behoud van overtuiging, de nodige voorzichtigheid in acht in zijn spreken over de omstreden punten. Niet hij, maar De Haan veroorzaakte sinds 1857 de problemen. Kennelijk hadden Brummelkamps visie op exegese en prediking en Van Velzens verdediging van de nieuwe preekwijze een sterke invloed op de studenten en voelde De Haan zijn invloed snel minder worden. Ongetwijfeld heeft zijn mentale aftakeling mede een rol gespeeld in de onbeheerste en onredelijke wijze, waarop hij zijn collega's aanviel.

Tegelijk was hier meer aan de hand. De denkpatronen, die voor De Haan het summum van rechtzinnigheid waren, leken hun tijd te hebben gehad. Er voltrok zich een verandering in de wijze van denken, preken en theologiseren, die hij niet kon tegenhouden. De oplevende gereformeerde theologie begon zich los te maken van de 17e- en 18e-eeuwse scholastieke denktrant en probleemstellingen en zocht - in aansluiting aan Calvijn en de gereformeerde confessie en liturgie - naar een eigen formulering en vormgeving. Voor een aanzienlijk deel van de afgescheidenen bleef het verbond nog onder de predominantie van de uitverkiezing staan; ook bleef voor velen het schema objectief-subjectief nog geheel overeind. Maar de bestrijding daarvan door Brummelkamp en zijn geestverwanten had zich sinds de conflicten van de jaren 1857-1860 een wettige en steeds sterker wordende positie verworven binnen de afgescheiden kerken. Het was een tumultueuze, maar belangrijke fase in de worsteling om zich te bevrijden uit scholastiek en subjectivisme.

15.6. Wrijvingen na de synode van 1860

Na de synode van 1860 was het wantrouwen bij een deel van de afgescheidenen tegen Brummelkamp en zijn leerlingen niet verdwenen. Meer dan eens werd er opnieuw kritisch naar hen gewezen. Dit leidde tot een aantal kwesties, die we in het volgende kort willen aanstippen.

61. *HandSyn* 1860 art. 36, 40, 44, 45, 48, 69, 78, 86. *HandSyn* 1863 art. 48. TFdH a Synode 1860 ?-6-1860. AB c.s. a Synode 1860 11-6-1860.

In 1860 ontstond er onrust rond kandidaat J. van Andel. Hij was geëngageerd met Jetje Brummelkamp en nam na afronding van zijn studie een beroep naar Alkmaar aan. De classis Enkhuizen wees hem echter bij het peremptoir examen in eerste instantie af. Men verdacht hem van onzuiverheid in de leer. De bezwaren hadden betrekking op de vraag, of God besloten had de zondeval toe te laten of niet. Ook vonden sommige broeders hem remonstrants. Zij die gunstiger beoordeelden, vonden hem in ieder geval zwak in de dogmatiek. De provinciale vergadering kwam er aan te pas. Na diverse gesprekken en nadere verklaringen van Van Andel werd wel de meeste verdenking weggenomen, maar de weg naar de kansel bleef voor hem gesloten. Van Andels animo om naar Alkmaar te gaan was intussen tot het nulpunt gedaald. Hij maakte zich van Alkmaar los en nam een beroep naar Zutphen aan. Hoewel de Kamper kerkeraad onder aanvoering van ouderling Vos een attest geweigerd had, werd Van Andel door de classis Varsseveld geëxamineerd en toegelaten. Brummelkamp had uiteraard de zaak van dichtbij gevolgd. Hij deelde het negatieve oordeel over zijn aanstaande schoonzoon niet. Hij vond hem 'een juweeltje', waarvan hij er wel vijftig aan de kerk zou willen geven. Op 10 februari 1861 bevestigde hij hem als predikant in Zutphen.[62.]

Nog in mei 1863 klonk in de Kamper kerkeraad een nagalm van deze kwestie naar aanleiding van een preekbeurt van Van Andel aldaar. Van Velzen noemde de preek naturalistisch, De Cock vond hem remonstrants. Beide docenten, een ouderling en twee curatoren hadden hem er over aangesproken. Volgens De Cock ontkende hij feitelijk het algehele verderf van de mens, de volledige onmacht tot het goede en de

62. NKR Kampen 16-12-1859, 22-8, 1-11, 15-11, 22-11, 29-11, 6-12-1860, 4-4-1861. HCur 17/21-4-1860: Van Andel beroepbaar. HCur 10/11-10-1860 art. 7, 12: de curatoren weigeren de kwestie Van Andel te onderzoeken. De notulen van de classis Enkhuizen uit de jaren 1856-1868 zijn sinds 1961 zoek. Waarschijnlijk vond het examen voor de classis plaats op 24-7-1860; het is ook mogelijk dat er op die datum een buitengewone (niet genotuleerde) provinciale bijeenkomst in Noord-Holland plaatsvond. Zie PAL a ouders 21-4, 17-7, 22-10, 9-12-1860, ?-1, ?-1 en 18-2-1861. NPVUtr 18-09-1860. NPVNHoll 12/13-03-1861. NCLVarsseveld 4/5-12-1860 en 18-4-1861. JvA a PAL 29-9-1860. KR Alkmaar a Cur 9-10-1860. DJvdW a DP 3-1-1868. AB a DB en JFB 15-11-1860. CvdWorp a DB 19-11-1860. JvA a CGdM 23-11-1860. JvA a DB 28-11-1860. KR Kampen a CL Varsseveld 17-11-1860. De bezwaren tegen Van Andel betroffen de volgende dogmatische punten: de twee naturen van Christus, het werkverbond, de verkiezing der engelen, de val van de mens en de betekenis van de natuurlijke godgeleerdheid. In Noord-Holland heeft vooral Van der Werp zich geroerd tegen Van Andel, o.a. in correspondentie met ouderling G. Vos in Kampen. Als ex-kruisdominee moest hij niet veel van Brummelkamp hebben. Zijn optreden tegen Van Andel was voor hem een noodzakelijke strijd tegen de 'Brummelkampiaanse' richting in de kerk. Hij signaleerde remonstrantse gevoelens bij Van Andel en bracht die in verband met de kwestie van het examen van H. Stobbelaar in 1856. Van der Werp was overigens in april 1860 als curator bij Van Andels theologisch examen aanwezig geweest. De Amsterdamse predikant A.S. Entingh was veel gematigder in zijn opstelling. Men bedenke, dat Van Andel nog maar 21 jaar oud was. In latere jaren genoot hij in de kerken algemeen vertrouwen, o.a. als curator en als praeses van de synodes van 1885, 1891, 1893 en 1899. Over J. van Andel: *NNBW* X 20-22; C. Lindeboom, 'Kort levensbericht van Ds. J. van Andel' in: J. van Andel, *Het evangelie naar de beschrijving van Lukas aan de gemeente toegelicht* (2e druk; Kampen 1932) I-XVIII; *De Haas* I 14-16; C.G. Waringa, Jan van Andel, een nonconformistiese zoon der Scheiding (Scriptie, Kampen 1979). Nadere bijzonderheden over het engagement met Anna Henriëtte (Jet) Brummelkamp in de brieven van Van Andel aan zijn studievriend P.A. Lanting uit 1859 en 1860. Uit latere brieven aan Lanting krijgt men ook een indruk van Van Andels ervaringen in zijn eerste jaren als predikant.

onweerstaanbare werking van de Heilige Geest. Van Andel gaf een nadere verantwoording over elk van

de drie punten en stemde de kritiek veelszins toe. Zijn brief werd als rectificatie van de preek aan de gemeente voorgelezen. Daarmee was de kwestie afgedaan. Brummelkamp stemde hiermee in.[63.]

Uit de hele geschiedenis rond Van Andel blijkt, dat de verschillende richtingen in de afgescheiden kerken nog steeds bestonden en elkaar soms maar moeilijk verdroegen. Bovendien blijkt, dat zwakheid in de dogmatiek en het ontbreken van de geijkte dogmatische uitdrukkingen onvoldoende bescherming gaven tegen ongereformeerde opvattingen en daarom terecht kritiek opriepen. Het is de vraag, of Brummelkamp daar altijd voldoende oog voor heeft gehad.

Een volgende kwestie, waaruit Brummelkamps dogmatische en kerkelijke positie na 1860 duidelijk werd, was die rond het boekje 'De Kinderdoop', dat de afgescheiden predikanten K.J. Pieters en J.R. Kreulen in 1861 publiceerden. Zij kozen daarin positie tegen een doopbeschouwing, die zich door de leer van de uitverkiezing liet beheersen en zo afbreuk deed aan het serieus werkzaam zijn met de beloften van God, in de doop betekend en verzegeld. Daartoe onderscheidden ze onder andere tussen onderwerpelijke en voorwerpelijke heiligheid van de gedoopte kinderen. Door verschillende critici werd hun visie bestreden. Werden hier zichtbare en onzichtbare kerk niet geïdentificeerd en werd voor het zalig worden een uiterlijke heiligheid voldoende verklaard? Werd aan het geloven van de mens niet een beslissende rol toebedeeld en was dat geen remonstrantisme? Het waren soortgelijke vragen als die de discussie ter synode van 1837 hadden beheerst.[64.]

In de Kamper kerkeraad probeerde ouderling Vos de broeders in januari 1863 mee te krijgen in een officiële aanklacht tegen Pieters en Kreulen. Van Velzen was het in hoofdzaak met hem eens. De Cock wilde niet alle uitdrukkingen in het boek voor zijn rekening nemen, maar verklaarde, dat het erin vertolkte gevoelen over de doop ook het zijne was. Volgens Brummelkamp kwamen er vele ongelukkige uitdrukkingen in voor, maar hij was het verder niet met Vos eens. De kerkeraad nam na lange en soms heftige discussie de aanklacht niet over, maar legde wel een bezwaarschrift van Vos op de tafel

63. NKR Kampen 7-5, 28-5, 4-6-1863. De kwestie Van Andel was symptomatisch voor de zich wijzigende theologische situatie. Van Andel was beter thuis in de Duitse theologie en de werken van A. Monod dan in de fijne kneepjes van de Nederlandse theologie uit de zeventiende en achttiende eeuw.

64. K.J. Pieters en J.R. Kreulen, *De kinderdoop volgens de beginselen der Gereformeerde Kerk, in zijne gronden, toedieningen en praktijk opnieuw onderzocht, beoordeeld en van vele schijnbare zwarigheden ontheven* (Franeker 1861). Zie ook W. van 't Spijker in: *Rondom de doopvont* 418-426. *Baz.* 9/43, 9/48, 10/15. Over Kreulen en Pieters: *De Haas* I 170-172, 208-209.

van de synode, die datzelfde jaar in Franeker werd gehouden. Deze wilde niet de indruk wekken, als zou ze het betoog van Pieters en Kreulen in alle opzichten de meest juiste uitdrukking van het gevoelen der Gereformeerde Kerk vinden. Maar al sedert eeuwen was er bij eenheid in hoofdzaak een verscheidenheid van opvatting in de bijzonderheden. In de hoofdzaak achtte ze de aangeklaagden niet in strijd met de formulieren der kerk. De synode van 1866 voegde daar nog eens de 'ernstigen raad' aan toe om zich zo dicht mogelijk aan te sluiten bij de terminologie van de belijdenisgeschriften.[65.]

Het verschijnen van het genoemde boek en de reaktie van de synodes daarop markeerden een bijzonder moment in de dogmatische ontwikkelingen in de afgescheiden kerken. Het denken over doop en verbond, over roeping en geloof vanuit de predestinatie bleek in afgescheiden kring niet toonaangevend te zijn. Kenmerkende stukken uit de theologie van de Nadere Reformatie vonden steeds sterker tegenspraak. Brummelkamp, die in 1857 al in soortgelijke richting publiek gesproken had, vond hier mannen als Pieters en Kreulen en ook de dogmaticus van Kampen, De Cock - beslist geen 'Geldersen' - aan zijn zijde. De pacificaties van 1857 en 1860 werden daarmee bevestigd. Deze ontwikkeling is voor de kerken heilzaam geweest.

Hoezeer de oude discussiepunten uit de eerste jaren na de Afscheiding desondanks nog aktueel waren, bleek uit de procedure tegen de Ulrumse ds. J.A. Donkers. Deze had geweigerd volwassen doopleden toe te laten tot het beantwoorden van de vragen bij de doop van hun kind. Daarover raakte hij in conflict met kerkeraad, classis en provinciale vergadering. De synode van 1863 stelde hem om verschillende redenen in het ongelijk. De Kamper kerkeraad mengde zich op voorstel van Brummelkamp in de kwestie en gaf Donkers per brief een steun in de rug. De classis Warffum reageerde met een aanklacht tegen Brummelkamp en Van Velzen bij de curatoren. Zij zag in de brief uit Kampen met kracht dezelfde beginselen en grondslagen voorgestaan, die op de synode van 1837 gelegd waren en waarvan men in 1840 ter synode met schaamte en schuldbelijdenis had moeten terugkeren. Bovendien merkte ze er dezelfde onvastheid in beginselen en kerkregering in op, die in de synodes van 1851 en 1854 zoveel moeite hadden veroorzaakt. Het was duidelijk, dat de Groningse broeders zowel dogmatisch als kerkrechtelijk vooral Brummelkamp wantrouwden. Het kwam echter niet tot een nadere confrontatie. Korte tijd later staakte de Kamper kerkeraad de correspondentie. Kennelijk voelde men wel, dat een dergelijke bemoeienis met plaatselijke kwesties te ver ging.[66.]

Ook aan de Theologische School gaven de richtingsverschillen af en toe aanleiding tot fricties. In maart 1864 onttrok student J.W.A. Notten, een aanstaande schoonzoon van Van Velzen, zich aan de afgescheiden kerken,

65. NKR Kampen 28-1, 18-2, 5-3, 12-3, 5-6, 22-10, 5-11-1863. *HandSyn* 1863 art. 17, 23, 26, 34. *HandSyn* 1866 art. 19. Hel. de Cock had soortgelijke opvattingen als Pieters en Kreulen. Van Velzen echter was het met ouderling Vos eens.
66. *HandSyn* 1863 art. 136 vgl. art. 109. *HandSyn* 1866 art. 26, 27, 31, 83. *HandSyn* 1869 art. 70. Nog tot 1905 toe waren er ter synode brieven van en over Donkers ter tafel. Zie over hem *De Haas* I 88-90. NKR Kampen 3-12-1863, 7-1, 4-2, 30-6-1864. KR Kampen a JAD 11-2-1864. HCur 13/17-7-1864 art. 58, 60. CL Warffum a Cur 4-5-1864.

om zich bij de kruisgemeenten te voegen. In een verantwoording aan de docenten en de kerkeraad stelde hij, dat de afgescheiden kerk reeds bij haar geboorte de zaden der ontbinding in zich opnam. Ze had bijvoorbeeld nooit personen als Scholte moeten dulden, 'wier richting thans de gehele kerk is doorgedrongen'. Hij voorspelde, dat de kerk binnen tien jaar uiteen zou spatten in de verschillende elementen, waarin ze nu reeds inwendig verdeeld was. Notten noemde als algemene grieven: het dulden van geschriften als van Pieters en Kreulen, het schandelijk behandelen van ds. H. Joffers, het bestaan van een predikantenvereniging, die in de afgescheiden gemeenten 'Evangelische predikanten' wilde trachten te krijgen en het alleen-staan van ds. Donkers met zijn bijbelse gevoelens. Daarnaast had Notten ook 'personele grieven'. Zijn verblijf aan de School was steeds min of meer onaangenaam geweest, daar een der docenten - Brummelkamp! - hem blijken gaf van antipathie en hem menig uur van strijd berokkende. Later zakte hij voor zijn examen. Hij voelde zich verplicht te protesteren tegen louter objectieve preken en 'algemene uitingen'. Hij kon Van Velzen en De Cock liefhebben en hoogachten. Toch had De Cock een preek van hem afgekraakt als onbijbels, ongereformeerd en onevangelisch; Notten verkondigde volgens hem een evangelie voor de vromen. Wanneer hij met die overtuiging voor het examen kwam, zou De Cock tegen zijn toelating moeten protesteren. Sindsdien had Notten onder andere op zijn preekreizen afkeuring en tegenstand ontmoet. Daarom ging hij nu uit het minder zuivere naar het meest zuivere gedeelte van de kerk: de Gereformeerde Kerk onder het kruis.[67.]

Het antwoord van de kerkeraad, geconcipieerd door Brummelkamp, was kort. Men wilde de bewijzen voor al zijn beweringen maar afwachten. De bekende punten kwamen in Nottens klaagschrift duidelijk naar voren: 'objectieve' prediking, zonder voldoende klassificatie; het verschil over de doop; het ontbreken van uniform denken; het verband met de gebeurtenissen van 1837 en de verwikkelingen rond Scholte. Opvallend is bij Notten de waarneming, die we ook bij De Haan tegenkwamen, dat de visie van Brummelkamp in de afgescheiden kerken aan de winnende hand was. Overigens keerde Notten reeds bij de Vereniging van 1869 in de broederkring terug.[68.]

In 1865 discussieerde Brummelkamp in *De Bazuin* met de Kamper ouderling G. Vos over het boekje *De Kinderdoop* van J.A. Wormser waarvan in 1864 een tweede druk was verschenen. Twee docenten hadden het boekje in *De Bazuin* aanbevolen. Vos maakte daartegen bezwaar. Dit draaide vooral om Wormsers stelling, dat de hele Nederlandse natie in het genadeverbond zou staan. Brummelkamp verdedigde deze visie. Niet, dat de natie als natie in het verbond zou zijn en behouden zou worden. Maar het gros van de Nederlandse bevolking bestond uit gedoopten. Individueel waren zij allen in het

67. JWAN a KR Kampen 31-3-1864. NKR Kampen 29-3-1864. HCur 13/17-7-1864 art. 62. Verschil van mening over de prediking openbaarde zich ook in bezwaren van ouderling G. Vos tegen student S.J. Kalma, NKR Kampen 30-12-1863, 7-1-1864. De docenten deelden de bezwaren niet. Kalma werd zonder problemen predikant, maar ging in 1869 over naar de Hervormde Kerk. CL Zwolle a Cur 9-1-1865. *De Haas* II 170.
68. KR Kampen a JWAN ?-4-1864 (concept), Over J.W.A. Notten, *De Haas* II 266-268.

verbond opgenomen. Dus waren ze ook gezamenlijk als hele natie verplicht tot het beleven van dat verbond.[69.]

Volgens Wormser was dat verbond niet zomaar verbroken. Men keerde niet door 'stompe verwaarlozing', maar pas door uitdrukkelijke verzaking en verwerping van het verbond in het heidendom terug. Daarom mocht men, zolang de bediening van de doop nog onderhouden werd, de natie niet als heidenen behandelen. Brummelkamp was het hiermee eens. Gods verbond is immers van kracht tot in duizend geslachten? Vos beperkte het te veel tot drie of vier geslachten. Volgens Brummelkamp zat het eigenlijke bezwaar hierin, dat Vos en vele anderen niet alle doopsbediening wilden erkennen. In verband hiermee beriep Brummelkamp zich op Witsius, die benadrukte dat men niet alleen naar het inwendige moest redeneren, maar ook de uitwendige verbondsgemeenschap moest erkennen.[70.]

In dit verband sprak Brummelkamp over alle redeneringen en onderscheidingen tussen voorwerpelijk en onderwerpelijk. De vaderen sneden die af door simpel te zeggen: in alle verbonden zijn twee delen. De bondgenoten hebben aan de ene kant met een belovend en vervullend God te doen. Ze genieten de goederen in het verbond alleen in de weg van het geloof. Wie niet in die weg wandelen, vernietigen daardoor van hun kant het verbond en gaan bij volharding als versmaders van Gods genade in Christus verloren. Noch het verbond noch de bediening van het verbond noch de kracht van de sacramenten wordt daardoor verminderd of ontzenuwd. Brummelkamp verwees hierbij ook naar Calvijn en de Post-Acta van de Dordtse synode.[71.]

Vos verweerde zich hiertegen. Stonden dan bijvoorbeeld de roomsen in het genadeverbond? Calvijn sprak toch ook slechts van 'overblijfselen' van het verbond? Waar bleef anders het onderscheid tussen ware en valse kerk, waar artikel 29 NGB over spreekt? Als Wormser gelijk had, zou men in de prediking bij 'volk van God' aan de hele Nederlandse natie moeten denken. En iemand die zich bij de gemeente wilde voegen, zou men naar zijn eigen kerk moeten terugverwijzen.[72.]

Op deze vragen ging Brummelkamp niet echt in. Hij stelde alleen, dat Wormsers stelling niets ongehoords was. Hij citeerde Hutcheson en Van der Groe: God blijft de God ook van de volken die Hem verworpen hebben. Daarom zijn zij verplicht zich tot Hem en zijn verbond te bekeren. Aan Gods zijde blijft het verbond altijd ongeschonden staan. Daarom hoeven ook roomsen niet opnieuw gedoopt te worden. Zelfs midden in het rijk van de antichrist houdt God zijn verbond onveranderlijk staande.[73.]

69. J.A. Wormser, *De kinderdoop, beschouwd met betrekking tot het bijzondere, kerkelijke en maatschappelijke leven* (Amsterdam 1853). In 1864 verscheen een tweede druk, met een woord vooraf van G. Groen van Prinsterer. Zie ook L.G. Zwanenburg in: *Rondom de doopvont* 427-438. *Baz.* 13/5 en 6.
70. *Baz.* 13/7, 8 en 9. H. Witsius, *Vier boecken van de verscheyde bedeelinge der verbonden met de mensch* (Utrecht 1686-1687). Brummelkamp verwijst naar boek 3, kap. 1, par. 85. Zie over Witsius: J. van Genderen in Brienen e.a., *Nadere Reformatie* 193-218; idem, *Herman Witsius. Bijdrage tot de kennis der gereformeerde theologie* ('s-Gravenhage 1953).
71. *Baz.* 13/9. Post-Acta, Sess. 162.
72. *Baz.* 13/11.
73. *Baz.* 13/14, 15. G. Hutcheson (1615-1674) was jarenlang predikant in Edinburgh. Van hem werd een verklaring van de 'kleine profeten' in het Nederlands vertaald en in Leiden gepubliceerd in 2 bdn. in 1747-1748: *Sakelyke en practicale verklaringe van de twaalf kleine propheten*, met een woord vooraf van Th. van der Groe. Zie J. van der Haar, *From Abbadie*

In de beoordeling van deze discussie dient men zich te realiseren, dat Wormser in zijn boekje fundamentele kritiek oefende op wat hij de 'bekrompen richting' noemde. Wormser streed hier dezelfde strijd, die Brummelkamp in eigen kring streed tegen een ontkrachting van de waarde van de doop, waar men die afhankelijk maakte van het geloof en van het uitverkoren zijn van de gedoopte. In dat opzicht nam Brummelkamp het boekje van Wormser terecht in bescherming. Maar hij bracht onvoldoende in rekening, dat waar *vestigia* der kerk op te merken zijn, de *fundamenten* der kerk vernield zijn en dat dit ook gevolgen moet hebben voor de vraag, of daar Gods verbond te vinden is. Brummelkamp beantwoordde die vraag veel te positief. Hij had dan ook tegen belangrijke vragen van Vos geen overtuigend verweer.

Voor 1860 werd Brummelkamp meer dan eens verweten, dat hij een algemene verzoening scheen te leren. Deze stemmen kwamen ook na 1860 niet geheel tot zwijgen. In 1876 nog kwam de kwestie bijvoorbeeld aan de orde in *De Bazuin.* Uit de lezerskring was kritiek geuit op Brummelkamps aanbeveling van traktaatjes uit Neerbosch. Daarin stonden zinnen als 'Jezus kocht u vrij', 'Jezus stierf voor u' en dergelijke. Mag zoiets tegen iedereen gezegd worden? Verschillende inzenders kritiseerden dit; zelfs een classis waarschuwde tegen aanbeveling van dergelijke traktaatjes.[74.]

Brummelkamp wees daartegenover op tal van uitdrukkingen in de Bijbel, gesproken tot heel Gods volk en onvoorwaardelijk geformuleerd: 'Ik ben de HERE, uw God'; 'Ik ben het, die uw overtredingen uitdelg'; 'Mijn Vader geeft u het levende brood'; 'U komt de belofte toe....'. Ook als iemand in zonde leeft en zich verzet, mogen we niet ophouden Gods ontferming even ruim en onvoorwaardelijk te laten staan en te vermelden. Daarbij mag men het geloof niet vergeten: alleen door het geloof kan men de rechtvaardigheid aannemen en zich toeëigenen. Maar als men daarbij aanvoert: 'het gaat zo gemakkelijk niet', geeft men God eigenlijk de schuld van het ongeloof.[75.]

Voor wie is Christus dan gestorven? In de Heilige Schrift staat - aldus Brummelkamp - doorgaans: voor de uitverkorenen. Dat is niet met elkaar in strijd. Christus' verzoeningswerk is genoegzaam voor allen, maar is alleen effektief en wordt alleen toegeëigend aan wie uitverkoren zijn. De vaderen waren hier voorzichtig. Zij waakten zowel tegen algemene verzoening als tegen verkeerde beperking. Zo deinsde ook Ursinus noch voor het algemene noch voor het bijzondere terug. Sommige uitdrukkingen kunnen wel worden misbruikt, maar daarom mogen we ze nog niet schuwen. Aldus Brummelkamp. Zijns inziens is de kernvraag: Is God afhankelijk van het goeddunken, vragen en zoeken van de mens? Bij ieder die het evangelie hoort, komt er geloof of verwerping. Men komt hier niet verder dan wat Rom. 9-11 zegt.

to Young. A bibliography of English, most Puritian works translated into Dutch language I, II (Veenendaal 1980) 75.

74. *Baz.* 24/26, 34. Aan de weesinrichting te Neerbosch onder leiding van J. van 't Lindenhout was een drukkerij verbonden, vanwaaruit duizenden evangelisatietraktaten werden verspreid. De bedoelde classis was die van Heerenveen.

75. *Baz.* 24/26.

Maar men moet niet uit angst voor een algemene verzoeningsleer het algemene in de prediking van het evangelie onderbelicht laten. Wie niet ieder mens volmaakt wil stellen voor Christus, komt in strijd met de Bijbel. In dit alles streed Brummelkamp er terecht voor, dat aan de actieradius en royaliteit van het evangelie niet zou worden tekort gedaan met verwijzing naar de ongeloofs-reactie van een deel der hoorders. Het is echter niet onmogelijk, dat hem dit in zijn spreken wel eens bracht tot een al te onbeschermd spreken over de reikwijdte van de verzoening, zodat hij aanleiding gaf tot misverstand.[76.]

Op hetzelfde terrein lag de kwestie van het aanbod der genade. In de loop der jaren rezen er herhaaldelijk, zoals we zagen, bezwaren tegen de prediking van Brummelkamp en sommige van zijn leerlingen. Velen vonden die te 'ruim'. Er werd te weinig nadruk gelegd op de onmacht van de mens om te geloven en op de alles beslissende betekenis van de uitverkiezing. Er werd in de prediking te veel een oproep gedaan om te komen tot Christus, alsof Hij voor iedere hoorder de Zaligmaker was. Het bevel tot geloof werd gepredikt, alsof de mens uit zichzelf een kracht tot geloven zou hebben. Er werd veel te weinig rekening gehouden met de verschillende stadia van het geestelijk leven bij de hoorders en daarom werd er te weinig gedifferentieerd gepreekt. Aldus de kritiek. Deze bezwaren waren na 1860 niet direkt overwonnen. Toch horen we sindsdien niet veel klachten meer over Brummelkamps prediking. Er bleef zeker een categorie mensen in de kerk, die moeite had met een ruim aanbod der genade. Maar voor hen vielen zelfs P.M. Dijksterhuis, Hel. de Cock en W.H. Gispen, toch bepaald geen Brummelkampianen, onder het oordeel van 'vermodderaars der waarheid' te zijn. In het algemeen had deze visie, waarin een direkte oproep tot geloof en bekering onmiddellijk als remonstrantisme werd bestempeld, echter haar tijd gehad.[77.]

15.7. De verschillen overgroeid

Men kan zeggen, dat rond 1865 in dezen het tij in de afgescheiden gemeenten zodanig was gekeerd, dat men elkaar had gevonden in een prediking, die wel niet geheel, maar toch in belangrijke mate van de scholastieke en subjectivistische hypotheek uit vroeger tijden was bevrijd. Dit beeld wordt bevestigd door wat zowel D.J. van der Werp als Brummelkamp zelf aan D. Postma in Zuid-Afrika schreven. In een brief van 3 januari 1868 klaagt Van der Werp vanuit Noord-Amerika over de slechte invloed van Brummelkamp. Zijns inziens plukt de Christelijke Afgescheidene Kerk er de wrange vruchten van,

76. *Baz.* 24/28, 29, 30, 34. Vgl. HCur 10/16-7-1877 art. 22 over universalistische versjes in *De Bazuin*.
77. NKR Kampen 4-6, 5-6-1863, 19-5, 30-6-1864, 2-11-1866. *HandSyn* 1857 art. 168. *HandSyn* 1860 art. 79, 80, 81, 87. *HandSyn* 1863 art. 112. Men had in de gemeenten nog lange tijd met conservatieve gevoeligheden te maken, zoals ten aanzien van de uitgangen in de woorden 'ende' en 'Heere'. Hel. de Cock stak daar wel eens de draak mee, NKR Kampen 25-6-1874. Zie over de differentiërende prediking vooral T. Brienen, *De prediking van de Nadere Reformatie* (Amsterdam 1974).

nu Brummelkamps richting door de jeugdige predikanten de kerk begint te overvleugelen. Zijn zegsman ds. J. Nentjes van Urk meent zelfs, dat er een nieuwe strijd zal komen en dat die op een complete scheuring zal uitlopen.[78.]

Brummelkamp schrijft enkele jaren later, op 8 maart 1871, tegen deze achtergrond aan Postma. Hij knoopt aan bij de strijd, die Postma in Zuid-Afrika heeft met ds. J. Beijer. Het is eenzelfde strijd als die Brummelkamp jarenlang voerde tegen onredelijkheid en onhebbelijkheid. Hij ziet achterom naar de synode van 1840. Toen heeft hij al geweigerd de broeders een 'blinddoek' voor te doen van een blijven bij het oude en binding aan de letterlijke formuleringen van de eerbiedwaardige vaderen. Bij schapen is zoiets goed, maar bij redelijke mensen brengt het 25 jaar achterop. De gang van zaken sinds 1840 heeft Brummelkamp bevestigd in zijn overtuiging van toen. Wat een schade heeft de kerk daardoor geleden! Nog is die schade niet hersteld. En via Beijer is de verkeerde mentaliteit in Zuid-Afrika, via D.J. van der Werp en K. van den Bosch ook in Noord-Amerika doorgedrongen en is het heilloos werk er voortgezet. En dat niet uit onnozelheid en oprechtheid, maar doorgaans tegen beter weten in. Brummelkamp is daar zeer verontwaardigd over. Gelukkig is er echter veel oud kwaad overwonnen. 'We vorderen reeds werkelijk.' Menigeen van de andere richting beweert, dat de hele kerk al bedorven is, inclusief die 'onder het kruis'. Zover zijn we nog niet, maar we avanceren! En bedorven? Het is heerlijk, dat onze belijdenisgeschriften en liturgische formulieren nog niet vernietigd zijn. Als die stukken niet steeds achter in het kerkboek hadden gestaan, hoe zou men hem verketteren, die ook maar eentiende deel durfde uitspreken van wat daar, in de door die mensen bestreden richting in gevonden wordt. Geen Calvijn, Zwingli, Melanchton of zelfs Paulus zou onder de toejuiching van die richting kunnen arbeiden. Het gezelschap, waarin we ons bevinden, is dus zo kwaad nog niet. We zullen daarom bidden om kracht om de staf des geloofs op te nemen. Aldus Brummelkamp.[79.]

Hij wijst verder op het belang van goed theologisch onderwijs. Hij heeft de waarde daarvan zelf ondervonden. Wat maakte hem in 1854-1857 zo geduldig en lijdzaam bij al de dwaasheden, die er dikwerf werden uitgekraamd? Hij wist: wanneer we maar een gemeenschappelijke Theologische School hebben, dan hebben we onder Gods zegen de sleutel in handen. Dat leidde hem in 1869 ook tot het uiterste in de vereniging met de kruisgemeenten, zoals ze reilden en zeilden. Zolang ze niet verenigd waren, konden ze doorgaan met haar dominees 'op artikel 8' de wereld in te sturen. Van het misverstand en misbruik van artikel 8 heeft Brummelkamp veel 'jammeren' gezien. In het land der blinden wordt dan éénoog koning. Daarom is Brummelkamp blij met de Kamper School. En bovendien heeft de Here aan Kampen in de persoon van W.H. Gispen een uitstekende predikant gegeven. Week op week, jaar op jaar brengt hij al die dwaze en redeloze dingen op de preekstoel en behandelt ze met een helderheid, naïveteit en takt, zoals het behoort. Brummelkamp heeft zich er nog nooit aan kunnen verzadigen. En

78. DJvdW a DP 3-1-1868.
79. AB a DP 8-3-1871. Over de hier genoemde predikanten: *De Haas* I 37-39, 44-45, 210-212, 285-287. Over de verhouding Beijer-Postma: Van der Vijver, *Dirk Postma* 355-357.

de studenten hangen jaar op jaar aan zijn lippen. Ze dragen hem een onbeperkte hoogachting toe. Hoe weldadig dit op heel de kerk moet werken, laat zich begrijpen. Aldus Brummelkamp in zijn brief aan Postma.[80.]

15.8. Conclusies

Wanneer we terugzien op de richtingsverschillen in de afgescheiden kerken en op Brummelkamps positiekeuze daarin, dan laten zich de volgende conclusies trekken.

1. In hoofdzaak ging het in de in dit hoofdstuk beschreven conflicten steeds om dezelfde thema's: de doop, de prediking in verband met de functie van de wet, het aanbod van de genade en de klassificatie van de hoorders, de roeping, de onmacht van de mens, de beschouwing van de leden van de gemeente en de vragen rond het onderscheid tussen zichtbare en onzichtbare kerk. Drie motieven kwamen vanuit het verleden vooral op de afgescheidenen af en brachten hen veelszins in verwarring: 1. het pogen om door een dogmatische redenering in een volkskerkelij ke situatie de spanning tussen ideaal en werkelijkheid op te lossen; 2. het eenzijdig accentueren van de leer der predestinatie; 3. het systematiseren van het 'bevindelijke' leven en het laten domineren van de bevindingen op het stuk van de geloofszekerheid.
2. In de conflicten van de jaren 1854 tot 1865 draaide het ten diepste om het al of niet vasthouden aan de in de traditie van de Nadere Reformatie geijkte probleemstellingen en terminologieën. Niet altijd heeft Brummelkamp voldoende begrip gehad voor deze wijze van denken en theologiseren. Hij heeft zich echter wel veel meer vredelievend opgesteld dan zijn opponenten van de 'Drentse' richting. Deze hebben ten onrechte hun eigen dogmatische onderscheidingen en redeneringen voor exclusief gereformeerd gehouden en al wie anders sprak verketterd.
3. Brummelkamps relatie tot de Nadere Reformatie werd bepaald door zijn opvoeding buiten haar tradities en door zijn confrontatie met de Dordtsgezinden in 1837 en volgende jaren. Hij kende en citeerde wel een aantal auteurs uit de Nadere Reformatie, vooral J. van Lodenstein, J. Koelman, W. à Brakel, H. Witsius en Th. van der Groe. Maar zijn aanhalingen waren altijd fragmentarisch en eclectisch, onafhankelijk van het totaal van hun theologie. Vooral sinds 1845 heeft hij steeds duidelijker een eigen visie ontwikkeld op doop en verbond, roeping en wedergeboorte, geloof en kerk, prediking en uitverkiezing. Hij kwam daarbij tot een kritiek op de theologie van de Nadere Reformatie, die de kerken in een crisis bracht, maar die tenslotte heilzaam is gebleken.
4. Brummelkamp heeft zich vasthoudend en zonder scherpte verzet tegen een verstarrend traditionalisme en tegen een scholastiek subjectivistische

80. AB a DP 8-3-1871. Gispen deed zijn intrede als predikant te Kampen op 26 juni 1864 en bleef er tot 4 mei 1873. Zie over hem *De Haas* I 124-126 en vooral J.C. Rullmann, *Een man van singuliere gaven. Ds. W.H. Gispen (1833-1909) in zijn leven en werken geschetst* (Delft 1933). Vgl. J. Bavinck in zijn 'Korte Schets van mijn leven' 66-67. Zie ook Gispens getuigenis over de richtingen in de gemeente van Kampen, geciteerd in Wesseling, *Afscheiding Overijssel* I 41-42.

denktrant. Hij heeft dit verzet tot het einde van zijn leven volgehouden en van groot belang geacht. Hij heeft er in belangrijke mate aan meegewerkt, dat men zich meer ging richten op een gezonde gereformeerde exegese en meer aansluiting zocht bij de gereformeerde belijdenisgeschriften en liturgische formulieren. Daarbij had hij een eigen plaats naast Van Velzen en Hel. de Cock. Van Velzen bracht in dit opzicht de kerken weinig verder. De Cock heeft, in dogmaticis de studenten vormend, veel betekend voor een eenvoudige terugkeer tot de gereformeerde confessionele en liturgische geschriften. Brummelkamp werkte op zijn manier, al eerder dan De Cock en ook samen met hem en anderen, in dezelfde richting: door zijn prediking, zijn exegetisch onderricht en zijn bijdragen in *De Bazuin* en in de kerkelijke vergaderingen.

5. Het is voor de kerken een zegen geweest, dat de synodes de dogmatische terminologieën uit de voorgaande twee eeuwen niet kerkelijk hebben geijkt, maar zich tenslotte bijna steeds op de formuleringen van Schrift en belijdenis hebben teruggetrokken.
6. Door alle discussies en conflicten van bijna dertig jaren heen zijn de afgescheidenen omstreeks 1865 langzamerhand naar een consensus toegegroeid, waarin ze een belangrijk deel van de scholastieke en subjectivistische ontsporingen uit de voorafgaande twee eeuwen te boven kwamen en veel dogmatische ballast kwijtraakten. Er kwam meer ruimte voor een gezonde opvatting op de punten, waarover men zo lang gestreden had. Wel bleven ondergronds bepaalde onjuiste denkschema's onder het kerkvolk voortleven, met name het door Brummelkamp al afgewezen subject-object-schema.
   Tegen de achtergrond van bovenstaande conclusies is het opmerkelijk, dat de hier besproken problematiek omstreeks 1880 vanuit de theologie van A. Kuyper een nieuwe aktualiteit kreeg. Deze blies de oude controversen vanuit een andere invalshoek nieuw leven in, door zijn spreken over tweeërlei verbond en tweeërlei doop en doordat ook hij de uitverkiezing over het verbond liet domineren. Brummelkamp heeft zelf deze merkwaardige ontwikkeling opgemerkt en erop geattendeerd. In de kerkelijke situatie van het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw werd de dogmatische lijn van Brummelkamp en De Cock door een aantal bekwame afgescheiden woordvoerders met kracht verdedigd. Maar dit kon niet voorkomen, dat de verenigde kerken van Afscheiding en Doleantie op belangrijke punten de strijd van de jaren 1837 tot 1865 nog eens geheel hebben moeten overdoen.[81.]

81. Naar aanleiding van een polemiek tussen de afgescheiden predikanten A. Littooij en K. Kleinendorst schreef Brummelkamp in *De Bazuin* nog weer eens over de problematiek rond de doop sinds 1837. *Baz.* 28/8, 12, 27, 28.

16. Zending en evangelisatie

In dit hoofdstuk zal het gaan over Brummelkamps betrokkenheid bij het werk van zending en evangelisatie. Hij heeft daarvoor altijd een hartelijke belangstelling gehad en er zich ook in verschillende organisatorische verbanden daadwerkelijk voor ingezet.

16.1. Het zendingswerk

Brummelkamp heeft zich in zijn Arnhemse jaren voor het eerst met het zendingswerk beziggehouden. Dit was in die tijd nog geheel in handen van allerlei genootschappen en niet van de kerken zelf. De voornaamste waren het Nederlandsche Zendelinggenootschap en het Zeister genootschap. In de kring van de 'Christelijke Vrienden' ontstond er een kritische distantie ten opzichte van het N.Z.G.. Groen van Prinsterer adviseerde in 1847 en 1848 om liever het Parijse zendingsgenootschap te steunen. Volgens Groen verdroeg het aandeel van 'Groninger' theologen als Hofstede de Groot in het bestuur van het N.Z.G. zich niet met het schone adagium van het genootschap: 'Vrede door het bloed des kruises'. Brummelkamp deelde deze bezwaren en steunde inderdaad het Parijse genootschap.[1.]

In het voorjaar van 1850 bracht de Duitse Chinezen-zendeling Karl Gützlaff een bezoek aan Nederland. Deze had vrij nauwe banden met het N.Z.G., maar vond ook aansluiting bij de mannen en vrouwen van het Reveil. Van eind maart tot 17 mei 1850 maakte hij een tournee door ons land. In tal van plaatsen vervulde hij - hij was de Nederlandse taal machtig - voor een groot publiek spreekbeurten over zijn werk in het Verre Oosten sinds 1826. Hij schetste boeiend en indringend de geestelijke nood van de 360 miljoen Chinezen en bond die zijn hoorders op het hart. Hij zag er een open deur voor het evangelie en vroeg om mankracht, financiële steun en vooral voorbede.[2.]

Op 14 april trad Gützlaff op in de grote Eusebiuskerk in Arnhem. Zijn woord maakte diepe indruk. Brummelkamp hoorde en ontmoette daar Gützlaff en oordeelde heel gunstig over hem. De provinciale vergadering, op 10 april 1850 in Arnhem gehouden, had trouwens onder leiding van Brummelkamp al besloten hem een brief van 'broederlijke gemeenschap' te sturen. Brummelkamp merkte duidelijk, 'dat Gützlaff een man was van onze richting en niet van die, welke in de groote kerk den boventoon voert'. Maar het

1. I.H. Enklaar, 'Groen van Prinsterer en het Nederlandsche Zendeling-Genootschap' in: *Aspecten Reveil* 89-105; ook in: I.H. Enklaar, *Kom over en help ons! Twaalf opstellen over de Nederlandse zending in de negentiende eeuw* ('s-Gravenhage 1981) 67-88.
2. A. Goslinga, *Dr. Karl Gützlaff en het Nederlandsche protestantisme in het midden der vorige eeuw* ('s-Gravenhage 1941).

'mengelmoes', dat hem vergezelde, stond hem niet aan. Op 28 mei vroeg hij Groen van Prinsterer om advies. Hij was tegen zijn wil opgenomen in een Arnhems China-comité, dat 'het zuivere afdruksel was van alles wat Gützlaff heeft omringd heel het vaderland door'. Van dat moment af was zijn gedurig gebed geweest: 'Heere, wat moet ik doen?' Voor een poosje zou hij misschien kunnen samenwerken met verzwijging van wat anderen kon hinderen. Maar er zou vast een moment komen, dat het geweten zich zou ontlasten. Dan zou hij de indruk maken een 'kromkop of dwarshoorn' te zijn. Wat moest hij doen? Zou hij maar niet ronduit verklaren niet te kunnen samenwerken en zich openlijk uit het Arnhemse comité terugtrekken? Hij zou zich dan bij het Haagse willen aansluiten. Dat kon wellicht een vereniging van positief-christelijke China-vrienden worden.[3.]

Brummelkamp was altijd tot veel samenwerking bereid. Maar uit deze brief blijkt, dat die bereidheid duidelijke grenzen had: met 'Groningers' en halve liberalen ging hij niet in zee. Het is niet bekend, welk advies Groen gegeven heeft en hoe de verdere gang van zaken is geweest. Waarschijnlijk heeft Brummelkamp zich inderdaad teruggetrokken. Hij heeft echter in bidstonden en door financiële hulp wel een en ander voor het werk in China gedaan.

Op het thuisfront kwam er een landelijke 'Vereeniging ter bevordering des Christendoms onder de Chinezen', waarin veel Reveil-mensen meededen, maar ook minder orthodoxe figuren. Deze vereniging probeerde onder meer zendelingen te engageren en uit te zenden. Het is merkwaardig, dat alle drie door haar aangetrokken jongemannen afgescheiden of met de afgescheidenen meelevend waren. Een van hen, Grim, was een oud-leerling van Brummelkamp. Bovendien had Brummelkamp in de jaren 1850-1851 een adspirant-zendeling in opleiding op kosten van de Chinese kas. Zowel de vereniging als het door haar ondernomen werk ging echter in de jaren 1857-1860 teniet. Voor Brummelkamp betekende zijn ontmoeting met Gützlaff en wat er uit voortkwam een eerste aanraking met het zendingswerk.[4.]

Voor 1860 fungeerde Hel. de Cock in de afgescheiden kerken als semi-officieel contactman met de eerste zendeling uit hun midden, H.D. van Gennip. Deze werkte echter niet onder verantwoordelijkheid van de kerken. De synode van 1860 besloot het werk degelijker aan te pakken. De curatoren van de Theologische School werden aangewezen om nadere aktie te ondernemen voor het aantrekken en opleiden van adspirant-zendelingen. Zij benoemden daartoe in juli 1861 een 'Zendingscommissie', bestaande uit de docenten De Cock en Brummelkamp en curator J.W. ten Bokkel. Door de arbeid van deze commissie kwam langzamerhand het eerste kerkelijke zendingswerk op gang. De zendingscommissie handelde daarbij namens de gezamenlijke kerken. Zij riep 'kweekelingen' op om zich aan te melden en regelde hun studie, aanvankelijk in Kampen en sinds 1871 onder leiding van J.H. Donner in Leiden. Zij regelde ook de uitzending en gaf leiding aan het werk op het zendingsterrein.[5.]

3. A. Goslinga, *Karl Gützlaff* 23, 31, 38. NPVGld 10-4-1850. AB a GvP 28-5-1850.
4. A. Goslinga, *Karl Gützlaff* 36-60, 76-106. AB a JAS 30-6-1852.
5. Over H.D. van Gennip en het eerste zendingswerk van de afgescheidenen: A. Goslinga, *Karl Gützlaff* 67-75 en P.H. Rupke-van den Heuvel, 'Zendeling ds. H.D. van Gennip en de doorgaande reformatie van kerk en zending (1850-1860)', *De Reformatie* 38 (1962-1963) 21-22, 39-40, 48-49, 56-57, 64-65, 72-73, 79-80, 88-89, 96, 105-106, 112-113, 130, 137, 144-145, 153-154, 160-161, 169-170, 177-178, 186-187, 193 194. *HandSyn* 1854 blz. 61, 62. *HandSyn* 1857 art. 156. *HandSyn* 1860 art. 118, 126, 127, 143. *HandSyn* 1863 art. 29,

Als lid van deze commissie heeft Brummelkamp meegewerkt aan de uitzending van C. de Best en B. Veenstra naar Suriname in 1863. De keus van het terrein was ingegeven door de afschaffing van de slavernij in de Nederlandse koloniën, die juist in dat jaar van kracht werd. Voor Brummelkamp was dit feit een sterke vingerwijzing, dat er voor de kerken een taak lag in Suriname. Het werd echter een mislukking. De Best verbleef vervolgens van 1865-1867 in Oost-Indië, in Oenarang, maar ook dat werd geen succes. Na nog geen twee jaar keerde hij om gezondheidsredenen voorgoed naar het vaderland terug.[6.]

Sinds 1863 bestond de zendingscommissie uit de drie docenten en twee van de curatoren. Men organiseerde een stelsel van classicale correspondenten. Bovendien trok de commissie enkele medewerkers aan om buitenlandse zendingsbladen te lezen en daaruit berichten door te geven over het zendingswerk overal in de wereld. Het ging hier om bladen als *The News of the Church, Evangelisch Christendom, Archives du Christianisme*, het *Hermannsburger Missions-Blatt* en het *Journal des Missions Evangéliques.* Vooral Brummelkamp stimuleerde dit: men moest naar alle kanten de vensters open houden. De curatorenvergadering wees overigens een officieel deelnemen aan het Algemeen Nationaal Zendingsfeest af. Met name De Cock had er nogal bezwaar tegen. Brummelkamp deed op persoonlijke titel wel mee. Hij maakte als zodanig jarenlang deel uit van het organiserend comité.[7.]

Na de synode van 1872 werden Brummelkamps bemoeienissen met het zendingswerk minder intensief. De synode onthief de curatoren van hun taak in

35, 121, 155. *HandSyn* 1866 art. 135-139. *HandSyn* 1869 art. 71, 101, 106. H. Bouma, 'Zendingsonderwijs aan de Theologische Hogeschool' in: J. van Bruggen en C. Trimp ed., *Zendingspanorama. Het zendingswerk van de Gereformeerde Kerken in Nederland 1946-1976* (Amsterdam 1976) 11-28. De geschiedenis van de gereformeerde zendingsopleiding in de 19e en 20e eeuw is in hoofdlijnen beschreven door M. te Velde, 'Historisch overzicht van de inrichting der gereformeerde zendingsopleiding in Nederland' in: *Rapport inzake een gereformeerde missiologische opleiding, bestemd voor het college van samenwerking* (z.p. z.j. (Spakenburg 1980)) 45-88. HCur 10/11-10-1860 art. 25, 10/12-7-1861 art. 40; sindsdien zijn tot 1872 regelmatig ter curatorenvergadering de zendingszaken besproken.

6. NZendC vanaf 26-2-1863 tot 4-6-1867, passim. HCur 29-4/1-5-1863 tot 10/13-7-1867, passim. Brummelkamp trad op 30 april 1863 als bevestiger van de zendelingen op. Over dit eerste georganiseerde zendingswerk van de afgescheidenen is meer dan eens gepubliceerd. J. van der Linden, *Die Entstehungsgeschichte der Mission der niederländischen reformierten Kirchen. Ein Beitrag zur Geschichte der kirchlichen Mission in Holland* (Tübingen 1934). H. Hiddink, De zending van de Christelijk (Afgescheiden) Gereformeerde Kerk 1860-1892 (scriptie, Kampen 1977). Vgl. A. Algra, *De Gereformeerde kerken in Nederlands-Indië/Indonesië (1877-1961)* (Franeker z.j.). Over De Best en Veenstra ook *De Haas* I 34-35, 260-261.
7. NZendC 19-12-1861, 26-2, 28-4-1863, 13-5-1868. HCur 29-4/1-5-1863, 6e sessie art. 4. Zie over de zendingsfeesten verder hoofdstuk 23.

dezen. Zij benoemde een afzonderlijk deputaatschap, waarin elke provincie een gedelegeerde leverde. Voortaan waren de docenten adviserende leden van de nieuwe 'Zendingscommissie'. Brummelkamp bleef de vergaderingen zoveel mogelijk bijwonen.[8.]

De zendingsroeping van de kerk woog hem zwaar. Hij droeg het missionaire werk een warm hart toe. In allerlei opzichten stond het in de eerste twintig jaren na 1860 nog in de kinderschoenen. Van een principiële bezinning op de missionaire problematiek was nog geen sprake. Organisatorisch werd er al te veel geïmproviseerd. Men was idealistisch en beschikte over te weinig informatie omtrent de werkelijke situatie op de zendingsterreinen. Toch heeft deze pioniersperiode winst gebracht, vooral op het thuisfront. Het zendingswerk werd niet langer aan verenigingen en genootschappen overgelaten, maar door de kerk zelf ter hand genomen. De gemeenten werden gemobiliseerd tot betoon van liefde en offervaardigheid. Langzamerhand kreeg de zending weer een vaste en goede plaats in de kerk. Voor zijn deel heeft Brummelkamp daar ijverig en hartelijk aan meegewerkt.

16.2. Het evangelisatiewerk

Volgens veler getuigenis was Brummelkamp bij uitstek evangelisatorisch in zijn optreden in elke kring. Hij was een vrijmoedig belijder van Christus. Daar was bij hem niets geforceerds of krampachtigs in. Als christen was hij gewoon zichzelf, hij kon niet nalaten zijn medemensen op de Here Jezus te wijzen. Hij knoopte bijvoorbeeld op zijn reizen gemakkelijk gesprekjes aan met medereizigers op de boot of in de trein en spoorde hen aan tot geloof en bekering. Bekend werd ook zijn trouw bezoeken van choleralijders in Arnhem in 1849 en in Kampen in 1855. Heel zijn optreden stond in het teken van: 'Ik heb geloofd, daarom heb ik gesproken'.[9.]

De afgescheiden kerken kenden voor de kerkelijke, georganiseerde evangelisatie niet, zoals voor de zending, een nationale samenwerking via de synode. De synode van 1860 besloot het werk van de 'inwendige zending' aan de provincies en de classes over te laten. Zodoende is Brummelkamp niet direkt bij de georganiseerde evangelisatie betrokken geweest. Wel was hij van 1879-1888 bestuurslid van de zondagsschoolvereniging 'Jachin'. Zijn bijzondere verdiensten voor 'Jachin' werden gehonoreerd met een benoeming tot erevoorzitter. Zijn liefde voor kinderen gaf hem een bijzondere betrokkenheid bij dit werk. Zijn stereotiepe oproep was: 'Leidt ze naar Jezus!'[10.]

8. *HandSyn* 1872 art. 70-73, 77, 79, 82-85. Vgl. *HandSyn* 1879 art. 91.
9. *Levensbeschr.* 191-193, 595. Mulder, 'Leven, lieven, loven' 24-25. Uitvoerig over Brummelkamps evangelisatorische levenshouding: J.D. te Winkel, *Metterdaad en in der waarheid. Kijk op evangelisatie en werken aan een missionaire gemeente* (Kampen z.j.) 12-44. Zie ook F.J.A., 'Eene episode uit het leven van "Vader Brummelkamp"' in: *Jaarboekje voor de Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland voor het jaar 1890* (Enkhuizen 1889) 188-193; ook in: G. Doekes ed., *Keurgarve. Bloemlezing uit het Mengelwerk van vorige jaargangen van het Jaarboekje voor de Gereform. Kerken in Nederland* (Nijverdal 1914) 131-137. PAL a ouders 26-9-1855.
10. *HandSyn* 1860 art. 128. J.P. Tazelaar, *Gedenkboek. Feestuitgave ter gelegenheid van het 40-jarig bestaan der Gereformeerde Zondagsschool-Vereeniging 'Jachin'* (Nijkerk 1911) 64, 70-71. *Ter nagedachtenis* 40.

Grote belangstelling had Brummelkamp ook voor het werk van bijbel-en traktaat-genootschappen. In afgescheiden kring was vooral het traktaatgenootschap 'Filippus' aktief. Zoveel mogelijk bezocht Brummelkamp de vergaderingen van dergelijke organisaties. Zijn bijdrage daar was altijd praktisch en stimulerend. In *De Bazuin* gaf hij berichten over de evangelisatie door, steeds met een hartelijk woord van aanbeveling en bemoediging. Zo bond hij zijn lezers de zaak van de evangelieverkondiging in eigen omgeving op het hart. Samen met andere voortrekkers, zoals L. Lindeboom, heeft hij het enthousiasme ervoor belangrijk bevorderd. In de meeste plaatsen waar een afgescheiden gemeente was, bestonden een of meer zondagsschoolklassen. De afgescheidenen waren bepaald niet introvert. Zij zochten met het evangelie ook hun medeburgers. Dit werk heeft veel bijgedragen aan de snelle groei van de afgescheiden kerken tussen 1870 en 1890.[11.]

Van belang was verder, dat Brummelkamp niet alleen maar voor de geestelijke nood van veel Nederlanders, maar ook voor hun materiële nood een open oog had. Hij stimuleerde de afgescheidenen om te evangeliseren, maar bovendien tot het uitsteken van een helpende hand naar behoeftige en misdeelde medemensen.[12.] Woord en daad gingen hier samen. Brummelkamp is in woord en wandel daarin velen tot voorbeeld geweest.

11. Over 'Filippus': J. van Gelderen ed., *Filippus. Gereformeerd Traktaatgenootschap 1878/1978* (z.p., z.j. (Hattem 1978)). Voor een nadere inventarisatie van het zondagsschoolwerk verschaffen de jaarboekjes voor de Christelijke Gereformeerde Kerk vanaf 1878 statistisch materiaal. Over een bijbelgenootschap: *Baz.* 33/12.
12. *Levensbeschr.* 596. Mulder, 'Leven, lieven, loven' 20-21. Zie over Brummelkamps filantropische aktiviteiten o.a. *Levensbeschr.* 378-388.

17. Brummelkamps journalistieke werk in *De Bazuin*

17.1. Oprichting

De Bazuin werd in 1853 opgericht door C.G. de Moen in samenwerking met Brummelkamp. In het voorbereidend overleg speelden ook Van Velzen en Postma een rol. Van Velzen had graag zelf de uitgave van een weekblad of 'maandwerk' op zich genomen, maar zag daartoe in zijn drukke pastoraat geen kans. Hij had er De Moen over geschreven, omdat die er de meeste gelegenheid voor had. *De Bazuin* startte met 125 abonnees op donderdag 4 augustus 1853. Om te kunnen blijven bestaan, waren er 200 nodig, een aantal, dat inderdaad bereikt werd. In eerste instantie was het blad mede bedoeld als tegenhanger tegen *De Stem*, waarin vooral de woordvoerders van de Drentse richting zich lieten horen. *De Bazuin* was overigens beslist geen partijblad. De redactie werd gevormd door S. van Velzen, A. Brummelkamp, P.M. Dijksterhuis, J.H. Donner, P.J. Oggel en D. Postma, terwijl De Moen eindredacteur was.[1.]

17.2. Redactie en inhoud

In mei 1855 verzochten de curatoren het blad aan de Theologische School over te dragen. Hij zou dan 'tot uitgebreider nut en stichting voor de gemeente' vergroot worden uitgegeven ten voordele van de School. De Moen en Brummelkamp vonden dit een acceptabele gedachte en gaven het blad aan de School ten geschenke. Vanaf vrijdag 2 november 1855 verscheen het onder verantwoordelijkheid van de docenten, terwijl Brummelkamp de eindredactie op zich nam.[2.]

Brummelkamp bleek na verloop van tijd niet in staat de hoofdredactie alleen voor zijn rekening te blijven nemen. In juni 1858 vroeg en verkreeg hij van de curatoren als zodanig ontslag. Vanaf die tijd waren de docenten om beurten een jaar hoofdredacteur. Elke week werd in de docentenvergadering de kopij ingezien en beoordeeld. Toen De Moen als emeritus van 1864-1875 in Kampen woonde, nam ook hij als mederedacteur twee keer een jaar de hoofdredactie waar. Deze situatie van roulerende redactie duurde tot 1875 . Terwille van de 'degelijkheid' en 'vastheid' van *De Bazuin* prefereerde

1. SvV a DP 15-4-1853. CGdM a JAS 31-5-1853, 11-8-1853. *De Stem* bestond sinds 1849 en had in september 1853 500 abonnees. In de afgescheiden kringen werd ook wel *De Nederlander* gelezen. *Baz.* 14/1. Vgl. *De Stem* van 5-8, 29-9-1853.
2. HCur 2/3-5-1855 art. 44. HCur 31-10/1-11-1855 art. 19. HCur 21/24-5-1856 art. 95. NDoc 25-10-1855, 23-2-1857. *Baz.* 3/1. Zie voor de soms ingewikkelde nummering van de jaargangen van *De Bazuin* het overzicht van gedrukte bronnen achterin dit boek.

men toen een eenhoofdige leiding. Op voorstel van de curatoren benoemde de synode daarom Brummelkamp als vaste redacteur. Ten behoeve van dit werk werd hij van de helft van zijn taak aan de School vrijgesteld. Dit besluit getuigde van veel visie. Kennelijk hechtte de synode aan het journalistieke werk grote waarde, ook voor lezers buiten eigen kring. Door middel van een goed geredigeerd blad zou de Christelijke Gereformeerde Kerk mee kunnen spreken op kerkelijk, maatschappelijk en politiek terrein! Tot aan zijn sterven in juni 1888 heeft Brummelkamp *De Bazuin* geredigeerd, in de latere jaren met steun van vooral C. Mulder.[3.]

De Bazuin was het blad van de Christelijke (Afgescheidene) Gereformeerde Kerk. Als eigendom van de Theologische School en vanwege de betrokkenheid van docenten en curatoren bij de uitgave nam het een belangrijke plaats in de kerken in. Vaak werd wat *De Bazuin* schreef als het officiële standpunt van de kerken beschouwd. Ten onrechte, want het blad wilde niet meer zijn dan een spreekbuis voor 'Stemmen' uit de afgescheiden kerken. Er was in *De Bazuin* ruimte voor tegengestelde meningen. Ook heeft Brummelkamp nooit de pretentie gehad toonaangever in de kerken te zijn. Juist hij heeft altijd met kracht het beleid verdedigd, dat *De Bazuin* een afspiegeling moest zijn van wat er in de kerken leefde en niet, zoals bijvoorbeeld *De Standaard* en *De Heraut* onder leiding van A. Kuyper, een sterk uniform geredigeerd blad, dat leiding wilde geven volgens een bepaald programma.[4.]

Wat de samenstelling en inhoud van het blad betreft, zes categorieën vormden daarin de hoofdzaak: 1. meditatieve en stichtelijke bijdragen, al dan niet opgezet vanuit een bijbeltekst; 2. bespreking van theologische en kerkelijke thema's; 3. bijdragen op het terrein van politiek en onderwijs; 4. berichten met nationaal en internationaal nieuws; 5. recensies; 6. berichten uit de gemeenten. Vanaf de zomer van 1869 kreeg de vereniging Gereformeerd School-Onderwijs een rubriek in *De Bazuin* met een eigen redacteur. Evenzo de zondagsschoolvereniging 'Jachin'. Men probeerde een breed terrein te bestrijken, mede om zo het lezen van allerlei 'wereldse' bladen overbodig te maken.[5.]

3. HCur 2/9-6-1858 art. 80, 23/24-3-1875 art. 12. *HandSyn* 1866 art. 111. *HandSyn* 1872 art. 65. *HandSyn* 1875 art. 63. *HandSyn* 1877 art. 153. Zie over C. Mulder: W. de Graaf, 'Een eenzaam pionier. Docent C. Mulder te Kampen', *De Hoeksteen* 13 (1984) 145-156. Over hem ook vooral ons hoofdstuk 25. Van Velzen was eindredacteur in 1859, 1862, 1865, 1870 en 1873; Brummelkamp in 1861, 1864, 1868 en 1872; De Cock in 1860, 1863, 1867 en 1871; De Moen in 1866 en 1869; A. Steketee in 1874. Vanaf de 23e jaargang nr. 39 was de redaktie geheel aan Brummelkamp opgedragen.
4. A. Kuyper en A. Brummelkamp Jr. beschouwden de ruime redactionele opzet van *De Bazuin* als een zwak punt. Zij vonden, dat een blad een eenduidige koers moest varen.
5. HCur 13/21-7-1880 art. 52, 12/22-7-1881 art. 44. Stukken over vergroting van *De Bazuin* in Arch. Th. Sch. II, 20. De vaste medewerkers waren: J.W.A. Notten, D.K. Wielenga, W.H. Gispen, Hel. de Cock, C. Mulder, M. Noordtzij en J. van der Linden.

In 1880 werd een reorganisatie van de redactie doorgevoerd. Brummelkamp werd voortaan gesecondeerd door zeven vaste medewerkers, die elk een rubriek voor hun rekening namen. Aan hemzelf werd de ‘Kerkelijke toestand, Binnenland’ toebedeeld. Deze opzet kwam de kwaliteit van het blad zeker ten goede.

17.3. Brummelkamps aandeel in De Bazuin

Het aandeel van Brummelkamp in *De Bazuin* is door de jaren heen groot geweest. Ook in de jaren dat hij geen hoofdredacteur was, leverde hij vele bijdragen. Meer dan enig ander heeft hij zijn stempel op het blad gezet. Spontaan reageerde hij op wat voor zijn aandacht kwam. Dikwijls volstond hij met een citaat uit een of ander blad, waarbij hij een kort commentaar leverde. Het waren vaak dezelfde thema's, waarmee Brummelkamp in eindeloze variatie de kolommen van *De Bazuin* vulde. Hij had een frisse en levendige schrijftrant en uit zijn bijdragen sprak een stellige en sterke overtuiging. Hij schreef zelden een lopend betoog. Zijn kracht was niet gelegen in thetische en systematische uiteenzetting, in geduldige analyse of grondige weerlegging. Wat hij daarin tekort kwam werd voor een deel aangevuld door de medewerking van andere auteurs. Overigens werd algemeen zijn talent en feeling voor het journalistieke werk erkend.

Brummelkamps journalistieke werk is met drie woorden te typeren. Het ging hem om informatie, confrontatie en mobilisatie. Informatie allereerst. Het was er hem om te doen, zijn lezers te informeren over alles wat er op kerkelijk en politiek terrein aan belangrijke thema's en gebeurtenissen te bespreken was. Hij nam zijn uitgangspunt vaak in een recent nummer van periodieken als *De Nederlander*, *Kerkelijke Courant*, *De Vereeniging*, *De Gids*, *Kerkelijk Weekblad*, *De Tijd*, *De Heraut* en vele andere, die kennelijk door Brummelkamp gelezen werden. Door middel van uitvoerige citaten gaf hij aan zijn lezers door, wat anderen geschreven hadden. Zo werkte hij er aan mee, dat de afgescheidenen goed op de hoogte waren van de kerkelijke en politieke onderwerpen van gesprek buiten de eigen kring. Dat betrof vooral de ontwikkelingen in de Hervormde Kerk, in de schoolstrijd en in de christelijk-historische politiek.

In de tweede plaats de confrontatie. Wat hij van anderen doorgaf, had dikwijls zijn instemming. Dan voegde hij er een woord van aanbeveling bij, bijvoorbeeld wanneer hij Groen van Prinsterer of Kuyper citeerde. Maar in veel gevallen toetste hij het geciteerde aan zijn eigen kerkelijke en politieke uitgangspunten en plaatste er een aantal kritische kanttekeningen bij. Vele van zijn bijdragen hadden daardoor een polemische kleur. Wekelijks ging Brummelkamp voor het forum van zijn lezers een confrontatie aan met de woordvoerders van zeer diverse stromingen in Nederland, maar vooral met die uit de Hervormde Kerk.

In de derde plaats de mobilisatie. Brummelkamps wijze van schrijven had altijd een appellerend karakter. Hij schreef vanuit een warme betrokkenheid over de aangesneden thema's. Zo zette hij zijn lezers en opponenten niet alleen aan het denken, maar hij mobiliseerde hen ook tot spreken en handelen in de door hem gewezen richting. Dat gaf aan zijn artikelen een heel eigen elan.

17.4. Kritiek

Over de reakties van de lezers van *De Bazuin* op wat ze week aan week kregen voorgeschoteld, is betrekkelijk weinig bekend. Het voortbestaan en de toename van het aantal abonnees was een teken, dat het blad in een behoefte voorzag. Dit ondanks het verschijnen van de *Wekstem*, die sinds 1865 onder redactie van J.H. Donner en W. Diemer stond, twee keer per week uitkwam en voor hetzelfde publiek geschreven werd. Wanneer lezers kritiek op *De Bazuin* hadden, resulteerde dat dikwijls in een ingezonden stuk, waarvoor Brummelkamp royaal ruimte beschikbaar stelde.[6.]

De grotere lijnen van de kritiek kwamen aan de orde in de curatorenvergaderingen. Dat waren de vaste gelegenheden om aanmerkingen op *De Bazuin* te maken. Daarin zijn twee 'pieken' aan te wijzen. De eerste lag rond 1857. Toen draaide het om de bekende controverse met de Drentse richting. H. Joffers en F.A. Kok tekenden protest aan tegen remonstrantse en universalistische tendenzen in sommige bijdragen, zoals in citaten uit E. Erskine en A. Monod. De tweede golf van kritiek viel in de periode 1878-1887. Men klaagde over te uitvoerige berichten over lokale kerkelijke gebeurtenissen. Maar er was meer. Men wilde graag artikelen van betere kwaliteit en meer over de gereformeerde leer, zoals in *De Heraut.* Veel lezers hadden moeite met de grote aandacht die er aan politiek werd besteed. Vooral reageerde men soms geprikkeld op de vinnige bestrijding van *De Standaard* en de hoofdgroep van de antirevolutionairen. Men vond in *De Bazuin* te veel onderlinge pennestrijd tussen de docenten. In 1884 was er op de curatorenvergadering een waar 'kruisvuur' van kritiek in deze zin. In 1885 klaagde men over te veel stukken over de geheelonthouding. In 1887 vonden sommigen, dat er te veel werd geschreven over de 'kerkelijke troebelen' rond de Doleantie. Er is in het begin van de jaren tachtig zelfs een plan geweest om een alternatieve 'Bazuin' te gaan uitgeven. Toch is *De Bazuin* onder leiding van Brummelkamp bij de voortduur het toonaangevende blad in de afgescheiden kerken gebleven.[7.]

17.5. Invloed

Wanneer we de invloed van Brummelkamps journalistieke werk in *De Bazuin* overwegen, moeten we ons vooraf zijn lezerskring voor de geest halen. Begonnen met 125 lezers in 1853, moet het blad in de jaren tot 1875 ongeveer jaarlijks 500 abonnees hebben gehad. Daarna steeg het aantal vrij snel: 700 (1879), 800 (1882), 1250 (1887). De toename na 1882 zal mede veroorzaakt zijn door de opheffing van de *Wekstem* in 1882.[8.]

6. De *Wekstem* was in zekere zin de voortzetting van *De Stem* en verscheen tot 1882, vanaf 1871 drie keer per week. Een formidabele prestatie voor een paar afgescheiden dominees!
7. HCur 9/13-7-1878 art. 26, 8/16-7-1879 art. 39, 10/20-7-1883 art. 53, 8/17-7-1884 art. 54, 7/17-7-1885 art. 49, 13/22-7-1886 art. 49, 12/22-7-1887 art. 59. *Baz.* 28/15.
8. NDoc 27-2, 27-3-1879. HCur 11/21-7-1882 art. 35, 10/19-7-1888 art. 54. Ter vergelijking: *De Heraut* onder redactie van Schwartz verscheen in 1855 in een oplage van 430 exemplaren, CAFS a GvP 30-11-1855.

Krantlezen was een dure aangelegenheid, vooral vóór de afschaffing van het dagbladzegel in 1869. De meeste afgescheidenen konden zich die weelde dan ook niet veroorloven. Voor de predikanten was het uiteraard een ‘must’. In onderwijzerskringen vond het blad ook aftrek; daarnaast kwam het bij ambtsdragers en meelevende kerkleden, uiteraard alleen voorzover zij de kosten konden betalen. Het is bekend, dat een dergelijk blad zijn uitstraling had in een veel bredere kring dan die van de abonnees. Er was vaak een aantal ‘meelezers’ en veel meer dan in de 20e eeuw was de inhoud van een krant gespreksstof in de kennissenkring. Behalve in afgescheiden kringen kwam *De Bazuin* bij gereformeerd-gezinde lezers in de Hervormde Kerk. Bovendien ging er een aantal naar redacteuren van andere periodieken. De belangrijkste ‘opinie-makers’ in kerkelijk Nederland lazen *De Bazuin* ook![9] Hierboven gaven we een typering van Brummelkamps aandeel in *De Bazuin* met de termen informatie, confrontatie en mobilisatie. In onze evaluatie van de invloed van zijn kerkelijke journalistiek sluiten we ons daarbij aan.

1. Door het geven van informatie, door de wijze waarop en de thema's waarover, heeft Brummelkamp bij zijn lezers steeds de vensters naar ‘buiten’ opengehouden. Er zijn zeker elementen aan te wijzen in het leven van de afgescheiden kerkmensen, die op introvertie wijzen. Maar dat is nog geen bewijs, dat zij in doorsnee introverter waren dan het gemiddelde meelevend hervormd kerklid. Integendeel, zowel *De Bazuin* als de *Wekstem* leggen getuigenis af van een brede belangstelling voor wat zich buiten eigen kring afspeelde. En dat reeds lang voordat er sinds 1870 een grotere betrokkenheid van de brede massa bij het kerkelijk en politiek gebeuren ging groeien. Brummelkamp heeft maar betrekkelijk weinig in *De Bazuin* geschreven over eigen interne vraagstukken, maar des te meer over wat er op het bredere kerkelijke en politieke terrein te signaleren viel. Zijn informatie werkte blikverruimend. Mede daardoor werden de afgescheidenen bewaard voor sociaal-politieke indifferentie en verstarrende introvertie.
2. Evenzeer heeft het confrontatie-element voor de lezers van *De Bazuin* betekenis gehad. Daardoor leerde men standpunten en gedragslijnen doorzien en in zelfstandigheid eigen positie bepalen. Brummelkamp was een onafhankelijke figuur, die zich niet gauw liet leiden door vooroordelen of traditionalisme. Hij durfde in zijn mening ook alleen te staan. Hij had een hekel aan napraterij. Hij zei precies hoe hij over de dingen dacht, maar stootte de mensen tegen wie hij polemiseerde toch niet af. Men wist, dat hij niet uit strategie, maar uit gewetensvolle overtuiging de confrontatie aanging. In wijde kring stond hij als zodanig bekend. Onder eigen mensen gaf hij zo een voorbeeld van en een stimulans tot zelfstandig-kritische positiekeus.
3. Waardevol was ook het mobilisatie-effekt, dat er van Brummelkamps schrijven uitging. Het heeft in belangrijke mate de afgescheidenen geëngageerd en gemobiliseerd voor aktiviteit op het terrein van evangelisatie, onderwijs en politiek. Ze waren op de hoogte van de situatie op de verschillende

9. In 1879 waren er bijna 60 present-exemplaren tegen 700 abonnementen. NDoc 27-3-1879.

terreinen, ze leefden er in mee en konden er aktief op inspelen. In de oprichting van christelijke scholen, van christelijk-historische kiezersverenigingen, van zondagsscholen en evangelisatie-stations speelden zij in het hele land een vooraanstaande rol. Het 'volk achter de kiezers', dat Groen van Prinsterer steunde in zijn politieke strijd, bestond voor een belangrijk deel uit afgescheidenen. Onder hen vervulden veel predikanten een voortrekkersrol op het gebied van school en politiek. A. Kuyper heeft na 1870 vele duizenden gemobiliseerd voor christelijke politiek en voor een school met de Bijbel. Brummelkamp had echter al voor die tijd via *De Bazuin* meegeholpen een trouwe kern van antirevolutionairen te kweken, die in de moeilijke jaren 1857-1878 mede de ruggegraat van de nog niet georganiseerde antirevolutionaire partij vormden. Juist en vooral door het journalistieke werk waren de afgescheidenen rond 1870 reeds gemobiliseerd en bezaten ze in politiek en maatschappelijk opzicht een zelfstandige identiteit.[10.]

10. Nader hierover in hoofdstuk 24 en 25. H. Bavinck vond (*De Vrije Kerk* 8 (1882) 90) de Christelijke Gereformeerde Kerk intussen van kloosterachtige afzondering, van een al te groot obscurantisme niet geheel vrij te pleiten. De betekenis van de periodieken uit afgescheiden kring is tot op heden nauwelijks onderzocht en is ook ten onrechte terzijde gelaten in: J. Kamphuis, 'De afkomst van het Nederlands Dagblad' in: Kerpel, *De waarde van het woord* 13-81.

18. Brummelkamp en de theologische stromingen van zijn tijd

18.1. 'Tal van leeraars'

In hoofdstuk 14 hebben we al het een en ander doorgegeven uit Brummelkamps oratie uit 1867, waarin hij de taak van de Kamper School ten opzichte van de moderne theologische stromingen heeft besproken en de fnuikende invloed van veel filosofie op de theologie heeft aangewezen. In dit hoofdstuk willen we schetsen, op welke wijze hij in zijn journalistieke werk zich met de verschillende stromingen in de theologie heeft geconfronteerd. Deze confrontatie was zelden systematisch, maar bijna steeds incidenteel en fragmentarisch. Toch is het nuttig er kennis van te nemen en zo nader zicht te krijgen op het theologiseren van de eerste generatie afgescheidenen.

Brummelkamp constateert, dat veel theologie-beoefening uitgaat van telkens andere hypothesen. Hij heeft van bijvoorbeeld het werk van C.P. Tiele wel genoten, waar die alle godsdiensten tot één bron probeert te herleiden. Maar eigenlijk is het alles veronderstelling en geen ware wetenschap. Hij ziet daarin een vervulling van 2 Tim. 4:3, 4: '... zij zullen zich tal van leeraars bijeenhalen...'. De verschillende richtingen volgen elkaar op. Ze verslaan elkaar ook. De 'Groningers' kraken het rationalisme, maar J.H. Scholten en S. Hoekstra kraken op hun beurt weer de 'Groningers'. Wie buiten Christus wijs willen zijn, vervallen in allerlei misgeboorten van de geest. Zo wordt zelfs vanaf de kansel soms het christendom ondermijnd. Dat is niet erger dan in vorige eeuwen. Zo is immers de menselijke natuur. Die openbaart zich in vrijzinnigheid, dat is: in een eigenmachtig en willekeurig tegenspreken van de Heilige Schrift. De vrijzinnigen kunnen wel ernstige mannen zijn, maar dat ontslaat de gereformeerden niet van de plicht om de kudde van Christus tegen hen te waarschuwen.[1]

18.2. De 'Groninger' richting

De 'Groninger' theologie had onder leiding van P. Hofstede de Groot in de Nederlandse theologische wereld van de jaren 1835 tot 1860 een belangrijke plaats. Zij zag Gods openbaring in Christus als middel tot opvoeding van de mensheid in christelijke zin. Veel aandacht had ze voor het gemoedsleven en de persoonlijkheid van de mens, die door haar geroepen werd om in vrome

1. *Baz.* 24/48, 11/18, 5/29, 19/49, 9/3, 16/49, 24/ 47. Over C.P. Tiele: *NNBW* IV 1332-1335 en Rasker, *NHK* register s.v. Over S. Hoekstra: *BWPGN* IV 79-87 en Rasker, *NHK* register s.v.. Zeer informatief over de verschillende theologische en kerkelijke stromingen in de Hervormde Kerk: Th.L. Haitjema, *De richtingen in de Nederlandse Hervormde Kerk* (2e druk; Wageningen z.j. (1953)).

navolging van Christus te leven. In de meeste centrale leerstukken week ze af van de gereformeerde belijdenis.[2]

Brummelkamp heeft waardering voor de prima methode van de 'Groninger' godgeleerden. Hun levendige denkwijze steekt positief af bij het dorre rationalisme van rond het jaar 1800. Maar ze hebben de objectieve waarheid prijsgegeven voor hun eigen subjectieve mening. Evenals de vroegere rationalisten hebben ze het centrum van alles, de Christus Gods, weggenomen. Ze prediken Hem niet als Verlosser van de vloek van de wet. Dat leidt Brummelkamp af uit hun bijdragen in het tijdschrift *Waarheid in Liefde.* Christus is volgens hen niet alwetend en niet almachtig; God is méér dan Christus. Ook is voor hen de Heilige Schrift niet beslissend in alle geloofsvragen. Zo beroven ze de kerk van haar grondslagen.[3]

Op één punt ging Brummelkamp speciaal in. Hofstede de Groot beweerde, dat de leer van de predestinatie niet te verenigen was met een ruime evangelieprediking. Brummelkamp bestreed dit met beroep op DL III/IV, artikel 8 en 9, op bijvoorbeeld 1 Kor. 2:14 in verband met 1 Kor. 1:27-29, op Matt. 11:25-27 en op vele plaatsen in Calvijns commentaren op het Nieuwe Testament.[4]

18.3. Kritiek op de betrouwbaarheid van de Bijbel

De eerste twintig jaren van Brummelkamps docentschap vormden de periode, waarin van alle kanten de historische betrouwbaarheid van de Bijbel werd aangevochten. Met name de wonderen werden voor onmogelijk verklaard. Volgens D.F. Strauss was de evangelie-geschiedenis een mythe. Ook mannen als G.F. Kolb en in Nederland C.W. Opzoomer en L.S.P. Meyboom lieten niets over van de betrouwbaarheid van de Bijbel en sprongen er mee om als met een legende. Tijdschriften als *De Gids* en *De Morgenster* volgden daarin. Men beweerde, dat men alles wat voor de redelijk denkende mens ongerijmd was, moest prijsgeven. Dat was de eis van de wetenschap tegen alle blind autoriteitsgeloof. Aldus karakteriseerde Brummelkamp het modernisme.[5]

Hij sprak deze ideeën met kracht tegen. Het zogenaamde 'autoriteitsgeloof', zegt hij, is niets anders dan een onvoorwaardelijk geloof aan wat de Here ons in de Bijbel kennelijk zegt. Als een predikant zijn geloofsovertuiging afhankelijk maakt van het wetenschappelijk onderzoek, ontneemt hij zichzelf en de gemeente alle vastheid. Men is zichzelf dan tot maatstaf. Dat is zoveel als een vierkante cirkel. Erger nog: zo vernietig je de hele Bijbel en verklaar je alles wat daarin ongelooflijk is voor leugen, bijvoorbeeld door

2. J. Vree, *De Groninger godgeleerden. De oorsprongen en de eerste periode van hun optreden (1820-1843)* (Kampen 1984). Rasker, *NHK* 45-54.
3. *Baz.* 3/14, 18, 30.
4. *Baz.* 2/34.
5. *Baz.* 2/35, 4/14, 42, 9/27, 19/23, 45. Rasker, *NHK* 113-124. Over L.S.P. Meyboom ook J.C. Rullmann, *De strijd voor kerkherstel in de Nederlandsch Hervormde Kerk der XIXe eeuw historisch geschetst* (3e druk; Kampen 1928) 74-99 en *BLGNP* I 181.

ontmythologiserend te schrijven over de opstanding van Christus. Voor Brummelkamp is dit pure heiligschennis: zo wordt uit het christendom de Christus weggenomen.[6.]

Het inwendig bewijs tegen zulk omspringen met de Bijbel is alleen al de verheven, maar 'aansprakeloze eenvoud' van de bijbelstijl. En, zo merkt Brummelkamp nuchter op, de kerk overleefde al heel wat pogingen om de Bijbel te verbeteren.[7.]

18.4. Het Modernisme

Vergeleken met andere theologische stromingen heeft Brummelkamp de meeste aandacht besteed aan het Modernisme, dat in zijn dagen in opkomst was. Hij onderscheidde in de moderne theologie vier kenmerkende standpunten:

1. Het christendom staat volgens haar in de rij van feiten, waardoor God de veredeling van het christendom wil bevorderen.
2. Zij ontkent de bewijskracht van de feiten, waarop het supranaturalisme het goddelijk gezag van Jezus wil baseren.
3. Zij onderscheidt tussen bijbelse theologie (het leerbegrip van ieder bijbels persoon) en dogmatiek (de wetenschappelijke verzameling van de formules waarin de godsdienstige geest van de mens zich uitspreekt naar de tegenwoordige wereldbeschouwing en hoogte van de wetenschap).
4. Zij stelt zich boven of naast de Heilige Schrift, zij profeteert zelf en doet niet aan loca probantia. De menselijke rede, in de gemeenschap met Christus geheiligd en verlicht, is haar de hoogste en enige autoriteit.[8.]

Verder signaleerde Brummelkamp in zijn confrontatie met het Modernisme de volgende opvallende punten:

1. J.H. Scholten onderscheidt tussen de Heilige Schrift en Gods Woord in die Schrift.
2. Scholten leert als beslissend punt de vrije wil.
3. Het noemt de satisfactieleer een antiquiteit.
4. Het christendom heeft geen grenzen meer, want ieder die leeft en liefheeft gelijk Christus, wordt als christen erkend.
5. Het christelijk geloof wordt gelijkgeschakeld met andere wereldgodsdiensten.
6. De moderne theologe is zogenaamd onafhankelijk, maar in feite is het filosofie.[9.]

Op 30 november 1861 wijdde Brummelkamp een rectorale oratie aan 'Het Moderne'. Hij betoogde, dat het in zichzelf onhoudbaar, voor het redelijk verstand onbestaanbaar en voor het hart onvoldoende was. Toch pleitte hij ervoor het grondig te onderzoeken in beginselen en gevolgen.[10.]

6. *Baz.* 2/35, 4/14, 39, 42, 9/27, 50, 19/23.
7. *Baz.* 19/45.
8. *Baz.* 9/38. Breder over de modernen: Roessingh, *De moderne theologie.*
9. *Baz.* 4/42, 7/13, 9/4, 38, 19/12, 21/13.
10. *Baz.* 9/50.

Ook in Bazuin-artikelen heeft Brummelkamp zijn oordeel over het Modernisme geformuleerd. Hij ziet de modernen als mensen, met wie de kerk niets méér gemeen heeft dan met Plato en anderen. Zij zijn blinde mollen. Ongelukkig wie zich aan zulke leidslieden toevertrouwen, want ze hebben in de ure des doods geen droppel troost voor het arm zondaarshart. Hij roept hen op tot eerlijkheid. Laten ze terugkomen bij de Bijbel of breken met het christendom. Hij heeft waardering voor mannen als A. Pierson, die de consequentie van hun Modernisme trokken door hun ambt neer te leggen.[11.]

Volgens Brummelkamp houdt de moderne theologie geen houdbare moraal meer over. Dat werkt door in de levenswandel van haar aanhangers: waar slecht geleerd wordt, daar wordt slecht geleefd. Men streeft naar zelfvergoding maar komt in een afgrond van bodemloos subjectivisme terecht. Tenslotte rest er niets anders dan: 'Laat ons eten en drinken, want morgen sterven wij'. Zo moet het gaan, zolang men omzwerft buiten het gebied der openbaring en zich aan God niet onderwerpt.[12.]

De invloed van de moderne theologie in de Hervormde Kerk, met name aan de Leidse academie, is Brummelkamp een doorn in het oog. Hij stemt van harte met Da Costa's bestrijding ervan in en kan zich niet voorstellen, hoe de Hervormde Kerk zulke 'vijanden' voorgangers in de christelijke kerk kan laten zijn. Men onderwerpt zich er slaafs aan meesters, die men op hoge toon napraat. Maar na verloop van tijd overleeft de moderne theologie zichzelf. Ziende op de misleide kudde roept Brummelkamp uit: 'Maar die arme gemeenten, die zich nog laten wijsmaken, dat zij van zulke leerstoelen hunne leeraren moeten ontfangen, en dat dit dan leeraren zullen zijn voor eene kerk, die de voetstappen drukt van Kalvijn en dergelijke mannen, leeraren voor de Gereformeerde of Hervormde kerken, gelijk die van ouds ook in Nederland bestonden!'.[13.]

18.5. Empirisme

In het verlengde van het Modernisme ligt het Empirisme. Het Modernisme kleedt alles nog in een schijnbaar christelijk gewaad. Het Empirisme trekt openlijk en radikaal de consequenties. Als zodanig is het Brummelkamp sympathieker. Al eerder in de geschiedenis was er Empirisme, bijvoorbeeld bij Baco, Hobbes en Locke. Maar Brummelkamp ziet de 19e-eeuwse empiriek vooral als een reactie op de school van Hegel. Allard Pierson is er bijvoorbeeld een aanhanger van. Hij neemt alleen aan, wat klopt met de overal geldende wetten, tenzij er volle zekerheid is over uitzonderings-omstandigheden, te beslissen op grond van de meerderheid van wetenschappelijke mannen. Brummelkamp maakt daarbij twee kanttekeningen: 1. Deze grond blijft altijd toch subjectief. 2. Iets wordt niet meer of minder waar door een groter of kleiner aantal mannen![14.]

11. *Baz.* 4/42, 9/5, 38.
12. *Baz.* 9/5, 14/16, 23, 21/13, 7/13.
13. *Baz.* 4/10, 12, 9/44, 7/8.
14. *Baz.* 14/4, 5/30.

Volgens Brummelkamp is de empiriek niet te verenigen met het christendom. Ze leidt tot gastronomie en materialisme, zoals in de praktijk blijkt. Bovendien is ze onder meer door Leibnitz en Kant allang weerlegd. Haar denkbeelden zullen snel overleefd zijn. Er is maar één weg: terug tot Christus![15.]

18.6. Volharden in de gezonde leer

Brummelkamp wijst er in 1881 in een 'inleidingsrede' bij een bundel catechismuspreken op, hoezeer het er in de kerk op aankomt te volharden in de gezonde leer. Met beroep op onder meer Joh. 7:15-17, Hand. 2 en 1 Tim. 6:3-5 benadrukt hij, dat die leer exclusief is: de enige ware leer, die er bestaat. Alle andere leer moet men afwijzen. Het is de satan gelukt vooral in de laatste honderd jaar hoe langer hoe brutaler te laten prediken, dat het niet op de leer aankomt, maar dat slechts een brave levenspraktijk relevant is. Zeer zeker is volgens Brummelkamp een dode rechtzinnigheid verkeerd. Maar de levenswandel kan niet de plaats van de leer innemen, maar vloeit altijd uit de leer voort. Toen in de Middeleeuwen bijvoorbeeld de kerkleer verroomste, wat bleef er toen van het christelijk leven over? In de geschiedenis van de kerk draait het altijd weer om de leer. De kerk mag niet ten prooi vallen aan menselijke filosofieën. Het Dordtse ondertekeningsformulier voor predikanten biedt daartegen een heilzame bescherming. Het loslaten daarvan en het invoeren van een brede tolerantie in de Hervormde Kerk sinds 1816 is een rampzalige revolutie geweest.[16.]

Vandaar de grote betekenis, die Brummelkamp in navolging van de reformatoren en met beroep op de Heilige Schrift toekent aan de catechisatie en de catechismus-prediking. Vooral de Heidelbergse Catechismus is bij hem hoog in ere, vanwege de hartelijke, uit het leven gegrepen uiteenzetting van de waarheden. Gods vrijmachtige ontferming staat erin voorop. De leer des geloofs wordt op schriftmatige wijze samengevat. Zie bijvoorbeeld hoe goed de catechismus de klip voorbij stuurt van de predestinatie-vraag, waarop zo menigeen gestrand is. Het is een 'prachtig kleinood'. De afgescheidenen zullen eraan vasthouden, want zij willen geen sekte zijn, maar in het spoor van de apostelen volharden in de gezonde leer.[17.]

18.7. Vruchtbare confrontatie?

Zijn Brummelkamps polemieken op het terrein van de theologie steekhoudend en vruchtbaar geweest? Brummelkamp had geen degelijke theologische

15. *Baz.* 14/23, 24/30, 14/4.
16. *De Heidelbergsche Catechismus in drie en vijftig leerredenen door verschillende Christelijke Gereformeerde predikanten* I (Delfzijl 1881) I-XXX. Het tweede deel verscheen in 1883.
17. De door Brummelkamp geïntroduceerde catechismus-preken zijn van de hand van ongeveer 50 verschillende predikanten en geven een representatieve doorsnee van de wijze van preken in de afgescheiden kerken rond 1880. Onder de auteurs zijn zowel oud-leerlingen van Brummelkamp als voormalige kruisgezinde dominees.

scholing gehad. Hij probeerde kennelijk wel om de theologische ontwikkelingen - althans in Nederland - te volgen. Maar hij was er de man niet naar om ze te analyseren en systematisch ertegen te polemiseren. Hij maakte in zijn artikelen weinig werk van tegenargumentatie en Schriftbewijs. Ook legde hij zich niet toe op immanente kritiek en bestrijding van details. In die zin was zijn bestrijding van de moderne theologie niet sterk te noemen. Het ontbrak hem daarvoor aan tijd, wetenschappelijke toerusting en animo.

Brummelkamp doorzag echter scherp de hoofdstellingen van de door hem bestreden stromingen. En hij vatte die recht op de man af aan. Hij hield ervan zijn tegenstanders te confronteren met de consequenties van hun eigen stellingen. Hij herleidde alles telkens tot de centrale kwesties: het gezag en de betrouwbaarheid van de Heilige Schrift, de godheid van Christus, de noodzaak van verzoening bij God, en de onderwerping van de ratio aan Gods openbaring. Dat was een beperkte, maar toch adequate reactie. Daarin heeft Brummelkamp eraan bijgedragen de grondproblemen van de niet-gereformeerde theologie te leren herkennen en riep hij op tot de existentiële geloofsbeslissingen, die voor alle beoefening van de theologie onmisbaar zijn.

19. Brummelkamp over de Nederlandse Hervormde Kerk

Er wordt nogal eens beweerd, dat de afgescheidenen geheel teruggetrokken in eigen kerkelijke kring leefden. Dat is niet juist voor wat Brummelkamp en een aantal andere afgescheiden voortrekkers betreft. Brummelkamp bijvoorbeeld volgde nauwlettend de ontwikkelingen in de Hervormde Kerk, jaar in en jaar uit. Hij leefde hartelijk mee in alles wat daar de geesten beroerde. En hij schreef erover in *De Bazuin.* Zo hield hij zijn afgescheiden lezers op de hoogte. Zo nam hij ook van terzijde deel aan de discussies, die onder de hervormden gevoerd werden. Het kerkelijk vraagstuk heeft een groot deel van zijn journalistieke energie in beslag genomen. In dit hoofdstuk willen we schetsen, op welke thema's hij zich daarbij richtte en welke standpunten hij innam.

19.1. Leervrijheid

Brummelkamp heeft zijn lezers van stap tot stap op de hoogte gehouden van de ontwikkelingen in de affaires rond ds. L.S.P. Meyboom in Amsterdam, dr. J.C. Zaalberg in Den Haag en ds. A. Réville in Rotterdam. Hij was diep verontwaardigd, dat zulke aperte dwaalleraars, ‘openbare vijanden’, in een gemeente bevestigd en getolereerd werden. De pijlen van zijn kritiek richtten zich vooral tegen de rechtzinnige predikanten, die fraaie artikelen en adressen konden schrijven over de handhaving van de gereformeerde belijdenis, maar tegelijk vriendelijk met bijvoorbeeld Meyboom omgingen. Het was ten hemel schreiend, dat de orthodoxe Hasebroek zijn collega Meyboom in het ambt bevestigde. Zegt de Bijbel niet: ‘Ontvang hem niet’? Waar blijft zo Gods eer?[1.]

Nu werden er in de Hervormde Kerk wel protesten gehoord. Ds. J.H. Gunning J.H. zn. erkende zijn modernistische collega Zaalberg niet langer als christelijk leraar en verklaarde al zijn werk onwettig. Dat was volgens Brummelkamp een juiste maatregel: zo zou ieder hervormd kerklid moeten doen. Méér nog: Zaalberg was een godslasteraar, die uit de gemeente moest worden weggedaan. Brummelkamp deed daartoe herhaaldelijk een krachtig appel: De hand aan de ploeg! Opstaan voor de eer van uw Koning! Anders maakt u uw eigen protesten krachteloos.[2.]

Tegen de vrijzinnige ds. Réville uit Rotterdam hadden Waalse ouderlingen in Amsterdam per advertentie een waarschuwing doen uitgaan. Zij weigerden in een door hem te leiden dienst aanwezig te zijn. Brummelkamp vond dat fout. Ze moesten niet optreden per advertentie, maar in de kerkelijke weg.

1. *Baz.* 4/2, 1/13, 15. Over de genoemde kwesties uitvoerig: Rullmann, *Kerkherstel* 74-99, 131-164.
2. *Baz.* 12/28, 39, 4/11.

Alle ouderlingen moesten juist in zo'n kerkdienst present zijn om de ‘wolf’ te weren. Ook moesten ze hun Rotterdamse collega's waarschuwen.[3.]

Scherpe kritiek had Brummelkamp op de hervormde kerkbesturen, die figuren als Zaalberg handhaafden. Zoiets was voor hem een bespotting van de Here Jezus en zijn gemeente. Toen de Haagse kerkeraad Zaalberg op bevel van de hiërarchie onder protest wilde dulden, hield Brummelkamp hem Openb. 2:20 voor: ‘Ik heb tegen u, dat gij de vrouw Izebel laat begaan, die (...) leert en verleidt (...)’. Van zo'n kerkgemeenschap mocht men toch niet langer lid blijven? Geen ure wijken met onderwerping! Alle machteloze protesten waren slaapmiddelen. De Haagse kerkeraad moest de blinde leidslieden laten varen en de gevolgen daarvan aanvaarden. O, Luther en Paulus moesten hier eens zijn![4.]

Keer op keer werd de hervormde synode gesteld voor vragen rond de handhaving van de belijdenis. Ook daarin leefde Brummelkamp mee. Steeds weigerde de synode de ambtsdragers te binden aan de leer der Schriften, zoals die in de drie formulieren van eenheid was samengevat. Evenmin wilde ze een veroordeling uitspreken over bijvoorbeeld Meyboom of Zaalberg. Met ‘weerzin’ volgde Brummelkamp de langdurige onderhandelingen over een belijdenisformule, de zogenaamde belijdenis-vragen, in de jaren 1876-1877. Hij vond het onbegrijpelijk, dat de modernen het recht meenden te hebben om in de Hervormde Kerk te blijven. Maar anderzijds vond hij de voorgestelde belijdenisformules ook maar een ‘vertoning’. Voor de Hervormde Kerk zou er geen redding zijn in de weg van dubbelzinnigheid en woordenspel. Soortgelijke kritiek oefende hij op de synodale brief van 1879 en het nieuwe concept voor een ondertekeningsformulier in 1881. Hij vond het een samenweefsel van gruwel en bedrog. Men maakte er de leer van de kerk ongrijpbaar mee, terwille van een schijn-eenheid. Zulke vereniging van Christus en Belial was de snoodste opstand tegen Gods verordeningen.[5.]

Brummelkamp wil van een modaliteitenkerk niets weten. Niet alleen modernen als Rauwenhoff, maar ook ethischen als Gunning wilden de vrijzinnigen hun plaats in de kerk laten houden. Maar Brummelkamp wijst dat af. De verschillen betreffen kardinale punten. Nu moet men handelen naar de belijdenis van de kerk. De tegenstanders worden heus niet zo eerlijk, dat ze uit zichzelf heengaan. Men moet ze door de leertucht buitensluiten. Lukt dit niet, dan is er misschien de mogelijkheid van een ‘minnelijke scheiding’. Lukt ook dat niet, dan zal men méér moeten doen dan protesteren. Water en vuur verdragen elkaar niet. Strijd is onvermijdelijk. Zelfs de uiterste Godverzaking wordt immers getolereerd. Men moet ‘Izebel’ uitwerpen (Openb. 2:20) of zich afscheiden (Rom. 16:17, 18). Een predikant die - zoals vele ethischen - niet meer doet dan protesteren, is niet trouw.[6.]

Brummelkamp deed deze oproep des te vrijmoediger, omdat een aantal orthodoxe hervormden wel gebroken had met het ‘Nederlandsche Zendeling Genootschap’. Zaalberg was daarvan in 1864 als directeur herkozen. Onder de indruk van de kerkelijke opschudding rond zijn vrijzinnigheid, onttrok

3. *Baz.* 12/5.
4. *Baz.* 16/44, 12/47, 16/32, 38, 49.
5. *Baz.* 3/30, 4/34, 12/26, 24/49, 25/37, 48, 27/41, 29/34.
6. *Baz.* 2/32, 39, 4/10, 12/32, 16/43, 24/39.

een aantal prominenten, onder wie H.C. Voorhoeve en D. Chantepie de la Saussaye zich aan het Genootschap. Was het niet evenzeer verloochening van Gods eer en waarheid om nog langer in de Hervormde Kerk te blijven? Brummelkamp heeft dan nog meer waardering voor modernen als de gebroeders Hugenholtz, die uit eigen beweging de Hervormde Kerk verlieten. Dat is 'eerlijk en koen'! Hun verantwoording in een brochure is 'mannentaal' tegenover het lauwe 'zeuren en pleisteren' van de synode en van de confessionelen.[7.]

In de belijdenis-kwestie waren voor Brummelkamp de eer van Christus en de waarachtigheid van het kerk-zijn in geding. Leertucht in de kerk zag hij als conditio sine qua non van haar bestaan. Daarin sloot hij zich nauw aan bij de gereformeerde lijn sinds 1568. Hij stond sterk met een beroep op zondag 31 HC en artikel 29-32 NGB en de daarachter liggende Bijbelplaatsen. Zonder omhaal van woorden, existentieel bewogen en ook existentieel appellerend, riep hij de broeders in de Hervormde Kerk terug naar de eenvoudige weg van gehoorzaamheid aan Gods Woord, dat de kerk verplicht tot een daadwerkelijk weren van alle dwaalleer. Daarmee heeft hij de Hervormde Kerk in de crisis waarin zij verkeerde, op een kardinaal punt de goede weg gewezen.[8.]

19.2. De genootschappelijke organisatie

De tweede grote kwestie die de geesten in de Hervormde Kerk in de 19e eeuw beroerde, was die van de organisatie van de kerk. Ook daarvoor had Brummelkamp permanent aandacht. Hij betitelde de organisatie van 1816 bij voorkeur als een 'ingedrongen dievenbestuur'. Voorheen waren de gemeenten in een vrijwillige vereniging verbonden tot één kerkverband om op elkaar toe te zien. In strijd daarmee en met onder andere de voetiaanse kerkrechtprincipes werd dit verband in 1816 omgevormd tot een genootschap. Het gereformeerd kerkregeringsbeginsel werd in die dagen bijna overal verwisseld voor dat van de centralisatie à la Constantijn en Napoleon. De 'kerkvorm' sinds 1816 was een opgedrongen stichting van de staat, met dwang aangelegd en sinds het herziene Algemeen Reglement van 1852 wat meer kerkelijk getooid. Daarom protesteerde Brummelkamp tegen de aanmatiging van de hervormde synode, dat zij synode van de Hervormde Kerk in Nederland zou zijn. Ze is krachtens de gebeurtenissen van 1816 wettig heerseres in het genootschap, maar dat is niet de Hervormde Kerk, gesticht op het bloed der martelaren. De gereformeerden hadden in 1816 verzet moeten bieden. Er mag immers in de kerk geen reglement zijn, dat in strijd is met de belijdenis. Waar die beide botsen, prevaleert de confessie.[9.]

Het nieuwe reglement van 1852 bepaalde in artikel 23, dat het recht tot benoeming en beroeping van ambtsdragers bij de gemeente berustte. Volgens Brummelkamp was dat geen stap in de gereformeerde richting, maar slechts

7. *Baz.* 12/31, 32, 21/39, 12/47, 19/44, 25/44, 47. Over de gebroeders Hugenholtz: *BWPGN* IV 386-395.
8. *Baz.* 21/28, 5/26, 22/32, 37, 4/24, 9/12. Rasker, *NHK* 155-158.
9. *Baz.* 4/24, 17/50, 3/27, 5/5, 51, 29/6, 9/7, 33, 11/18.

de toepassing van de revolutionaire begrippen van 1789 en 1848, de begrippen van de volkssouvereiniteit. Volgens hem is de synode echter door de politieke ontwikkelingen naderhand bang geworden voor rechtstreekse verkiezingen. Daarom zal ze zo lang mogelijk artikel 23 wegmoffelen. Voor hem is dat een bewijs van bekrompenheid en oligarchie. Het recht van de gemeente wordt miskend en onderdrukt. Hoeveel verschilt het genootschap hierin van de kerk! De kerk was voor rechtstreekse verkiezing nooit bang, blijkens bijvoorbeeld Hand. 6, 14, 15 en 21. Laat men toch de gemeente laten samenkomen en verkiezen. Zij is toch geen 'Janhagel'? Brummelkamp ziet echter in verzoeken aan de synode om nadere uitwerking van artikel 23 weinig heil. Het kerkvolk laat met zich sollen als een kadaver en de directie houdt het heft in handen. De synode begaat heus geen zelfmoord, zo voorspelt Brummelkamp nog in 1863.[10.]

Inderdaad duurde het tot 1 maart 1867, voordat de gemeentelijke verkiezing gerealiseerd werd in een organiek reglement. Deze maatregel is echter - meer dan Brummelkamp vermoed heeft - tot dynamiet geworden onder de liberale overmacht in de Hervormde Kerk. In veel plaatsen kwamen er veel meer orthodoxe kerkeraadsleden dan tevoren en werd daarin mede de basis gelegd voor de gereformeerde herleving, die sinds 1870 vooral onder leiding van A. Kuyper op gang kwam.

Toch was daarmee het herstel van de kerk niet verzekerd. Zolang de reglementen bleven gelden, was er volgens Brummelkamp geen herstel mogelijk. Hij had het zelf immers aan den lijve ondervonden, hoe de reglementen in plaats van de belijdenis de ruggegraat van het kerkgenootschap vormden en de toon aangaven.

Wat staat de belijdende hervormden nu te doen? Brummelkamp wordt niet moe hun voor te houden: ze moeten met dat 'dievenbestuur' geen gemene zaak maken, maar Vaders rechten op het huis handhaven. Zo past het goede kinderen, als hun vaderlijk huis wederrechtelijk wordt bezet. Brummelkamp kritiseert mannen als D. Molenaar, G. Barger en J.J. van Oosterzee, die in 1848 de organisatie van 1816 wel afkeurden, maar haar toch eerbiedigden 'op eenen zedelijken grond', omwille van de goede orde. Als O.G. Heldring beweert, dat opstand tegen de wettige reglementen in feite revolutie is, reageert Brummelkamp verontwaardigd. Als een indringer of dievencomplot in uw huis komt, u bindt en een zekere huiselijke tucht invoert, is dan uw verzet revolutie? Nee, alle passieve of aktieve steun aan de organisatie van 1816 maakt kerkleden medeplichtig aan oneerlijkheid.[11.]

In de loop van de jaren bleek telkens, dat de hervormde synode niet in staat was de brandende kwestie rond de organisatie op te lossen. Daarom schreef Brummelkamp in 1879: synode, erken uw machteloosheid, onbestaanbaarheid en afgeleefdheid. Zet uw baret af, vouw uw toga op en kom nooit weer in de Willemskerk![12.]

Brummelkamp is niet mals in zijn kwalificaties van het hervormd kerkbestuur. Hij noemt de organisatie van 1816 een 'ingedrongen dievenbestuur' een 'zamenstel van leugen en bedrog', zoals zich maar zelden op aarde

10. Vgl. Rasker, *NHK* 217.
11. *Baz.* 5/26, 6/8, 9/22. Over G. Barger: *BLGNP* I 38-39.
12. *Baz.* 27/38.

openbaart. Haar synode is niet meer dan ‘'t gekroonde onrecht’. Het kerkbestuur is een ‘macht uit den afgrond’. Zijn ‘reglementair despotisme’ is als de ‘dode vlieg’, die heel het genootschap doet ‘stinken’. Zijn mentaliteit is: wat God zegt komt er minder op aan, maar de reglementen moeten gehouden worden. In het hervormd genootschap is het recht van de gemeente zoek. Het bestuur oefent een tyrannieke macht uit, waarbij alles in onderwerping eindigt. De gemeente zit als het ware opgesloten in het genootschap en heeft geen rechten; ze is er om de predikant, die prediken mag wat hij wil. Inzake de leer handhaaft de synode maar steeds de status quo: ieder lere wat hij juist acht. Maar o wee, als je je aan de reglementen vergrijpt, dan ben je een kind des doods![13.]

Brummelkamp waarschuwt de zogenaamde waarheidsvrienden: door bijvoorbeeld een goed-klinkende opwekking van de synode op het punt van catechismusprediking en gezangen strooit ze hun een handvol zand in de ogen. Zand en band: de synode strooit steeds zand in de ogen van de gereformeerde belijders, maar houdt hen intussen door de band van de reglementen gekneveld.[14.]

Brummelkamp volgt steeds met belangstelling en betrokkenheid alle aktie, die in het hervormde genootschap wordt gevoerd tegen de besturenheerschappij. Hoopvol gestemd is hij, als in 1856 de hervormde kerkeraad in Ede onder leiding van ds. J.D.B. Brouwer aankondigt het nieuwe ‘Reglement van Opzicht en Tucht’ niet te zullen aanvaarden. Een dergelijke stap is een bewijs van ‘ware trouw’, zoals de afgescheidenen die graag bij de hervormden willen zien. Het beroep van Ede op de koning keurt Brummelkamp echter af. Hij is toch niet de koning van de kerk?! Herstel van de kerk moet er komen in een kerkelijke weg. Het *Kerkelijk Maandblad* van ds. G.J. Vos Azn. doet de suggestie de synode voor de rechter te dagen met als eis: óf ontbinding van haar bestaan óf benoeming van de synode uit de boezem der kerk. Brummelkamp wijst deze methode af als in strijd met 1 Cor. 6:7. Hij ziet er evenmin heil in, wanneer orthodoxe hervormden een verzoek tot schorsing van een vrijzinnig predikant willen indienen bij het kerkbestuur. Hoe zou Beëlzebul ooit Beëlzebul uitwerpen?[15.]

De akties in de Hervormde Kerk hebben Brummelkamp telkens teleurstellingen bereid. De kerkeraad van Ede bijvoorbeeld had wel een groot woord gehad, maar had tenslotte toch in het nieuwe ‘Reglement’ berust. En zo ging het keer op keer.[16.]

13. *Baz.* 5/26, 4/24, 16/28, 20/2, 40, 27/42, 9/44, 33/13, 12/29, 36. In 1886 voerde Brummelkamp een naderhand uitgegeven polemiek met de Haagse gemeente-archivaris A.J. Servaas van Rooijen over de wettigheid van de organisatie van 1816 naar aanleiding van het optreden van A. Kuyper. Zie A.J. Servaas van Rooijen, *‘De Bazuin’, de Eerwaarde Heer A. Brummelkamp, en ‘de indringster’* ('s-Gravenhage 1886).
14. *Baz.* 9/33, 48.
15. *Baz.* 4/4, 6, 7, 24, 5/36, 12/29. Over G.J. Vos: L.G. Zwanenburg, *Gerrit Jan Vos Az.. Het recht van de Kerk* (Kampen 1978). Vos schreef o.a. *Groen van Prinsterer en zijn tijd* I, *1800-1857* (Dordrecht 1886) en II, *1857-1876* (Dordrecht 1891), een werk dat gedetailleerd de ontwikkelingen in de Hervormde Kerk schetst. Zie over Vos en J.D.B. Brouwer ook Rullmann, *Kerkherstel* register s.v..
16. *Baz.* 4/22.

Onvermoeid en met grote klem heeft Brummelkamp daarom jaar in jaar uit de hervormden opgeroepen het juk van de hiërarchische organisatie te verbreken. Af en toe spot hij met het eindeloos adresseren van de hervormde broeders: 'Roep luider!' De synode gaat heus zichzelf niet vernietigen. Men moet doorpakken. De waarheidsvrienden buigen en zuchten al dertig jaar. 'Laat toch de ijver voor 's Heeren huis u niet verteren!'. In feite is de enige kracht van het kerkbestuur gelegen in de tijdelijke onderwerping, waarmee het door de goede christenen geduld wordt. Brummelkamp roept hen op artikel 27-29 NGB te lezen en in praktijk te brengen. Ze moeten mannen die een heel andere Christus verkondigen niet langer erkennen en niet met hen in één kerkgemeenschap blijven. Ze moeten niet wachten op onzekere en onwaarschijnlijke verbetering. Gods bevel telt alleen. Bovendien maakt het genootschappelijk stelsel al veel te veel slachtoffers. Geen vermenging langer van Christus en Belial! Geen ure wijken met onderwerping! Wat moet de Here er wel van denken, dat men zich nog bekommert om die synode oftewel het 'Directoire van Willem I?'. Zijn er dan geen kinderen van God meer in het genootschap? Jawel, maar dat is geen bewijs, dat men het kwade er moet accepteren. Van de synode hoeft men heus geen oproep tot onderwerping aan het goddelijk gezag te verwachten. 'Roei uit, roei uit, dat zondennest!' Alleen zo kan er weer liefelijke eenheid komen naar Ps. 133.[17.]

Brummelkamp vergelijkt het klagen en protesteren in de Hervormde Kerk met de geschiedenis van Hand. 19: men roept uren achtereen: 'Groot is onze dierbare kerk!' Brummelkamp vindt het onbegrijpelijk, dat vele orthodoxen geen verzet willen tegen de synode. Zij leven in een slaafse afhankelijkheid van de kerkvorm. Over kerkisme gesproken! Maar wie het boze niet weg wil doen, is mede schuldig. De broeders moeten zich liever door de Here laten leiden, alle eigenwilligheid terzijde stellen en niet langer de Here de wet willen voorschrijven. Dat laatste acht Brummelkamp aanwezig, waar men allerlei methoden van kerkherstel uitdenkt, maar de gehoorzaamheid aan primaire geboden van God verzuimt. Zo'n primair gebod is: zich niet langer aan het synodaal bestuur onderwerpen. Dat toch te doen is 'een staan in de gelederen van den vijand tegenover den eenigen Heer en Herder der kudde, Jezus Christus'.[18.]

De aangewezen weg is dus die van de onttrekking volgens Hand. 2:42 en 43; 19:9 en 10. 'Wilt u het wis verderf ontgaan? Stoot dan den voerman van de bok of spring uit de wagen volgens Rom. 16:17, 18 en Gal. 1:8; 2:5'. Met andere woorden: het kerkbestuur ten val brengen of zich eraan onttrekken. Wanneer bijvoorbeeld het genootschap een kerkeraad verhindert leertucht uit te oefenen, moet die zich van de anti-christelijke kerkvorm losmaken om de gemeente te beschermen tegen zielemoord. Dat is precies wat de afgescheidenen hebben gedaan. De gemeente moet zich aan de synode onttrekken, zich formeren naar het beeld van Hand. 2:42 en afstoten wat daar tegenin gaat. Een kerkelijke organisatie komt dan vanzelf wel weer. Met verlangen ziet Brummelkamp daar naar uit. Wat heerlijk zou het zijn, als de vrienden van de overkant zouden zeggen: 'we hebben niets meer met de synode te maken'.[19.]

17. *Baz.* 9/24, 12/36, 18/30, 12/29, 18/34, 14/32, 18/36, 19/44.
18. *Baz.* 14/17, 16/32, 43, 22/36.
19. *Baz.* 33/13, 2/1, 14/17, 18/33, 31/12, 6/4.

Uit het bovenstaande blijkt, dat Brummelkamp onophoudelijk de onbijbelse en ongereformeerde organisatie van de Hervormde Kerk is blijven bestrijden. Daar zat geen haat achter. Hij wenste wel het heil, maar niet de rust van de Nederlandse Hervormde Kerk. Hoe meer beweging en verwarring over de synodale organisatie, des te beter. Hij was er heilig van overtuigd, dat algehele en onvoorwaardelijke verwerping van de hiërarchie de eerste schrede zou zijn tot werkelijk herstel van de kerk. Brummelkamps schrijven hierover is een permanent appel geweest op de vrienden in de Hervormde Kerk. Hij gaf geen analyse en systematische bestrijding van heel de synodale organisatie. Maar hij was diep bewogen over de schade die erdoor werd aangericht en bracht zijn bezwaren kort en bondig, scherp en indringend onder woorden. Hij tastte de organisatie aan op de hoofdpunten: de verwaarlozing van binding aan de belijdenis, de negatie van de rechten van de gemeente, de vermenging van waarheid en leugen in één kerk en het gebrek aan daadwerkelijk doortasten bij wie over dit alles bezwaard waren.

De invloed van Brummelkamps schrijven tegen de besturen-hiërarchie is voor ons nauwelijks meer te meten. Voor de hervormden is het ongetwijfeld een bewijs geweest, dat de afgescheidenen hen niet uit het oog hadden verloren. Telkens werden ze bovendien door *De Bazuin* gedwongen zich van hun blijven in de Hervormde Kerk rekenschap te geven. Zo werd hun geweten gescherpt en geprikkeld om niet in de bestaande organisatie te berusten. Ook voor hen bleef Brummelkamp fungeren als een ‘wachter op Sions muur’.

19.3. De gezangenkwestie

In de discussies tussen afgescheidenen en hervormden kwam telkens ook de gezangenkwestie aan de orde. In een polemiek met de hervormde ds. L.J. van Rhijn vertelde Brummelkamp, dat hij werd opgevoed met grote voorliefde voor de gezangen. Toen hij echter in Amsterdam ging studeren, trof hij in de kring van de ‘Dacostianen’ tegenstand tegen het gezangboek aan. Men zag het daar als een tak van de grote ‘God-verloochenings-boom’, die de kerk verwoestte. Het was immers een boek, door het rationalisme ingevoerd en met de geest ervan doortrokken. Tegen die kritiek had de jonge Brummelkamp geen verweer. Hij hoorde ook, dat orthodoxe predikanten meestal slechts één keer een gezang als uit nood lieten zingen. Toen doorzag hij het ‘rationalistisch geteem’ en begon hij het te haten. Dat was geen verzet tegen alle zingen van gezangen, maar speciaal tegen de bundel van 1806.[20.]

Het verzet tegen de gezangen was volgens Brummelkamp niet specifiek voor de afgescheidenen. Lang voor de Afscheiding heerste er bij veel vrome gelovigen al vooroordeel op dit punt. Men miste veel in de bundel. Men vond er ook veel in, waar men niet mee voort kon: een rationalistische en supranaturalistische dogmatiek, een nagalm van docetisme en nestorianisme, een zwij-

20. H. van Veen, ‘De afscheiding en de gezangenstrijd’ in: *Afscheiding-Wederkeer* 117-149 en de daar genoemde literatuur. L.J. van Rhijn en H.J. Koenen, *De anti-gezanggeest in onze Nederlandsche Hervormde Kerk* (Middelburg 1869). Vgl. Brummelkamps gepubliceerde brief ‘Aan Ramanah’, *Stemmen voor waarheid en vrede* 4 (1867) 78-83.

gen over Gods rechtvaardigheid en andere ketterijen. De gezangen spraken veel over Gods liefde, maar nauwelijks over Gods toorn. Eigenwaan en zelfverheffing van de mens lagen er soms duimendik op, zoals in het spreken over ‘'t gevoel van mijn waardij’.[21.]

De bundel was bovendien ingevoerd door een richting, die belangrijke leerstukken in de schaduw plaatste of regelrecht tegensprak, zoals de satisfactie, de godheid van Christus, de goddelijkheid van de Heilige Schrift en de wedergeboorte. Een theologie volgens het principe: het doet er niet toe, wat je gelooft, als je maar braaf leeft. Dit liep later dan ook uit op de ‘Groninger’ richting en het Modernisme. Op grond van dit alles had Brummelkamp bezwaar tegen het kerkelijk ijk, dat de bundel had gekregen. Hij vond er wel voortreffelijke verzen in. Hij had er ook wel uit laten zingen, toen hij nog predikant was in de Hervormde Kerk. Maar door de invoering had het - zeker voor het doorsnee kerklid - een geheiligd recht, een kerkelijke waarde gekregen waarmee Brummelkamp het absoluut niet eens was. Zo'n boek als kerkboek was volgens hem meer te vrezen dan 100 valse predikers![22.]

Telkens weer heeft Brummelkamp erop gehamerd, dat de Afscheiding beslist niet om de gezangen was gebeurd. Al vanaf 1836 heeft hij die gedachte moeten weerleggen. De schijn was daarbij wel eens tegen hem, omdat het kerkbestuur het tot hoofdzaak gemaakt had. Het ging in werkelijkheid echter om de souvereiniteit van Koning Jezus. Het kerkbestuur had de gezangen algemeen verplicht gesteld. Ongehoorzaamheid daaraan werd gestraft. Zo werd dwingend een bundel opgelegd, die met valse leer was doortrokken. Hiertegen kwamen kerkleden in verzet. Het was de strijd van het herlevend geloof tegen een heerschappijvoerend en dodend rationalisme. Nu wilde Brummelkamp niet ieder verdedigen, die weigerde gezangen te zingen, maar alleen hen, die zich door geen menselijke willekeur een in hun oog slechte of gevaarlijke bundel wilden laten opdringen. Het met afkeer opgeven van een gezang, zoals orthodoxe predikanten deden, vond Brummelkamp een onwaardig spel, een verloochening van de rechten van Christus, een stuk mensendienst uit vreesachtigheid. Zelf had hij ze zo lang mogelijk meegezongen. Maar toen het kerkbestuur de gezangenplicht ging hanteren als een stok om trouwe predikanten en kerkleden te slaan, was de maat vol. Niet om die gezangen op zichzelf, maar vanwege het despotisme van het kerkbestuur moesten de afgescheidenen weigeren zich te onderwerpen. Ten diepste ging het om de handhaving van de rechten van Koning Jezus in de kerk.[23.]

Uit de geschiedenis van de Afscheiding mocht men nu niet concluderen, dat de afgescheidenen tegen alle gezangen waren. Er waren er zeker onder hen, die zo dachten, maar zulken waren er nog veel meer onder niet-afgescheidenen. De Gereformeerde Kerk in Nederland had vanouds het beginsel om wel gezangen te zingen. Brummelkamp verwijst daarvoor naar artikel 69 DKO en de synodes van 1836 en 1837. In 1836 was juist om dat beginsel de kleine gezangenbundel behouden. De Nederlandse kerk heeft nooit, zoals de Schotse, zich tegen alle gezangen zingen verklaard. Zij gaat uit van de bijbelse regel: ‘Beproeft alle dingen en behoudt het goede’. Zo zingen ook de

21. *Baz.* 6/41. *Anti-gezanggeest* 32.
22. *Anti-gezanggeest* 29, 30, 44.
23. *Anti-gezanggeest* 26, 33, 44, 32. *Baz.* 6/41, 32/16, 47.

christelijke gereformeerden gezangen bij de week der gebeden, de zendingsfeesten en in het gezin. Ze gebruiken bundels als *Luthers Harp*, *Stem en Snaren* en liederen van Da Costa, Sieveking en uit de oude of nieuwere hervormde bundel. Als Brummelkamp op reis was, had hij vaak *Luthers Harp* bij zich. Geen anti-gezanggeest dus.[24.]

Deze propaganda voor het zingen van gezangen lokte in eigen kring wel af en toe tegenspraak uit. Voor velen die de Afscheiding hadden meegemaakt, lag hier een gevoelig punt. Zelfs berijmde Schriftgedeelten als de lofzang van Zacharias wilden zij niet zingen. In de kerkeraad van Kampen werd Brummelkamp erop aangevallen, dat hij zijn catechisanten vrije liederen liet zingen. Maar Brummelkamp riep op om niet zo vreesachtig te zijn. Door een open bespreking van pro en contra zou er een beter inzicht moeten groeien. Intussen bleven de gemeenten volkomen vrij om de bestaande kleine bundel gezangen al of niet te gebruiken.[25.]

Brummelkamp wilde daar echter niet bij blijven staan. Er mocht wat hem betreft wel een groter aantal gezangen komen, mits het goede waren en ze wettig werden ingevoerd. Hij verwees daarvoor naar Ef. 5:19 en Col. 3:16 met de kanttekeningen van de Statenvertalers. Ook de oude christelijke kerk had vele en uitnemende gezangen. Het zou onschriftuurlijk en anti-gereformeerd zijn om hier onderscheid te maken tussen privé en publiek, huis en kerk. Een risiko signaleerde hij wel, namelijk dat de gezangen de psalmen zouden kunnen verdringen.[26.]

Twee criteria stelt hij voor kerkelijk gebruik van gezangen: 1. Zijn ze rechtzinnig? 2. Zijn ze rechtmatig ingevoerd? Brummelkamp blijft echter een tegenstander van bindende synode-besluiten op dit punt. Tijdens zijn leven is het overigens niet meer tot uitbreiding van de gereformeerde gezangenbundel gekomen.[27.]

Brummelkamp heeft met zijn schrijven over de gezangen-kwestie een positieve bijdrage aan een evenwichtige bespreking en beoordeling ervan geleverd. Aan de ene kant heeft hij het goed recht van het verzet tegen de bundel van 1806 in de concrete situatie van 1834 en volgende jaren steekhoudend verdedigd. Aan de andere kant heeft hij zich er niet toe laten verleiden het zingen van gezangen als zodanig te verwerpen. Niet alleen door zijn schrijven in *De Bazuin*, maar ook door zijn aanstekelijke zanglust in de kringen waarin hij verkeerde, heeft hij het gebruik van goede gezangen gestimuleerd. Met goede voorzichtigheid heeft hij in de afgescheiden kerken mede de weg geëffend naar meer aandacht en waardering voor het nieuwtestamentische kerklied.

24. *Anti-gezanggeest* 27. *Baz.* 6/41, 9/52, 27/8, 29/ 3, 14/49, 33/23. *Luthers Harp* was een bundel, samengesteld door J.J.L. ten Kate. *Stem en Snaren* verscheen in 1883 als produkt van de samenwerking tussen de organisaties Gereformeerd School-Onderwijs, 'Jachin' en 'Filippus'. Brummelkamp had daar een werkzaam aandeel in; J.P. Tazelaar, *Gedenkboek* 70. Vgl. A. Ypma, 'Het godsdienstig lied en de Afscheiding' in: *Het lied en de kerk. Hymnologische opstellen* (Groningen 1977) 209-248.
25. *Baz.* 27/8, 16. NKR Kampen 26-5-1864.
26. *Baz.* 33/11.
27. *Baz.* 33/23, 14/49. Vgl. *HandSyn* 1866 art. 58. *HandSyn* 1875 art. 133. *HandSyn* 1877 art. 149.

19.4. Bewegingen voor kerkherstel

Gedurende heel de tijd van Brummelkamps aktieve dienst waren er in de Hervormde Kerk, nu hier, dan daar, personen en bewegingen, die kerkherstel nastreefden. Daar waren allereerst de akties van de Reveil-vrienden, bijvoorbeeld in 1842 en 1848. Daar was verder de ethisch-irenische groep, ontstaan rond het tijdschrift *Ernst en Vrede*, onder leiding van Beets en Doedes, met hun medische weg van kerkherstel. Daar waren de verenigingen tot handhaving en verdediging van de leer en rechten der Nederlandse Hervormde Kerk en later ook de Confessionele Vereniging.

Van tijd tot tijd deden er zich incidenten voor zoals in Koudum; het Utrechtse beroep op ds. G. Barger; de kwesties rond ds. H.W. Witteveen in Ermelo, ds. W.H.C. Koeken in Moerdijk en ds. F. Oberman in Ommen; de aktie van Ede tegen het Reglement van Opzicht en Tucht; het optreden van J.H. Maatjes; het adres van de classis Harderwijk; de problemen in Deinum; de Utrechtse kerkvisitatie; het optreden van A. Kuyper; de aannemingskwestie te Amsterdam; de facultatieve kerspelvorming en de Dordtse kwestie. Over de kerkelijke kwesties werd veel geschreven in tal van vooral weekbladen. Brummelkamp volgde dit alles nauwkeurig, deed er verslag van in *De Bazuin* en leverde er bijna wekelijks zijn commentaar op.[28.]

De veelheid van schrijvers en situaties leverde allerlei oplossingen voor de kerkelijke problematiek op. Chantepie de la Saussaye wilde de situatie in de kerk accepteren, zolang het Gods weg was. Heldring wilde alleen individueel werken. J.W. Felix evenzo: men moest alleen bidden en preken en zo als zuurdeeg in een grote massa meel zijn. De Nederlandsche Evangelische Protestanten-Vereeniging stichtte onder leiding van Capadose op een aantal plaatsen alternatieve gemeenten onder de naam van ‘evangelisatie’. Da Costa verwachtte veel heil van een vrij theologisch seminarie. Mackay wilde een mogelijkheid geopend zien om zo nodig kinderen elders te laten dopen, als men tegen de eigen predikant en kerk bezwaar had. In het verlengde daarvan lag de facultatieve kerspelvorming, een oplossing die na 1870 meermalen besproken werd. Sinds 1868 mobiliseerde A. Kuyper een groot deel van de Gereformeerden in het genootschap voor een kerkherstel-beweging, die tenslotte op de Doleantie van 1886 uitliep. Uit zijn koker en die van zijn medestanders kwamen telkens nieuwe voorstellen tot reformatie en reorganisatie, soms zeer gedetailleerd. Kuyper mikte bijvoorbeeld sinds 1882 op het vormen van een kerkeraden-bond en waar nodig ook van contra-kerkeraden. Het kerkherstel, dat de gereformeerde hervormden beoogden, bleek echter tenslotte niet te realiseren zonder een uiteengaan van wat ten diepste niet te verenigen was. Uiteindelijk cirkelden daarom alle oplossingen en discussies rond de ene vraag: ‘blijven of heengaan?’[29.]

Onophoudelijk heeft Brummelkamp geageerd tegen het blijven in de Nederlandse Hervormde Kerk en het berusten in dwaalleer en hiërarchische organisatie. Als kerkgenootschap is de Hervormde Kerk dood. Zoek dus de levende niet bij de doden. Zij is in ontbinding. Men schaart zich om een lijk. Men

28. Zie over de verschillende incidenten Rullmann, *Kerkherstel.* Over Witteveen ook hoofdstuk 23 noot 4.
29. *Baz.* 2/40, 3/2, 4/9, 53, 9/12, 3/13, 14, 24/40, 18/10, 25/9, 30/8, 32/20.

associeert zich ermee om wille van het goud en de eer, die eraan kleeft. Het is er een leugenachtige toestand. Het is fout om genootschap en kerk te identificeren. Het genootschap als zodanig is geheel een leugen.[30.]

Is er dan geen uitzicht op herstel? Jawel, maar niet zolang men op de bodem van de reglementen blijft staan. Dat is Brummelkamps voornaamste grief tegen de hervormde broeders: dat ze zich, zonder enige grond in de Schrift, onderwerpen aan de reglementen-tyrannie. In de reglementen is de hiërarchie georganiseerd. Bovendien is het kerkverband er geheel in geformaliseerd: niet de belijdenis van de kerk, maar de uitwendige administratieve eenheid vormt de band, die de kerken verbindt. Daarmee is het hart eruit gesneden. Vast te houden aan dergelijke instellingen van mensen is onkerkelijk en kerkistisch tegelijk. De meeste hervormden praten wel onverschillig over de kerkvorm, maar geven er intussen alles om: ze volgen stipt haar bevelen op. Van Kuenen af tot Felix toe bewijzen ze allemaal eer aan de 'grote godin' van het kerkgenootschap en laten het onaangetast. Maar het hervormde kerkverband is een 'zondeband'. Men staat immers, ook als men in een rechtzinnige gemeente woont, in kerkelijke gemeenschap met openbare loochenaars van de waarheid, met bestrijders van Christus, met 'wolven in schaapskleren'. Men doet alsof niet de wereld, maar de kerk de akker is, waarop koren en onkruid te zamen moeten opgroeien. Zulk een zich kluisteren aan de leugen en aan de vervolgers van Jezus is feitelijke ontrouw en heulen met de vijand. Die 'zondeband' moet verbroken worden. Er moet een 'krisis' en vandaaruit een 'phthisis' komen.[31.]

Volgens Brummelkamp is de medische weg van kerkherstel, door velen voorgestaan, een fraaie hersenschim, die alle kracht verlamt en alle rechtsgevoel afstompt. Men laat immers de besmetting doorgaan. Is dat 'medisch'? Men geeft in feite het recht van de kerk prijs, totdat de wereld bekeerd zal zijn. Men accepteert de ontbinding: de ene predikant mag medicijn geven en de andere vergif. Predikanten, die zo al jaren samenwerken met Christus-verwerpers zijn met al hun mooie protesten slechts 'Keffers' en helpen de wolven in schaapskleren. Het is, ook al is het met de beste bedoelingen, een zondige coalitie van Christus-en Belialsdienst.[32.]

Telkens weer wijst Brummelkamp erop, dat achter de keus voor de 'medische weg' een andere keus ligt: de confessie van het 'wij blijven'. Dat is het eerste artikel in de banier van de hervormde broeders: 'Wij scheiden ons niet af'. Zij vinden de afscheidingen in het buitenland wel sympathiek, maar in Nederland niet. Vandaar de eindeloze vertragingen in de kerkherstelbeweging. Op deze manier kan de aktiviteit van de 'waarheidsvrienden' ook niets dan wind baren. Ze brengt geen behoud. Want ze consolideert de onwettige toestand en vermeerdert Gods oordelen.[33.]

Door heel het land werden door de N.E.P.V. sinds ± 1860 orthodoxe evangelisten uitgezonden, die in huizen en lokalen het evangelie verkondigden en zo een alternatief boden voor de hervormde kerkdiensten. Ook tegen deze methode tekent Brummelkamp bezwaar aan. Hij noemt het een verbrokke-

30. *Baz.* 26/44, 27/23, 25/37, 16/40. AB a AMCvAvW 4-1-1867.
31. *Baz.* 25/4, 15, 17/18, 23/40, 47, 18/12, 22/37. AB a AMCvAvW 4-1-1867.
32. *Baz.* 2/26, 29/18, 20, 29.
33. *Baz.* 19/36, 43, 22/37, 2/39.

ling van de Hervormde Kerk door een feitelijke afscheiding. Bovendien mogen de evangelisten de sacramenten niet bedienen. Zij trekken dus de mensen wel de kerk uit door hun prediking, maar sturen hen er voor doop en avondmaal toch weer heen. Dat is een scheiden van wat God heeft samengevoegd: Woord en sacramenten. Brummelkamp roept op om niet langer de Here voorwaarden te stellen voor kerkherstel. ‘Bouw niet langer aan een vermolmd gevaarte. Laat u ook leiden op het vrije terrein!’[34.]

Voortdurend heeft Brummelkamp gewezen op de gevaren van kerkelijke lijdelijkheid. Men houdt met hand en tand vast aan het hervormde genootschap. Men kromt de schouder onder dat juk, men blijft als kadavers onder het kerkbestuur. En dat terwijl dat bestuur feitelijk op het zelfde neerkomt als ‘Rome’: het vervolgt evenzeer hen die trouw zijn aan Gods Woord. Men moet de schaduw (1816) niet voor het wezen (de Gereformeerde Kerk) houden. Het genootschap is evenver van de Reformatie als ‘Rome’ van de apostolische kerk. Daarop lijden alle goede pogingen noodwendig schipbreuk. De vrienden zijn er blind voor, dat de Hervormde Kerk allang gescheurd is. Ze stemmen wel in met de belijdenis, maar brengen die niet in praktijk. Terwijl men in het genootschap blijft, wordt het geweten steeds rekkelijker: er kan steeds meer bij door. En men behelpt zich met de spreuk: ‘God moet het doen’.[35.]

Brummelkamp stelt met nadruk, dat zulke lijdelijkheid zonde is en eigenwilligheid. Hij spreekt van solidariteit: kerkeraden en kerkleden zijn solidair mede aansprakelijk voor het verkeerde dat er in hun kerkgemeenschap gebeurt, wanneer zij daarmee niet breken. Wanneer men zich niet beslist en onvoorwaardelijk tegenover het ongeloof stelt, wordt men er weldra weer door verzwolgen. Men maakt zich van Luther los en haakt aan bij Erasmus' trein. Brummelkamp waarschuwt om niet voor mensen te vrezen, maar veel meer voor de Here God. ‘Staat, ei staat toch niet bij de vijanden opdat gij van hun plagen niet ontfangt!’ Wij mogen immers de tijd, dat de Here werke, niet stellen tegenover de tijd, dat wij werken moeten. De Here roept ons om zijn bevelen te doen in plaats van gunstige tijden af te wachten en meditaties te leveren. We hebben geen vrijheid om stil te zitten. Wanneer men de utiliteitsredenering een plaats geeft boven of naast de wil van de Here, wint de eerste het altijd. Men hoopt altijd nut te doen en is blind voor de schade, die men lijdt. Dan wordt het een loven en bieden, berekenen en wachten. In feite wil men God de weg voorschrijven, waarlangs Hij heil aan de kerk moet geven. Maar dat is fout. Alle oplossingen lopen dan uit op slaapdrankjes en wiegeliedjes, waarbij de onwaarachtige toestanden bestendigd blijven. Men scheidt woord en wandel. Het vrome bidden wordt surrogaat voor het gelovig handelen. Het wordt ‘ora pro labora’ in plaats van ‘ora et labora’. Het resultaat van alle zuchten en jammeren is dan verslapping in de gereformeerde groep. Het geloof lijdt eronder.[36.]

34. *Baz.* 9/12, 25/1. Over de N.E.P.V., opgericht in 1853, Kalmijn, *Capadose* 207-222.
35. *Baz.* 12/9, 13, 21, 3/22, 22/14, 3/10, 22/12.
36. *Baz.* 2/28, 4/9, 12/7, 3/13, 4/51, 21/2, 3/2, 25/50, 20/47, 22/3, 35, 23/48, 12/50, 24/1.

Brummelkamps advies is tenslotte dit: alleen te doen, wat God beveelt. Niet indringen in Gods verborgen raad, maar afgaan op zijn geopenbaarde Woord. Dat Woord is duidelijk: een modus vivendi met de Modernen is onmogelijk zonder aan God ongehoorzaam te worden. Wanneer men weigert overeenkomstig dat Woord kerkelijke gehoorzaamheid te betonen, wat voor vrede zal men dan hebben? Daarom niet langer vragen: 'hoe houden we de boel bijelkaar?' of 'hoe voorkomen we onze uitwerping'?, maar 'Here, wat wilt U?'. Handelen in de geest van het geloof en niet vragen naar de gevolgen. Verdraag het kwade niet langer. Wacht niet op anderen. Er is onvoorwaardelijke trouw nodig, niet onder maar tegenover het kerkbestuur. Niet nu en dan strijden, maar steeds. Alleen dan mag men zegen verwachten. Ook de groei van het aantal vromen in de Hervormde Kerk is geen bewijs, dat de Here de halfheid zegent. Brummelkamp herhaalt onophoudelijk de regel: 'Willig in het gebod, blind in de uitkomst'. Talloze malen citeert hij Ex. 14:15, waar de HERE tegen Mozes met het oog op de in het nauw gedreven Israëlieten zegt: 'Wat roept gij zo luid tot Mij? Zeg tot de kinderen Israëls, dat zij voorttrekken'. Daarmee doet hij vooral een appel op de predikanten. Zij zijn wachters over Gods huis. Zij moesten met 'hun moeder' twisten en het boze wegdoen. Want de hoofdvraag is: Mogen wij kwaad doen en door het kerkbestuur laten doen in onze naam, om de verdrukking te ontgaan? Dat is zuiver Erasmianisme en maakt elke daad van trouw onmogelijk. Het is verloochening van Christus' heerschappij terwille van verraders. Daadwerkelijke trouw wordt dus vereist. Dat is geen louter formeel-kerkelijke aktiviteit. Het kerkelijk vraagstuk is geen kwestie van taktiek en organisatie, maar het is een persoonlijke geloofszaak. Het heeft te maken met ons eigen bestaan en leven voor en met de Here. Want de kerk is onze moeder![37.]

Maar wat houdt dan 'kerkelijke gehoorzaamheid' in? Moet men de kerk verlaten? Nee, zegt Brummelkamp, wel eventueel het genootschap, maar nooit de kerk. Men moet in de legale weg strijden tegen alle trouweloosheid. Zich scharen aan de zijde van de vervolgden. Weigeren zich in het verkeerde mee te laten slepen. Er mag in ieder geval geen enkele gemeenschap met het kwade zijn. De broeders behoeven zich niet af te scheiden. Ze moeten gewoon op hun eigen plaats in de kleine dingen trouw zijn. Geen vijand meer de broederhand geven. Geen leugenaar je kind laten dopen. Bovendien zijn er ook mogelijkheden om via een kerkeradenbond of via classicale akties samen te werken voor kerkherstel. Zodra je op die wijze trouw bent, zal het kerkbestuur direkt optreden. Het zal allen die zich verzetten, kerkelijk vermoorden en hun bediening ontnemen. Laten de gereformeerden handelen door bijvoorbeeld in een lokaal samen te komen en er ook doop en avondmaal te bedienen.[38.]

Telkens wanneer er in de Hervormde Kerk beweging ontstaat, zoals rond H.W. Witteveen, W.H.C. Kocken, de Dordtse predikanten en de akties van Kuyper cum suis in Amsterdam, is Brummelkamp hun trouwe supporter in *De Bazuin.* Aan de Hervormde Gemeente in Deinum, die in conflict komt

37. *Baz.* 24/6, 25/6, 11/18, 3/14, 2/26, 36, 40, 21/8, 45, 16/45, 23/47, 19/48, 3/3, 9/46, 12/50, 4/51, 53, 21/24.
38. *Baz.* 5/13, 20/15, 3/13, 20/45, 18/10, 4/3, 14/46, 10/50.

met de kerkbesturen, schrijft Brummelkamp: als Van Oosterzee, Vos, Felix, Barger, Gunning of Van Rhijn u niet willen bedienen, reken dan op mij! Tenslotte zal zich dan wel een weg voor kerkherstel wijzen. Als de hervormde gemeenten uit het genootschap treden, ligt er direkt vereniging met de Christelijke Gereformeerde Kerk in het verschiet. Het reglementair despotisme vormt nog de enige scheidsmuur. Met verlangen heeft Brummelkamp altijd uitgezien naar het brede leger van gereformeerden, dat de voorhoede van '1834' zou moeten volgen. Vandaar de oproep: wees wáár, dan zullen we spoedig één zijn.[39.]

Brummelkamp baseert zijn visie op de positie van de gereformeerde broeders in de Hervormde Kerk op de Schrift, de belijdenis en de historie. Allereerst de Schrift. Al in het Oude Testament wordt nadrukkelijk gewaarschuwd tegen het onderhouden van gemeenschap met zondaars en vijanden van God (Ps. 50:18, 139:21). In het Nieuwe Testament wordt die lijn doorgetrokken. Men kan niet deelnemen aan de tafel van de Here en aan die van de boze geesten (1 Kor. 10:21). Er kan geen gemeenschap zijn tussen licht en duisternis, tussen Christus en Belial (2 Kor. 6:14-16). Een christen mag geen deel hebben aan de zonden van Babylon (Openb. 18:4, 1 Tim. 5:22).

De gemeente moet dan ook één zijn in de leer der apostelen, in de gemeenschap, het breken van het brood en de gebeden (Hand. 2:42). Wat met die leer niet overeenstemt, heeft in de kerk geen wettige plaats. Al klinkt het nog zo mooi, Gods christenen moeten het mijden (Rom. 16:17, 18). Wie een andere leer brengt, mag men niet ontvangen in zijn huis (2 Joh. :10). Laat staan, dat men er kerkelijke gemeenschap mee onderhouden mag. De zoon van de slavin zal niet erven met de zoon van de vrije (Gal. 4:30). Zo is ook Paulus niet uit de weg gegaan voor valse broeders, maar heeft ze met kracht bestreden (Gal. 2:5). Ook zonderde hij in Efeze zijn eigen discipelen af van wie de leer tegenspraken (Hand. 19:9, 10). De kerk mag 'Izebel' niet laten leren (Op. 2:20). Zij moet volgens apostolische opdracht tucht oefenen over leer en leven (1 Kor. 5:9-13, 1 Tim. 1:20).

Ook tegen het gebrek aan trouw bij veel orthodoxen voert Brummelkamp woorden uit de Schrift aan. Jer. 2:36, 37: Wie telkens ergens anders hulp zoekt in plaats van op de HERE te vertrouwen, zal beschaamd uitkomen en zijn doel niet bereiken. Laat men ophouden met bidden en jammeren en eenvoudig doen wat de HERE zegt (Ex. 14:15). Gehoorzamen is immers beter dan slachtoffers (1 Sam. 15:22). Brummelkamp verwijst ook naar de veroordeling, die de HERE uitspreekt over de Levieten, die geen trouwe knechten van God zijn geweest (Ez. 44:10-14), over Efraïm, een niet gekeerde koek (Hos. 7:8-12) en over de Judeeërs die het de tijd niet vonden om de tempel te herbouwen (Hagg. 1:2-4).[40.]

Brummelkamp wijst ook telkens op de artikelen 27-32 NGB. De Nederlandse Hervormde Kerk vertoont de kenmerken van de valse kerk. Het is plicht tegen zo'n kerk, die ten dele Gods Woord niet recht predikt en de sacramenten niet zuiver bedient, te waarschuwen. Met nadruk wil Brummelkamp op *drie* kenmerken gelet hebben. De kerk moet niet alleen in leer en dienst, maar ook in de tucht gereformeerd zijn. Verder brengt hij artikel 32

39. *Baz.* 14/31, 20/31, 21/35, 19/29.
40. De genoemde teksten passim in *De Bazuin* door Brummelkamp aangehaald.

NGB regelmatig in stelling tegen de hervormde reglementen-heerschappij: ‘dat zij nochtans zich wel moeten wachten af te wijken van hetgeen ons Christus, onze enige Meester, geordineerd heeft. En daarom verwerpen wij alle menselijke vonden, en alle wetten, die men zou willen invoeren, om God te dienen, en door deze de consciëntiën te binden en te dwingen’.[41.]

Het blijven in de Hervormde Kerk zonder daadwerkelijk de strijd tegen het verkeerde aan te binden, is volgens Brummelkamp een slag in het gezicht voor Luther en Calvijn. Zij hadden dan immers op precies dezelfde gronden ook in de Rooms-Katholieke kerk moeten blijven.[42.]

Daarmee beweert Brummelkamp niet, dat in de Hervormde Kerk alles verkeerd is. Maar hij trekt een parallel met de kalverdienst in Bethel en Dan. Met de kalveren wilde men de HERE ook wel dienen. Er waren ook wel profeten. Maar het altaar was toch van God vervloekt. Zo geldt ook nu: ‘Rookt daar niet langer op!’[43.]

Meer dan eens is Bummelkamp haat tegen de Hervormde Kerk verweten. A.W. Bronsveld voegt hem toe, dat hij zijn eigen pak maar moet dragen en niet steeds zich moet bemoeien met de hervormden. Ds. P.J. Roscam Abbing vindt, dat Brummelkamp over andermans geweten heerst met zijn uitspraken over de Hervormde Kerk. Het *Wageningsch Weekblad* meent bij de afgescheidenen zelfs haat tegen die kerk te moeten opmerken. Brummelkamp spreekt dit tegen. ‘De Hervormde of Gereformeerde Kerk in Nederland is ons zoo dierbaar als ons leven, en het smart ons, o, zoozeer, dat vele leden dier kerk nu van elkander gescheiden zijn, gescheiden en in twee kerkgemeenschappen zich bevinden, die tegenover elkaar staan’. Tegen de waarheidsvrienden zegt hij: ‘Wij zijn elkaars leden’. En in ander verband: ‘Wij hebben de kerk der vaderen zeer lief’. Hij strijdt niet tegen de Hervormde Kerk, voorzover ze gereformeerd is, maar tegen het kerkbestuur als de scheiding-brengende macht. Hij wil helpen haar geheel te verlossen uit de boeien van 1816. Het is een bijbelse roeping om acht op elkaar te geven. Niet om te smaden, maar om wakker te schudden. In de wijze van strijden dringt de liefde. En er is bij hem, zo besluit hij zijn verdediging, niet alleen kritiek en bestrijding, maar ook dagelijks gebed voor het herstel van de Hervormde Kerk.[44.]

Brummelkamps schrijven over kerkherstel werd gekenmerkt door voortdurende warme belangstelling en appel. Hij toonde daarin, dat de afgescheidenen de broeders en zusters in het hervormde kerkgenootschap niet hadden afgeschreven. Hij bleef aan hen trekken, in de hoop, dat ze elkaar nog eens zouden weervinden rond één kansel en aan één avondmaalstafel. Daarmee heeft Brummelkamp jaar in jaar uit de toezeggingen uit de Ulrumse ‘Acte van Afscheiding’ waargemaakt. Hij bleef uitzien naar wederkeer. Hij bleef vereniging zoeken met alle ware gereformeerden. Dit uitzien en zoeken gaf hij gestalte in voortdurende kritiek en protest. Bijna wekelijks trok hij ten strijde zowel tegen vrijzinnigheid als kerkelijke lijdelijkheid. Met zijn voort-

41. *Baz.* 25/13, 26/26, 27/51, 25/38, 32/3.
42. *Baz.* 31/6.
43. *Baz.* 32/39.
44. *Baz.* 18/19, 23/46, 24/40, 25/13, 46, 20/19, 24/13, 25/17, 3/10.

durend appel heeft hij meegeholpen de gereformeerden in het genootschap wakker en in beweging te houden.

Deze opstelling moet uiteraard in eigen kring ook een voorbeeldfunctie hebben gehad. De afgescheiden kerken vormden mede dank zij Brummelkamp geen gesloten gemeenschap, maar hadden open deuren, vooral naar de hervormden toe. Velen hebben zich tussen 1854 en 1892 bij de afgescheidenen gevoegd. Velen ook hebben zich via de Doleantie aan het genootschap onttrokken en zich met de afgescheidenen langs die weg in 1892 verenigd.[45.]

19.5. Recht en plicht tot afscheiding

In bijna elke jaargang van *De Bazuin* heeft Brummelkamp geschreven over de motieven en principes achter de Afscheiding van 1834. Hij benadrukt steeds, dat het daarbij niet ging om afscheiding als zodanig, maar om trouw zijn, ieder op eigen plaats, en dan de uitkomst aan God overlaten. Krachtens die roeping moest men zich verzetten tegen alle kwaad, dat er in de Hervormde Kerk was. Voor de ware gelovigen was kerkelijke gemeenschap onderhouden met de dwaalleraars immers een onmogelijkheid. Het ging om de heerschappij van Christus in de kerk als enige Koning. Het verzet tegen liberalisme en hiërarchie was een werk van de Heilige Geest. Dat verzet liep uit op afscheiding, maar niet anders dan noodgedwongen. Door de reaktie van de kerkbesturen bleef er geen andere weg meer open. Sinds 1834 volgde op het doen van wat voor de Here plicht was, een daadwerkelijke scheiding.[46.] Scheidden zij zich dan af van de kerk? Nee, beslist niet! Ze hebben zich van de hervormden, met name van de gereformeerden onder hen, niet afgescheiden, dan voorzover die zich hebben afgescheiden van de belijdenis of die belijdenis tot nu toe buiten gebruik laten. Men scheidde zich in Ulrum slechts af van wat zich als ongereformeerd en onbijbels openbaarde. Dat was, zoals artikel 28 NGB zegt, een afscheiding van wie niet van de kerk zijn. Ook de vaderen maakten onderscheid tussen ‘Rome’ en de kerk. Van ‘Rome’ scheidden ze zich af, maar niet van de kerk. Evenzo wilden ook de afgescheidenen niet een andere kerk zijn dan de Gereformeerde. Zij zetten die voort. De zich afscheidende predikanten hebben hun ambt niet verloren, ook al werden ze afgezet. Van Christus zelf hadden ze immers dat ambt ontvangen. Ze mochten het zich alleen op voor Hem geldige gronden laten ontnemen. Brummelkamp wordt niet moe eindeloos de uitspraak van Groen van Prinsterer te citeren: Zij zijn afgescheiden van het genootschap om te kunnen blijven bij de kerk.[47.]

Hoe bekijkt Brummelkamp dan de Hervormde Kerk na 1834? Daar ging het om de vraag: zal de Hervormde Kerk belijdende kerk of gereglementeerde kerk zijn? De gereformeerden hebben getracht de kerk te verdedigen tegen de reglementen-tyrannie. Dat is echter niet gelukt. Sinds 1834 is daarom de

45. De afgescheidenen groeiden van 1849 tot 1889 van 40.000 naar 190.000 leden, d.w.z. van 1,3% naar 4,2% van de Nederlandse bevolking. In de jaren 1886-1892 gingen ongeveer 170.000 hervormden met de Doleantie mee.
46. *Baz.* 14/40, 2/29, 24/16, 22/21, 4/38, 20/2, 16/8, 5/46, 4/47.
47. *Baz.* 16/27, 3/13, 4/20, 16/37, 21/37, 34/2, 2/9.

zaak voor hen beslist. Er is niets meer aan die wijngaard te doen, dat de Here er niet reeds lang aan gedaan heeft. De ondervonden vervolging en het lijden zijn merktekens van het lijden van Christus en een wijding van boven. Het hervormd kerkgenootschap mist de merktekenen van de kerk volgens de Heilige Schrift en de belijdenis. Wel zijn er ook bij de afgescheidenen veel fouten en gebreken, maar zij staan op vaste bodem. Wij hebben, zegt Brummelkamp, in de Afscheiding niet mensen gediend maar God. We geven de zaak ook gerust aan Hem over.[48.]

Brummelkamp stond bekend als de man, die altijd zeven of tien teksten bij de hand had om de Afscheiding te verdedigen. Bovendien verwees hij naar artikel 27-32 NGB. De afgescheidenen deden niet méér dan dat in praktijk brengen. Brummelkamp vergelijkt de Afscheiding rustig met de Hervorming. Hij ziet die volkomen parallel liggen. Eenzelfde parallel ziet hij met de breuk van Jezus en Paulus met de Joodse synagoge. Men moet maar niet zeggen, dat de situatie in 1834 daarmee niet te vergelijken was. Want ook 'Rome' schafte de Bijbel nooit af noch ook de 'synagoge' het Oude Testament![49.]

Zulke afscheiding is trouwens ook een internationaal verschijnsel. Brummelkamps standaard-voorbeeld is Schotland, met zijn Secession van 1735 en Disruption van 1843. Nooit mag Gods volk zich, waar ter wereld ook, het horen van het evangelie en het ontvangen van de sacramenten laten ontnemen. Waar een kerkbestuur dit toch wil doen, is Afscheiding onvermijdelijk. De kerkelijke vervolging van trouwe gelovigen is daarbij het beslissende merkteken van de valse kerk. Vandaar dat Brummelkamp verwijst naar wat W. à Brakel heeft geschreven over dergelijke vervolgingen. Waar de kerk daadwerkelijk haar fundamenten vernielt, is afscheiding de enige weg.[50.]

De Afscheiding is door hervormde scribenten dikwijls gekritiseerd. Brummelkamp verdedigt haar met verve. Verschillende bezwaren passeren in zijn artikelen de revue. Volgens Groen van Prinsterer zijn de afgescheidenen te vroeg slaags geraakt. Da Costa wil ter legitimatie van de Afscheiding een blijk van 'hoogere tusschenkomst' zien. Vele anderen zeggen: 'Ik blijf, waar God mij plaatste. We hebben allemaal schuld aan het verval van de kerk; daarom moeten we allemaal de gevolgen dragen en er in blijven, tot God ons er uit verlost. We mogen niet van onze post lopen. Als God in de Hervormde Kerk nog mensen bekeert, mogen wij er niet uitgaan, want dan is de Geest des Heren er nog niet geweken.' Brummelkamp moet niets hebben van dergelijke subjectieve redeneringen. Al is de meerderheid van de synodeleden ons geestverwant, dan is dat nog geen reden om te blijven onder een bestuur, dat zich tegen Christus stelt. In de kerk is een objectieve vaste bodem nodig.[51.]

Een andere grote fout die hij bij de bestrijders van de Afscheiding signaleert, is, dat zij voortdurend kerk en genootschap identificeren. Eigenlijk willen ze per definitie een afscheiding niet. Maar laten ze aantonen, dat gelovige chris-

48. *Baz.* 34/2, 9/3, 4/20, 19/42.
49. *Baz.* 33/47.
50. *Baz.* 3/14, 4/38, 31/5, 4/20. W. à Brakel, *Redelijke Godsdienst* II (Nijkerk 1855) 290-308, speciaal 307.
51. *Baz.* 2/29, 33/45, 50, 16/37.

tenen in zo'n situatie als die van het hervormde genootschap kunnen leven naar de instelling van Christus, zonder dat er separatie komt. Afscheiding is voor Brummelkamp geen vrijblijvende keuzemogelijkheid, maar opdracht van Godswege. Eén van beide, Hervormde Kerk of Christelijke Gereformeerde Kerk, is schuldig voor God en mensen.[52.]

Wil men een 'bijkomende wenk van boven'? Let dan eens op zo menige lege hervormde kerk, waar de afgescheiden kerk vol zit. Maar alle wenken van boven helpen niets, als men de ogen dicht houdt. Veel hervormden weigeren daadwerkelijke gehoorzaamheid. Zij sluiten zich liever op in hun kerk om ermee ten onder te gaan, dan dat ze de ogen openen voor de hogere uitkomst. Velen zijn bang te vroeg met de kerkbesturen in conflict te raken. Maar ze zouden eerder bang moeten zijn er te laat mee te zijn. Brummelkamp neemt geen blad voor de mond: hij typeert het blijven in de Hervormde Kerk als 'eigenwillige godsdienst', waarop evenals bij Jerobeam een vloek rust. Het druist tegen Gods Woord in om daar de sacramenten te gebruiken en te luisteren naar de leugen. Dat er nog een godvrezend leraar hier en daar te vinden is, ontslaat niet van de roeping tot afscheiding. Zie maar de geschiedenis van de oude profeet in Bethel en de man Gods uit Juda in 1 Kon. 13.[53.]

Soms wordt van hervormde zijde de afgescheidenen hoogmoed verweten. Ds. J.W. Felix, een van de leiders van de Friese waarheidsvrienden, beweert in 1856, dat veel afgescheidenen hoogmoedig zijn en dat Afscheiding voor hen zoveel als een derde sacrament of een gouden kalf is. Felix identificeert dit met het Donatisme. Brummelkamp wijst deze beschuldigingen af; hij ziet ze parallel lopen met de verwijten van roomsen tegen protestanten en van joden tegen christenen. Nooit zal hij echter op grond van de Afscheiding zeggen: 'des HEREN tempel zijn wij!' En ook al is iemand afgescheiden, zonder wedergeboorte zal hij zeker verloren gaan. Afscheiding is zeker geen zaligheidsgrond en geen enkele afgescheidene heeft reden zich boven anderen verheven te voelen.[54.]

Niet direkt zich afscheiden noemt Brummelkamp nog geen ontrouw. Hij roept alleen op tot trouw tegenover het kerkbestuur. En in de loop der jaren eindigde zulk trouw zijn altijd met een uittreden uit het genootschap. In dit licht is de Christelijke Gereformeerde Kerk een voorhoede. Gelukkig is de strijd tegen vrijzinnigheid en hiërarchie niet stil komen te liggen na 1834. De afgescheidenen hebben ten aanzien van het 'overblijfsel' in de Hervormde Kerk altijd met Psalm 126 gebeden: 'Breng, HEER, al uw gevang'nen weder'. Door Gods genade is de beweging in de Hervormde Kerk doorgegaan. Met spanning ziet Brummelkamp door de jaren heen uit naar 'verdere verlossing' van Gods volk.[55.]

52. *Baz.* 16/37, 31/5, 33/52.
53. *Baz.* 3/6, 20/2, 36/2.
54. *Baz.* 4/6, 38, 47. Over J.W. Felix: G.J. Vos, *Groen van Prinsterer* I, II register s.v.
55. *Baz.* 2/29, 22/17, 12/34, 33/9, 31/41, 3/1, 9/3, 14/20, 19/42. Brummelkamps visie op de Hervormde Kerk ook in NKR Arnhem ?-8-1842, 18-7-1843, 11-3, 18-11, 3-12-1847. AB a AlgSynCie NHK 16-12-1852. AB a JJvO z.d. 1853. AB a AeM 17-7-1850, NCL Ommen 29-4-1852.

19.6. Johannes Brummelkamp hervormd geworden

Gezien al het bovenstaande is het voor Brummelkamp ongetwijfeld een bittere pil geweest, dat zijn tweede zoon Johannes, die predikant was in Tiel, zich in 1870 aan de afgescheiden kerken onttrok en hervormd werd. We willen in dit onderdeel schetsen, hoe hij daartoe gekomen is en welke rol zijn vader daarin gespeeld heeft.[56.]

Op 13 november 1864 werd Johannes, 27 jaar oud, door zijn vader in Tiel bevestigd. De kerkeraad daar greep de gelegenheid aan om vader Brummelkamp om advies te vragen inzake het toelaten van niet-leden tot het avondmaal. Deze hield een warm pleidooi voor toelating. Het ging zijns inziens niet aan om mensen te weren, die tot de door Christus zelf genodigden behoorden. Bovendien stond de afgescheiden kerk niet tegenover broeders, maar alleen tegenover een van God afgeweken kerkbestuur. Op grond van deze argumenten besloot de kerkeraad inderdaad het avondmaal voor niet-leden open te stellen. Maar terwijl het in veel afgescheiden gemeenten om een beperkte toelating ging, bleek het in Tiel na verloop van tijd in het kader te staan van een andere denkwijze. Er openbaarde zich bij Johannes - en hij vond daarvoor gehoor bij zijn kerkeraad - op verschillende punten kritiek op de afgescheiden kerken. Tegen die achtergrond stond een voorstel, dat in de loop van 1865 door Tiel bij de classis werd ingediend, om in de kerk te werken aan de invoering van een gezangenbundel. In datzelfde jaar trad Johannes ook op als voorganger in een bidstond in de Schotsche Zendingskerk in Amsterdam, zonder de door de synode van 1863 voorgeschreven toestemming van de plaatselijke kerkeraad van de afgescheiden gemeente. Toen dit tot een formele aanklacht vanuit Amsterdam leidde, distantieerde Tiel zich van het desbetreffend synodebesluit. Men beschouwde de evangelieprediker door zijn roeping gebonden om overal te preken, waar er maar gelegenheid voor was. Men maakte eveneens bezwaar tegen een uitspraak van dezelfde synode over het duizendjarig rijk en pleitte opnieuw voor de invoering van gezangen.[57.]

In zijn eerste jaren in Tiel kwam Johannes in aanraking met verschillende hervormde predikanten in zijn naaste omgeving, onder wie A.W. Bronsveld in Ophemert en A. Kuyper in Beesd. Deze contacten wekten bij hem steeds meer waardering voor de Hervormde Kerk en een toenemende kritiek op de afgescheiden kerken. Zijn kerkeraad bood hem daarin geen verzet, maar ging een heel eind met hem mee. In de loop van 1866 vond in Tiel in toenemende mate kanselruil met hervormde predikanten plaats. Vader Brummelkamp heeft deze ontwikkeling niet doorzien en er zelfs aan meegewerkt, dat Tiel zich steeds meer dissident ging opstellen. In maart 1866 vroeg men hem namelijk advies over enkele bij de classis in te dienen voorstellen met het oog op de te houden synode. Hij gaf toen op drie punten zijn mening. 1. Inzake het ambtsgewaad vond hij, dat het hoog tijd was, dat de synode terugkwam op de bepaling van 1840, dat het gewaad aangeraden werd. Er moest nu een

56. Over J. Brummelkamp: *De Haas* II 56 en J.A. Groen jr., ‘Een afgescheiden afgescheidene (ds. Johannes Brummelkamp 1837-1898)’, *De Hoeksteen* 15 (1986) 3-7. Over zijn hervormd worden vooral Keizer, *Uit de geschiedenis* 85-130.
57. Keizer, *Uit de geschiedenis* 87-93.

advies komen om het niet te dragen. 2. Men moest Gods krachtig werk in de laatste tijd opmerken, dat ook buiten de afgescheiden kerken merkbaar werd. De synode zou dit publiek moeten erkennen en de kerken aanraden 'zooveel mogelijk gemeenschap aan te knoopen met allen die God vreezen, hen voor ons te laten prediken; hen ten Avondmaal toe te laten en hunnen kinderen te doopen, ook al meenen zij daarom het oude lichaam niet te moeten verlaten'. 3. De synode moest gevraagd worden om adhesie te betuigen aan het beginsel van de Evangelische Alliantie door er een deputaatschap heen te zenden of iets dergelijks. Aan deze adviezen voegde Brummelkamp de volgende opmerking toe: 'Eigenlijk zitten we sedert het jaar 1840 op een jammerlijke klip, die ons veroordeelt om te doen, alsof wij in de 17de eeuw leefden en niets bemerkten van hetgeen God in de 19de eeuw doet'.[58.]

Deze adviezen getuigden beslist niet van wijsheid, maar tendeerden eerder in de richting van een provocatie. Het ophalen van de ambtsgewaad-kwestie was onnodig en riskant. Het zenden van een officieel deputaatschap naar een particuliere conferentie als de E.A. zou onjuist zijn. In het advies over kanselruil en sacramentsbediening aan niet-leden toonde Brummelkamp nog steeds niet geheel los te zijn van de ideeën van Wormser, die hem in 1851 zo hadden meegetrokken op een onkerkelijke weg. Zijn enthousiasme voor de beweging in de Hervormde Kerk bracht hem tot een gevaarlijk en onhoudbaar vervagen van de kerkelijke grenzen.[59.]

Johannes en de kerkeraad van Tiel namen 'papa' Brummelkamps adviezen grif over en dienden ze als voorstellen bij de classis in. Ondanks enige instemming uit de Gelderse kerken werden ze door de synode afgewezen. Men ging in Tiel echter voort op de ingeslagen weg. In toenemende mate vond er kanselruil en toelating van niet-leden tot het avondmaal plaats. Johannes wilde die lijn ook doortrekken naar de doopsbediening, maar de kerkeraad schrok daarvoor nog terug. Het kerkelijk besef in de gemeente werd langzamerhand afgebroken. Ook buiten de gemeente bracht Johannes zijn idealen in praktijk door in verschillende plaatsen buiten de afgescheiden kerk preekbeurten te vervullen. Dit leidde tot verschillende aanklachten, die evenwel door de kerkeraad werden afgewezen. Tussen de kerkeraad en zijn predikant openbaarde zich intussen wel verschil op een ander punt: Brummelkamp had bezwaar tegen de publieke tucht en de trappen van censuur, zoals die in de DKO geregeld waren. Hij vond die niet op Gods Woord gegrond.[60.]

In mei 1869 concipieerde Johannes een adres aan de synode te Middelburg, waarin hij zijn gedachten over de kerkelijke situatie verwoordde. Hij meende, dat er zich sinds de Afscheiding in de Hervormde Kerk twee principiële veranderingen hadden voltrokken. In de eerste plaats had de gemeente het recht tot verkiezing van ambtsdragers teruggekregen. In de tweede plaats was de volledige scheiding van kerk en staat bijna een feit. Uit liefde tot de natie gevoelde hij zich nu des te meer aangetrokken tot de historische, de nationale kerk. Volgens hem lag Gods plan voor Nederland in het herstel van de volkskerk en niet in 'een teruggang tot de afzonderlijke Gemeenten der apostolische eeuw'. De afgescheidenen plaatsten echter de kerk buiten

58. Keizer, *Uit de geschiedenis* 97-98.
59. Vgl. ook hoofdstuk 23.
60. Keizer, *Uit de geschiedenis* 100-105, 112.

de maatschappij in een isolement, waarin de geest der sekte zich manifesteerde. Brummelkamp junior vroeg de synode daarom nu te gaan arbeiden aan vereniging met de Hervormde Kerk of met de 'geloovige leeraren en leden aldaar'. Zij zou in verband daarmee verder moeten uitspreken, 'dat het voor haar duidelijk is, dat de Afgescheidene Kerk haar taak, die daarin bestond, dat zij het voorbeeld gaf van een Vrije Kerk, als bijna geëindigd kan beschouwen' en 'dat zij het wenschelijk en billijk rekent, dat het afzonderlijk bestaan der Afg. Kerk weldra ophoude'. Hij maakte daarbij tenslotte de kanttekening, dat zijn eigen toekomst vooral van de vervulling van deze wensen zou afhangen.[61.]

Waarschijnlijk is dit adres, waarop classis en provinciale vergadering reeds negatief hadden gereageerd, ter synode in comité behandeld en heeft de synode het aan de kerkeraad van Tiel overgelaten, of Johannes nog langer predikant kon blijven. De classis werd er ook in betrokken en sprak begin september uit, dat hij onmogelijk kon aanblijven. Van hem werd een verklaring gevraagd, dat hij geen gezangen meer zou opgeven, niet meer broederlijk met hervormden zou omgaan en niet meer zou zeggen, dat de Hervormde Kerk de moederkerk was. Deze uitspraak bracht hem ertoe bij de kerkeraad zijn ontslag aan te vragen. Hij zag wel in, dat het eerlijker was om de afgescheiden kerken te verlaten dan telkens haar recht van voortbestaan te bestrijden. De kerkeraad verleende hem de gevraagde losmaking, maar hij bleef nog tot 16 januari 1870 in Tiel preken en zelfs de sacramenten bedienen.[62.]

Uiteraard wekte zijn afscheid van de Christelijke Gereformeerde Kerk overal veel beroering. In een brief van 27 september 1869 schreef hij aan de classis, dat hij meer door geboorte en opvoeding en uit respekt voor zijn ouders dan uit overtuiging afgescheiden predikant was geweest. Nooit was hij het eens geweest met 'wat art. 1 moet zijn van de Afg. Kerkorde: de Hervormde Kerk heeft opgehouden de Kerk van Christus te zijn'. Hij beschouwde haar integendeel als de historische voortzetting van de vaderlandse kerk, de moederkerk, die door God nog nooit verlaten was.[63.]

In de dagen, dat hij deze brief schreef, logeerde Johannes bij zijn ouders in Kampen. Voor hen was zijn heengaan uit de kerk een verdrietige zaak. Zijn vader sprak er met hem uitvoerig over, maar de wegen gingen uiteen, overigens zonder persoonlijke verwijdering. Het verblijf in Kampen gaf verder aanleiding tot het organiseren van een publiek debat over zijn kerkelijke ideeën. Begin oktober vond dit plaats in de 'krans' op vrijdagavond in de kring van studenten, docenten en enkele predikanten. De daaropvolgende maandagavond werd het voortgezet. Johannes verdedigde twaalf stellingen, waarin hij zijn boven geschetste visie nader ontvouwde. Het gesprek werd in alle broederlijkheid gevoerd, maar men kwam niet nader tot elkaar. Johannes Brummelkamp verliet de afgescheiden kerken en werd later hervormd predikant in Veenendaal en in Amsterdam. Ten tijde van de Doleantie deed

61. Keizer, *Uit de geschiedenis* 120-125.
62. Keizer, *Uit de geschiedenis* 107-109. In de gepubliceerde *HandSyn* 1869 is over dit adres niets te vinden.
63. Keizer, *Uit de geschiedenis* 126-130.

hij in Amsterdam niet mee met Kuyper en de zijnen. Deze zoon van de oude afgescheiden voortrekker kwam voorgoed buiten de lijn der Afscheiding te staan.[64.]

Uit deze geschiedenis kan het volgende geconcludeerd worden ten aanzien van vader Brummelkamp. Hij heeft in zijn blijdschap over het ontwaken van de gereformeerden in de Hervormde Kerk zo snel en royaal mogelijk een brug willen slaan voor meer samenwerking en gemeenschap. Bij allerlei gelegenheden had hij hun blijven in het genootschap indringend gekritiseerd. In zijn adviezen aan de kerkeraad van Tiel deed zich echter, evenals bij sommige andere gelegenheden, bij hem een latent aanwezige andere denklijn gelden. Daarin bagatelliseerde hij het ontbreken van een daadwerkelijke breuk met de Hervormde Kerk en achtte dit geen verhindering om alvast met de kerkelijke gemeenschapsoefening een begin te maken. Zo verloor hij uit het oog, dat kanselruil en gebruik van de sacramenten als kerkelijke gemeenschapsvormen thuishoren in het kader van een verkregen eenheid en niet kunnen dienen als middelen om de toenadering van wie kerkelijk gescheiden zijn te bevorderen. Door een dergelijke antecipatie komt men onherroepelijk terecht in een onkerkelijkheid, waarbij vervaging van grenzen en vermenging van kerken optreedt. De roeping om te breken met hiërarchie en dwaalleer wordt zo eerder afgezwakt dan versterkt. Brummelkamps 'tweede denklijn' bleek dan ook in de jaren 1866-1870 evenmin vruchtbaar en houdbaar als eerder in 1851.

Brummelkamp heeft bovendien uit het oog verloren, dat lang niet iedereen dergelijke verregaande vormen van toenadering tot broeders buiten de eigen kerk aan kon. Bij hemzelf was een dergelijke benadering ingebed in een onwrikbare afgescheiden overtuiging. Hij kon daarom ver gaan. Maar zijn zoon bleek veel minder sterk, zodat de ruime opstelling van zijn vader hem eerder een struikelblok dan een steun is geweest.

19.7. Betekenis

De betekenis van Brummelkamps jarenlang spreken en schrijven over de Hervormde Kerk is als volgt samen te vatten.

1. Brummelkamp legde terecht grote nadruk op de waarachtigheid van de kerkelijke gemeenschap. Het is geen formele band, geen uitwendig samenzijn in een associatie, maar een levensband tussen leden van hetzelfde lichaam van Christus. Daarom is er ook geen kerkelijk samenleven met dwaalleraars mogelijk.

64. Keizer, *Uit de geschiedenis* 109-118. Het debat vond plaats op 4 en 7 oktober 1869. In het archief C. Mulder zijn afschriften aanwezig van de 12 stellingen en de tekst van een bijdrage van Mulder in het debat. Uit deze periode ook enkele ongedateerde brieven van Brummelkamp en zijn vrouw aan hun zoon Anton. Vgl. W. Diemer, *De verhouding tusschen de Christelijke Gereformeerde Kerk en het Nederlands Hervormd Kerkgenootschap, mede als eene beoordeling van de afscheiding van ds. J. Brummelkamp te Tiel* (Kampen 1870). Vgl. ook JB a CM 20-5-1874 en 25-4-1886.

2. Brummelkamp maakte onderscheid tussen gereformeerd zijn op papier en metterdaad. Hij constateerde dat de Hervormde Kerk formeel nog vasthield aan de gereformeerde belijdenis, maar dat ze die daadwerkelijk niet handhaafde. Niet het eerste, maar het laatste was voor hem beslissend.
3. Brummelkamp legde een sterk accent op de eigen verantwoordelijkheid van de gemeente. Recht en roeping van de gemeente waren volledig in het slop geraakt. Bij Brummelkamp was zij echter geen lijdend voorwerp meer, maar geroepen tot handelen.
4. Het ware kerk zijn is voor Brummelkamp niet afhankelijk van de meerderheidsbeslissing van de kerkbesturen, maar wordt beslist vanuit de belijdenis van de kerk. In het kerk zijn is dus bij hem de organisatie ondergeschikt aan de confessie.
5. Brummelkamp heeft er belangrijk aan bijgedragen om de Afscheiding niet als doel in zichzelf te zien en niet te verabsoluteren. Kenmerkend was in zijn spreken over afscheiding het woord 'trouw'. Maar die trouw begon niet pas, waar men zich afscheidde, maar ging vooral daaraan vooraf. Afscheiding was een daad van trouw, maar vooral ook een onvermijdelijk gevolg van trouw. Die trouw was niet anders dan een eenvoudig doen wat God vroeg in de dagelijkse concrete situatie.
6. Bij Brummelkamp ontbrak ten gevolge van het onder 5 genoemde alle strategische methodiek met betrekking tot afscheiding. Er bestond bij hem geen 'methode van afscheiding'. Daarom had hij in later jaren wel eens moeite met de strategieën, die door A. Kuyper en anderen werden ontwikkeld.
7. Voor Brummelkamp lag het breekpunt met een kerkelijke organisatie daar, waar zij de prediking van het evangelie en de bediening van de sacramenten daadwerkelijk ging frustreren en verbieden. Niet het aanwezigzijn van valse leer in de kerk, maar het 'vermoorden' van het verzet daartegen en van de trouwe predikanten, was voor hem het beslissende sein tot afscheiding.
8. Afscheiding was voor Brummelkamp geen rigoureuze breuk met alles wat maar hervormd heette. Maar hij hield zich aan artikel 28 NGB: afscheiding alleen van wie 'niet van de kerk' waren. Een heel ingrijpend gebeuren, maar nooit het lukraak doorsnijden van alle banden.
9. Afscheiding was bij Brummelkamp geen afgesloten gebeuren, maar iets, dat nog dagelijks een vervolg kon krijgen. Geen 'nu of nooit', maar een 'wordt vervolgd'. Vandaar zijn voortdurend uitzien naar meer gereformeerden, die met het genootschap zouden breken. Was hij aanvankelijk daarover niet zo hoopvol gestemd, vooral na 1870 volgde hij met blijdschap en instemming de nieuwe akties tegen het hervormd kerkbestuur.
10. Brummelkamp heeft zijn hervormde broeders en zusters een goede dienst bewezen, toen hij hun willen blijven in het genootschap typeerde als 'eigenwillige godsdienst'. Terecht zag hij daarin een stuk onwil om gelovig en gehoorzaam de consequenties van het verzet tegen de hiërarchie te aanvaarden.
11. Brummelkamp was een ruimdenkend mens, die open stond voor contacten buiten eigen kring. Maar dit kwam bij hem nooit in mindering op zijn overtuigd afgescheiden zijn. Het verhinderde hem ook niet om onophoudelijk kritisch en appellerend te spreken in de richting van de hervormden.

20. Brummelkamp en de Doleantie

Van de ‘vaders der Scheiding’ hebben alleen Brummelkamp en Van Velzen de Doleantie van 1886, de tweede grote breuk met het hervormd genootschap, meegemaakt. Brummelkamp was toen al een man van bijna 75 jaar, die de Doleantie kon beoordelen vanuit een sterke gereformeerde overtuiging en een brede kerkelijke ervaring. In dit hoofdstuk schetsen we, hoe hij heeft meegeleefd met Kuypers akties voor herstel van de kerk, die tenslotte uitliepen op de Doleantie, en hoe hij hierop heeft gereageerd.[1]

20.1. Het optreden van A. Kuyper

Door zijn zoon Johannes, predikant in Tiel, hoorde vader Brummelkamp voor het eerst de naam van Abraham Kuyper. Hij bracht hem een bezoek, toen hij nog maar kort predikant in Utrecht was. ‘Welk een belangstelling, welk een band van gemeenschap en overeenstemming in de waarheid... Dat wij broeders waren en strijdgenooten, op 't innigst ook aan elkander verbonden, dat gevoelden wij diep.’ Brummelkamp vond in Kuyper een man, voor wie de wil van de Here uitging boven het eigen willen en die zich daaraan in alle gehoorzaamheid wenste over te geven. De sinds deze ontmoeting gegroeide band bleef, ook toen de beide mannen sinds 1875 in politicis scherp tegenover elkaar stonden.[2]

Al in 1878 en 1879 verwachtte men van Kuyper en anderen, dat ze met een gereformeerd smaldeel de Hervormde Kerk zouden verlaten, waarna een vereniging met de christelijke gereformeerden kon volgen. Toen in 1880 de Vrije Universiteit haar poorten opende, was er bij Brummelkamp eveneens veel waardering en instemming. Maar de kerkelijke kwestie zat hem toch dwars: hij vreesde, dat de Vrije Universiteit alweer een nieuwe slaapdrank zou zijn tegen kerkelijke reformatorische aktie. *De Bazuin* liet telkens het refrein horen: houdt elkaar toch niet langer op sleeptouw! Kuyper publi-

1. Dit hoofdstuk is nagenoeg gelijk aan mijn bijdrage ‘Voortrekkers over nakomers’ in: D. Deddens en J. Kamphuis ed., *Doleantie-Wederkeer. Opstellen over de Doleantie van 1886* (Haarlem 1986) 285-297.
2. ‘Uit de nalatenschap van “Vader Brummelkamp”’. A. Brummelkamp jr. ed. in: *Jaarboekje voor de Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland voor het jaar 1889* (Enkhuizen 1888), Mengelwerk 19-20. *Baz.* 35/28. *Levensbeschr.* 524-525, 581. AB a AMCvAvW ?-1-1871. *Levensbeschr.* 524 vermeldt, dat Brummelkamp in 1869 (lees 1870) samen met W.H. Gispen Kuypers intrede in Amsterdam ging bijwonen. *De Vrije Kerk* 14 (1888) 223-224 haalt een getuigenis van Kuyper aan, dat hij bij een bezoek aan de Theologische School in Kampen in 1869 zijn geweten al voelde spreken over zijn blijven in de Hervormde Kerk. Zie voor een beknopt overzicht van Kuypers leven en werken: J. de Bruijn, *Abraham Kuyper - leven en werk in beeld* (Amsterdam 1987). Vgl. G. Puchinger, *Abraham Kuyper. De jonge Kuyper (1837-1867)* (Franeker 1987).

ceerde in 1882 stellingen over de absolute souvereiniteit van Christus over zijn kerk. *De Bazuin* nam ze met volle instemming over. Maar Brummelkamp voegde er de oproep aan toe: nu ook geen ure wijken met onderwerping! (Gal. 2:5). Sterkt toch het kerkbestuur niet langer in zijn aanranding van de majesteit van Christus! Hebt omwille van de eer van Christus niet langer gemeenschap met die vijand van Christus![3.]

Kuypers publieke respons op de christelijke gereformeerde roepstemmen was gering. Hij deed soms alsof er buiten zijn gereformeerde partij in het hervormde genootschap geen andere gereformeerden bestonden. Hij sprak bijna nooit over 'Christelijke Gereformeerden', altijd over 'Afgescheidenen'. Dat wekte wel eens wrevel. Maar er waren ook andere momenten. Kuyper schreef in 1880 dan toch maar in *De Heraut*: 'Wij zijn zonen van hetzelfde huis; wij hooren bij elkaar'. Brummelkamp was daar diep door geroerd. Bij hem ging de waardering voor Kuyper en zijn kerkelijke arbeid ver boven de kritiek uit. Psalm 126 bleef in hem zingen: 'Breng, Heer, al uw gevang'nen weder'.[4.]

20.2. Intensivering van de beweging voor kerkherstel

De tachtiger jaren brachten een verhevigde strijd in het hervormd genootschap. Die concentreerde zich vooral op de aanneming van lidmaten. De taal van de orthodoxen tegenover de kerkbesturen werd beslister dan ze ooit geweest was. Er was een groeiende begeerte en durf om het hiërarchisch juk te verbreken. Dit bleek onder andere bij conflicten in Dordrecht en Ommen. Bovendien zochten de gereformeerdgezinde kerkeraden contact met elkaar en kwamen er zelfs plannen voor een contra-kerkverband. Toch stelde de afloop van de eerste conflicten de benieuwd toekijkende afgescheidenen teleur. Brummelkamp onderscheidde tussen praatchristenen en handelende christenen. Van de laatste soort zag hij er helaas maar weinigen. 'Van Molenaar en Moorrees tot op Kuyper en Buitendijk - wij hebben er nog niets van vernomen dan groote, dikwerf ook schoone woorden, maar 't bleef bij woorden'! Hij wees op het schriftwoord: 'Wat noemt gij mij Meester en doet niet hetgeen ik zeg?'[5.]

Het hinderde hem dat de strijders voor kerkherstel niet in het kleine wilden beginnen met getrouw te zijn, maar altijd uitzagen naar een 'veel grrrootere' afscheiding, zoals Brummelkamp het spottend omschreef. Deze kritiek gold ook het schrijven van Kuyper. Daarin was veel te veel kansrekening. Als Hendrik de Cock nog leefde, zou hij met het oog op ethischen, confessionelen en Kuyper waarschijnlijk weer een boekje schrijven als dat over Le Roy, Engels en de *Nederlandsche Stemmen*: 'De drie Achitofels onzer dagen'. Kuyper en de zijnen spraken als Luther, maar handelden als Erasmus. Brummelkamp wees hen op een woord van Luther: 'Dat gij in een hoek zit, naar den Hemel gaapt en wacht, wanneer gij Hem zult zien

3. *Baz.* 28/40, 30/15, 25. Nader over de positiebepaling van Brummelkamp t.o.v. de V.U. in hoofdstuk 24 en de daar in noot 66 te noemen studie van H. van Veen.
4. *Baz.* 28/16.
5. *Baz.* 28/36.

komen, is enkel goochelwerk, het Woord is de eenige brug en weg langs welken de Heilige Geest tot ons komt'. Dat Woord sprak duidelijk genoeg: 'Geen ure wijken met onderwerping'. 'Heden, indien gij zijn stem hoort,...' 'Is dit niet het vasten dat ik verkies, dat gij losmaakt de knopen der goddeloosheid?' 'Wat roept gij zo luid tot mij? Zeg de kinderen Israëls, dat zij voorttrekken!'[6.]

20.3. Tractaat van de Reformatie

Veel besproken werd uiteraard Kuypers *Tractaat van de Reformatie der Kerken.* Brummelkamp deelde H. Bavincks oordeel, dat hier de geloofsdaad was omgezet in berekening. In de kerkhistorie was een breuk immers steeds een noodsprong. Men trad nooit op als reformator, maar de hervorming kwam ongezocht, veeleer gevreesd, als werk van de Heilige Geest. Daarentegen leek het *Tractaat* een pasklaar maken van de wegen, waarlangs de reformatie zou moeten gaan. Bovendien zagen de afgescheidenen in het apologetisch deel een voedsel geven aan kerkelijke passiviteit. Te veel wees Kuyper op onmacht en te weinig op persoonlijke roeping. Was dat ook niet in strijd met artikel 29 NGB? Brummelkamp had in 1884 van Kuyper weinig positieve verwachtingen meer. Over hem leek een oordeel van diepe slaap te zijn gekomen. 'Wie niet heeft, van die zal genomen worden, ook wat hij heeft.' Hoe diep zag men gezonken de man, die tien jaar eerder zo krachtig was opgetreden. De gereformeerde partij maakte het blijven in de Hervormde Kerk tot een stelsel. De desolate toestand van die kerk was daarom vooral hun schuld. Aldus Brummelkamp.[7.]

20.4. Afscheiding en kerkherstel

Uit het voorgaande blijkt, dat Brummelkamp nogal wat kritiek had op Kuyper. Deze bleef het antwoord niet schuldig. Bekend is zijn woord, dat de Christelijke Gereformeerde Kerk 'krank aan den levenswortel' zou zijn. Hij hamerde er steeds op, dat men in 1834 en volgende jaren zich van de kerk had afgescheiden, nieuwe gemeenten had gesticht en een afzonderlijk genootschap gevormd. Hij zag dit als een grote fout. Men gaf de gereformeerde erve daarmee prijs en oefende feitelijk door het verlaten van de kerk tucht in het groot uit op hen die achterbleven. In *De Bazuin* werden deze verwijten herhaaldelijk besproken en tegengesproken.[8.]

Maar wat verwachtte Brummelkamp nu van de broeders in de Hervormde Kerk? Moesten ze zo spoedig mogelijk christelijk gereformeerd worden? Beslist niet! In 1885 bijvoorbeeld trad in Rotterdam de meerderheid van de hervormde kerkeraad op in beslist gereformeerde zin. Brummelkamp sprak

6. *Baz.* 29/41, 31/50, 32/35, 29/51, 31/27. Het boekje van H. de Cock in: De Cock, *Verzamelde geschriften* II 357-401.
7. *Baz.* 31/50, 32/12, 33. Bavincks oordeel over het *Tractaat* in *De Vrije Kerk* 9 (1883) 542-575.
8. *Baz.* 30/10, 30, 49.

toen openlijk uit: wij horen bij elkaar. Tegelijk stelde hij: er is in Rotterdam maar één Gereformeerde Kerk, die kenbaar is naar artikel 29 NGB, namelijk de afgescheidene. Daarnaast zag hij wel een menigte broeders in het genootschap, die worstelden om te ontkomen aan de strikken van '1816'. Hij wilde het geen ontrouw noemen, als ze niet onmiddellijk afscheid namen van het genootschap. Maar zolang kerken als die te Rotterdam, hoe gereformeerd overigens ook, zich bleven buigen onder het synodale juk, was vereniging met hen voor de afgescheidenen niet geoorloofd. Ook het over en weer aanvaarden van attestaties vond Brummelkamp onjuist. Hij wilde alleen over de 'koperen kerkmuur' hun de broederhand reiken.[9.]

Brummelkamps uitdaging aan het adres van Kuyper en de zijnen was telkens weer: Wijs ons in het genootschap slechts een voluit gereformeerd terrein aan, waarop u ons kunt ontvangen, dan komen wij graag tot u over. Hij voegde eraan toe: u kunt dat niet - wij kunnen het wel. Dat was voor hem geen reden om zonder meer te zeggen: wordt christelijk gereformeerd. Zijn oproep luidde: 'Beminden in den Heere, laat u raden en smeekt den Heere om een open oog en helderheid in Zijnen weg en in de ordeningen Zijns Koninkrijks. Langs dien weg komen wij, die van weerszijden beweren, dat wij bij elkander behooren, ook weer bij elkander, al staan we dan, gelijk daar in Schotland de Vrije Presbyteriaansche en de Free Church, slechts naast malkander, maar wij doen dat dan als Kerken van Christus onder onzen eenigen Wetgever, Rechter en Koning.'[10.]

20.5. Beginnende afwerping van het juk

In 1884 waren er enkele gebeurtenissen, die hoop gaven, dat het synodale juk zou worden verbroken. Dr. W. van den Bergh in Schaarsbergen werd in juni 1884 beroepen te Voorthuizen. Hij nam het beroep aan onder conditie, dat hij niet aan alle hervormde reglementen gebonden zou zijn. De kerkeraad stemde daarin toe. Brummelkamp uitte er in *De Bazuin* zijn grote blijdschap over. In principe was hier aan het kerkbestuur de gehoorzaamheid opgezegd. Hij voorspelde: dit zal het afscheid van het hervormde genootschap worden. Nog geen jaar later besloot de kerkeraad van Kootwijk om J.H. Houtzagers, de eerste theologische kandidaat van de Vrije Universiteit, te beroepen als predikant. Dit leidde tot een direkt conflict met reglementen en besturen. Een breuk met het kerkverband was te voorzien. Brummelkamp schreef: 'Ons hart springt op van vreugde'.[11.]

In het najaar van 1885 kwamen ook in het Friese Kollum de zaken op scherp te staan door het weigeren van een attestatie. In *De Bazuin* werd met

9. *Baz.* 30/25, 31/6, 47, 33/9, 11.
10. *Baz.* 30/25, 33/15.
11. *Baz.* 32/36, 33/23. Zie over het ontstaan en het verloop van de Doleantie: Rullmann, *Kerkherstel* 235-356; J.C. Rullmann, *De Doleantie in de Nederlandsch Hervormde Kerk der XIXe eeuw historisch geschetst* (3e druk; Kampen 1929); H. Bouma, 'Wederkeer in Doleantie' in: *Doleantie-Wederkeer* 9-33; W. Bakker e.a. ed., *De Doleantie van 1886 en haar geschiedenis* (Kampen 1986) 41-148.

warmte over deze ontwikkelingen geschreven. Brummelkamp riep de broeders in de Hervormde Kerk op om in trouw te volharden. Op de voorbede van de christelijke gereformeerden konden ze rekenen![12.]

20.6. Het conflict in Amsterdam

In de eerste dagen van 1886 was in kerkelijk Nederland alle aandacht gericht op Amsterdam. De hervormde kerkeraad daar had zich ontwikkeld tot een centrum van de beweging voor kerkherstel. Kuyper speelde daarin samen met F.L. Rutgers een voorname rol. De schorsing van tachtig kerkeraadsleden op 4 januari gaf ook in de christelijke gereformeerde kringen een grote schok. Brummelkamp volgde in *De Bazuin* de Amsterdamse procedure op de voet met berichtgeving en commentaar. Hij zag bij Kuyper dezelfde opstelling als bij de eerste afgescheidenen: 'Ik kan en mag niet anders'. Dat de kwestie zich toespitste op een betrekkelijk klein punt maakte het conflict voor hem niet van minder betekenis. Hij zag het in het verlengde liggen van '1834' en vergeleek het ook met de Schotse gebeurtenissen van 1733 en 1843. Het aanspraak maken op de kerkelijke goederen keurde hij niet af. Waar ze het konden, hadden de afgescheidenen het destijds ook gedaan. En al waren er wel bepaalde fouten bij Kuyper aan te wijzen, Brummelkamp riep zijn lezers op, zich daardoor niet van de hoofdzaak te laten afleiden. Hartelijke instemming dus.[13.]

Na enkele maanden echter werden zijn reakties kritischer. Toen de afzetting maar steeds op zich liet wachten, vreesde Brummelkamp, dat de hele beweging in een nieuwe modus vivendi zou doodlopen. De Amsterdammers liepen veel te veel in het gareel van de reglementen. Ze redeneerden en argumenteerden maar met de tegenstanders over artikelen en bepalingen. Ze stonden met één voet op de belijdenis en met de andere op de reglementen: een wankele positie. Daarmee maakten ze zich machteloos. 'Vernietigend' noemde hij het, dat Kuyper en de zijnen al maandenlang niet preekten en geen sacramenten bedienden. Treurig ook, dat in de ingediende memories zoveel menselijke berekening doorschemerde en zo weinig sprake was van Gods recht en waarheid. 'Ween Sionite, ween!' Zo koninklijk als het optreden van Voorthuizen en Reitsum was, zo treurig vond Brummelkamp dat van Amsterdam. Bij Kuyper zag hij, hoe het zelfs grote geesten moeilijk viel zich aan de tovercirkel van het synodaal bestuur te ontworstelen. Men moest de tijdelijke onderwerping en het kerkelijk procederen liever staken en onmiddellijk uitgaan uit de synodale gemeenschap.[14.]

Hoe langer de kwestie slepende bleef, des te meer bezwaar kreeg Brummelkamp ook tegen de concentratie op de beheerskwestie. 'Gaarne beken ik, dat de weigering der attesten te Amsterdam mij hoop gaf, dat het daar zou

12. *Baz.* 33/42.
13. *Baz.* 34/1, 4. In de docentenvergadering in Kampen deed Brummelkamp een voorstel tot sympathie-betuiging, NDoc 14-1-1886. S. van Velzen stuurde op 14-1-1886 aan Kuyper een ingezonden adhesie-betuiging voor *De Heraut* onder de titel 'Afschuwelijk'.
14. *Baz.* 34/14, 15, 17, 20.

komen tot een machtige breuk en de vrijheid er veel door zou winnen; maar ik ben niet zonder vrees, dat het Satans toeleg is geweest om door de vraag naar het "mijn en dijn" die zaak daar onzuiver te maken en dat hem dit, helaas, grotelijks zal gelukken'. Die goederen zouden voor hun bezitters wel eens een Nessus-kleed kunnen worden.[15.]

Nieuwe vreugde bracht echter de afzetting van de 75 trouw gebleven broeders door het provinciaal bestuur op 1 juli. Brummelkamp feliciteerde hen in *De Bazuin*: 'Wij ontveinsen het niet, dat ons hart daarbij tintelt van vreugde en dankzegging aan den Heere onzen God'. In de docentenvergadering liet hij uit blijdschap Psalm 68:16 zingen. Ten hemel schreiend vond hij het gedrag van mannen als G.J. Vos, A.J. Westhoff en W.J.G. Aalders, vroegere medestrijders, die nu als handlangers van het synodaal bestuur dienst deden.[16.]

Ook na deze afzetting maakten de Amsterdamse gereformeerden zich nog niet vrij. Nog in oktober 1886 sprak Brummelkamp hier zijn spijt en bezorgdheid over uit. Maar eindelijk kwam toch in december het definitieve afzettingsvonnis. In extra grote letters proclameerde *De Bazuin* deze 'banbul' op haar voorpagina als 'Eerediploma'. De strik was gebroken! De broeders werd een hartelijk welkom toegeroepen op het vrije terrein van de kerk van Christus.[17.]

20.7. De koninklijke weg

De gang van zaken in Amsterdam riep bij Brummelkamp zoals we zagen nogal wat vragen op. Veel meer naar zijn hart was het optreden van de kerkeraden in Kootwijk, Voorthuizen en Reitsum. Zonder omwegen en reglementaire redeneringen wierpen zij het hiërarchisch juk af. Zo was het de koninklijke weg. Van Gods kant een wonderschoon begin van het 'wederbrengen der gevangenen'. Van menselijke zijde een koninklijke daad, om zich als Gereformeerde Kerk te onttrekken aan het synodale net, dat in 1816 over de kerken was geworpen. Daarin waren de mannen van 1834 en 1886 één: opstand tegen 'de Synodale gereglementeerde revolutie'. Enthousiast was Brummelkamp over de beweging die op gang kwam in hetzelfde gebied rond Harderwijk, waar men hem in 1835 als jong predikant in zijn kerkelijke strijd alleen had laten staan.[18.]

Van alle belangrijke gebeurtenissen in de kerkstrijd van 1886 en 1887 maakte *De Bazuin* melding. Brummelkamp noemde de wekelijkse afzettingsbullen die in de *Kerkelijke Courant* verschenen 'verrukkend'. Hij doopte ze onmiddellijk in *De Bazuin* om tot 'Eerediploma's', waarmee hij de ontvangers hartelijk feliciteerde. Hij reisde ook persoonlijk naar Leiderdorp, om daar ds. G. Vlug te feliciteren met zijn afwerping van het

15. *Baz.* 34/15, 19.
16. *Baz.* 34/2, 28.
17. *Baz.* 34/50, 52.
18. *Baz.* 34/8, 10.

synodale juk en te bemoedigen in zijn kerkelijke strijd. Hij genoot ervan om op zijn vergevorderde leeftijd, na meer dan vijftig jaar nog zo'n heerlijk vervolg op '1834' te mogen meemaken.[19.]

20.8. Verschil tussen Afscheiding en Doleantie?

Van Kuypers kant werd in 1886 in alle toonaarden benadrukt, dat hij en zijn geestverwanten geen afscheiding wilden. Hij spande zich bijzonder in om alle schijn te vermijden, alsof men de kerk verliet en er een nieuwe kerk werd opgericht. Hij sprak van: loswerken, niet losscheuren. Zo was ook de visie van andere dolerenden. Kootwijk sneed bijvoorbeeld de synode af, dat was alles. Geen afscheiding, maar afsnijding. Daarmee werd van meetaf in een zekere zelfverheffing afstand genomen van de Afscheiding en haar voortrekkers. W. van den Bergh formuleerde een drietal verschillen tussen 1834 en 1886. De afgescheidenen hadden zijns inziens weinig schuldbesef over de verwording der kerk. Verder stelden zij de hervorming van de plaatselijke kerk minder centraal dan de dolerenden. Ook werd bij hen elke afzonderlijke gemeente beschouwd op collegialistische wijze: als een onderafdeling van de ene kerk in Nederland. Zo werden de verschillen in 1886 van dolerende zijde aangescherpt.[20.]

Maar de afgescheidenen lieten zich daardoor niet imponeren. Brummelkamp protesteerde herhaaldelijk tegen het miskennen van het verband tussen 1834 en 1886. De dolerenden maakten zich zijns inziens belachelijk door het te doen voorkomen, alsof zij iets anders zouden gedaan hebben dan de afgescheidenen vijftig jaar eerder. Hij wees erop, hoe men in Voorthuizen en Leiderdorp eerlijker sprak. Daar beriep men zich royaal op artikel 28 NGB: de roeping zich af te scheiden van wie niet van de kerk zijn. Ook het getuigenis van P.J. Elout van Soeterwoude was veelzeggend. Hij nam in december 1886 afscheid van het genootschap en voegde zich bij de Christelijke Gereformeerde Kerk in Den Haag. Was deze stap van de oude strijder voor kerkherstel geen duidelijk bewijs van de eenheid tussen 1834 en 1886?[21.]

Brummelkamp waarschuwde in *De Bazuin*, dat de Satan er op uit was om al de vroegere en latere gebeurtenissen uit elkaar te scheuren en als afzonderlijke zaken voor te stellen, die zowat niets met elkaar te maken hadden en door eigenwillige onbeduidendheden op touw waren gezet om naam te maken. In de strijd om Gods eer en waarheid moest men daartegenover de verschillende gebeurtenissen zien als letters van het ene 'Alphabet der Gereformeerde Kerkgeschiedenis': Schotsman was A, Bilderdijk en Da Costa B, Molenaar C, 1834 D, Witteveen E, Voorthuizen, Amsterdam enz.

19. *Baz.* 35/25, 47. Brummelkamp was ook een trouw lezer van de bekende prekenserie 'Uit de diepte' van Kuyper en anderen.
20. Rullmann, *Doleantie* 310-317, 326-328. H. Bouma, *De vereniging van 1892* 12-13.
21. *Baz.* 34/10, 11, 39, 51.

F, en men mocht God bidden om een spoedig vervolg in G en H. Zo hield Brummelkamp uitdrukkelijk vast aan de eenheid van Gods reformatorische werken in de kerkhistorie van de negentiende eeuw.[22.]

20.9. Vereniging

Tegen de achtergrond van het voorafgaande kan het geen vraag meer zijn, hoe Brummelkamp dacht over een vereniging met de dolerenden. Dat was voor hem een 'must'. Wij hebben, zo schreef Brummelkamp, de Doleantie-beweging lief als een zuster en bidden zowel publiek als privé voor haar voortgang en heil. Hij had wel kritiek op wat in *De Heraut* en *De Standaard* geschreven werd, maar vond het niet goed om dat 'in de straten te verkondigen'. Het kon niet anders of er moest nu vooral aan samensmelting gewerkt worden. In *De Bazuin* benadrukte Brummelkamp echter, dat men in dezen Gods leiding van stap tot stap moest volgen, zonder Hem de weg te willen voorschrijven. De vereniging zou misschien nog wel lange tijd op zich laten wachten. Brummelkamp dacht aan de United Presbyterian Church en de Free Church in Schotland, die na meer dan veertig jaar nog steeds naast elkaar voortbestonden. Maar was het niet beter in vrede naast elkaar te staan, dan in onderlinge twisten verenigd te leven?[23.]

Van dolerende zijde wees men op het 'Reglement van 1869' als belangrijk struikelblok voor vereniging. De constructie daarin van een Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland met de plaatselijke gemeenten als onderafdelingen was voor de dolerenden een onaanvaardbaar produkt van een ongereformeerde kerk-opvatting. Brummelkamp was van mening, dat dit statuut wel afgeschaft kon worden. Er waren zelfs gemeenten, die het nooit hadden aanvaard. Maar hij vond, dat men er geen hinderpaal van mocht maken en elkaar in dezen niet mocht dwingen.[24.]

Pijnlijk vond hij het, dat door de dolerende persorganen zo weinig mogelijk melding van de Christelijke Gereformeerde Kerk werd gemaakt. 'Overigens staat mij hierbij dikwerf het beeld voor den geest van twee zusters, die in leeftijd nogal verschillen. De jongere weet wel, dat zij hoofdzakelijk denzelfden weg langs moet als de oudere, maar zich zelve en anderen maakt zij zoo gaarne wijs, dat zij dat althans veel beter zal doen dan hare zuster. Zij meent ook, dat zij 't in schoonheid en gang verre van haar wint. Dat dit soms nog niet eens waar is, zoudt gij haar kunnen zeggen, maar zij gelooft er niets van. Zal de oudere nu daarover met haar gaan twisten of zou 't niet beter zijn, dat zij door doen en laten haar beter onderrichtte, zoodat zij later een weinig op den weg gevorderd, zelve leerde inzien en bekennen, dat zij zich wat aangematigd had, dat eigenlijk niets meer was dan jeugdige ijdelheid?' Maar over deze aanmatiging moesten de afgescheidenen maar zo weinig mogelijk schrijven. De handhaving van Gods eer kon men rustig aan Hemzelf overlaten. Het was immers zonneklaar, 'dat God door de

22. *Baz.* 35/3.
23. *Baz.* 34/43, 35/5, 10, 11.
24. *Baz.* 34/52, 35/12, 38. Zie over deze kwestie vooral D. Deddens, 'Het doleantie-kerkrecht en de afgescheidenen' in: *Doleantie-Wederkeer* 57-150.

beweging onder de Hervormden de scheiding der oudere zuster schitterend laat rechtvaardigen'.[25.]

Het Gereformeerd Kerkelijk Congres van de Dolerenden (11 tot 14 januari 1887) noemde de christelijke gereformeerden 'tijdelijk uitwonende leden'. Het stelde verder de opheffing van het genootschappelijk 'Statuut van 1869' als voorwaarde voor ineensmelting. Brummelkamp was hierover teleurgesteld. De beredenerende en berekenende manier van doen was niet naar Gods Woord: 'wordt als de kinderkens'. De situatie werd er in de loop van dat jaar niet beter op. In een geheime instructie aan agenten van het Congres werd geadviseerd wel attestaties uit de Christelijke Gereformeerde Kerk te aanvaarden, maar geen attestaties naar haar af te geven. Brummelkamp adviseerde daarom op zijn beurt voorlopig maar niet meer over vereniging te spreken. 'Men drijve die weg niet op, maar zie dat men de zusterkerk geen aanstoot geeft.'[26.]

Ook op de besluiten van het Synodaal Convent van de dolerende kerken (1887) reageerde *De Bazuin* aanvankelijk kritisch. 'Ook ons komt het voor, dat het Congres de Doleerende broeders opwekt om zoo stuksgewijze ons Christelijk Gereformeerden op te slikken, en dat zou gansch verkeerd zijn.' Tegelijk verklaarde hij echter, dat er in hetzelfde land eigenlijk niet meer dan één kerk mocht wezen. Daarom moest men ernst maken met de vereniging en niet de andere partij in eigen schema's dwingen. De beweging van 1886 hoefde geen kopie te zijn van 1834, 'mannetje naar mannetje geknipt'. Evenmin moest men steeds 1834 de maat nemen met 1886 als standaard.[27.]

Naderhand was Brummelkamps oordeel over het Synodaal Convent wat gunstiger. Het getij begon te keren. De door Kuyper opgestelde circulaire aan de christelijke gereformeerde kerkeraden vond bij hem hartelijke instemming. Tijdens een spreekbeurt in Kampen zei Brummelkamp: 'Wanneer God geeft dat men van weerskanten niet langer vraagt, welke fouten of vergissingen men bij de andere broeders meent te zien of haar daarom ter verantwoording te moeten roepen, maar van weerszijden slechts vraagt: hoe wij de Gereformeerde beginselen in leer, tucht en dienst in praktijk willen brengen, dan zijn we er "morgen aan de dag". Maar moet A of B over een of ander dat achter ligt, nog voor *mij* of voor *u* zich verantwoorden, dan ligt onze vereeniging nog in een onzekere en in misschien, o zoo verre toekomst. Geve de Heere ons weldra het eerste'. De verschillen leken heel wat. Maar doleerden de partijen niet beide over de smaad, aan Koning Christus aangedaan? En stonden ze niet beide afgescheiden van het hervormd kerkbestuur op de oude gereformeerde bodem?[28.]

In de laatste maanden van zijn leven was dit in *De Bazuin* de doorgaande lijn van Brummelkamps schrijven. In het wezenlijke was er eenheid; de

25. *Baz.* 35/7.
26. Bouma, *Vereniging* 15. *Baz.* 35/19, 21. Het schijnt, dat Brummelkamp het Kerkelijk Congres zelf heeft bijgewoond; R.H. Bremmer, *Kuyper, Hoedemaker en de Doleantie* (Apeldoorn 1986) 87. Een verslag van het congres o.a. in *De Vrije Kerk* 13 (1887) 96-107.
27. *Baz.* 35/30. Over het convent: Bouma, *Vereniging* 17-21.
28. *Baz.* 35/36, 39, 40.

verschillen betroffen slechts middelmatige zaken. Hier moest gelden: In necessariis unitas, in non necessariis libertas, in omnibus caritas. Ofwel met een woord uit Fil. 3:15, 16: 'Zoovelen dan als wij volmaakt zijn, laat ons dit gevoelen; en indien gij iets anderszins gevoelt, ook dat zal u God openbaren. Doch, daar wij toe gekomen zijn, laat ons daarin naar denzelfden regel wandelen, laat ons hetzelfde gevoelen'. Wanneer dit maar betracht werd, behoefde de vereniging niet lang meer uit te blijven. Brummelkamp heeft die echter zelf niet meer mogen beleven.[29.]

20.10. Balans

Maken we de balans op van Brummelkamps visie op Kuyper en de Doleantie, dan zijn de volgende conclusies te trekken:

1. Brummelkamp liet zich niet imponeren en meeslepen door Kuypers grote denkkracht en briljant schrijverstalent. Hij toetste wat hij van hem las en zag eenvoudig aan Schrift en belijdenis.
2. Voor Brummelkamp lag het kardinale criterium voor de beoordeling van alle kerkherstel-akties in de vraag, of woorden en daden daarin een eenheid vormden. Woorden zonder daden beschouwde hij terecht als niet werkelijk kerkherstellend. Daarom riep hij steeds op tot consequente gehoorzaamheid.
3. Wat Brummelkamp van het begin af met Kuyper en de dolerenden verbond, was de overgave aan de Here God en zijn dienst, het vragen: 'Here, wat wilt Gij dat wij doen zullen?'. De bereidheid tot zelfverloochening en tot het brengen van offers terwille van de gehoorzaamheid was beslissend.
4. Brummelkamp heeft ondanks alle kritiek van Kuyper volledig vastgehouden aan recht en plicht tot afscheiding. Hij zag de Doleantie als nadere rechtvaardiging van de Afscheiding.
5. Brummelkamp stond zeer kritisch tegenover alle procedureel-juridische aanpak en alle strategisch-taktische methode in Kuypers streven naar reformatie. Daarmee heeft hij hem steeds opgeroepen tot eenvoudige gehoorzaamheid zonder berekening.
6. Brummelkamp had minder kritiek op de dolerenden dan het gros van de jongere afgescheiden woordvoerders. Hij had minder behoefte om energie te steken in een analyse van de bestaande verschillen. Hij lette meer op de fundamentele punten van overeenstemming. Hij wilde concentratie op de hoofdzaken.[30.]
7. Voorzover er van afgescheiden zijde de neiging was om Afscheiding en Doleantie uiteen te breken, heeft Brummelkamp dit altijd tegengestaan. Hij wilde beslist niet uit voorliefde voor eigen identiteit de Afscheiding standaardiseren om er de dolerenden de maat mee te nemen en hen erop vast te pinnen. Minimum-eis was voor hem slechts: daadwerkelijke gelovige trouw aan Schrift, belijdenis en gereformeerde kerkorde. Geen parti-

29. *Baz.* 36/7, 9, 10, 20, 35/40. AB a Doc 4-10-1887.
30. De waarneming t.a.v. de kritiek van de jongere afgescheidenen ook in *De Vrije Kerk* 12 (1886) 209.

culiere, maar een kerkelijke standaard. Niet de eigen historie, maar Gods openbaring als norm. In de breedheid van die basis zag hij voldoende mogelijkheden tot vereniging.

8. Voorzover er ook van dolerende zijde de neiging was om Afscheiding en Doleantie te contrasteren, heeft Brummelkamp eveneens verzet geboden. Hij liet zich geen 'fundamenteel verschil' aanpraten op grond van een verschil in methode van reformatie. Beslissend waren voor hem niet de achter een schrijfbureau geformuleerde kerkopvattingen of reformatiemethoden, maar de persoonlijke trouw in de concrete kerkelijke situatie. Viel de beslissing niet steeds in de aktuele gehoorzame bediening van het ambt? Daar lag het hart van Afscheiding en Doleantie. Brummelkamp gaf ruimte aan Gods leiding, die in de kerkgeschiedenis een grote variatie bewerkt en toelaat, ook in de methode van kerkreformatie.
9. Brummelkamp heeft op deze wijze goede oecumenische en gereformeerde leiding gegeven en positief bijgedragen aan de voorbereiding van de vereniging van 1892.

21. Brummelkamp over de verhouding van kerk en staat

De verhouding tussen kerk en staat was voor de christenen in de negentiende eeuw een van de belangrijkste vraagstukken. Zijn leven lang heeft Brummelkamp zich daarmee, vanuit verschillende gezichtshoeken, bezig gehouden en er over gesproken en geschreven. In dit hoofdstuk komt zijn visie op dit thema aan de orde aan de hand van de volgende onderwerpen:

- Artikel 36 NGB
- 'De zilveren koorde'
- Collatierechten
- Het theologisch onderwijs aan de landsacademies
- De verhouding tussen de Christelijke Gereformeerde Kerk en de staat
- Overheid en armenzorg

We besluiten dit hoofdstuk met enkele evaluerende opmerkingen.

21.1. Artikel 36 NGB

Al vroeg had zich in de geschiedenis van de afgescheiden kerken een aanzienlijk verschil van opvatting geopenbaard inzake de relatie van staat en kerk. Aan de ene kant stond Scholte, die in toenemende mate kerk en staat contrasteerde. Volgens hem kon een staat niet christelijk zijn en moest men elke verbintenis ermee schuwen. Hiertegenover stond De Cock, die nog in 1836 aan de koning om bijeenroeping van een synode durfde vragen. De kruisgezinden en de 'Drentse' richting hielden eveneens vast aan een publieke status van de kerk. Zij meenden ook, dat de overheid nog steeds conform artikel 36 NGB verplicht was om, desnoods met het zwaard, de ware religie te beschermen en de valse religie en afgoderij uit te roeien.[1.]

Brummelkamp nam in dezen een standpunt in, dat dichter bij dat van Scholte dan bij dat van de kruisgezinden lag. Hij verklaarde echter niet elke staatsvorm onchristelijk, maar verwierp alleen de revolutionaire staat sinds 1795. In de sindsdien bestaande situatie wilde hij een volledige scheiding van kerk en staat. In zijn denken hierover tekende zich de invloed af, zowel van Groen van Prinsterer in diens kritiek op de revolutie, als van A. Vinet en Th. Chalmers in hun verdediging van een absolute scheiding. Bovendien werd

1. J. Douma, *Politieke verantwoordelijkheid* (Kampen 1984) 102-106. De Cock, *Verzamelde geschriften* II 431-438. Engelberts, *De Gereformeerde Kerk* 39-65. J. Plomp, *Zo zongen de ouden. De houding van de christelijke afgescheidenen (gereformeerden) tegenover het aanvaarden van overheidsuitkeringen aan de kerken* (Kampen 1972) 6-13. De visie van de Drentse richting bijvoorbeeld in FAK a Cur 29-9-1856.

zijn visie uiteraard gekleurd door de negatieve ervaringen, die hij in de vervolgingen van de jaren 1835-1839 had opgedaan.[2]

In het nadenken over de verhouding van kerk en staat was er bij Brummelkamp een zekere spanning tussen ideaal en werkelijkheid. Door de omwenteling van de Franse tijd was de oude, gereformeerd gestempelde republiek veranderd in een 'état athée', gebouwd op de principes van ongeloof en revolutie. Dat was volgens Brummelkamp een achteruitgang. Het zou meer met de eis van Gods recht en in het belang van de staat zijn, als de staat ervoor uitkwam, dat hij een godsdienst had en welke dat was. Maar nu er eenmaal geen staatsgodsdienst was, moest ook de gedachte aan een publiek recht der gezindheden worden losgelaten. Volledige scheiding van kerk en staat zou een hersenschim zijn; er moet nu eenmaal een zekere betrekking bestaan. Maar de staat mag geen enkele kerk erkennen als de kerk van het land. Dan zou hij uitspraak doen in een geloofsverschil. In die zin moet de staat neutraal zijn.[3]

Met deze opvattingen kwam Brummelkamp wel enigszins op gespannen voet met wat artikel 36 NGB zegt over de taak van de overheid. Hij benaderde de relatie tussen staat en kerk geheel vanuit de vrijheid van de kerk. Voor een aktief optreden van de overheid jegens de kerk bleef bij hem geen ruimte. Daarom had hij ook zijn reserves ten aanzien van een deel van artikel 36. Hij heeft daarover nooit een nadere uiteenzetting gegeven, zodat een duidelijk zicht op zijn argumentatie ontbreekt. Maar in ieder geval stond hij op het standpunt, dat artikel 36 niet de modus quo aan de overheid voorschrijft, hoe ze de hand zal houden aan de ware religie en de afgoderij en valse religie zal uitroeien. Het artikel bepaalde volgens hem zeker niet, dat de overheid een geloofsbelijdenis aan de burgers moest opleggen of met het zwaard ketters moest uitroeien. Iemand als Van Velzen dacht er anders over. Desnoods moest de overheid zijns inziens met het zwaard zowel de eerste als de tweede tafel van de wet beschermen en alle vergrijp tegengaan; en zo zelfs afgoderij en dergelijke desnoods met lichamelijke straffen weren.[4]

Brummelkamp had al in Arnhem met zijn studenten dikwijls over deze kwestie gesproken. Als gevolg hiervan spraken enkele van hen zich bij hun kerkelijk examen in dezelfde zin als hun leermeester uit over artikel 36. J.F. Bulens deed het bij zijn examen in oktober 1854 in Arnhem. F.A. Kok was als afgevaardigde van Zuid-Holland aanwezig. Hij rapporteerde in november 1854 aan zijn provinciale vergadering, dat Bulens bij de ondertekening van de belijdenisgeschriften een restrictie had gemaakt ten aanzien van artikel 36. Naar aanleiding daarvan meldde een andere afgevaardigde, dat J.H. Donner, predikant bij de 'Brummelkampiaanse' gemeente in Leiden, op dit punt ook niet zuiver was. Die had in een gesprek met Van Velzen gezegd, dat

2. Alle drie genoemde schrijvers werden door Brummelkamp frekwent geciteerd. Zie over Groen verder hoofdstuk 25. Over Vinets opvattingen: C. Bezemer, *Het christelijk geweten bij Alexandre Vinet* (Kampen 1966) 144-158. Over Th. Chalmers: *Christelijke Encyclopedie* II (Kampen 1957) 142-144; J. de Bruijn, *Thomas Chalmers en zijn kerkelijk streven* (Nijkerk 1954).
3. *Baz.* 22/4, 24/33.
4. *Baz.* 20/23, 21/16. Plomp, *Zo zongen* 30-34 over het verschil tussen Van Velzen en Brummelkamp.

hij bij zijn examen in 1848 op dezelfde wijze over artikel 36 had gesproken als Brummelkamp en toch zonder bezwaar was toegelaten. De Zuidhollandse kerken waren diep verontwaardigd en maakten van deze kwestie een van de gronden om niet mee te doen aan de Theologische School in Kampen.[5.]

Uiteraard betekende dit mede een verdachtmaking van Brummelkamp. In de curatorenvergadering van 2 en 3 mei 1855 kwam de zaak aan de orde. De Gelderse curator D. Breukelaar en Brummelkamp verklaarden, dat inderdaad sommige examinandi in Gelderland bezwaren hadden geopperd tegen sommige uitdrukkingen in artikel 36. Zij wilden het niet zo opvatten, dat 'de overheid verplicht is, of het recht heeft, om andersdenkenden ten langen leste met kerker en moordschavot te straffen, indien zij zich niet kunnen conformeeren met de *meening* der overheid'. Er was echter nooit sprake geweest van voorwaardelijke ondertekening van de belijdenis of bezwaar tegen enig stuk der leer. In zijn antwoord aan Zuid-Holland legde het curatorium er daarom de nadruk op, dat ook volgens Gelderland een proponent zich niet verbond aan zijn gevoelen over de formulieren, maar aan die formulieren zelf.[6.]

Zuid-Holland was hiermee en met daaropvolgende nadere verklaringen van Gelderland niet tevreden. Men vroeg aan de synode van 1857 een uitspraak over de bedoeling van artikel 36. Deze antwoordde als volgt: 'dat het der overheid als zoodanig betaamt, dat zij als Gods dienares de ware leer en godsdienst moet beschermen, en met de magt, haar van God gegeven, alle valsche godsdiensten en afgoderijen behoort uit te roeijen door zulke middelen als zij regt en billijk zal oordeelen overeenkomstig Gods Woord'. Met deze uitspraak werd ruimte gelaten voor beide meningen, zowel die van Van Velzen als die van Brummelkamp. Welke middelen 'regt en billijk' waren, bleef immers in het midden.[7.]

Het verschil van opvatting bleef na 1857 voortleven en gaf nu en dan stof tot nieuwe discussies. In december 1857, een half jaar na de synode, schreef curator W.A. Kok een waarschuwende brief aan de docenten, omdat Brummelkamp in *De Bazuin* tegen staatssubsidie voor de kerk had geschreven en de scheiding van kerk en staat had gepropageerd. Dit was zijns inziens in strijd met artikel 36 en bovendien verwekte het beroering in de kerken. Na verloop van tijd echter werd de gedachte van een scheiding meer en meer geaccepteerd en behoorden felle conflicten daarover tot het verleden. Het verschil inzake artikel 36 bleef intussen wel een belangrijke rol spelen in de discussies, die in de afgescheiden kerken van 1854 tot 1885 zijn gevoerd over het al of niet aanvaarden of aanvragen van staatsbezoldiging voor de kerk. Daarover zal het verderop in dit hoofdstuk nog gaan.[8.]

5. PVZHoll a Cur 21-11-1854. Hoofdstuk 15 noot 7 en 8. In *Baz.* 32/19 vermeldt Brummelkamp, dat bij het peremptoir examen van G. Schevel in 1860 in Zwolle de kwestie van art. 36 NGB ook ter sprake is geweest.
6. HCur 2/3-5-1855 art. 9, 14.
7. *HandSyn* 1857 art. 160.
8. WAK a Doc 12-12-1857. Vgl. HCur 1/7-10-1856 art. 13 over een klacht van F.A. Kok tegen Brummelkamp inzake diens opmerkingen in *Baz.* 4/34 over de verhouding van kerk en staat, FAK a Cur 29-9-1856. *De Trompet van 's-Gravenhage* van 17-1 en 31-1-1856.

21.2. 'De zilveren koorde'

Vanuit de hierboven getekende invalshoek heeft Brummelkamp in woord en geschrift altijd alle financiële banden tussen kerk en staat bestreden. Hij had op de historische achtergronden daarvan de volgende visie. De subsidie, die de kerk vóór 1795 ontving, was slechts een aanvulling. De kerk beheerde toen haar eigen goederen, die een flinke bron van inkomsten vormden. Maar het revolutie-bewind nationaliseerde die goederen en eiste storting van de 'geestelijke kassen' en dergelijke in de staatskas. Dat was officiële systematische dieverij, maar de kerk onderwierp er zich voor een groot deel aan. Hierop berustte sindsdien de betaling van traktementen uit de staatskas. Maar in hoeverre was het in de kas gestorte equivalent voor de traktementsbetaling? En behoort de staat niet de goederen terug te geven, die een vorig bestuur zich eigenmachtig heeft toegeëigend? Tegen deze achtergrond noemt Brummelkamp de bewering, dat de predikantstraktementen geen subsidie zijn, maar uitkering van verschuldigde rechten, een 'slaapliedje'. Er is geen contract tussen kerk en staat, waarop de kerk haar aanspraken zou kunnen gronden. Daarom kan het niet anders: vroeg of laat moet de staatssubsidie wegvallen. Hij deed bijvoorbeeld al in 1846 in een meeting van de 'Christelijke Vrienden' het voorstel om bij de koning een verzoek met een dergelijke strekking in te dienen.[9.]

Brummelkamp heeft tegen de staatssteun voor de kerk verschillende bezwaren. Hij acht die in strijd met de staatsrechtelijke en kerkrechtelijke beginselen van de nieuwe tijd. Artikel 168 van de grondwet heeft een tijdelijk karakter. De provisionele staatsbezoldiging moet zo spoedig mogelijk worden opgeheven. Ze is ook onrechtvaardig. De overheid mag zich krachtens de grondwet niet als rechter tussen de verschillende christelijke gezindheden opwerpen. Ze behoort dus aan alle bestaande denominaties een gelijk recht op bezoldiging toe te kennen. Een trouw deel van de Gereformeerde Kerk is echter na 1816 met geweld onterfd en uitgesloten van staatsbedeling in tegenstelling tot zelfs joden, mohammedanen en heidenen. De afgescheidenen betalen wel mee, maar profiteren niet mee. Dat is een onrechtvaardige belastingdruk.[10.]

Brummelkamp schrijft ook over het negatief effekt van de staatssubsidie op de kerk. Men zal volgens hem nooit straffeloos het bijbels beginsel van Gal. 6:6 kunnen begraven: 'En die onderwezen wordt in het woord, deele mede van alle goederen dengene, die hem onderwijst'. Subsidie werkt verlammend en demoraliserend. De staatsgelden zijn 'verzilverde ketenen' en 'de dood in den pot', zonder meer 'oorzaak van het versterven en kwijnen van iedere Christelijke Kerk'. Bovendien leiden ze tot kwade bemoeienis van minister en parlement met kerkzaken. Ook wordt 'Rome' erdoor bevoordeeld. De protestanten betalen gemiddeld meer belasting dan de roomsen, die daardoor voor hun kerken meer uit de schatkist ontvangen dan ze er in brengen. Zo worden geldmiddelen, oorspronkelijk aan de Here gewijd, besteed voor de tempel des satans. Bovendien dreigen straks 'Groningers', modernen en onverschilligen nog met het kapitaal te gaan strijken, als de

9. *Baz.* 25/24, 5/25, 20/6. *De Vereeniging* 3 (1849) 23-25.
10. *Baz.* 25/24, 27/38, 3/24.

waarheidsvrienden uit het genootschap gaan. Alles bijeengenomen redenen genoeg om te pleiten voor het afschaffen van de 'zilveren' koorde.[11.]

Meer dan eens heeft Brummelkamp over deze kwestie gediscussieerd met A. Kuyper. Die was het met hem eens, dat de financiële band tussen kerk en staat moest worden losgemaakt. Maar hij wilde dat niet zonder een goede regeling voor kapitalisering van de bestaande rechten. Brummelkamp wijst dat af. De eis tot kapitalisering, zo vreest hij, zal uitstel betekenen ad Calendas Graecas. De financiële afhankelijkheid moet onverwijld ophouden. Daarbij moet de overheid wel alle zedelijke en wettelijke rechten honoreren. Wanneer iemand iets meent van haar te kunnen vorderen, kan de rechtbank daarover beslissen. Geen oplossing dus van de na 1795 ontstane rechtsvragen in de politieke weg, maar via de bevoegde rechter. De overheid kan dan volstaan met eenvoudig aan de kerk haar vrijheid terug te geven.[12.]

Brummelkamp ziet in deze kwestie vooral ook het heil van de Hervormde Kerk op het spel staan. In de predikantstraktementen ligt zijns inziens de sleutel tot vrijmaking van de kerk. Als er niet langer bij predikanten en kerkeraden de vrees hoeft te zijn voor verlies van traktementen en kerkelijke goederen, kunnen zij veel vrijer opereren in hun verzet tegen de kerkbesturen en in hun werken aan kerkherstel.[13.]

21.3. Collatierechten

Meer dan eens heeft Brummelkamp in *De Bazuin* de kwestie van de collatierechten besproken. Al vóór de Reformatie hadden magistraten en particuliere personen bepaalde, zelfs voor geld gekochte, rechten in de aanstelling van priesters in de parochies. Zulke patronaats- of collatierechten bleven ook na de Reformatie bestaan; er kwamen zelfs nieuwe bij. Men had ze volgens Brummelkamp nooit mogen dulden. Ze zijn uit misverstand ontstaan of geüsurpeerd. Helaas liet de Dordtse synode ze tegen beter weten in bestaan. Zij praktiseerde hier het utiliteitsbeginsel. Men wilde geen strijd met de overheid en ging dus aan het redeneren en transigeren. Vandaar de formulering in artikel 5 DKO: 'Onverkort (iemands) deugdelijk regt van presentatie'. Wat een koophandel, zielemoord en verwoesting is daarvan het gevolg geweest! In de praktijk legde de kerkeraad zich bij de overheersing van de burgemeesters in het beroepingswerk neer. Dat was niet onvermijdelijk en het had niet gemogen, maar men plaatste de vrede met de overheid boven het recht van God. Aldus Brummelkamp.[14.]

Vooral op drie gronden tekent Brummelkamp tegen het collatierecht bezwaar aan: met het oog op de rechten van Christus, de rechten van de gemeente en het gevaar voor modernisme. Een aardse machthebber heeft in de gemeente van Jezus Christus niets te zeggen. Wie dit toch toelaten, zijn de naam protestants niet waard. De gemeente moet de verkorting van haar

11. *Baz.* 3/24, 25/19, 20/48, 19/12, 9/49, 19/49, 20/20, 27/38, 24/45, 19/51.
12. *Baz.* 25/24, 31/2, 3/24.
13. *Baz.* 20/6.
14. Post-Acta van de Dordtse synode 1618-1619, Sess. 156, 157. *Baz.* 10/3, 19/48, 50, 28/53.

rechten niet langer dulden. ‘Werp toch die mantel af: Gij zijt een Koninklijk Instituut!’ ‘Maakt het huis mijns Vaders niet tot een huis van koophandel!’ De kerk moet zelf dat juk verbreken en die maatregel niet van de staat verwachten. Meer dan eens blijkt het collatierecht gunstig voor het modernisme. Collatoren dringen aan een gemeente soms tegen haar zin een modern predikant op.[15.]

Brummelkamp spreekt herhaaldelijk zijn afkeuring uit over situaties, waarin het collatierecht tot flagrante misstanden leidt. Met instemming meldt hij de kritiek van Thorbecke op het collatierecht en de besluiten van Groen van Prinsterer en Elout van Soeterwoude om hun collatierechten aan de respectieve gemeenten over te dragen. Ook de regering geeft in 1861 een goed voorbeeld door de bestaande staatscollaties af te schaffen. Daarmee zijn echter nog niet meer dan 400 gemeenten vrij. Een vrijheid, die de afgescheiden kerken tot Brummelkamps grote vreugde al lang genieten![16.]

21.4. Het theologisch onderwijs aan de landsacademies

Met de toestand van de Hervormde Kerk hing de situatie van het theologisch onderwijs nauw samen. De predikanten kregen hun opleiding aan de academies in Leiden, Utrecht en Groningen. In Leiden en Groningen overheerste de vrijzinnigheid en het resultaat onder de aankomende predikanten was navenant. Die situatie riep uiteraard vragen op. Was het juist, dat aan een staats-academie predikanten werden opgeleid voor de Hervormde Kerk, zonder dat deze daar direkte zeggenschap in had? En zou wijziging van die situatie geen goed middel zijn tot gezondmaking van de kerk?[17.]

Brummelkamp heeft er met name in de jaren 1868-1876 steeds op aangedrongen, dat men de theologische faculteiten aan de landsacademies zou opheffen. Dit in het kader van de voorbereidingen voor de nieuwe wet op het hoger onderwijs, die tenslotte in 1876 van kracht werd. Hij beseft wel, dat de vaderen vreemd gekeken zouden hebben bij een voorstel tot schrapping van de theologie uit het universitaire pakket. Maar in hun dagen was de godsdienst uitgangspunt en kroon van de staat, terwijl het nu een ‘verworpen zilver’ is. De schrapping van de theologische faculteit is voor Brummelkamp een logisch gevolg van de scheiding van kerk en staat en de gelijkstelling van alle godsdiensten sinds 1795. Principieel blijft Brummelkamp tegen de ‘Etat Athée’ gekant. Maar nu die er eenmaal is, moet er recht gebeuren, waar men halverwege is blijven staan. Een ‘gouvernementele’ theologische faculteit is alleen mogelijk, waar de staat een godsdienst heeft. In Nederland kan de staat echter geen theologische faculteiten hebben, waaraan hij de professoren benoemt, en tegelijk onpartijdig blijven binnen de grenzen die de Grondwet aanwijst.[18.]

Een theologie van regeringswege is volgens Brummelkamp in de huidige situatie altijd rechtsverkrachting. De regering geeft door het betalen van het

15. *Baz.* 3/7, 6/2, 9/40, 44, 5/37, 22/28, 12/4.
16. *Baz.* 5/32, 33, 9/40, 12/4, 19/48, 50, 51, 22/28, 29, 9/8, 44, 46, 22/29.
17. *Baz.* 2/25, 24/7, 17, 44, 3/8, 16/18.
18. *Baz.* 16/13, 18, 21, 9/40.

in de praktijk liberaal-theologisch onderwijs financiële voordelen aan een bepaalde bevolkingsgroep, terwijl anderen wel moeten meebetalen. Bovendien wil het volk een christelijke, gereformeerde theologie. De hier te lande heersende theologische wetenschap is echter vrijzinnig en dus niet bevoegd tot het vormen van dienaren des Woords voor een waarlijk christelijke kerk. Brummelkamp protesteert hartgrondig tegen de theologische faculteiten als kweekplaatsen van het ongeloof. Deze toch te handhaven zou een middel zijn om de moderne begrippen te laten domineren door het gezag en geld van de staat. Daarom is het nu de tijd, dat de staat zich losmaakt van de kerkelijke inrichtingen.[19.]

Brummelkamp houdt aan de regering ook de consequentie voor van de bestaande regeling. Regelmatig geven de hoogleraarsbenoemingen onrust in de Hervormde Kerk. Het is een onwaardig en onzedelijk spelen met leerstoelen. Maar laat men consequent zijn en ook hier het recht van gelijke benoembaarheid erkennen. Er moeten zowel joodse als roomse, zowel moderne als gereformeerde of remonstrantse professoren aangesteld kunnen worden. Maar uiteindelijk is dit de aangewezen weg: het theologisch onderwijs overlaten aan de kerk. Op haar gebied hoort het thuis. Niet de regering, maar de Hervormde Kerk zou een eind moeten maken aan de dwaasheid, dat haar predikanten door landsambtenaren worden opgeleid.[20.]

21.5. De verhouding tussen de Christelijke Gereformeerde Kerk en de staat

In de wet op de kerkgenootschappen van 1853 was de positie van de kerken in de staat geregeld. Brummelkamp vond die regeling nog zo kwaad niet. De wet vroeg de kerk alleen maar duidelijk te zeggen, wie ze was. De daaraan verbonden erkenning legde per se geen verplichtingen op, maar gaf alleen rechtspersoonlijkheid. Daarom had de synode van 1854 het bestaan van de verenigde gemeenten onder de naam van Christelijke Afgescheidene Gereformeerde Kerk bij de regering gemeld. De regering echter weigerde haar te accepteren vanwege de naam ‘Gereformeerd’. Volgens Brummelkamp en vele anderen was dit onjuist. Zijns inziens moest eventueel de rechtbank beslissen, wie recht had op de titel ‘gereformeerd’. Na de vereniging met de kruisgezinden op de synode te Middelburg in 1869 gaf men aan het gouvernement kennis, dat de Christelijke Afgescheidene Gemeenten en de Gereformeerde Kerk in Nederland zich hadden verenigd tot de Christelijke Gereformeerde Kerk. Daarop werd de erkenning wel verkregen. Het tij was gekeerd in de richting, die de afgescheidenen steeds hadden bepleit.[21.]

Zoals we eerder al zagen, wilde Brummelkamp de scheiding van kerk en staat radikaal doorvoeren. Dat kwam vooral tot uitdrukking in zijn consequente afwijzing van alle staatsgelden voor de kerk. Onder de druk van de vervolgingen hadden de afgescheidenen er in 1836 van afgezien hun aanspraken te

19. *Baz.* 16/13, 12/51, 3/5, 26/47, 16/18, 24/10.
20. *Baz.* 20/38, 16/13, 24/16, 9/40, 12/51.
21. J.Th. de Visser, *Kerk en staat* III, *Nederland van 1796 tot op heden* (Leiden z.j. (1927)) 387-419. *HandSyn* 1854 blz. 35, 40-44. *HandSyn* 1869 art. 26, 28. *Baz.* 16/2, 24/31, 16/42.

doen gelden op de bezittingen van de vaderlandse kerk. Maar bij de consolidering van hun kerkverband kwam sinds 1849 de vraag aan de orde, of ze geen restitutie of zelfs subsidie moesten vragen uit de schatkist. Dit met beroep op de door hen betaalde belasting voor het budget van het ministerie van eredienst. De synode van 1854 diende metterdaad zo'n subsidie-verzoek in. Brummelkamp was het daar niet mee eens. Volgens hem vernietigde en verlamde dit de bijbelse regel van 1 Kor. 9:14, dat verkondigers van het evangelie ook van het evangelie leven. Zo liet de gemeente zich ontzenuwen en treffen in haar levenskracht. Een ton gouds zou haar wel twee of meer tonnen aan zedelijke en stoffelijke veerkracht kosten. De kerken zouden zich haar kroon laten roven voor een handvol goud en zilver. Een oud gezegde luidde: waar de kerken zijn van goud, zijn de harten van hout. Aldus Brummelkamp in vele artikelen en hartekreten in *De Bazuin.*[22.]

Bovendien zou een financiële band met de staat de vrijheid van de kerk belemmeren. De koorde zou een keten worden. 'Laat u geen ketenen aanleggen, al wilde men ze smeden van massief goud!' Dat was in heel de geschiedenis sinds Constantijn de Grote voldoende gebleken. Staatssubsidie voor de kerk moest volgens Brummelkamp altijd uitlopen op ongelijke en dus onrechtvaardige bedeling en een bron worden van tweedracht en burgertwist. Een ander bezwaar was ook, dat men door het instandhouden van deze subsidie meewerkte aan het onderhouden van valse religies, aan voortplanting van ongeloof en bijgeloof. Voor een flink deel zou het geld immers ten goede komen aan 'Rome'.[23.]

Brummelkamp zag het in latere jaren als een voorname taak van de antirevolutionaire richting in de Tweede Kamer de knoop van de relatie tussen kerk en staat te helpen ontwarren. Daarnaast was er dan nog de problematiek van de kerkelijke goederen. Brummelkamp wilde blijven bij de verklaring van het adres van de synode van 1836, dat de kerken geen aanspraak zouden maken op de wettige bezittingen van de Hervormde Kerk. Dit betekende voor hem geen afstand doen van die goederen. Desgewenst zou een gemeente een beslissing daarover van de bevoegde rechter kunnen vragen. Maar het had Brummelkamps voorkeur om van dergelijke stappen af te zien.[24.]

Voor de kerkelijke besluitvorming na 1854 is vooral de synode van 1860 van bijzonder belang geweest. Daar waren afgevaardigden van de Free Church in Schotland aanwezig. Men wisselde uitvoerig met hen van gedachten over het voor en tegen van staatsbezoldiging. Vooral onder invloed hiervan zag de synode af van verder aandringen op restitutie. Volgende synodes, tot die van 1885 toe, bespraken de kwestie opnieuw. Meer dan eens stonden Van Velzen en Brummelkamp daarbij tegenover elkaar. Uitgebreide discussies tussen hen en anderen vonden plaats in *De Bazuin*, *Wekstem*, *De Vrije Kerk*, *Gideon* en andere bladen. Vooral in de zeventiger jaren was het wel het meest besproken onderwerp in afgescheiden kringen. Parallel daaraan liepen de discussies in de anti-revolutionaire partij en in de verenigingen Christelijk Nationaal Schoolonderwijs en Gereformeerd Schoolonderwijs over het al of

22. Plomp, *Zo zongen* 12-22. *HandSyn* 1854 blz. 38, 63-66. *Baz.* 16/2, 1/15, 22/5, 24/36, 31/23.
23. *Baz.* 16/7, 19/5, 22/32, 31/23, 16/2, 12/29, 3/24, 24/36, 45, 12/17.
24. *Baz.* 21/8, 31/29.

niet aanvaarden van restitutie voor het christelijk onderwijs. In de gedachtenwisseling en besluitvorming waren steeds twee lijnen aan te wijzen. Aan de ene kant redeneerde men vanuit kerkelijk standpunt en kwam dan tot de conclusie, dat de kerk geen overheidssubsidie moest aanvaarden of dat zelfs alle overheidssubsidie moest ophouden. Aan de andere kant redeneerde men vanuit politiek standpunt en betoogde dan óf dat de kerk als zodanig in het licht van confessie en historie recht had op bezoldiging óf dat de overheid uit billijkheidsoverwegingen ook aan de Christelijke Gereformeerde Kerk subsidie behoorde te geven.[25.]

De synodes bleven in hoofdzaak op de in 1860 uitgezette en door Brummelkamp toegejuichte lijn. Zij drongen er in verschillende adressen bij de regering op aan, te komen tot een zuivere scheiding van kerk en staat. Daarbij moest artikel 168 van de grondwet vervallen worden verklaard, het budget van erediensten worden opgeheven en alle staatsbezoldiging voor de kerken ophouden. De groep, die in afgescheiden kringen nog restitutie wilde vragen, werd allengs kleiner. Brummelkamp vertegenwoordigde de richting, die in dezen de overhand kreeg. Door zijn jarenlang hameren op het aambeeld: ‘geen financiële band met de staat’ heeft hij aan de beleidsvorming in de richting van volledige scheiding van kerk en staat, in het belang van de vrijheid van de kerk, een belangrijke bijdrage geleverd.[26.]

21.6. Overheid en armenzorg

Brummelkamp is steeds een tegenstander geweest van overheidsbemoeiing op het terrein van de armenzorg. Fel verzet hij zich in 1853 en 1854 tegen een wetsontwerp op de armenzorg en tegen Thorbeckes ideeën daarover. Thorbecke zou desnoods heel de armenzorg als een publieke dienst willen beschouwen, dit in strijd met de grondwet en met Gods Woord. Het wetsontwerp gaat minder ver, maar wil wel, dat de diakonieën verplicht worden om aan de overheid de uitkeringen die ze doen, op te geven. Brummelkamp ageert daartegen, zowel via *De Bazuin* als in een rekest van de Arnhemse kerkeraad aan de koning. Hij sluit zich volledig aan bij Groen van Prinsterer, die de centraliserende en socialistische beginselen van Thorbecke bestrijdt. Dit raakt volgens Brummelkamp de intiemste vrijheden van de kerk. In een soortgelijk adres van de Arnhemse kerkeraad aan de Tweede Kamer komt de typerende verklaring voor, ‘dat wij, zoo het ontwerp wet wordt, genade wenschen te ontvangen om in dezen de straffen te lijden die ons dreigen, maar in geen geval de rechten over te geven die Godes zijn’. Deze zinsnede wekte in de Kamer nogal verontwaardiging, maar ze werd door Groen van Prinsterer verdedigd.[27.]

25. Plomp, *Zo zongen* 22-46.
26. *Baz.* 3/24, 19/16, 21/8, 12, 22/32, 23/50, 24/36, 45, 27/36, 28/53, 29/51. In 1883 heeft Brummelkamp een (niet bewaard gebleven) rectorale oratie gewijd aan de verhouding van kerk en staat; *Baz.* 31/51.
27. *Baz.* 1/22, 2/29, 33. Het concept van het rekest d.d. 04-03-1852 in Brummelkamps brievenboek. Over de behandeling in de Tweede Kamer: *Levensbeschr.* 429-430. Vgl. *De Stem* nr. 220 (16 augustus 1855) over een vonnis van de kantonrechter te Arnhem tegen de afgescheiden diakenen aldaar. AB a AeM 17-7-1850. DP a AeM 1-12-1851.

In de in 1854 tot stand gekomen armenwet ontbreekt een opgave-plicht, maar behoudt de staat wel een belangrijke taak in de armverzorging. Met dit laatste is Brummelkamp het beslist niet eens. De armenzorg moet van het gemeentelijk budget geschrapt worden. Noch zelf noch via de kerken moet een gemeentebestuur uitkeringen doen. De staat moet geen 'opperarmverzorger' zijn. Zoiets zou weldadigheid per belastingbetaling zijn en leiden tot communisme. Bovendien werkt de staatsarmverzorging een verkeerde filantropie in de hand; zij bevordert het pauperisme door de mensen de zorg en verantwoordelijkheid uit handen te nemen.[28.]

Deze visie leidt er nog in 1877 toe, dat Brummelkamp de kerken adviseert niet te voldoen aan een verzoek van de regering om tabellen betreffende het diakonale werk in te vullen en op te zenden. Hij waarschuwt: principiis obsta! Van verzoeken komt bevelen. De staat heeft met de diakonie niets te maken![29.]

21.7. Evaluatie

Wanneer we Brummelkamps visie op de relatie van staat en kerk in haar toepassing zowel op de Hervormde als op de Christelijke Gereformeerde Kerk overzien, zijn er de volgende evaluerende opmerkingen te maken.

1. Brummelkamp heeft altijd krachtig geprotesteerd tegen het doorsnijden van de band tussen de staat of de overheid en de almachtige God. Hij zag daarin de revolutie van een zich autonoom opstellende mens.
2. Brummelkamp streed onophoudelijk voor de rechten en de vrijheid van de kerk van alle banden, die afbreuk deden aan haar leven onder Jezus Christus als enig Hoofd en die haar in strijd brachten met schriftuurlijke beginselen. De kerk moest vrij zijn van alle overheidsbemoeiïng. In die zin wilde Brummelkamp een absolute scheiding van kerk en staat.
3. Brummelkamp wilde beslist niet achter 1795 terug naar een situatie, waarin de Gereformeerde Kerk bevoorrecht zou worden door de overheid. Dit moet worden opgemerkt tegenover allen die beweren, dat de afgescheidenen het liefst zouden willen domineren in de samenleving.
4. Brummelkamp heeft continu gestreden tegen het alvermogen van de staat, zoals zich dat sinds de Restauratie deed gelden. Hij wees er terecht op, dat verwerping van Gods gezag in de samenleving voortdurend de dreiging van tyrannie in zich draagt. Mede onder invloed van Da Costa en Groen speelde de revolutie van 1789-1795 een sterke waarschuwende rol in zijn denken.
5. Uit historie en aktualiteit toonde Brummelkamp aan, hoe nadelig staatssubsidie voor de kerk was. Daarbij idealiseerde hij de situatie onder de Republiek niet en durfde hij ook de 'Dordtse vaderen' rustig kritiseren.
6. Brummelkamp vroeg van de staat een consequente neutraliteit tegenover de kerk, met beroep op de grondwet en de bestaande staatsinrichting. Wat

28. *Baz.* 22/26, 25/29, 30, 28/11, 20/32.
29. *Baz.* 25/26.

daarmee niet in overeenstemming was, moest ‘onverwijld’ worden afgeschaft, langs de kortste weg, dat wil zeggen niet via de politiek, maar via kerkelijke aktie.

7. Brummelkamp legde veel nadruk op de rechtvaardigheid, die de overheid moest betrachten in kwesties als het budget van erediensten. Hij bestreed daarbij terecht, dat de regering haar uitgangspunt, in de toekenning van gelden en goederen aan de gereformeerden legde bij het behoren tot het genootschap van 1816. Zijn voorspelling, dat de ‘waarheidsvrienden’ bij een verlaten van het genootschap het kerkelijk bezit zouden kwijtraken, is in 1886 uitgekomen.
8. Brummelkamp heeft het telkens weer als onrecht getypeerd, dat de overheid subsidie verstrekte aan bijna alle kerkgenootschappen, uit het mede door afgescheidenen opgebrachte belastinggeld. Vanwege het karakter van de algemene belastingheffing was dit op zichzelf geen sterk argument. Belasting betalen is geen rechtsgrond a priori voor een te ontvangen uitkering.
9. Brummelkamp heeft er terecht op gewezen, dat de vrees voor verlies van subsidies en bezittingen werkten als een sterke rem op de akties voor kerkherstel. Hij heeft er op dit punt aan meegewerkt de gewetens op te scherpen.
10. Voor Brummelkamp woog de kerkelijke verantwoordelijkheid in het zorgen voor de predikantstraktementen veel zwaarder dan het politieke argument van gelijk recht voor allen. Liever zelf zorgen dan de hand ophouden!
11. Brummelkamp heeft terecht kritiek geoefend op de bestaande relatie tussen overheid en theologische faculteit. De poging om de knelpunten op te lossen in de hoger-onderwijs-wet van 1876 was niet geslaagd. Zij maakte de theologische faculteit in feite tot een faculteit der godsdienstwetenschap en liet daaruit kardinale theologische vakken weg, waarvoor dan vervolgens kerkelijke hoogleraren moesten worden aangesteld. Tot op vandaag is voor de verhouding tussen rijksuniversiteit en theologische faculteit geen bevredigende oplossing gevonden. Intussen verkeert de Hervormde Kerk met haar predikanten-opleiding in een positie, waaruit de afgescheiden kerken al anderhalve eeuw zijn bevrijd.[30.]
12. Met dit alles heeft Brummelkamp op de hervormde broeders een sterk appel gedaan zich de vrijheid te heroveren om onbelemmerd kerk te zijn. Daarmee zouden ook belangrijke barrières tussen hervormden en afgescheidenen worden geslecht. Het bespreken van deze kwesties had dus ook een oecumenische strekking.
13. In Brummelkamps visie valt enerzijds invloed van A. Vinet op te merken. Zij had anderzijds haar achtergrond in de omstandigheden, waarin de afgescheidenen sinds 1834 noodgedwongen verkeerden. De overheid heeft door haar strafmaatregelen bij hen het onafhankelijkheidsdenken bevorderd.[31.]

30. Vlgs. G.E. Meuleman, *De godgeleerdheid volgens de wet op het hoger onderwijs van 1876* (Amsterdam 1982) is het een vergissing te zeggen, dat de theologische faculteiten in 1876 werden veranderd in faculteiten voor godsdienstwetenschap. Zijn betoog is m.i. niet overtuigend.
31. Leerzaam voor de hele problematiek: Th.L. Haitjema, *De nieuwere geschiedenis van Neerlands Kerk der Hervorming. Van Gereformeerde Kerkstaat tot Christus-belijdende Volkskerk* ('s-Gravenhage 1964).

14. Brummelkamp heeft voor de afgescheiden kerken een positieve betekenis gehad door ze onophoudelijk te stimuleren om verder te gaan op de eenmaal ingeslagen weg van zelfstandigheid van de kerk ten opzichte van de staat. Het was mede aan hem te danken, dat de staatsbezoldiging werd afgewezen. Sindsdien is de Christelijke Gereformeerde Kerk, ondanks enkele blijvende tegenstemmen, op dat spoor gebleven.
15. Een eventuele positieve relatie van overleg en samenwerking tussen overheid en kerk viel buiten Brummelkamps gezichtsveld. Zijn visie op de overheid is daardoor nogal eenzijdig negatief gebleven.[31.]

31. Leerzaam voor de hele problematiek: Th.L. Haitjema, *De nieuwere geschiedenis van Neerlands Kerk der Hervorming. Van Gereformeerde Kerkstaat tot Christus-belijdende Volkskerk* ('s-Gravenhage 1964).

22. Brummelkamp over het rooms-katholicisme

Een van de belangrijke thema's, die de negentiende-eeuwse gereformeerden bezighielden, was de relatie met de rooms-katholieken. Deze vormden een aanzienlijk deel van de Nederlandse bevolking, vooral geconcentreerd in de zuidelijke provincies. De scheiding tussen rooms en protestants was scherp. De Belgische oorlog had littekens nagelaten, die de verhoudingen lange tijd negatief beïnvloedden. De confrontaties tussen beide partijen waren meer nationaal en politiek van aard dan kerkelijk-theologisch.[1.]

In dit hoofdstuk willen we een indruk geven, op welke wijze en over welke onderwerpen Brummelkamp, voornamelijk in *De Bazuin*, zich geconfronteerd heeft met en gepolemiseerd heeft tegen het rooms-katholicisme.

22.1. De April-beweging van 1853

De Nederlandse regering besloot in 1853 koninklijke sanctie te verlenen aan het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in ons land. Daartegen kwam de zogenaamde 'April-beweging' op gang, waaraan ook Brummelkamp zijn steentje heeft bijgedragen. De Arnhemse kerkeraad zond samen met die van Velp een uitvoerig door Brummelkamp geconcipieerd adres aan de koning. Daarin werd gevraagd geen enkele stap te doen tot erkenning, direkt of indirekt, van de paus van Rome als hoofd van de 'katholieke' kerk of ook van de door hem benoemde bisschoppen. De koning had immers met heel de bisschopsbenoeming even weinig te maken als met de beroeping van predikanten in andere kerkgenootschappen. Het herstel van de hiërarchie accepteren, zou bovendien een goedkeuren zijn van bijvoorbeeld de moord op Willem van Oranje. Het adres pleitte voor een zodanige grondwetswijziging, dat de godsdienstvrijheid voor de roomsen binnen behoorlijke grenzen werd beperkt. Alle financiële uitkeringen aan kerken uit de staatskas moesten ophouden. De diplomatieke betrekkingen met Rome moesten worden verbroken, omdat de paus pretendeerde tegelijk kerkelijk en wereldlijk heerser te zijn.[2.]

Dezelfde lijn loopt ook door Brummelkamps schrijven in *De Bazuin.* Zich met Rome inlaten en onderhandelen, is voor hem een stilzwijgende erkenning, een met Rome hoereren (Openb. 17) en er slaaf van zijn. Zo vervreemdt Nederland van zijn historie en karakter. Brummelkamp verbindt hieraan dikwijls een oproep tot schuldbelijdenis en bekering.[3.]

1. Vgl. O.J. de Jong, *Nederlandse kerkgeschiedenis* (Nijkerk 1972) 333-337.
2. Een concept van het adres in Brummelkamps brievenboek (Arch. Th.S. IX, 48). Zie over de 'april-beweging': A.J. Bronkhorst, *Rondom 1853. De invoering der rooms-katholieke hiërarchie. De april-beweging* ('s-Gravenhage 1953). Rasker, *NHK* 158-162.
3. *Baz.* 2/26, 3/6, 29.

22.2. Gewetensdwang

Tamelijk frequent haalt Brummelkamp in *De Bazuin* voorbeelden aan van gewetensdwang, door Rome in verschillende landen ook in de negentiende eeuw nog toegepast. Zo werden zowel joodse als protestantse kinderen soms gekidnapped, waarna de doop aan hen werd bediend en ze als rooms eigendom werden beschouwd. In Italië wilde de paus, overigens tevergeefs, een verbod op de verkoop van bijbels uitgevaardigd hebben. In Spanje was de vrijheid van godsdienst en drukpers voor niet-roomsen minimaal.[4.]

Dergelijke feiten herinnerden aan protestanten-vervolging in vroeger eeuwen. Brummelkamp refereerde regelmatig aan de samenzweringen en moord-geschiedenissen uit vroeger eeuwen, met name aan de Bartholomeüsnacht. Volgens hem moest Rome wel met dwang werken, omdat de vrijheid van geweten haar altijd ondermijnt en afbreekt. Bij deze kritiek liet Brummelkamp het niet. ‘Wees bang, even bang voor de beginselen van Rome, als voor die der Internationale, maar verzuim niet bij beiden den evenmensch te zien, aan wien gij het Evangelie te brengen hebt.’[5.]

22.3. Bijgeloof

Herhaaldelijk gaf Brummelkamp voorbeelden van het wonderlijk bijgeloof, dat onder veel roomsen heerste. Wonderbare verschijningen en mirakelen werden door hem geciteerd en van meestal satirisch commentaar voorzien. Het bijgeloof brengt hem telkens weer tot verbazing. Hij stelt, dat daarvan een dom-houdende invloed op het roomse kerkvolk uitgaat. Dat heeft weer zijn gevolgen voor economie en cultuur. Protestantse streken zijn in zijn ogen welvarender en cultureel op hoger peil dan roomse gebieden.[6.]

22.4. Geschiedschrijving

Meer dan eens heeft Brummelkamp het in *De Bazuin* aan de stok met rooms-katholieke geschiedschrijvers als J.A. Alberdingk Thijm, W.J.F. Nuijens en abt J.W. Brouwers. Daarbij gaat het om de bekende thema's: de beeldenstorm, Heiligerlee, Willem van Oranje, Den Briel en de Geuzen, de Unies van Utrecht en Atrecht en de relatie Calvijn-Servet.

Van grote gebeurtenissen uit de tachtigjarige oorlog worden herdenkingen georganiseerd, waarbij de discussies soms hoog oplaaien. Brummelkamp wil de beeldenstorm onvoorwaardelijk verdedigen. Hij wijst op Gen. 35:4, op Mozes en Aäron als beeldenstormers en op Hand. 19:19. Voorwerpen van aanbidding en verering mag men haten. Het gaat immers om afgodendienst naast of tegenover de dienst van de HERE. Aan de beeldenstorm kleefde

4. Veel aandacht trok bijvoorbeeld de kwestie Matamoros, Kalmijn, *Capadose* 215-220.
5. *Baz.* 6/8, 20, 9/8, 12/31, 51, 17/29, 20/35, 25/43.
6. *Baz.* 4/4, 6/20, 12/39.

zeker wel zonde. Het kwam aan op zuivere motieven en die ontbraken wel eens. Maar het beginsel was heilig en uit God.[7.]

In 1868 wordt de slag bij Heiligerlee herdacht. Het roomse dagblad *De Tijd* meent, dat door die feestviering de rooms-katholieke bevolking diep gekrenkt wordt. Brummelkamp is daarover verontwaardigd: nu gaan de maskers af! Rome openbaart zich in haar ware gedaante. Hij kan zich voorstellen, dat de vaderen zeiden: 'liever Turks dan Paaps'. Met instemming citeert hij wat Groen van Prinsterer heeft geschreven contra de publikaties van abt Brouwers over Heiligerlee. Vandaaruit trekt hij een lijn naar de schoolstrijd. Dat er op de openbare school niet over de religie als achtergrond van de tachtigjarige oorlog mag worden gesproken, effent de weg voor Rome. De rooms-katholieken noemen Willem van Oranje een opstandeling. Bij Alberdingk Thijm leest Brummelkamp tussen de regels: 'Oranje onder'. Zo wordt het beginsel van Oranje, dat in drie eeuwen tegenover Rome stond, aangetast. De strijd om vrijheid van godsdienst wordt verlaagd tot een oproer. God wordt uit de vaderlandse geschiedenis weggedacht. Dwaas en God-onterend![8.]

Uiteraard worden in 1872 bij de Den Briel-herdenking de misdaden van de Geuzen breed uitgemeten door Thijm en Nuyens. Brummelkamp geeft toe, dat de Geuzen zich dikwijls aan de afschuwelijkste wreedheden hebben schuldig gemaakt. Maar dat was bij hen niet structureel zoals aan roomse zijde. Daar was immers het principe: geen genade voor ketters.[9.]

In 1878 verdedigt Brummelkamp de Unie van Utrecht. De gereformeerde beginselen daarvan moeten bij de feestviering tot hun recht komen. Evenzo verdedigt hij Calvijns optreden in de zaak-Servet. Men moet volgens hem niet doen alsof speciaal Calvijn meende, dat Servet terechtgesteld moest worden. Het was in die tijd communis opinio, zelfs bij Calvijn.[10.]

Brummelkamp ziet in de roomse geschiedschrijving een stuk 'hoon tegen onze volkshistories'. Voor het Nederlandse volk, geestelijk verzwakt door het liberalisme en modernisme, betekent dat een niet gering gevaar. Het dreigt een prooi te worden van Rome. Brummelkamp doet zijn best dit te verhinderen. Uit talloze citaten blijkt, dat zijn visie op de vaderlandse geschiedenis sterk onder invloed van Groen van Prinsterer en vooral Da Costa staat.[11.]

22.5. Machtsstreven

Onophoudelijk heeft Brummelkamp gewaarschuwd tegen het roomse machtsstreven. Het beeld, dat hij van Rome tekent, ziet er niet aantrekkelijk uit. De roomse kerk pretendeert de enig zaligmakende te zijn en de opdracht

7. Vgl. L.J. Rogier, *Katholieke herleving. Geschiedenis van katholiek Nederland sinds 1853* (2e druk; 's-Gravenhage z.j. (1956)). Over de genoemde rooms-katholieke schrijvers: *NNBW* I 1388-1389; II 261; V 914-922. *Baz.* 3/10, 20/10.
8. *Baz.* 16/22, 29, 34, 45, 12/2, 16/30.
9. *Baz.* 17/16, 20/9.
10. *Baz.* 20/18, 26/45.
11. *Baz.* 16/34, 20/7.

te hebben om alle volken te dwingen in te komen of hen te verdelgen. Zij duldt stelselmatig geen alternatief. Ze wil altijd nog meer macht. Ze beweert, dat eigenlijk alle gedoopten aan de paus toebehoren. Zo mogelijk legt ze met dwang en bloed haar leer op. Ze werkt met een ingepompte geloofstrouw. Haar anathema's en de Jezuïeten tonen, wat men van haar te wachten heeft: uitroeiïng van de 'ketterij' op alle manieren. Haar bloeddorst blijkt uit verleden en heden. Als zodanig blijft zij altijd zichzelf en verloochent zich nooit.[12.]

Brummelkamp ziet ook verband tussen Rome en het ongeloof. Het liberalisme breekt het protestantisme af en bouwt Rome op. Het verval van het protestantisme speelt altijd Rome in de kaart. Brummelkamp roept daarom op tot waakzaamheid.[13.]

Een speciaal gevaar ziet Brummelkamp in het ultramontanisme. Het is zijns inziens de politieke consequentie van het jezuïtisme. De roomse priester heeft zijn hoogste vorst en vaderland in Rome. Bovendien beschouwt het ultramontanisme heel de wereld, ook Nederland, als dominium van de paus. Het streeft naar een in elkaar oplossen van kerk en staat. Vanwege deze pretenties wil Brummelkamp geen diplomatieke band tussen Nederland en de paus. Te zeer vreest hij dat Nederland onder de heerschappij van Rome zal worden teruggebracht; dan zal het met de godsdienstige en burgerlijke vrijheid snel gedaan zijn. Ook kan een ultramontaan in Nederland geen minister zijn. Volgens hem is in de paus alle oorsprong en uitgang van de macht. In alle zaken is voor hem de beslissing aan de paus. Daarom is hij voor het ministerschap niet geschikt.[14.]

Brummelkamp vreest ook de maatschappelijke dominantie van de roomsen. Overal komen winkels, landerijen en erven in roomse handen. De overheid sanctioneert roomse feestdagen. In de strijd rond de processies zegeviert het priesterdom en schikt de regering zich naar de roomse aanmatigingen. De roomse propaganda is sterk en Rome groeit stil in macht. Het volk is daartegenover slechts lauw. Brummelkamp is fel: hij is voor de roomsen bang, zelfs als ze liefdediensten bewijzen, zoals de nonnen op het slagveld.[15.]

22.6. Gelijkwaardige burgers

Ondanks het bovenstaande wil Brummelkamp de roomsen wel als gelijkwaardige burgers beschouwd hebben. Hij sluit zich aan bij Groen, Gunning en Chantepie de la Saussaye: Nederland is historisch gezien na de hervorming in hoofdzaak een natie met een protestants karakter. Maar daarom zijn de rooms-katholieken nog wel een wezenlijk deel van de Nederlandse natie. Brummelkamps visie is hier niet evenwichtig. Enerzijds zegt hij namelijk, dat de onbeperkte vrijheid voor zo'n pretentieus en dwang-lievend godsdienstig genootschap moet ophouden. Anderzijds kritiseert hij de regering, als ze een onderzoek wil instellen naar het bezit van de kloosters. Men mag, zegt hij

12. *Baz.* 12/2, 19/25, 30/12, 32/36.
13. *Baz.* 32/34.
14. *Baz.* 19/7, 11, 22/35, 25/23, 27, 27/6, 32/36.
15. *Baz.* 12/8, 25/22, 32, 37, 31/48.

dan, niet met twee maten meten. Rome moet met andere wapens worden bestreden: de waarheid in Christus. Vandaar dat Brummelkamp Bismarcks kerkwetten in Pruissen afkeurt. De overheid moet ook ten opzichte van de roomsen van het gebied der consciëntie afblijven.[16.]

Brummelkamp heeft zich meer dan eens beziggehouden met de vraag, of er politieke samenwerking tussen anti-revolutionairen en roomsen mogelijk is. Hij denkt daar niet steeds gelijk over. In 1869 bespreekt hij de vraag, waarin je met een roomse nog kunt samengaan als staatsburger. Dat hangt er volgens hem mee van af, in hoeverre je Rome nog een plaats geeft in de christelijke kerk. Ten aanzien van deze twee vragen gingen lutheranen en calvinisten reeds uiteen. Maar, zegt Brummelkamp, als men te veel op het algemeen-christelijke en te weinig op het anti-protestantse en ultramontaanse van Rome let, blijft er niet veel protestants-gereformeerds meer over. Rome is bovendien contra- en niet anti-revolutionair. De gereformeerden moeten zich daarom niet van de rooms-katholieken afhankelijk maken.[17.]

Kan eigenlijk een protestant in het parlement de roomsen wel vertegenwoordigen? Vooral in de jaren 1873 en volgende waarschuwt Brummelkamp tegen samenwerking met Rome. De protestanten zien volgens hem Rome politiek te veel naar de ogen. Bij herstemmingen kiezen ze dikwijls voor roomse kandidaten. Bij *De Heraut* en *De Standaard* valt een zwenking ten opzichte van Rome op te merken. Brummelkamp wijst op beleefdheden tegenover het celibaat en dergelijke. Zoiets rukt de bestaande feiten en kwesties van hun wortel af, die uit den boze is. Men moet ertegen optrekken en waarschuwen tegen de gruwelen, die uit de roomse ceremoniën voortvloeien. Op deze manier mag de samenwerking met Rome niet worden verkregen of bestendigd. Rome is niet onschuldig of neutraal! ‘Dat is toch het sirenen-lied, waarbij men indommelt, of met Rome arm in arm durft gaan, en waar onze luie, strijdensmoede natuur zoo gaarne aan wil.’ Over stembus-samenwerking met Rome is Brummelkamp daarom kritisch gestemd. Moeten wij het Jezuïtisme en ultramontanisme op de regeringskussens helpen in ruil voor de liberalen? Straks worden wij op onze beurt door Rome uitgeworpen en vervolgd![18.]

Pas in het laatst van zijn leven lijkt Brummelkamp op dit punt van gedachte veranderd. Hij haalt Calvijn aan, die gezegd zou hebben: ik sta vierkant tegenover Rome, maar als de strijd gaat tegen ongeloof en revolutie, dan is desnoods Rome mijn bondgenoot. Volgens Brummelkamp is die strijd nu inderdaad gaande. Deze meer positieve instelling tegenover samenwerking hangt samen met Brummelkamps zwenking in 1888, toen hij zich van ‘Marnix’ losmaakte en bij de koers van de antirevolutionaire partij en van *De Standaard* aansloot.[19.]

16. *Baz.* 9/31, 25/11, 12, 30/12, 21/44.
17. *Baz.* 19/7, 25/27, 27/34.
18. *Baz.* 31/48, 32/33, 43.
19. *Baz.* 36/11, vgl. hoofdstuk 25.

22.7. Pauselijke pretenties

Brummelkamp polemiseerde dikwijls tegen de pretenties van het pausdom. Rome wil de paus als zelfstandig vorst een positie verschaffen boven elk wereldlijk gezag. De paus wordt in deze visie vergeleken met de zon en de keizer met de maan. *De Tijd* noemt de paus de 'vader der vorsten' en Pius IX maakt in een breve duidelijk aanspraak op een onbeperkte gehoorzaamheid. Meer dan eeuwenlang het geval was, plaatst de paus zijn wereldlijk gezag weer sterk op de voorgrond. Brummelkamp moet van die pretenties niets hebben. Ook de paus is onderworpen aan het overheidsgezag overeenkomstig Romeinen 13 en Christus' bevel: 'Geef de keizer, wat des keizers is'. Dwaas is het om aan de paus schatting te betalen, zoals de Italiaanse vorsten doen. Ongelukkige wereld, die voor dat monster buigt en het uit haar schatkisten steunt. Men moet er zich niet langer mee inlaten. De paus moet ophouden een tweehoofdig monster te zijn. Zijn geestelijk gezag is usurpatie. Zijn wereldlijk gezag berust op leugen. Brummelkamp verwijst hier naar wat 2 Thess. 2:4 zegt over de 'mensch der zonde... die zich tegenstelt en verheft boven al wat God genaamd, of geëerd wordt, alzoo dat hij in den tempel Gods als een God zal zitten, zichzelven vertoonende dat hij God is'.[20.] In het licht van het bovenstaande protesteert Brummelkamp tegen alle politieke banden met het pausdom. Zeer pijnlijk vindt hij een bezoek van koningin Sophie aan Rome. Allerjammerlijkst en Godverloochenend noemt hij het, als prins Frederik en de keizerin van Rusland de paus hun complimenten maken. Wat een dwaasheid 'zich ook maar in eenige de minste aanraking te stellen met het monster, dat niets anders is dan een gewoon mensch, maar voor een paus-koning wil doorgaan, dat ten slotte nergens op neerkomt dan op een mensch-god'!

Alle concordaat met de paus is volgens Brummelkamp een kwalijke zaak. Hij heeft ook bezwaar tegen de ontvangst van Vaticaanse gezanten door de koning. Dan kan men maar beter de grondwet verscheuren en verklaren: 'Wij Nederlandsche Ministers kussen 's pausen pantoffel'. Bij zoiets kookt Brummelkamps geuzenbloed. Hij wil, dat er geen pauselijk gezant aan het Nederlandse hof wordt geaccepteerd en geen Nederlandse gezant naar het Vaticaan wordt gezonden. Groen van Prinsterer heeft al in 1862 aangetoond, dat een gezantschap bij de paus in strijd is met de scheiding van kerk en staat. Brummelkamp kan in 1871 niet begrijpen, dat veel protestantse kamerleden het voorlopig handhaven van het gezantschap met weinig bezwaar kunnen accepteren. Juist Nederland met zijn roemrijk verleden zou het voorbeeld moeten geven en zich aan het 'gedrochtelijk monster' moeten onttrekken.[21.]

Brummelkamps terminologie is, als het over de paus gaat, bepaald ongezouten. Waren de volken wijs, dan lieten ze zich niet langer in met een 'monster', dat zich God waant en zich in plaats van Christus stelt. Over roomse 'kerk' wil hij alleen spreken, omdat zij zichzelf zo noemt. Maar verder spreekt hij van 'een onverzoenlijke haat' tegen Rome. 'Rome is in de maatschappij steeds de slang aan den boezem. Rome moet geschuwd.'

20. *Baz.* 9/12, 29, 12/39, 20/32, 21/44, 22/42, 25/2, 30/11, 25/52.
21. *Baz.* 19/45, 21/25.

Rome is ‘de grote hoer’ uit Openbaring 17. Heeft Brummelkamp het pausdom dan als hopeloos verloren opgegeven? Nee, er mag gebeden worden om uitroeiing van het rijk van de antichrist en om bekering zelfs van de paus.[22.]

22.8. Waakzaamheid

Geregeld roept Brummelkamp zijn lezers op tot waakzaamheid tegenover Rome. Zij moeten de historie niet vergeten en zich niet laten benevelen door de neutraliteits-idee van deze eeuw. En al evenmin moeten ze indommelen op de voorgewende vrede- en menslievendheid van Rome. Het hangt de huik altijd naar de wind, maar men komt er bedrogen mee uit. Rome moet ontmaskerd worden. Wie zich aan Rome houdt, wordt zijn slaaf en blind werktuig. Men moet zich door mooie woorden in pauselijke brieven maar niet laten verleiden om oorbiecht, inquisitie, Maria-verering, verbod op bijbellezen en dergelijke tot kleinigheden te verklaren. Hier gaapt een diepe kloof![23.]

Brummelkamp betreurt het, dat zovelen een open strijd tegen Rome niet aandurven. Van het zuiver roomse beginsel is immers niets te verwachten dan onverdraagzaamheid, godsdiensthaat en verbittering. Hier is strijd nodig aan de hand van Bijbel en historie. Anders wordt Nederland een wingewest van Rome. Wee Rome, want het is de bloedstad, vol van het bloed der heiligen! Gaat uit van haar! Wacht de wraak van de Here![24.]

Het eerste Vaticaans concilie is dan ook niet oecumenisch, maar ronduit schismatiek. Het is zo georganiseerd, dat de paus alles beheerst. Er is vrijheid van spreken, maar niet om eerder reeds veroordeelde dwalingen te verdedigen. Er kan dus geen goed woord in reformatorische zin gesproken worden. Hier vertoont zich Rome in zijn ware gedaante.[25.]

De Bijbel en Rome zijn onverenigbaar. Daarom wil Brummelkamp bij de roomsen evenmin als bij de liberalen hulp zoeken. De liberalen slaan ons dood in naam der wetenschap. De roomsen verbranden ons in naam der godsdienst. Wij klagen hen aan bij de levende God en getuigen tegen het onrecht, dat ze ons aandoen. Beide veroordelen wij als goddeloze monsters. Wij blijven, aldus Brummelkamp, anti-papistisch, anti-pijnbankisch, anti-onwetendheidsvoorstanders.[26.]

22. *Baz.* 19/12, 13, 21, 31, 45, 46, 47. Instemming van Groen van Prinsterer in GvP a CM 19-2-1871. Over het gezantschap: G.M. den Hartogh, ‘Mr. G. Groen van Prinsterer's standpunt tegenover het gezantschap bij het Vaticaan. In het licht van zijn beschouwing over de verhouding van kerk en staat’, *Antirevolutionaire Staatkunde* 2 (1926) 105-134. Ondanks zijn beroep op Groen verschilde Brummelkamp in deze kwestie in verschillende opzichten met hem van mening.
23. *Baz.* 6/10, 9/29, 19/21, 20/18, 21/44, 33/23, 19/ 10, 24/49.
24. *Baz.* 32/34, 36, 33/34, 19/34, 20/30, 17/28.
25. *Baz.* 19/28, 23/42, 17/27.
26. *Baz.* 17/52.

22.9. Betekenis

Uit het hierboven gereleveerde blijkt, dat Brummelkamp fel anti-rooms was. Zijn polemiek verraadt een scherpe antithese tussen rooms en protestants, die voor hedendaagse begrippen wel eens wat overdreven lijkt. Toch heeft ze voor vandaag nog betekenis. Ze leert letten op het machtsstreven dat Rome eigen is. Ze herinnert aan de diepe kloof tussen Rome en de Reformatie, die niet vergeten en toegedekt mag worden.[27.]

27. *Baz.* 19/7, 31/27, 23/45.

23. Brummelkamps oecumenische gezindheid

Om Brummelkamps oecumenische gezindheid en zijn christelijke gemeenschapsoefening met geestverwanten in binnen- en buitenland te schetsen, komen in dit hoofdstuk de volgende onderwerpen aan de orde:

- Individuele contacten
- Preken buiten eigen kerk
- Buitenlandse kerken
- De Evangelische Alliantie
- Opwekkingsbewegingen
- De zendingsfeesten
- Oecumenische gezindheid

Bij een aantal onderdelen geven we evaluerende notities en we sluiten het hoofdstuk af met een algemene evaluatie.

23.1. Individuele contacten

Sinds zijn Arnhemse tijd heeft Brummelkamp zich ontwikkeld tot een man, die meer dan zijn collega's contacten onderhield buiten de afgescheiden kring. Dit had verschillende oorzaken. Ongetwijfeld speelde Brummelkamps levendig en vriendelijk karakter een rol. Hij legde gemakkelijk contact en was snel enthousiast, wanneer hij geestverwantschap meende op te merken. Bovendien ontbrak na 1840 een eensgezind kerkverband en waren de kerken en de predikanten, behalve die in de noordelijke provincies, wat aan zichzelf overgelaten. Verder nam Brummelkamp in Arnhem en omgeving een zeer zelfstandige positie in, die hem voor contacten buiten eigen kring veel armslag gaf. Ook brachten zijn preekreizen, zijn ontmoetingen met de mannen van het Reveil en zijn deelname aan politieke en sociale arbeid hem in kennis met figuren uit diverse kerkelijke gemeenschappen, die hij als geestverwanten herkende.

Een van die contacten was dat met ds. J. de Liefde in Zutphen. Deze doopsgezinde predikant was in 1843 steeds meer rechtzinnig in plaats van rationalistisch-liberaal gaan preken en trok daardoor uit de wijde omtrek veel toehoorders. Hij correspondeerde in die tijd onder anderen met H.P. Scholte. Brummelkamp en zijn gemeenten volgden met veel belangstelling de gebeurtenissen in Zutphen, waar De Liefde in botsing kwam met zijn eigen gemeente. In zijn strijd tegen rationalisme en liberalisme zag men verwantschap met de eigen strijd van 1834 en volgende jaren. Op voorstel van Brummelkamp besloot de classis Apeldoorn in juni 1844 om De Liefde uit te nodigen in de classis te komen, niet om hem aanstonds als lid aan te nemen, maar ter ‘meerdere vereeniging tusschen broeders en broeders, ofschoon dat men juist in alles niet eens denkende is’. Hiervan kwam verder niets terecht.

Wel liet men De Liefde bijvoorbeeld in juli 1844 in de afgescheiden gemeente in Lochem preken; de provinciale vergadering keurde dit echter af.[1.]

Toen De Liefde later in Amsterdam werkte als evangelisatie-predikant, bleef er contact tussen hem en Brummelkamp, vooral via de vergaderingen van de 'Christelijke Vrienden'. In augustus 1851 nam Brummelkamp een aantal diensten in 'Tecum Habita' in Amsterdam voor hem waar. De Liefde kwam op zijn beurt soms ook in Arnhem en Velp preken. De classis Arnhem maakte daar in 1853 voorzichtig bezwaar tegen; zij zal daarbij onder meer gedacht hebben aan zijn baptistische sympathieën.[2.]

In eenzelfde lijn lag Brummelkamps reaktie op de stichting van de Vrije Evangelische Gemeente in Amsterdam door De Liefde in 1856. Hij zag wel fouten, maar was toch aanzienlijk positiever in zijn oordeel dan bijvoorbeeld D. Postma en S. van Velzen. Hij beschouwde de V.E.G. als 'één geest met ons'. Na de Afscheiding vormde ze immers het tweede daadwerkelijk getuigenis tegen het hervormde kerkgenootschap.[3.]

In hoofdstuk 12 hebben we al beschreven, welke twijfels men vooral ter synode van 1851 tegen Brummelkamp had op het punt van zijn verregaande bereidheid tot gemeenschapsoefening met niet-afgescheidenen. Sinds het mislukken van het seminarie-plan kwam hij daar wel op belangrijke punten van terug. Maar zijn leven lang bleef hem een bepaalde breedheid kenmerken. Zoals hij in 1856 de V.E.G. positief beoordeelde, zo deed hij het in 1859 ook ds. H.W. Witteveen, die in Ermelo in conflict kwam met de hervormde besturen en de stichter werd van de Vrije Zendingsgemeente. Brummelkamp volgde de hele geschiedenis op de voet, bracht ook een persoonlijk bezoek aan Ermelo en hield zijn lezers in *De Bazuin* op de hoogte. In juni 1859 was Witteveen op zijn uitnodiging aanwezig in de curatorenvergadering en kreeg daar gelegenheid het een en ander over zijn kerkelijke strijd te vertellen. Hij verklaarde, dat hij wel broederlijke, maar geen kerkelijke gemeenschap met de afgescheidenen wenste. De curatoren hielden ook wat afstand en arran-

1. Over J. de Liefde *BLGNP* II 306-308. HPS a JAW 11-3-1844. AB a ACvR 14-3-1844 (eerste ontmoeting). AB a ACvR 13-4-1844. AB a ACvR 1-8-1844. NCL Apeldoorn 6-6-1844, 9-12-1844. *Levensbeschr.* 184. NPVOv/Gld 5-9-1844.
2. JdL a CGdM 26-8-1851. Vgl. S. Coolsma, *J. de Liefde in zijn leven en werken geschetst* (Nijkerk 1917) 99. NCL Arnhem 30-12-1853. *Levensbeschr.* 369. Opmerkelijk is, dat A.C. van Raalte ter classisvergadering in 1846 het bagatelliseerde, dat een tot ouderling verkozen broeder in Oosterbeek de kinderdoop niet noodzakelijk vond. Hij betoogde 'dat het integendeel zeer nuttig is, dat er in de gemeente des Heeren eene getuigenis zij tegen den sleurdienst, waaraan in onze dagen vooral zich zoo vele Christenen schuldig maken, die hunne kinderen doopen laten, zonder de kracht of betekenis van den doop te kennen'. NCL Apeldoorn 21-1-1846. Brummelkamp heeft ooit eens een bezoek gebracht aan ds. J.E. Feisser te Gasselternijveen, een van de pioniers van het Nederlandse baptisme. In hun gesprek bleek al spoedig een 'verscheidenheid des geestes, die samenwerking uitsloot'. Dit moet tussen 1845 en 1865 gebeurd zijn. Zie G.A. Wumkes, *De opkomst en vestiging van het baptisme in Nederland* (Sneek 1912) 21.
3. *Baz.* 3/32, 33, 40, 48, 4/41. In *Baz.* 33/15 kritiseert Brummelkamp de vrije evangelische gemeenten, omdat ze een kerkbondgenootschap hebben zonder objektieve belijdenis en met een opperbestuur. Postma en Van Velzen in *Baz.* 3/33, 40, 48. Over de V.E.G.: J. Karelse, *Zijn takken over de muur* (Utrecht 1956).

geerden een informeel gesprek buiten de officiële vergadering om. Brummelkamp bleef echter zijn leven lang in positieve zin over Witteveen en zijn gemeenten spreken. Hoofdzaak was voor hem de gemeenschappelijke verwerping van de Hervormde Kerk; de verschilpunten wogen hem in het licht daarvan niet zo zwaar meer.[4.]

In *De Bazuin* heeft Brummelkamp meer dan eens dezelfde ruime visie op niet-afgescheiden christenen verwoord. Er zijn, zegt hij, voortdurend tussen christenen verschillen van mening geweest. Dat moet in de geest der liefde kunnen. Men moet eigen gevoelens niet aan anderen opdringen, en evenmin splinters bij anderen aanwijzen, waar men zelf een balk in het oog heeft. Men moet onwrikbaar zijn in zijn overtuiging, maar aan anderen bereidvaardig de hand reiken ter aaneensluiting. We mogen niet enger worden dan de gereformeerden waren ten tijde van bijvoorbeeld het godsdienstgesprek in Marburg. Sommige afgescheidenen zijn volgens hem rijp om evenals hijzelf gemeenten met enigszins verschillend standpunt dankend naast zich te zien opstaan. Maar hij realiseert zich, dat de meeste van hen nog niet zo positief over andere kerken kunnen denken. Ze hebben nadere inlichting nodig. Engeland en vooral Noord-Amerika zijn daarin ver vooruit. Uit dergelijke gezegden blijkt, dat Brummelkamp niet altijd oog heeft gehad voor de gevaren van het denominationalisme.[5.]

23.2. Preken buiten eigen kerk

Af en toe gebeurde het, dat een afgescheiden predikant een preekbeurt vervulde buiten eigen kerk, bijvoorbeeld in een Kruisgemeente of in de Vrije Schotse Zendingskerk in Amsterdam. De synode van 1863 sprak uit, dat men, wanneer men dat deed zonder toestemming van de plaatselijke kerkeraad, zich schuldig maakte aan grove miskenning van het werk des Heren. Vooral Gelderland wilde echter meer vrijheid in dezen. De synode van 1872 matigde het besluit: het zou gelden voor die tijden, dat er in de eigen kerk een godsdienstoefening was. Brummelkamp sloot zich daarbij aan. Hij vervulde zelf bijvoorbeeld in oktober 1875 een avondbeurt in de Hervormde Kerk in Doesburg. Volgens hem preekten de meeste afgescheiden predikanten graag in hervormde of andere kerken. Je kon de waarheid incidenteel preken zelfs in een kerk, waar je geen lid of predikant zou kunnen wezen, als je maar vrijheid van spreken had.[6.]

4. HCur 13/16-6-1859. Ook J.F. Haastert, die buiten de Hervormde Kerk was komen te staan, was geïnviteerd, maar niet aanwezig. Over H.W. Witteveen: A. de Groot, *Hermanus Willem Witteveen en zijn Zendingsgemeente te Ermelo* (Nijkerk 1984). NKR Kampen 27-12-1858, 6/1, 7-4-1859; Brummelkamp wilde Witteveen wel in Kampen laten preken, maar de kerkeraad besloot dit niet te doen. Vgl. NKR Kampen 16-12-1859 over een adhesie-betuiging aan een andere hervormde predikant, die geschorst was om verzet tegen de gezangen.
5. *Baz.* 4/41, 5/13, 23/41, 42.
6. *HandSyn* 1863 art. 84, 89. *HandSyn* 1866 art. 74. *HandSyn* 1869 art. 65. *HandSyn* 1872 art. 140, 144. In de kerkelijke behandeling van deze kwestie waren dikwijls geestverwanten van Brummelkamp, zoals J.F. Bulens en J. van Andel, gemengd. *Baz.* 23/40, 41, 42. HJoffers a PV Gelderland 15-5-1861. KR 's-Gravenhage a CL Varsseveld 26-6-1863. Joffers voerde in 1861 nog aktie tegen de richting van Brummelkamp.

Betekent het preken in bijvoorbeeld een Hervormde Kerk geen verloochening van de Afscheiding? Nee, zegt Brummelkamp, want we hebben ons niet afgescheiden om een 'zuivere kerkstaat' op te richten. De scheiding kwam niet van ons, maar van het kerkbestuur. Graag reiken we over de kloof heen de broederhand aan wie het naar ons toe doen en die zo tonen metterdaad het kerkbestuur te verwerpen. Telkens opnieuw hebben wij die gemeenschap zelf gevraagd. Zie bijvoorbeeld de eerste jaargang van *De Reformatie.* Denk ook aan het beroep op hervormde predikanten als Fijnebuik en Callenbach en aan de kanselruil, die in 1837 werd aangeboden aan ds. B. Moorrees. Na vele jaren is er opnieuw beweging gekomen binnen de Hervormde Kerk. Nu moeten de afgescheidenen laten zien, dat ze niet sektarisch zijn. Ze hebben een zending van de Meester om allerwege de hand uit te steken. Zo hebben ze het ook gedaan, kerkelijk en particulier, telkens wanneer er van hervormde zijde ook maar de geringste schijn van toenadering zich openbaarde. Daarom werden ook meer en meer onberispelijke hervormden aan het avondmaal bij de afgescheidenen toegelaten. Luther, Bunyan en Spurgeon waren niet gereformeerd. Maar zouden we hen en anderen om hun verkeerde kerkelijke zienswijze in de Christelijke Gereformeerde Kerk het avondmaal mogen weigeren? Bijna steeds heeft Brummelkamp een ruime avondmaalspraktijk verdedigd. Het preken in een andere kerk ligt voor hem in dezelfde lijn.[7.]

Maar geeft dit niet de schijn, dat de Afscheiding overbodig of zelfs misdadig is? Erkennen we zo niet, dat ook bij hen nog de kerk is en dat men er dus niet uit mocht gaan? Brummelkamp geeft daarop een tweeledig antwoord. Aan de ene kant erkent de afgescheiden kerk inzoverre de Nederlandse Hervormde Kerk, als ze haar doop erkent. Maar aan de andere kant wil dat niet zeggen, dat men wel in de Hervormde Kerk mag blijven. Onderwerping aan het antichristelijk kerkbestuur is en blijft misdadig.[8.]

Brummelkamp wil wel overal de waarheid spreken, waar men die maar horen wil. Zelfs tot in het Vaticaan, een Joodse synagoge of een Turkse moskee toe. Hij zal zich wel afvragen: waarom heeft men mij uitgenodigd? Wil men bewijzen, dat een afgescheiden predikant het hervormde standpunt houdbaar acht? Of wil men er hervormden zand mee in de ogen strooien? Of misschien afgescheidenen ermee krenken? Niet elke uitnodiging is aanvaardbaar. Brummelkamp zal bij zo'n optreden zijn hoorders niet nodeloos kwetsen, volgens het voorbeeld van Paulus in Hand. 17. Hij zal oprechtheid, waarheid en wijsheid ervoor nodig hebben: preken buiten eigen kerk is geen makkelijke taak. Hij zal niet in een ambtsgewaad optreden. Hij zal er echter geen punt van maken om in zo'n dienst gezangen te laten zingen, mits zonder synodedwang. In het algemeen wil hij zijn geweten geen lasten op laten leggen. Het voornaamste is voor hem dit: hij wil geen gelegenheid laten voorbijgaan om Jezus Christus te verkondigen en die gekruisigd, tot eer van God en tot behoud der zielen.[9.]

7. B. Fijnebuik werd in 1842 te Schiedam beroepen, C.C. Callenbach in 1841 te Leiden. *Baz.* 23/21, 14/46, 26/52.
8. *Baz.* 14/47.
9. *Baz.* 23/42, 43, 14/48.

Uit het bovenstaande blijkt, dat Brummelkamp in het preken buiten eigen kerk ver wilde gaan. Hij was daarin trouwens geen eenling. Het was voor hem een verkwikking, dat er na 1860 vanuit de Hervormde Kerk weer handen naar de afgescheidenen werden uitgestoken. Hij wilde dat graag honoreren. Daarbij ontkwam hij echter niet aan een individualiseren van de predikant. Die wordt een free-lance figuur. Zijn bevoegdheid en gezag als evangelieverkondiger worden losgemaakt van de verantwoordelijkheid van een kerkeraad. En zijn preekbeurt wordt geïsoleerd uit het geheel van de verkondiging in de desbetreffende kerk. Hij preekt feitelijk op 'inklevend' gezag op een hem welwillend ter beschikking gesteld platform. Brummelkamp heeft hier zelf ook wel gevaren gezien. De Bijbel, zo schrijft hij ergens, moet ons bewaren voor de misgrepen van onkerkelijkheid ter ene en kerkisme ter andere zijde. De tussenweg die hij hier koos was geen houdbare oplossing. Hij had er onvoldoende oog voor, dat de volmacht tot bediening der verzoening niet opkomt uit de prediker, maar alleen uit de gemeente en haar wettige kerkeraad.[10.]

Bij het toelaten van niet-afgescheidenen tot het avondmaal zijn eveneens kritische kanttekeningen te plaatsen. Ook hier lette Brummelkamp meer op het individu dan op diens plaats in een andere kerkelijke gemeenschap. Zo kwam men tot een soort semi-afgescheiden status: lid blijven van de Hervormde Kerk; kerken en avondmaal-vieren bij de afgescheidenen. Dit was een ja-zeggen tegen twee gemeenschappen, waarvan de ene de andere had buitengesloten. Dergelijke halfslachtigheid werd door de toelating aan het avondmaal feitelijk gesanctioneerd. Het lijkt erop, dat Brummelkamp in dezen meer op de vertikale dan op de horizontale gemeenschapsoefening in het avondmaal heeft gelet. Ook zal het ontbreken van een formulier voor de openbare geloofsbelijdenis aan deze gang van zaken hebben meegewerkt. Op langere termijn is deze handelwijze niet houdbaar gebleken.[11.]

23.3. Buitenlandse kerken

Brummelkamp had een voortdurende interesse voor het kerkelijk leven buiten Nederland. Via verschillende tijdschriften, onder andere de *Archives du Christianisme* hield hij zich op de hoogte en bijna elke week gaf hij daaruit aan zijn Bazuin-lezers iets door. Zijn berichtgeving betrof vooral de landen van West- en Zuid-Europa en Noord-Amerika. Voornaamste onderwerpen waren: opwekkingsbewegingen, bekeringen en conflicten met de overheid. Deze interesse voor het internationale gebeuren was mede aan zijn verkeren onder de Reveil-vrienden te danken. Het effekt ervan op de lezers is niet te

10. Van Velzen en De Moen preekten voor de hervormde ds. Geselschap in IJsselmuiden, NKR Kampen 28-5-1868, 23-5-1870. *Baz.* 23/43. Kamper studenten kerkten soms 'met veel genoegen' bij hervormde predikanten. PAL a ouders 15-2, 27-4-1858.
11. Zie ook hoofdstuk 8 en hierna 23.4. Vgl. AB a GvP 18-9-1871: Brummelkamp was het er niet mee eens, dat men in de afgescheiden gemeente in Den Haag aan Groen het avondmaal weigerde.

meten. We kunnen alleen maar aannemen, dat het de breedheid van hun kerkelijke oriëntatie ten goede is gekomen.[12.]

Meer speciaal heeft Brummelkamp zich beziggehouden met de kerken in België, Zuid-Afrika, de Verenigde Staten en Schotland. Wat België betreft, daar werkte sinds 1837 het Belgisch Evangelisch Genootschap. Zijn door het Reveil gestempelde activiteiten leidden tot het ontstaan van de Belgische Evangelische Zendingskerk in 1848. Via mensen uit zijn omgeving, zoals V. Koningsberger, A.B. Veenhuizen, G.W. van Houte en P.B. Bähler en via de kring van de 'Christelijke Vrienden' raakte Brummelkamp nader met de Belgische gemeenten bekend. In *De Bazuin* besprak en citeerde hij haar jaarverslagen. Volgens hem was de weg, daar naar Gods Woord betreden, dezelfde als in Nederland. Hij hoopte al in 1854 op kerkelijke relaties. Een hinderpaal vormde de genootschappelijke organisatie van de Belgische gemeenten. Het duurde nog tot 1877 voordat de Belgische Zendingskerk als zusterkerk werd erkend. Met veel vreugde en genot woonde Brummelkamp haar synodes in 1880 en 1883 bij.[13.]

Ook met Zuid-Afrika had Brummelkamp al sinds ongeveer 1850 contacten, aanvankelijk via Zuid-Afrikaners, die in Nederland kwamen studeren. In september 1852 zond hij met zijn provincies een brief van broederlijke gemeenschap aan de Nederduitsch-Gereformeerde Kerk in Zuid-Afrika. Er kwam een hartelijke brief van de Kaapse synode in 1853 terug. Brummelkamp bracht deze in de synode van 1854 in Zwolle ter tafel, waar men besloot de correspondentie voort te zetten. Het schijnt, dat men ook via Brummelkamp om predikanten voor Transvaal heeft gevraagd. De contacten werden intensiever, nadat ds. D. Postma in 1858 naar Transvaalwas vertrokken. Een hoogtepunt in de relatie met Zuid-Afrika was het bezoek van Paul Krüger, die in 1877 in Kampen logeerde, kerkte en de studenten toesprak. Ook eerder en later ontving men in Kampen Zuidafrikaanse bezoekers. Brummelkamp heeft door de jaren heen in *De Bazuin* altijd met veel warmte en enthousiasme over Kruger en de Afrikaanse boeren geschreven. Nog in de laatste jaren van zijn leven voerde hij correspondentie over een studiebeurzen-plan om Zuidafrikaanse jongens in Nederland theologie te laten studeren.[14.]

Vooral voor Noord-Amerika had Brummelkamp bijzondere interesse. Door zijn betrokkenheid bij de emigratie sinds 1846 en zijn correspondentie met A.C. van Raalte en anderen was hij goed op de hoogte van het kerkelijk leven van de emigranten. Hoofdprobleem was daar de vraag, of het goed

12. Enkele andere dikwijls geciteerde buitenlandse periodieken: *The Hollander*, *The Christian Intelligencer*, *The News of the Churches*, *Le Glaneur Missionair*, *Neue Reformierte Kirchenzeitung, Pella Gazette.*
13. Kluit, *Reveil* 329. Over P.B. Bähler: Smits, *Afscheiding* VI 53 en Wesseling, *Afscheiding Overijssel* II 45-55. *Hand.Syn.* 1877 art. 140. *Baz.* 2/41, 4/19, 28/32, 33, 31/34, 38. Vgl. *HandSyn* 1888 art. 44, waar de Belgische afgevaardigde 'Brummelkamp uw Luther' en 'Van Velzen uw Calvijn' noemde.
14. NDoc 20-8-1857, 9-12-1886. Een dossier met brieven over het beurzenplan in Arch. Th. S. IX, 47. *Levensbeschr.* 343, 475. *HandSyn* 1854 blz. 75-79. *HandSyn* 1857 art. 139. *HandSyn* 1860 art. 118, 122-124 en blz. 70-75. *Baz.* 9/23, 25/38, 29/31. Kruger sprak op 14 september bij de opening der lessen en verder ook 's zondags in de kerk.

was, dat de emigranten zich bleven aansluiten bij de Dutch Reformed Church. Van Raalte had met zijn landverhuizers-gemeenten geen eigen afgescheiden kerkverband gevormd, maar had aansluiting gekregen bij de al sinds 1628 bestaande Hollandse Gereformeerde Kerk. Predikanten en leden daarvan hadden de landverhuizers geholpen bij hun vestiging in het nieuwe land. Zo waren er goede contacten gegroeid. Brummelkamp was het met deze keus voor de Dutch Reformed Church geheel eens. Zij stond zijns inziens nog ten volle voor de gereformeerde belijdenis en handhaafde die. Bovendien erkende zij de afgescheiden gemeente als voortzetting van de oude Nederlandse Gereformeerde Kerk. Het zou separatisme of onkunde zijn om zich er niet bij aan te sluiten, tenzij kon worden aangetoond, dat ze de drie kenmerken van de ware kerk miste.[15.]

In 1857 voltrok zich onder de landverhuizers reeds een 'Secession'. Zij die zich afscheidden, vormden de True Reformed, later Christian Reformed Church. Dat stelde de broederschap in het moederland voor de vraag, met welke van beide groepen men kerkelijke relaties moest onderhouden. De synode van 1866, waar Van Raalte persoonlijk aanwezig was, besprak de hele situatie. Zij verklaarde zich bereid tot gemeenschapsoefening met de Dutch Reformed Church. Zij sprak de wens uit, dat er een hereniging met de True Reformed Church zou komen. De synode van 1869, waar ds. C. van der Meulen als afgevaardigde uit Noord-Amerika present was, verklaarde, dat de Christelijke Gereformeerde Kerk en de Dutch Reformed Church volkomen overeenstemden in leer en kerkregering. Zij achtte zich onbevoegd en onbekwaam om de in Noord-Amerika bestaande scheiding te beoordelen.[16.]

Brummelkamp was het met deze koers geheel eens, maar ging persoonlijk in *De Bazuin* wel een stap verder. Hij noemde nog in 1871 en 1874 de Secession van 1857 een kwaad, voortgekomen uit kleingeestig verdenken en verbijten van broeders. Hij beschouwde de beide kerkengroepen overigens als takken van dezelfde familie en hoopte hartelijk op hun hereniging. In de zeventiger jaren echter braken er in de emigranten-kerken nieuwe conflicten uit. Deze liepen over de vraag, of en hoe men in de Dutch Reformed Church moest optreden tegen leden, die aan de Vrijmetselarij deelnamen. Brummelkamp spoorde de broeders in Amerika aan om met kracht daartegen op te treden. Hij was kennelijk geschrokken van de slapheid die er op het punt van de tucht in grote delen van de Dutch Reformed Church heerste. In 1882 koos hij publiek partij voor de 'verdrukten', ds. L.J. Hulst cum suis. Brummelkamp herinnerde aan de toezegging van ds. Wyckoff aan Van Raalte: als bepaalde reglementen hem en zijn gemeenten later tot een strik zouden zijn, mochten ze in volle vrijheid alsnog de Dutch Reformed Church verlaten. Hij vond het daarom schandelijk, dat men nu tucht oefende over hen die vanwege de Vrijmetselarij-kwestie meenden te moeten heengaan. Brummelkamp

15. *Baz.* 3/24.
16. N.H. Dosker, *De Hollandsche Gereformeerde Kerk in Amerika* (Nijmegen z.j. (1888)). H. Beets, *The Christian Reformed Church in North America. Its history, schools, missions, creed and liturgy, distinctive principles and practices and its church government* (Grand Rapids 1923) 33-92. *HandSyn* 1866 art. 142. *HandSyn* 1869 art. 14, 75, 82. Vgl. ook Hulst, *Drie en zestig jaren prediker* 120-131.

beschouwde dat als kerkelijke broedermoord. Daartegenover paste het Hulst cum suis om Gode meer gehoorzaam te zijn dan de mensen. Zijn advies was, zich nu van elkaar af te scheiden, zusterlijk naast elkaar te leven en af te wachten, tot door Gods ingrijpen de kwestie beëindigd werd. Tegenover bezwaren uit Noord-Amerika van ds. B. de Beij en ds. N.M. Steffens, hield Brummelkamp deze positiekeus een-en andermaal vol.[17.]

Wat tenslotte Schotland betreft, de contacten daarmee werden reeds kort na de Afscheiding gelegd. Allereerst schriftelijk, via de berichten over de vervolgingen, die in Schotland verontwaardiging en deelneming wekten. Bekend is de brief, die de provinciale vergadering van de Scholte-groep in 1843 zond aan de Free Church in Schotland. De kerken in Overijssel en Gelderland besloten in november 1843 aan de afgescheiden Schotten een brief van broederlijke gemeenschap te zenden. Er kwamen naderhand ook meer persoonlijke contacten. Vanuit Schotland had men immers een zendeling onder de Joden in Amsterdam gestationeerd, ds. C.A.F. Schwartz. Brummelkamp ontmoette hem en correspondeerde met hem in het kader van de seminarieplannen in 1850-1851. In augustus 1852 kwamen afgevaardigden uit Schotland naar Amsterdam voor onderhandelingen over de oprichting van het 'Schotse Seminarie'. Het betrof hier voormannen van de Free Church. In het verlengde van de bestaande contacten zond de Synodale Commissie, bestaande uit S. van Velzen, A. Brummelkamp en P.J. Oggel, kort na de synode van 1854 een brief aan de 'Vrije Schotsche Kerk tot aanknooping van gemeenschap'.[18.]

In augustus 1858 kwamen er Schotten in Kampen op bezoek. Dit keer waren het mensen uit de United Presbyterian Church. Onder hen was de schatrijke John Henderson. Als afgevaardigden van hun synode waren ze in Amsterdam geweest en hadden ze van ds. J. de Liefde over de Theologische School gehoord. Ze bezochten die en dronken thee bij Brummelkamp thuis. De gesprekken werden gevoerd, half in het Latijn, half in gebroken Engels. Over en weer was er een vreugdevolle geestelijke herkenning. Een van de Schotten zei: 'We have a great historical family-likeness'. Niet zo'n wonder, als men bedenkt, hoe sterk juist in de traditie van de Nadere Reformatie de band met de Schotse gereformeerden altijd was geweest en hoe ook de U.P.C. door afscheiding was ontstaan.[19.]

17. *Baz.* 5/52, 19/32, 22/6, 24/3, vgl. *HandSyn* 1872 art. 9, 13, 16 en *HandSyn* 1875 art. 19, 38, 85. *Baz.* 28/21, 29/29, 30/5, 10, 21, 25, 39. Over B. de Beij: *De Haas* I 37. Over N.M. Steffens: *De Haas* II 328. H.E. Dosker reageerde in een brief aan H. Bavinck 27-3-1880 verontwaardigd op een afvaardiging van Brummelkamp en Van Velzen naar het Pan Presbyterian Council te Philadelphia: daarin waren volgens hem miljoenen vrijmetselaars vertegenwoordigd; hoe kon men dan de Dutch Reformed Church de broederhand weigeren? Over de kwestie van de vrijmetselarij is ook een en andermaal geschreven in *De Vrije Kerk* in de jaren 1880-1882.
18. Zie over Schwartz en het seminarie hoofdstuk 13. *HandSyn* 1857 art. 34. De briefwisseling uit 1843 in *De Reformatie* 2e serie, 5 (1843) 141-152; vgl. ibidem 1 (1841) 111vv.. NPVOv/Gld 8/9-11-1843. Een eerder contact al in 1839; zie *De Reformatie* 5 (1839) 173-180.
19. *Levensbeschr.* 477-479. NKR Kampen 2-9-1858.

Dit bezoek kreeg in verschillende opzichten een vervolg. Henderson, sinds 1846 een van de oprichters en voormannen van de Evangelische Alliantie, stuurde in december 1858 via Da Costa een vracht boeken voor de bibliotheek van de School. Van nog grotere betekenis was de uitnodiging om de synode van de United Presbyterian Church bij te wonen. Brummelkamp en Van Velzen waren daartoe in mei 1859 drie weken in Schotland. In 1860 waren opnieuw drie deputaten van de U.P.C. in Nederland. Zij bezochten de synode in Hoogeveen en leverden er een belangrijke bijdrage aan het debat over de subsidievraag.[20.]

In juli 1862 waren er opnieuw broeders uit de U.P.C.. Zij woonden onder meer een deel van de curatorenvergadering bij. Zij hadden een uitnodiging bij zich van Henderson, die op zijn kosten twee studenten uit Kampen een jaar in Schotland wilde laten studeren. Omdat er geen anderen waren, die het Engels voldoende beheersten en in een passende fase van hun studie waren, werd de uitnodiging tenslotte voor Brummelkamps zonen Johannes en Anton aangenomen. Zij verbleven in 1862-1863 bijna een jaar in Schotland en volgden colleges zowel aan de United Presbyterian Hall van de U.P.C. als aan het New College van de Free Church. Ook waren ze present op de synodes van beide kerkgenootschappen in mei 1863. Zij waren naderhand de aangewezen personen om in Nederland Schotse gasten te begeleiden en te tolken.[21.]

Brummelkamp zelf bezocht Schotland in mei 1865 voor de tweede keer, nu samen met De Cock. Zowel met de U.P.C. als met de Free Church maakten ze nader kennis. Voor de derde keer was hij, samen met Van Velzen, in Schotland in juli 1877 ter gelegenheid van het Pan-Presbyterian Council. Dit bezoek werd niet zo'n succes. Brummelkamp kreeg slechts enkele minuten op een laat tijdstip gelegenheid om te spreken voor een al gehalveerd publiek. Bovendien deed Ph.J. Hoedemaker er als hervormde gedelegeerde nogal lelijk over de Afscheiding en bestempelde die als zonde. Naderhand zette Brummelkamp in *De Bazuin* een vraagteken bij de noodzaak van het bestaan van zo'n Pan-Presbyterian Council.[22.]

Uit het bovenstaande blijkt, dat Brummelkamp het contact met buitenlandse kerken op hoge prijs stelde en steeds heeft gestimuleerd. Als een van de eersten in afgescheiden kring heeft hij zelf bezoeken aan kerken in het buitenland gebracht. Zo heeft hij eraan meegeholpen om de Christelijke Gereformeerde Kerk haar plaats te doen innemen in een wereldwijd verband.

23.4. De Evangelische Alliantie

Brummelkamp noemt zichzelf ergens een volbloed Evangelische Alliantieman. Van het begin af is hij er een sympathisant van geweest. Het ontstaan

20. J. Henderson a AB 8-12-1858. *Levensbeschr.* 479-481, 486-488. *HandSyn* 1860 art. 1, 19, 24 en blz. 60-68. *Baz.* 6/45, 47, 48.
21. HCur 9/11-7-1862 art. 7, 9 en 21. *HandSyn* 1863 art. 129, 137, 153 en blz. 67-76. *Levensbeschr.* 493-495.
22. *Levensbeschr.* 499-500. Op de terugreis in 1865 brachten de beide docenten in Londen een bezoek aan Spurgeons 'Temple'. *Baz.* 13/23, 25, 15/24, 25/7, 29, 31, 33. HCur 10/16-7-1877 art. 15. *HandSyn* 1866 art. 141.

van de E.A. in 1846 viel in de tijd van Brummelkamps hernieuwd contact met de Reveil-vrienden. Uit die kring sloten Capadose en Elout zich het eerst bij de Alliantie aan. Verder verzorgde J.J.L. van der Brugghen in 1847 de vertaling en uitgave van een boek met brieven over de Alliantie, dat ook door Brummelkamp gelezen werd. De contacten met de Schotse broeders bevorderden zijn enthousiasme; uit de kringen van de U.P.C. waren verschillende mannen, onder wie John Henderson, zeer aktief bij de E.A. betrokken. Bovendien deed zich bij Brummelkamp de invloed gelden van zijn lectuur van Reveil-geschriften, bijvoorbeeld van Merle d'Aubigné over de katholiciteit van de Hervorming.[23.]

De hoofdgedachte van de Evangelische Alliantie sprak Brummelkamp zeer aan: eenheid van christenen uit verschillende landen en kerkgenootschappen, op een gemeenschappelijke basis, met terzijdelating van onderlinge verschillen. Uitgangspunt was daarbij het gebed van de Here Christus in Joh. 17:21: '... opdat zij allen één zijn'. Daarop ziende mag er volgens Brummelkamp bij de protestantse christenen van orthodoxe signatuur een herkenning zijn van elkaar als broeders van één huis. Kerkgenootschappelijk heten ze wel Episcopaals, Presbyteriaans, Wesleyaans, Independent, Methodist of Baptist, maar zij mogen zich als de eerste christenen 'één hart en één ziel' voelen. 'Al komt het volk uit verren lande, 't Harte smelt toch zamen in.' Hetgeen scheidt is immers minder dan hetgeen verenigt. Wat scheidt, doet dat slechts voor een tijd. Wat verenigt, verenigt voor de eeuwigheid. Het komt aan op 'eenigheid des harten zonder met het geweten te transigeeren'.[24.]

Bij de samenwerking in de Alliantie moet men de kerkelijke en dogmatische geschilpunten terzijde laten. Brummelkamp verwijst daarbij naar Fil. 3:15, 16: 'Zoovelen dan als wij volmaakt zijn, laat ons dit gevoelen; en indien gij iets anderszins gevoelt, ook dat zal God u openbaren. Doch daar wij toe gekomen zijn, laat ons naar denzelfden regel wandelen, laat ons hetzelfde gevoelen'. Wel moet men binnen de Alliantie in de geest der liefde elkaar waar nodig van dwaling kunnen overtuigen en moet wederzijdse bestrijding mogelijk zijn. Maar vooral is ze een gemeenschap, die de verdraagzaamheid wil bevorderen. Brummelkamp spreekt daarom van een vereniging beneden geloofsverdeeldheid. De Alliantie heft niet, zoals modern rationalistisch indifferentisme dat wil, de onderlinge verdeeldheid op. Ze laat die intact, maar wil ondanks die verdeeldheid de in grote lijnen ook bestaande eenheid in haar samenkomsten vorm geven. De verschillen worden niet aan de eenheid opgeofferd, maar er wordt tegelijk toch een terrein geschapen, waarop christenen elkaar kunnen ontmoeten. Daar kan alles wegblijven, wat overigens scheidt. Kleine verschilpunten komen er niet in aanmerking. Brummelkamp beroept zich in dit verband op Calvijns bereidheid om de Augsburgse confessie te ondertekenen.[25.]

23. Over de Evangelische Alliantie: NPVGld 29-6-1853. Over J.J.L. van der Brugghen: J. Brouwer, *Het binnenste naar buiten. Beginselen en activiteiten van mr. J.J.L. van der Brugghen (1804-1863)* (Zutphen 1981). Over J.H. Merle d'Aubigné: Kluit, *Reveil* passim.
24. A. Brummelkamp, *Evangelische Alliantie* ('s-Gravenhage 1874) 11.
25. *Baz.* 32/22.

Zo verdedigt hij ook de basis-artikelen van de Evangelische Alliantie, die in negen punten de leerstukken formuleren, waarover de leden de algemene, als evangelisch erkende denkwijze moeten erkennen en vasthouden. De artikelen handelen over:

1. De goddelijke ingeving, het gezag en de volkomen genoegzaamheid van de Heilige Schrift.
2. Recht en plicht van vrij onderzoek bij de verklaring van de Heilige Schrift.
3. De eenheid van God en de drieheid van de Personen in het goddelijk wezen.
4. De gehele verdorvenheid van de menselijke natuur als gevolg van de zondeval.
5. De menswording van Gods Zoon, zijn verzoeningswerk voor de zondaren, zijn tussenkomst als Middelaar en zijn Koninkrijk.
6. De rechtvaardiging van de zondaar door het geloof alleen.
7. Het werk van de Heilige Geest in de bekering en heiligmaking van de zondaar.
8. De onsterfelijkheid der ziel, de opstanding uit de doden, het oordeel van Christus over de wereld, de eeuwige zaligheid en de eeuwige straffen.
9. De goddelijke instelling van het evangelisch leraarsambt, de verbindbaarheid en duurzaamheid van de sacramenten, doop en avondmaal.[26.]

   Deze artikelen zijn niet ontworpen uit verzet tegen bestaande belijdenisgeschriften of tegen een binding aan de bijbelse leer. Integendeel, de Alliantie gaat uit van erkenning van de confessies en houdt vast aan de fundamentele leerstukken. Maar in de negen artikelen is alleen datgene opgenomen, wat bij elk uit God geborene vaststaat als het algemene boven het bijzondere.[27]

   Brummelkamp is niet bang voor misbruik van deze basis-artikelen. Volgens ouderling G. Vos uit Kampen is het een belijdenis, waaronder allen zich kunnen verbergen. Brummelkamp gelooft dat niet. De E.A., zo voorspelt hij, zal hoe langer hoe meer veld winnen onder wie God liefhebben. Maar mannen van de ‘zedelijke verbetering’ en het modern christendom kunnen zich met haar en haar voorstanders nooit verenigen. Tegenover bezwaren uit afgescheiden kring heeft Brummelkamp meer dan eens de Evangelische Alliantie verdedigd. Hij wijst op Calvijn en Luther. Wie de E.A. verwerpen zijn als Luther, die Calvijn een ‘duivel’ durfde noemen vanwege zijn avondmaals-opvatting. Calvijn daarentegen noemde Luther een broeder. Echte gereformeerden in het voetspoor van Calvijn zijn mannen van de Alliantie.[28.]

Er was veel, dat Brummelkamp in de doelstellingen van de E.A. aantrok. Behalve het vorm geven aan eenheid en broederliefde was dat ook het bevorderen van het ‘Evangelisch Protestantisme’ tegenover rationalistisch ongeloof en romanistisch bijgeloof. De E.A. wilde getuigen en strijden tegen dwaling en wereldliefde, in het bijzonder tegen ontheiliging van de dag des Heren. Dat alles had Brummelkamps hartelijke sympathie. Hij zag zeker wel gebreken in de Alliantie maar verblijdde zich over de betoonde eenheid: één

26. *Evangelische Alliantie* 20.
27 *Baz.* 27/45.
28. *Baz.* 9/11, 15/37.

geloof, één Geest, één Here. Dat waren voor hem vruchten, die het hart van Gods volk wel moesten verkwikken, een vervulling van Ps. 122:6: 'Bidt Jeruzalem vrede toe'. Hij zag de E.A. als de liefelijke morgenstond van een komende heerlijke dag.

Jarenlang deed men in de afgescheiden kerken mee met de door de E.A. uitgeschreven 'Week der Gebeden', elk jaar in januari. De programma's daarvoor werden onder meer in *De Bazuin* afgedrukt.[29.]

In Amsterdam werd in 1867 de vijfde algemene vergadering van de Evangelische Alliantie gehouden. Ook Brummelkamp was uitgenodigd aan de voorbereidingen deel te nemen. Op voorstel van Chantepie de la Saussaye aanvaardde men de Confessio Belgica als basis voor de uitnodigingen. Het bestuur van de eerste sectie onder de naam 'Kerk en Godgeleerdheid' werd opgedragen aan J.A. Schuurman, A. Brummelkamp, F.H. Gagnebin, J.P. Hasebroek, G.J. Vinke, H.J. Koenen, V.H. Guye en J.W. Jamieson. Tijdens de voorbereidingen ontstond er onenigheid over de toelating van de Groninger hoogleraar Hofstede de Groot. Deze had een referaat toegezegd, maar Brummelkamp maakte bezwaar. Het uitvoerend comité en met name de spil er van, dr. M. Cohen Stuart, was het met hem niet eens. Toen echter van de zijde van de E.A. verklaard werd, dat men de grondslag niet losliet, trok Hofstede de Groot zich eigener beweging terug.[30.]

Brummelkamp nam met zijn vrouw enthousiast deel aan de vergadering. Zij logeerden bij de weduwe Wormser. Op de voorafgaande zondagavond, 18 augustus, kerkten ze in de hervormde Nieuwe Kerk op de Dam, waar J.J. van Oosterzee preekte. Voor mevrouw Brummelkamp was het de eerste keer sinds 1835, dat ze een hervormde kerkdienst bijwoonde. In de Parkzaal werden de samenkomsten gehouden. Onder anderen hielden Groen van Prinsterer en Van Oosterzee redevoeringen. In de discussies sloten broederlijke liefde en overtuigde oppositie elkaar bij Brummelkamp niet uit. Hij verdedigde vooral tegen een stelling van Van Oosterzee de noodzaak van leertucht. Hij stelde contra-stellingen op, waarover echter door de voorzitter geen discussie werd toegestaan. Buiten de officiële vergaderingen om vond er verder een bijeenkomst plaats van tien heren uit Engeland, Schotland en Noord-Amerika onder leiding van dr. McCosh met een aantal afgescheiden predikanten onder leiding van Brummelkamp. Men vroeg en verstrekte er informatie over de afgescheiden kerken. Dergelijke ontmoetingen betekenden uiteraard een versterking en uitbreiding van de relaties met buitenlandse kerken.[31.]

Op zondagmiddag 25 augustus werd in het remonstrantse kerkgebouw het avondmaal door ds. J.P. Hasebroek in vier talen bediend voor de Alliantie-

29. *Baz.* 9/38, 12/53. Ook iemand als Van Velzen stond positief tegenover de week der gebeden, NKR Kampen 3-1-1861. *Baz.* 6/11, 18, 9/1, 5, 49.
30. M. Cohen Stuart ed., *Evangelische Alliantie. Verslag van de vijfde algemene vergadering, gehouden te Amsterdam 18-27 augustus 1867* (Rotterdam z.j. (1868)) XXI. *Baz.* 27/45, 14/16, 25. *Evangelische Alliantie* 27. Zie over Cohen Stuart: *Aspecten van het Reveil* 74-88.
31. *Verslag* 1-14, 359-381. *Levensbeschr.* 511-516. Ook Hel. de Cock was in de kerkdienst aanwezig. De kerkeraad te Amsterdam protesteerde, NKR Amsterdam 19-8, 16-9-1867. *Wekstem* 7-9-1867.

vrienden. Ook Brummelkamp en zijn vrouw namen daaraan deel. Brummelkamp kon zich niet anders voorstellen dan dat allerwege een zekere onvoldaanheid moest heersen, wanneer men bij die gelegenheid ook niet met elkaar avondmaal zou vieren. Die tafel is immers niet de tafel van deze of gene gemeenschap, maar van de Here Jezus Christus. Dat sommige episkopaalse broeders apart avondmaal hadden gevierd, werd door Brummelkamp afgekeurd.[32.]

Intussen werd dit avondmaal-vieren hem door veel afgescheidenen niet in dank afgenomen. De kerkeraad van Amsterdam, waar toen P. van der Sluijs en D.K. Wielenga predikant waren, zond hierover brieven aan Brummelkamp en aan de kerkeraad in Kampen. De predikanten hadden geen bezwaar gehad om enkele buitenlandse predikanten in hun kerkdiensten te laten preken, maar de avondmaalsviering ging hun en hun kerkeraad te ver. Daarin speelde mede een rol, dat de viering in het genoemde gebouw de schijn gaf van geloofsgemeenschap met de Remonstranten. De broeders waren zeer geschokt over dit incident, dat samenviel met enkele omstreden preekbeurten in de Hervormde Kerk en in de Schotse Zendingskerk door ds. J. van Dijk Mzn. en ds. J. Brummelkamp. Men overwoog zelfs zo spoedig mogelijk een synode aan te vragen in verband met de 'onkerkelijke handelingen' van verschillende predikanten.[33.]

De Kamper kerkeraad zat met de kwestie in de maag. De brief van Amsterdam en een nadere schriftelijke verklaring van Brummelkamp waren ter tafel. Men gevoelde het bezwarende van de zaak, daar de Alliantie-vergadering op basis van de Nederlandse Geloofsbelijdenis was samengeroepen en er toch personen van allerlei richting aan het avondmaal hadden deelgenomen. De kerkeraad besloot dit in een door ds. W.H. Gispen op te stellen brief als een onkerkelijke handeling af te keuren. Het ambtelijk toezicht en de eventuele tucht ontbraken er immers volledig. De kerkeraad wilde echter niet verder gaan en er geen censuur over uitoefenen. Bovendien achtte hij het buiten zijn competentie om eventuele maatregelen tegen een docent te nemen. In Amsterdam was men hier niet tevreden mee, maar nadere correspondentie bracht de zaak niet verder. De Amsterdamse kerkeraad besloot tenslotte de zaak te laten rusten.[34.]

In Kampen gaf het gebeurde nog een forse nagalm. G. Vos, die juist om andere meningsverschillen met veel lawaai zijn ouderlingenambt had neergelegd, diende met dertien anderen bezwaren in tegen Brummelkamp, omdat hij met volgelingen van Arminius het avondmaal had gevierd. De briefschrijvers meenden, dat Brummelkamp niet meer in de Kamper gemeente zou mogen preken. De kerkeraad verklaarde opnieuw de daad zelf af te keuren, maar geen termen te hebben om leden, die verklaarden zulks met een onergerlijk geweten voor de Here gedaan te hebben, en hartelijk met de gereformeerde leer verenigd te zijn, hierover kerkelijk te straffen. Dit temeer, om-

32. *Evangelische Alliantie* 33-35.
33. NKR Amsterdam 26-8, 2-9, 9-9, 16-9, 23-9, 30-9-1867. Zie over de genoemde predikanten *De Haas* I 243-244, II 81-83, 373-374. Ongetwijfeld n.a.v. het gebeurde in Amsterdam ging er eind 1867 een gerucht, als zou Brummelkamp 'modern' geworden zijn! *Baz.* 15/51.
34. NKR Kampen 4-10, 9-10-1867. NKR Amsterdam 21-10, 11-11-1867, 3-2-1868.

dat de NGB de basis voor de conferentie was geweest en het avondmaal zeker niet op grond van de remonstrantse leer, maar alleen in een remonstrants gebouw gehouden was.[35.]

Brummelkamp zelf voelde zich in deze kwestie geheel gerust. Hij beriep zich in dergelijke situaties op zijn goed geweten voor God. Hij vond ook, dat men elkaar in dezen niet moest oordelen. Hier gold slechts het apostolische: die ertoe gekomen is, die geniete het met de aanzittenden, in de geest van de Owens, Baxters, Erskines, Whitefields, enz.[36.]

Ondanks de bezwaren vond Brummelkamp de vrijmoedigheid om in zijn rectorale oratie van december 1867 de Evangelische Alliantie te verdedigen en iets over haar Amsterdamse vergaderingen te vertellen. Hij had er vele mannen ontmoet, die erkende strijders voor Gods waarheid waren. Het moderne ongeloof werd er bestreden. Zonder verloochening van zijn kerkelijk standpunt zag Brummelkamp er een voorproef in van de heerlijke toekomst, wanneer het zal zijn: één kudde, één herder. Brummelkamp had met zijn oratie over de E.A. een bijzondere bedoeling. Dit blijkt uit wat hij er in 1874 over schreef in een brief aan A.C. van Raalte. Brummelkamp was van mening, dat doop en avondmaal boven de kerkelijke dissensus stonden. In 1867 had hij dat daadwerkelijk getoond door het avondmaal te vieren in de kring van de E.A.. In de herfst van 1873 nam hij vervolgens graag de gelegenheid waar om zijn visie ook ten aanzien van de doop in praktijk te brengen. Hij doopte in Doorn enkele kinderen van godvrezende ouders, die niet die tot de afgescheiden gemeente behoorden. De classis Amersfoort klaagde hem daarover aan bij de kerkeraad te Kampen. Deze was echter van oordeel, dat deze doopsbediening niet in strijd was met enige kerkordelijke of reglementaire bepaling.

Naar aanleiding hiervan wilde Brummelkamp - met opzettelijke verzwijging van de doopkwestie - de achterliggende visie aan de orde stellen: de onderlinge erkenning van alle gelovigen als broeders, met daarlating van hetgeen de denominaties van elkaar scheidde. God werkte zijns inziens krachtig met zijn Geest in de verschillende ‘benamingen’ van hen, die het in de grote beginselen der Reformatie eens waren. Daarom rustte het alleen op kleingeestig misverstand, wanneer de gelovigen elkaar niet behandelden als kinderen van hetzelfde huis. Die gedachte zag Brummelkamp op schone wijze verwezenlijkt in de Evangelische Alliantie. Zijn rectorale oratie op 6 december 1873 was geheel aan haar gewijd. Hij vertelde, hoe de Alliantie was ontstaan en zich vervolgens had ontwikkeld. Hij besprak haar basis en doelstelling en ging vooral in op de leidende ideeën over eenheid en gemeenschapsoefening. Zo gaf hij aan de E.A. in afgescheiden kringen meer bekendheid.[37.]

In zijn laatste levensjaar heeft Brummelkamp nog eenmaal uitvoerig over de Evangelische Alliantie geschreven in *De Bazuin.* Vroeger was hij ‘volbloed

35. NKR Kampen 18-10, 7-11-1867.
36. *Evangelische Alliantie* 34-35. *Baz.* 24/3.
37. Brummelkamp, *De roeping der Theologische School* 37-39. In *Evangelische Alliantie* schetste Brummelkamp achtereenvolgens het ontstaan, doel en weg en het aanvankelijk resultaat van de Alliantie. NKR Kampen 5-11, 13-11-1873, 4-6-1874. AB a ACvR 3-2-1874.

met haar ingenomen', maar nu niet meer. De oorzaak daarvan lag in de gang van zaken op de algemene vergadering in Kopenhagen in 1884. Daar was een behoorlijk geformuleerde resolutie voorgesteld, waarbij de E.A. zich zou stellen tegen alle rechtstreekse of zijdelingse ondermijning van de inspiratie der Heilige Schrift. Wat zich in 1867 in de positiekeus van Cohen Stuart al enigszins had aangekondigd, zette zich nu in Kopenhagen door. Men wilde niet op de resolutie ingaan. Zo dreigde het uit te lopen op loslating van het statuut van de negen artikelen. Brummelkamp zag dit als een breuk met de oorspronkelijke koers van de Alliantie, die juist de leer van de goddelijke ingeving van de Heilige Schrift steeds had vooropgesteld. Voor hem zou de consequentie daarvan zijn, dat men zich aan haar zou moeten onttrekken. Zover is het niet gekomen. In mei 1888 verzekerde de Nederlandse Alliantie-vertegenwoordiger F. van Bijlandt in persoonlijke correspondentie met Brummelkamp, dat de Alliantie beslist niet van haar grondslag was afgegaan. In september van dat jaar, na Brummelkamps dood, bevestigde een Alliantie-vergadering in Berlijn dit nog eens uitdrukkelijk.[38.]

In Brummelkamps deelname aan en schrijven over de Evangelische Alliantie komt hij wel ten voeten uit voor ons te staan: een man, die in onbekommerde christelijke vrijheid een omstreden positie innam. Ook een man, voor wie de eenheid en broederlijke gemeenschap van de christenen een hoge prioriteit had. Die om aan die gemeenschap gestalte te geven, in zijn enthousiasme en idealisme wel eens verder ging dan op langere termijn aanvaardbaar was. Daarin waren elementen, die positief te waarderen zijn.

1. Brummelkamp had veel oog voor de katholiciteit van de kerk. Daarin onderscheidde hij zich van een aanzienlijk deel van de afgescheidenen, dat niet verder keek dan de eigen kerkelijke kring. Van Brummelkamp is in dit opzicht een gunstige invloed op zijn omgeving, met name op zijn studenten, uitgegaan.
2. Brummelkamp liet zien, dat een verschil in confessie niet per definitie een breuk of blokkade in de kerkelijke gemeenschap hoeft te betekenen. Terecht verwees hij naar Calvijn en andere gereformeerden in hun opstelling tegenover het Lutheranisme. Ook in dit opzicht had hij een positieve invloed en hield hij niet alleen een venster, maar zelfs een deur naar andere confessies in een andere historische en culturele context open.
3. Brummelkamp vroeg er aandacht voor, dat bestaande verschillen niet blind mogen maken voor belangrijke punten van overeenstemming. Zowel het een als het ander moet worden genoemd en in de contacten worden verdisconteerd. Hij heeft zelf laten zien, dat dit een open en ook scherpe discussie niet uitsloot. Maar deze visie was wel bepalend voor het klimaat, waarin de verschillen werden doorgesproken.
4. Het streven naar eenheid en gemeenschap met christenen van andere signatuur mag nooit worden opgegeven. Terecht heeft Brummelkamp enerzijds gewezen op Christus' opdracht en anderzijds op de te verwachten eenheid van alle gelovigen aan het bruiloftsmaal van het Lam. Zijn aandacht vragen hiervoor is voor de afgescheidenen heilzaam geweest.

38. *Baz.* 36/4. FvB a CM 5-5, 21-12-1888. Vgl. Te Winkel, *Metterdaad* 26-28.

Daarnaast moeten we echter de volgende kritische notities plaatsen.

1. Brummelkamps spreken over de eenheid binnen de Evangelische Alliantie was sterk subjectief gekleurd. Wat hij zelf ervoer in de omgang met E.A.-vrienden was voor hem bepalend. Voelde hij zich met hen verenigd, dan was er volgens hem eenheid. Typerend was ook het beroep op zijn geweten, dat in veel dingen voor hem het einde van alle tegenspraak was. Zolang hij persoonlijk geen teleurstellende dingen tegenkwam in de E.A., bleef hij er een voorstander van.
2. In de Evangelische Alliantie openbaarde zich een pluriformistisch kerkbegrip, waardoor altijd de ernst van kerkelijke gescheidenheid in de mist komt te staan. De E.A. dreigde daardoor niet meer dan een uitlaatklep van het denominationalisme te worden. Brummelkamp heeft dit aspekt onvoldoende doorzien. Al te argeloos noemde hij de Evangelische Alliantie-mannen 'broeders van één huis'. Daarbij verdisconteerde hij niet, dat de toekomstige eenheid bij God in de hemel niet bereikt wordt als resultaat van voortgezette evolutie, maar slechts in de weg van dood en oordeel. De toekomstige eenheid is daarom niet zo maar op het heden terug te projecteren, zoals Brummelkamp deed.
3. Een van de primaire doelstellingen van de E.A. was het openbaren en bevorderen van de bestaande eenheid. Hier werd evenwel de kerkelijke eenheid, die niet bestond, ingeruild voor een particuliere en individuele eenheid met een schijn van kerkelijkheid. Zo liep men het gevaar, dat de bereikte Alliantie surrogaat zou worden en blijven voor een onbereikbare kerkelijke eenheid. Maar moet de eenheid van de christenen niet primair kerkelijk gezocht worden? En neemt een individuele Alliantie niet, bedoeld of onbedoeld, de prikkel tot kerkelijke eenheidsbeleving weg?
4. In de basis-artikelen van de Evangelische Alliantie was een sterke selectie toegepast. Ze bevatten de grootste gemene deler van wat als 'Evangelische' waarheid werd beschouwd. Deze selectie was er debet aan, dat er binnen de E.A. plaats was voor zeer uiteenlopende theologische visies. Gereformeerden en baptisten bijvoorbeeld voeren er onder één 'Evangelische' vlag, alsof het geschil over de kinderdoop niet fundamenteel en diepingrijpend was. Bovendien, is het juist om zo in de leer van de Schrift te selecteren als hier gebeurde? Waar lag het criterium voor wat wel en niet fundamenteel evangelisch was? Was het eerlijk om expliciete confessionele verschillen te negeren in de omgang met elkaar, met behulp van de basis-artikelen? Mag een christen zijn eigen belijdenis voor een deel als minder relevant buiten spel zetten? Daarachter lag de onopgeloste vraag naar de verhouding tussen de basis-artikelen van de E.A. en de kerkelijke belijdenisgeschriften. Des te meer bleek, dat kerkelijke eenheid en Alliantie-eenheid twee heel verschillende zaken waren. Brummelkamp heeft zich daar nauwelijks rekenschap van gegeven. Dat is de zwakte geweest in zijn participeren aan de Evangelische Alliantie.
5. De basis-artikelen hadden onvoldoende bindende kracht. Dat bleek al in 1867 in de kwestie rond Hofstede de Groot. De opzet van de E.A. droeg het gevaar in zich van een breedheid tot buiten reformatorisch-confessionele grenzen. Zo dreigde de Alliantie meer een schijneenheid te worden dan Brummelkamp in zijn idealisme besefte.

6. Het daarlaten van een groot aantal onderlinge verschilpunten werd door Brummelkamp verdedigd. Tegelijk bleek dit echter niet vol te houden. Brummelkamp was zelf ook beslist geen man om zijn mond te houden, waar hij onjuiste opvattingen signaleerde. In de relatie tussen kerkelijk gescheiden christenen kan men de verschilpunten wel relativeren, maar erover zwijgen maakt de relatie tenslotte steriel. Ook draagt het niet werkelijk bij aan de bevordering van kerkelijke eenheid. Brummelkamp heeft dit onvoldoende gezien.
7. Brummelkamps avondmaal vieren in de kring van de Alliantie-conferentie in 1867 was een onkerkelijke handeling. Het is zeer zeker de tafel van de Here, zoals Brummelkamp zei, en niet die van deze of gene gemeenschap. Maar dat betekent niet, dat bij de avondmaalsviering de kerkelijke, ambtelijke verantwoordelijkheid en het toezicht gemist kunnen worden. Katholiciteit en heiligheid van de tafel des Heren mogen niet op elkaar in mindering gebracht worden.
8. Pas op langere termijn is gebleken, dat een opzet als van de E.A. niet draagkrachtig was. Brummelkamp heeft er in zijn tijd te grote verwachtingen van gehad.

23.5. Opwekkingsbewegingen

Brummelkamp heeft altijd grote sympathie gehad voor opwekkingsbewegingen, meer dan zijn collega's aan de Theologische School en dan veel afgescheiden predikanten. Daarin manifesteerde zich de invloed van het Reveil en ook de belangstelling voor de persoonlijke vroomheid, die hij van huis uit had meegekregen. In *De Bazuin* nam hij uitvoerige verslagen op van opwekkingsbewegingen en bidstonden om uitstorting van de Heilige Geest, die in de Verenigde Staten en in Engeland plaatsvonden. Vooral Schotland was zijn lichtend voorbeeld. Sinds de grote zendingsconferentie in Liverpool in 1860 werd vanuit de Evangelische Alliantie ieder jaar opgeroepen tot de zogenaamde ‘Week der Gebeden’ in de maand januari. Brummelkamp zorgde er jaar in jaar uit voor, dat oproep en programma in *De Bazuin* werden opgenomen. Er zijn geen gegevens, waaruit blijkt, in welke mate de afgescheiden kerken daaraan hebben deelgenomen. Brummelkamp sprak in 1861 van ‘algemeene goedkeuring’ en ‘behoorlijke deelneming’ ondanks het ongewone. Voorname aandachtspunten waren in de bidstonden: het gebed om vervulling met de Heilige Geest; om wedergeboorte en bekering; om zegen over het zendingswerk; om eenheid van alle ware christgelovigen.[39] In 1876 en 1877 kreeg de aandacht voor geestelijke opwekking een nieuwe impuls. Evenals bijvoorbeeld A. Kuyper is Brummelkamp namelijk een tijdlang enthousiast geweest over de zogenaamde Brighton-beweging. Daaraan was de naam verbonden van de rijke Engelse fabrikant Pearshall Smith. Deze begon in 1874 meetings te houden, waarin met grote nadruk werd aangedrongen op levensheiliging. Uit verschillende geschriften raakte

39. *Baz.* 5/31, 37, 50, 6/10, 11, 18, 9/1, 49.

Brummelkamp daar nader mee bekend. In 1875 werden onder invloed van Pearshall Smith ook in Nederland meetings gehouden, in Neerbosch en Leiden.

Vandaaruit waaierde de beweging verder uit. Er waren samenkomsten in Amsterdam, Zwolle en Brussel en opnieuw in Neerbosch. Brummelkamp woonde die in Amsterdam van 30 mei tot 1 juni 1876 en die in Brussel van 10-12 april 1877 persoonlijk bij. De samenkomst in Brussel werd besloten met een avondmaalsviering.[40.]

In *De Bazuin* gaf Brummelkamp nadere informatie en een positieve beoordeling van de beweging. Pearshall Smith wilde bevordering van de schriftuurlijke heiligmaking. Daarin bracht hij niets nieuws, maar Brummelkamp was onder de indruk van de machtige stroom van de Geest, die zich daarbij openbaarde. Het doel van de beweging was: door de genade van de Heilige Geest niet zozeer een tijdelijke opwekking te verkrijgen, maar een blijvend hoger niveau voor het geestelijk leven van de gemeente. Dogmatische en kerkrechtelijke geschilpunten konden buiten beschouwing blijven. Persoonlijk moest men biddend de vraag beantwoorden: is ons inwendig leven, wat het zijn moet naar Gods Woord? Verder moest men nadenken over de heiligmaking: welke beletselen zijn er en welke middelen kan men daartegen gebruiken? Het was een beweging, gericht op de praktijk der godzaligheid, waarin men verlevendiging van het geestelijk leven zocht temidden van verdeeldheid en geesteloosheid.[41.]

Brummelkamp benadrukt: wij willen niets nieuws. Hij wijst ook het verwijt van Remonstrantisme af. Het zich zo maar toeëigenen van het grote heil in Christus is op gereformeerde bodem niets nieuws. Het doopformulier zegt in het dankgebed immers: ‘dat Gij ons (...) door uw Heiligen Geest tot lidmaten van uw eniggeboren Zoon, en alzo tot uw kinderen aangenomen hebt’. Daar wordt ook over onze toewijding aan de Here onvoorwaardelijk gesproken. Brummelkamp roept op om de in Christus ontvangen rijkdom te zien en te gebruiken. Wie dat weigert is als een effekten-bezitter, die geen weet heeft van coupons-knippen.[42.]

De Brighton-beweging roept evenzo op om al Gods genade aan te nemen en zich erin te verlustigen. Brummelkamp is blij met deze beweging. Hij wijst op Gods kennelijke zegen, die men er ondervindt. De samenkomsten zijn meermalen machtig en aangrijpend. Men proeft er de overgave aan Christus en de machtige werking van de Geest. Uit bepaalde dingen wil Brummelkamp geen leerafwijkingen of erbarmelijke exegeses voortspinnen. Zijns inziens kan de beweging slechts werk van de Geest zijn, waarvoor men de Here mag danken.[43.]

In de loop van 1876 nam Brummelkamp, evenals anderen, enige afstand van de Brighton-meetings. Waar de Here een kerk bouwt, daar bouwt de satan een kapel, zo schreef hij. Uit Brighton was steeds verzekerd: wij maken geen inbreuk op enig leerstuk. Maar één van de leiders in Nederland, ds. P. Huët, hield zich daar niet aan. Deze bestreed de leer van de uitverkiezing als een ‘monstrueuze misvatting’ en propageerde een vorm van semipelagianisme. Daar moest onder anderen Brummelkamp niets van hebben. Hij achtte het zijn plicht om van de samenkomsten van ds. Huët en van dr. H.E. Faure weg

40. *Baz.* 23/28, 39, 40, 43, 53, 24/3 en 25/17.
41. *Baz.* 23/28, 39, 24/21.
42. *Baz.* 25/17.
43. *Baz.* 23/40.

te blijven. Hij wilde niet de schijn op zich laden, dat ook hij onder die vlag wilde zeilen of zo'n anti-gereformeerde standaard opheffen. Vandaar in 1878 zijn conclusie, dat men tegen de conferenties moest waarschuwen en zich eraan onttrekken.[44.]

Tegelijk liet Brummelkamp echter het goede uit de beweging niet los. Op de Noord-West Veluwe en in Zeeland werden samenkomsten gehouden, waaraan ook afgescheidenen meededen. Brummelkamp moedigde hen aan het goede dat van de Here kwam, niet door incidenten als met Huët en Faure te laten verstikken. Ook moesten ze het terrein niet prijsgeven aan verkeerde toon-gevers. In Varsseveld en omgeving wist Brummelkamps leerling J.F. Bulens met anderen het revival in goede banen te leiden. Brummelkamp verheugde zich over de daarin geopende deur. Eeuwenlang waren de samenkomsten van 1 Kor. 14:31-40 bijna verdwenen. Slechts hier en daar functioneerden nog gezelschappen. De meetings waren nu een nieuw teken van leven in de gemeente. Men moest ze bezoeken, het kwade erin bestrijden en het goede opkweken en bevorderen.[45.]

De belangstelling van Brummelkamp voor de Brighton-beweging stond in een breder kader. In het algemeen was hij telkens bijzonder geïnteresseerd, wanneer er sprake was van opwekkings-bewegingen. Hij betoonde zich gevoelig voor aktuele verschijnselen in het geestelijk leven. Waar anderen vaak een kritische en gereserveerde houding aannamen, was hij geneigd, zeker aanvankelijk, de revivals positief te waarderen. Daarmee hield hij bij de afgescheiden kerken de deur open voor geestelijke bewegingen van niet-Nederlandse oorsprong, die zich aandienden langs ongewone kanalen.

23.6. De zendingsfeesten

In 1863 werd in Wolfheze het eerste Evangelisch-Nationaal Zendingsfeest gehouden, georganiseerd door O.G. Heldring, S.H. Buytendijk en T.M. Looman. In zekere zin was dit een voortzetting van het jaarlijkse zendingsfeest van de Broedergemeente in Zeist, dat voor veel Reveil-mensen een ontmoetingsdag betekende. Naar het nationale feest in Wolfheze kwam echter een veel groter publiek: de eerste keer ongeveer 10.000. Het groeide uit tot een toogdag van de kerkelijk meelevende protestanten, met uitzondering van de 'modernen'. In de volgende jaren werd het zendingsfeest met veel succes gecontinueerd. Daarnaast ontwikkelden zich ook een Noorder- en een Zuider-zendingsfeest, waarin het christelijk-gereformeerd element sterker schijnt te zijn geweest. Deze participatie kwam echter wat later op gang,

44. Over D.P.M. Huet: *BLGNP* II 263-265. Over H.E. Faure: *BWPGN* III 25-26 en B. Metselaar, 'Hendrik Emanuel Faure', *De Hoeksteen* 9 (1980) 94-99. *Baz.* 25/3, 40, 43, 26/6, 41. In *Baz.* 31/35 waarschuwde Brummelkamp tegen het dwingend bidden, dat hij sinds de Brighton-beweging her en der signaleerde. *Baz.* 26/13 over een spreekbeurt van Huet in Kampen. P. Huet a CM 25-3-1885 spreekt van de predestinatieleer als een 'monstrueuze misvatting' en oorzaak van veel ellende. Kritiek van H. Beuker in *De Vrije Kerk* 2 (1876) 255-261. Verslag van een samenkomst in Amsterdam door J. Graansma: ibidem 262-272.
45. *Baz.* 25/3, 40. Brummelkamp sprak zelf in 1878 in Varsseveld voor 2000 mensen.

omdat er van meet af aan onder de afgescheidenen een groot vooroordeel tegen het zendingsfeest bestond. De Cock maakte er bijvoorbeeld bezwaar tegen in *De Bazuin*. Hij vond, dat het woord 'evangelisch' in een 'te elastieken zin' gebezigd werd.[46.]

Brummelkamp daarentegen was enthousiast. Met 'onuitsprekelijk genot' maakte hij het feest in Wolfheze mee. Hij was er met zijn hele gezin en ontmoette er vele vrienden. Het gaf hem een vreugde, die hij vergeleek met die in de dagen van de Afscheiding en met die over de vrijmaking der slaven. Hooggestemd was hij over de grote belangstelling voor de zaak van de zendings-prediking. Met daarlating van bestaande verschillen, was men in Wolfheze verenigd in de grote gedachte: 'Predikt het Evangelie aan alle creaturen'. Uit afgescheiden kring traden Brummelkamp zelf, zijn schoonzoon ds. J. van Andel en ds. W. van der Kleij uit Tiel als sprekers op.[47.]

Brummelkamp was blij vooral met de zich hier manifesterende eenheid van christenen, die kerkelijk gescheiden leefden. 'Daar bleek het bij den aanvang, dat noodeloze scheidsmuren vielen.' Hij hoopte, dat dit het begin was van een ander en beter tijdperk, een tijd van vereniging. Er waren bezwaarde broeders die half valse, half zuivere tonen in deze feesten vreesden. Maar Brummelkamp vond, dat men moest zoeken naar de punten van vereniging. Heerlijk was het immers om weer samen te kunnen zingen en bidden. Hij vond het evenzeer geoorloofd daaraan deel te nemen als men vroeger gezelschappen van godvrezenden hield. Ook ging er een krachtig getuigenis van uit tegenover de wereld.[48.]

Zoals gezegd bestonden er bij de christelijk-gereformeerden nogal bezwaren tegen de zendingsfeesten. Slechts zelden trad uit hun kring iemand als spreker op. Pas na verloop van tijd veranderde dat. Brummelkamp liet zich intussen van deelname niet weerhouden. Zelfs maakte hij jarenlang, zeker sinds 1877, deel uit van de organiserende 'Hoofdcommissie'.[49.]

Ten aanzien van de samenwerking in de zendingsfeesten nam Brummelkamp dus een gelijke positie in als met betrekking tot de Evangelische Alliantie. Verschillende elementen uit de daar gegeven kritische evaluatie zijn ook hier van toepassing. Daarbij valt echter nog het volgende aan te tekenen.

1. De zendingsfeesten hadden een veel vrijblijvender karakter dan de Alliantie. In principe waren ze publiek toegankelijk en niet aan instemming met een bepaalde basisformule gebonden.
2. Het streven van de zendingsfeesten was niet het bevorderen van eenheid onder kerkelijk verdeelde christenen, maar het bevorderen van kennis van en liefde voor het zendingswerk.

46. Over de zendingsfeesten: Enklaar, *Kom over en help ons!* 145-155. S.H. Buytendijk, *Bladen uit mijn levensboek* (2e druk; Nijkerk 1911) 175-183. S.H. Buytendijk, *Het veertigjarig bestaan van het christelijk nationaal zendingsfeest* (z.p. (Utrecht) 1903). *Baz.* 11/30, 13/20, 30/28. *De Stem* 8-10-1863 en 24-6-1864. W.H. Gispen, *Eenige brieven aan een vriend te Jeruzalem* (Kampen 1903) 124.
47. *Baz.* 11/23. *Levensbeschr.* 495-496.
48. *Baz.* 12/1, 32.
49. Buytendijk, *Veertigjarig bestaan* 38-48 bevat gegevens over statuten, gehouden feesten, hoofdcommissie-leden en sprekers. NDoc 25-10-1877, 5-11-1885, 28-10-1886.

3. In de situatie van 1863 bestond er vanuit Nederland nauwelijks kerkelijke zendingsarbeid. De afgescheidenen hadden er juist een begin mee gemaakt, maar het meeste zendingswerk werd gedaan door genootschappen van voor dit doel samenwerkende individuele christenen. In die situatie was een niet-kerkelijk gericht en georganiseerd zendingsfeest bijna geheel vanzelfsprekend.
4. In Brummelkamps positiekeus heeft ongetwijfeld zijn persoonlijke bekendheid met een aantal zendingsvrienden uit de Hervormde Kerk een rol gespeeld. In zekere zin waren de ontmoetingen voor hem een voortzetting van het vroegere contact in de kring van de 'Christelijke Vrienden'.
5. Wij kunnen Brummelkamps enthousiasme in dezen niet in alle opzichten delen, met name daar niet, waar hij de kerkelijke verschillen in een hogere incidentele eenheids-beleving wilde laten opgaan. Maar zijn participatie als organisator en spreker is, gezien in haar historische context, zeker niet te veroordelen.

23.7. Brummelkamps oecumenische gezindheid

Brummelkamp wordt in de literatuur terecht gekenschetst als een bij uitstek 'oecumenisch' figuur, met naar alle kanten een ruime blik en een open hart. Het is de moeite waard, op dit aspekt van zijn persoon en arbeid nader in te gaan.

In *De Bazuin* van 1856 gaf Brummelkamp een uitvoerig citaat van Th. Chalmers, waar hij het innig mee eens was. Chalmers verheugde zich - het was in 1843 - over de geestelijke eenheid van de evangelische christenen van verschillende signatuur. Zij moesten volgens hem niet ieder op zichzelf blijven staan, maar een hartelijke broederlijke gemeenschap met elkaar onderhouden. Het was tijd voor alle gelovige christenen, die de zuivere leer waren toegedaan, om zich om een algemene banier te scharen tegenover nieuwe vormen van antichrist en pausdom. Volgens Brummelkamp moesten christelijke gemeenten, die in één land en één stad naast elkaar stonden, broederlijke gemeenschap oefenen. Hij citeerde ook Merle d'Aubigné over eenheid ondanks kerkelijke verschillen. Merle waarschuwde voor verabsolutering en voor een toeschrijven aan de zichtbare kerk van wat alleen aan de onzichtbare kerk toekomt.[50.]

Brummelkamp was het hiermee van harte eens: 'Tot de Algemeene Christelijke Kerk behoort de ware Christen altijd; maar zijn Kerkgenootschap niet altijd; en waar een kerkgenootschap als zoodanig, de Christelijke Kerk verlaat, kan de ware Christen niet tot dat afgevallen lichaam terug keeren; wel kan dat Kerkgenootschap tot de Christelijke Kerk weerkeeren en daarmede ook tot ons, die het zuivere standpunt bewaarden.' Hij schreef ook, dat de christelijk-gereformeerden niet de christelijkheid van andere kerken wilden loochenen. De tegenstelling tussen lutherse en gereformeerde kerken had genoeg aangetoond, dat het 'L'église c'est moi' onhoudbaar was. Verschil in kerkgemeenschap betekende dan ook zeker niet een elkaar buitensluiten uit het koninkrijk der hemelen. Integendeel: Brummelkamp verlangde naar

50. *Baz.* 4/26, 40.

een unie van protestantse kerkgenootschappen. Dat zou niet eenvoudig zijn. Met sommigen wenste hij slechts conferenties. Met anderen zou hij wel avondmaals-gemeenschap en wederzijdse beroepbaarheid willen.[51.]

In de Nederlandse situatie wilde Brummelkamp er aan vasthouden, dat de christelijk-gereformeerden met de gereformeerden in de Hervormde Kerk één geheel vormden, deel van dezelfde gezindheid en staande op dezelfde grondslag. Daarom was hij een voorstander van voorzichtigheid in de polemiek en van zoveel mogelijk samenwerking. Ook al kon men nog niet terstond één 'kerkvorm' hebben, men kon toch bijvoorbeeld alvast samenwerken in één school. Hij had er ook geen moeite mee om iemand als ds. Ph. van Ronkel de broederhand te reiken en een zegen af te smeken over zijn evangelieprediking in de Hervormde Kerk. Evenzo achtte hij het mogelijk een dwalende broeder als ds. P. Huët toch - in tegenstelling tot wat Luther deed en in navolging van Calvijn - 'broeder' te noemen. Zo deed immers ook Paulus tegenover de Galaten, hoewel ze zich lieten meeslepen door een 'ander evangelie'. Uit alles blijkt, dat Brummelkamp over de gemeenschapsoefening met christenen buiten de eigen kerkelijke kring zeer ruime opvattingen had.[52.]

Uiteraard kwamen nu en dan ook de grenzen van de door Brummelkamp bepleite ruimte ter sprake. Hij is heel zijn leven een overtuigd afgescheidene geweest. Dat was voor hem geen ondergeschikte en alleen formeel-organisatorische kwestie. Hij wees erop, hoe voor menigeen in 1834 en volgende jaren de afscheiding een 'tweede bekering' was. Het ging immers om een diep ingrijpende beslissing coram Deo. Het kerkelijk vraagstuk was voor Brummelkamp een voluit religieuze kwestie, wortelend in het persoonlijk geloof. Bovendien was hij tot geen compromis bereid, waar fundamentele stukken van de christelijke belijdenis in geding waren.[53.]

Daarom is hij uiteindelijk ook niet bang om grenzen te stellen aan de mogelijkheden tot samenwerking. Zo kritiseert hij de Nederlandsche Protestantsche Unie, opgericht in 1856. Hoe zou bijvoorbeeld O.G. Heldring 'broeder' kunnen zeggen tegen Rutgers van der Loeff? Dergelijke vergaderingen hebben wel iets aantrekkelijks. Maar men kan er welwillend als broeders voorkomende mensen ontmoeten, die toch vallen in de termen van Gal. 1:8, 9 en 2 Joh.: 10, 11. Hoe zou men dan trouw kunnen blijven? Is het naar Spr. 6:28 niet roekeloos, zich te wagen onder de vijanden? Wie zich eenvoudig aan Gods Woord houdt, kan volgens Brummelkamp in zulke situaties geen 'broeder' zeggen. Een verbond met een verwaterd protestantisme is onmogelijk. De N.P.U. is een 'société d'admiration mutuelle', geen verbond, dat de Here welbehaaglijk is. Ten onrechte gaat men uit van de wederzijdse erkenning als broeders in Christus. Daaraan toegeven is bevestiging van een leugen. Wie in kerkelijke positie en strijd eerlijk wil zijn, kan daaraan niet meedoen - zo hield Brummelkamp de hervormde broeders voor.[54.]

Evenzo reageert Brummelkamp ten aanzien van het China-comité in 1856. Men wil daar door de deelnemers de broederschap in Christus erkend heb-

51. *Baz.* 25/34, 23/53, 14/19, 22/32.
52. *Baz.* 11/21, 26/8. Over Ph.S. van Ronkel: *BLGNP* I 294-296.
53. *Baz.* 26/2.
54. *Baz.* 3/29, 4/47, 5/5. Kluit, *Reveil* 491-492.

ben. Maar dat kan alleen ten koste van Gods eer en waarheid. Zo treden later op een vergadering van de Gustaaf-Adolf-Vereniging een moderne, een 'Groninger' en een orthodoxe spreker op. Aan het adres van de laatste schrijft Brummelkamp: wat heeft het stro of het kaf met het koren van doen? Daarom vindt hij ook het meedoen van Hofstede de Groot aan de Evangelische Alliantie-vergadering in 1867 onaanvaardbaar. Is het niet erg 'exclusief' om hem te weren? Zeker, maar het evangelie en de Here Jezus zijn ook 'exclusief'! Wie zijn volgeling wil zijn, moet van buitensluiten willen weten. Er bestaat geen vereniging zonder buitensluiting.[55.]

Op soortgelijke wijze reageerde Brummelkamp op de internationale conferenties, die in Wezel (1868), Emden (1871) en Zeist (1872) gehouden werden. Ze kwamen voort uit de herdenking van het Convent te Wezel in 1568 en de Synode te Emden in 1571. Brummelkamp is wel in Wezel geweest. Maar het irriteerde hem, dat men er geen kritisch geluid naar het heden toe wilde horen. Daarom zag hij van verder meedoen af. Hij zou er als gereformeerd belijder worden gedemoraliseerd of er als spelbreker in een broederlijk samenzijn worden beschouwd.[56.]

Uit een en ander blijkt, dat voor Brummelkamp twee faktoren in de christelijke gemeenschapsoefening buiten eigen kring van belang zijn: 1. Er moet een voldoende mate van overeenstemming in het geloof zijn. 2. Er moet vrijheid van kritisch spreken zijn.

23.8. Evaluatie

In Brummelkamps leven en werken is zijn 'oecumenische' instelling, de ruimdenkendheid waarmee hij niet-afgescheiden christenen tegemoet trad, een van de meest opvallende aspekten geweest. Door de een werd en wordt hij daarom geprezen, door de ander daarentegen gekritiseerd. De vraag dringt zich op, of deze 'oecumenische instelling' in woord en daad vruchtbaar is geweest voor de bevordering van een gereformeerd oecumenisch besef en een dito praktijk. Was zijn visie houdbaar en constructief? Ten antwoord daarop het volgende.

1. Er zitten in Brummelkamps - overigens door hem nooit systematisch beschreven - kerkbegrip onhelderheden en tegenstrijdigheden. Hoe kan bijvoorbeeld een kerkgenootschap 'behoren tot' de algemene christelijke kerk of die verlaten? Hoe kan iemand zelf tot die algemene kerk behoren, terwijl zijn kerkgenootschap er niet toe behoort? Brummelkamp had wel eens de neiging om de kerk van het heden te veel te beschouwen vanuit haar toekomstige volmaaktheid.
2. Brummelkamp trad in zijn 'oecumenische' aktiviteiten te veel individueel op. Hij had terecht oog voor de waarde van persoonlijke contacten met christenen uit andere kerken. Maar hij besefte onvoldoende, dat het vinden van kerkelijke eenheid tenslotte altijd vraagt om meer dan een persoonlijk gevoel van onderlinge verbondenheid.

55. *Baz.* 4/37, 23/45, 27/45.
56. *Baz.* 3/56, 16/43, 20/39.

3. Brummelkamp gaf niet duidelijk aan, waar voor hem de grenzen van de gemeenschapsoefening lagen. De ‘ethischen’ waren voor hem veelal nog aanvaardbaar, de ‘groningers’ en de ‘modernen’ niet.
4. Brummelkamp was in zijn verlangen naar vereniging niet altijd realistisch en soms ook naïef. Hij scheen wel eens te vergeten, dat het kerkelijk gescheiden leven in veel gevallen diepliggende oorzaken had. Hoe zou men dan in andere verbanden zonder moeite kunnen samenleven met diegenen, met wie de kerkelijke samenleving verbroken was?
5. Brummelkamp heeft onvoldoende getracht de lijnen voor een gereformeerd oecumenisch besef uit te zetten vanuit Schrift en belijdenis.
6. Brummelkamp had - en dat was ook voor anderen heilzaam - een goed oog voor de beperktheid van het menselijk denken. Daardoor wist hij bestaande verschillen te relativeren.
7. Voor een evenwichtig beeld van Brummelkamp moet zijn ‘oecumenische instelling’ niet losgemaakt worden van bijvoorbeeld zijn besliste verdediging van de Afscheiding en zijn onophoudelijke kritiek op de gereformeerden in de Hervormde Kerk. Dat neemt niet weg, dat er - ook voor het besef van tegenstanders/tijdgenoten - bij hem een zeldzame combinatie van eerlijke kritiek en liefdevolle mildheid aanwezig was. Hij bestreed mensen, maar liet ze nooit los en zette zich niet tegen hen af. Dat was het wat velen in hem waardeerden als een echt ‘oecumenische’ geest. In spreken en schrijven heeft hij getoond, dat vereniging zoeken en scherp kritiseren elkaar niet uitsluiten.
8. Uit het bovenstaande kan blijken, dat we inhoudelijk Brummelkamps ‘oecumenische instelling’ niet sterk achten. Zij heeft dan ook in haar argumentatie en concretisering niet zo veel betekend. Maar wel was de hier gemanifesteerde attitude van betekenis. Brummelkamp gaf een voorbeeld van een open tegemoet treden van andersdenkenden. Hij verstond de kunst om te discussiëren in een sfeer van verbondenheid met zijn gesprekspartners. Zo was hij jarenlang de belangrijkste ‘verbindingsman’ van de afgescheidenen naar buiten toe, zowel in kerkelijke contacten als in de schoolstrijd en in de politieke sfeer. Door zijn oecumenische gezindheid heeft hij een belangrijke bijdrage geleverd aan een positief image van de afgescheidenen bij buitenstaanders. Bovendien heeft hij daarmee in eigen kring eraan meegewerkt om vensters en deuren naar buiten toe open te houden.

24. Brummelkamp en het christelijk onderwijs

Brummelkamp is jarenlang aktief geweest als een van de belangrijkste voormannen in de strijd voor christelijk onderwijs, door zijn optreden in plaatselijke schoolstichting en schoolbestuur, door het vervullen van spreekbeurten en het deelnemen aan openbare debatten, door zijn werk in de landelijke christelijke school-organisaties en vooral door zijn journalistieke werk in *De Bazuin.* In dit hoofdstuk willen we de verschillende facetten van zijn arbeid op dit terrein schetsen. In hoofdzaak zal het gaan om het lager onderwijs, maar ook het hoger onderwijs komt ter sprake.

24.1. Betrokkenheid bij plaatselijk christelijk onderwijs

Brummelkamp is van het begin af betrokken geweest bij de strijd voor christelijk onderwijs. Evenals de meeste afgescheiden voormannen had hij een open oog voor het ontkersteningsproces, dat in veel lagere scholen vooral sinds 1806 op gang gekomen was. Het onderwijs werd steeds meer gestempeld door een verdund en verwaterd christendom; de ontwikkelingen in de school liepen parallel aan die in de kerk. Met het oog op de doopbelofte van de ouders en de taak van de kerk ten aanzien van het onderwijs, zoals geformuleerd in zondag 38 HC en in artikel 21 DKO, was het onmogelijk daarin stilzwijgend te berusten. Bekend is het woord van de Kamper afgescheiden ouderling Dirk Hoksbergen, dat de scholen net zo bedorven waren als de kerken en dat men er zijn kinderen niet meer heen kon sturen. Een aanzienlijk aantal afgescheidenen dacht er net zo over. Zij hielden dus hun kinderen thuis, maar begonnen ook onmiddellijk naar alternatieven te zoeken.[1.]

In sommige plaatsen maakte men gebruik van de diensten van afgescheiden schoolmeesters, die om hun kerkelijke positiekeus in ongenade waren gevallen bij de schoolopzieners en waren ontslagen. In andere plaatsen vond men een man of vrouw uit eigen kring bereid om aan een groepje kinderen wat elementair onderwijs te geven. Brummelkamp maakte dit laatste van dichtbij mee in 1837 in Heerde. Aangezien er echter geen vrijheid van onderwijs was, liep het uit op strafrechtelijke vervolging, beboeting en gevangenschap. Voor de afgescheidenen was dat aanleiding om te trachten op wettige wijze eigen, bijzondere scholen te verkrijgen. Hun pogingen liepen bijna van het begin af parallel met die van Reveil-mensen in verschillende grote steden.[2.]

1. Over de stichting van bijzondere christelijke schooltjes in afgescheiden kring: Bouma, *Vergeten hoofdstuk.* Over Hoksbergen ibidem, 8-10.
2. Verschillende voorbeelden bij Bouma, *Vergeten hoofdstuk* passim. *Baz.* 18/5. D. Langedijk, *Geschiedenis van het protestants-christelijk onderwijs* (Delft 1953) 43-65. T.M. Gilhuis, *Memorietafel van het christelijk onderwijs. De geschiedenis van de schoolstrijd* (2e druk; Kampen z.j. (1975) 63-95. De dissertatie van A.A. de Bruin, *Het ontstaan van de schoolstrijd. Onderzoek naar de wortels van de schoolstrijd in de noordelijke Nederlanden gedurende de eerste helft van de 19de eeuw; een cultuurhistorische studie* (Barneveld 1985) vertoont t.a.v. de afgescheidenen een ernstig manco. De auteur heeft nl. voor de analyse en beoordeling van hun motieven in de schoolstrijd de voornaamste gedrukte en archivalische bronnen (periodieken als *De Reformatie, De Stem* en *De Bazuin* en verzoekschriften van plaatselijke kerkeraden en schoolcommissies) niet gebruikt.

In Schiedam heeft Brummelkamp de eerste aanzet gegeven tot het oprichten van een christelijke school. Een eerste plan in 1840 mislukte. In augustus 1841 zond de kerkeraad op zijn voorstel een rekest in bij de stadsregering. Hij gaf daarin kennis van zijn besluit om een school op te richten 'ten behoeve van het opkomende geslacht in haar gemeente, welks leiding en vorming de Heere haar zoowel toebetrouwd heeft als dat der volwassenen'. Men beschouwde de kerk kennelijk als mede verantwoordelijk voor het lager onderwijs. De kerkeraad vroeg voorzover nodig de toestemming en bescherming van het stadsbestuur. Dit achtte echter de oprichting van zo'n school nutteloos en schadelijk en weigerde daarvoor autorisatie te geven.[3.]

Ondanks deze teleurstelling bleef Brummelkamp een warm voorstander van schoolstichting. Hij hielp ook mee om anderen in die richting te stimuleren. Zowel in *Nog is er hulpe!* in 1844 als in *Landverhuizing* in 1846 bepleitte hij samen met A.C. van Raalte de noodzaak van vrij, gereformeerd onderwijs. Hij vond afscheiding van het openbaar onderwijs bij wijze van spreken nog urgenter dan kerkelijke afscheiding. Hij verwees daarbij onder andere naar Efez. 6:4. Hij zag het niet alleen als noodzakelijk voor de eigen kinderen, maar ook voor die van vele 'naam-christenen'. Tegenover de tegenwerkende regering wilde hij zich militant opstellen door eventueel ook zonder autorisatie tot oprichting van scholen over te gaan. Op plaatsen waar hij kwam preken spoorde hij de mensen aan tot schoolstichting met gebruikmaking van de stukken, die daarover door Groen van Prinsterer en andere Reveil-mannen gepubliceerd waren. Tussen Reveil en Afscheiding ontstond zo op het terrein van het onderwijs goed contact en blijvende samenwerking.[4.] Ook in Arnhem zelf nam Brummelkamp het voortouw. Op zijn voorstel besloot de kerkeraad in juni 1845 een aanvraag bij Gedeputeerde Staten in te dienen voor een christelijke school. Omdat de eigen gemeente maar klein was, zocht men samenwerking met de orthodox-hervormde groep 'Bakkerstraters'. De plannen liepen echter op niets uit.[5.]

De herziening van de grondwet in 1848 betekende een flinke stap vooruit, omdat de vrijheid van schoolstichting werd gewaarborgd. Maar daar stond tegenover, dat tegelijk de voorrang van het openbaar onderwijs werd vastgelegd: de regering zou moeten zorgen, dat overal in het rijk voldoende open-

3. NKR Schiedam 8-7-1840, 13-7, 10-8, 24-8, 17-9, 2-11-1841, 18-1-1842. AB a GvP 23-12-1841.
4. *Nog is er hulpe* 12-14. *Landverhuizing* 16-17. AB a JPO 18-2-1845. ACvR a JPO 28-2-845. AB a HJK 30-5-1846. NPVSchG 30/31-10-1840. NCL Ommen 3-9-1841, 25-1-1842. NPVOv/Gld 4-6-1845: aan de classes wordt overgelaten om in navolging van de Drentse kerken aan de koning rekesten in te zenden over de vrijheid van onderwijs. Brummelkamp zond een adres om vrijheid aan de kerken rond, NPVFr1 4/5-3-1846. Hij maakte voor zijn eigen kinderen gebruik van de diensten van een huisonderwijzer.
5. NKR Arnhem 23-6, 7-7, 4-8-1845.

baar onderwijs werd gegeven. Na 1848 veranderde de staatsschool in geen enkel opzicht ten goede. De noodzaak voor christelijk onderwijs bleef bestaan. In september 1850 deed de Arnhemse kerkeraad opnieuw een poging. Na verschillende mislukkingen slaagde men er in 1851 of 1852 eindelijk in een school van de grond te krijgen. Het was een gemeentelijke school onder bestuur van de kerkeraad, maar de niet-afgescheiden vrienden werden er zoveel mogelijk in betrokken. Vermoedelijk is ze dan ook in januari 1854 omgezet in een samenwerkings-school met niet-afgescheidenen, een 'Bijzondere School der 1e Klasse'. De lessen werden gegeven in de Bentincksteeg, in een deel van het complex, waarin ook de kerk en de theologische opleiding waren gevestigd.[6.]

Behalve voor plaatselijke schoolstichting liep Brummelkamp ook warm voor de 'Normaalschool' op de Klokkenberg in Nijmegen. Hij werd door de vergadering van 'Christelijke Vrienden' in oktober 1848 met J.J. Teding van Berkhout en O.G. Heldring benoemd in de commissie, die deze onderwijzers-opleiding namens hen moest inspecteren. Verder kollekteerde hij er zowel in eigen huis en kerk als in de zusterkerken ijverig voor. In afgescheiden kringen werd ook het *Nijmeegsch Schoolblad* gelezen. Daarin signaleerde men echter ongereformeerde uitdrukkingen over de mensheid van Christus en de predestinatie. Ook schreef J.J.L. van der Brugghen in afkeurende zin over de Afscheiding. Daarom distantieerden de kerkeraden van Arnhem en Velp zich ervan. Brummelkamp bleef echter als particulier persoon wel contribuant van de Nijmeegse scholen.[7.]

Ook in Kampen raakte Brummelkamp al spoedig betrokken bij de plaatselijke christelijke school. Deze was op 1 juli 1853 geopend in een pand aan de Bovennieuwstraat. In juli 1855 werd Brummelkamp lid van de schoolcommissie; vanaf juni 1856 tot aan zijn aftreden in november 1873 nam hij het secretariaat voor zijn rekening. De school was geen kerkelijke school, maar werd in stand gehouden door particuliere deelnemers, die zich tot een jaarlijkse contributie verplichtten. De overige kosten werden gedekt door de heffing van schoolgeld en door vrijwillige giften. Brummelkamp was een van de trouwste geldschieters. Herhaaldelijk vernietigde hij ter bestuursvergadering een hem verstrekte schuldbekentenis en schonk hij het geleende geld aan de school. Voor het dagelijks bestuur was er een schoolcommissie, jarenlang onder voorzitterschap van De Cock en uitgegroeid van vijf leden in 1853 tot tien in 1887. In dit gezelschap nam Brummelkamp een belangrijke plaats in. De school groeide gestaag. In 1853 telde ze 50 leerlingen, in 1855 110, in 1856

6. Gilhuis, *Memorietafel* 96-97. J. Dijk, *Uit de geschiedenis* geeft notities over de schoolstichting in Arnhem uit inmiddels verloren gegane bronnen. Op 17 september en 1 oktober 1850 werden er enkele vergaderingen over gehouden. Brummelkamp wilde ook contact zoeken met de hervormde ds. P.D. Schouw Santvoort (zie over hem *BLGNP* I 329). JAW a GvP 7-5, 15-5-1851. *De Nederlander* 31 mei 1851. KR Arnhem a Donner en Vissers (concept AB) 1-2-1853. *Baz.* 1/26. *Baz.* 1/26.
7. NKR Arnhem 26-2, 21-5-1846, 1-9-1848. NCL Arnhem 24-1-1849. DP a AeM 25-2-1852. JJLvdB a AB 29-12-1852, 21-1-1853. AB a GvP 28-11-1861. Over de normaalschool in Nijmegen: Brouwer, *Het binnenste naar buiten* 123-131. Over het *Nijmeegsch Schoolblad* ibidem 119-122.

140, in 1860 al 250 leerlingen en bij Brummelkamps aftreden in 1873 ongeveer 400. Ze voorzag duidelijk in een behoefte, ook al bracht ze zware financiële lasten met zich mee.[8.]

Zowel de bestuurders als de onderwijzers van de school waren gebonden aan de leer van de Gereformeerde Kerk, uitgedrukt in de drie formulieren van eenheid. Er mocht niets onderwezen, wat daarmee in strijd was. Verder was het in haar opzet een kerkelijk-gemengde school. In verschillende opzichten probeerde men steeds de schijn van 'kerkelijk aanzien' te vermijden. Zowel in de Christelijke Gereformeerde als in de Hervormde Kerk kollekteerde men voor de school. Jarenlang bestond ook de regel, dat in de commissie evenveel hervormden als afgescheidenen zitting moesten hebben. Deze lijn werd in de loop der jaren herhaaldelijk ter discussie gesteld, maar altijd krachtig door Brummelkamp verdedigd. Hij vond het wel in het algemeen wenselijk, dat de school van de kerk uitging. Maar in Kampen had men een andere vorm gekozen. Men had de school op kerkelijk neutraal terrein opgericht; daar konden afgescheidenen en niet-afgescheidenen 'alvast' samenwerken. De kerkelijke verhoudingen waren sinds 1853 niet gewijzigd. Daarom mocht men volgens Brummelkamp geen inbreuk maken op de oorspronkelijke opzet van de school. Hij wilde de volle ruimte houden voor participatie van de hervormde broeders en de 'breed ontvouwen basis' niet 'inkrimpen'. Bovendien vreesde hij, dat zo'n maatregel het voortbestaan van de school in gevaar zou brengen. Het is voor een belangrijk deel Brummelkamps werk geweest, dat de school zoveel jaren een samenwerkingsschool van afgescheidenen en hervormden bleef. In de praktijk werd ze vooral als een 'afgescheiden' school gezien. Waarschijnlijk heeft ze ook bijgedragen aan de overkomst van hervormden naar de Christelijke Gereformeerde Kerk.[9.]

24.2. Uitgangspunten

Brummelkamp heeft een belangrijk deel van zijn journalistieke energie geïnvesteerd in de schoolstrijd. In deze paragraaf geven we het een en ander door van zijn bezinning op verschillende fundamentele uitgangspunten.

Volgens Brummelkamp is het een revolutionair beginsel om de zorg voor het onderwijs aan de staat op te dragen. De vrijheid van het individu wordt

8. (J. Schilstra en H.H. Rutgers), *Van zorg en zegen. Over de geschiedenis van de Vereniging tot Stichting en Instandhouding van Christelijke Scholen te Kampen* (z.p., z.j. (Kampen)). In het archief van de 'Bijzondere School der 1e Klasse' te Kampen bevinden zich uit de relevante periode alleen de notulenboeken van de zogenaamde 'schoolcommissie'.
9. NotSchoolcie. ?-5-1858, ?-9-1862, 6-10, 8-12-1862, AB a GvP ?-9, 28-11-1861. Ingezonden stuk van H.R. Busma in *Baz.* 8/26. Sinds 1886 was er onder leiding van L. Lindeboom een beweging om in Kampen een christelijk gereformeerde school te stichten. De Cock, M. Noordtzij en D.K. Wielenga betoogden toen, dat een scheiding met de hervormden nooit van de christelijk-gereformeerden moest uitgaan. In april 1887 werd het artikel, dat in de schoolcommissie evenveel christelijk-gereformeerden als hervormden moesten zitten, geschrapt. Dit tekent de stabilisering der verhoudingen na 1880 en de daarmee verbonden scherpere afbakening van de Christelijke Gereformeerde Kerk.

steeds meer opgelost in het alvermogen van de wet. Ten onrechte bemoeit de staat zich met de regeling van gewichtige zaken, die uitsluitend op kerkelijk gebied thuishoren, zoals onderwijs, armenzorg en eredienst. Brummelkamp wil alle staatswetten eerbiedigen, maar vraagt, dat de wetgever zich onthoudt van al wat de gewetens kwetst en wat in conflict brengt met de gehoorzaamheid aan God. Nooit mag de staat op schoolgebied dwang uitoefenen, bijvoorbeeld door een verplichte schooltaks.[10.]

Het oprichten en instandhouden van scholen ziet Brummelkamp als taak van de ouders en van de kerk. Het is de plicht van de ouders om voor het onderwijs van hun kinderen te zorgen. De kerk ziet, uitgaande van de doopbelofte, erop toe, dat de ouders hun plicht niet verwaarlozen. Voor een belangrijk deel stond de school dan ook voor 1795 onder toezicht van de kerkeraad. In de regel moet volgens Brummelkamp de kerk en niet de staat de school 'daarstellen'. Men moet de school evenals de kerk zoveel mogelijk losmaken van de staat. Deze moet van zijn kant het recht en de plicht van de kerk op dit terrein erkennen. Het onderwijs kan dan wel voorwerp van de zorg van de regering zijn, maar zonder dat zij zelf de scholen verschaft.[11.]

Uitvoerig en onvermoeibaar heeft Brummelkamp het idee van de algemeen-christelijke of godsdienstig-neutrale staatsschool bestreden. Gelijkstelling van alle godsdienstige richtingen noemt hij een droombeeld en een onmogelijkheid. En een godsdienstloze school is helemaal een hersenschim. Ook het godsdienstloze is een godsdienst, namelijk van de 'roekeloze'. Het is onmogelijk om iedereen met een algemeen-christelijke school tevreden te stellen. Men gaat uit van een fictieve eenheid. Overal is wel een minderheid, die een bepaalde invulling niet verlangt. Men levert aan christelijkheid voor de een te veel, voor de ander te weinig. P. Hofstede de Groot verdedigt een algemeen-christelijke school, die niet-dogmatisch moet zijn. Brummelkamp vindt dat een 'waterbel'. Zodra je spreekt over schuld en vergeving - bijvoorbeeld in de kinderversjes van Van Alphen - heb je al gedogmatiseerd. Een school zonder dogmatiek is onmogelijk. Iedere meester heeft zijn godsdienst. Een christelijke school zal zodoende altijd vermengd zijn met een beetje verwaterd protestants, een beetje rooms of een beetje levendig christendom.[12.]

In de praktijk heeft het streven naar een eenheidsschool katastrofale gevolgen. Zowel voor als na de wet van 1857 signaleert Brummelkamp, dat de Bijbel en de volkshistorie van de school worden geweerd. Het verbaast hem niet; het is de onvermijdelijke consequentie. Gewijde en vaderlandse geschiedenis kunnen nooit worden onderwezen zonder partij te kiezen. Op de neutrale staatsschool mag je Willem van Oranje geen vader des vaderlands en Balthasar Geeraerdts geen moordenaar noemen. De jeugd mag niet meer horen, hoe God onze vaderen van de goddeloze tyrannie verlost heeft. En hoever mag men gaan in het spreken over Christus? Wat voor iedereen aanvaardbaar is, is in Brummelkamps ogen niet meer dan 'ergerlijk rationalistisch geteem'. Nooit kan men de onderlinge verschillen wegdenken. Het

10. *Baz.* 4/39, 3/2.
11. *Baz.* 3/1, 2, 4/47, 3/27, 4/37, 39, 50, 5/4.
12. *Baz.* 3/8, 30, 4/50, 12/35, 4/45, 2/30, 5/7. Langedijk, *Geschiedenis* 39-42, 66-67. Gilhuis, *Memorietafel* 45-96.

spreken bijvoorbeeld over een alleen goede God is rechtzinnigen en roomskatholieken een gruwel. Spreken over een God die toornt, is 'groningers' en rationalisten een gruwel. Wil men op al dergelijke punten de meesters het zwijgen opleggen? Hoe moet het dan, als de kinderen vragen stellen? Zo wordt hun oordeel niet opgescherpt, maar verdoofd. Nee, een school die neutraal moet zijn, is de naam 'christelijk' niet waard. Een godsdienst, die niemand mag kwetsen, is een 'christeloze', want de christelijke kwetst uit eigen aard. Het zogenaamde christendom van de 'neutrale' schoolboekjes spreekt over Christus op een onaanvaardbare manier. 'Werpt uw kinderen niet in de armen van de leugen, die zoetvoerig hen van Christus afleidt.'[13.]

Volgens Brummelkamp is het ook in strijd met de grondwet, wanneer de overheid een bepaalde mate van christelijkheid voor de gemengde school moet gaan bepalen en voorschrijven. Dat is even absurd als een gemengde kerk van regeringswege te stichten. Bovendien worden door een school met een vaag en onbestemd christelijk element de minderheden achtergesteld. Volgens de grondwet moet de regering immers de godsdienstige gezindheden gelijkelijk beschermen. Maar in de gemengde school worden altijd de minderheden achtergesteld. Door de neutraliteits-eis aan de school op te leggen, schendt men de grondwettelijke vrijheid van godsdienst.[14.]

In deze stand van zaken ziet Brummelkamp grote gevaren. De christelijke tint, die de staatsschool voor en na 1857 wettelijk moet hebben in de opleiding tot alle christelijke en maatschappelijke deugden, is voor hem niet meer dan 'klatergoud'. De neutraliteit leidt tot een volstrekt zwijgen over God en zijn dienst. Een uur godsdienstonderwijs buiten de schooluren kan de hele beademing in godsdienstloze geest nooit vergoeden. Zo wordt de neutrale school onder christelijke vlag een brug naar ontkerstening. De kinderen worden niet meer toegerust tegen ongeloof en bijgeloof ('Rome'!). De gemengde school zonder positief christendom en met een verminkte historie, is produkt van de leer van Rousseau; is een strik van de ultramontanen voor het protestantisme; is een krijgsmachine van de 'groninger' leraars tegen het gereformeerde geloof. De godsdienstloze school wordt een god-verloochenende en ziel-verdervende school. Zij maakt medeplichtig aan het opkweken van een ongehoorzaam en goddeloos geslacht. De grootste brug naar de hel is de kleurloosheid, die eigenlijk niets anders is dan onverschilligheid.[15.]

Zou facultatieve splitsing van de staatsschool in protestantse, joodse en rooms-katholieke scholen geen acceptabele oplossing zijn? Vooraanstaande 'vrienden' als Groen van Prinsterer zien het in de jaren 1854-1860 als acceptabele oplossing. Maar in discussies met onder anderen J.A. Wormser verzet Brummelkamp zich er tegen en bestrijdt hij de facultatieve splitsing. De protestantse scholen zouden immers niet veel beter worden dan ze zijn. Zolang in Nederland een christendom zonder Christus regeert, bezondigt men zich tegen de Here door er een school van te begeren.[16.]

De vrije school is daarentegen de goede oplossing. Verschillende hervormde vrienden willen daar niet recht aan. Ze zijn bang voor het ontstaan van

13. *Baz.* 2/33, 3/8, 9/5, 17, 17/38, 3/10, 12, 4/22.
14. *Baz.* 4/6, 47, 50, 3/25.
15. *Baz.* 3/3, 6, 12, 20, 4/2, 6, 10, 5/30, 6/20.
16. *Baz.* 3/20, 23/21, 34/25. AB a GvP 23-4-1857. CM a GvP 25-4-1876.

allerlei denominaties binnen het bijzonder onderwijs. Brummelkamp ziet zo'n differentiatie wel als een gevolg van de zonde, maar vindt, dat men er niet zo bang voor moet zijn. Hij verwijst naar Engeland en Amerika. Daar is veel scheiding ofwel versplintering in de bijzondere school, maar ook veel uitbreiding van Gods rijk. De vrije school is en blijft door de jaren heen Brummelkamps favoriet. De staat moet zich daar dan helemaal niet mee bemoeien, op conditie, dat het 'burgerlijk' onderwijs er goed gegeven wordt. Laten geloof en ongeloof elk hun eigen school hebben. Dan zal de duisternis wel wijken voor het licht.[17.]

24.3. De schoolstrijd sinds 1857

Onder verantwoordelijkheid van minister Van der Brugghen werd in 1857 een nieuwe wet op het lager onderwijs aangenomen. Daarin bleef in naam het algemeen christelijk karakter van de school gehandhaafd door de bepaling over de opleiding 'tot alle Christelijke en maatschappelijke deugden'. Maar tegelijk werd de neutraliteit van de openbare school aangescherpt door de bepaling, dat er niets geleerd of gedaan mocht worden, dat strijdig was met de eerbied, verschuldigd aan de godsdienstige begrippen van andersdenkenden. De vrijheid tot het oprichten van bijzondere scholen bleef gewaarborgd, maar op subsidie hoefde men in zo'n geval niet te rekenen.

De totstandkoming van deze wet heeft vooral onder de christelijke schoolstrijders veel stof doen opwaaien. Intensief heeft Brummelkamp daarin meegeleefd. Hij kende Van der Brugghen van nabij uit de Arnhemse tijd en had voor zijn aktiviteiten veel waardering. Hij vond echter zijn houding in 1857 ronduit bedroevend. Hij onderkende wel de diepere achtergrond van Van der Brugghens verschil met Groen van Prinsterer. Voor eerstgenoemde was het christendom ten principale niet de zaak van het bevattende verstand, maar van het geweten. Daarom wilde hij op staatkundig gebied alle 'kerkelijke inmenging' verbannen hebben. Volgens hem was het niet de taak van de regering of de wetgever te zorgen voor de christelijke behoeften van het volk.[18.]

Brummelkamp is het hiermee oneens. Niemand maakt zijns inziens een ellendiger figuur dan een christen, die zich met de ene voet op het christelijk en met de andere op het vrijzinnig terrein wil bewegen. Met andere woorden: die Christus en de wereld op staatkundig gebied wil verenigen. Feitelijk heeft Van der Brugghen verklaard, dat men op de ministers-zetel het christendom aan de tijdelijke belangen moet opofferen. Maar dat is fout, aldus Brummelkamp. Mens, christen, burger en minister, het moet één geheel wezen. De in 1857 aangenomen wet is een jammerlijke sanctionering van de godsdienst-

17. *Baz.* 3/8, 12, 4/19. Zie over de hier besproken problematiek: L. Kalsbeek, *Theologische en wijsgerige achtergronden van de verhouding van kerk, staat en school in Nederland* (Kampen z.j. (1976))
18. Over de wet van 1857 en de breuk tussen Groen en Van der Brugghen: Langedijk, *Geschiedenis* 106-127. Gilhuis, *Memorietafel* 109-120. A. Goslinga, 'Het conflict Groen - Van der Brugghen' in: *Christendom en historie* (Amsterdam 1925) 265-374. *Baz.* 4/26, 45, 49.

loze school. In wezen geeft ze niets anders dan de wet van 1806, maar in verwaterde vorm. Het grote bezwaar tegen de wet is, dat ze oneerlijk is. De gemengde school moet de Bijbel buiten de deur houden, maar wel opleiden tot onder andere 'christelijke deugden'. Men haalt door de achterdeur een stuk christendom binnen, waarvoor men juist de voordeur gesloten heeft. Vele jaren lang is Brummelkamps schrijven over de schoolkwestie, in navolging van Groen en andere voormannen, gericht geweest tegen deze oneerlijkheid in de wetgeving uit 1857.[19.]

In reaktie op de wet van 1857 roept Brummelkamp op tot zowel politieke als praktische aktie op het terrein van het onderwijs. Door middel van adressen moet men proberen de financiële bevoorrechting van de openbare scholen uit de gemeentekassen te doen ophouden. Intussen moet men zijn kinderen terwille van hun zieleheil niet langer 'aan de staatsschool wagen'. Er is geen gemeenschap mogelijk tussen Christus en Belial. 'Ga uit van haar.' Men moet de staatsschool te vuur en te zwaard bestrijden. De kinderen direkt er af nemen: laat ze als heidense tempels leeg staan. 'Richt allerwege vrije scholen op!' De door de wet van 1857 geschapen situatie moet men accepteren en de weg opgaan van vrije concurrentie via bijzondere scholen. Het antirevolutionair beginsel kan niet anders gehandhaafd worden dan in de weg van scheiding. Die is in de kerk noodzakelijk gebleken; ze wordt ook in de school onontkoombaar. Dat zal financiële offers vergen. Maar is de godvrezende opvoeding niet meer waard dan duizenden van goud of zilver? En zouden anders de zielen van iemands kinderen in de oordeelsdag niet tegen hem getuigen? Uit alles blijkt: het ging Brummelkamp niet primair om het terugwinnen van de school voor een gereformeerde suprematie, maar om het heil van de eigen kinderen en om ieders verantwoordelijkheid in dezen voor God.[20.]

Soms gebruikt Brummelkamp in zijn eisen van daadwerkelijke vrijheid van onderwijs zeer krachtige termen. Er zijn er onder zijn lezers, wie dit revolutionair in de oren klinkt: Geef ons vrijheid, anders nemen we haar! Maar volgens Brummelkamp is die sterke taal volkomen verantwoord, en is er niets revolutionairs aan. Het is voor hem een Gode meer gehoorzaam zijn dan aan de wet. Hij vergelijkt het met de ongehoorzaamheid van Daniël tegenover Nebukadnezar, met die van de afgescheidenen in 1834 en met de protesten tegen de Armenwet in 1852. Als christenen geen scholen kunnen hebben in overeenstemming met de wetten, dan mogen ze zich niet laten belemmeren door wat voor gouvernement ook.[21.]

Door zijn bijdragen in *De Bazuin* heeft Brummelkamp regelmatig protest aangetekend tegen het staatsmonopolie, tegen het financieel onrecht en tegen het meten met twee maten. We willen de hoofdzaak van zijn argumentatie op deze drie punten hier samenvatten.

Brummelkamp vindt het goed, wanneer de overheid zorgt, dat de natie niet in onwetenheid opgroeit. Maar het imperatief opleggen van een staatsschool is hem onverdragelijk. De staat mag de ouders het onderwijs niet ontroven. Hij moet ophouden schoolmeester te zijn. Daartoe moet artikel 194 van de

19. *Baz.* 5/33, 4/26, 45.
20. *Baz.* 2/18, 51, 3/3, 7, 11, 13, 4/2, 24, 25, 26, 5/3, 5.
21. *Baz.* 16/2, 12/42, 17/28, 9/24, 50, 15/22, 18/4, 2/1.

grondwet zonder uitstel gewijzigd worden. Brummelkamp vraagt dit met een groeiende vrijmoedigheid. Een steeds groter deel van de bevolking heeft immers bezwaar tegen de bestaande situatie. Het is geen kwestie meer, zoals vóór 1857, van een kleine minderheid.

Krachtens de wet worden de openbare scholen uit de belastinggelden geheel of ten dele bekostigd. De bijzondere christelijke scholen moeten zichzelf bedruipen, hoewel ook de voorstanders daarvan hun belasting betalen. Brummelkamp protesteert daartegen. Waar de openbare school kosteloos is gemaakt, heeft ze een financieel overwicht gekregen, dat vernietigend is voor de bijzondere school. Ouders moeten dan wel heel goed gemotiveerd zijn, willen ze hun kinderen naar de christelijke school sturen. En dat overwicht heeft de staatsschool op kosten van de belastingbetaler! De voorstanders van het christelijk onderwijs moeten meebetalen voor het moderne, 'halve' christendom. Ze worden dubbel belast door ook nog hun 'zuur-gewonnen penning' te moeten meebetalen voor wat 'voor de meeste Nederlanders een misgeboorte is'. Het is een schande! Om dit onrecht op te heffen moet op de openbare school minstens een matig schoolgeld worden betaald. Op die wijze kan er aan onrechtvaardige belastingbetaling en oneerlijke concurrentie tegen de bijzondere school een einde komen.[22.]

In de loop der jaren deden zich tal van incidenten voor rond het neutraal karakter van de staatsschool. Officieel moest men de Bijbel buiten de school houden. Maar in verschillende plaatsen werd hij clandestien toch wel gebruikt. Hetzelfde gebeurde met christelijke geschiedenisboeken. Uiteraard was dit een mystificatie van het karakter van de openbare school en een stukje concurrentievervalsing. Soms lieten schoolopzieners het oogluikend toe. Soms leidde het ook tot conflicten met bijvoorbeeld joodse ouders, die protest aantekenden tegen het gebruik van het Nieuwe Testament. Ze hadden daarbij de wet aan hun zijde! Officieel de Bijbel weren en clandestien hem toch gebruiken, Brummelkamp noemt het een meten met twee maten. Hij tekent er protest tegen aan en eist consequente handhaving van de wet. Zijns inziens moet het woord 'christelijke' uit artikel 23 van de onderwijswet worden geschrapt. 'Herziening van de schoolwet is ons sjibboleth, in en buiten de Kamer.'[23.]

24.4. Oprichting van scholen

Onophoudelijk roept Brummelkamp zijn lezers op tot een veldtocht voor de christelijke school. Overal ijverig scholen oprichten. De smaad verdragen die dat met zich meebrengt. In Nederland moet de ongesubsidieerde bijzondere school regel worden en de staatsschool als aanvulling een uitzondering. Men moet daarbij niet klagen over de financiële lasten. Het is een voorrecht de Here met je bezit te mogen dienen. Daar word je nooit armer van. Brummelkamp herinnert aan Mal. 3:10. De HERE zegt tegen zijn volk: 'Brengt de

22. *Baz.* 9/6, 48, 50, 12/51, 14/1. Er waren zelfs plaatsen, waar openbare scholen werden gesticht of in stand gehouden, zonder dat er leerlingen waren, zoals in Wons (1869) en Schraard (1870). Zie Gilhuis, *Memorietafel* 135.
23. *Baz.* 12/28, 40, 53.

gehele tiende naar de voorraadkamer (...) in mijn huis; beproeft Mij toch daarmede (...), of Ik dan niet voor u de vensters van de hemel zal openen en zegen in overvloed over u uitgieten'. Ora et labora.[24.]

Brummelkamp ziet weidse perspektieven voor de christelijke school. Hij verheugt zich over het snel toenemend aantal vrije scholen. Als het zo doorgaat, heeft weldra iedere afgescheiden kerk een christelijke school. Zulke scholen werken tevens ondermijnend voor de hervormde besturenkerk. De school is een bruikbaar bolwerk tegen de al zo lang doorvretende rationalistische vrijzinnigheid. Behalve offervaardigheid en doorzettingsvermogen is daarvoor ook publiciteit nodig. Maar het is de moeite waard! Want wie de school heeft, die heeft de toekomst.[25.]

Bij het oprichten van scholen ziet Brummelkamp graag samenwerking van de verschillende gezindheden, waar het onderscheidende dat niet verhindert. Met vreugde begroet hij het, als in Smilde zowel de hervormde als de afgescheiden predikant meedoet voor een christelijke school. 'De eerste schreden op den weg der verdraagzaamheid.' Wat moet bij zo'n samenwerkingsschool de grondslag zijn? Volgens Brummelkamp de gereformeerde belijdenisgeschriften van de Nederlandse kerken. Men moet echter in het onderwijs niet aandringen op calvinistische eigenaardigheden. Een hervormde school moet ook niet aanstotelijk voor lutherse, afgescheiden of doopsgezinde ouders zijn ingericht. Brummelkamp wil geen kerkelijk-gereformeerde school, maar laat ruimte voor participatie van andere gezindheden. Hij ziet bovendien de scholen als schakel met hervormde kinderen en ouders, die ten dele trouwens bij de afgescheidenen ter kerke gaan. Zo werkt de school mee aan de levendmaking van de Hervormde Kerk, zij het met een andere naam. Al is er dan nog niet één kerkvorm, men heeft wel alvast één school.[26.]

24.5. Brummelkamp en de vereniging Christelijk Nationaal School-Onderwijs

Als in oktober 1860 de vereniging Christelijk Nationaal School-Onderwijs wordt opgericht, aarzelt Brummelkamp lang, of hij wel mee kan doen zonder verloochening van 'hooger beginsel'. Hij vreest aan de ene kant meer af te breken dan hij aan de andere kant opbouwt. Hij betuigt van harte adhesie aan het hoofddoel van C.N.S.O.. Hij is ook blij, dat Groen van Prinsterer de leiding ervan op zich genomen heeft. Hij wil de vergadering van april 1861 bezoeken om de broeders de hand te drukken, ongeacht de vraag of hij lid zal worden. Nog in november 1861 is hij niet rijp voor een beslissing. In beginsel is hij voor C.N.S.O.. Maar neemt men het er met de leer wel positief genoeg om te kunnen zeggen: wij staan op de grondslag van de reformatori-

24. *Baz.* 14/1, 19, 16/32, 5/33, 9/6, 50.
25. *Baz.* 9/40, 12/44, 4/22, 18/6. Over de eerste christelijke scholen veel gegevens in: F. Kalsbeek, J. Lens en J.B. Meijnen, *Van strijd en zegen. Gedenkboek van het christelijk onderwijs* (Leiden 1904).
26. *Baz.* 2/18, 12/3, 13/29, 14/20.

sche beginselen? En hoe kan hij het ondersteunen van een kerkelijke school, die van een hervormde gemeente uitgaat, verdedigen?[27.]

Er is echter ook een andere kant. Men moet alle krachten inspannen om de ontkerstening van de natie door de openbare school tegen te gaan. Brummelkamp wil graag helpen veel christelijke scholen op te richten en C.N.S.O. kan daar een uitstekend instrument voor zijn, zonder dat plaatselijke verenigingen worden belemmerd. De natie moet meer algemeen worden wakker geschud dan door de gemeentelijke afgescheiden scholen kan gebeuren. Volgens de statuten doet C.N.S.O. wat voor geen christen ongeoorloofd, maar integendeel plicht is. In zekere zin beschouwt Brummelkamp C.N.S.O. en beschouwt ook C.N.S.O. zichzelf als een tijdelijke noodoplossing. Eigenlijk moet de kerk zorgen voor het toezicht op en het bestuur van de scholen. Als de kerk haar taak gaat volbrengen, wordt C.N.S.O. overbodig. Maar tot zolang verdient ze alle steun. Na brede overweging besluit Brummelkamp daarom tenslotte biddend en onverwijld tot C.N.S.O. toe te treden. Hij wekt ook anderen daartoe op.[28.]

Van verschillende kanten komt er kritiek op deze stap. Dat geeft Brummelkamp aanleiding zich nader te verklaren. De voornaamste knelpunten zijn: de grondslag van C.N.S.O., de relatie van C.N.S.O. tot de kerk en haar belijdenis; en de samenwerking met niet-afgescheidenen.

Wat de grondslag betreft, artikel 1 van de statuten spreekt over ‘onveranderlijke waarheden’. Volgens Brummelkamp zijn dat dezelfde, die ook in de drie formulieren van eenheid worden beleden, maar zo, dat ze de school niet in oppositie brengt tegenover de Augsburgse of dergelijke confessie, maar wel tegenover bijvoorbeeld het remonstrantisme. Het gaat om wat ‘waarlijk gelovige’ christenen verbindt. C.N.S.O. geeft geen steun aan bestrijders van het evangelie. Volgens Brummelkamp is het mogelijk het gereformeerd element meer specifiek op te nemen in de statuten van een plaatselijke hulpvereniging. Maar dan wel ‘gelijk ze in de Protestantsche kerken niet verdeelt, maar verbindt’. Niet alle afgescheidenen zijn het met het meedoen aan C.N.S.O. eens. Docent de Cock bijvoorbeeld vindt de grondslag te onbepaald.[29.]

Het is de bedoeling van C.N.S.O. om kerkelijk neutraal te zijn. In de praktijk draagt het een sterk hervormd stempel. Maar het krijgt met veel afgescheiden scholen en sympathisanten te maken. Dat levert meer dan eens problemen op. De ‘Hoofdcommissie’ weigert soms subsidie aan een school, waar het dogmatisch karakter van de Christelijke Afgescheidene Gereformeerde Kerk op de voorgrond wordt gesteld en de leer van de drie formulieren verplicht wordt ingescherpt. C.N.S.O. wil geen andere kerkelijke grondslag dan het apostolisch christendom van de Reformatie, de

27. Langedijk, *Geschiedenis* 128-131. Kalsbeek e.a., *Van strijd en zegen* 646-659. Over CNSO: *De Vereeniging voor Christelijk Nationaal Schoolonderwijs 1860 - 30 October - 1935* (Wageningen 1935) en *Honderd jaar christelijk nationaal schoolonderwijs. Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het eeuwfeest der Vereniging voor Christelijk Nationaal Onderwijs* (Wageningen 1960). AB a GvP 16-4, 25-11-1861.
28. *Baz.* 12/12, 18, 13/21, 28.
29. *Baz.* 13/7, 27, 33, 12/14, 18, 19, 24, 15/31, 16/32.

belijdenis van het evangelie, zoals die de protestantse kerken niet verdeelt, maar verbindt. Men moet niet de hoofden vullen met abstrakte leerbegrippen of dode rechtzinnigheid, maar de kinderen 'voeden met melk'. In school moet men niet spreken over fijne geschilpunten. Dus geen les over de Afscheiding of over de kinderdoop.[30.]

Brummelkamp is het hier voor een belangrijk deel mee eens. Het is voor hem echter vooral een pedagogische kwestie. Men moet de lagere school niet te veel tot catechisatie-vertrek maken. Catechismus leren op door C.N.S.O. gesteunde scholen is niet verboden. Maar het inscherpen van de leerstukken is toch niet het werk van de school. Wat tussen de gelovige protestanten verschillend wordt opgevat, moet men op school bij voorkeur vermijden.[31.]

Nog op een ander punt is de kerkelijke neutraliteit van C.N.S.O. in geding. In verschillende plaatsen worden de schoollokalen gebruikt voor samenkomsten van de hervormde 'evangelisatie'. Brummelkamp tekent op de algemene vergadering van 1867 namens de hulpvereniging Kampen daartegen protest aan. In tegenstelling tot Groen van Prinsterer en G.J. Vos vindt hij, dat de C.N.S.O.-scholen nergens preekplaatsen mogen worden. Ook meent hij, dat onderwijzers nergens voorzanger in een kerk moeten zijn. Het maakt immers allicht op het kinderlijk gemoed de indruk, dat waar de meester optreedt, de juiste kerk is. Dat geldt vooral op de dorpen. Daarom moet men nergens aanleiding geven om de scholen te verbinden met een bepaalde kerkelijke kleur. Alleen zo handhaaft men het neutraal karakter van C.N.S.O..[32.] De samenwerking in C.N.S.O. lokt herhaaldelijk kritiek uit en staat soms ook onmiskenbaar onder spanning. Toch vindt Brummelkamp, dat de afgescheidenen ondubbelzinnig de vaderlandse en evangelische hoofdgedachten van C.N.S.O. moeten beamen en deze goede 'kiem' niet mogen smoren. Terwille van de goede zaak moeten ze dan maar over ondergeschikte punten heen en bij grotere langs. De hoofdcommissie van C.N.S.O. spreekt over een christendom boven geloofsverdeeldheid en boven kerkverschil. Brummelkamp sluit zich daarbij aan. Met beroep op Marc. 9:38, 39 en op 1 Kor. 11:16 zegt hij: zoek niet steeds verschilpunten en verbeeld u niet een kloof, die er niet is. Maak van fijnere onderscheidingen geen strijdpunt, want er is een heel andere strijd aan de orde, namelijk tussen de beide grote partijen van geloof en ongeloof. Afgescheidenen en niet-afgescheidenen moeten in de school kunnen samenwerken. Bijna overal mislukt dat volgens Brummelkamp in 1865 nog door 'bekrompenheid'. Maar het is verheugend, dat dan intussen al wel zo'n veertig afgescheiden predikanten lid van C.N.S.O. zijn geworden.[33.]

Jarenlang is Brummelkamp een aktief lid van C.N.S.O. geweest. Vanaf het begin maakte hij deel uit van het bestuur van de hulpvereniging van

30. GvP a JdeNeufville ?-12-1863. AB a HfdCieCNSO 24-5-1864. Langedijk, *Geschiedenis* 139-141. *Baz.* 12/20, 13/21.
31. *Baz.* 12/20, 13/7, 21.
32. *Baz.* 15/31, 34. Deze aktie van Brummelkamp werd door iemand als B.J.L. de Geer van Jutphaas niet op prijs gesteld. Hij schreef op 25 augustus 1868 aan Groen over de 'hoge toon' van de afgescheidenen tegen CNSO. Men had in CNSO zijns inziens teveel deferentie voor een man als Brummelkamp.
33. *Baz.* 9/7, 12/12, 18, 19, 20, 13/21, 28.

C.N.S.O. in Kampen. Tot 1880 was hij bijna steeds als haar afgevaardigde aanwezig op de jaarlijkse algemene vergaderingen en liet hij zich horen in de discussies. In 1867 leidde hij de bidstond aan de vooravond van de algemene vergadering in Leeuwarden. Hij sprak over Judas :3: 'dat gij strijdt voor het geloof, dat eenmaal den heiligen overgeleverd is'. Hij riep zijn hoorders op om aktief te zijn in de geestelijke strijd die gaande was. De school is 'école athée' geworden. Daar heerst negatie van God en wordt de mens opgehemeld. Voor de schooljeugd dreigt zo de eeuwige rampzaligheid. Er is echter een kleine 'deur der hope': de wettelijke vrijheid om eigen scholen op te richten. Daartoe spoorde Brummelkamp zijn hoorders in Leeuwarden aan. Sinds 1867 was hij ook agent van C.N.S.O. in het kanton Kampen. Als zodanig had hij de taak om bij de verlening van subsidie aan christelijke scholen in Noord-West Overijssel te adviseren en te bemiddelen. Verder maakte hij sinds 1868 met de dominees J.W. Felix, G.J. Vos en J.H. Donner deel uit van de examencommissie van C.N.S.O..[34.]

Naderhand wordt zijn deelname minder enthousiast. Volgens A. Brummelkamp jr. komt dit, doordat men van C.N.S.O. een vluchtheuvel voor de hervormde orthodoxie maakte. Er is echter nog een andere, niet minder belangrijke reden. Sinds 1876 heeft Brummelkamp ernstig bezwaar tegen de koers van C.N.S.O. op het punt van de restitutie. Het is hem onverdraaglijk, dat de hoofdcommissie zich mede namens hem zou wenden tot de regering om een stelsel, waarbij aan de christelijke scholen door de staat een tegemoetkoming in de kosten zou worden gegeven in de vorm van een restitutie uit de staatskas. Daarom laat hij protest aantekenen in de notulen van de algemene vergadering van 1876. Hij lijkt - 'o zoo node' - van plan te zijn C.N.S.O., na overleg met de Kamper hulpvereniging, te verlaten. Hij heeft echter, voorzover bekend, dit voornemen niet uitgevoerd. Wel is duidelijk, dat in latere jaren zijn sympathie toch meer uitging naar de vereniging G.S.O., waarover het in het volgende onderdeel zal gaan.[35.]

24.6. Brummelkamp en de vereniging Gereformeerd School-Onderwijs

De spanning die de samenwerking van hervormden en afgescheidenen in C.N.S.O. met zich mee bracht, bleek op langere termijn niet binnen één organisatie op te lossen. In 1868 kwam het in Friesland tot een openlijk conflict. Door de hervormde predikant G.J. Vos Azn. en anderen werd daar

34. In de gedrukte verslagen van de algemene vergaderingen van CNSO in 1861-1880 zijn Brummelkamps bijdragen aan de debatten en in de bijlagen bij de 'Jaarlijksche Verslagen' zijn functies te vinden. In de brievenboeken van CNSO bevinden zich de kopieën van de briefwisseling tussen de hulpvereniging en Brummelkamp en de hoofdcommissie van de volgende data: 25-4, 24-10-1864, 21-2-1866, 24-1, 10-4, 15-6, 10-12-1867, 28-1, 18-7, 29-10-1868, 7-2, 12-2, 28-2-1870, 10-2, 6-3, 7-3-1871, 7-2-1872, ?-2, 17-3, 12-8, 15-8-1873, 9-2, 16-2, 28-2, 4-3, 26-5, 20-8, 10-9-1874, 27-10, 28-10, 8-11, 24-11-1875 en 31-8-1876. A. Brummelkamp, *Toespraak, gehouden in den avond voor de algemene vergadering van Christelijk Nationaal School-Onderwijs te Leeuwarden, op 22 en 23 mei 1867* (Amsterdam en Kampen 1867). NHfdCieCNSO 6-6, 19-6, 5-8-1867.
35. *Levensbeschr.* 511. *Baz.* 24/24, vgl. 20/23.

de vereniging ‘Schoolhulp’ opgericht. Dit was een fonds ter ondersteuning van kwekelingen. Men stelde echter voor de aanstaande onderwijzers het lidmaatschap van de Hervormde Kerk verplicht. Daarmee werden onder anderen afgescheiden kwekelingen buiten spel gezet. Dit betekende de lont in het kruitvat. Enkele afgescheiden Friese predikanten namen het initiatief tot oprichting van een ander fonds. Dit zou de kosten bestrijden van de opleiding van jongelieden tot positief gereformeerde onderwijzers, met daarlating van de kerkelijke verschillen en zonder dat men aan een bepaalde kerk gebonden werd.[36.]

Op de oprichtingsvergadering van het tweede fonds ging men echter spontaan een stap verder. De ‘Vereeniging voor Gereformeerd Schoolonderwijs’ werd opgericht, met als uitgebreider doel ook het oprichten en steunen van gereformeerde scholen. De opzet was, dat G.S.O. evengoed voor hervormden toegankelijk zou zijn als voor afgescheidenen. Maar in de praktijk werd het de school-organisatie van de christelijk-gereformeerden. Minstens vier van de zeven hoofdbestuursleden moesten afgescheiden predikant zijn. Brummelkamp was het daar overigens niet mee eens. De oudste docenten Brummelkamp, Van Velzen en De Cock traden onmiddellijk toe en werden tot adviserende leden, later tot ereleden benoemd. Het G.S.O. groeide al spoedig uit tot een organisatie, waarin vele afgescheidenen meededen, die zich niet bij C.N.S.O. hadden aangesloten. Het werkte op ongeveer dezelfde manier als C.N.S.O.. Hoofdzaak was ook hier het subsidiëren van scholen uit vaste en incidentele giften en het zorgen voor de opleiding en het examineren van onderwijzers. Nu en dan nam het ook deel aan de politieke schoolstrijd door adressen aan koning en parlement.[37.]

Sommigen meenden, dat C.N.S.O. voor Brummelkamp niet positief genoeg was. Anderen beweerden, dat G.S.O. voor hem te sektarisch en bekrompen was. Brummelkamp wil echter geen keus doen, maar ze beide begunstigen. Dit standpunt heeft hij tot in 1887 volgehouden. Hij had gewenst, dat het bij C.N.S.O. alleen gebleven was, maar accepteert dat er twee soortgelijke organisaties naast elkaar staan. Hij ziet geen wezenlijk verschil in de statuten; alleen is het beleven van een grondslag zijns inziens moeilijker dan het formuleren ervan. Het is een goede zaak, als vele christelijk-gereformeerden, die uit gewetensbezwaar niet meededen aan C.N.S.O., nu toch via G.S.O. aktief zijn voor de christelijke school. Dat betekent in feite uitbreiding en meerdere behartiging van het christelijk onderwijs. Beide organisaties staan volgens Brummelkamp niet tegenover elkaar, ook al zijn er botsingen geweest tussen sommige leiders. Hereniging, zoals G.S.O. daartoe in 1869 het initiatief nam, zit er niet in. Tussen beide is een soortgelijk verschil als tussen

36. Over het ontstaan en de geschiedenis van GSO: *Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van het Gereformeerd Schoolverbond (1906-1956).* Commissie van Uitvoering van G.S.V. (z.p., z.j. (1956)) 7-26. Het is ons niet gelukt het archief van G.S.O. te vinden. Langedijk, *Geschiedenis* 169-172. *Baz.* 16/23, 26, 30.
37. *Baz.* 16/27. HfdCieCNSO a AB 9-2-1874. AB a HfdCieCNSO 16-2-1874: in Kampen voerde vooral C. Mulder aktie voor GSO. Volgens de verslagen van de algemene vergaderingen van GSO (1869-1887) was Brummelkamp daar bijna steeds aanwezig. Van de ere-leden is voor het eerst sprake in 1875.

Calvijn en Zwingli. Laat ze dus maar vrienschappelijk naast elkaar staan en soms samen optreden. Brummelkamp zelf heeft zich in beide verenigingen van harte ingezet voor het ene doel: de christelijke school.[38.]

24.7. De verhouding van kerk en school

Een van de belangrijkste vragen in de organisatie van het christelijk onderwijs was die naar de verhouding tussen kerk en school. In de Middeleeuwen en ten tijde van de Republiek was er tussen die beide een vanzelfsprekende samenhang geweest. Maar in de schoolstrijd van de 19e eeuw verplaatste zich het initiatief en de verantwoordelijkheid voor schoolstichting naar het particulier terrein. Bovendien waren bij de stichting van christelijke scholen dikwijls mensen uit twee verschillende kerkgemeenschappen betrokken. Brummelkamp heeft van meet af aan alle voogdij van de staat over de school afgewezen. Maar hoe zag hij de verhouding tussen de kerk en de school?

Brummelkamp ziet huis, kerk en school als een drievoudig snoer. God heeft de kinderen ter opvoeding niet aan staat of kerk, maar aan de ouders toevertrouwd. Gelijkgezinde ouders moeten zich verenigen tot het instandhouden van een school. Dit gebeurt het meest geleidelijk door de kerkelijke gemeenten. Brummelkamp is daarom voorstander van een kerkelijke school. De kerk is moeder van de school en de school is kweekplaats voor de kerk. Volgens gereformeerde beginselen leverde de kerk in het verleden ook steeds de school. Kerkelijk bestuur van de school en het parool ‘de school aan de ouders!’ waren voor Brummelkamp dus niet met elkaar in strijd.[39.]

Door het modderen en temporiseren op kerkelijk terrein vat men echter vanuit de Hervormde Kerk de school niet met kracht aan. Daarom is het ideaal van kerkelijke scholen voor een aanzienlijk deel voorlopig onbereikbaar. In die situatie ziet Brummelkamp een school het liefst oprichten door een gemengde, niet kerkelijk gebonden, commissie. Zo is het uit nood ook overal door de afgescheidenen gedaan. Men moet dan de verschillen tussen de kerkelijke gezindheden laten rusten. Anders komt er verbittering en vreemd vuur, en werpt men de kinderen struikelblokken voor de voeten in plaats van hen tot de Here te leiden. In de school moet men leven bij wat verenigt en bij wat het meest tot het kinderhart spreekt. Dan zal er de liefde heersen conform Psalm 133: ‘als broeders samenwonen’.[40.]

Hoewel Brummelkamp dus eigenlijk aan de kerk een centrale rol toebedeelt in het onderwijs, geeft hij voorlopig de voorkeur aan een gemengde commissieschool, waarin ook hervormden meedoen. Zijn ijveren voor de christelijke school staat daarbij in dienst van het mobiliseren van heel het orthodox-protestantse volksdeel. ‘Zoo vereenig ik mij ook zeer gaarne met die allen,

38. *Baz.* 16/27, 28, 31, 17/1, 32/7. GSO heeft jarenlang een eigen rubriek in *De Bazuin* gehad. Over de relatie van GSO met de Christelijke Gereformeerde Kerk: *HandSyn* 1875 art. 143; idem 1877 art. 62 en 123.
39. *Baz.* 6/18, 18/6, 25/5, 34/24, 27/43. Zie ook een aantal stellingen voor een spreekbeurt in 1882 over de onderwijskwestie, die berusten in Arch. Th. Sch. VI, 19. AB a ? 7-1-1882.
40. *Baz.* 27/43, 24/1, 6/18, 16/31.

die het opkomende geslacht met mij zoeken te redden uit de strikken van bijgeloof en ongeloof en de Nederlandsche jeugd de groote daden Gods tot roem zijner genade willen vertellen.'[41.]

24.8. De schoolstrijd sinds 1869

De schoolstrijd ging sinds 1869 in meer dan een opzicht een nieuwe fase in. In de eerste plaats nam de algemene vergadering van C.N.S.O. in mei 1869 een aktie-program aan ter herziening van de schoolwet en de grondwet. Centraal daarin stond de doelstelling om het woord 'christelijke' in artikel 23 van de schoolwet als een 'valse vlag' geschrapt te krijgen. De aanneming van dit program, waarin A. Kuyper een werkzaam aandeel had, leidde binnen C.N.S.O. tot een scheiding der geesten. Voormannen van de ethische richting, zoals Beets en Chantepie de la Saussaye hadden er bezwaar tegen de staatsschool zo 'rücksichtslos' te laten neutraliseren en verlieten de vereniging.[42.]

Kuyper trad opnieuw op de voorgrond, toen een deel van de C.N.S.O.-mannen deelnam aan een grote conferentie, in oktober 1869 te Utrecht belegd, over invoering van de schoolplicht. Zij vreesden, dat de schoolplicht als wapen tegen de christen-ouders zou worden gebruikt om hen in veel plaatsen te dwingen hun kinderen naar een openbare school te sturen. Ook Brummelkamp was op de bewuste conferentie aanwezig. Een heftige discussie leidde tenslotte tot het heengaan van de C.N.S.O.-mannen. Door hen die bleven werd het Nederlandsch Schoolverbond opgericht. Onder andere door deze gebeurtenissen kreeg de schoolstrijd nieuwe impulsen en een nadere toespitsing. Viel in de eerste fase de aandacht vooral op het stichten van scholen, in de tweede fase stond de politieke aktie ten bate van het christelijk onderwijs meer centraal. De schoolstrijd werd steeds feller en leidde tenslotte tot de grote crisis en volksbeweging van 1878. In de agitatie en plichtsbetrachting van de jaren 1869-1878 heeft ook Brummelkamp een werkzaam aandeel gehad.[43.]

Zoals boven reeds werd aangestipt, was er in 1869 een brede nationale beweging, die aanstuurde op invoering van leerplicht als maatregel tegen het veelvuldig schoolverzuim. Deze beweging leidde tot de genoemde Utrechtse conferentie, waar ook Brummelkamp aanwezig was. Met anderen was hij erheen gegaan, omdat hij het met de hoofdgedachte van de initiatiefnemers wel eens was. De C.N.S.O.-ers wilden laten zien, dat de christelijke richting zeker niet minder voor het onderwijs voelde en deed dan anderen. Brummelkamp schreef in *De Bazuin* over een 'leerplicht voor God'. Christen-ouders, die hun verantwoordelijkheid voor God beseffen, zorgen zelfs beter

41. *Baz.* 16/31.
42. Langedijk, *Geschiedenis* 176-183. Gilhuis, *Memorietafel* 121-122. A. Goslinga, 'Het conflict Groen - Beets' in: *CNSO 1860-1935* 155-241. Bij de voorbereidingen voor het aktie-program van CNSO was ook Brummelkamp betrokken. De Hoofdcommissie vergaderde op 6-3 en 9-4-1869 met een aantal voormannen, o.w. Brummelkamp, over de te volgen koers.
43. Langedijk, *Geschiedenis* 183-188.

voor goed onderwijs dan anderen. De strijders voor het christelijk onderwijs gingen naar de Utrechtse vergadering om daarvan getuigenis af te leggen. Vooraf hadden ze in een voorvergadering onder leiding van A. Kuyper een strategie afgesproken. Zij zouden alleen mee kunnen doen in de schoolverzuimbestrijding, als men de algehele vrijmaking van de school aan de schoolplicht wilde laten voorafgaan. Daarop knapte in de conferentie de zaak dan ook af. De meeste voorstanders van de vrije christelijke school verlieten de conferentie. Brummelkamp was het zowel met het aanvankelijk deelnemen als met het tenslotte heengaan van harte eens.[44.]

In de jaren 1869 tot 1878 duurde het monopolie van de openbare school voort. Zelfs wilde men van liberale zijde de christelijke school in een nog ongunstiger positie brengen. Verschillende incidenten en publikaties wezen in die richting. Brummelkamp volgde met zijn lezers in *De Bazuin* de ontwikkelingen op de voet. Hij riep ach en wee over de agressieve uitlatingen van sommige liberalen. Zij eisen absolute onderwerping aan het staatsschoolmonopolie; wie dat niet wil, moet maar naar Amerika vertrekken. De voorstanders van de vrije school zijn in hun ogen kennelijk paria's. Wat is Nederland diep gezonken![45.]

De oplossing ziet Brummelkamp in wijziging eerst van de grondwet, dan van de schoolwet. Hij is het er niet mee eens, dat men moet berusten in wat nu eenmaal als wet is aangenomen. Onrecht blijft onrecht. Er is een radikale wijziging nodig. Artikel 194 van de grondwet is een beletsel geworden voor een goede wet op het onderwijs. Het wordt immers uitgelegd als een verplichtend voorschrift om overal een staatsschool te hebben. Daarom wil Brummelkamp dit artikel helemaal geschrapt zien, of ongeveer als volgt gewijzigd: ‘Er wordt overal in het Rijk zoveel mogelijk onderwijs gegeven; van overheidswege voorzover het christelijk onderwijs tekort schiet’. Hij zit hiermee op de lijn van het program van C.N.S.O. uit 1869: het vrije onderwijs regel, het staatsonderwijs aanvulling. Vanaf 1871 stelt hij in navolging van Groen van Prinsterer de onverwijlde wijziging van artikel 194 van de grondwet voorop. De eenheid van het Nederlandse volk is een luchtkasteel. Daarom moet men maar zo spoedig mogelijk vrij laten wat niet bij elkaar hoort. Hommels en bijen horen niet in één korf. Brummelkamp ziet intussen wel in, dat de heren op de groene kussens de volledige vrijheid van onderwijs zo lang mogelijk zullen blokkeren. In de volksvertegenwoordiging heerst een sterk liberaal overwicht. Ook daarin ziet hij een stuk onrecht. De Tweede Kamer vertegenwoordigt slechts een bepaald gedeelte van het volk. Daarom is herziening van de kieswet evenzeer noodzakelijk als die van de schoolwet.[46.]

De jaren 1871 tot 1878 zijn voor de schoolstrijders jaren van ingespannen ‘agitatie en plichtsbetrachting’. De verhoudingen worden naar twee kanten scherper. Het jaar 1871 brengt enerzijds de breuk in politicis met de conservatieve Tweede-kamerleden, met daarachter de zich langzaam maar zeker

44. *Baz.* 17/40, 42, 43, 44, 47, 51, 18/5, 6, 7, 9. Brummelkamp stuurde zijn kinderen niet naar de ‘bedorven scholen’, ook niet naar gymnasium of academie. Dat kostte hem veel zelfverloochening. In dat licht staat ook zijn ijveren voor een christelijk gymnasium. *Baz.* 18/5, 20/43, 22/36, 33/3.
45. *Baz.* 19/50, 22/31, 20/32.
46. *Baz.* 20/32, 19/35, 37, 20/17, 23/21, 24/39. Langedijk, *Geschiedenis* 179-180.

voltrekkende breuk met de ethischen. Zij maken zich zowel in de politiek als in de schoolstrijd van Groen van Prinsterer en diens geestverwanten los. Aan de andere kant neemt de invloed en hardheid van de liberalen toe. Zij vinden dat het verzet tegen de staatsschool moet worden gebroken. Vooral naar de liberalen toe resulteert dit in een voortdurende polemiek. Brummelkamp keert zich zowel tegen het ontwerp van Moens in 1876 als tegen fanatieke uitlatingen van Kappeijne van de Coppello. Hij roept zijn lezers op om in het gebed te volharden en niet te vrezen voor alle scherpe resoluties.[47.]

In 1873 nam Brummelkamp enkele malen deel aan publieke debatten in Amersfoort over de schoolkwestie. Deze trokken nogal de aandacht en Brummelkamps bijdrage daaraan werd door andere voormannen van het christelijk onderwijs bijzonder gewaardeerd. In 1876 nam hij het initiatief tot een adres aan de Tweede Kamer tegen het ontwerp-Moens. Een extra nummer van *De Bazuin* werd eraan gewijd. Het adres kreeg veel adhesie.[48.]

24.9. Restitutie

In 1867 is op de algemene vergadering van C.N.S.O. voor het eerst door prof. mr. B.J. Gratama het restitutiestelsel verdedigd. Zolang er openbare scholen bestonden, zouden de gemeentebesturen zoveel subsidie aan de bijzondere moeten toekennen, als deze laatste aan de gemeentekassen bespaarden. Brummelkamp heeft van het begin af aan zich tegen dit idee verzet. Hij had er in hoofdzaak vijf bezwaren tegen: 1. Het houdt de staat als opperschoolmeester in het zadel. 2. Het opent de deur voor overheidsbevoogding. 3. Het speelt Rome in de kaart. 4. Het verschilt niet wezenlijk van subsidie. 5. Het is een onaanvaardbare taktiek.[49.]

Onveranderlijk hamert Brummelkamp op het aambeeld: de staat mag geen schoolmeester zijn, want dat is eigenlijk cesaropapisme. Dit geldt vooral in een ‘état athée’. Daar hebben alle godsdiensten gelijke rechten en moet de overheid zich buiten het terrein van het geweten houden. Restitutie aanvaarden zou een terugkeer betekenen tot de oude versleten toestand. Men erkent dan feitelijk, dat aan de staat de eerste stem toekomt op het zedelijk-godsdienstig gebied. Brummelkamp betreurt het, dat de schoolstrijders op dit punt de sinds 1857 geboekte winst weer prijsgeven. Men begint algemeen het principe, dat het onderwijs niet tot de competentie van de staat behoort, al

47. Langedijk, *Geschiedenis* 194-246. Gilhuis, *Memorietafel* 146-151. *Baz.* 23/18.
48. Verslag van de Amersfoortse debatten, gehouden op 29-1, 5-3 en 19-3-1873, in de *Wekstem* (9e jrg.) van 27-3, 29-3, 26-4, 10-5-1873. Naar aanleiding hiervan verscheen: D.P.M. Graswinkel, *Open brief aan het bestuur van het Anti-Schoolwetverbond. Naar aanleiding van de debatten, te Amersfoort gehouden, tusschen professor Brummelkamp c.s. en de voorstanders van de staatsschool* (Amersfoort 1873). GvP a PCMondriaan 9-3-1873. GvP a AK 11-4-1873. MDvO a GvP 18-3-1873. *Baz.* 24/18, 20, 24. Het extra nummer in jaargang 24 tussen 18 en 19. Het adres ook in *De Vrije Kerk* 2 (1876) 211-213, vgl. 282.
49. Langedijk, *Geschiedenis* 166.

toe te stemmen. Op dat zuivere terrein is de schoolstrijder sterk en moet hij ook blijven staan.[50.]

Restitutie belaagt volgens Brummelkamp de vrijheid van kerk en school. Het betekent het sanctioneren van de financiële staatsovermacht. Het einddoel van de radikalen is: zorgen, dat de kerk geheel wordt verdrongen om in een vergeten hoek te sterven. Daarom is het gevaar ook zo groot, als men geld van de staat aanneemt. Het verlamt naar binnen toe het vrijwilligheidsbeginsel. Maar bovendien loopt het heel gemakkelijk uit op overheidsbevoogding. De deur wordt geopend voor duizenden chicanes, die de christelijke school bedreigen en half kunnen smoren. Zie maar de Hervormde Kerk en de toestanden in Pruisen.[51.]

De roomsen willen beslist geen wijziging van artikel 194 van de grondwet. Dat is voor Brummelkamp een teken aan de wand. Als immers het getal de subsidie-maatstaf wordt, ontvangen de roomsen meer uit de staatskas dan ze erin brengen. Zo speelt men met staatsgeld Rome de macht in handen. Zo maakt men het volk rijp voor 'Rome'. Dat is met name gevaarlijk, omdat het in Nederland heersende modernisme zo weinig innerlijke weerstand heeft tegen de rooms-katholieke richting.[52.]

De voorstanders van de restitutie doen het voorkomen, alsof deze principieel iets heel anders is dan subsidie. Zij noemen het dan terugbetaling van wat men ten onrechte betaalde. Maar, zegt Brummelkamp, dat gaat niet op. Het gaat om algemeen belastinggeld. Het geld van de belastingbetaler wordt staatsgeld. Subsidie is gewoon geld uit de openbare kas, maar restitutie evenzeer. Men kan dus slechts in schijn over 'restitutie' spreken. Brummelkamp blijft gebruik van belastinggeld voor onderwijsdoeleinden verkeerd vinden.

De voorstanders van restitutie willen van de nood een deugd maken en artikel 194 tijdelijk exploiteren tot nut van het christelijk onderwijs. Zij hopen daardoor de openbare school overbodig te maken. Als ook de christelijke school financieel gesteund wordt, zal ze weldra de openbare school wegconcurreren. Brummelkamp is het volstrekt niet eens met deze taktische manoeuvres. Hij houdt niet van 'praten' in plaats van 'strijden'. Dit compromis brengt schijnbare winst, maar het vertroebelt de situatie en maakt die in feite nog erger. Het is een verlaten van het enig zuiver beginsel, waarmee men tenslotte gedupeerd zal uitkomen.[53.]

In deze polemiek toont Brummelkamp weinig begrip voor het politieke karakter van het restitutie-plan. Voor Kuyper en Lohman is het een onderdeel van hun strategie om langs een geleidelijke weg de staatsschool te ondermijnen en de vrije schoolstichting te bevorderen. In die geest schrijft A.F. de Savornin Lohman bijvoorbeeld in 1875 en 1877 in particuliere brieven aan Brummelkamp en C. Mulder. Het is zijns inziens in de bestaande verhoudingen een slag in de lucht om te vragen, dat de staat de school loslaat. De tegenstanders zijn eerder geneigd de band tussen staat en school nog nauwer

50. *Baz.* 23/17, 19, 20, 24/24. Vgl. AB a GvP 4-2, 27/29-11-1875. GvP a AB 30-11-1875.
51. *Baz.* 24/27, 23/19, 25/10, 22/31, 51, 24/18. CM a GvP 6-11-1875.
52. *Baz.* 19/39, 20/51, 22/31, 23/18, 20, 24/40.
53. *Baz.* 23/17, 18, 19, 20, 21, 24/24, 25/15.

aan te halen. De restitutie-eis kunnen ze echter niet voorbijgaan. Lohman wil hen nu eerst terugdrijven van het standpunt van staatsalmacht naar een erkenning van de restitutie. Wanneer ze aan die eis eenmaal hebben voldaan, zal langzamerhand blijken, dat de burgers zelf overal in het onderwijs kunnen voorzien. Zo wordt de staatsschool leeggezogen en het bewijs van haar onwaarheid geleverd. Zo worden ook velen, die nog te 'flauw' zijn om mee te betalen, meegetrokken in de goede richting. Restitutie is voor Lohman dus een acceptabele tussenfase, op weg naar de vrije school![54.]

In 1878 heeft Brummelkamp met Lohman in *De Bazuin* een discussie gevoerd, die nog meer zicht geeft op de achtergronden van het restitutie-debat. Centraal was daarin de vraag, in hoeverre de overheid bevoegd is tot het financieel steunen van scholen van alle gezindten.

Volgens Lohman zou het eigenlijk zo moeten zijn, dat de goddelijke zedewet de eerste staatswet is. Helaas is dat niet zo. De natie is namelijk zelf niet van die wet doordrongen. Op welk standpunt moet zich nu de regering plaatsen, als er tussen het nationaal bewustzijn en de christelijke zedewet een tweespalt bestaat? Ze moet onzijdig blijven, want ze is niet geroepen te beslissen, wat waarheid is. Ze mag wel beschermen tegen onzedelijkheid, maar kan nooit de ware zedelijkheid bevorderen. Dat moet ze aan de maatschappelijke krachten overlaten. Lohman stemt in met de visie van *De Standaard*: de staat behoort niet tot de bedeling der genade, maar rust met heel zijn voetstuk op het terrein van de wet. Het is een illusie, kerk en staat onder één christelijke gevel aan elkaar te willen bouwen. De staat kan dan ook nooit meer, zoals vroeger, christelijk heten. De persoonlijke invloed blijft het enig bevaarbaar kanaal, waarlangs de christen op het hart van het volk kan inwerken. In principe mag de staat niets steunen, dat van de waarheid afwijkt. Maar Lohman wil niet, dat aan de staat het recht wordt toegekend, te beslissen, wat waarheid is. Waar de staat niet mag beslissen, daar moet hij zich geheel onthouden. Dan blijft er maar één redelijke oplossing: steun voor vrije ontwikkeling van elk beginsel. Pas als het steunen van enige school door het nationaal geweten als een onzedelijke daad wordt beschouwd, is ondersteuning ongeoorloofd. Deze oplossing is niet in strijd met het christendom, maar laat het vrij en verzekert het de overwinning. Ook Lohman wil liever algehele onthouding van de zijde van de overheid, dan dat zowel leugen als waarheid gesubsidieerd worden. Maar zolang de staat niet inziet en erkent dat hij de leugen steunt, is het niet verkeerd voor de bevordering van de waarheid gelijke ondersteuning in de vorm van restitutie te eisen als ten behoeve van de onwaarheid wordt uitgekeerd.

Brummelkamp is het hiermee niet eens. Al moet de staat niet beslissen wat waarheid is, hij moet het wel weten en dienovereenkomstig handelen. Een staatsman kan zich nooit onzijdig houden. In en door alles dient hij God of de Mammon. De overheid mag daarom nooit het tegenover elkaar bestaan

54. AFdSL a RedBazuin 6-3-1875. AFdSL a AB en CM 24-2-1877. AFdSL a CM 26-3-1877. Over De Savornin Lohman: L.C. Suttorp, *Jhr. Mr. Alexander Frederik de Savornin Lohman 1837-1924. Zijn leven en werken* ('s-Gravenhage 1948); over zijn arbeid en visie op het terrein van het onderwijs en de verhouding van kerk en staat: 311-342. Ook W.F. de Gaay Fortman ed., *Jhr. mr. A.F. de Savornin Lohman 29 mei 1837 - 11 juni 1924* (Kampen 1987).

van waarheid en leugen in een stelsel gieten. Zij mag zich zelfs aan geen nationaal geweten storen, als dit in strijd komt met Gods wil. Een christen-staatsman moet alles tegenstaan, wat ongeoorloofd is en onder zijn bereik toch gebeuren zou. De revolutie roept wel: 'wiens wet is nu de ware?' Maar de mens heeft als kerkburger en als staatsburger slechts de ene wet van God te gehoorzamen. Zo moet men zonder kerk en staat te verwarren, toch streven kerk en staat onder één christelijke gevel aan elkaar te bouwen. In dit licht acht Brummelkamp - en dat is de kern van zijn verschil met Lohman - de volkomen staatsrechtelijke gelijkstelling van alle gezindheden onmogelijk en principieel ongeoorloofd. Zulke neutraliteit is 'de bedriegelijke belofte der revolutie'. Zulke gelijkstelling is een fictie. De consequentie ervan, het aanvaarden van subsidie voor de christelijke school, is te verwerpen. De overheid moet eenvoudig kerk en school volledig vrijlaten.[55.]

Behalve in *De Bazuin* heeft Brummelkamp ook in de algemene vergaderingen van C.N.S.O. zich tegen restitutie verzet. Met name is daarover in 1875 en 1876 uitvoerig gedicussieerd. Brummelkamp voerde een krachtige oppositie. Zijn standpunt had de charme van het eenvoudige en principiële, maar kon de grote meerderheid toch niet overtuigen. Men deed nog een poging hem te winnen door hem te benoemen in een commissie om het beleid ten aanzien van de onderwijskwestie samen met Kuyper, Gratama, Lohman, G.J. Vos en B.J.L. de Geer van Jutphaas nader uit te werken. Hij weigerde dit echter: hij zou toch maar 'een doorn onder de rozen' zijn. In 1877 en 1879 luchtte hij in de algemene vergadering nogmaals zijn gemoed tegen de restitutie, maar men nam het voor kennisgeving aan.[56.]

Het geschil over de restitutie heeft vooral voor Brummelkamps optreden op politiek terrein ingrijpende gevolgen gehad, die we nader zullen bespreken in het volgende hoofdstuk.

24.10. De gebeurtenissen van 1878

De gebeurtenissen van 1878 vormden het hoogtepunt van de 19de-eeuwse schoolstrijd. Ook Brummelkamp heeft daarin een bijzonder aandeel gehad. In maart 1878 werd door minister Kappeijne van de Coppello een ontwerpschoolwet ingediend. De strekking daarvan was, dat het openbaar onderwijs zou worden bevorderd door maatregelen ten aanzien van klassegrootte, onderwijzend personeel, inspectie, salarissen en gebouwen. Het ontwerp moest leiden tot een grotere centralisatie, waarbij het onderwijs in principe rijkszaak werd. De Bijbel bleef volgens het wetsontwerp op de openbare school een verboden boek en het gebed contrabande.[57.]

Dit ontwerp leidde tot grote onrust onder veel christen-ouders. Als het werd aangenomen, zou het voor de christelijke scholen nog veel moeilijker worden zich te handhaven. Brummelkamp leverde felle kritiek. Hij zag er een ge-

55. *Baz.* 24/41, 26/10.
56. Verslagen van de algemene vergaderingen van 19-20 mei 1875 (8-19), 8 juni 1876 (14-15), 20 april 1877 (12) en 15 mei 1879 (4). NMF a GvP 19-5, 25-5-1875. AK a GvP 22-5-1875. Vgl. *De Vrije Kerk* 2 (1876) 65-72.
57. Langedijk, *Geschiedenis* 232-236. Gilhuis, *Memorietafel* 152.

vaarlijke ontwikkeling in, namelijk dat het onderwijs tot een tak van publieke dienst werd verklaard. Hij wees dat absoluut af: op onderwijsgebied had de regering niets te exploiteren. Door zo'n schoolwet daagde Nederland Gods oordeel uit. Brummelkamp hoopte, dat velen nu de ogen ervoor open zouden gaan hoe ze op de staatsschool hun kinderen overgaven aan de Moloch van werelddienst en Godverloochening.[58.]

Op initiatief van de redacties van *De Bazuin* en *De Vredebond* wordt er op 30 maart 1878 een adres aan de koning gezonden, met A. Brummelkamp als eerste ondertekenaar. Wegens de tijdsdruk is het opgesteld zonder overleg met de andere christelijke gereformeerde 'pers-mannen'. Het adres verzoekt de koning 'de nieuwe dreigende druk ener overmachtige staatsconcurrentie, eventueel kracht van wet te onthouden'. In verband met de variërende gevoelens op ondergeschikte punten is het adres niet al te specifiek geformuleerd. Het vraagt enkel afwijzing van het ontwerp-Kappeijne. Brummelkamp en zijn mede-adressanten zijn er nogal snel bij met zich tot de koning te wenden. Zij willen niet eerst de uitspraak van de Tweede Kamer afwachten; daar verwachten ze niets van. Desondanks vindt het Kamper adres brede steun. Uit 33 plaatsen komen 1600 handtekeningen; uit 26 andere een onbekend aantal.[59.]

Ruim een maand na de publikatie van het Kamper adres wordt op de algemene vergadering van C.N.S.O. de eerste stap gezet op weg naar een 'Volkspetitionnement'. Kern daarvan zal de verklaring vormen, 'dat de adresserende ouders aan een school met de Bijbel voor hun kinderen de voorkeur geven, en daar de openbare school volgens de grondwet zulke school niet zijn mag en het ingediende ontwerp die toestand nog verergert, aan Z.M. voorziening vragen'. Brummelkamp heeft echter tegen het Volkspetitionnement verschillende bezwaren. Hij geeft daarvan in *De Bazuin* uitvoerig rekenschap.[60.]

1. Men vraagt van de koning een school met de Bijbel. Dat is onjuist, want zo wordt het beginsel van scheiding van kerk, staat en school niet gehandhaafd. De kerk is de moeder van de school. De staat moet ophouden de school te leveren of te bezoldigen, behalve voor zijn armen. De kerk moet haar taak weer verstaan. De schoolkwestie is in wezen een kerkkwestie. Bij kerkelijke ongehoorzaamheid kan de christelijke school niet tot bloei komen, evenmin als andere arbeid. Wees trouw in de kerk, dan zal al het andere terechtkomen. In dit licht gezien, is het volledig verkeerd om van de koning een school met de Bijbel te vragen.
   De afgescheiden predikant H. Beuker neemt wel deel aan het comité voor het petitionnement en verdedigt het tegenover Brummelkamp. De school, zegt

58. *Baz.* 26/15, 34, 31/44.
59. *Baz.* 26/18, 22, 26, 30. *De Vredebond* was een 'Algemeene Zendingscourant', die van 1872-1883, eerst een keer, later twee keer per maand, verscheen onder redaktie van L. Lindeboom.
60. Langedijk, *Geschiedenis* 237-246. Gilhuis, *Memorietafel* 153-164. *Baz.* 26/19, 23, 24, 26, 28, 29, 46, 27/25. N.M. Feringa ed., *Gedenkboek betreffende het volkspetitionnement* (Amsterdam 1878). Het adres-Brummelkamp c.s. ibidem, 38-40. J.C. Rullmann, *Gedenkboek bij het vijftig-jarig bestaan van de unie 'Een School met den Bijbel'* (Kampen 1928) 25-164. *De Vrije Kerk* 4 (1878) 189-192.

hij, is geen kerk. De verhouding tussen staat en school is een andere dan die tussen staat en kerk. Beuker is het niet eens met de volledige scheiding van kerk en staat, die Brummelkamp wil. De school moet zijns inziens uitgaan van de ouders, waarbij de staat op natuurlijk gebied evenzeer rechten en plichten heeft als de kerk op geestelijk gebied. Brummelkamp antwoordt, dat hij geen absolute scheiding van staat en school wil. Maar wel moet de staat ophouden schoolmeester te zijn. De onderwijzer is opvoeder en zedemeester en heeft dus iets van een predikant. In beginsel is de school een kerk, niet slechts voor kennis, maar ook voor harten-vorming. De overheid moet zich op dit terrein van alle bemoeienis onthouden. Daarom kan Brummelkamp het volkspetitionnement niet tekenen of aanbevelen.

2. Men vraagt in het petitionnement voor iedere vader desgewenst een school met de Bijbel. Als de koning nu aan de staatsscholen de Bijbel teruggeeft, even kleurloos als sinds 1806, krijgt men wat gevraagd werd. Raillerend noemt Brummelkamp dit een adres ‘om de Bijbel op school’.
3. De kwestie is niet: heb je liever een school met of zonder Bijbel? Want de roomsen, modernen en joden hebben op hun manier ook de Bijbel. De vraag is dus maar: wie onderwijst uit de Bijbel en onder wiens toezicht?
4. Het volkspetitionnement lijdt aan onbeslistheid en kansberekening. Dat komt, doordat men er een volksbeweging van wil maken en dus zoveel mogelijk mensen mee wil nemen. Het is tweeslachtig en vraagt tegenstrijdige dingen aan de koning. Het vraagt om iets, waarvoor allang de mogelijkheid bestaat. Als ouders een school met de Bijbel willen, hoeven ze die niet van de koning te vragen. Ze kunnen er zelf een oprichten. Zoals het verzoek geformuleerd is, moet de koning wel denken, dat men geld vraagt voor de christelijke school. En dat is wel het laatste wat Brummelkamp wil.
5. Het volkspetitionnement staat geheel op het standpunt van het hervormde kerkgenootschap en is, in tegenstelling tot het Kamper adres, ook te ondertekenen door de gebruikers van volksscholen.
6. De vereniging voor Gereformeerd School-Onderwijs is voor het beraad over het volkspetitionnement niet uitgenodigd. Het Kamper adres is eenvoudig genegeerd. De mensen krijgen zelfs het advies om rustig dubbel te tekenen: ondertekenaars van het Kamper adres doen gewoon weer mee in het volkspetitionnement.

   In al deze bezwaren is uiteindelijk het eerstgenoemde punt de beslissende factor. Brummelkamps visie op de vrijheid van de christelijke school brengt hem in de schoolstrijd op eigen wegen.

24.11. De onderwijskwestie sinds 1878

Het verschil van mening tussen Brummelkamp en de meeste voorvechters van het christelijk onderwijs blijft ook na 1878 bestaan. Dat uit zich direkt al in de skepsis waarmee hij de in 1879 opgerichte Unie ‘Een School met den Bijbel’ aanvankelijk beschouwt. Men houdt er volgens hem 300.000 ondertekenaars mee aan het lijntje.

Maar 200.000 ervan hebben voor de christelijke school nog nooit meer gedaan dan die ene handtekening zetten. Bovendien is de Unie tweeslachtig in oorsprong, wezen en doel. Ze vraagt financiële steun aan het christelijk volksdeel, maar hoopt tegelijk ook op subsidie

van de staat. Zo draagt ze een zelfverterend gif in zich. Bovendien zal een algemene schoolkollekte niet veel baten. Men krijgt veel meer door oprichting van en deelname aan christelijke scholen. Dat is pas daadwerkelijk meedoen.[61.]

Enkele jaren later wordt echter de toon wat positiever. Mede door het werk van de Unie zijn de christenen in Nederland bezig de staatsschool overbodig te maken. Daarover kan Brummelkamp zich alleen maar verblijden. Toch wordt het principiële verschil niet opgelost. Het Unie-verslag van 1883 spreekt over het algemeen verlangen, dat de vrije school gelijkgesteld wordt met de staatsschool. Nee, zegt Brummelkamp, het moet juist andersom zijn. De school hoort aan de ouders en is een deel van de opvoeding. Zij zijn tegenover God ervoor verantwoordelijk. De staat kan hoogstens de ouders steunen en helpen. Wil de staat alles bezoldigen en uniformeren, dat gaat hij ver buiten zijn boekje. Hij bederft zo alles en bewerkt, dat de geest eruit gaat.[62.]

Er is maar één goede weg: het volk moet zichzelf helpen. Men moet geen kinderen meer naar de staatsschool sturen en de christelijke scholen vertienvoudigen of vertwintigvoudigen. Zulke scholen zullen, net als de kerken, moeten openstaan ook voor kinderen uit niet-gelovige gezinnen. In die zin is ook de ‘bijzondere’ school een ‘openbare’ school: zij staat open voor iedereen, op conditie van onderwerping aan de orde, die in de school heerst.[63.] Een staatstoezicht op de bekwaamheid en zedelijkheid van de onderwijzer in de vrije school vindt Brummelkamp een bedenkelijke zaak. Hij wijst het af als een opgedrongen keurmeesterschap. Men moet de examens in eigen hand houden, zoals het ook door C.N.S.O. en G.S.O. is geregeld. Onophoudelijk blijft Brummelkamp waarschuwen tegen het ‘eten uit de staatsruif’. Hij is er hartelijk van overtuigd, dat er alleen toekomst is voor de christelijke school, als ze volkomen van alle staatsbemoeiïng vrij blijft. Deze diepgewortelde overtuiging heeft vooral na 1874 heel Brummelkamps optreden in de schoolstrijd beheerst. Ze bracht hem zelfs politiek op geheel eigen wegen, toen hij er de kern van een politiek program van maakte in de kiezersbond ‘Marnix’. De zowel politiek als kerkelijk veranderde omstandigheden brachten hem er echter in 1888 toe om zijn verzet tegen de schoolpolitiek van Kuyper en de zijnen op te geven en te berusten in een meer taktische en genuanceerde opstelling in de schoolstrijd.[64.]

24.12. Een vrije christelijke universiteit

Brummelkamp is altijd een enthousiast voorstander van een vrije christelijke universiteit geweest. Hij schrijft ergens, dat dit denkbeeld met beroep op zondag 38 HC al heel lang bij de afgescheidenen leeft. Een eerste aanknopingspunt om zo'n universiteit ziet hij liggen in de oprichting van een vrije

61. *Baz.* 26/45, 46.
62. *Baz.* 27/36, 28/21, 31/11, 14.
63. *Baz.* 26/34, 35, 29/22, 33/48.
64. *Baz.* 33/40, 51, 30/33, 33/16, 48, 34/14, 15, 25. Zie over ‘Marnix’ ons volgende hoofdstuk.

theologische faculteit; hij verwijst daarbij naar voorbeelden in België en de Verenigde Staten. Wat hem betreft zou de Kamper Theologische School daar ook een rol in mogen spelen. Hij bestrijdt de meewarigheid, waarmee velen over deze opleiding spreken. Maar hij erkent, dat ze ook voor hem niet het ideaal is. Eigenlijk moet de theologie niet in een 'broeikas' en afgescheiden van de andere faculteiten onderwezen worden. Zij is de 'moeder' van al het andere en is geroepen dat zoveel mogelijk uit te breiden. Brummelkamp zegt het onomwonden: wij verkiezen de universiteit boven een theologische school.[65.]

Daarom geeft hij ook van harte zijn adhesie aan plannen in die richting, in 1875 verwoord door J.H. Gunning, J.A. Gerth van Wijk, Ph.J. Hoedemaker en J.H. Donner. 'Al wat in ons is, roept om een vrije universiteit'. Al lang heeft hij ernaar verlangd. Hij is diep bewogen bij de gedachte, dat deze wens werkelijkheid zal worden: 'Hoe verrukt ze mijne ziel!' Met kracht roept Brummelkamp op om de plannen door te zetten en de bestaande vrijheid te gebruiken. Men moet het ijzer smeden als het heet is. Laat alle broeders meedoen, met de vraag voor ogen: waartoe roept God ons? Hij verwijst naar Amerika, waar door particulier initiatief zoveel tot stand komt. Zo kan ook een vrije universiteit in Nederland een getuigenis vormen tegenover de staatsalmacht. De financiële problemen van zo'n project mogen volgens Brummelkamp geen belemmering vormen. Dat is bijkomstig, wanneer slechts de gewilligheid er is om de Here met geld en goed te dienen. Het mooiste zou een grote aanpak zijn. Laten vier kinderloze miljonairs ieder een miljoen gulden geven! Dat levert twee ton aan rente op voor twintig professoren. De rest kan dan gedekt worden door collecten en giften. Zie maar de toewijding en vrijgevigheid bij Engelse en Amerikaanse christenen. Mocht de financiering op deze wijze niet lukken, dan moet men klein beginnen. Maar in ieder geval moet de vrije christelijke universiteit er komen![66.]

Ondanks zijn aanvankelijk enthousiasme houdt Brummelkamp reserves, als de oorspronkelijke plannen uit 1875 uitmonden in de stichting van de Vrije Universiteit te Amsterdam door Kuyper cum suis. Al in 1878 schrijft hij, dat de Vrije Universiteit een goede loop kan krijgen, maar alleen in de weg, waarop men met het hervormd kerkbestuur breekt. Hij spreekt openlijk zijn eenheid met de oprichters van de Vrije Universiteit uit: zij zijn beslist ons vlees en bloed en wij het hunne. Hij verheugt zich over alle waardering van de gereformeerde beginselen. Maar men moet hogerop komen. De Vrije Universiteit is slechts een deel van de strijd. Hoofdzaak is de kerk. De V.U. ziet hij als een krachtig middel om de vraag naar de kerk bij de gereformeerden in het genootschap op de voorgrond te brengen. Maar juist het punt van de kerk schept afstand tussen V.U.-mannen en de afgescheidenen. Een van de voornaamste doelstellingen van de V.U. is immers, dat zij wil arbeiden om de Hervormde Kerk weer gereformeerd te maken. De afgescheidenen verwachten daar niets van. Ze mogen trouwens ook niet meedoen met het

65. *Baz.* 17/13, 27/11, 16/9, 23/52, 28/10.
66. *Baz.* 23/52, 24/17, 18, 20, 21, 22, 23, 44, 45, 28/46. H. van Veen, De positiebepaling van de christelijk-gereformeerden ten opzichte van de Vrije Universiteit ten tijde van haar oprichting (Scriptie, Kampen 1979). J. Stellingwerff, *Dr. Abraham Kuyper en de Vrije Universiteit* (Kampen 1987).

opstellen van de statuten; ze mogen die alleen amenderen. ‘Men kan ons bij de Vrije Universiteit niet gebruiken zoals we zijn. Daarom staan we thans van verre’. Brummelkamp wijt dit mede aan het bestaande ‘onverzettelijke’ verschil inzake de artikelen 168 en 194 van de grondwet. Ook stemt hij in met de bezwaren van H. Beuker inzake de vraag: Vanwaar heeft een particuliere vereniging het recht en de bevoegdheid tot het aanstellen van professoren in de theologie? Hoe een enthousiast voorstander van een vrije christelijke universiteit Brummelkamp dus ook was, de Amsterdamse Vrije Universiteit heeft zeker niet zijn onverdeelde instemming. Hij feliciteert Kuyper wel met haar opening, maar spreekt tegelijk zijn spijt uit, dat de afgescheidenen er buiten staan.[67.]

Intussen verwacht Brummelkamp van christen-ouders, dat ze hun jongens niet naar de landsacademies zullen sturen, vooral niet om er theologie te studeren. Met zijn eigen zonen had hij ook zo gehandeld, hoewel het hem veel moeite kostte. Hier gold het: ‘Vliedt van Babel!’ Bekend is zijn scherpe kritiek op de Kamper predikant J. Bavinck, die toeliet, dat zijn zoon Herman in Leiden ging studeren. Hij deed zowel in 1876 als in 1878 een poging om de docentenvergadering een officiële afkeuring daarover te laten uitspreken. De meeste collega's voelden daar echter niet voor, zodat Brummelkamp op persoonlijke titel van zijn afkeuring blijk gaf.[68.]

24.13. Conclusies

In de schoolstrijd, zoals Brummelkamp die samen met anderen voerde, zijn vijf hoofdmotieven aan te wijzen.

1. De wortels van de strijd lagen in de deformatie van de volksschool. Niet alsof in de 18e eeuw die school zo ideaal en zo gereformeerd was geweest. Maar het geestelijk reveil van de 19e eeuw scherpte het oog voor de langzame vervlakking en secularisatie van het christendom, die zich niet alleen in de kerk, maar ook in de school had voltrokken. Daarom gaven de afgescheidenen en de gereformeerde hervormden de volksschool met al haar voorrechten en voordelen prijs om uit eigen middelen een alternatieve school te stichten.
2. De strijd werd vervolgens primair een strijd tegen een staatsmonopolisme, dat in de praktijk trachtte alle plannen voor stichting van christelijke scholen te torpederen. De situatie was hier aanvankelijk precies als die in de eerste jaren na de Afscheiding: op papier kon toelating verkregen worden,

67. NDoc 22-1, 30-1-1879, 25-9-1880. Doc a Oprichters VU 31-1-1879. *Baz.* 26/49, 28/10, 31, 44, 45, 49, 33/30. Brummelkamp is positief over de openingsredes van Hoedemaker en Kuyper, maar negatief over de feestelijkheden eromheen, met name het gebruik van een Minerva-beeld en het toasten bij het feestdiner in Artis. AB a AK 1-9-1880. ABJr a AK 16-11-1882: kan niet meedoen, omdat het hoofdmotief van de V.U. is: de Ned. Herv. Kerk gereformeerd te maken.
68. *Baz.* 24/17, 28/26, 31/3, 4. NDoc 28-9, 4-10-1876, 14-2-1878. Alleen C. Mulder was het met Brummelkamp eens. Van Velzen herinnerde aan Brummelkamps avondmaal-vieren in Evangelische Alliantie-verband en voegde er aan toe: ‘Medicijnmeester, genees uzelf!’ Hier gold het de persoonlijke vrijheid. R.H. Bremmer, *Herman Bavinck en zijn tijdgenoten* (Kampen 1966) 21.

maar in de praktijk werd ze telkens bemoeilijkt door hogere en lagere overheden.

3. Sinds 1857 richtte de strijd zich vooral tegen de neutraliteits-tyrannie, die de volksschool steeds meer dwong haar positief-christelijk karakter prijs te geven, waar ze dat nog behouden had. Tegelijk ageerde men ertegen, dat een in wezen ongodsdienstig of oppervlakkig-christelijk onderwijs zou varen onder een christelijke vlag.
4. De schoolstrijd was verder een strijd tegen onrechtmatige bevoorrechting van de staatsschool. Plaatselijke magistraten bevoordeelden de staatsschool op kosten van alle belastingbetalers. Brummelkamp en de andere schoolstrijders eisten, dat aan dit onrecht een einde zou komen.
5. In het vijfde hoofdmotief onderscheidde Brummelkamp zich van veel medestrijders, vooral na 1874. Hij wilde volledige losmaking van staat en school. Elke financiële band wees hij met grote stelligheid af; en wat minder stellig ook alle staatstoezicht op examens en onderwijzers. Jarenlang was zijn parool: een vrije school in een vrije staat.

In heel de schoolstrijd voltrok zich een belangrijke verandering in de Nederlandse maatschappij. Sinds 1572 was het leven en streven van het gereformeerde volksdeel nauw met dat van de overheid en haar instellingen verbonden geweest. De formele eenheid, die tengevolge daarvan bestond, bleef ongeveer 250 jaar bewaard. Tot 1830 vertoonde de natie het beeld van een corpus christianum. De sindsdien begonnen scheiding der geesten tussen orthodoxie en liberalisme bracht de loslating van het eenheidsideaal met zich mee. Deze verbreking van de eenheid is door Brummelkamp en anderen niet geforceerd; ze was innerlijk al lange tijd aanwezig. Maar op het terrein van kerk en school heeft Brummelkamp wel meegewerkt aan de analyse en bewustwording van die breuk en aan het aanvaarden en doortrekken van de consequenties ervan. In deze ontwikkeling lag tevens de oorsprong en het begin van zelfstandige christelijke organisatie op verschillende terreinen van het leven. Kerk en christelijke school verloren daarbij hun bevoorrechte positie. Maar ze herwonnen hun zelfstandigheid. Daarmee werd een geflatteerd beeld doorbroken en een duidelijkheid geschapen, waarmee tenslotte toch èn kerk èn school èn natie waren gediend.

Brummelkamp heeft zich in zijn standpuntbepalingen in de schoolstrijd voornamelijk aangesloten bij Groen van Prinsterer. Hij was echter radikaler dan Groen, met name in zijn afwijzing van de facultatieve splitsing van de staatsschool en in het opkomen voor een consequente onthouding van de overheid ten opzichte van het onderwijs. Bovendien heeft hij zich in zijn polemieken beperkt tot enkele kernpunten, die hij met eindeloze volharding naar voren bracht, opdat de gestadige druppel de steen zou uithollen. Het punt van de restitutie bracht hem na 1874 in de schoolstrijd soms op geheel eigen wegen. Ten opzichte van Kuyper en Lohman nam hij een veel zelfstandiger positie in dan ten opzichte van Groen.

Het is een interessante vraag, of Brummelkamp zich terecht zo verzet heeft tegen restitutie of subsidie voor de christelijke school. Welke taak heeft de staat ten opzichte van de school en hoeveel staatsbemoeiing kan het christelijk onderwijs tolereren? Mijns inziens heeft Brummelkamp te eenzijdig gelet op de geestelijke en godsdienstige betekenis van de school. Bovendien had hij een heel negatieve kijk op de staat, die voor hem in de toenmalige situatie

een belichaming was van de principes van de revolutie. Zodoende heeft hij een onhoudbare scheiding aangebracht tussen overheid en onderwijs. Het onderwijs heeft ook andere dan godsdienstige implicaties en behoort op grond van het maatschappelijk belang ervan wel degelijk tot het takenpakket van de overheid. Brummelkamp had daarvoor onvoldoende oog.

De overheidsbemoeiing met het onderwijs is echter wel aan belangrijke condities gebonden. De staat mag vanuit zijn financiële en bestuurlijke suprematie nooit tekort doen aan de bekende vrijheid van richting, oprichting en inrichting. Wanneer men zich daaraan houdt, hoeft een staatssubsidie niet per definitie fnuikend te zijn voor de zelfstandigheid van de christelijke school. Maar het christelijk onderwijs moet altijd waakzaam blijven voor de risiko's die aan zo'n financiële relatie verbonden zijn, wanneer een regering zich gedetailleerd met de inrichting van het onderwijs gaat bezig houden. Het gevaar is groot, dat de overheid een veel te sterke greep op het onderwijs krijgt, vooral wanneer daar politiek-ideologische motieven achter steken. De theoretisch aanwezige vrijheid van inrichting kan dan zomaar uitgehold worden met een beroep op de vereiste kwaliteit van het onderwijs. Na honderd jaar is er zeker nog reden om Brummelkamps krachtige waarschuwingen in dezen ter harte te nemen.

In dit alles is Brummelkamp in afgescheiden kring een van de belangrijkste grondleggers van het christelijk onderwijs geweest. Hij heeft door zijn polemiek een voortdurend appel op overheid, volksvertegenwoordigers en volk gedaan om het recht van christelijke schoolstichting te erkennen. Hij heeft de parlementaire aktiviteit van Groen, Kuyper, Lohman en anderen ten behoeve van de christelijke school ondersteund. Hij heeft met name de afgescheidenen onophoudelijk moreel en financieel gemobiliseerd voor de stichting en instandhouding van christelijke scholen.

25. Brummelkamp en de christelijke politiek

Brummelkamp was een man met veel politieke interesse. Vooral sinds 1845 volgde hij het politieke gebeuren op de voet en las hij met name alles wat Groen van Prinsterer publiceerde. In de kring van 'Christelijke Vrienden' deed hij mee in de discussies over staatkundige onderwerpen. Verder was hij betrokken bij de oprichting van de eerste christelijke kiezers-verenigingen in ons land en was hij korter of langer bestuurslid van enkele politieke organisaties. Ook stimuleerde hij de politieke belangstelling bij zijn leerlingen en in de afgescheiden gemeenten. In *De Bazuin* schreef hij informatief en polemiserend over politieke onderwerpen. Met al deze arbeid heeft hij reeds vanaf 1853 een belangrijke bijdrage geleverd aan de politieke bewustwording en aktivering van het afgescheiden volksdeel. In dit hoofdstuk willen we zijn aktiviteiten op het terrein van de politiek nader schetsen.

25.1. Verbondenheid aan Groen van Prinsterer

De invloed van Groen van Prinsterer op het protestantse volksdeel zou nooit zo groot zijn geweest, als niet een kring van geestverwanten zijn politieke principes had ondersteund en gepopulariseerd in de verschillende pers-organen. In die kring was Brummelkamp een van de eersten en trouwsten. Hij heeft er zelf vele malen getuigenis van gegeven, hoeveel hij voor zijn inzichten in politieke en maatschappelijke kwesties aan Groen te danken had. Hij heeft daarvan ook een blijvend monument opgericht. De door hem verzorgde editie van Calvijns commentaar op de eerste drie evangeliën in Nederlandse vertaling, droeg hij op 'Aan den Evangelie-belijder Mr. Groen van Prinsterer'.[1.]

In deze opdracht vertelde Brummelkamp wat hij van Groen had geleerd. Hij had zelf door zijn opvoeding wel iets leren verstaan van het verband tussen kerk en staat, tussen school en huis. Maar voor 1834 had hij daarin geen

1. J. Kalvijn, *De evangeliën van Mattheüs, Markus en Lukas, in onderlinge overeenstemming gebracht en verklaard* III (Kampen 1871). De opdracht, waarvoor Groen zijn toestemming gaf, is gedateerd 6 januari 1871. AB a GvP 20-1-1871. PJEvS a GvP 24-4-1871. Zie voor de geschiedenis van de anti-revolutionaire partij in het tijdperk, dat Brummelkamp heeft meebeleefd: *Schrift en Historie. Gedenkboek bij het vijftig-jarig bestaan der georganiseerde Antirevolutionaire Partij 1878-1928* (Kampen 1929). J.A. de Wilde en C. Smeenk, *Het volk ten baat. De geschiedenis van de AR-partij* (Groningen 1949) 9-133; D.Th. Kuiper, 'Van volkspetitionnement tot kleine luyden' in: *Een kleine eeuw kleine luyden. Grepen uit de geschiedenis van de ARP.* Stichting kader- en vormingswerk ARP. ('s-Gravenhage z.j. (1976)) 5-89; C. Bremmer ed., *A.R.P., Personen en momenten. Uit de geschiedenis van de Anti-Revolutionaire Partij* (Franeker z.j.); D.Th. Kuiper, 'Het Nederlandse protestantisme in ontwikkelingsperspectief (1860-1940)' in: J. de Bruijn ed., *Een land nog niet in kaart gebracht. Aspecten van het protestants-christelijk leven in Nederland in de jaren 1880-1940* (Amsterdam 1987) 1-25. Een van de weinige diepgaande studies over de voorgeschiedenis van de confessionele partijvorming in de 19e eeuw is die van G. Abma, *Geloof en politiek. Confessionele partijvorming in Friesland. Ontstaan en eerste jaren (1852-1871)* (Leeuwarden 1980). Over Groen: G.J. Schutte, *Mr. G. Groen van Prinsterer* (2e druk; Goes 1977).

bepaalde leidsman. In 1834 las hij echter Groens eerste 'Beschouwingen over Staatsregt en Volkerenregt'. De daarin ontvouwde beginselen brachten bij hem wat hij al had tot ontwikkeling. Van toen af werd Groen zijn gids.

Het besef van verbondenheid werd, aldus Brummelkamp, des te groter, toen Groen het in 1837 voor de afgescheidenen tegen hun vervolgers opnam. Juist bij de afgescheidenen vond hij ook gehoor voor zijn politieke opvattingen. Van harte waren ze het eens met zijn overtuiging, dat de wortel van het liberalisme in de verloochening van Gods oppermacht ligt; dat elk staatsgebouw wankelt, als het niet op christelijk-historische grondslag rust; dat op politiek gebied de vreze des Heren het beginsel der wetenschap is. Daarom konden Brummelkamp en de afgescheidenen ondanks verschillen van mening in Groen steeds hun politieke leidsman zien. Dat kwam vooral uit op het terrein van het onderwijs. Voor de afgescheidenen was de vraag van kerk en school één. Daarom stonden ze vooraan in de strijd tegen een van staatswege opgedrongen onderwijs. Groen was ook daarin hun leider. Hij schudde het volk wakker. Het was vooral aan hem te danken, dat de strijd voor vrij, christelijk onderwijs zulke grote vormen aannam.[2.]

Van deze verbondenheid aan Groen en de instemming met zijn politieke beginselen heeft Brummelkamp jaar in jaar uit getuigenis gegeven in *De Bazuin.* Hij heeft het als een van zijn belangrijkste journalistieke taken beschouwd om Groens ideeën aan zijn lezers door te geven. Talloze malen nam hij saillante citaten uit zijn publikaties over in *De Bazuin*, al of niet met een kort commentaar. Op kritieke momenten betuigde hij hem publiek zijn adhesie. Verontwaardigd was hij in 1854, 1855 en 1866, toen Groen, de volksman bij uitstek, buiten de Kamer werd gehouden. Groen was voor hem de enige werkelijke slagboom tegen Rome, liberalen en vrijzinnigen. Het enig goede ministerie zou dan ook een ministerie-Groen van Prinsterer zijn.[3.] Men had vaak kritiek op Groen, dat hij in de Tweede Kamer te veel het christelijke erbij haalde en zijn kamerzetel tot een preekstoel maakte. Brummelkamp spotte met die kritiek: 'Zij moesten toch ook eindelijk verstaan, dat de Godsdienst allerwege buiten de orde is, behalve daar, waar men achter dikke muren en onder hooge gewelven eenmaal per week zijn God een compliment maakt, onder voorwaarde, dat Hij zich daarmede tevreden houde en niet verlange, dat men Hem of Zijne zaak ook buiten die muren erkenne!' Brummelkamp keurde zowel Groens vertrek uit de Kamer in 1857 als zijn niet naar de Kamer willen gaan in 1866 goed. 'Uw lege plaats predikt onze

2. De opdracht in het in de vorige noot genoemde werk, III-VIII. Ook in *De Nederlander* van 19 en 21 april 1871 voor een groot deel afgedrukt. De *Arnhemsche Courant* van 10-11-1848 spreekt al van een kandidatuur van Brummelkamp voor de Tweede Kamer.
3. *Baz.* 2/13, 3/21, 14/45, 19/23, 16/8. Groen kreeg van Brummelkamp steeds een present-exemplaar van *De Bazuin.* NDoc 11-6, 25-6-1874. Vgl. AB a GvP 23-4-1857, 1-6-1860, 16-4-1861, 18-7, 28-7, 12-10, 13-11-1866.

verontwaardiging.' Ook was hij het volkomen eens met Groens beroep op het volk achter de kiezers. In 1864 nam hij in *De Bazuin* in extenso het 'vliegend blaadje' op, dat Groen had gepubliceerd onder de titel 'Een staatsman niet, een Evangeliebelijder.' Hij stemde in met Groens klacht over slapheid en met de oproep om eindelijk resoluut te kiezen voor een werkelijk antirevolutionaire politiek. Bij de smaad die regelmatig over Groen werd uitgestort, vroeg Brummelkamp zijn lezers om voor hem te bidden.[4.]

Zo heeft Brummelkamp in afgescheiden kringen het belang van christelijke politieke aktiviteit benadrukt en belangstelling daarvoor gewekt. Hij gaf een introductie in de antirevolutionaire principes en vroeg daarvoor instemming. De schoolstrijd stimuleerde de politieke belangstelling. In toenemende mate werd in de Tweede Kamer de vaderlandse geschiedenis geschreven en vielen in de politiek de voor het volk relevante beslissingen. Via Brummelkamps artikelen leefden zijn lezers daarin mee. Zo vormde en mobiliseerde hij de afgescheidenen voor de antirevolutionaire richting. Daarmee legde hij een belangrijke basis voor haar groei onder leiding van A. Kuyper na 1870.

25.2. Ondersteuning van de christelijk-historische politiek tot 1871

Brummelkamp is er vast van overtuigd: op de bodem van alle politieke vragen ligt de vraag van de godsdienst. De antirevolutionaire christenen hebben een gemeenschappelijk beginsel: 'het schepsel niets - God alles'. Van daaruit moeten ze opereren, ook al staan ze alleen tegenover allen. Vermenging met de 'lauwe partij' is ongeoorloofd; dan zouden ze helpen de wereld een christelijk kleedje om te hangen. Brummelkamp wijst het verwijt af, als zou de antirevolutionaire partij reactionair zijn. Integendeel, zij wil vooruitgang. Brummelkamp noemt vijf van haar aktie-punten, waaruit dat blijken kan: 1. de emancipatie der slaven; 2. de gelijkstelling der godsdiensten in Indië en de vrije prediking daar; 3. de gelijkstelling van de godsdienstige gezindheden in Nederland in verband met de staatssubsidie; 4. de gelijkstelling van alle scholen door afschaffing van het gouvernementsonderwijs; 5. het verwijderen van de theologische faculteiten uit de landsacademies.[5.]

Brummelkamp stelt, dat het christendom een bepaalde expansie-drang heeft. Het is niet intolerant en tyranniek, maar wel veroverend van aard. De christen moet op de wereld heroveren, wat zij de Here ontstolen heeft. Ten onrechte noemen 'de vijanden' zich verdraagzaam en progressief. Het is hoog tijd dit te ontmaskeren. De ware ruimhartigheid en progressiviteit vindt men bij antirevolutionaire politici. Als de antirevolutionaire partij de kans krijgt haar beginselen in praktijk te brengen, zullen de tegenstanders zich niet hebben te beklagen.[6.]

Bij alle kamerverkiezingen leeft Brummelkamp mee en herhaaldelijk doet hij aanbevelingen aan zijn lezers. Hoofdzaak is voor hem telkens, dat er een

4. *Baz.* 3/9, 5/3, 14/32, 12/5, 34, 39, 14/3.
5. *Baz.* 17/53, 2/1, 3/20, 9/18.
6. *Baz.* 9/19, 3/22.

volksvertegenwoordiging komt, die God in erkentenis houdt en zich het kruis van Christus niet schaamt. Zijn aanbevelingen laat hij er niet van afhangen, hoe de kandidaten zich over de Afscheiding en de afgescheidenen hebben uitgelaten. Hij vraagt slechts: Zijn het mannen, die de Here vrezen en dus in het wezenlijk belang van land en kerk zich door Gods wil laten leiden? Staan ze op een goed niveau van ontwikkeling en maatschappelijk standpunt? Zo ja, dan hebben ze zijn steun. Hij verwacht van hen, dat ze belijdenis van het evangelie zullen afleggen, ook op staatsrechtelijk terrein. Verder moeten ze trouwe voorstanders zijn van het christelijk onderwijs en van verandering van de schoolwet. De onderwijs-kwestie weegt Brummelkamp zwaar. Zo steunt hij in verband daarmee in 1866 liever een gelovige roomsgezinde als De Vos de Wael dan een protestantse radikaal. In datzelfde jaar spreekt hij overigens ook de wens uit, dat er een afgescheiden kandidaat gekozen wordt.[7.]

Brummelkamps politieke ideaal is niet op haalbare resultaten gericht. Ook al staat de christen-politicus alleen, laat hij spreken, arbeiden en getuigen. Beslissend is niet de uitkomst, maar wat de trouw aan God, recht en waarheid, aan koning en vaderland van hem vragen. Datzelfde geldt voor het meedoen aan de verkiezingen. Alleen al door het invullen van het stembiljet is een belangrijk doel bereikt: een geloofsbelijdenis met betrekking tot de christelijke volksopvoeding en een stuk verzet tegen verbanning van het evangelie uit de staatsschool. Wegblijven van de christenen bij de stembus zal de liberalen in de kaart spelen. Al heeft men in het parlement slechts een kleine minderheid, de macht van het woord is groot. Verder moet men het alleen van de Here verwachten. Zijn zegen is merkbaar in de allengs toenemende invloed van de antirevolutionaire partij. In 1850 waren er slechts drie antirevolutionaire kamerleden. In 1868 zijn de antirevolutionairen reeds een betekenisvolle minderheid, overal waar ze maar eigen kandidaten stellen.[8.]

25.3. Sanering van de christelijke politiek sinds 1871

Brummelkamp deelt volledig de teleurstelling van Groen van Prinsterer over de houding van de christelijk-historische ‘vrienden’ in de Tweede Kamer in de jaren 1866-1871. Al in 1869 signaleert hij, dat er van het antirevolutionair program in de Tweede Kamer geen spoor meer te vinden is. Zijn de antirevolutionairen zoekgeraakt onder de conservatieven? Te vaak zwijgen zij, als er

7. *Baz.* 14/42, 43, 3/19, 16/2, 3, 5.
8. *Baz.* 12/13, 19/17, 18, 17/28, 48, 16/15. Een enkele keer kwam er bij Brummelkamp bezwaar op tegen het dragen van politieke verantwoordelijkheid. Volgens NKR Kampen 3-5-1860 werd op zijn voorstel aan de classis de vraag voorgelegd, of iemand met een goed geweten burgemeester, wethouder, lid van provinciale of generale staten kon zijn. Moest de christen niet veeleer van het punt uitgaan, dat heel die inrichting berustte op het beginsel van de volkssouvereiniteit en daarom zich eraan onttrekken om zo dat beginsel met alle gevolgen ervan tegen te gaan? Deze vraag werd beantwoord in *HandSyn* 1860 art. 95. De kritiek op de geldende staatsvorm bracht hem hier heel dicht bij politieke onthouding. Er moeten onder de afgescheidenen in 1867 ongeveer 3000 kiesgerechtigden zijn geweest.

gesproken moet worden. Dat is schadelijker dan dat ze in de Kamer zouden ontbreken. In 1870 is hij evenzo pijnlijk getroffen door hun houding in de Vaticaan-kwestie. In 1871 wordt tenslotte de breuk onvermijdelijk. Wij hebben, aldus Brummelkamp, in de Tweede Kamer geen halven, maar helen nodig. Alle grote vragen van godsdienstige en burgerlijke vrijheid liggen nog onbeantwoord: de schoolwet, de vrijheid van de Javaan, de kieswet, de vaccinatie. Het gaat in één woord om de terugkeer van valse theorieën tot Gods Woord. Als onze vertegenwoordigers dat niet uitspreken, dan baat het weinig, dat ze er zitten en christelijk-historisch heten. In hun spreken moet de terugkeer tot Gods Woord centraal staan, niet tot de vormen van voor 1795. Brummelkamp vindt het optreden in de Tweede Kamer, bijvoorbeeld tegenover de 'overmoed' van de rooms-katholieken, veel te flauw. Men moet zich niet langer beneden anderen laten plaatsen, maar flink van zich af spreken, zoals Groen, Elout en Mackay plachten te doen.[9.]

Dat betekent niet, dat de antirevolutionairen nooit met de ultramontanen kunnen meestemmen. Als ze maar strijden onder eigen banier, - en daar mankeert het juist aan. De 'vrienden' moeten vanuit eigen beginsel de fouten van de regering aanwijzen, om zo de revolutie mede onmogelijk te maken en ware vrijheid te bevorderen. Brummelkamp neemt het hun vooral kwalijk, dat ze inzake schoolwetsherziening niets hebben gedaan. Zo is Groen tenslotte door eigen vrienden uit het veld geslagen. Ze zijn een bijwagen van de conservatieve partij geworden achter de ultramontaanse locomotief.[10.]

Waarschijnlijk mede onder invloed van deze situatie was Brummelkamp in de eerste maanden van 1871 aktief betrokken bij de oprichting van de burgervereniging 'Nederland en Oranje' in Kampen en van de kiezersbond 'Nederland en Oranje' voor het district Zwolle. Van beide werd hij voorzitter. Onder zijn leiding werd als meest urgent programmapunt aanvaard, dat de vrije school in Nederland regel moest worden en de staatsschool niet meer dan aanvulling.[11.]

In maart en april 1871 begon Groen van Prinsterer te werken aan een sanering van de christelijke politiek. Hij kreeg daarbij krachtige steun van A. Kuyper. Deze legde naar verschillende kanten contacten om de antirevolutionairen te mobiliseren en te organiseren. Op 29 en 30 maart was hij bijvoorbeeld voor het eerst in Kampen, waar hij een spreekbeurt vervulde en een buitengewone curatorenvergadering bijwoonde over de aan de Theologische School opgelegde vaccinatieplicht. Hij voerde onder anderen met Brummelkamp een gesprek over de te kiezen politieke koers. Hij wilde de beschikbare krachten bundelen en vond daarvoor bij Brummelkamp een open oor. Voor

9. *Baz.* 17/48, 19/5, 8, 9. G.M. den Hartogh, *Groen van Prinsterer en de verkiezingen van 1871. Een keerpunt in de wordingsgeschiedenis der Anti-Revolutionaire Partij* (Kampen 1933). Langedijk, *Geschiedenis* 194-199. Zie ook G. Groen van Prinsterer en A. Kuyper, *Briefwisseling 1864-1876.* A. Goslinga ed. (Kampen 1937) 361-371.
10. *Baz.* 19/10, 13, 23, 24.
11. CM a GvP 1-4-1871. *Wekstem* 15-2, 22-3, 22-4, 20-5, 10-6-1871. In het archief-C. Mulder bevindt zich een gedrukte convocatie voor een vergadering van de burgervereniging te Kampen op 12 december 1871.

nader overleg vond op 18 april in Amsterdam een conferentie van redacteuren van vijf christelijke bladen plaats: *De Heraut*, *De Hoop des Vaderlands*, *Kerkelijk Weekblad*, *De Bazuin* en *Wekstem.* Men stelde er een program vast, dat Groens beleid ondersteunde: de zelfstandigheid van de christelijk-historische richting, de gewetensvrijheid bij het volksonderwijs en het recht van de minderheden bij de stembus handhaven. Er verschenen vervolgens artikelen in die geest in de bladen en er ging een circulaire uit naar de kiesverenigingen. Begin mei maakte Groen zijn beslissing bekend om bij de verkiezingen van 1871 zich los te maken van zijn geestverwanten in de Tweede Kamer, die de antirevolutionaire richting niet meer profileerden. Hij beval drie nieuwe kandidaten aan: A. Kuyper, L.W.C. Keuchenius en M.D. van Otterloo.[12.]

Brummelkamp staat van harte achter Groens beslissing en het program. Hij verdedigt die in geladen woorden. Nu kan er weer gewerkt worden om de bijbelse beginselen opnieuw te doen wortelen. Men kan de antirevolutionairen wel bespotten en negeren, maar het Woord zal door hun dienst zijn kracht wel bewijzen. De onderwijskwestie moet weer levensvraag voor het Nederlandse volk worden. Antirevolutionaire kandidaten moeten de strijd tegen artikel 194 van de grondwet aandurven. Men kan beter van de stembus wegblijven dan in deze situatie halve of hele tegenstanders kiezen. Het geldt nu de hoogste belangen. Het is wel een strijden tegen een overmacht, maar ‘in het isolement ligt onze kracht’. Men moet geen anderen kiezen dan de drie. Het geldt nu een protest tegen de gedragslijn van regering en parlement. Eensgezindheid en aaneensluiting zijn noodzakelijk, want de commune staat ook in Nederland voor de deur. Men verdedigt immers publiek al de vernietiging van kapitaal, eigendom en godsdienst.[13.]

Het is bij deze verkiezingen volgens Brummelkamp minder om stemmenwinst te doen dan om beginselvastheid en aanwinst van zedelijke volkskracht. Hij heeft dit beleid zelf onmiddellijk in praktijk gebracht in de districts-kiezersbond waarvan hijzelf voorzitter was en C. Mulder secretaris. Zij verzetten zich beiden conform het advies van Groen tegen een kandidatuur van J.W. Gefken. Dit leidde tot een conflict, waarbij zij zelfs tijdelijk hun lidmaatschap van de bond opzegden.[14.]

De uitslag van de verkiezingen van 1871 bevestigt Brummelkamp in de overtuiging, dat Groen met zijn aanhangers op de goede weg is. Bij de stembus is de banier weer opgeheven: tegen de revolutie het Evangelie! Tertium non datur. Ook al is geen van de drie kandidaten gekozen, de christelijk-historische richting is weer afgebakend en duidelijk onderscheiden van de conservatieve partij, die de namen van ‘onze vrienden’ op haar lijst heeft staan. Dat betekent herwonnen zelfstandigheid. Nu komt er uitzicht op verdere aktie. In augustus en oktober 1871 houden de antirevolutionaire voormannen een

12. HCur 29/30-3-1871. Den Hartogh, *Verkiezingen 1871* 37-133. JGVerhoeff a GvP 28-4-1871. CM a GvP 17-5, 19-5-1871. GvP a CM 18-5-1871. Aan de conferentie van 18 april nam Hel. de Cock namens *De Bazuin* deel.
13. *Baz.* 19/18, 26. *Wekstem* 7-6-1871. GvP a AK 10-6-1871.
14. *Baz.* 19/19, 20, 23, 23a, 24, 41, 23/28. CM a GvP 6-5, 17-5, 19-5, 22-5, 3-6, 6-6, 8-6-1871. AB a GvP 22-5-1871. MDvO a GvP 26-7-1871. In mei 1873 was er opnieuw een conflict over de kandidatuur van Gefken, CM a GvP 29-5-1873.

tweetal conferenties om zich met de kamerleden Van Wassenaer cum suis op de situatie te bezinnen. Ook Brummelkamp wordt daarvoor uitgenodigd en neemt er intensief aan deel.[15.]

Brummelkamp is het met *De Heraut* eens, dat er een kiezersbond en een dagblad van de antirevolutionaire richting moeten komen. Het sterk coördinerend en organiserend talent van A. Kuyper zal in de volgende jaren haar verdere ontwikkeling beheersen. Voorlopig heeft Kuyper daarin de hartelijke steun van Brummelkamp.[16.]

Na de crisis van 1871 neemt de veerkracht van de antirevolutionaire partij verbazend snel toe. In de Tweede Kamer treden Van Loon, Van Wassenaer en Saaymans Vader wat meer in beslist christelijk-historische zin op. Toch houdt Brummelkamp kritiek: deze mannen stellen de omstandigheden op de voorgrond en de Here en zijn wil op de achtergrond. Veel meer verwacht hij van het dagblad *De Standaard*, dat op 1 april 1872 onder leiding van Kuyper begint te verschijnen. Brummelkamp heeft zoiets allang gewenst en acht het dringend nodig. Men is zijns inziens nog veel te weinig doordrongen van de betekenis van de drukpers. *De Standaard* heeft recht op royale financiële steun van de antirevolutionairen. Zo verschaffen ze zich een belangrijk middel om eendrachtig met het Evangelie tegen liberalisme en radikalisme te strijden.[17.]

Opmerkelijk is, dat in deze jaren Brummelkamps zonen Johannes en Anton optreden als naaste medewerkers van Kuyper in zijn journalistieke werk. Johannes levert in 1869 en 1870 een aantal bijdragen voor *De Vereeniging* en voor *De Heraut.* In het werk voor *De Heraut* is hij een tijdlang Kuypers voornaamste steun. Begin 1870 neemt zijn broer Anton, in Kampen afgestudeerd, zijn taak over. Kuyper waardeert hem zeer als een ‘heldere kop, flink stilist en vaardig debater’. Hij trekt hem in 1870 aan als redacteur voor *De Heraut* en in 1872 voor *De Standaard* en verder ook voor het schrijven van artikelen in diverse andere bladen. Als zodanig heeft hij tot 1876 een dagtaak als Kuypers rechterhand in journalistiek en politiek. Later zal hij, na elf jaar predikantschap in de afgescheiden kerken, in 1887 lid van de Tweede Kamer worden. Deze verbindingslijn tussen ‘Kampen’ en Kuyper demonstreert de grote betrokkenheid en de bijzondere betekenis, zowel van de familie Brummelkamp als van de afgescheidenen in het algemeen, voor de antirevolutionaire politiek en journalistiek in haar pioniersfase![18.]

15. Den Hartogh, *Verkiezingen 1871* 134-243. *Baz.* 19/13, 24, 26, 29. AB a GvP 27-10, 31-10-1871. GvP a CM 28-10-1871. Over de conferentie van 30 augustus: Groen van Prinsterer en Kuyper, *Briefwisseling 1864-1876* 155. De conferenties vonden plaats op 30 augustus en 25 oktober 1871.
16. *Baz.* 19/29.
17. *Baz.* 19/30, 32, 41, 20/14. Over *De Standaard*: P.A. Bergwerff, ‘De Standaard voor en tijdens de Doleantie’ in: *Doleantie-Wederkeer* 299-334 Zie ook Kamphuis, ‘De afkomst van het Nederlands Dagblad’ 53-68.
18. AK a GvP 18-10, 17-12-1869, 1-1, 10/14-1, 15-1, 7-2, 11-2, 9-6, 20-6, 27-8-1870, 11-7, 6-8, 3-10-1871, 12-3, 27-4-1872. GvP a AK 19-10-1869, 4-1, 11-6, 30-8-1870, 10-4, 6-8-1871. Over A. Brummelkamp jr.: *De Haas* II 54-55. De positie van Brummelkamp jr. kan o.a. blijken uit het feit, dat hij aan het graf van Groen van Prinsterer in 1876 een van de sprekers was; vgl. *Bij het graf van mr. Groen van Prinsterer 23 mei 1876* (Amsterdam 1876) 29-31. Brummelkamp sr. kon daar tot zijn spijt niet aanwezig zijn, *Baz.* 24/22, maar betuigde zijn instemming met de toespraak van zijn zoon.

Sinds 1872 gaat het met de christelijke politiek in stijgende lijn. Al valt de opleving onder Van Wassenaer c.s. op langere termijn tegen, bij de verkiezingen geeft de christelijk-historische richting onder aanvoering van *De Standaard* telkens een krachtig getuigenis. Brummelkamp is blij met dit 'geruis door de moerbeibomen'. Enigszins overmoedig noemt hij de liberale partij in 1873 oud en afgeleefd en bang voor de christelijk-historischen. Een hoogtepunt in deze ontwikkeling is in 1874 de verkiezing van A. Kuyper tot lid van de Tweede Kamer voor het district Gouda. Het is voor Brummelkamp een bewijs, dat het volk voor een groot deel niet van het liberalisme in de staat en het modernisme in de kerk gediend is.[19.]

De taak van de christen-politici is in deze jaren volgens Brummelkamp: strijd voeren naar alle zijden. De Tweede Kamer is ongeschikt om de hogere belangen van het volk te behartigen. Kamer en volk zijn gescheiden. De parlementariërs doen immers niets ter oplossing van de schoolkwestie. De antirevolutionairen hebben te maken met liberalen, radikalen, conservatieven en ultramontanen. Politiek staat Nederland op een keerpunt. De radikale begrippen en revolutionaire propaganda zijn nog niet overmachtig. Hier ligt een eerste front: de revolutie moet worden teruggedrongen. Dat is des te moeilijker, omdat ook conservatieven en liberalen ten diepste van revolutionaire beginselen uitgaan. De conservatieven voeren het volk met open ogen de ultramontaanse heerschappij tegemoet, getuige hun optreden in de Vaticaan-kwestie. De liberalen willen de minderheden verdrukken met scherpe resoluties. Voor de radikale jong-liberalen heeft Brummelkamp wat dat betreft meer waardering. Zij zijn eerlijker en billijker en willen, dat de staat de kerk en het onderwijs meer aan zichzelf overlaat.[20.]

Brummelkamp ziet de jammerlijke toestand van de Hervormde Kerk als een voorname oorzaak van de zwakte in het verzet tegen de revolutie. De strijd gaat daarom ook tegen zogenaamde christenen. Het is de strijd van het 'christendom der apostelen en profeten' tegen een 'christendom boven geloofsverdeeldheid'. Ook de rooms-katholieken ziet Brummelkamp niet als bondgenoten. Dit ondanks het feit, dat Nuijens in 1875 alle antirevolutionaire kandidaten, inclusief Brummelkamp, heeft aanbevolen. Brummelkamp waarschuwt zijn lezers: 'Rome' wil graag subsidie en zoekt daarom aansluiting bij de antirevolutionaire club, die voor het bijzonder onderwijs restitutie bepleit. Zo is er ook naar die kant waakzaamheid en strijd nodig. Het is: 'de radikaal voor en de onfeilbare paus achter'.[21.]

De conclusie ten aanzien van partijvorming ligt voor de hand. De antirevolutionairen kunnen niet meedoen in 'neutrale' coalities. Ze moeten pal staan voor recht en waarheid. Christelijk of anti-christelijk is nu de tegenstelling. Hier is alleen isolement mogelijk. Tenslotte weet Brummelkamp echter ook van meer dan aktieve strijd. Hij eindigt zijn artikelen herhaaldelijk met: 'De Heere regeert'.[22.]

19. *Baz.* 21/22, 24, 22/5.
20. *Baz.* 19/41, 20/1, 19, 23/27.
21. *Baz.* 20/29, 21/32, 23/25, 19/30.
22. *Baz.* 19/44, 20/1, 22/5.

Homogeen met Groen van Prinsterer, maar tegelijk zelfstandig, is A. Kuyper vanaf 1871 de nieuwe 'leader', zoals men hem in die tijd noemde, van de antirevolutionaire richting. Met medewerking van roomsen en conservatieven wordt hij in 1874 tot kamerlid gekozen. Brummelkamp is daar blij mee. Kuyper is een 'zeldzame verschijning' en buitengewoon talentvol. In de restitutie-kwestie faalt hij helaas en kiest hij een verkeerde koers. Toch verdedigt Brummelkamp hem tegen persoonlijke aanvallen uit de ethischirenische hoek. Kuyper 'zij en blijve als een toekomstige Mozes'. Zo klinkt het in 1876. Maar nog datzelfde jaar wordt de kloof groter: voorlopig erkent hij Kuyper niet als 'onze leider'. Ondanks zijn grote waardering voor veel van Kuypers arbeid, gaat Brummelkamp in politicis een eigen weg, waar Kuyper zijn leidsman niet is.[23.]

De oorsprong van deze verwijdering is reeds in de eerste jaren van Kuypers politieke optreden te zoeken. Om die op te sporen richten we onze aandacht op het Anti-Schoolwet-Verbond en op Brummelkamps positie daarin.

25.4. De politieke positie van Brummelkamp in het Anti-Schoolwet-Verbond (1872-1875)

Van 1860 tot 1872 waren Groen en Brummelkamp in hoofdzaak eensgezind inzake het onderwijs-program, dat door C.N.S.O. en door de antirevolutionaire volksvertegenwoordigers moest worden nagestreefd. Tot augustus 1857 had Groen steeds gepleit voor facultatieve splitsing van de staatsschool in de drie richtingen: rooms-katholiek, protestants en 'neutraal'.

Na de aanneming van de wet-Van der Brugghen had hij deze oplossing laten varen. Sinds 1860 had hij samen met C.N.S.O. de strijd aangebonden tegen het oneerlijke woord 'christelijke' in artikel 23 van de lager onderwijs-wet. Vandaar ook zijn voorstel in 1862 aan de leden van C.N.S.O. om voorrang te vragen voor het bijzonder onderwijs, voorbereid door wijziging van artikel 194 der grondwet.[24.]

Deze koers werd nog eens duidelijk geformuleerd en bediscussieerd in de C.N.S.O.-vergadering van mei 1869. Als program werd hier aanvaard: herziening van artikel 194 van de grondwet, waarbij het bijzonder onderwijs regel, het openbare van staatswege aanvulling zou zijn; bovendien schrapping van het woord 'christelijke' in artikel 23 van de schoolwet; verder nog wijzigingen in twee andere artikelen van de schoolwet. De aanvaarding van dit program betekende een profilering van C.N.S.O. in politieke richting. Dit wekte weerstand bij de 'politicofobe' ethisch-irenischen, met name bij een aantal hervormde predikanten. Reeds dadelijk ontstond er een breuk met Beets en enkele anderen, die het aktie voeren tegen het woord 'christelijke' in artikel 23 'demonisch' vonden.[25.]

23. AB a AK 26-1-1874. *Baz.* 22/4, 23/25, 24/29, 31, 33, 25/17.
24. Brummelkamp verwijst naar dit voorstel en noemt het jaar 1862. In het verslag van de algemene vergadering van C.N.S.O., gehouden op 13 mei 1862, is iets dergelijks echter niet te vinden.
25. Langedijk, *Geschiedenis* 176-180.

Maar bovendien ontstond er een zo sterk verzet tegen het besluit van 1869 onder de minderheid van de leden van C.N.S.O., dat er in 1870 geen jaarvergadering kon worden gehouden en in 1871 geen politieke discussie in de algemene vergadering mogelijk was. De politieke aktie ter oplossing van de onderwijskwestie moest dus op een ander platform gevoerd worden. Een eerste aanzet daartoe kwam er door de reeds genoemde conferentie van redacteuren van christelijke weekbladen, die de altijd organiserende Kuyper in april 1871 samenriep. Om duidelijkheid te scheppen zette men een koers uit voor de antirevolutionaire politiek en stelde men een program op voor de verkiezingen, die in juni 1871 gehouden zouden worden.

In aansluiting aan het CNSO-program van 1869 werd als adagium voor de schoolkwestie geformuleerd: 'de Vrije School regel, de Staatsschool aanvulling'. Groen betuigde met het program zijn adhesie. De antirevolutionairen gingen zo de verkiezingen in, met Keuchenius, Kuyper en Van Otterloo als kandidaten. Door deze 'katharsis' van de christelijk-historische richting herwon zij in 1871 haar zelfstandigheid. De weg naar verdere organisatie en propaganda lag nu open. Na de verkiezingen van 1871 maakte Kuyper voortdurend plannen om de 'zuivere' antirevolutionairen te organiseren in een kiezersbond. Vandaaruit zou dan ook een dagblad moeten worden opgezet om het volk te bewerken. Voorlopig lukte het hem niet zo'n kiezersbond van de grond te krijgen. Maar het dagblad kwam er wel: *De Standaard*, met voor het eerste jaar minstens 5000 abonnees. Het eerste nummer verscheen op 1 april 1872.[26.]

Kort daarna nam J. Voorhoeve, een Rotterdamse zakenman, het initiatief tot bundeling van een keurbende van kiezers in een goed opgezette organisatie. Vooral door zijn aktiviteit kwam het tot de oprichting van het Anti-Schoolwet-Verbond. Het voornaamste politieke doel ervan moest volgens Voorhoeve zijn: 'het verkrijgen van eene wijziging van Artikel 194 der Grondwet, waardoor het vrije onderwijs regel en het staatsonderwijs aanvulling worde'. En dit dan wel 'onverwijld', 'hoe eerder hoe beter'. Bij de heersende bevoorrechting van de openbare school en de teleurstellende lauwheid van veel christenen zou de positie van de christelijke scholen op den duur immers financieel onhoudbaar worden.[27.]

Groen van Prinsterer was het hiermee al direkt niet eens. Hij vond, dat men niet op de taak van de gewone wetgever moest vooruitlopen door het eigen

26. Langedijk, *Geschiedenis* 191-198. Den Hartogh, *Verkiezingen 1871* 242-260. AK a GvP 11-7, 6-8, 3-10-1871, 12-3-1872. GvP a AK 13-7-1871. Vgl. hierboven noot 17. Interessante gegevens over de eerste jaren van *De Standaard* in AK a CM 13-6-1874. *Baz.* 19/32. Ook Brummelkamp achtte *De Standaard* van zeer groot belang, AB a ABJr 24-4-1874. Merkwaardig, dat het *Gedenkboek. Opgedragen door het feestcomité aan prof. dr. A. Kuyper, bij zijn vijf- en twintigjarig jubileum als hoofdredacteur van 'De Standaard'. 1872 - 1 April - 1897* (Amsterdam 1897) geheel zwijgt over Kuypers mederedacteuren uit de eerste belangrijke jaren, met uitzondering van Lohman.
27. Over het A.S.W.V.: Langedijk, *Geschiedenis* 199-201. Den Hartogh, *Verkiezingen 1871* 260-274. H. Algra, 'De weg naar het volk. Enige opmerkingen over het Anti-schoolwetverbond van 1872', *A.R. Staatkunde* 23 (1953) 65-77. GvP a PC-Mondriaan 9-3-1873. JV a GvP 20-5, 4-6-1872. I. Esser a GvP 26-7-1872. *Briefwisseling Groen-Kuyper* 373-378.

systeem in de grondwet te willen brengen. Ook moest men niet een oplossing van de onderwijskwestie naar voren brengen, die bij veel Nederlanders, gehecht aan de aloude relatie tussen staat en school, weerstanden zou oproepen. Volgens hem moest A.S.W.V. volstaan met aan te dringen op schrapping van de derde alinea - 'die ellendige zinsnee' - van artikel 194. Dan bleef de weg naar wat voor oplossing van de onderwijskwestie ook, volledig open.[28.]

De oprichters van A.S.W.V. deden hun uiterste best om Groen enigszins tegemoet te komen. Ze formuleerden de doelstelling terwille van hem zo, dat het 'Vrije School regel, Staatsschool aanvulling' niet als de enig juiste, maar als een mogelijke oplossing werd aangewezen. In artikel 1 van de statuten kwam dus te staan, dat A.S.W.V. een wijziging nastreefde, 'waardoor het vrije onderwijs regel en het staatsonderwijs aanvulling kan (!) worden'. Zo aanvaardde de eerste algemene vergadering het op 30 oktober 1872 in Utrecht. In het hoofdbestuur werden behalve Voorhoeve en Kuyper nog vijf anderen gekozen: baron B.J.L. de Geer van Juthphaas, R. Husen, H.J. Reese en uit afgescheiden kring A. Brummelkamp en M. Noordtzij. In *De Bazuin* drukte Brummelkamp in extenso het program van A.S.W.V. af. Het was zijns inziens geboren uit de uitdaging van de liberalen aan het adres van het volk achter de kiezers. Het moest zo krachtig mogelijk tegen de 'ellendige zinsnede' uit artikel 194 van de grondwet ageren.[29.]

Het verbond groeide snel: 3000 leden in oktober 1872, een maand later al 5000 en in mei 1873 bijna 10.000 leden. Ze waren in plaatselijke afdelingen georganiseerd, die tegelijk ook als kiesverenigingen konden fungeren. Een groot aantal afgescheiden predikanten bekleedde daarin een leidende functie. Drie middelen zou het A.S.W.V. gebruiken om zijn doel te bereiken: het bewerken van de publieke opinie; het indienen van een petitionnement bij de overheid, zodra er minstens 10.000 leden waren; en het oefenen van invloed op de verkiezingen.[30.]

Groen bleef ondanks de hem tegemoetkomende formulering van de statuten kritisch en onrustig over het A.S.W.V.. Er vond een nadere bespreking met Voorhoeve en Husen plaats. Als resultaat daarvan kwam er een verklaring van Groen in *De Standaard* van 17 februari 1873. Hij stelde daarin nog eens uitdrukkelijk vast, dat de in de statuten genoemde voorrang voor de vrije school niet imperatief, maar facultatief was. Overigens was hij zelf in de zomer van 1872 al lid geworden en wekte in *Nederlandsche Gedachten* ook anderen daartoe op. Dat kon ook haast niet anders. Nu was er eindelijk een christelijk-historische kiezersorganisatie; het zou al heel vreemd zijn, wanneer Groen, de grijze 'veldheer', daar buiten zou blijven staan.[31.]

28. *Nederlandsche Gedachten* 10-9-1872. *De Standaard* 28-10-1872. GvP a AK 5-6, 10-6, 20-6, 20-9, 25-10-1872.
29. Den Hartogh, *Verkiezingen 1871* 265-266. *Baz.* 40/41, 42, 21/9, 22.
30. Veel gegevens over het ASWV in de *Wekstem* 8e tot 11e jrg. (1872-1875). Algra, 'De weg naar het volk' 72 geeft een lijst van 35 afgescheiden predikanten, die in de plaatselijke afdelingen van ASWV aktief waren. Zij waren in het algemeen minder bang om zich met politieke arbeid bezig te houden dan hun hervormde collega's.
31. Den Hartogh, *Verkiezingen 1871* 267. GvP a CM 14-2-1873. GvP a AK 15-2-1873. AK a GvP 15-2-1873.

Toch was het diepliggend verschil met het woordje ‘kan’ niet opgelost. Groen had jarenlang alle aandacht op één punt geconcentreerd: het offensief tegen de derde alinea van artikel 194. Die alinea moest er uit, omdat er misbruik van werd gemaakt om het vrije christelijke onderwijs dood te concurreren. Maar het verzet tegen artikel 194 moest volgens Groen een consciëntie-kreet zijn, meer niet. Een roep om gouvernementele rechtvaardigheid zelfs (!) tegenover christen-ouders. Meer moest men niet doen. Groen vond het verkeerd om deze ‘volkskwestie’, de consciëntie-kreet, te gaan samenvlechten met een ‘staatsrechtelijke kwestie’, namelijk hoe de onderwijswetgeving er in Nederland uit moest zien.[32.]

Dit had men nu in A.S.W.V. wel gedaan. Groen ging eraan voorbij, dat hij daar zelf volop aan had meegewerkt door zijn optreden in C.N.S.O. in 1869 en door zijn adhesie aan het verkiezingsprogram in 1871. Hij vond de formulering van het doel van A.S.W.V. nu een kapitale fout. Hij zag het ook als ‘vernageling’ van zijn eigen politiek ‘geschut’. Men had zo aan de partij haar ‘christelijk nationaal élan’ ontnomen. En de oude leider Groen van Prinsterer kon niet meer ten strijde trekken tegen artikel 194, omdat dan onmiddellijk het verschil met A.S.W.V. aan het licht zou komen. A.S.W.V. had het hem feitelijk onmogelijk gemaakt nog met succes en met een eensgezinde achterban de schoolstrijd voort te zetten.[33.]

Zoals gezegd ging het hier om een diepliggend meningsverschil. Tegenover Kuyper kwam Groen er in februari 1873 eerlijk voor uit, dat de voorkeur voor het bijzonder onderwijs, die hij sinds 1862 getoond had, een noodoplossing was geweest. Principieel hield hij tenslotte toch vast aan het ‘Publiek Regt der Gezindheden’ en vond hij gemeenschappelijk overleg van staat en kerk ook over de openbare school wenselijk. Voor Groen was het beleid van A.S.W.V. een prijsgeven van dit ideaal. Men aanvaardde dan de ‘état athée’ en sneed de weg naar een christelijk-nationale oplossing af. Er zouden dan nooit meer christelijke scholen van overheidswege kunnen komen. Bovendien zal het Groen dwars gezeten hebben, dat door de doelstelling van A.S.W.V. de deur naar alle hervormden, die een staatsschool wilden, in het slot werd gegooid. Zou het niet het verlies van een aanzienlijk deel van het potentiële kiezerscorps gaan worden? Nee, A.S.W.V. was in Groens ogen veel te radikaal.[34.]

Gedane zaken namen geen keer. A.S.W.V. was er, het groeide en voerde aktie; en Groen zat bij zijn ‘vernageld geschut’. Sinds februari 1873 trok hij zich steeds meer terug in zijn studeerkamer. In de aktieve politiek en journalistiek kon hij niet goed meer vooruit. Hij liet de leiding van de antirevolutionaire richting over aan Kuyper. Bovendien keerde hij openlijk terug tot zijn oorspronkelijke voorkeur voor facultatieve splitsing van de staatsschool. Beide feiten waren voor een belangrijk deel het gevolg van de hier beschreven A.S.W.V.-geschiedenis.

Het A.S.W.V. ontwikkelde zich in 1873 positief. De discussie over de nadere invulling van artikel 194 duurde echter voort. In de algemene vergadering

32. GvP a AB 2-2-1875.
33. GvP a CM 23-8, 5-9, 19-11-1874. GvP a AK 30-1, 14-2, 8-9-1874. AK a GvP 8-2, 18-2-1874. Vgl. CM a GvP 4-3-1873 met naschrift van Brummelkamp.
34. GvP a AK 19-2-1873, 24-3-1874, 28-1-1875. Algra, ‘De wegnaar het volk’ 74-75.

van mei 1873 drong de afdeling Kampen bij monde van C. Mulder aan op een verklaring, dat A.S.W.V., met Groen, zonder meer schrapping van de derde alinea begeerde. Mulder wilde zich kennelijk tot het 'oude geschut' beperken. De vergadering ging er echter niet op in. Anderzijds was er een voorstel uit Rotterdam om een eigen oplossing van de schoolkwestie te formuleren. Dit zou moeten gaan in de richting van: vrije school regel, openbare school aanvulling. Kuyper vond het een uitnemend concept, maar de vergadering weigerde ook hier nader op in te gaan.[35.]

Ondanks deze innerlijke onzekerheid over de doelstelling floreerde A.S.W.V. wel. Er was spirit en energie om zich in de verkiezingsstrijd te werpen. Onmiddellijk na afloop van de A.S.W.V.-vergadering was er een bijeenkomst in comité-generaal van zijn afgevaardigden met die van de antirevolutionaire kiesverenigingen in den lande. Daar werd de leiding van de campagne voor de aanstaande verkiezingen aan het hoofdbestuur van A.S.W.V. opgedragen. Zo werd het A.S.W.V. de eerste antirevolutionaire stoottroep en de eerste voorloper van politieke partij-vorming in Nederland.[36.]

De winst bij de verkiezingen van mei 1873 was aanzienlijk. Volgens berekening van *De Standaard* was het aantal antirevolutionaire kiezers gestegen van 4274 in 1871 tot 11806 in 1873. Ook al verhinderde het districtenstelsel een volledige doorwerking van deze winst, het was toch een belangrijke vooruitgang. A.S.W.V. verspreidde duizenden verkiezingspamfletten en zijn leden namen overal aan openbare debatten deel, vooral over de schoolkwestie. Hoogtepunt van deze ontwikkeling was in januari 1874 Kuypers verkiezing tot lid van de Tweede Kamer voor het district Gouda. Ook Brummelkamp was blij met Kuypers verkiezing. Hij adviseerde hem de taak als volksvertegenwoordiger te aanvaarden. Hij zou dan het 'vernageld geschut' weer bruikbaar moeten maken.[37.]

Zodra Kuyper als kamerlid optrad, maakte hij plannen voor een politiek program inzake vooral de onderwijskwestie. Hij had daarbij met twee stromingen te rekenen. Aan de ene kant waren er de mannen van A.S.W.V., die voor een groot deel voorrang voor de vrije school wilden. Aan de andere kant stonden de meer hoogkerkelijk gezinden, onder wie ook een aantal aristocraten. Zij vonden A.S.W.V. te sektarisch en exclusivistisch. Zij wilden de band tussen staat en school niet verbroken hebben, evenmin als trouwens die tussen staat en kerk. Een autoriteit als prof. B.J. Gratama bijvoorbeeld vroeg Groen in november 1873 de leiding weer van Kuyper over te nemen, omdat deze zich veel te ver in de afgescheiden richting liet meeslepen.[38.]

Met deze beide vleugels had Kuyper nu terdege rekening te houden. En Groens kritiek op A.S.W.V. drong hem des te meer om serieus naar een

35. Den Hartogh, *Verkiezingen 1871* 269. GvP a CM 19-5-1873.
36. Den Hartogh, *Verkiezingen 1871* 269-271. Algra, 'De weg naar het volk' 73-74. Langedijk, *Geschiedenis* 205-206.
37. Den Hartogh, *Verkiezingen 1871* 272-274. Algra, 'De weg naar het volk' 74. AB a AK 26-1-1874. Brummelkamp wees Kuyper erop, dat hij als ouderling in de Amsterdamse kerkeraad zijn invloed zou kunnen behouden. Vgl. *Baz.* 22/4, 23/25, 24/29, 31.
38. BJG a GvP 30-11-1873. Vgl. CM en AB a GvP 4-3-1873.

koers te zoeken, waardoor de opkomende antirevolutionaire partij niet verstrooid, maar verzameld zou worden onder één banier. Als onovertroffen strateeg zag Kuyper inderdaad in 1874 kans een nieuw beleid te ontwikkelen. Hij leidde langzaam maar doelbewust de aandacht van artikel 194 af door een generale grondwetsherziening voorop te stellen. Hij dacht daarbij aan drie punten: 1. eerlijke scheiding van kerk en staat door vrijmaking der kerk bij een blijvende sympathetische houding van de staat; 2. vrijmaking van het onderwijs; 3. invoering van een beter kiesstelsel. In *De Standaard* zette hij bovendien zijn ideeën over vrijmaking van de volksschool nader uiteen: de school zou noch aan de kerk noch aan de staat gebonden moeten zijn, maar 'de school aan de ouders'! Met deze beide zetten haalde hij de discussies uit de bestaande lijnen en verbreedde hij het terrein van aktie.[39.]

Van toen af begon Kuyper ook afstand te nemen van A.S.W.V.. Hij begon zijn medebestuursleden te bewerken om het een zodanige metamorfose te laten ondergaan, dat de hele organisatie zonder botsingen over artikel 194 in zijn gewijzigd beleid kon worden ingepast. Daartoe diende hij samen met Brummelkamp en Noordtzij, ongetwijfeld zonder dat deze zijn strategie doorzagen, een voorstel in bij de jaarvergadering van 20 mei 1874 om het A.S.W.V. om te zetten in een landelijke kiesvereniging. Dat zou immers een verbreding van de doelstelling met zich meebrengen, waarbij A.S.W.V. zijn toespitsing op artikel 194 kon verliezen. Brummelkamp was korte tijd bang geweest, dat het met A.S.W.V. dezelfde kant uit zou gaan als met C.N.S.O., uit vrees voor politieke agitatie. Dan was het in zijn ogen met onvruchtbaarheid geslagen. Zich terugtrekken van de strijd tegen artikel 194 beschouwde hij als zelfmoord. Hij zag in het voorstel-Kuyper een versterking van de politieke strijd tegen dat artikel. Het voorstel werd door A.S.W.V. formeel wel aangenomen, maar er was zoveel weerstand tegen, dat de uitvoering werd opgeschort. Veel leden schijnen bevreesd te zijn geweest, dat Brummelkamp cum suis met behulp van A.S.W.V. ook de financiële relatie tussen staat en kerk volgens artikel 168 van de grondwet wilden gaan bestrijden, tot groot nadeel van de Hervormde Kerk.[40.]

Intussen bleef Kuyper onvermoeibaar doorwerken aan een bruikbaar program en het verwerven van instemming daarvoor. Een belangrijke stap in dezen deed hij in zijn kamerrede van 7 december 1874. Hij lanceerde een nieuw schoolstelsel, namelijk dat van corporatieve organisatie met gemeentelijke schoolraden, gekozen door de ouders. Bovendien bepleitte hij wat de financiën betreft een restitutie-stelsel. In *De Standaard* van februari en maart 1875 zette hij zijn visie nog eens uitvoerig uiteen en verdedigde met name de restitutie.[41.]

39. AK a GvP 18-2, 1-4, 6-6, 12-7, 25-7. GvP a AK 28-7, 15-9-1874. *De Standaard* 13, 16, 19, 24 en 27-3-1874, herdrukt in: A. Kuyper, *Ons Program* (Amsterdam 1879) 514-523; vgl. *Briefwisseling Groen-Kuyper* 292.
40. Algra, 'De weg naar het volk' 75. AK a GvP 17-12-1873, 7-1, 18-2, 25-2-1874. Op 24 maart 1874 voerden Kuyper en Brummelkamp overleg in Kampen, waar Kuyper voor de studenten zijn bekende rede over het calvinisme hield. CM a GvP ?-4-1874. MDvO a GvP 26-5-1874. *Baz.* 22/26, 30. Kuyper voerde tegelijk ook aktie in de jaarvergadering van CNSO op 5 juni 1874, Langedijk, *Geschiedenis* 215-216.
41. Langedijk, *Geschiedenis* 212-214. *Baz.* 25/10.

Alles samengenomen bracht Kuyper met zijn nieuwe beleidsontwikkeling in 1874 zoveel nieuwe gezichtspunten naar voren, dat oude discussies en standpunten achterhaald waren en een nieuwe bezinning in de achterban op gang moest komen. Taktisch gezien had deze nieuwe koers het voordeel, dat hij aan beide stromingen op belangrijke punten tegemoet kwam. Voor de A.S.W.V.-ers, vooral de afgescheidenen, was herziening van de schoolwetgeving en wegneming van de achteruitzetting van de christelijke school hoofdzaak. Voor de 'hoog-kerkelijken' was een nationale school met behoud van staatsbezoldiging van veel belang. In Kuypers lijn konden beide groepen redelijk aan hun trekken komen. Wanneer over de gedragslijn in de onderwijskwestie overeenstemming kon worden bereikt, was het optreden van een georganiseerde antirevolutionaire kamerfractie onder leiding van Kuyper aanzienlijk dichterbij gebracht.

Al in de loop van 1874 riep Kuypers aankoersen op program-verbreding en algemene grondwetsherziening bij Brummelkamps collega en vriend C. Mulder kritische vragen op. Hij zag het als verraad aan de altijd door Groen bepleite politiek. Zijn brieven aan Groen en zijn artikelen in de *Wekstem* daarover leidden zelfs in december 1874 ertoe, dat Groen de correspondentie met Mulder tijdelijk staakte. Brummelkamp bemiddelde; de briefwisseling werd hervat, maar de controverse bleef. Ook Brummelkamp nam daarin stelling, vooral tegen Kuypers restitutie-politiek. Sindsdien uitte hij samen met Mulder op dit punt voortdurend kritiek op Kuyper.[42.]

De kritiek van met name Mulder in de *Wekstem* en ook van Brummelkamp in *De Bazuin* kwam bij Kuyper hard aan. Hij kon dit helemaal niet gebruiken. Hij vroeg en verkreeg daarom van Groen in januari 1875 een publieke verklaring, dat niet Mulder cum suis, maar Kuyper de gedachte van Groen begreep en vertolkte. Wie Groens arbeid wilde voortzetten, moest de door Kuyper getekende gedragslijn volgen! Mulder weigerde echter zijn artikelen tegen de 'ommezwaai' van Kuyper in te trekken. Hij bleef van mening, met Brummelkamp veelszins achter zich, dat Kuyper een staats-, een bijna socialistisch schoolstelsel verdedigde. Het stoelde op een revolutionair staatsalmacht-idee, waar de anti's zich, met Groen voorop, altijd tegen verzet hadden. Mulder kon niet geloven, dat Groen het daarin werkelijk met Kuyper eens was.[43.]

42. CM a AK 20-6-1874 schreef nog: 'Ik hoop u zoo veel mogelijk te steunen'. GvP a CM 5-9, 15-11, 19-11, 2-12, 3-12-1874, 2-1, 6-1-1875. *Wekstem* 5 en 12-11-1874. *Briefwisseling Groen - Kuyper* 398-400. GvP a AB 30-11-1874. AB a GvP 9-5, 3-12, 9-12-1874, 4-2-1875. A. Brummelkamp jr. attendeerde Groen en Kuyper op de 'oppositie van Mulder', ABJr a AK 11-11, 14-11-1874. M.i. heeft Brummelkamp in verschillende opzichten onder de sterke invloed van de scherpzinnige Mulder gestaan op soortgelijke wijze als hij in de jaren 1850-1851 de invloed van Wormser onderging. De relatie met Mulder was zeer hecht. In de laatste maanden van Brummelkamps leven kwam Mulder dagelijks bij hem aan huis; hij verzorgde toen voor hem de uitgave van *De Bazuin.* Brummelkamp vermaakte aan hem in zijn testament zijn gouden horloge, dat nog steeds in de familie Mulder wordt bewaard.

43. *Wekstem* 5-1-1875. *Baz.* 23/3, 4. AK a GvP na 5-1, 15-1-1875. GvP a AK 16-1, 28-1-1875. CM a GvP 8-1, 26-1, 19-3-1875. GvP a AB 2-2-1875. Kuyper wilde op de kritiek van Mulder niet antwoorden, CM a AK 3-2-1875. Savornin Lohman onthield zich van publieke discussie, maar reageerde wel in een particuliere brief. AFdSL a Redactie Baz 6-3-1875.

In diezelfde januari-maand verscheen er een circulaire van A.S.W.V., die nog de oude A.S.W.V.-koers propageerde. De C.N.S.O.-secretaris N.M. Feringa was er zeer verontwaardigd over en alarmeerde Groen van Prinsterer. Kort daarna verschenen Kuypers onderwijs-artikelen in *De Standaard.* Onder die omstandigheden vergaderde A.S.W.V. op 4 maart 1875 in Utrecht. De al openbaar geworden controverse beheerste de vergadering. Men besloot Kuyper en *De Standaard* te volgen en de vragen over speciale of generale herziening van artikel 194 buiten het debat te houden. Ook werd, hoewel de grens van 10.000 leden overschreden was, een petitionnement ontijdig geacht.[44.]

Mulder en Brummelkamp lagen dwars. Zij vonden dat het verbond van haar grondslag afweek. Liefst wilden ze aktie voor de vrije school, maar toch minstens aktie tegen artikel 194. Volgens de statuten zou men artikel 194 toch moeten aanvallen en een petitionnement organiseren? Dit standpunt vond echter weinig bijval. Mulder onttrok zich aan A.S.W.V.. Brummelkamp bleef, ook als lid van het bestuur? De bijeenkomst liep zonder scheuring af, maar er was geen winst geboekt. De door Kuyper bedoelde metamorfose van A.S.W.V. was in feite spaak gelopen. Het oorspronkelijk bestek en de nieuw te varen koers lagen te ver uiteen. De omzetting in een kiezersbond mislukte. Bovendien was de statutair vastgelegde onderwijs-politieke doelstelling onuitvoerbaar geworden. A.S.W.V. was op de twee hoofdpunten van zijn bestaan met lamheid geslagen.[45.]

Na deze vergadering is A.S.W.V. dan ook ter ziele gegaan. Er was wel de afspraak, dat het bestuur na verloop van tijd een nieuwe vergadering zou uitschrijven. Maar dit gebeurde niet. Plaatselijke afdelingen bleven wel bestaan en kregen in 1879 de mogelijkheid als kiesverenigingen in volle rechten toe te treden tot de toen opgerichte A.R.P.. Maar de landelijke rol van A.S.W.V. was uitgespeeld. De politieke leiders lieten het een stille dood sterven.[46.]

25.5. Verwijdering tussen Brummelkamp en Kuyper

Sinds de stille dood van A.S.W.V. werkte Kuyper, tot aan zijn instorting en vertrek naar Frankrijk in februari 1876, zijn onderwijsbeleid verder uit. Hij ging voort in de ingeslagen richting. Onder zijn invloed werd in C.N.S.O. het restitutie-beginsel aanvaard. Het werd tot sjibboleth bij de verkiezingen

44. NMF a GvP 31-1, 5-3, 26-10-1875. De circulaire was d.d. 23-1-1875; de tekst in: Groen van Prinsterer, *Briefwisseling* IV 915-917. *De Standaard* 22-2 tot 12-3-1875.
45. Aantekeningen van C. Mulder op de brief GvP a CM 30-6-1874. Begin april werd er in Amsterdam nog een meeting van voor- en tegenstanders van de onderwijswet gehouden, waar ook Brummelkamp sprak, NMF a GvP 10-4-1875.
46. Algra, ‘De weg naar het volk’ 75-77. Algra heeft het spoor van ASWV slechts tot mei 1874 kunnen volgen en beschrijven.

van 1875. Kuyper werd daarin door de grote meerderheid van zijn achterban, inclusief veel afgescheidenen, gevolgd.[47.]

In het vorige hoofdstuk hebben we gezien, hoe al sinds 1867 in C.N.S.O. het restitutiestelsel werd gepropageerd. Brummelkamp bleef daartegen onophoudelijk zijn bezwaren herhalen. Het deed hem wel pijn om zo in oppositie te moeten zijn. De felle discussie deed bij hem ook niets af van de hogere eenheid en broederschap met zijn tegenstanders. Maar zijn standpunt was onwrikbaar en C. Mulder secondeerde en steunde hem daarbij. Het antirevolutionaire beginsel zag volgens Brummelkamp in de moderne gerevolutioneerde staat niet een broeder of zuster, maar een cipier, beul en doodsvijand van de kerk. Zou men die een 'aalmoesje' of 'maandpenninkje' aftroggelen? Brummelkamp bleef erbij, dat het protestantisme in deze 'overgangstijd' moest afzien van alle voordelen van steun van de staat. De toekomst is aan de vrije kerken![48.]

Omdat de schoolkwestie in de christelijke politiek van die jaren centraal stond, kon het verschil over de restitutie een grote wig drijven tussen Brummelkamp en Kuyper. Het bleef jarenlang een struikelblok om samen op te trekken. Brummelkamp en Mulder vormden sinds 1875 een kleine oppositionele stroming binnen het antirevolutionaire volksdeel.

Brummelkamp heeft uitvoerig in *De Bazuin* over de ontstane verwijdering geschreven. Hij verwijt Kuyper een koerswijziging, die funest is geweest. Men had problemen met de politicofobe ethisch-irenische richting in C.N.S.O.. Om dit uit de weg te gaan werd in 1872 A.S.W.V. opgericht als bliksemafleider. Maar daarmee is het geschipper begonnen. De 'Standaardpartij' probeerde met de ethischen vrede te houden in plaats van er kloek tegen op te treden. Al in 1873 begon Kuyper daarom het program van onverwijlde herziening van artikel 194 van de grondwet los te laten. Dat was hem een blok aan het been en dus zwenkte hij clandestien. Volgens Brummelkamp wilde Groen van Prinsterer Kuyper niet laten vallen, ook al stond deze Groens hoofdprogram - schrapping van de 'ellendige zinsnede' - sterk tegen. Tengevolge van deze ontwikkelingen kwam nu ook A.S.W.V. in gevaar, omdat het schrapping van de zinsnede als parool had. Kuyper liet toen A.S.W.V., waarin de afgescheidenen sterk vertegenwoordigd waren, stilaan ter ziele gaan. Vanwege zijn streven naar een voorlopige subsidiëring van de christelijke school kon hij de onverwijlde herziening van artikel 194 niet meer gebruiken. In 1875 vergaderde A.S.W.V. pro forma nog een keer, maar daarna werd het begraven. Daarmee was Kuypers zwenking voltrokken, aldus Brummelkamp.[49.]

Zijn zoon Anton was het met de kritiek van zijn vader en vooral die van C. Mulder beslist niet eens en deed in 1874 en 1875 vanuit Amsterdam meer dan eens een poging hen tot andere gedachten te brengen. Het is verhelderend om van zijn argumenten kennis te nemen. Wat Kuypers opponenten een zwenking noemen was volgens hem beslist geen principiële koerswijziging, maar alleen een uitwerking van de oude principes voor de aktuele praktische poli-

47. Verslag van de algemene vergadering CNSO op 19/20 mei 1875. AK a GvP 4-12-1875. Langedijk, *Geschiedenis* 216-221. *Baz.* 25/14.
48. *Baz.* 23/22, 46, 50, 24/2, 18.
49. *Baz.* 25/19, 21, 27, 26/1, 17, 27.

tiek. *De Standaard* wilde zich niet beperken tot kritiek op de regering, maar positief meepraten als staatspartij en politieke gesprekspartner. Daarom was Kuyper afgedaald van de hoogte van het abstrakte programma naar de laagte van de praktische politiek. Het zou in de huidige constellatie in Nederland tegenover de liberalen een dwaasheid zijn om nog simpel de oude eis inzake artikel 194 van de grondwet te repeteren. Een grondwetswijziging zou ten gunste van de liberalen uitvallen; daarom zou het een misgreep zijn thans op zo'n wijziging aan te dringen. Men moet politiek adequaat reageren op veranderde posities. Daarom heeft Kuyper voor de schoolkwestie een plan geleverd, dat onderwerp van serieuze bespreking in het parlement kan zijn en niet bij voorbaat door de liberalen kan worden genegeerd. Anton verdedigde Kuypers voorstellen. Hij vond, dat zijn vader en Mulder bij de theorie bleven staan en alles te veel uit kerkelijk oogpunt bekeken. Als ze een betere politieke concretisering wisten, moesten ze het maar zeggen! Hun beroep op Groen wees hij af. Ze moesten niet 'plus Groeniaansch que Groen' willen zijn.

Brummelkamp junior wees er verder op, dat het schadelijk zou zijn om aan de overheid alle bemoeienis met het onderwijs te verbieden. Het oog van de staat op de school is driedubbel nodig, alleen al vanwege de roomsen. Zou men hen geheel vrij laten, dan werd een belangrijk deel van het onderwijs in Nederland 'overgeleverd aan paus Pius IX en zijn satellieten'. Bovendien is toezicht ook nodig vanwege het gehalte van het onderwijs, waaraan de nieuwe tijd steeds hogere eisen stelt. Voor particulieren is dat onbetaalbaar. Brummelkamp junior vond, dat men de overheid niet zo uitsluitend een negatieve taak moest toeschrijven. Zegt Rom. 13 niet, dat ze er is ter bescherming van de goeden? Laat ze dus in goed toezicht en zo mogelijk in subsidiëring die positieve taak gestalte geven. Daar is principieel niets op tegen.

Brummelkamp junior nam het ook op voor Kuypers mening, dat artikel 168 van de grondwet over de staatstraktementen voor predikanten, niet kon worden opgeheven zonder goede overgangsregeling. Alleen maar dat artikel schrappen, zoals zijn vader wilde, zou van de ene op de andere dag duizend predikantsgezinnen in grote moeilijkheden brengen. De antirevolutionaire parlementariër had op dit punt zijn eigen verantwoordelijkheid als politicus, afgedacht van wat hij als kerklid van subsidie voor de kerk vond. De overheid moest daarom onder andere bepalen, wie er recht op de traktementen hadden: de predikanten, de gemeenten of de hogere kerkbesturen. Kortom, ze moest het onrecht van 1816 weer goed maken, op zo'n manier, dat wanorde werd voorkomen.[50.]

De overredingspogingen van Anton hadden geen succes. Sinds de verkiezingen van 1875 werd de kloof tussen *De Standaard* en *De Bazuin* steeds meer openbaar. Volgens Brummelkamp heeft Kuyper het isolement verlaten door met roomsen en conservatieven samen te gaan ten bate van het onderwijs. Daarmee zal hij met zijn aanhangers in de kortste keren omhoog zitten op het conservatieve strand. Roomsen en conservatieven willen immers handhaving van artikel 194 en ook van artikel 168 van de grondwet. Zij willen de financiële banden van de staat met kerk en school bestendigen. Hoe is het

50. ABJr a CM 25-9, 3-10, 25-10-1874, 11-1, 13-1, 15-1, 27-1, 22/31-1-1875, 20-6-1876.

mogelijk om juist met hen samen te gaan? Er is geen middenweg tussen meer conservatieve antirevolutionairen als A.W. Bronsveld, G.J. Vos en S.H. Buytendijk enerzijds en meer radikale als Brummelkamp en Mulder anderzijds. In Brummelkamps ogen is Kuyper conservatief en contra-revolutionair in plaats van antirevolutionair geworden door zijn manoeuvres.[51.]

Het merkwaardige in het conflict Kuyper-Brummelkamp is, dat ook Kuyper in principe zich tegen subsidie door de staat aan kerk en school verklaart. Hij wil slechts in afwachting van nadere hervormingen, 'middelerwijl' restitutie voor de christelijke school hebben. Tegen dit interim-program verzet Brummelkamp zich. Liberalisme en 'Rome' woekeren dan voort en worden daarvoor zelfs betaald op verzoek van de antirevolutionairen! Bovendien halen zij ook over zichzelf de verfoeilijke staatscontrole. 'Als u een dubbeltje krijgt, worden de snoeren aangetrokken.'[52.]

Met hun restitutie-program spreken de antirevolutionairen in de Tweede Kamer alsof Nederland staatkundig niet zijn God verworpen had. De toestand, waarin de revolutie ons volk bracht, moet men zeker niet verdedigen, maar wel aanvaarden en er de consequenties uit trekken. Alle staatsbemoeiing moet direkt ophouden. Zodra de staat het onderwijs niet financieel kan steunen zonder ook Rome of de moderne leugen te steunen, moet hij het overlaten aan de eerst-aansprakelijke macht, de kerk. Deze ommekeer nastreven en tegelijk restitutie vragen is een zoeken naar de kwadratuur van de cirkel. Bovendien geeft het weer uitstel ad Calendas Graecas. Het brengt je in het moeras van de politieke kansberekening, waar je gedoemd bent tot niets doen en veel roepen. Je bestendigt een stelsel van onrecht, de betaalde staatsschool, en je vlecht de strop voor de vrije christelijke school. Je graaft de weg naar een vrije kerk en een vrije school af door een diepe gracht. Restitutie-vragen is contra-revolutionair. Onvermoeibaar bestrijdt Brummelkamp in deze geest de restitutie: niet meebetalen aan ongeloof en bijgeloof, geen geld aannemen van de revolutionaire staat. Vrije kerk en vrije school in een vrije staat![53.]

Brummelkamp beroept zich voor zijn verzet tegen de restitutie onder anderen op Groen. *De Standaard* schermt wel steeds met de overeenstemming tussen Groen en Kuyper, maar Brummelkamp beroept zich op Groens publieke geschriften. Hij wijst op Groens program uit 1864: besliste scheiding van kerk en staat op schoolgebied. Volgens Brummelkamp heeft Groen nergens subsidie of restitutie aanvaard. Indirekt is er alleen sprake van een démenti door Groens terugvallen op de facultatieve splitsing. Brummelkamp vindt het een grote stap achteruit, dat Groen aan het einde van zijn leven terugkeert tot het stelsel van staatsgezindheidsscholen. Daarom is diens visie tenslotte voor hem ook niet doorslaggevend. Beginselen gaan boven personen.[54.]

Brummelkamp beschouwt Kuypers hanteren van de restitutie als een onaanvaardbaar stuk taktiek, een toegeven aan de ethisch-irenische partij. Op dat

51. *Baz.* 25/14, 19, 23, 26/27.
52. *Baz.* 25/23.
53. *Baz.* 25/20, 22, 25, 27, 40, 26/8, 10, 48, 27/2, 18, 49, 28/7. CM en AB a GvP 25-4-1876.
54. *Baz.* 26/47, 25/10, 24/25. Langedijk, *Geschiedenis* 226-230.

punt moet hij zich bekeren. Kuypers optreden heeft kiemen van verdeeldheid gezaaid, die steeds meer beginnen door te breken. ‘De kerk-kwestie is een worm, die elk scheutje doodknaagt’. Als de vrije kerken nu haar roeping verstaan en alleen Christus volgen wordt het subsidie- of restitutie-vraagstuk een onoverkomelijke politieke scheidsmuur. Niet omdat Brummelkamp zo graag een breuk wil, maar omdat Kuyper de gevoeligheden niet ontziet, maar de restitutie zelfs tot sjibboleth maakt. Ook schrijft hij laatdunkend over het tegenstribbelen der kleinere geesten, scribenten van de tweede en derde rang, in zijn ogen onbeduidende politikasters. Het kan haast niet anders of daar wordt onder meer de Bazuin-redactie mee bedoeld. Zulk schrijven maakt uiteraard de scheidsmuur alleen maar hoger.[55.]

Was er inderdaad bij Kuyper sprake van een ingrijpende koerswijziging? Hebben Brummelkamp en C. Mulder, zijn ‘rechterhand’ bij de redactie van *De Bazuin*, ten onrechte aan de vroegere doelstelling van de schoolstrijd vastgehouden? Hebben zij zich in Groen van Prinsterer vergist? Waarom was het verschil zo onoverbrugbaar?

Vele jaren heeft Brummelkamp zich onvoorwaardelijk aan Groen verbonden gevoeld in de strijd voor vrijheid van onderwijs. In de pers en op menige C.N.S.O.-vergadering stonden zij daarin naast elkaar. Van het begin af was Brummelkamp voorstander van de losmaking van elke band tussen staat en school. Na verloop van jaren werd die toon in C.N.S.O. ook sterker, zij het onder protest van de ethischen. De duidelijke uitspraak van 1869 bewijst dit. Maar die laat tegelijk zien, dat deze visie op de vrije school onmiddellijk tot een scheuring in de eigen gelederen of tot verlies van een stuk van de potentiële achterban leidde. Vandaar de machteloosheid van C.N.S.O. na 1869, een machteloosheid, die zich in de geschiedenis van A.S.W.V. herhaalde. Groen ging in 1869 en ook nog in 1871 ver mee in de vrije school-gedachte. Vooral de ‘katharsis’ van 1871 deed Groen en het door hem aanbevolen driemanschap nog dichter bij Brummelkamp en de vrije kerk-mannen staan dan tevoren. Maar de radikalisering van de vrije school-idee in het A.S.W.V. bracht Groen tenslotte toch terug van zijn adhesie aan de vrije school-politiek. Hij schrok terug voor een ontkoppeling van staat en school. Het is van belang te noteren, dat de koerswijziging van 1874 inzake de onderwijspolitiek wel door Kuyper werd geleid en publiek gemaakt, maar dat Groens kritiek daartoe voor een belangrijk deel de stoot heeft gegeven. De controverse tussen Brummelkamp en Kuyper vond haar achtergrond in een nooit goed duidelijk geworden, maar wel degelijk aanwezige controverse met Groen.

Heeft Brummelkamp zich dan in Groen vergist? Ja en nee. Nee, voorzover Groen zelf veel aanleiding gegeven heeft om te denken, dat hij zijn visie van voor 1857 had losgelaten en voorstander van de vrije school was geworden. Ja, voorzover hij de gehechtheid van Groen aan het recht der hervormde gezindheid heeft onderschat en voorzover hij niet heeft beseft, dat Groen tenslotte toch de ‘vrije-kerk-mannen’ eerder zou loslaten dan de ‘grote-kerk-mannen’.

Er waren tussen Brummelkamp en Groen minstens zes belangrijke verschilpunten, die hier de wegen tenslotte uiteen deden gaan. 1. Brummelkamp

55. *Baz.* 24/23, 29, 31, 25/10, 14, 21, 22.

stond een radikaler scheiding van kerk en staat voor dan Groen. 2. Brummelkamp wilde ook de 'zilveren koorde' tussen staat en kerk verbroken hebben door schrapping van artikel 168 van de grondwet; Groen wilde dat beslist niet. 3. Brummelkamp beschouwde de natie veel meer als revolutionair-godloos en achtte het herstel van een christelijk-georiënteerde staatsinrichting in Nederland minder waarschijnlijk dan Groen. 4. Brummelkamp stond negatiever tegenover de gevolgen en gevaren van een financiële band tussen staat en school dan Groen. 5. Brummelkamp hield minder rekening met de politieke haalbaarheid van een program en met de grootte van een achterban dan Groen. 6. Brummelkamp stond negatiever tegenover samenwerking met roomsen en subsidie aan roomse scholen dan Groen.

Behalve in *De Bazuin* heeft Brummelkamp ook in persoonlijke correspondentie met Groen zijn visie verdedigd. Groen bleef zijn kritiek echter afwijzen. Hij betreurde zeer de schadelijke invloed van het schrijven van Brummelkamp en Mulder bij de verkiezingen van 1875. Zowel in zijn brieven als in enkele artikelen in *Nederlandsche Gedachten* en *De Standaard* deed hij zijn best om hen tot andere gedachten te brengen. Dit gelukte hem echter niet. Bij Brummelkamp was de tegenzin tegen alle inmenging van de overheid in consciëntie-zaken te groot. Groen schreef in dit verband van 'ons veeljarig smartelijk antagonisme'. Het verschil op dit punt was er al van het begin af geweest. Brummelkamp had hier tegen de achtergrond van de gebeurtenissen van 1834 en volgende jaren meer aansluiting bij Th. Chalmers, A. Vinet en J.J.L. van der Brugghen dan bij Groen.[56.]

Kuyper en Groen hebben beiden hun uiterste best gedaan om in de jaren 1873-1875 te betogen, dat hun gewijzigde onderwijspolitiek een consequente voortzetting was van het vroegere beleid en dat er principieel niets gewijzigd was. Ook weerde Groen alle pogingen af om hem en Kuyper met elkaar in tegenspraak te brengen, met behulp van citaten uit eerdere publikaties. Brummelkamp en Mulder echter hebben onophoudelijk betoogd, dat hier een formidabele ommezwaai was gemaakt. Een man als Van Otterloo formuleerde het in zijn correspondentie met Groen volkomen duidelijk. Hij schreef ronduit, dat de bakens verzet waren en dat men teruggekeerd was tot de vroegere positie. Kuyper en Groen waren hier meer taktisch dan openhartig en verdedigden steeds de continuïteit in plaats van ronduit op te roepen tot meedoen aan het verzetten van de bakens. Gezien de hele historische context en gezien hun politieke verantwoordelijkheid is dit zeker te begrijpen. Maar het heeft wel de helderheid van posities en vooral de onderlinge verhoudingen ernstig beschadigd. Brummelkamp en vooral Mulder voelden zich door de hele gang van zaken bij de koerswijziging bedrogen. Het streven van Groen en vooral van Kuyper had er wel wat meer op gericht kunnen zijn om de broeders voor hun gewijzigde koers te winnen of royaal hun eigen koers te laten, in plaats van te suggereren, dat er niets veranderd was en dat alle loyale antirevolutionairen wel achter Kuyper aan moesten koersen.

Was de afstand tussen Brummelkamp en Kuyper inzake de te volgen onderwijspolitiek onoverbrugbaar? Die vraag klemt temeer, omdat het gros van de afgescheidenen, hoewel ze toch ook voorstanders van de vrije school waren,

56. AB a GvP 4-2, 27/29-11-1875, 3-1-1876. GvP a AB 30-11-1875. Vgl. GvP a AB 15-6-1876.

wel met Kuyper meeging. Heeft Brummelkamp de controverse niet overdreven? Waren er geen verschillende wegen naar hetzelfde doel? Mijns inziens speelden in het meegaan van de meeste afgescheidenen twee factoren een rol. In de eerste plaats waren zij zeker niet allemaal tegenstanders van een financiële band tussen staat en school en ook niet allemaal voorstanders van een zo sterke scheiding van kerk en staat als Brummelkamp propageerde. Dit hing samen met een verschillende visie op artikel 36 NGB. In de tweede plaats had Kuyper met zijn onderwijsprogramma's zoveel nieuwe elementen in discussie gebracht, dat men al een heel geprononceerde overtuiging moest hebben, wilde men direkt tegen hem positie kunnen kiezen. Die geprononceerde overtuiging was er bij Brummelkamp en Mulder en enkele anderen. In het al of niet aanvaarden van een financiële band tussen staat en school, lag voor hen een onoverbrugbare kloof. Zij gingen daarom geen stap mee op een in hun ogen verkeerde weg.

25.6. De verkiezingen van 1877 en 1878

Brummelkamps bezwaren tegen de koers van de 'Standaard-partij' leiden in 1877 tot een openlijke breuk. Bij de verkiezingen van 1877 verklaart hij niet met *De Standaard* te kunnen samenwerken. Het verschil inzake de losmaking van kerk en school van de staat verhindert politieke coöperatie. Persoonlijke feiten en veten zijn er niet. Maar Brummelkamp wil niet mede de viktorie mogelijk maken van het restitutie- en subsidie-stelsel of van het herstel van de gezindheidsscholen uit de staatskas. Hij vreest, dat dan de positief-christelijke scholen vrij algemeen zullen worden opgeruimd. Daarom nu geen samenwerking. Brummelkamp wil recht door zee, zonder mee te gaan op allerlei kronkelpaden. Tot zijn spijt betekent dat een moeten waarschuwen tegen vrienden. In 1877 fungeert hij in verschillende districten als onafhankelijk kandidaat.[57.]

Het eigen program spitst zich volledig toe op de vrijheid van kerk en school. Brummelkamps kandidaat moet zonder dralen of omwegen zowel artikel 168 over de subsidie voor de kerken als artikel 194 over het onderwijs durven aantasten. Vooral aan dit 'onverwijld' en 'linea recta' hecht Brummelkamp zeer sterk. Hij adviseert niemand te kiezen dan wie daaraan serieus wil werken. Daarmee moeten 'onze mannen' zich op het terrein van het nieuw liberalisme plaatsen: gelijke rechten en vrijheid voor allen. Men moet het ministerie steeds lastig vallen, totdat het recht doet, blijven ageren, totdat de staat de school loslaat. Zo is het program vooral een protest tegen alle vertraging.[58.]

Uit meer dan een artikel van Brummelkamp blijkt, dat hij de wortel van het verschil met de Standaard-partij ziet liggen in de kerkelijk kwestie. Er is een kerkelijke en een politieke sfeer. De afgescheidenen lieten voorheen om de

57. *Baz.* 25/23, 27, 26/21, 46. Vgl. AFdSL a AB en CM 24-2-1877. In *Baz.* 25/23 wordt ook het aantal stemmen vermeld, dat Brummelkamp in 1877 in de verschillende districten kreeg: Appingedam: 272; Sneek: 929; Haarlem: 60; Dokkum 700; Alkmaar 76.
58. *Baz.* 25/19, 20, 31, 44, 27/27.

broeders de scheiding van kerk en staat terzijde en deden politiek samen in de onderwijsbelangen. Maar de hervormde vrienden regelden en wijzigden hun hele politiek altijd naar hun kerkelijk standpunt. Zij willen de kerk niet losmaken van de staat; dat zou immers een enorme financiële last betekenen. Om die reden willen ze nu ook de school niet van de staat losmaken. De subsidie- en restitutie-operaties tonen, dat de kerk-kwestie de school-kwestie beheerst en vooral in de hervormde politieke gelederen de gang van zaken belemmert. Daarom heeft Brummelkamp tenslotte een eigen positie ingenomen. Hij brengt zijn gescheiden kerkelijk standpunt niet op de politiek over, maar wil terwille van de toekomst van de kerk nu toch het kerkelijk vraagstuk voorop stellen. Alleen langs de weg van de algehele vrijmaking van kerk en school wordt Christus' komst voorbereid.[59.]

De consequentie is, dat Brummelkamp zich door zijn medestanders in 1877 kandidaat laat stellen voor de Tweede Kamer. Niet primair om een zetel te behalen. Dat lukt niet en dat heeft hij ook niet verwacht. Maar zijn kandidatuur is er om te getuigen tegen het onrecht, de christelijke scholen aangedaan, en tegen de verkeerde koers van het gros der antirevolutionairen. Vooral een negatief program dus.[60.]

Begin 1878 wordt het verkiezingsprogram van het centraal comité van antirevolutionaire kiesverenigingen gepubliceerd, door Kuyper geredigeerd. Brummelkamp oefent er onmiddellijk forse kritiek op. Hij vraagt zich af, waar het comité zijn mandaat vandaan heeft. Hij mist de aansluiting bij het werk van A.S.W.V.. Zeer zeker is Kuyper de bevoegde man om het program te ontwerpen. Maar het mandaat aan het centraal comité is gegeven door mannen, die geld hadden buiten A.S.W.V. of de Standaard-redactie om. Later is het bekrachtigd door slechts vier lokale kiesverenigingen. De Bazuin-redactie is qualitate qua niet geraadpleegd. Wel de docenten aan de Theologische School, maar nadat het program al was vastgesteld.[61.]

Brummelkamp heeft ook inhoudelijk kritiek. Hij vindt het program met z'n 18 punten te uitvoerig en te veel een politieke belijdenis, die ruimte laat voor andere opvattingen. Met veel ervan kan hij het wel eens zijn, maar hiermee zijn Kuypers verkeerde plannen ten aanzien van kerk- en school-subsidie niet ingetrokken. Volgens Brummelkamp moet een program een bindend veldtochtsplan zijn, dat zich beperkt tot een lijst van werkzaamheden en niet zijn kruit in den blinde verschiet door op allerlei punten uitspraken te doen. Brummelkamp kritiseert artikel 3: Is het staatsgezag alleen in de consciëntie van de overheidspersonen aan Gods ordonnanties gebonden? Dat zal ook Kappeijne beamen. Artikel 4 presenteert wel een absolute separatie van staat en kerk, maar dat wordt al weersproken in de volgende artikelen. En artikel 17 wil opheffing van artikel 168 van de grondwet na uitbetaling aan de kerken. Maar wat zegt zo'n geconditioneerde opheffings-eis? Zullen de program-kandidaten nu ook onverwijld en rechtstreeks opheffing van de financiële banden vragen? Ook wordt in het program wel gesteld, dat de overheid het onderwijs moet laten varen, maar daarmee springt het heen over de

59. *Baz.* 25/21, 22, 52.
60. *Baz.* 25/22, 39.
61. AK a Doc 12-12-1877. NDoc 13-12-1877. *Baz.* 26/3, 17. De tekst van het program in: Kuyper, *'Ons Program'* XV-XX.

concrete zaken, die moeite geven. De restitutie wordt verzwegen. Dat is wel heel taktisch, maar Brummelkamp vindt het een changeren, scharrelen en politiseren, dat hij beslist niet kan waarderen. De restitutie is voor de antirevolutionaire partij een kwestie van to be or not to be. Daarom moet men op geen kandidaat stemmen, die op dit punt ook maar weifelt.[62.]

Tegen de achtergrond van deze kritiek staat ook Brummelkamps bezwaar tegen samenwerking met 'Rome'. De weg van *De Standaard* past immers in Romes kader: dat wil wel graag door de staat bezoldigd worden. Vandaar dat het roomse dagblad *De Tijd* alle antirevolutionaire kandidaten steunt, behalve de bestrijder van artikel 168 van de grondwet. Volgens een man als Elout is er eenheid met de roomsen ten aanzien van hun geloof in het kruis van Christus en met betrekking tot het besef van recht en plicht tot politiek verzet in de schoolkwestie. *De Standaard* zet breed de materie uiteen waarin, en de voorwaarden waarop er samenwerking met Rome mogelijk is. Maar Brummelkamp wil er niets van weten. Sinds restitutie en subsidie sjibboleth zijn, is samenwerking met Rome onmogelijk. 'Een roomse stem vernietigt de uwe.' Er is een onoverkomelijke kloof![63.]

Zo zijn dus voor Brummelkamp program en koers van het centraal comité onaanvaardbaar. Hij doet niet mee aan de 'eendrachtige partij-formatie' onder leiding van Kuyper. Dit alles neemt niet weg, dat hij Kuypers *Ons Program* toch overwegend positief beoordeelt. In hoofdzaak vindt hij het antirevolutionaire staatsrecht daarin voortreffelijk uiteengezet. Als wat Kuyper persoonlijk geschreven heeft, maar niet als 'grondwet' voor alle antirevolutionairen gehanteerd wordt![64.]

Brummelkamps politieke divergentie bleef ook in de jaren na 1877 bestaan. In 1878 onthield hij zich van stemming bij de kamerverkiezingen. 'Ga in uw binnenkamer!' Hij wilde noch Rome noch het liberalisme noch het 'halve' van de antirevolutionairen steunen. In 1879 was hij niet in staat de mannen van het program te steunen. Hij stemde toen op Keuchenius, in de veronderstelling, dat die met de restitutie-koers niet kon meedoen. Onverdroten ging hij voort te polemiseren, met de bedoeling zo de vrienden terecht te brengen.[65.] Dit politiek dissenters-gedrag werd hem alom kwalijk genomen. Volgens het *Wageningsch Weekblad* werd bij hem alles beheerst door zijn kerkbegrip. *De Standaard* noemde zijn kritiek hartstochtelijk, onbezonnen en ontrouw. De Standaard-redactie schreef, dat de Christelijke Gereformeerde Kerk leek te worden omgezet in een politieke club. Lohman deed in enkele brieven zijn best om de koers van de partij te verdedigen en Brummelkamp zijn oppositie te doen opgeven. Kuyper had zozeer genoeg van vooral de polemiek van C. Mulder, dat hij in juni 1879 een ijzig briefje aan de redactie van *De Bazuin* schreef, met het verzoek de toezending van het blad aan zijn adres te staken.

62. *Baz.* 26/3, 5, 17. AB en CM a AK 21-12-1877. AK a AB 7-1-1878 maakt melding van de invoeging van het woord 'alzoo' in art. 12 van het program, om aan de bezwaren van de Kamper docenten tegemoet te komen. Vgl. *De Vrije Kerk* 4 (1878) 42-48.
63. *Baz.* 25/26, 30, 50, 26/12, 27/33.
64. *Baz.* 26/17, 27/4, 44, 29/3. Brummelkamp stond kritisch tegenover de visie van *De Standaard* inzake de partijvorming in het parlement, *Baz.* 37/36.
65. *Baz.* 26/11, 27/22, 23, 44.

Ook in eigen kring had Brummelkamp het zwaar te verduren. In 1880 voorspelde Notten, dat het 'afstoten' van Kuyper zou leiden tot een storm in eigen kerk. Er werden zelfs plannen gemaakt om een nieuwe Bazuin op te richten. Gelukkig kwam het niet zover, maar zeker is wel, dat Brummelkamps oppositie voor vele christelijk-gereformeerden moeilijk te verteren was. De meeste van hen volgden Kuyper en Lohman. Ook de twee eerste kamerleden uit christelijk-gereformeerde kring, Jhr. J.L. de Jonge en Brummelkamps oud-leerling ds. J.H. Donner sloten zich bij hen aan.[66.]

25.7. De kiezersbond 'Marnix'

Brummelkamps oppositie tegen de hoofdstroom van de antirevolutionairen bracht hem ertoe om tenslotte mee te doen aan de vorming van een eigen politieke partij. Op 17 februari 1881 werd in 'De liggende Os' te Utrecht een centraal comité van christelijk-gereformeerden opgericht om bij de verkiezingen van juni 1881 zelfstandig op te treden. J. Wierema uit Brielle, uitgever van het blad *Gideon*, was de samenroeper en met ds. L. Lindeboom leider van de vergadering. Vooral Lindeboom had de stoot ertoe gegeven. De aanwezige 'dissenters' kozen een voorlopig bestuur en vergaderden opnieuw op 27 april 1881, eveneens in Utrecht. Daar werd een definitief bestuur gekozen, bestaande uit L. Lindeboom, president; C. Mulder, eerste secretaris; J. Wierema, tweede secretaris; I. Contant, penningmeester; M. van den Boom en N.J. Engelberts. De organisatie noemde zich Christelijk-Historische Kiezersbond 'Marnix'. In Lindebooms blad *De Vredebond* kreeg zij een eigen rubriek onder redactie van Engelberts. Brummelkamp werd, het is niet precies bekend wanneer, erevoorzitter.[67.]

De inzet van het 'Marnix'-program lag bij artikel 168 van de grondwet over de financiële band tussen overheid en kerk. Aan deze band moest een eind komen. Verder wilde 'Marnix' herziening van artikel 194 en een hervor-

66. *Baz.* 25/26, 28/7, 15. AFdSL a Redaktie Baz 6-3-1875. AFdSL a AB en CM 24-2-1877. AK a Redaktie Baz 6-6-1879. De oppositie werd uit afgescheiden kring gesteund in *De Vredebond* en *Gideon.*

67. Over 'Marnix' vooral H. Smitskamp, 'De christelijk-historische kiezersbond "Marnix" (1881-ca. 1892)', *A.R. Staatkunde* 23 (1953) 78-92. *Baz.* 29/8, 9, 23, 49, 31/12, 36/6. Verspreide gegevens over 'Marnix' in *Wekstem* 17e en 18e jrg. (1881-1882), in *De Vredebond* 11e tot 13e jrg. (1881-1883), *De Roepstem* 1e tot 3e jrg. (1883-1885) en *De Roeper* 4e tot 10e jrg. (1886-1892). *De Roeper* was vanaf 1 januari 1886 tevens het officieel orgaan van 'Marnix'. Contant, Van den Boom en Engelberts waren afgescheiden predikant. Zie over hen *De Haas* II 41-42, 64 en 90-92. Het blad *Gideon* verscheen voor het eerst in maart 1875. Algemene vergaderingen van 'Marnix' werden gehouden op 17-2-1881, 27-4-1881, 19-4-1882, 4-4-1883, 23-4-1884, ?-?-1885, 15-5-1886, 20-4-1887, 23-2-1888. Zie over L. Lindeboom: *BWPGN* VI 56-61 en J. Bosch, *Man van conflict - tòch van eenheid. Enkele grepen uit het leven en den arbeid van Prof. L. Lindeboom* (Groningen 1947). Commentaren van mannen als H. Beuker en W.H. Gispen op de idealen van 'Marnix' en reakties van 'Marnixianen' daarop in *De Vrije Kerk* 7 (1881) 148-150, 241-248, 302-304, 350 en 417-432; idem 9 (1883) 115-125 en 226-238; idem 12 (1886) 188-200 en 576-581.

ming van het kiesrecht, uitgaande van het huisgezin. Meer zaken bevatte het program eigenlijk niet.

Zo had de sinds 1875 gevoerde oppositie tenslotte tot een eigen organisatie geleid. De 'Marnix'-mannen beschouwden de vrijmaking van kerk en school uit de staatsvoogdij als het grote eeuw-probleem. Volgens hen wilde Kuyper liever een verbeterde staatskerk dan een vrije kerk. Daarom wilde hij ook geen onverwijlde schrapping van artikel 168 van de grondwet, maar alleen afschaffing na afrekening en uitbetaling of eventueel een alternatieve overgangswet om geleidelijk de banden los te maken. Brummelkamp en 'Marnix' kenden daartegenover maar één parool: onverwijlde schrapping van artikel 168. Zij namen het de Standaard-partij kwalijk, dat die de 'alvermogende hefboom' in handen van de regering wilde laten. Met alle berekening moest men breken en eenvoudig de kluisters afschudden.[68.]

Brummelkamp heeft in *De Bazuin* 'Marnix' meer dan eens verdedigd. Volgens hem is het geen kerkelijke partij. Het stelt het lidmaatschap van de Christelijke Gereformeerde of van een andere kerk niet als eis voor zijn leden. Maar aan de andere kant heeft de kloof tussen de 'Marnixianen' en de andere antirevolutionairen wel alles met de kerk te maken. Kerkbelang en staatsbelang zijn nooit te scheiden. Met Da Costa en Vinet meent Brummelkamp, dat de godsdienstige kwestie alle andere vragen beheerst. Dat geldt wel in het bijzonder, waar de school - in feite een 'kerk-zaak' - de brandende kwestie in de politiek is. Dat blijkt duidelijk uit de opstelling van Bronsveld en Buytendijk, die zich verzetten tegen alles wat 'hun kerk' zou kunnen schaden. Brummelkamp is vast overtuigd, dat 'zoolang die grote kerken daar staan', 's lands ellendige toestand niet zal veranderen. Kuypers program is hem op dat punt te neutraal. Daarom werd 'Marnix' nodig: niet vanwege het meer of minder avanceren van de Standaard-partij, maar om haar volharden in de gemeenschap en onderwerping aan het hervormd kerkbestuur, waardoor ze op elk terrein verlamd wordt. Zij laat de kerkelijke kwestie, die door God allerwegen in de eerste plaats aan de orde is gesteld, in statu quo en schuift haar zo op de lange baan. Men leert zo leugen en waarheid naast elkaar dulden en wordt steeds onverschilliger voor de waarheid en het gebod van God. Daartegen verzet 'Marnix' zich. Zij is geen kerkelijke partij, maar ze ziet de wortel van de aktuele politieke kwestie wel in het kerkelijk probleem liggen. De Standaard-partij bevordert eigenlijk voortdurend de Hervormde Kerk. Ze gedraagt zich als een hervormd-kerkelijke partij en wil de invloed en de ontwikkeling van de Christelijke Gereformeerde Kerk tegenhouden. 'Marnix' bedoelt daartegenover een echt gereformeerde partij te zijn.[69.]

Van enige samenwerking met 'Rome' kan voor de antirevolutionairen geen sprake zijn. Brummelkamp wijst erop, dat de roomse kerk de scheiding van kerk en staat als een dwaling vervloekt heeft in haar syllabus. Hij vreest

68. *Baz.* 36/6, 32/1, 8, 29/15, 30/1, 31/12, 18, 20, 21, 24, 33/26, 35, 34/11, 16, 20. Van belang ook LL a AB en CM 11-3-1881. LL a CM 16-6, 11-7-1881. AB a CM 19-8-1881. *De Vredebond* 26-5-1881.
69. *Baz.* 29/15, 39, 30/22, 31/12, 33/41, 43, 36/6. AB a ABJr 23-4-1881.

daarom stembussamenwerking met de roomsen. Volgens hem brengt men dan het jezuïtisme op de kussens in ruil voor de liberalen.[70.]

Bij enkele verkiezingen heeft 'Marnix' op grond van zijn program een eigen kandidaat gesteld. In 1881 was dat Brummelkamp. Het was geen succes. In het kiesdistrict Zwolle kreeg hij slechts 6 stemmen tegen 1333 op de officiële A.R.-kandidaat. In het hele land kreeg 'Marnix' niet meer dan 65 stemmen. In 1884 waren Brummelkamp en C. Dijkman, gepensioneerd gevangenis-directeur te Amsterdam, de kandidaten. Voorzover is na te gaan, is dat de laatste kandidatuur van Brummelkamp geweest. De partij floreerde niet erg. In de elk jaar gehouden vergaderingen bleef het aantal bezoekers gering. Ook uit eigen kring was er veel kritiek. In de jaarvergadering van 1886 kreeg A. Brummelkamp jr. speciaal gelegenheid om zijn bezwaren tegen 'Marnix' uiteen te zetten. Hij kritiseerde vooral het onpolitieke in de opstelling van 'Marnix'. Zijn vader nam het met verve tegen hem op, hoewel minder fel en extreem sprekend dan voorzitter L. Lindeboom placht te doen. Maar de visies en aktiviteiten van de kiezersbond maakten toch een eenzijdige en weinig vruchtbare indruk en hadden weinig aantrekkingskracht.[71.]

In februari 1888 heeft Brummelkamp samen met C. Mulder afscheid genomen van 'Marnix'. Zij gaven daarvan in *De Bazuin* een uitvoerige verantwoording. Ze wilden niet langer tegen zeer gewaardeerde voorgangers oppositie voeren. Onder leiding van Kuyper is er een goed georganiseerde, eerbiedwaardige en constitutionele A.R.P. gekomen. Haar veldtochtsplannen mag niemand zonder besliste bezwaren van principiële aard dwarsbomen. Beslissend punt is voor Brummelkamp, dat de theorie van Kuyper cum suis in 'de groote zaak' nu niet meer van hun feitelijk standpunt verschilt. God kwam tussenbeide. De trouwe gereformeerden werden buiten het hervormd genootschap geworpen en gingen in doleantie. Zij constitueerden zich als Nederduitsche Gereformeerde Kerken. Kuyper, Keuchenius, Lohman en anderen vertegenwoordigen nu net als de afgescheidenen door hun leven en praktijk in persona het program: 'eerlijke scheiding van kerk en staat'. Ook al zijn er nog geen veranderingen in *Ons Program* aangebracht, er is bij deze mannen een ernstige wil tot bevordering van de grote zaak in de vrijmaking van kerk en school. Ze hebben afstand genomen van de 'groote-kerk-politiek' en staan op hetzelfde fundament als de afgescheidenen van 1834. De dolerende kerken zijn net zo goed vrije kerken als de afgescheidene.

Maar er is meer. Brummelkamp verklaart zich eenstemmiger met de A.R.P. dan vroeger. Hij ziet bij *De Standaard* enkele lijnen, waarin men ombuigt in de goede richting. Over schrapping van artikel 168 zonder verrekening valt nu te praten. Dat gaat veel verder dan *Ons Program*. Brummelkamp zou van zijn kant eventueel geen bezwaar meer hebben tegen een overgangswet. Ook wat de samenwerking met 'Rome' betreft is hij bijgedraaid. Hij ziet het nu

70. *Baz.* 31/20, 27, 32/43, 33/31.
71. *De Vredebond* 23-6-1881. *De Roepstem* 25-10-1884. *Baz.* 29/23, 24. *De Roeper* 3 en 17-6-1886. Vgl. ABJr a AK 31-10-1884: hij is blij dat het centraal comité van anti-revolutionaire kiesverenigingen S.H. Buytendijk 'geloosd' heeft. Volgens hem heeft diens lid blijven van het centraal comité 'Marnix' wel 'drie duim doen groeien'. Hij vraagt Kuyper om niet teveel van het geduld van de christelijke gereformeerden te vergen.

als een politieke noodzaak voor elke minderheid om met anderen samen te werken. Anders kan men de politiek haast wel vaarwel zeggen. Bij zulke goede leiders als Kuyper en Lohman is zo'n samenwerking wel verantwoord. Strijden in een oorlog roomse en protestantse soldaten niet samen tegen dezelfde vijand? Wordt men bij brand niet graag door een roomse geholpen? Samen adresseren en samen politieke daden doen in stad of dorp gebeurt immers ook overal?

Kortom, nu er zulke vooruitgang is bij de Standaard-partij inzake het grote vraagstuk van scheiding van kerk en staat, kan Brummelkamp zich weer met de hoofdstroom van de antirevolutionairen verenigen. Hij ontkent, dat hij zich net als Groen van Prinsterer aan het einde van zijn leven onder de machtige geest van Kuyper gebogen zou hebben. Het bestaan van 'Marnix' is niet zonder vrucht geweest, maar nu heeft het uitgediend. Optreden als aparte partij en 'aanklaagster der broederen' is niet langer nodig. Het zou de christenen maar verdeeld houden en de vijand in de kaart spelen. Het vertrouwen in de leiding van Kuyper en anderen is weergekeerd. Brummelkamp en Mulder hebben daarom het lidmaatschap van 'Marnix' opgezegd. In de nood van deze tijd roepen zij op tot aaneensluiting der gelederen.[72.]

25.8. Een omstreden zaak

Het optreden van 'Marnix' en Brummelkamps meedoen daaraan is een zeer omstreden zaak geweest. Daarom willen we een en ander nader analyseren en van kritisch commentaar voorzien. Daartoe stellen we ons de volgende vragen: 1. Was het verschil tussen 'Marnix' en de Standaard-partij minuscuul of van werkelijk principieel belang? 2. Was het optreden van 'Marnix' kerkistisch? 3. Was de marnixiaanse opstelling politiek reëel? In onze overweging van deze vragen confronteren we ons met H. Smitskamp, die in 1953 als eerste de geschiedenis van 'Marnix' heeft beschreven.

1. Men moet niet, zoals Smitskamp doet, het verschil tussen 'Marnix' en de Standaard-partij bagatelliseren. Het ging om de artikelen 168 en 194 van de grondwet. Wat artikel 194 betreft, er zijn zeker uit Kuypers pen citaten te geven, die de schijn wekken, als was er tussen hem en 'Marnix' nauwelijks verschil. Kuyper was inderdaad een warm voorstander van de 'vrije school' als ideaal. Daarom heeft ook hij het pleit gevoerd voor wijziging van artikel 194. Maar in zijn concrete praktisch-politieke optreden zagen de 'Marnixianen' daar onvoldoende van terug. Juist de praktijk was voor hen doorslaggevend. Daarin was de restitutie-kwestie wel degelijk van principieel belang.
   Ten aanzien van artikel 168 ligt de zaak soortgelijk. 'Marnix' vatte het program van Kuyper in dezen op als een nette formule voor eindeloos uitstel van de scheiding van kerk en staat. Ook hier beoordeelde men Kuyper en zijn fractie niet op het program-ideaal, maar op hun aktuele politieke optreden. Bovendien lag hier een verschil, meer nog met antirevolutionairen als Buytendijk dan met Kuyper. De oppositie van 'Marnix' was vooral gericht tegen de conservatieve vleugel van de A.R.P.. In theorie mag dan het ver-

72. *Baz.* 36/6, 7, 8. CM a AK 30-12-1886, 24-3-1888, AK a CM 1-1-1887. Mevr. Kuyper-Schaaij a CM 27-10-1887.

schil over artikel 168 en 194 niet zo groot geweest zijn, in de politieke praktijk had het wel verreikende gevolgen. Het 'onverwijld' was niet maar een ondergeschikte tempo-kwestie. 'Marnix' zag er terecht de doorwerking van het vrijheids-beginsel voor kerk en school mee in geding.

2. Was het optreden van 'Marnix' kerkistisch? Deze typering van onder anderen Smitskamp doet 'Marnix' geen recht. Brummelkamp en de Marnixianen zagen de verdere doorvoering van de scheiding van kerk en staat als hoofdzaak van alle politiek bedrijf; en wel vooral met het oog op de toekomst van het christelijk onderwijs. Daarmee probeerden zij niet om kerkelijke scheidslijnen in de politiek door te trekken, maar benadrukten ze de strijd voor de vrijheid van kerk en school als artikel 1 van de christelijke politiek. Christelijke politiek bedrijven is voor 'Marnix' allereerst: ruimte vragen voor de voortgang van Gods koninkrijk. Als principiële vrije kerkman was Brummelkamp niet 'kerkistischer' dan Kuyper cum suis, die als echte hervormde kerk-mannen van jaar tot jaar de relatie van kerk en staat hielpen bestendigen en voor de relatie tussen school en staat het restitutiestelsel verdedigden. Hier had het optreden niet slechts van 'Marnix', maar van beide zijden een kerkelijke kleur.
   Toegegeven kan worden, dat Brummelkamp in zijn schrijven wel eens politiek en kerkelijk optreden bijna met elkaar deed samenvallen. Het politieke breken met de relatie tussen staat en kerk lag voor hem heel dicht bij het kerkelijk breken met de organisatie van 1816. Daarom kon hij soms in een politiek artikel oproepen om het synodale juk af te werpen. Vandaar ook, dat de Doleantie voor hem het bewijs was, dat Kuyper ook in politicis daadwerkelijk de vrijheid van de kerk nastreefde. Die kerkelijke stap gaf hem zijn politiek vertrouwen in Kuyper terug! In deze beslissing zat overigens ook iets van een capitulatie. Brummelkamp, een oud man geworden, was niet langer opgewassen tegen de geweldige politieke denk- en werkkracht van Kuyper en Lohman. Zij waren de generaals: aan hen moest de strategie worden overgelaten. Brummelkamp vertrouwde, dat zij voortaan de vrijheid van kerk en school op verantwoorde wijze zouden behartigen.
3. Was de marnixiaanse opstelling politiek reëel? Men verweet aan Kuyper het voeren van een succes-politiek. Maar werkte 'Marnix' niet met politiek onvervulbare eisen? Terecht heeft Smitskamp erop gewezen, dat 'Marnix' zich te gemakkelijk van de uitvoerbaarheid van zijn wensen afmaakte. Men verzuimde aan te geven, op welke wijze die moesten worden gerealiseerd. Er zou in het straatje van 'Marnix' niets anders overblijven dan een getuigenis-politiek, die eindeloos op eenzelfde aambeeld sloeg. Brummelkamp verdedigde bijvoorbeeld een verregaande loskoppeling van school en staat. Maar hij gaf niet aan, hoe de relatie tussen staat en onderwijs vorm zou moeten krijgen, wanneer er voor het Marnixiaanse principe in de Nederlandse samenleving geen meerderheid te vinden was. Hij heeft niet voldoende in rekening gebracht, dat wanneer men in de volksvertegenwoordiging alleen maar vroeg om een volledige afzijdigheid van de staat op het terrein van het onderwijs, dit juist kon leiden tot een verslechtering van de situatie. Hij onderscheidde nauwelijks tussen de eigen doelstellingen van een partij en de wensen, die men in de politieke confrontatie met tegenstanders soms op tafel moest leggen.

Smitskamp heeft terecht aangewezen, dat het optreden van 'Marnix' een uiting van overgangsproblemen was. In de jaren 1875-1889 moest de A.R.P. overschakelen van de getuigenis-politiek van Groen van Prinsterer op de programmatische partij-politiek van Kuyper. Brummelkamp had veel moeite met die overgang. In 'Marnix' deed hij daarom mee aan de politiek op één snaar, die hij zoveel jaren als propagandist voor Groen bedreven had. Deze opstelling had haar charme zeer zeker. Maar na verloop van tijd leidde ze tot verstarring en verloor ze het contact met de aktuele politieke werkelijkheid.

Brummelkamps oppositie tegen Kuyper cum suis heeft dus per saldo slechts een geringe betekenis gehad. Het kon voor de A.R.P. en met name voor de hervormden daarin, nuttig zijn te merken, dat er bij de afgescheidenen zelfstandige politieke figuren bestonden, die zich niet lieten overvleugelen en die vasthielden aan eigen overtuigingen. Ook betekende het optreden van Brummelkamp en 'Marnix' een nuttige waarschuwing tegen het sluiten van compromissen. Brummelkamps visie op de vrijheid van kerk en school was van eenzijdigheid niet vrij te pleiten, maar ze behoudt toch enige waarde als appel om in het aktuele politieke bedrijf de principiële hoofdzaken niet uit het oog te verliezen. Blijvende constructieve betekenis heeft deze visie echter niet gehad.

25.9. Conclusies

Uit de in dit hoofdstuk besproken arbeid van Brummelkamp op politiek terrein kunnen we de volgende samenvattende conclusies trekken.

1. Brummelkamp heeft vanuit een levendige politieke interesse zich aangesloten bij de christelijke politieke visie en idealen, zoals die in de antirevolutionaire richting vooral door G. Groen van Prinsterer zijn ontwikkeld en verwoord.
2. Hij nam echter op enkele gewichtige punten een geheel eigen standpunt in en koos in tegenstelling tot Groen volhardend en consequent voor een radikale scheiding van kerk c.q. school en staat.
3. Brummelkamp heeft in moeilijke jaren aan de antirevolutionaire richting in haar opkomst waardevolle steun gegeven.
4. Brummelkamp heeft al in een vroeg stadium, vooral via *De Bazuin*, veel bijgedragen aan de politieke bewustwording en mobilisatie van de afgescheidenen. Uit zijn direkte omgeving kwamen twee van de eerste afgescheiden parlementariërs: J.H. Donner en A. Brummelkamp jr..
5. Brummelkamp nam ook ten opzichte van de politiek van A. Kuyper een zelfstandige positie in, die waarde had als waarschuwing tegen te veel strategie en compromis.
6. Brummelkamp vroeg onophoudelijk om een consequente scheiding van kerk en staat. Hij ging er daarbij van uit, dat de bestaande staat geheel op onschriftuurlijke begrippen gegrond was en gaf de indruk, dat hij het optreden van een christelijke overheid in Nederland ook definitief uitgesloten achtte. Bij hem ontbrak daarom een nadere invulling van de relatie tussen de staat en kerk en school, zowel voor de toenmalige situatie als voor een situatie, waarin de overheid meer positief-christelijk zou zijn.

26. Brummelkamp over sociale en ethische vraagstukken

Brummelkamp was een man, die middenin het maatschappelijk gebeuren van zijn tijd stond. Hij leefde daarin intensief mee en besprak op eigen initiatief of naar aanleiding van hem gestelde vragen in *De Bazuin* verschillende zowel sociale als ethische vraagstukken. Ook hield hij zich er in particuliere correspondentie en in organisatorisch verband mee bezig. In dit hoofdstuk komen de volgende thema's aan de orde: de slavernij, de sociale kwestie, de zondagsheiliging, de drankbestrijding, de vaccinatie en de doodstraf.

26.1. De slavernij

Brummelkamp keurt de slavernij absoluut af. Hij ziet het als 'mensendieverij'. Wel vervult zich in de slavernij het ontzaglijk woord 'Vervloekt zij Kanaän'. Maar daarmee is de mensendief niet gerechtvaardigd. Alle mensen zijn uit enen bloede. Ieder mens heeft recht op zichzelf. Vreselijk is het, een mens van zichzelf te beroven. Een gruwel is het, mensen te stelen en te verkopen. Zoiets is handel in lichamen en zielen, om van alle bijkomende gruwelen nog maar te zwijgen.[1.]

Door het meedoen aan de slavenhandel laadt men een zware schuld op zich. Daarom slaat Brummelkamp alarm, als in 1853 in Amsterdam in een logement een verkoping wordt aangekondigd van een plantage, inclusief een aantal slaven. Zoiets roept tot God om wraak. Hetzelfde geldt van de behandeling van de negers in Suriname en in Zuid-Afrika. Vanwege het optreden tegen de Kaffers in Transvaal behoeven de Transvaalse boeren niet te rekenen op de zegen van de Here Zebaoth. Overal zou een kreet van verontwaardiging moeten opgaan en vooral ook gebed tot God de Almachtige vanwege de vreselijke schuld van Zuid-Afrika. Overigens doen de Nederlanders in Suriname het niets beter. Een gruwel vindt Brummelkamp het, dat sommige staten in Amerika het recht om de slavernij te bestendigen tot hoeksteen van hun bestaan willen maken.[2.]

Brummelkamp stemt van harte in met de vrijlatings-beweging. In 1853 schrijft hij, dat er niet veel nummers van *De Bazuin* mogen uitkomen, zonder protest tegen de slavernij. Het zit hem dus wel hoog. Als iemand be-

1. *Baz.* 1/20, 9/12, 11/11. De kwestie was ook meer dan eens in de vergaderingen van Christelijke Vrienden ter sprake gekomen. Kluit, *Reveil* 433-436, 471-472. Vgl. M. Goote, 'Het Réveil en de afschaffing der slavernij', *De Hoeksteen* 6 (1977) 11-18.
2. PVGld 29-6-1853 a Ned. Maatschappij ter bevordering van de afschaffing der slavernij (concept van Brummelkamp in Arch. Th.S. IX, 48). *Baz.* 1/20, 3/3, 9/51, 11/11, 17/13.

weert, dat nog geen enkel kerkgenootschap de slavernij heeft afgekeurd, wijst hij op het adres van de christelijk-afgescheiden synodale commissie, in 1854 aan de koning. Daarin heeft zij geprotesteerd tegen de slavernij. Christenen hebben de taak deze gruwel in al haar vertakkingen te bestrijden. Telkens komt men dan ook in *De Bazuin* citaten van Beecher Stowe, Newman Hall en anderen tegen. Het vrijlatingsbesluit van 1863 heeft uiteraard zijn hartelijke instemming.[3.]

Daarbij doet zich de vraag voor of er geen schaderegeling voor de eigenaars moet komen. Brummelkamp vindt van niet: moet je voor gestolen goed schadeloosstelling aan de dief geven? Uit een en ander blijkt, dat Brummelkamp niet conservatief is. Hij staat open voor maatschappij-kritiek. Hij is ook geen man van geleidelijke verbeteringen. Waar hij eenmaal het verkeerde van iets inziet, wil hij direkte en radikale maatregelen. Het recht weegt voor hem veel zwaarder dan de gegroeide situatie.[4.]

Hij blijft echter niet bij het materiële en het negatieve staan. Slaven zijn voor hem vooral medemensen, aan wie het evangelie gepredikt moet worden. De rijke wereld mag niet langer het bijna onoverkomelijk struikelblok van de slavernij hun voor de voeten werpen, waardoor de evangelieprediking bemoeilijkt wordt. Slaaf en vrije moeten als arme zondaren hun onwaardigheid en verdoemelijkheid voor God erkennen en de toevlucht nemen tot het reinigend bloed van Jezus Christus. In al zijn schrijven over de slavernij wordt Brummelkamp gedrongen door de liefde Christi ‘tot zwarten en blanken, en die voor God beide zwart zijn van wege hunne zonden, maar te wasschen en wit te maken door het bloed des Lams’.[5.]

26.2. De sociale kwestie

De sociale onrust in de 19e eeuw, die zichtbaar wordt in de opkomst van communisme en socialisme, is Brummelkamp niet ontgaan. Hij ziet in een verschijnsel als werkstaking een bewijs, dat de arbeiders zich bewust worden van hun kracht. Veel in hun lot vraagt inderdaad om verbetering. Als de meer bevoorrechten geen wezenlijke toenadering willen, kunnen er bloedige botsingen komen.[6.]

Brummelkamp stemt in met Da Costa: Gods orde en de nood der tijden eist toenadering van arm en rijk. Hij verwijst daarbij naar Jakobus 5:4vv.. Met name de kinderarbeid in de fabrieken is in Brummelkamps ogen een verschrikking. Onverantwoord en ten hemel schreiend! Beschamend voor Nederland, dat kinderen lichamelijk en zedelijk zo worden verzwakt en ver-

3. *Baz.* 1/20, 3/7, 4/49, 25/32. WAK a Doc 16-3-1863 maakte bezwaar tegen wat Brummelkamp in *De Bazuin* tegen de slavernij schreef. Hij zag het revolutionaire ‘vrijheid, gelijkheid, broederschap’ als oorsprong van de slaven-emancipatie. *HandSyn* 1857 art. 34. Blijkens de instructie voor de commissie moet er minstens een provinciale vergadering om zo'n protest gevraagd hebben, *HandSyn* 1854 blz. 47.
4. *Baz.* 2/24.
5. *Baz.* 2/24, 9/26, 51.
6. *Baz.* 16/38, 19/18.

moord. Alle pogingen om daaraan paal en perk te stellen, juicht hij toe, ook al komen ze van een radikaal als S. van Houten. Het radikalisme is hier eerlijker dan liberalisme en conservatisme. Brummelkamp is ook blij met het boekje, dat A. Kuyper in 1871 uit het Duits vertaalt: 'De arbeiders-kwestie en de kerk'. De Bijbel wijst zijns inziens hierin de weg: het evangelie roept ons tot het ware communisme en tot de ware vrijheid. Keer terug tot de lang versmade ordeningen van God en de maatschappelijke toestanden zullen van lieverlee weer verbeteren.[7]

Brummelkamp is bezorgd over het opkomend socialisme en communisme. In de lijn van de revolutie van 1789 is het beginsel van de Commune: God van de troon en de mens erop. Eraan meedoen is hetzelfde als het dansen om de vrijheidsboom in 1795. De Commune wordt in Nederland publiek verdedigd. Haar aanhangers willen het juk van priesters, koningen en kapitaal afwerpen. Brummelkamp ziet sinds 1870 de invloed van de Internationale en het 'monster' van het sociaal-democratisme onrustbarend groeien. Agenten van 'het spook van de Internationale' ruien het volk op. Men verklaart atheïstisch God de oorlog, zoals de Bijbel het aanduidt in Psalm 2 en Psalm 14. Deze beweging krijgt aanhang. Ze belooft koeien met gouden horens en propageert het recht van de sterkste. Maar de weg die ze wijst, loopt uit op soortgelijke toestanden als onder Robespierre en de Napoleons.[8]

Zou de kerk eigenlijk dan niet aan de kant van de communisten moeten staan? Waren de eerste christenen in Jeruzalem geen communisten? Nee, zegt Brummelkamp, want zij wilden alles *geven*, maar de hedendaagse communisten willen alles *hebben*. Dergelijke beginselen moet men met alle kracht tegenstaan. Laat Nederland terugkeren tot de Here God, zijn Woord en zijn ordeningen! Moge Domela Nieuwenhuis een zondaar worden aan de voet van het kruis! Brummelkamp roept daartoe alle socialisten en communisten op. Bij God, aan de voet van het kruis van Christus, is te vinden, wat zij elders tevergeefs zoeken. De kern van wat ieder mens nodig heeft, is dit: Laat u met God verzoenen![9]

In 1872 was er sprake van, dat het congres van de Internationale in Nederland zou worden gehouden. De meningen waren verdeeld over de vraag, of dit kon worden toegestaan. Moest men het congres niet zonder meer verbieden? Veel Nederlandse kranten schreven in die geest. Brummelkamp was het daar niet mee eens. De christelijke beginselen kennen geen preventieve maatregelen, maar straffen alleen de misdadiger. Anders zou er van de vrijheid van denken en spreken niet veel over blijven. Laat er openbare vergaderingen zijn met vrije toegang en vrijheid van spreken. Dat geeft direkte gelegenheid tot tegenspraak. Vroeger gaf men die vrijheid ook aan Spinoza en Descartes. Waarom dan nu niet aan de socialisten? De Internationale wil

7. *Baz.* 12/19, 16/9, 30, 38, 19/18, 25/35, 26/47. S. van Houten (1837-1930) was vanaf 1869 lid van de Tweede Kamer en had een groot aandeel in het zogenaamde Kinderwetje van Van Houten (1874), waarbij arbeid van kinderen beneden 12 jaar in fabrieken en werkplaatsen verboden werd. R. Hagoort, *Patrimonium (vaderlijk erfdeel). Gedenkboek bij het gouden jubileum* (z.p. 1927) 279.
8. *Baz.* 19/26, 39, 25/6, 26/47, 32/5, 34/26.
9. *Baz.* 20/35, 46.

verwoesting van de bestaande maatschappij en omverwerping van het altaar. Maar deed Spinoza door zijn beginselen niet hetzelfde? De Internationale is niet gevaarlijker dan een jezuïet of een vrijmetselaar. Ze zijn allen uit de afgrond. Men moet ze echter niet verbieden, maar bestrijden met het zwaard des Geestes.[10.]

Brummelkamp is ervan overtuigd, dat God zelf het onderscheid van armen en rijken wil. Het openbaart zich allerwege. Het ligt in de natuur. De één heeft meer krachten en gaven dan de ander. Het verschil in inkomen en bezit, dat daarvan het gevolg is, hoeft geen probleem te zijn. Als maar Gods wil regel is in huis, kerk en maatschappij.[11.]

Brummelkamp is echter tegelijk een voorstander van christelijke arbeiders-organisatie. Positief begroet hij in 1871 het weekblad *De Werkmansvriend* onder redactie van J. Wolbers. Positief staat hij ook tegenover de oprichting van christelijke werkmansverenigingen. Hij is het van harte eens met de beginselen van het Christelijk Werklieden-Verbond 'Patrimonium'. De oprichting en snelle groei ervan zijn voor hem het bewijs, dat de kern van ons volk niet is meegesleept in de troebele wateren van ongeloof en godverloochening. In de laatste jaren van zijn leven heeft Brummelkamp zich dan ook nogal op het gebied van 'Patrimonium' bewogen. In 1884 werd hij door de jaarvergadering van het verbond met enkele anderen tot erelid benoemd.[12.]

Brummelkamp vreest, dat de stortvloed van de revolutie veel ellende over ons land zal brengen. Daarom is het van groot belang om serieus te proberen de sociale kwestie op te lossen. Een belangrijke taak ziet hij daarbij weggelegd voor ouders en andere opvoeders. Wie het ernst is, de sociale kwestie op te lossen, die zoeke de jeugd op te voeden in de lering en vermaning des Heren. Die zoeke ook de snoepwinkels, koffiehuizen en kroegen te vernietigen, voor kinderen en vaders evenzeer![13.]

Als sinds ongeveer 1870 een beweging op gang komt ter emancipatie van de vrouw, geeft ook Brummelkamp enkele malen daarop zijn visie. Hij heeft met die beweging en haar principes niet veel op. Nadrukkelijk stelt hij, dat hogere ontwikkeling van de vrouw iets heel anders is dan emancipatie. De emancipatie moet eigenlijk de ontvrouwelijking van de vrouw heten en voert haar ten verderve. De vrijmaking van de vrouw is de leus van wie de orde van de maatschappij geheel verkeerd achten. Men begrijpt niet, dat alleen de gelovige christen waarlijk galant kan zijn door het zwakste vat de ere te geven. De vrouw is de heerlijkheid van de man. Wie zijn eigen vrouw liefheeft, heeft zichzelf lief. Naarmate bij een volk de Bijbel minder in ere is,

10. *Baz.* 20/32, 33, 34.
11. *Baz.* 19/18.
12. Over *De Werkmansvriend* en 'Patrimonium': Hagoort, *Patrimonium* (over Brummelkamp 272, 279) en idem, *De christelijk sociale beweging* (Franeker z.j. (1956)) 44-84. *Baz.* 19/31, 25/18, 34/46. J.C. Wirtz, *'Zaai uw zaad in den morgenstond'. Voordracht gehouden in eene leden-vergadering der christelijke werklieden vereeniging 'Patrimonium' te Goes* (Goes z.j. (1885)). Brummelkamp schreef in zijn inleidend woord daarin 'dat ik mij in den laatsten tijd op Patrimoniums gebied nog al bewogen heb'. Bij Brummelkamps graf sprak op 6 juni 1888 o.a. Klaas Kater namens 'Patrimonium', zie *Ter nagedachtenis* 40-41.
13. Wirtz, *Zaai uw zaad*, in het inleidend woord 'L.S.'.

naar die mate wordt de vrouw meer onthouden wat haar toekomt. En omgekeerd geldt hetzelfde.[14.]

Brummelkamp ziet verband tussen emancipatie enerzijds en socialisme en anti-christendom anderzijds. Zij wil de vrouw zijns inziens zo vrij maken 'als de honden op straat'. In dit verband wijst hij op de mode en de ijdeltuiterij, die daarmee verbonden is. Verfoeilijk is in zijn ogen het flaneren van geëmancipeerde vrouwen: een 'vrouwenschoffering en ontheiliging van het huwelijk'. Als remedie en richtsnoer beveelt hij Gods Woord aan. Dat leert ons immers de ware vrijheid en orde.[15.]

26.3. De zondagsheiliging

Dikwijls heeft Brummelkamp in *De Bazuin* over zondagsheiliging geschreven. De ermee verbonden problematiek was hem trouwens ook uit de kerkelijke vergaderingen van nabij bekend. De zondag is voor hem vooral de dag, dat christenen speciaal en meer dan anders mogen 'zoeken wat boven is'. Die dag heeft grote waarde. Zoveel mogelijk moet men zijn aandacht van de aarde aftrekken en zijn geest niet blootgeven aan de zorgen van de wereld. Gesprekken over bijvoorbeeld staatszaken dient men te vermijden. Brummelkamp roept op, daarin consequent te zijn. Een christen moet beginnen met de zondag te heiligen voor zichzelf, zonder zich te schikken naar klanten en omstandigheden. Zo'n levenswandel is een treffend getuigenis.[16.]

Brummelkamp past deze uitgangspunten ook concreet toe. Een bekende vraag is die naar het op zondag kaasmaken. Brummelkamp adviseert: die ene dag late men de melk staan voor de karn, dan hoeft er op zondag geen kaas gemaakt te worden. Verder wil hij volledige sluiting van kantoren en magazijnen. Een ondernemer mag zijn personeel de zondag niet ontnemen; dat zou zielemoord zijn. Rust moet er zijn, ook voor post, spoor en boot. Als het moet, dan kan het ook. Zie maar, hoe het in Engeland en Noord-Amerika gaat.[17.]

Sinds ongeveer 1838 heeft Brummelkamp zelf geen post meer op zondag geaccepteerd of op zaterdag of zondag verzonden. Het wel te doen is volgens hem een volkszonde, maar tegelijk een 'personele overtreding voor God'. Hij wekt zijn lezers op met alle halfheid in dezen te breken en zijn voorbeeld te volgen. Wat het openbaar vervoer betreft is hij het van harte eens met de synode van 1879, die zich tegen het gebruiken van openbare voertuigen op zondag verklaarde. Het gebruik van eigen rijtuigen wil hij, afhankelijk van de noodzaak ertoe, aan ieders eigen consciëntie overlaten.[18.]

Wat is de taak van de overheid ten aanzien van de zondag? Aanvankelijk gaat Brummelkamp uit van de bestaande zondagswet en beroept zich daarop tegen diverse vormen van ontheiliging. In latere jaren staat hij kritisch tegen-

14. *Baz.* 26/5, 25/52.
15. *Baz.* 22/45, 32/32.
16. *Baz.* 4/20, 9/34, 30/27, 36/2.
17. *Baz.* 26/12, 30/27, 31/6. Bespreking van enkele casus van zondagsarbeid ook in DP a SvV en AB 7-12-1852. AB a DP 9-12-1852. SvV a DP 10-12-1852.
18. *Baz.* 4/20, 6/3, 36/2, 34/20.

over het bestaan van een zondagswet. Hij meent, dat er eigenlijk geen zondagswet kan zijn in een land, waar de staatsgodsdienst onvoorwaardelijk is afgeschaft. Als allen gelijk zijn, mag er geen voorrang zijn voor wie dan ook. Dat is wel ongelukkig, maar een gevolg van het standpunt van de revolutionairen, als ze tenminste consequent zouden durven zijn.[19.]

Brummelkamp spreekt ook meer dan eens over het effekt van de heiliging en ontheiliging van de rustdag. Hij legt in 1861 verband tussen de watersnoodramp en de toenemende zondagsontheiliging door allerlei festiviteiten. Zulke ontheiliging maakt de mens goddeloos, het gezin goddeloos, de staat kerkloos en de maatschappij tuchteloos. Het baant de weg naar het atheïsme. Geen natie kan straffeloos het vierde gebod vertrappen. Er is een Rechter van hemel en aarde! Met name spreekt hij daarom de grote werkgevers aan: geeft uw volk zijn zondag terug! Hij weet wel, dat zo'n gedragslijn materiële offers met zich mee kan brengen. Hij wekt zijn lezers evenwel op, niet te zien op de gevolgen van het houden van de rustdag, maar op Gods gebod.[20.]

26.4. De drankbestrijding

Regelmatig schreef Brummelkamp in *De Bazuin* over de gevaren van het gebruik van alcoholhoudende dranken. Zowel in eigen woorden als door het geven van citaten waarschuwt hij zijn lezers tegen de sterke drank. Niet alle lezers stellen dit op prijs. Maar Brummelkamp acht het noodzakelijk. Van jongsaf is hem een kritische instelling tegenover sterke drank bijgebracht. Hij herinnert zich uit zijn kindertijd in Smilde nog, hoe zijn moeder bij het voorbijgaan hem het huis van de jeneverstoker aanwees, met duidelijke afkeer in haar stem. In zijn studietijd in Amsterdam had Brummelkamp ondervonden, hoe men van lieverlee steeds meer plezier in het drinken kan krijgen. Maar toen de afschaffingsmaatschappij in Nederland optrad, was hij direkt overtuigd en nam hij zich voor om zich van alle sterke drank te onthouden. Sinds ongeveer 1870 dronk hij ook geen wijn meer. Nog in de laatste jaren van zijn leven trad hij in vergaderingen als spreker tegen de sterke drank op.[21.]

Brummelkamp ziet de sterke drank als een vergif, dat lichaam en ziel verwoest. De kroeg is de satanische antithese tegenover de kerk. Het drinken verslindt miljoenen. Het begint altijd in het klein. Men vraagt dan: zou er in één glaasje zoveel kwaad zitten? Maar dat is een redenering van de vorst der duisternis. Het is een algemene gewoonte om een borrel te nemen. Die gewoonte is diep ingeroest. Men doet stoer: 'ik merk er niets van'. Maar het matige wordt een vrijbrief tot het onmatige. Een likeurkeldertje houden is vuur in de boezem nemen en de eerste stap naar de kroeg. Het gaat van kwaad tot erger, zoals Jes. 56:12 beschrijft: 'Komt herwaarts, (zeggen zij),

19. *Baz.* 9/28, 30/2, 34/47.
20. *Baz.* 9/28, 22/52, 25/35, 30/27, 31/6.
21. *Baz.* 33/6, 22/10, 31/48, 32/36. In 1884 kwamen er openlijke protesten tegen zoveel stukken in *De Bazuin* tegen de sterke drank. Mulder, 'Leven, lieven, loven' 10-11. Brummelkamp was overigens ook een overtuigd niet-roker, *Levensbeschr.* 192-193.

ik zal wijn halen en wij zullen sterken drank zuipen; en de dag van morgen zal zijn als deze, (ja) grooter, veel treffelijker.'[22.]

Brummelkamp is het dan ook helemaal niet eens met de uitspraak: 'Bij den chocoladeketel en den waterflesch kweekt men geen geslacht van kloeke Calvinisten.' Hij wijst er op, dat Bacchus en Venus altijd samen gaan. Likeurkeldertjes en karaffen zijn instrumenten van de satan om de harten ontoegankelijk te maken voor het evangelie; om de maatschappij te verwoesten en te verdierlijken. Van de drankgewoonten zijn dronkenschap en vaak hoererij een gevolg. Ze zijn een kanker, die moet worden uitgesneden. 'Roei uit, roei uit, dat zondennest!'[23.]

In het voorjaar van 1884 publiceert en verdedigt Brummelkamp samen met C. Mulder de volgende stellingen over de 'geheel-onthouding'.

'I De Heilige Schrift waarschuwt tegen het onmatig gebruik van geestrijke dranken, in menig historisch feit, in menige vermaning, in de gestelde orde en tucht der Christelijke gemeente.

II Onthouding wordt als leefregel in de Heilige Schrift vermeld of geboden, voor sommige personen, voor sommige tijden en omstandigheden.

III De Heilige Schrift handhaaft eenerzijds de Christelijke vrijheid in dezen; beveelt geestrijke dranken soms als geneesmiddel aan; doch waarschuwt anderzijds veel meer tegen het misbruiken dezer Christelijke vrijheid, dan tegen het misbruiken van het Evangelisch beginsel der zelfverloochening.

IV Geheel-onthouding wordt, als daad van vrijwillige zelfverloochening, om zichzelven en den naaste, in de Heilige Schrift, in beginsel geleerd, en als Christelijke praktijk ten voorbeelde gesteld.

V. Praktische sluitrede. Hoewel de Heilige Schrift de Geheel-onthouding niet als algemeen geldenden regel van leven en tucht oplegt: toch hebben wij elkander tot deze goede daad aan te sporen, omdat een ieder zijn zwakken heeft, die hij door zijn voorbeeld kan sterken (bijaldien hij zichzelven sterk genoeg acht,) om den drang dezer tijden, om de geringe opoffering van een twijfelachtig genot, enz.'[24.]

In zijn verdediging van de geheelonthouding confronteert Brummelkamp zich vooral met het matigheidsargument. Men hoeft zich niet in alles voor allen te onthouden. Maar hier gaat het om iets, dat burgerrecht heeft verworven en waardoor de hele maatschappij meer of minder lijdt. De vaste borrel

22. *Baz.* 3/5, 11/49, 12/10, 48, 22/7.
23. *Baz.* 29/14, 31/18, 48, 11/49.
24. Aanvankelijk werden deze stellingen besproken in een bijeenkomst van docenten en studenten in Kampen. Op 7 mei 1884 werden ze door C. Mulder toegelicht en verdedigd in een vergadering van de Nationale Christen Geheelonthouders-Vereeniging te Amsterdam. Met instemming en een nawoord d.d. 15 augustus 1884 van Brummelkamp werd de rede gepubliceerd: C. Mulder, *De geheel-onthouding en de Heilige Schrift* (Amsterdam, z.j. (1884)). In *Baz.* 32/1, 28 verdedigde Brummelkamp zich over zijn optreden tegen de drank tegenover W.H. Gispen. Zie *De Vrije Kerk* 10 (1884) 328-332 en 378-381. Brummelkamp moet op 3 april 1883 een toespraak hebben gehouden voor een algemene geheel-onthoudersvereniging in Amsterdam. Deze toespraak werd door die vereniging gedrukt en verspreid en ook in het Engels vertaald en in Londen gepubliceerd. Brummelkamp ontving zelf 600 exemplaren en zond er aan elke kerkeraad een toe. *Baz.* 31-48. Het is me niet gelukt hiervan een exemplaar te achterhalen.

is voor velen een opstap naar te veel drinken. Moet dan niet de bede 'Leid ons niet in verzoeking' christenen ertoe brengen zich geheel van de drank te onthouden? Hoe zal men vuur in zijn boezem nemen, in de hoop zich niet te branden? Zoiets is de Here verzoeken en tergen. Bovendien mag men niet door zijn voorbeeld een broeder in dezen tot struikelen brengen en verderven. Zo leert het 1 Kor. 8. Uiteraard zijn dingen die het leven veraangenamen in zichzelf niet zondig. Maar in de bestaande maatschappelijke situatie is geheelonthouding het enig afdoende voorbeeld om te voorkomen, dat zielen naar de afgrond worden gesleept.[25.]

Volgens Brummelkamp zijn er beperkende bepalingen nodig voor het drankgebruik in Nederland. De accijns-opbrengsten beschouwt hij als vuile winsten voor de schatkist. Hoe kleiner ze zijn, des te beter. Een drankwet, die beperkingen oplegt, is een goede zaak. Toch moet men er zijn hoop niet op stellen. Er is veel meer te verwachten op het terrein van de drankbestrijding van de kerk, die zich naar Gods Woord richt. Van een 'afschaffings-genootschap' is Brummelkamp nooit lid geworden, alleen al, omdat men daar propageert, dat het christendom als zodanig niet in staat is de sterke drank te overwinnen. Maar bovendien vindt hij het voldoende, lid van Christus' kerk te zijn. Tenslotte blijft er immers voor iedereen slechts één weg en één oplossing: terug naar het evangelie en naar het kruis van Jezus Christus![26.]

26.5. De vaccinatie

Brummelkamp was zelf als kind gevaccineerd. Pas als student in Amsterdam kreeg hij in de Reveil-kring kennis van de daar levende bezwaren tegen inenting. Voor sommigen behoorde het al of niet vaccineren tot de dingen, waarin de scherpe afscheiding tussen de wereld en de kinderen van God merkbaar werd. Met name Capadose maakte zich in diverse publikaties sterk tegen de vaccinatie. Brummelkamp vond het in de discussies daarover vooral opmerkelijk, dat hetgeen door de ene partij werd verworpen, door de andere werd gekoesterd. Het was hem direkt duidelijk, bij welke partij hij hoorde. Hij was het niet met alles wat de vrienden over de vaccine zeiden eens; hij wilde meer bewijzen. Maar hij berustte in het oordeel van de ouderen. Zo werd hij aanvankelijk eveneens een tegenstander van de inenting.

Naderhand voltrok zich op dit punt binnen de Amsterdamse Reveil-kring een verdere ontwikkeling ten gunste van de vaccine. Met name Da Costa werd er, ondanks ernstige kritiek van Capadose en Kohlbrügge, in 1838 een

25. *Baz.* 3/5, 28, 5/35, 12/4, 17/18, 22/7, 8, 10, 31/17, 50. Het is heel goed mogelijk, dat het geen wijn drinken een gevolg van Schotse invloed was, vgl. *Baz.* 12/4. Brummelkamp verwees ook naar de aktiviteiten van Spurgeon in dezen, *Baz.* 31/17.
26. *Baz.* 3/5, 12/9, 29/22, 22/9, 31/48, 5/35, 31/17, 52, 14/7, 24/40. Beroep op Spr. 6:27, Rom. 13:5, Rom. 14, 1 Cor. 10:29. Invloed van J.A. Wormser, *De onkerkelijke rigting die zich bij vele geloovigen openbaart. Met een voorberigt van Mr. G. Groen van Prinsterer* (Amsterdam 1864). H.B. Jager, 'Kroniek van een honderdjarige', *Tussen toen en toekomst. Honderd jaar: Nationale Christen Geheelonthouders Vereniging. Nederlandse Vereniging van het Blauwe Kruis* (Rijswijk 1981) 64-77.

genuanceerd voorstander van. Hij legde zijn herziene overtuiging ten behoeve van zijn vrienden vast in een ‘opstel over de vaccine’, zonder het overigens ooit te publiceren.

Intussen bleef Brummelkamp nog ongeveer in de lijn, die hij in zijn omgang met de Reveil-vrienden in de jaren 1828-1830 had leren kennen. Hij raadde de vaccine niet aan en liet ook zijn eigen kinderen niet vaccineren. Zijn vrouw zag het echter liever wel gebeuren. Uiteraard bracht dat op gezette tijden de nodige huiselijke discussie met zich mee, met name in perioden, waarin de ‘kinderziekte’ heerste. Met het oog hierop vroeg Brummelkamp in oktober 1844 Da Costa nog eens om raad. Deze antwoordde met toezending van zijn ‘opstel over de vaccine’. Naar aanleiding hiervan besloot Brummelkamp ‘na gebed en onderzoek’ enkele weken later zijn kinderen toch te laten inenten. Hij noemde daarvoor twee argumenten. In de eerste plaats was de kinderziekte zijns inziens geen stof, die zich uit het lichaam ontwikkelde, maar evenals cholera, pest en dergelijke een van buiten aankomend iets. Ze behoorde dus niet tot de normale ontwikkeling van een kind en hoefde ook niet zonder bestrijding als een door God opgelegde noodzakelijkheid te worden verdragen. In de tweede plaats zag Brummelkamp de vaccine niet als een ‘uitvinding van bloot menschelijke wijsheid, maar als toepassing van een door God aangewezen principe’. Verwaarlozing daarvan zou zonde zijn.[27.]

Intussen was Brummelkamp niet een zo sterke voorstander van het vaccineren, dat hij ook anderen daartoe opriep. Hij liet er later zijn volwassen dochters, die nog tot zijn gezin behoorden, geheel vrij in. Wel heeft hij zich sterk verzet tegen alle vaccinedwang van overheidswege, zolang de vaccinatie nog zo'n omstreden zaak was. Met name in de scholen kreeg men daarmee te maken. Als lid van de christelijke schoolcommissie in Kampen heeft Brummelkamp in 1871 zich nogal geweerd, toen de Kamper gemeenteraad tijdens een pokken-epidemie verordende, dat tijdelijk alle niet ingeënte kinderen niet op de scholen mochten worden toegelaten. Vooral onder zijn invloed sprak toen de schoolcommissie uit, dat de gemeenteraad geen recht had tot zulk een gewetensdwang. Er ging een adres naar de raad, waarin om vrijheid in dezen voor de leerlingen van de christelijke school werd gevraagd. Toch was men het in de schoolcommissie niet eens over deze materie. Dat bleek, toen in 1873 toch de politiemaatregelen inzake de vaccine in de school werden geaccepteerd. Brummelkamp legde toen uit protest hiertegen en met beroep op zijn geweten zijn functie als commissie-lid en secretaris neer.[28.]

Ook in *De Bazuin* heeft Brummelkamp zich meer dan eens laten horen tegen de vaccine-dwang. Het is voor hem niet de vraag, of de vaccinatie goed of kwaad is, maar of de regering zich plaatsen mag tussen iemands geweten en

27. Een uitstekende introductie in deze materie geven Joh. Verhave en J.P. Verhave, ‘De vaccinatiekwestie in het Reveil’ in: *Aspecten Reveil* 230-254; daar ook een uitvoerige weergave van Da Costa's opstel en van de reakties van verschillende vrienden, o.w. H.P. Scholte.; over de tekst van het opstel ibidem, 237 noot 33. AB a IdC 29-10-1844. AB a ACvR 9-11-1844.
28. NotSchoolcie 4-2-1871. De tekst van het adres in de notulen. NotSchoolcie 5-11-1873. De vaccinekwestie speelde ook aan de Theologische School: De Graaf, *Monument* 98-99.

zijn God in zaken van godsdienstig en zedelijk bewustzijn. Het publiek belang schijnt geen grenzen meer te kennen. Het schendt zelfs 'het heiligdom van het geweten'. Het wil alles voor allen zijn en heeft alles van allen nodig. Tenslotte zal het nog alles tegen allen keren. De burger wordt steeds meer lijfeigene van de staat. Brummelkamp roept daarom zijn lezers op tot verzet tegen de vaccine-dwang.[29.]

In 1872 protesteerden 80.000 adressanten tegen het ontwerp voor een vaccine-wet. Het was de eerste grote politieke aktie van het ontwakend antirevolutionair volksdeel. Brummelkamp nam aktief deel aan de propaganda voor het adres. Het grote aantal deelnemers meldde hij met vreugde. Hij zag het als winst voor de gewetensvrijheid en als versterking van moed en veerkracht. Groot was echter de teleurstelling, toen de wet er toch door kwam en de koning haar bekrachtigde. *De Bazuin* verscheen bij die gelegenheid met een rouwrand. Brummelkamp nam het overigens de koning niet kwalijk, maar schreef het op rekening van de tijdgeest en het regeringsbeginsel. Hij wees op de boycot-profetie uit Openb. 13: wie het merkteken van het beest niet heeft, wordt uitgeschakeld. Tegen zulke boycot ging het protest. Waar het geweten in geding was, mocht de minderheid geen speelbal van de meerderheid zijn. Het was nu voor de christelijke scholen veel moeilijker geworden hun vrijheid in dezen te handhaven. Maar Brummelkamp verwees naar de historie van Sadrach, Mesach en Abednego. Een christen kan wel bang zijn. Maar waar ongeloof heerst, gebeuren geen wonderen.[30.]

26.6. De doodstraf

Brummelkamp signaleert sinds 1866 toenemend bezwaar tegen de doodstraf. Hij ziet dat als vrucht van de ontwikkelingen sinds de revolutie van 1789. De mannen van vrijheid, gelijkheid en broederschap hebben Gods gebod en de onderworpenheid en afhankelijkheid van de mens weggeredeneerd. Afschaffing van de doodstraf is eenvoudig een consequentie van het moderne systeem. De geest des tijds wordt doorgedreven. Bij consequent doorgaan op deze weg zou men ook het straffen van bijvoorbeeld dieven kunnen laten vervallen. Alleen de doodstraf is volgens Brummelkamp afdoende voor de ernstigste vergrijpen. Zo spreekt ook het geweten van het publiek. Maar vooral ligt de grond en verplichting tot doodstraf in Gods Woord, onder andere in Gen. 9:6 en in Rom. 13. *De Bazuin* protesteert dan ook tegen het wetsontwerp tot afschaffing in 1869. De afschaffing is voor Brummelkamp een 'vreselijke gedachte'.[31.]

29. *Baz.* 20/44, 46, 51, 34/25.
30. *Baz.* 20/43, 47, 50, 51, 21/47, 34/24. Langedijk, *Geschiedenis* 201-203. AB a ABJr 29-10-1872. GvP a AK 13-11, 14-11-1872. AK a GvP 14-11, 15-11, 16-11-1872.
31. *Baz.* 14/26, 17/49, 18/2.

26.7. Conclusies

Wanneer we Brummelkamps stellingname in de verschillende sociale en ethische kwesties overzien, kunnen we de volgende conclusies trekken.

1. Brummelkamp was niet conservatief. Hij had een open oog voor de problemen van de nieuwe tijd en voor noodzakelijke veranderingen. Hij was daarin democratisch en progressief ingesteld, op grond van een zelfstandig oordeel.
2. Brummelkamp was bijzonder attent op de mogelijke revolutionaire achtergronden van verschillende gebeurtenissen en ontwikkelingen. Mede onder invloed van Groen van Prinsterer zag hij de Franse revolutie als een kardinaal keerpunt in de wereldgeschiedenis. Vandaaruit beoordeelde hij voortdurend het nieuws van de dag.
3. Brummelkamp stond open voor het signaleren van onrecht, ook van structureel onrecht in de maatschappij. Een gezonde maatschappij-kritische instelling, zoals die in het boekje *Landverhuizing* in 1846 naar voren kwam, is hem zijn leven lang bijgebleven. Zijn verzet tegen het revolutiedenken heeft hem nooit tot verdediger van gevestigde machten gemaakt.
4. Kenmerkend voor Brummelkamp was zijn telkens terugkerend pleidooi voor vrijheid van de individuele burgers. Hij eiste die vrijheid in alle zaken, waar het geweten van de burgers in geding was.
5. Brummelkamp heeft geprobeerd over de sociale kwesties het licht van de Heilige Schrift te laten schijnen. Daarmee kritiseerde hij misstanden en wees hij tevens een weg naar rechtvaardige oplossingen.
6. Van de ‘ruimdenkende’ Brummelkamp zou men misschien een ‘rekkelijke’ visie verwachten inzake zondagsheiliging en drankgebruik. Hij nam het echter daarmee heel nauw. Overtuigd van het diep verderf van ieder mens, bepleitte hij vergaande maatregelen om ontheiliging van de rustdag en misbruik van de drank tegen te gaan. Hij durfde ook anderen tot een dergelijke consequente nauwgezetheid oproepen.
7. Wat de doodstraf betreft liet Brummelkamp zich niet leiden door emotionele overwegingen. Wat Gods Woord erover zei was voor hem absoluut doorslaggevend.
8. Door zijn schrijven over sociale en ethische thema's heeft Brummelkamp in de afgescheiden kerken de mensen gestimuleerd om eigentijdse antwoorden en oplossingen voor de vragen van de dag te zoeken in volledige gebondenheid aan Gods Woord, en om voortdurend te leven in de vreze des HEREN.

27. Persoonlijkheid, gezinsleven en levenseinde

27.1. Persoonlijkheid

Brummelkamp is een van de belangrijkste geestelijke leiders in de afgescheiden kerken geweest. Hij was een boeiende en innemende persoonlijkheid. Door zijn fiere houding, zijn vriendelijk en blijmoedig voorkomen en zijn zware basstem was hij een opvallende verschijning, die op velen een onuitwisbare indruk maakte.[1.]

Brummelkamp heeft zich op veel gebieden bewogen. Centraal in zijn leven was de begeerte om het evangelie te prediken en mensen te winnen voor Christus. Hij was een spreker vol gloed en bezieling. De gehoorzaamheid aan God, de liefde voor Gods Woord en het heil van Christus' kerk gingen hem boven alles, ook wanneer het hem offers kostte. Wanneer hij coram Deo een bepaalde overtuiging had, bleef hij daarin standvastig en onwrikbaar. Hij was een man van onverwoestbare volharding. Soms nam hij zelfs een militante houding aan.

Brummelkamp leefde sterk mee met alles wat er om hem heen in wijde kring, nationaal en internationaal, gebeurde. Hij was onder de afgescheidenen een van de breedst georiënteerde figuren en daarom ook zo geschikt voor het journalistieke werk. Hij was een man van snelle, levendige indrukken. Hij reageerde meestal spontaan en impulsief. Tegenover nieuwe verschijnselen en mogelijkheden stond hij positief-kritisch. Hij was een vijand van alle verstarring. Hij durfde risiko's te nemen, wanneer hij ergens iets positiefs in zag.

Brummelkamp was ook kerkelijk een man van brede blik. H. Bavinck heeft aan zijn graf van hem gezegd: ‘Om het heilig karakter der kerk heeft hij 't minst van allen haar algemeenheid vergeten’. Hij had graag contact met en werkte graag samen met niet-afgescheidenen, zoveel als het kon. Hij veroorloofde zich soms dingen, die in eigen kring nogal wat stof deden opwaaien. Maar hij was zeer gesteld op de christelijke vrijheid. Wanneer hij in zijn geweten van de juistheid van zijn handelen overtuigd was, liet hij zich door niemand tegenhouden, maar ging hij onbekommerd zijn eigen weg. Van God kinderlijk afhankelijk, stelde hij zich in kerk en maatschappij dikwijls zeer zelfstandig en onafhankelijk op.[2.]

Brummelkamp was geen systematicus, geen man van logische redenering of van rechtlijnig handelen. Toch was er in al zijn doen en laten, ook in de afwijkingen van het normale patroon, een lijn van consequent christendom te zien. Hij was doorgaans buitengewoon oprecht, soms zelfs naïef. Eenvoudig en ongekunsteld gaf hij zich zoals hij was. Hij hield niets achter. Hij zei

1. Voor dit onderdeel zijn vooral van belang: *Levensbeschr.* 590-598; Mulder, ‘Leven, lieven, loven’ en A.W. Bronsveld, ‘Een en ander over ds. A. Brummelkamp’ 30-47.
2. Citaat uit *Ter nagedachtenis* 28.

eer te veel dan te weinig. Kenmerkend was zijn altijd frisse blijmoedigheid. Ook had hij gevoel voor humor en ironie. Hij hield van kinderen, van zang en muziek, van natuur en landschap. ‘Zijn hart was een harp, welgestemd en steeds gereed, om den lof van zijn Heiland te bezingen’. Vaak liep hij te neuriën. Hij was een van de samenstellers van de liederenbundel *Stem en Snaren*, die in 1883 verscheen. Hij had plezier in het leven. Een van zijn vaste gezegdes was: ‘De wereld bestaat uit kleinigheden’. Zo zag hij het en hij genoot ervan.[3.]

Brummelkamp las veel. Als redacteur van *De Bazuin* behoorde een groot aantal kerkelijke weekbladen en andere tijdschriften tot zijn vaste lektuur. Daarnaast las hij ook regelmatig in stichtelijke werken als *De peinzende Christen* van P. Broes, *Nachtgedachten* van Edw. Young, *Betrachtingen over de verzoening* van Alb. Knapp en preken van F.W. Krummacher, Ad. Monod en C.H. Spurgeon. Hij was ook heel goed thuis in de poëzie van W. Bilderdijk, I. da Costa, N. Beets en J.J.L. ten Kate, waaruit hij dikwijls strofen citeerde.[4.]

In de onderlinge omgang was Brummelkamp vriendelijk en hulpvaardig. Hij beoordeelde de mensen altijd zacht, ook wanneer hij zonde en verkeerdheid in hen streng bestreed. Hij was vergevingsgezind en barmhartig. In de levenswandel legde hij strenge maatstaven aan. Hij had een sterk rechtvaardigheidsbesef. Waar hij onrecht zag, wees hij het aan en bestreed hij het.

Spontaan en idealistisch als hij was, liet Brummelkamp zich soms meeslepen op een verkeerde weg. In zijn optimisme taxeerde hij sommige zaken in de aanvang geheel verkeerd. Hij moest er dan, soms na veel ellende, later op terugkomen. Dat gaf in verschillende situaties aan zijn handelen een zekere onvastheid en onbestendigheid.

Brummelkamp kende ook zijn aanvechtingen. In sommige brieven uit zijn Schiedamse en Arnhemse tijd schreef hij daarover aan Van Raalte. Soms had hij ‘bestrijding op zijn staat’. Dan klaagde zijn geweten hem aan, dat hij te veel en te zwaar gezondigd had om door God aangenomen te worden. Ook fluisterde de boze hem in, dat de Bijbel en heel het geloof maar een hersenschim waren. Soms voelde hij zich verstoten als arbeider in Gods wijngaard. Maar Brummelkamp zocht en vond steeds troost en rust in Gods beloften. Met zijn aanvechtingen liep hij nooit te koop. Hij verwerkte ze biddend in de binnenkamer. Al zijn gaven van verstand en hart heeft Brummelkamp in een lang leven dienstbaar mogen maken aan de prediking van het evangelie, aan het heil van Christus' kerk en van vele medemensen om hem heen.[5.]

3. Citaten uit Tazelaar, *Gedenkboek* 71 en uit Mulder, ‘Leven, lieven, loven’ 2.
4. *Levensbeschr.* 597 en de jaargangen van *De Bazuin* passim. Zie over P. Broes: *BWPGN* I 632-633; het bedoelde boek verscheen in 1783. Over Edw. Young: Van der Haar, *From Abbadie to Young* 220-221. J.J. van Toorenenbergen vertaalde Knapps *Betrachtingen over de verzoening in Jezus Christus*. Over de andere genoemden: Kluit, *Reveil* register s.v..
5. AB a ACvR 8-4-1842, 23-1, 14-3-1844.

27.2. Gezinsleven

Volgens W.H. Gispen was Brummelkamps gezin ‘zelf reeds een school’. Het was een groot gezin. Brummelkamp en zijn vrouw kregen elf kinderen. Drie van hen stierven jong. Verder behoorden Brummelkamps stiefdochter en twee dienstboden tot de huisgenoten. De vrouw des huizes was een statige dame, maar tegelijk teerhartig en goedig, vol zorg voor haar gezin. In de dagen van kerkelijke strijd en vervolging heeft zij haar man nooit afgeremd of tegengewerkt. Als jonge vrouw uit de deftige stand voelde ze zich niet te hoog om in de weg der Afscheiding van harte mee te gaan. Meer dan eens vergezelde ze Brummelkamp in de dagen van de vervolgingen op zijn preekreizen. Zij verkoos welbewust ‘de smaadheid van Christus boven de eer der wereld’.[6.]

Brummelkamp zelf hield van huiselijke gezelligheid. Hij vond het eigenlijk ideaal om met twee of drie gezinnen in één gebouw te wonen en de maaltijden gezamenlijk te gebruiken. Brummelkamp leefde deftiger dan de meeste andere afgescheidenen. Hij was gesteld op wellevendheid en goede omgangsvormen. Toch leefde hij niet in een ivoren toren. Hij was voor iedereen te spreken. Niemand klopte tevergeefs bij hem aan om raad of hulp.[7.]

Brummelkamp was een man van de klok. Hij was altijd vroeg in de morgen op; uiterlijk om zeven uur zat hij op zijn studeerkamer. De maaltijden begonnen stipt op tijd. Zij vormden het centrum van het gezinsleven. Veel waarde hechtte Brummelkamp aan de huiselijke godsdienstoefening. 's Morgens las hij uit het Nieuwe Testament, 's middags uit het Spreukenboek en 's avonds meestal uit de historische boeken van het Oude Testament. Daarbij werd er veel gezongen. Brummelkamp zong graag. Zo nodig speelde hij er zelf bij op het orgel. Meer dan eens wekte hij zijn huisgenoten in de vroege morgen met zingen en spelen. Bij bijzondere gelegenheden gebeurde het bidden knielend.

De opvoeding die hij zijn kinderen gaf, kenmerkte zich door ernst en liefde. Hij verwees daarbij graag naar boeken van J. Koelman en J.A. James. Hij had een bijzondere takt als opvoeder. Hij genoot altijd van het omgaan met de jeugd. Aan elk kind gaf hij de ruimte om zich te ontplooien naar zijn eigen gaven. Zelden gaf hij een van zijn kinderen lijfelijke straf en dan ook nooit anders dan ernstig en biddend. Voor de wat grotere kinderen vond hij spelletjes, ook bijvoorbeeld dammen en schaken, geen goede tijdsbesteding.

6. *Ter nagedachtenis* 37. *Wekstem* 25-12-1873. *Baz.* 22/1. De drie jonggestorven kinderen waren: Maria Wilhelmina, geb. 24-8-1840 te Schiedam, overl. 13-3-1853 te Arnhem; Carel Godefroi, geb. 27-12-1841 te Schiedam, overl. 11-1-1842 te Schiedam; Carel Godefroi, geb. 19-9-1847 te Arnhem, overl. 17-2-1848 te Arnhem. In *Baz.* 1/7 zijn enkele gedichtjes van mevr. Brummelkamp en van haar zoon Johannes afgedrukt, die betrekking hebben op het sterven van Carel Godefroi.
7. Tot 1861 woonde Brummelkamp op de hoek van de Nieuwe Markt en de Burgwal. Daarna achtereenvolgens op de adressen Oudestraat 88, 39 en 93 en (vermoedelijk sinds april 1874) Vloeddijk 111 en tenslotte op Oudestraat 63. De genoemde nummers zijn die van de huidige nummering. Voorzover bekend huurde Brummelkamp steeds een woning. AB a ABJr 14-4-1874. AB a ACvR 3-2, 11-3-1874.

Veel aandacht besteedde hij aan hun algemene ontwikkeling. Hij wilde geen gebruik maken van het openbare voortgezet onderwijs. In Kampen gingen de jongere kinderen wel naar de christelijke school, maar voorzover nodig kregen ze hun verdere onderwijs thuis en aan de Theologische School.[8.]

Op 21 december 1873 overleed mevrouw Brummelkamp na een korte ziekte ten huize van de familie Van Velzen. Brummelkamp bleef achter met drie ongetrouwde dochters. De jongste van hen overleed op dertigjarige leeftijd in 1880; zij was altijd ziek en zwak geweest. De beide andere dochters waren ook 'lieve lijderessen'; zij overleefden echter hun vader. Blijmoedig droeg Brummelkamp de slagen, die hem troffen. Na de dood van zijn vrouw heeft hij de rouwband nooit meer afgelegd. Maar hij beheerste altijd zijn emoties. Nooit zou hij nalaten in alle droefheid te wijzen op de enige troost in leven en sterven.[9.]

Wat Brummelkamps getrouwde kinderen betreft, zijn drie zonen, Benjamin, Johannes en Anthony werden alle drie predikant. Twee van hen trouwden met meisjes uit aanzienlijke families, Johannes met H.C. Gevers Leuven en Anthony met A. Wttewaal van Stoetwegen, dochter van de Kamper burgemeester. Brummelkamps stiefdochter Maria Tieleman trouwde met ds. G.W. van Houte; zijn oudste dochter Anna Henriëtte met ds. J. van Andel en zijn vierde dochter Johanna Helena met ds. H.W.J. van Baalen. De Brummelkamps vormden een hechte familie, deftig en breed-georiënteerd, met veel contacten in lagere en hogere kringen.[10.]

27.3. Financiële positie

Brummelkamps financiële positie vooral sinds zijn huwelijk maakte hem veelszins onafhankelijk. Zelf had hij al in zijn jeugd van zijn oudtante Rebenscheidt en zijn oma Hesselink een kapitaaltje van ruim 2000 gulden geërfd. Zijn ouders bezaten meer, maar toch weer niet zoveel, dat ze hun zoon er royaal van konden laten studeren.[11.]

8. Mulder, 'Leven, lieven, loven' 16-18, J. Koelman, *De pligten der ouders, in kinderen voor God op te voeden* (Amsterdam 1673) en J.A. James, *Geschenk van een christelijken vader aan zijne opwassende kinderen*, naar de 14e Engelse druk bewerkt door N. Beets (Amsterdam 1844). Van dezelfde: *Het huisgezin. Bestuur en vermaningen aan al deszelfs leden ter bevordering van onderling geluk*, naar de 7e Engelse druk bewerkt door N. Beets (Amsterdam 1844).
9. Mulder, 'Leven, lieven, loven' 14-16. AB a GvP 16-12-1873. Een sympathiek In Memoriam van J.H. Donner in de *Wekstem* van 25-12-1873. Helena Margaretha, geb. 4-2-1850, overl. 14-11-1880. De beide andere ongetrouwd gebleven dochters waren Catharina Agnes Hendrina, geb. 9-2-1843 en Christina Johanna, geb. 8-1-1849. Zij vestigden zich na de dood van hun vader in 's-Gravenhage. In het archief-C. Mulder bevindt zich een aantal brieven van deze dames aan Mulder.
10. Zie over de drie zonen: *De Haas* II 54-56. Over J. van Andel: noot 62 bij hoofdstuk 15. AB a GvP 4-5-1875. Over H.W.J. van Baalen: *De Haas* I 19-20.
11. Memorie van Successie Drenthe betr. C.H. Rebenscheidt-Buschman d.d. 04-10-1815. Memorie van Successie kantoor Harderwijk betr. A.C. Hesselink-Buschman d.d. 12-04-1823. Memorie van Successie kantoor Hattem betr. A.H. Brummelkamp-Hesselink d.d. 18-04-1842. Memorie van Successie kantoor Arnhem betr. J. Brummelkamp d.d. 18-02-1850.

Maria de Moen bracht bij haar huwelijk een kapitaal van ruim 30.000 gulden mee, in die tijd een aanzienlijk bedrag. Anthony en Maria trouwden in gemeenschap van goederen. Een belangrijk deel van hun vermogen lieten ze in de Leidse zeepziederij van Dros en Tieleman zitten, waarvan mevrouw Brummelkamp mede-vennoot was. De vennootschap werd pas in 1868 ontbonden. Een deel van het vrijkomende kapitaal belegde Brummelkamp in de firma Disselkoen en Cock in Amsterdam. Door verkeerd beheer gingen daar de zaken niet goed. Brummelkamp verloor er nogal wat geld mee.[12.]

Het genoemde vermogen was intussen ruim voldoende voor een jaarinkomen. Brummelkamp was dus niet afhankelijk van zijn kerkelijk traktement. De afgescheiden gemeenten in Hattem, Schiedam en Arnhem heeft hij dan ook pro Deo gediend. Zijn traktement aan de Theologische School, gevoegd bij het ontvangen dividend gaf hem de jaren door een ruime financiële armslag. De bij zijn dood te verdelen nalatenschap had nog een waarde van 34.000 gulden.[13.]

Brummelkamp gebruikte zijn financiële mogelijkheden niet alleen voor eigen gezin. Jaar in jaar uit heeft hij veel geld geschonken voor allerlei christelijke doeleinden, met name voor kerk, diakonie en onderwijs. Hij deed dit frequenter en royaler dan de meeste andere afgescheidenen. Zonodig ging hij ook zelf op pad om bij kennissen, broeders of zusters geld voor een goed doel te vragen. Hij was niet slechts een redelijk vermogend man, maar ook een blijmoedig gever.[14.]

27.4. Levenseinde

Tot het laatst van zijn leven bleef Brummelkamp zoveel mogelijk aktief in de dienst van de kerk. Sinds de herfst van 1887 kwam hij door ziekte en zwakheid bijna niet meer buitenshuis. Zijn colleges gaf hij toen aan huis. Tot zes weken voor zijn dood verzorgde hij nog met hulp van C. Mulder *De Bazuin.* Op aandringen van familie en vrienden maakte hij een begin met het schrijven van ‘Memorabilia’. Hij las in de laatste winter de vijf delen brieven van Bilderdijk, het afscheidscadeau van Van Raalte in 1846. Hij was dus wel met de historie bezig. Toch wilde het met de memoires niet vlotten. In zijn notities over het verleden sprong hij telkens weer over op de aktualiteit. Hij miste de rust van een historicus om zich in het verleden werkelijk te verdiepen. Te veel was hij practicus en leefde hij nog intens mee met de aktuele gebeurtenissen van zijn tijd.[15.]

12. Notariaat J.B. van Gent, Leiden: akten d.d. 11-2, 21-10-1824, 30-5-1829, 14-8-1832, 12-10-1832, 6-8-1838. Notariaat H.J. Hofstede, Leiden: akten d.d. 12 en 14-1-1835. AB a ABJr z.d. en 20-8-1872, 10-3, 14-3, 16-5-1873, 31-1, 14-4, 18-6-1874. AB a ACvR 3-2-1874.
13. AB a ABJr 17-8-1880. Inventaris A. Brummelkamp bij Not. H.H.J. Höfelt d.d. 5-7-1888. Boedelscheiding ibidem d.d. 23-5-1894.
14. Mulder, ‘Leven, lieven, loven’ 20-21.
15. De memorabilia zijn door A. Brummelkamp jr. bijna integraal gepubliceerd in de rubriek ‘Mengelwerk’ van het *Jaarboekje voor de Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland voor het jaar 1889* 1-20. Het belangrijkste daaruit ook in *Levensbeschr.* 572-579.

Zijn gedachten cirkelden in de ‘Memorabilia’ vooral om de ene grote gebeurtenis uit zijn leven: de vrijmaking van de kerk in 1834 uit hiërarchie en vrijzinnigheid, die in de Doleantie van 1886 zo'n verblijdend vervolg had gekregen, maar die nog steeds om voortzetting vroeg. Graag had Brummelkamp op 10 april 1888 in ‘Frascati’ in Amsterdam de conferentie van afgescheidenen en dolerenden bijgewoond. Het kon niet meer. Hij schreef toen een brief, waarvan de teneur was: ‘Broeders, in het middelmatige vrijheid!’ Zo bleef het kerkelijk vraagstuk hem tot het laatste toe bezighouden.

Wanneer hij op zijn leven terugkeek, overheerste bij Brummelkamp een diep gevoel van onwaardigheid. ‘Het alles verbeurd en verzondigd, alles onwaardig, niet slechts in een treurig “geweest”, maar nog steeds, was bij mij levendig...’ Wat voor memorabels zou er uit het leven van een zondaar te vermelden zijn, dan alleen Gods genadewerk in Jezus Christus?[16.]

Eind mei 1888 verzwakten Brummelkamps krachten zienderogen. Op 1 juni, een dag voor zijn dood, dicteerde hij nog een afscheidswoord ‘Aan al de gemeenten’, dat op de aanstaande synode in Assen moest worden voorgelezen. Hij gaf daarin de hoofdsom van zijn kerkelijke strijd: ‘Onwankelbaar staat mijn overtuiging aangaande het beginsel der Christelijke Gereformeerde Kerk; daar het niets anders was, dan het opkomen in den angst en den strijd dien we gevoelden voor Gods eere en waarheid. Onzerzijds niets dan gehoorzaamheid aan het bevel: ‘Dient den Heere en verheugt u met beving’. En datzelfde was het vijftig jaar, en tegenover halve en kwartbroeders alleen: ‘Heere, wat wilt Gij?’. ‘Dat was in 1834 en 1886 het grote beginsel. Dat zal het voor de kerk altijd weer zijn: overgave aan de wil van de Here. Zo wees Brummelkamp in dit onvoltooide ‘kerkelijk testament’ de kerken nog eenmaal de weg van de eenvoudige kerkelijke gehoorzaamheid.[17.] Brummelkamp besefte, dat het einde nu snel naderde. Zijn kinderen en kleinkinderen kwamen afscheid van hem nemen. Hij ontving hen blijmoedig, bijna vrolijk. Hij ging hen voor in gebed en dankte de Here, dat hij ‘thans aan den rand der sombere doodsvallei gekomen, daarin juichende mocht nederzien’. Zo bracht hij de laatste uren van zijn leven door, in gesprek met zijn familie en collega's, in gebed en gezang. Op zaterdagavond 2 juni hield hij met zijn kinderen de gewone huisgodsdienst, geleid door zijn zoon Anton, terwijl Johannes het orgel bespeelde. Hij zong nog met gebroken stem het lievelingslied van zijn vrouw mee: ‘'k Wil U, o God, mijn dank betalen’. ‘Daarop van weerszijden teedere afscheidswoorden (...); dankbetuigingen en verzekeringen van vergiffenis in de toenemende schemering. “Vader, willen we U nog eens terechtleggen voor den nacht?” Wat geschiedde. Toen de kranke, weer op dien natuurlijken toon: “Nu een lichtje”, gelijk hij meermalen zeide wanneer het daglicht begon te begeven. Iemand begint de lamp aan te steken. Een onwillekeurige stilte... Op eens houdt de rochelende ademhaling op; nog een paar maal een zachte adem-

16. *Jaarboekje 1889* 6-7, 9-14. Over de vergadering in ‘Frascati’: Bouma, *Vereniging* 43-53.
17. *Jaarboekje 1889* 18-20.

tocht, en de geest was ontvloden. Het was een aartsvaderlijk sterfbed, 2 Juni des jaars 1888, des avonds ongeveer half tien'.[18.]

Het sterven van Brummelkamp maakte heel wat reakties los in kerkelijk Nederland. Brummelkamp had in een wijde kring geleefd en gewerkt. Meer dan 700 rouwbrieven werden verzonden. Op donderdag 7 juni vond de begrafenis plaats te IJsselmuiden, op de zogenaamde 'Zandberg'. Van heinde en ver waren honderden gekomen om aan Brummelkamp de laatste eer te bewijzen. Aan het graf sprak Van Velzen als oudste vriend en collega, H. Bavinck als rector, P. de Groot als praetor der studenten, W. Doorn als voorzitter van de curatoren, J. Bavinck als pastor loci, J.H. Donner namens de zendingsdeputaten, W.H. Gispen namens de aanwezige predikanten, D.K. Wielenga namens Ermelo-Veldwijk, P. Kapteijn namens 'Jachin' en K. Kater namens 'Patrimonium'. In deze sprekers was een groot deel vertegenwoordigd van de terreinen, waarop Brummelkamp in zijn leven gearbeid had.[19.]

Het sterven van zijn oude vriend greep vooral Van Velzen aan. Aan het graf riep hij uit: 'Wie zal ons verlies uitspreken bij het graf van dezen ontslapene? (...) Weet gij niet, dat te dezen dage een vorst, ja een groote in Israël gevallen is?' In de dagen na Brummelkamps sterven verschenen in tal van bladen soortgelijke woorden van herdenking en waardering. Ook buiten de afgescheiden gemeenten was er deelneming. C.S. Adama van Scheltema en J.P. Hasebroek bijvoorbeeld zonden een condoleantie in dichtvorm.[20.]

H. Bavinck preekte de zondag na de begrafenis in Kampen over Joh. 12:26b: 'Zoo iemand mij dient, de Vader zal hem eeren'. Hij herdacht Brummelkamp als een man, die op velerlei gebied voor velen tot een zegen was geweest. Aan een zeer werkzaam leven in dienst van God en van Christus' kerk was een einde gekomen. Anthony Brummelkamp was ingegaan tot de vreugde van zijn Heer.[21.]

18. *Levensbeschr.* 581-582.
19. *Ter nagedachtenis* geeft in 56 blzz. een uitvoerige, door C. Mulder samengestelde beschrijving van de reakties op Brummelkamps overlijden en van zijn begrafenis. Zie ook *Levensbeschr.* 582-589. *De Vrije Kerk* 14 (1888) 340-344 geeft ook een verslag van de begrafenis en spreekt van duizenden toeschouwers langs de weg naar de begraafplaats.
20. Een rouwbrief en de condoleanties van Van Scheltema en Hasebroek in het Mulder-archief. Van Velzen hield zich na de begrafenis enige dagen lang bezig met het nazien van oude brieven en andere papieren. Zie S. van Velzen, *Avondstemmen. Opstellen.* J.W.A. Notten ed. (Leiden 1897) 178 noot 1.
21. *Ter nagedachtenis* 49-55.

28. Samenvatting

In dit boek werd een beschrijving van Brummelkamps leven en arbeid gegeven. Brummelkamp was een boeiende figuur en hij leefde in een boeiende tijd. Vergeleken met mannen als Da Costa, Groen van Prinsterer en Kuyper is hij een man van secundaire betekenis geweest. In afgescheiden kring was hij echter een van de belangrijkste geestelijke en kerkelijke leiders. Samenvattend en concluderend willen we hier de kenmerkende trekken van zijn leven en werken aangeven.

1. Van huis uit kreeg Brummelkamp een bijbels-gelovige opvoeding mee, 'ondogmatisch', maar wel in gereformeerde lijn. De Bijbel stond daarin centraal. Verder werd hij vertrouwd gemaakt met de Heidelbergse Catechismus. Ook werd hem liefde voor de kerk en voor het ambt van predikant bijgebracht. Vooral zijn innige, blijmoedige vroomheid en zijn tere, consciëntieuze levenswandel waren voor een belangrijk deel de vruchten van zijn opvoeding. Hij behoorde van jongsaf tot de 'fijnen'. Zo was hij vertrouwd met de scheidslijn, die er ook binnen het christelijk volksdeel liep tussen de kinderen der wereld en de kinderen des lichts.
2. In de verhouding van Brummelkamp tot het Reveil zijn vier perioden te onderscheiden.
    a. Tijdens zijn studie in Amsterdam en in mindere mate ook in de Leidse jaren onderging hij de sterke invloed van de Reveil-kring en met name van I. da Costa. Deze invloed sloot in verschillende opzichten aan bij de geestelijke sfeer in zijn ouderlijk huis. Veel scherper echter leerde hij de strijd zien, die er gaande was en leerde hij de frontlijnen daarin onderscheiden. Deze periode vormde hem in anti-liberalistische en anti-rationalistische zin. Hij leerde er meer kritisch staan tegenover het hervormde kerkgenootschap. Zijn missionaire gerichtheid en zijn overgave tot een leven in radikale heiliging werden erdoor opgewekt en versterkt. Minder aansluiting had hij bij de eschatologische interesses en de conservatief-romantische mentaliteit van het Reveil.
    b. In de jaren 1834-1845 waren Brummelkamps contacten met de Reveil-mannen minimaal. Wel las hij hun geschriften. Zij bepaalden hem opnieuw bij de ernst van het verval in de kerk en stimuleerden hem op de weg van de Afscheiding. Diezelfde Afscheiding bracht echter ook verwijdering ten opzichte van de Reveil-vrienden. Zij lieten het gereformeerde volk zijns inziens op een kardinaal punt in de steek.
    c. De derde periode in Brummelkamps verhouding tot het Reveil was die, waarin hij, van 1846-1852, regelmatig de vergaderingen van 'Christelijke Vrienden' bezocht. Hij trof daar een gemêleerd gezelschap, met meer verscheidenheid en ook van een wat andere gerichtheid dan in de eerste Reveil-periode. Het Reveil zocht nu politiek, sociaal en soms ook kerkelijk de praktijk. Brummelkamp nam er een versterkte interesse in politieke en sociale vragen uit mee. In het kerkelijk vraagstuk bleef hij de Afscheiding verdedigen

en bevorderen. Zijn aanwezigheid en zijn spreken in deze kring waren altijd een appel in die richting.

d. Na 1854 bleef er contact en verbondenheid met de Reveil-mannen. Toen zich onder hen langzamerhand de scheuring tussen ethisch-irenischen en juridisch-confessionelen doorzette, koos Brummelkamp de kant van de laatsten. Onder leiding van Groen van Prinsterer werkte hij met hen samen op het terrein van onderwijs en politiek. Sinds 1846 was Brummelkamp de voornaamste schakel tussen de mensen van de Afscheiding en die van het Reveil. Hij was aan het Reveil veel verschuldigd. De positieve vruchten van zijn relatie ermee gaf hij door in de afgescheiden kring. Toch behield hij zijn zelfstandigheid, vooral op het punt van de kerk. Daarom is hij zelf nooit een echte Reveil-man geworden.

3. Brummelkamp was een van de 'vaders' van de Afscheiding van 1834. Hij heeft, door in het kleine getrouw te zijn, grote betekenis gekregen als strijder tegen kerkverwoestende hiërarchie en vrijzinnigheid. Het dubbel juk, dat daarin de kerk was opgelegd, heeft hij moedig helpen verbreken, ten koste van veel opofferingen. Beslissend was voor hem, dat de afscheiding, waar artikel 28 NGB van spreekt, een bijbelse opdracht wordt, wanneer de strijd tegen het kwade in het bestaande kerkgenootschap onmogelijk wordt gemaakt. Hij voelde zich hier geheel in de apostolische en reformatorische lijn staan. Afscheiding was voor hem een voortzetten van de oude Gereformeerde Kerk. Als 'vader der Scheiding' heeft Brummelkamp er ook aan meegewerkt, dat de kerk vrij werd van alle staatsinmenging. Voortaan kon ze in onafhankelijkheid haar eigen zaken regelen.
4. In de afgescheiden kerken nam Brummelkamp een geheel eigen plaats in. Theologisch stond hij buiten de traditie van de Nadere Reformatie en heeft hij haar ontsporingen met kracht bestreden. Hij zocht over de Nadere Reformatie heen aansluiting bij de exegese en de theologie van de Reformatie-tijd. Hij was veel minder dogmatisch-systematisch georiënteerd dan de meeste andere afgescheidenen. Hij kan veeleer een eclecticus genoemd worden. Dat had soms nadelige effekten. Maar de positieve betekenis daarvan was veel groter. Hij hielp het denken van de afgescheidenen bevrijden uit subjectivisme en scholastiek. In Hel. de Cock vond hij een goede bondgenoot. De hier voltrokken dogmatische doorbraak is van grote betekenis geweest.
   Kerkrechtelijk stond Brummelkamp niet in een bepaalde traditie. Zijn verzet tegen de collegialistische tendenzen bij de Drentse richting was meer intuïtief dan goed-geargumenteerd. Zijn optreden kenmerkte zich dikwijls door een onbekommerd overschrijden van bepaalde grenzen, met beroep op zijn geweten en op de christelijke vrijheid.
   Ook als evangelie-prediker onderscheidde Brummelkamp zich. Hij stond geheel los van de schematiek die sinds de Nadere Reformatie veel preken beheerste en die ook in afgescheiden kringen in meerdere of mindere mate door veel predikanten werd gehanteerd. Bij een aantal van hen werd de evangelie-verkondiging gehinderd door een dominerend accent op de uitverkiezing, door een schematisch differentiëren van allerlei stadia van geloof en bekering en door een classificatie van de hoorders van de prediking. Brummelkamp deed daar niet aan mee. Hij predikte de Christus der Schriften

als Heiland der wereld. Hij was ruim in het aanbod der genade. Hij wekte op om te geloven, zeker niet door eigen kracht, maar dan toch wel daadwerkelijk. Hij leerde de mensen om niet met zichzelf en eigen ‘ongestalten’ bezig

te zijn, maar redding te zoeken in de Here Jezus en te steunen op Gods beloften. Een dergelijke prediking heeft het uiteindelijk in de afgescheiden kerken gewonnen van de subjectivistische en lijdelijke tendenzen.

5. Brummelkamp is bijna vijftig jaar werkzaam geweest als docent en studie-begeleider in de theologische opleiding, waarvan 34 jaar in Kampen. Hij had voor dit werk bijzondere bekwaamheden. Geruggesteund door een zeer goede klassieke vorming kon hij bij zijn studenten vooral de basis leggen voor nauwkeurige en gezonde exegese. In de door hem gedoceerde pastorale vakken bracht hij hun vooral dienstvaardigheid, blijmoedigheid, nauwgezetheid en liefde voor de gemeente bij. Hij leerde hen zelfstandig denken, zonder binding aan een bepaald systeem. Daarmee kweekte hij discipelen met een ruime, onafhankelijke kijk op allerlei zaken. In dit opleidingswerk was Brummelkamp geheel een 'self-made man'. Theologisch-wetenschappelijk gezien stond het, vooral aanvankelijk, op betrekkelijk laag niveau. Maar het heeft grote betekenis gehad voor de ontwikkeling van de afgescheiden kerken.
6. Van veel belang was ook Brummelkamps journalistiek. Daarin manifesteerde hij zich als een man met een brede belangstelling. Hij bewoog zich op velerlei gebied. Door zijn schrijven in *De Bazuin* hielp hij de afgescheidenen de vensters open te houden naar alle kanten. Hij mobiliseerde hen met name voor de schoolstrijd, voor politieke aktiviteit en voor evangeliserend optreden in eigen omgeving.
7. Het kerkelijk vraagstuk was voor Brummelkamp niet ingewikkeld. Consequent en continu riep hij de hervormden op tot trouw verzet tegen hiërarchie en vrijzinnigheid. Hij was ervan overtuigd, dat dit hen onherroepelijk op de weg van afscheiding zou brengen. De gelovigen in het hervormde genootschap werden door hem na 1834 zeker niet afgeschreven. Volhardender en royaler dan alle andere afgescheidenen heeft hij zijn oecumenisch appel in hun richting doen horen. Hij was verder bereid tot gemeenschapsoefening met een brede kring van christenen. Daarin ging hij soms meer gevoelsmatig dan principieel te werk. Onder de afgescheidenen nam hij de meest open en brede positie in ten opzichte van andere christenen; echter zonder zijn gereformeerde en afgescheiden overtuiging prijs te geven. Van enige toenadering tot rooms-katholieken was geen sprake. Hij was een overtuigd en fel anti-papist. Door de leiding die Brummelkamp op deze wijze gaf, heeft hij zijn kerken helpen bewaren voor introvertie en sektarisme. Tegelijk gaf deze opstelling ook een grote mate van aantrekkingskracht naar buiten toe. Veel hervormden vonden vroeger of later de weg naar de afgescheiden gemeenten. De afgescheidenen kregen bovendien mede door Brummelkamps leiding een sterke mate van zelfstandigheid. Zo kregen na 1886 de dolerenden beslist geen kans hen te overvleugelen.
8. Brummelkamp heeft zeer aktief meegewerkt aan de organisatie van het positief-christelijk onderwijs in Nederland. Dat betekende een breuk met de volksschool, maar hij achtte dat onvermijdelijk. Alleen in de ruime openstelling van de christelijke school voor ieder die er gebruik van wilde maken, leefde nog iets van de volksschool-idee. Hoofdzaak was echter: de vrijheid van onderwijs voor 'onze' kinderen. Ten aanzien van de vraag, van wie de school

is en moet uitgaan, prefereerde Brummelkamp een kerkelijke school, opgericht en in stand gehouden door de kerkeraad. Vanwege de bestaande

kerkelijke verdeeldheid zag hij echter de vorm, waarbij de school van een kerkelijk gemengde commissie uitging, als een goede oplossing. In latere jaren legde hij meer nadruk op het principe 'de school aan de ouders'. Hij wilde verder een radikale scheiding tussen staat en school. Dit kwam vooral naar voren in zijn jarenlange bestrijding van de restitutie. Zelfs het toezicht van de overheid op de scholen wilde hij minimaliseren.
Brummelkamp is onder de afgescheidenen een van de belangrijkste en invloedrijkste propagandisten voor de christelijke school geweest. Voor een groot deel was hij dit in het spoor van Groen van Prinsterer en anderen. Toch was hij van het begin af beslist niet geheel van hen afhankelijk. Zijn en hun initiatieven ten behoeve van christelijke schoolstichting liepen vooral aanvankelijk eerder parallel dan dat er afhankelijkheid bestond. Meer dan eens nam Brummelkamp in de onderwijskwestie ook in latere tijd een zeer zelfstandige positie in.

9. Brummelkamp was een enthousiast vaderlander en een trouwe Oranjeklant. In de politiek had hij vooral oog voor de doorwerking van de principes van de revolutie. Daarin was hij een leerling van Da Costa en Groen van Prinsterer. Jarenlang heeft hij Groens politieke werk gesteund en er het kerkvolk in mee doen leven. In veel politieke kwesties was hij duidelijk van Groen afhankelijk. Toch heeft hij op kardinale punten soms een geheel eigen positie ingenomen. Typerend daarin was, dat hij aandrong om, nu eenmaal het revolutionaire liberalisme aan de macht was, de scheiding tussen staat en kerk radikaal door te voeren. Er moest een 'état athée' zijn in de meest consequente zin van het woord. Deze visie leidde tot een jarenlange politieke dissidentie ten opzichte van Kuyper en de Standaard-partij. In 'Marnix' kreeg ze haar organisatorische gestalte. Brummelkamp trok zich er echter in 1887 uit terug. Zijn politiek conflict met Kuyper heeft helaas betekend, dat hij in de politieke praktijk op een zijspoor kwam te staan. Toch was zijn schrijven over politieke onderwerpen voor de afgescheidenen van blijvende betekenis. Zij werden politiek bewust gemaakt en gemobiliseerd. Ook in politicis waren zij veel minder introvert dan vaak wordt beweerd.
Een opvallende trek in Brummelkamps politieke journalistiek moet nog genoemd worden. Voor hem telde het 'gewone' volk volledig mee. Zoals hij in de kerk de hele gemeente overal in wilde betrekken, zo wilde hij het ook in de staat. Alle regenten-mentaliteit was hem vreemd. Hij dacht progressief-democratisch en was onder bepaalde condities een voorstander van algemeen kiesrecht. Daarin heeft hij op zijn plaats meegeholpen de oligarchie in Nederland af te breken en de Staten-Generaal weer werkelijk te laten worden tot volksvertegenwoordiging.
10. Ook voor het sociale leven heeft Brummelkamp bijzondere betekenis gehad. Dat gold met name voor zijn betrokkenheid bij de landverhuizing in 1846 en volgende jaren. Hij had een open oog voor misstanden. Onrecht bestreed hij. Zonodig doorbrak hij traditionele opvattingen en vooroordelen. Hij leverde een diep-borende maatschappij-kritiek, nog voordat Karl Marx in zijn communistisch manifest het kapitalisme aanklaagde. Brummelkamp wilde in de bestaande nood graag structureel helpen en heeft dat ook zoveel mogelijk gedaan, zonder conservativiteit. Meer dan eens heeft hij protest aangetekend tegen

onrechtvaardige toestanden, zoals de slavernij en de kinderarbeid. Hij deed dit met beroep op het evangelie, dat in gezonde

radikaliteit alle horizontalistische maatschappij-kritiek te boven gaat. In zijn kritiek was Brummelkamp progressiever zelfs dan veel Reveil-vrienden, zoals bijvoorbeeld in de kwestie van de slavernij. Door Brummelkamps schrijven over sociale vraagstukken heeft hij in afgescheiden kringen bij de mensen sociale interesse gewekt en bevorderd. Zo was hij een van de gangmakers van de christelijke sociale arbeid in Nederland.

11. Brummelkamp riep de mensen op tot een nauwgezet christelijk leven. Zijn eigen handel en wandel vormden daarvan een sprekende illustratie. Omwille van anderen was hij geheelonthouder. Het roken beschouwde hij als zonde. In de viering van de rustdag was hij zeer consciëntieus. Toch was hij allesbehalve wetticistisch en krampachtig. Bij hem vertoonde zich een boeiende combinatie van nauwgezetheid en blijmoedigheid. Zijn christelijke levensstijl had in woord en daad evangelisatorische kracht. Daarin is hij velen tot voorbeeld geweest. Brummelkamp heeft op zijn eigen plaats in het negentiende-eeuwse kerkelijk leven blijvende betekenis gehad voor de afgescheiden gereformeerden, voor hen die bleven in de Hervormde Kerk en in beperktere mate voor heel het Nederlandse volk. Voor vandaag bezit zijn leven en werken in menig opzicht nog aktualiteit. Daarom geldt ook hier: ‘de gedachtenis des rechtvaardigen zal tot zegening zijn’ (Spreuken 10:7).

Bijlage 1
Lijst van geraadpleegde archieven

1. Wanneer archivalia vermeld worden uit een archief van een Gereformeerde Kerk, betreft het steeds de archivalia van een Christelijke Afgescheidene (Gereformeerde) Gemeente.
2. Waar de archieven niet in een overheidsarchiefbewaarplaats zijn ondergebracht, maar zich in een plaatselijke kerk of in particulier bezit bevinden, is alleen de plaatsnaam (onderstreept) vermeld.
3. Wat als inventaris is aangeduid, is niet altijd een officiële inventaris, maar dikwijls een voorlopige inventaris en in enkele gevallen niet meer dan een plaatsingslijst. Waar de aanduiding van een inventaris-nummer ontbreekt, bestaat er van het betreffende archief geen inventaris of plaatsingslijst.
4. Opgave van archieven van de burgerlijke stand, notariële archieven en van doopen trouwboeken is achterwege gelaten.

Aalten, Gemeentesecretarie

Archief van de classis Varsseveld van de Gereformeerde Kerken

Notulen classis 1842-1855

Almelo

Archief van de classis Ommen van de Gereformeerde Kerken

Notulen classis	1837-1844
idem	1847-1853

Archief van de classis Holten van de Gereformeerde Kerken

Notulen classis 1853-1864

Amsterdam, Gemeentearchief

Archieven van de rechtbank van eerste aanleg Amsterdam

Inv.	nr. 209-214:	Vonnissen in correctionele zaken 1836-1837

	nr. 547-550:	Processtukken van criminele appel-zaken 1836-1838

Archief van het Athenaeum Illustre Amsterdam

Inv.	nr. 1:	Acta van het corpus docentium 1730-1849
	nr. 7:	Collegelijsten 1799-1829
	nr. 8:	Collegelijsten 1829-1855
	nr. 10:	Album studiosorum 1824-1866

Archief van de Nederlandse Hervormde Gemeente Amsterdam

Inv.	nr. 698:	Met attestatie ingekomen leden 1818-1836
	nr. 721:	Met attestatie vertrokken leden 1830-1851

Archief van de Gereformeerde Kerk Amsterdam

Inv.	nr. 1:	Notulen kerkeraad	1835-1837
	nr. 2:	idem	1837-1839
	nr. 3:	idem	1840-1841
	nr. 4:	idem	1842-1844
	nr. 5:	idem	1844-1848
	nr. 11:	idem	1863-1869
	nr. 27:	Copieboek van brieven	1835-1839
	nr. 28:	idem	1839-1847
	nr. 29:	idem	1847-1851

	nr. 30:	idem	1851-1854
	nr. 90:	Stukken van de kerkeraad	1836 e.v.j.

Archief van de classis Amsterdam van de Gereformeerde Kerken

Inv.	nr. 284:	Notulen 1840-1854
	nr. 331:	Copieboek van uitgegane brieven 1847-1859

Archief van de particuliere synode van de Gereformeerde Kerken in Noord-Holland

Inv.	nr. 1:	Notulen provinciale vergaderingen	1840-1846
	nr. 2:	idem	1846-1851
	nr. 3:	idem	1854-1868

Amsterdam, Bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam **Reveil-archief**

A.	Verzameling H.J. Koenen
D.	Diversen
E.	Verzameling P.J. Elout van Soeterwoude
F.	Verzameling W. de Clercq
H.	Verzameling I. da Costa
T.	Verzameling A.M.C. van Asch van Wijck
U.	Verzameling O.G. Heldring
Y.	Verzameling Ae. Mackay
Z.	Verzameling H.J. Lemkes
-.	Verzameling C.A.F. Schwartz
-.	Verzameling C. Mulder

Amsterdam, Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden) van de Vrije Universiteit

Archief H. Bavinck

Archief A. Brummelkamp sr. en jr.
Archief J.C. Brummelkamp-Esser
Archief I. Esser
Archief Geref. Zondagsschoolvereniging ‘Jachin’
Archief A. Kuyper
Archief L. Lindeboom
Archief P.J. Risseeuw
Archief J.A. Wormser

Apeldoorn, Gemeentearchief

Archief van de Gereformeerde Kerk Apeldoorn

Inv.	nr. 1:	Notulen van de kerkeraad	1835-1844
	nr. 2:	idem	1846-1855
	nr. 23:	Doopregister 1837-1863	

Archief van de v.m. classis Hattem van de Gereformeerde Kerken

Notulen classis Hattem 1838-1862

Arnhem, Gemeentearchief

Archief van de Gereformeerde Kerk Arnhem

Inv.	nr. 1:	Notulen kerkeraad 1842-1848
	nr. 4-13:	Ingekomen stukken 1847-1869
	nr. 19:	Kasboek van de diakonie 1843-1850
	nr. 21-23:	Kasboeken van de kerk 1843-1863
	nr. 25:	Lijsten verhuurde zitplaatsen 1843-1856
	nr. 27:	Stukken betr. leningen 1844, 1855, 1858

Archief van de classis Arnhem van de Gereformeerde Kerken

Inv.	nr. 1:	Notulen classis Apeldoorn/Arnhem 1838-1864

Archief van de particuliere synode van de Gereformeerde Kerken in Gelderland

Notulen prov. vergaderingen	1835-1844
idem	1846-1864
Ingekomen stukken 1853 e.v.j.	

Arnhem, Rijksarchief in Gelderland

Archief van de rechtbank van eerste aanleg te Arnhem

Inv.	nr. 367-372:	Notulenbladen en vonnissen in correctionele zaken 1835-1838

Archief van de rechtbank van eerste aanleg te Zutphen

Inv.	nr. 1041-1043	Notulenbladen in correctionele zaken 1834-1838
	nr. 1077-1080	Minuten van correctionele vonnissen 1835-1838

Archief van de procureur-crimineel in Gelderland

Inv.	nr. 65-69:	Ingekomen stukken betr. politionele zaken 1835-1838

Archief van de officier van justitie bij de rechtbank van eerste aanleg te Arnhem

Inv.	nr. 533-536:	Ingekomen stukken

Archief van het politiegerecht in de kanton Hattem

Inv.	nr. 1789:	Ingekomen stukken 1835-1836

Archief van de gouverneur des Konings in Gelderland

Verbalen van ingekomen en uitgegane stukken van juli 1835 tot april 1836

Archieven van de Commissarissen van de arrondissementen (later Kwartierscommissarissen), Hoofdschouten en Districtscommissarissen 1813-1850, i.c. archieven van de Districtscommissaris Over- en Middel-Veluwe, sinds 1837 Veluwe

Inv.	nr. 305-309:	Ingekomen stukken 1835-1837

Assen, Rijksarchief in Drenthe

Archief van de Gereformeerde Kerk te Assen
Verzameling J.A. Smeedes

Archief van de particuliere synode van de Gereformeerde Kerken in Drenthe

Notulen prov. vergaderingen 1836-1892

Doornspijk, Gemeentearchief

Brievenboek 1834-1836

Doornspijk

Archief van de Nederlandse Hervormde Gemeente Doornspijk

Handelingen van de kerkeraad 1817-1909

Elburg

Archief van de Nederlandse Hervormde Gemeente Elburg

Inv.	nr. 5:	Handelingen van de kerkeraad 1789-1873

	nr. 66:	Lidmatenregister met jaarlijkse mutaties 1817-1835

Archief van het Van Kinsbergen-instituut (in bewaring bij de Van Kinsbergen-school voor m.a.v.o.)

		Inschrijving Register
		Groot-boek van verdiensten
Inv.	nr. 6:	Stukken 1814-1830
	nr. 7:	Stukken 1830-1840

Goes, Gemeentearchief

Archief van de particuliere synode van de Gereformeerde Kerken in Zeeland

Inv.	nr. 1:	Concepten van notulen prov. vergaderingen 1837-1842, 1844-1851, 1853, z.j.
	nr. 2:	Notulen idem 1841-1845
	nr. 3:	Notulen idem 1845-1855
	nr. 5:	Ingekomen stukken, afschriften en minuten van uitgegane stukken, 1837-1852
	nr. 7:	Concepten van notulen van vergaderingen van de classis Zuid-Beveland 1838-1841

Archief van Ds. C. van der Meulen

Inv.	nr. 6-10, 13, 27-29, 31-32, 36-40, 42, 44-46, 48, 55, 59-65, 68, 73, 76, 81, 86, 88-101: Persoonlijke en ambtelijke correspondentie 1837-1845

Grand Rapids, Michigan, U.S.A., Calvin College and Seminary

Archives and colonial origins collections
Albertus C. van Raalte Papers

's-Gravenhage, Algemeen Rijksarchief

Archieven van het departement voor de zaken van hervormde en andere erediensten, behalve de rooms-katholieke

Inv.	nr. 429:	Ingekomen stukken 1834

Archief van de Algemene Synode van de Nederlandse Hervormde Kerk

Inv.	nr. 442-443:	Ingekomen stukken 1834-1835

Archief van het classicaal bestuur Harderwijk van de Nederlandse Hervormde Kerk

Inv.	nr. 6:	Uitgaande stukken 1819-1876
	nr. 28:	Handelingen Classicaal Bestuur 1816-1872
	nr. 38:	Ingekomen stukken 1831-1836
	nr. 39:	Ingekomen stukken 1837-1841

Archief Groen van Prinsterer

Inv.	nr. 124:	Ingekomen brieven 1838-1876
	nr. 126:	Minuten van uitgegane brieven

Archief Mackay

Inv.	nr. 300-359:	Brieven van diverse personen aan Ae. Mackay
	nr. 414-415:	Journaal 1850-1852
	nr. 510:	Stukken betreffende het Seminarie
	nr. 515:	Verschillende stukken betreffende kerk en godsdienst

's-Gravenhage, Rijksarchief in Zuid-Holland

Archief van het provinciaal kerkbestuur Zuid-Holland van de Nederlandse Hervormde Kerk

Inv.	nr. 20:	Handelingen van het provinciaal kerkbestuur 1816-1833

	nr. 21:	idem 1833-1845

Archief van de classis Leiden van de Gereformeerde Kerken

Inv.	nr. 1:	Notulen classis Leiden 1837-1843
	nr. 2:	Notulen classis 's-Gravenhage/Rotterdam 1843-1850
	nr. 3:	Notulen classis Leiden 1850-1874

's-Gravenhage, Gemeentearchief

Archief van de particuliere synode van de Gereformeerde Kerken in Zuid-Holland

Inv.	nr. 77:	Notulen provinciale vergaderingen 1842-1867

's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek

Verzameling Keuchenius

Inv.	nr. 68 E 2:	Brieven van A. Brummelkamp

Groningen, Rijksarchief in Groningen

Archief van de particuliere synode van de Gereformeerde Kerken in Groningen

Inv.	nr. 1:	Notulen 1835-1867
	nr. 5:	Ingekomen stukken 1841-1869
	nr. 6:	Ingekomen stukken 1843-1870

Hattem

Archief van de Nederlandse Hervormde Gemeente Hattem

Inv.	nr. 14005:	Handelingen kerkeraad 1827-1840
	nr. 14024:	Doopboek 1812-1846
	nr. 15001:	Notulen kerkvoogden 1824-1847
	nr. 15008:	Copieboek van ingekomen en uitgegane brieven van

		het college van kerkvoogden 1824-1852
	nr. 2043:	Brieven 1834-1835
	nr. 7010:	Lidmatenregister 1830-1898

Archief van de Gereformeerde Kerk Hattem

Notulen kerkeraad 1836-1854

Hattem, Gemeentearchief

Nieuw-Archief der Gemeente Hattem

Inv.	nr. 8:	Notulen gemeenteraad 1829-1836
	nr. 44:	Notulen B. en W. 1833-1836
	nr. 2694:	Stukken betreffende de Afscheiding
	nr. 2859:	Stukken betreffende inkwartieringen

Holland, Michigan, U.S.A., Hope College Archives

Oggel Family Collection
Fonds J.P. Oggel (1805-1856)
Fonds P.J. Oggel (1829-1869)

Holland, Michigan, U.S.A., Western Theological Seminary, Beardslee Library

Inv.	nr. 6:	Brieven van en aan A.C. van Raalte

Kampen, Gemeentearchief

Archief van de politie in de gemeente Kampen

Inv.	nr. 2:	Ingekomen stukken 1812-1851

Archief van de Theologische Hogeschool van de Gereformeerde Kerken in Nederland

Inv.	nr. I/1:	Handelingen curatoren 1881-1888
	nr. I/6:	Handelingen curatoren in comité 1885-1934
	nr. I/9-11:	Bijlagen tot de handelingen curatoren 1854-1895
	nr. II/19:	Stukken contracten *De Bazuin* 1879-1904
	nr. II/20:	Ingekomen stukken commissie vergroting en verbetering *De Bazuin* 1881
	nr. III/38:	Contracten uitgave *De Bazuin* 1860-1889

nr. V/1:	Ingekomen en uitgaande stukken redaktie *De Bazuin* 1865-1901
nr. VI/1-8:	Handelingen hoogleraren 1854-1889
nr. VI/16-21:	Ingekomen en uitgaande stukken hoogleraren 1854-1888
nr. IX/47-51:	Archiefstukken A. Brummelkamp 1845-1886
nr. IX/73:	Verslag B.H. Ploeg over synode 1849
nr. IX/83-86:	Archief directie der voormalige theologische school Arnhem, sinds 1863 vereniging tot bevordering der evangelieverkondiging 1855-1872
nr. X/16-22:	Collegediktaten opgenomen door J.F. ten Hoor, 1856 en z.d.
nr. X/180-181:	Kerke-ordening 1843
nr. X/182-183:	Afschrift handelingen synode 1846
nr. X/185-186:	Brievenboek H.J. Wind 1840-1848
nr. X/187:	Diktaat kerkgeschiedenis A.C. van Raalte
nr. X/190:	Aantekeningen H.A. Poisonnier

Familiearchief De Cock

Inv.	nr. 1:	Brieven F.H. Venema aan H. de Cock
	nr. 24-27:	Stukken betr. de contacten van H. de Cock met de kerkelijke besturen
	nr. 28-40:	Stukken betr. de contacten van H. de Cock met de overheid
	nr. 41-48:	Stukken betr. de contacten van H. de Cock met diverse personen
	nr. 49:	Brieven van H. de Cock aan F.H. Venema
	nr. 50:	Brieven ingekomen bij F.H. Venema
	nr. 56:	Brieven ingekomen bij Hel. de Cock

	nr. 66-67:	Brieven ingekomen bij Hel. de Cock
	nr. 75:	Verklaring Hel. de Cock inz. H.B. Geuchies
	nr. 77:	Brief A. Steketee aan red. *De Bazuin*
	nr. 158:	Brief H. de Cock aan E. Lindeman
	nr. 168:	Brief F.A. Kok aan J. Ridderinkhoff
	nr. 170:	Afschrift brief S.M. Scholte-Brandt
	nr. 172:	Brieven aan A. Schouwenberg
	nr. 174:	Brieven aan W.W. Smitt
	nr. 179:	Verklaring van ds. K. Wildeboer
	nr. 180-198:	Kerkelijke correspondentie, afkomstig uit verschillende archieven
	nr. 199-201:	Stukken uit het archief van de Hervormde Gemeente Ulrum
	nr. 202-205:	Stukken uit het archief van de Christelijke Afgescheidene Gemeente Ulrum
	nr. 206-216:	Stukken uit het archief van de Christelijke Afgescheidene Gemeente Zwolle

Archief C. Mulder
Ingekomen stukken 1871-1904
Persoonlijke aantekeningen en afschriften van brieven en toespraken 1866-1910

Archief van de Vereniging voor Christelijk Onderwijs te Kampen

Inv.	nr. 1:	Notulen schoolcommissie 1853-1858
	nr. 2:	idem 1858-1876
	nr. 3:	idem 1876-1900

Archief van de Gereformeerde Kerk Kampen
Notulen kerkeraad 1851-1888
Ingekomen stukken kerkeraad 1852-1876 en 1887-1931
Trouwboek 1851-1888

Kampen, Theologische Universiteit, Oudestraat 6

Naamlijst der Studenten van de Theologische School der Christelijke Afgescheidene Gereformeerde Kerk in Nederland sinds den 6den December 1854

Leeuwarden, Rijksarchief in Friesland

Archief van de particuliere synode van de Gereformeerde Kerken in Friesland

Inv.	nr. 1:	Notulen provinciale vergaderingen 1836-1853
	nr. 2:	idem 1853-1876

Leiden, Bibliotheek Rijksuniversiteit

Archieven van Senaat en Faculteiten der Leidse Universiteit

Inv.	nr. I/18:	Volumen inscriptionum 1816-1862
	nr. I/205-210:	Rollen van recensie 1830-1835
	nr. I/371:	Ingekomen brieven theol. fac. 1813-1839
	nr. I/373:	Ministeriële missiven en besluiten 1818-1839
	nr. I/378:	Jaarlijkse verslagen theol. faculteit 1820-1834
	nr. I/463:	Acta litt. faculteit 1815-1855
	nr. I/474:	Album candidatorum atque doctorum litt. faculteit 1816-1846

	nr. II/BA 1, 1:	Acta theol. faculteit 1815-1894
	nr. II/BA 5, 1:	Examenboek theol. faculteit 1816-1894

Leusden, Dienstencentrum van de Gereformeerde Kerken in Nederland

Archief van de zendingscommissie van de Christelijke (Afgescheidene) Gereformeerde Kerk

Notulen Zendingscommissie 1861-1872

Oldebroek, Gemeentearchief

Ingekomen stukken gemeentebestuur Oldebroek 1835-1837

Pella, Iowa, U.S.A., Central College

Archief H.P. Scholte

Inv.	nr. I, III-XI, XIII-XV, XVII-XVIII, XXI-XXII, XXVII, XXIX-XXXV, XXXVII, XL:	Ingekomen en afschriften van uitgegane brieven 1825-1847
Inv.	nr. XXXIII:	Notulen provinciale vergaderingen Beneden-Gelderland, Utrecht, Noord-Holland en Zuid-Holland 1836-1840

Pella, Iowa, U.S.A., Scholte House

Album amicorum van H.P. Scholte 1823-1843 en z.d.

Potchefstroom, Suid-Afrika, Archief G.K.S.A.

Verzameling D. Postma

Inv.	nr. 6, 7, 9:	Ingekomen brieven

Schiedam

Archief van de Gereformeerde Kerk Schiedam

Notulen kerkeraad 1837-1843

Tiel, Streekarchief

Archief van de Gereformeerde Kerk te Well
Afschrift van een brief van P.M. Dijksterhuis

Utrecht, Rijksarchief in Utrecht

Synodale archieven van de Gereformeerde Kerken in Nederland

Inv.	nr. 1-65:	Handelingen van en stukken, ingekomen bij de synodes van de Christelijke Afgescheidene Gereformeerde Kerk 1836-1863
	nr. 72:	Ingekomen en uitgegane stukken Synodale Commissie 1854-1862
	nr. 1497:	Korte kroniek en notulen commissie Geuzenkerk Brielle

Archief van de particuliere synode van de Gereformeerde Kerken in Utrecht

Notulen provinciale vergaderingen 1860-1892 in: Inv. nr. 2 van het archief

van de classis Utrecht van de Gereformeerde Kerken

Utrecht, Gemeentearchief

Archief van de Gereformeerde Kerk Utrecht

Inv.	nr. 1:	Notulen kerkeraad 1837-1840
	nr. 10:	Kopieboek uitgegane brieven van de kerkeraad 1838-1848

Utrecht, Bibliotheek Rijksuniversiteit

Archief Kohlbrügge

Port.	nr. 6b:	Huishoudboekjes 2, 3 (1825-1832)
	nr. 6a, 15, 17 en 31:	Correspondentie met H.P. Scholte, H. de Cock en A. Brummelkamp

Archief Chevallier

Inv.	nr. C 12-14:	Ingekomen brieven

Voorburg, Besturenraad Protestants-Christelijk Onderwijs

Archief van de Vereniging voor Christelijk Nationaal Schoolonderwijs
Kopieboeken van bij de Hoofdcommissie van C.N.S.O. ingekomen en uitgegane brieven 1860-1877

Zwolle, Rijksarchief in Overijssel

Archief van de rechtbank van eerste aanleg te Zwolle

Inv.	nr. 109:	Vonnissen in correctionele zaken 1836

Archief Gereformeerde Kerk Ommen
Notulen kerkeraad 1836-1846
Archief Van Ittersum

Inv.	nr. 313:	Ingekomen stukken F.A.S.A. van Ittersum 1838-1840

Zwolle, Gemeentearchief

Archief van de particuliere synode van de Gereformeerde Kerken in Overijssel

Inv.	nr. 1:	Notulen provinciale vergaderingen	1835-1848
	nr. 2:	idem	1847-1873

Archief van de classis Zwolle van de Gereformeerde Kerken

Inv.	nr. 1:	Notulen classis Nieuwleusen/Zwolle	1838-1851
	nr. 2:	idem	1851-1862

Archivalia in particulier bezit

In particulier bezit bevindt zich een aantal archivalia uit de schriftelijke nalatenschap van de volgende personen:

H. Bavinck
A. Brummelkamp
J.F. Bulens
D. van Enk
W.H. Gispen
P.A. Lanting
C.G. de Moen

Bijlage 2
Lijst van geraadpleegde brieven en andere documenten

1. In deze lijst zijn - in chronologische volgorde - alle brieven en andere ‘losse’ documenten opgenomen, die voor deze studie geraadpleegd en verwerkt zijn. Voor de vorm van deze bijlage is in de eerste plaats gekozen om de verwijzing in de aantekeningen bij de tekst eenvoudiger te maken. Als zodanig functioneert deze lijst als een ‘sleutel’ bij het notenapparaat. In de tweede plaats bedoelt deze lijst doorzichtig te maken, met welke frekwentie en in welke samenhang er door met name de voormannen van de afgescheiden gecorrespondeerd werd, zowel onderling als met de mannen van het Reveil. Daarom hebben we met name uit de onderlinge briefwisseling uit de eerste 25 jaren na de Afscheiding zoveel mogelijk alle bewaard gebleven brieven opgenomen, ook wanneer ze niet direkt met ons onderwerp verband hielden.
2. In de lijst zijn wel notariële en successie-documenten opgenomen, maar geen akten van de burgerlijke stand, omdat deze laatste gemakkelijk te vinden zijn.
3. Van elk document wordt de gemakkelijkst te bereiken vindplaats vermeld. Wanneer het in een boek of tijdschrift is gepubliceerd, wordt de vindplaats van het origineel niet genoemd. Wanneer een document meer dan eens is gepubliceerd, wordt de nieuwste publikatie vermeld. Men lette er op, dat bij publikatie soms gedeelten door de editor zijn weggelaten.
4. Wanneer de datum van een * is voorzien, bevat de brief zelf geen (volledige) datering, maar is deze door ons uit de inhoud van de brief afgeleid.
5. In een aantal gevallen zijn de hier genoemde stukken minuten of afschriften in een kopieboek.
6. De gebruikte afkortingen hebben de volgende betekenis:

Afsch. Wederk.: D. Deddens en J. Kamphuis ed., *Afscheiding-Wederkeer. Opstellen over de Afscheiding van 1834* (Haarlem 1984).
Arch. Syn. N.H.K.: Archief van de Algemene Synode der Nederlandse Hervormde Kerk, in: Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage.
Bavinck: familie-archief H. Bavinck, in particulier bezit.
Baz.: *De Bazuin*
Beets: verzameling Beets, in: Bibliotheek Rijksuniversiteit Leiden.
Br. Da Costa: G. Groen van Prinsterer ed., *Brieven van mr. Isaäc da Costa* I, *1830-1849*, II, *1850-1855*, III, *1856-1860* (Amsterdam 1872, 1873, 1876).
Briefw G/K: G. Groen van Prinsterer en A. Kuyper, *Briefwisseling 1864-1876* A. Goslinga ed. (Kampen 1937).
BriefwGvP: C. Gerretson e.a. ed., *Schriftelijke nalatenschap van G. Groen van Prinsterer. Briefwisseling* I-V ('s-Gravenhage 1925-1980).
Br. JAW.: G. Groen van Prinsterer ed., *Brieven van J.A. Wormser* I, *1842 1852*, II, *1853-1862* (Amsterdam 1874-1875).
Brummelk. Amsd.: verzameling A. Brummelkamp, in: Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden).

Brummelk.-Esser: verzameling J.C. Brummelkamp-Esser, in: Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden).
Brummelk. Kpn.: verzameling Brummelkamp, in archief Theologische School, in: Gemeentearchief Kampen.

Brummelk. Mlbg.: verzameling Brummelkamp, in familiebezit te Middelburg.
Budd.: J.H. Gunning J.H. zn., *H.J. Budding. Leven en arbeid* (2e druk; Rhenen 1909).
Chevallier: verzameling Chevallier, in: Bibliotheek Rijksuniversiteit Utrecht.
Chr. Sch. Kampen: archief van de Vereniging voor Christelijk Onderwijs te Kampen, in: Gemeentearchief Kampen.
Cl. Best. H'wijk: archief van het Classicaal Bestuur van Harderwijk van de Nederlandse Hervormde Kerk, in: Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage.
CL Varsseveld: archief van de classis Varsseveld van de Gereformeerde Kerken, in: Gemeentesecretarie Aalten.
CMvdK/HJK: M.E. Kluit ed., *Uit de briefwisseling van C.M. van der Kemp en H.J. Koenen* (z.p., z.j. (1942)).
C.S. III, V, VI: C. Smits, *De Afscheiding van 1834* III, V, VI (Dordrecht 1977-1984).
Da Costa: verzameling Da Costa, in: Reveil-archief te Amsterdam.
De Clercq: verzameling De Clercq, in: Reveil-archief te Amsterdam.
De Cock: familie-archief De Cock, in: Gemeentearchief Kampen.
De Moen: familie-archief, in particulier bezit.
De Ref. I: *De Reformatie. Tijdschrift voor de Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland* I (1837).
Distr. Comm. Veluwe: archief van de Districtscommissaris van Over- en Middel-Veluwe, in: Rijksarchief Gelderland.
Elout: verzameling Elout van Soeterwoude, in: Reveil-archief te Amsterdam.
Esser: verzameling Esser, in: Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantise (1800-heden).
F.L. Bos I, II, III, IV: F.L. Bos, *Archiefstukken betreffende de Afscheiding van 1834* I-IV (Kampen 1939-1946).
Geld. Kerkb.: *Geldersche Kerkbode*, in: Gemeentearchief Arnhem.
Gem. Arch. A'dam: Gemeentearchief Amsterdam.
Gem. Arch. Arnhem: Gemeentearchief Arnhem.
Gem. Arch. D'spijk: Gemeentearchief Doornspijk.
Gem. Arch. Hattem: Gemeentearchief Hattem.
Gem. Arch. Kampen: Gemeentearchief Kampen.
Gem. Arch. Leiden: Gemeentearchief Leiden.
Gem. Arch. Oldebroek: Gemeentearchief Oldebroek.
Gem. Arch. Schiedam: Gemeentearchief Schiedam.
Gen. Syn.: archieven van de Generale Synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland, in: Rijksarchief Utrecht.
Gispen: familie-archief, in particulier bezit.

GMdH. Semin.: G.M. den Hartogh, *Het Christelijk Gereformeerd Seminarie te Amsterdam. Een poging tot openbaring der hervormde of gereformeerde gezindheid (1850-1852)* (Delft z.j. (1939)).
Gouverneur Arnhem: archief van de gouverneur des konings in Gelderland, in: Rijksarchief Gelderland.
Gouverneur Zwolle: archief van de gouverneur des konings in Overijssel, in: Rijksarchief Overijssel.
Groen v. Prinsterer: verzameling Groen van Prinsterer, in: Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage.
GTT. 20: Gereformeerd Theologisch Tijdschrift 20 (1919-1920).
GTT. 23: Gereformeerd Theologisch Tijdschrift 23 (1922-1923).
GTT. 76: Gereformeerd Theologisch Tijdschrift 76 (1976).
Hand. en Versl.: *Handelingen en verslagen van de algemene synoden van de Christelijk Afgescheidene Gereformeerde Kerk (1836-1869) met stukken betreffende de synode van 1843, bijlagen en registers* (Houten en Utrecht 1984).
Hel. dC: Hel. de Cock, *Hendrik de Cock, eerste afgescheiden predikant in Nederland. Beschouwd in leven en werkzaamheid. Eene bijdrage tot regt verstand van de kerkelijke Afscheiding* (2e druk; Delfzijl 1886).
Heldring: verzameling Heldring, in: Reveil-archief te Amsterdam.
100 jr. G.G. Dirksl.: P. Blok en Th. de Waal, *Honderd jaar Gereformeerde Gemeen te Dirksland* (Dirksland 1967).
Hyma: A. Hyma, *Albertus C. van Raalte and his Dutch settlements in the United States* (Grand Rapids 1947).
JvanLonkh.: J. van Lonkhuijzen, *Hermann Friedrich Kohlbrügge en zijn prediking in de lijst van zijn tijd* (Wageningen 1905).
Koenen: verzameling Koenen, in: Reveil-archief te Amsterdam.
Kohlbrügge: verzameling Kohlbrügge, in: Bibliotheek Rijksuniversiteit Utrecht.
Kompl. Uitg.: *Kompleete uitgave van de officiëele stukken betreffende den uitgang uit het Nederl. Herv. Kerkgenootschap van de leeraren H.P. Scholte e.a.* I en II (2e druk; Kampen 1884).
Kopieboek CNSO: kopieboeken van de Vereniging voor Christelijk Nationaal Schoolonderwijs, in: archief van de Besturenraad voor het Protestants-Christelijk Onderwijs te Voorburg.
KR Amsterdam: archief van de Gereformeerde Kerk te Amsterdam, in: Gemeentearchief Amsterdam.
KR Arnhem: archief van de Gereformeerde Kerk te Arnhem, in: Gemeentearchief Arnhem.
KR Kampen: archief van de Gereformeerde Kerk te Kampen, in: Gemeentearchief Kampen.
KR Well: archief van de Gereformeerde Kerk te Well, in: Streekarchief Tiel.
Kuyper: verzameling Kuyper, in: Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden).
Lanting: familie-archief, in particulier bezit.

Lemkes: verzameling Lemkes, in: Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden).
Leven OGH.: O.G. Heldring, *Leven en arbeid* (Leiden 1881).
Mackay: archief Mackay van Ophemert, in: Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage.
Mackay Rev.: verzameling Mackay, in: Reveil-archief te Amsterdam.
Min. v. Eredienst: archief departement van Hervormde Eredienst, in: Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage.
Mulder: familie-archief Mulder, in: Gemeentearchief Kampen.
Mulder Rev.: verzameling Mulder, in: Reveil-archief te Amsterdam.
NCL Hattem: notulen van de vergadering van de classis Hattem van de christelijke afgescheiden gemeenten, in: Gemeentearchief Apeldoorn.
NedHervGem Hattem: archief Nederlands Hervormde Gemeente te Hattem.
Not. KR Hattem: notulen van de kerkeraad van de Christelijke Afgescheidene Gereformeerde Gemeente te Hattem, in: archief Gereformeerde Kerk Hattem.
Not. KR Schiedam: notulen van de kerkeraad van de Christelijke Afgescheidene Gereformeerde Gemeente te Schiedam, in: archief Gereformeerde Kerk Schiedam.
Not. ProvVerg. Drenthe: notulen van de provinciale vergaderingen van de christelijke afgescheiden gemeenten in Drenthe, in: Rijksarchief Drenthe.
Not. Prov. Verg. Gron.: notulen van de provinciale vergaderingen van de christelijke afgescheiden gemeenten in Groningen, in: Rijksarchief Groningen.
Not. Prov. Verg. Ov.: notulen van de provinciale vergaderingen van de christelijke afgescheiden gemeenten in Overijssel, in: Gemeentearchief Zwolle.
Not. Scholte-groep: notulen van de provinciale vergaderingen van de christelijke afgescheiden gemeenten in Utrecht, Zuid-Holland, Beneden-Gelderland en (incidenteel) Zeeland, in: Archief H.P. Scholte, Central College, Pella, Iowa, U.S.A..
Oggel: verzameling Oggel, in: Hope College Archives, Holland, Michigan, U.S.A..
Politieger. Hattem: archief van het politiegerecht te Hattem, in: Rijksarchief Gelderland.
Postma: verzameling Postma, in: Archief Gereformeerde Kerk in Suid-Afrika, Potchefstroom.
Proc. Crim. Arnhem: archief procureur crimineel in Gelderland, in: Rijksarchief Gelderland.
ProvVerg. Gron.: archief van de particuliere synode van de Gereformeerde Kerken in Groningen, in: Rijksarchief Groningen.
Prov. Verg. Gelderl.: archief van de particuliere synode van de Gereformeerde Kerken in Gelderland, in: Gemeentearchief Arnhem.
Prov. Verg. Zeeland: archief van de particuliere synode van de Gereformeerde Kerken in Zeeland, in: Gemeentearchief Goes.
R.A. Gelderland: Rijksarchief Gelderland.
Rechtb. Amersfoort: archief van de rechtbank van eerste aanleg te Amersfoort, in: Rijksarchief Utrecht.

Rechtb. Amsterdam: archief van de rechtbank van eerste aanleg te Amsterdam, in: Gemeentearchief Amsterdam.
Rechtb. Arnhem: archief van de rechtbank van eerste aanleg te Arnhem, in: Rijksarchief Gelderland.
Rechtb. Leiden: archief van de rechtbank van eerste aanleg te Leiden, in: Gemeentearchief Leiden.
Rechtb. Utrecht: archief van de rechtbank van eerste aanleg te Utrecht, in: Gemeentearchief Utrecht.
Rechtb. Zutphen: archief van de rechtbank van eerste aanleg te Zutphen, in: Rijksarchief Gelderland.
Rechtb. Zwolle: archief van de rechtbank van eerste aanleg te Zwolle, in: Rijksarchief Overijssel.
Rev. Arch.: Reveil-archief, in: Bibliotheek Universiteit van Amsterdam.
Risseeuw: verzameling Risseeuw, in: Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden).
Schwartz: verzameling Schwartz, in: Reveil-archief te Amsterdam.
Smeedes: verzameling Smeedes, archief Gereformeerde Kerk Assen, in: Rijksarchief Drenthe.
Theol. School: archief van de Theologische (Hoge)school van de Gereformeerde Kerken in Nederland, in: Gemeentearchief Kampen.
U.B. A'dam: Bibliotheek van de Rijksuniversiteit te Amsterdam.
Van Asch van Wijck: verzameling Van Asch van Wijck, in: Reveil-archief te Amsterdam.
Van der Meulen: verzameling Van der Meulen, in: Gemeentearchief Goes.
Van Ittersum: familie-archief Van Ittersum, in: Rijksarchief Overijssel.
Van Kinsb. Inst.: archief Instituut Van Kinsbergen, in: Van Kinsbergen-mavo te Elburg.
Van Raalte Gr. R.: verzameling Van Raalte, in: Historical Collections Calvin College, Grand Rapids, U.S.A..
Van Raalte Holl.: verzameling Van Raalte, in: Beardslee Library, Western Theological Seminary, Holland, Michigan, U.S.A..
Wess. Gron.: J. Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Groningerland*, I (Groningen z.j. (1972)), II (Groningen z.j. (1975)), III (Groningen 1978).
Wormser: verzameling Wormser, in: Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden).

10-04-1809	Testament Brummelkamp-Hesselink. Not. J. Olzati, Amsterdam	Gem. Arch. A'dam
22-11-1817	Testament Hesselink-Buschman. Not. Oldebroek	R.A. Gelderland
04-03-1823	Akte v. prov. toew.. Not. Oldebroek	R.A. Gelderland

25-03-1823	Akte v. def. toew.. Not. Oldebroek	R.A. Gelderland
12-04-1823	Mem. v. Succ. A.C. Hesselink-Buschman	R.A. Gelderland
30-06-1823	H.P. Scholte aan H.F. Kohlbrügge	Kohlbrügge

15-09-1823	Akten verkoop. Not. Oldebroek	R.A. Gelderland
12-1823	H.F. Kohlbrügge in album Scholte	C.S. VI 312
06-1825	H.P. Scholte aan H.F. Kohlbrügge	Kohlbrügge UB. Utr.
06-1825	H.P. Scholte aan H.F. Kohlbrügge	Kohlbrügge
1828*	H.P. Scholte aan H.F. Kohlbrügge	Kohlbrügge
11-1828*	H.P. Scholte aan H.F. Kohlbrügge	Kohlbrügge
04-12-1828	I. da Costa aan H.P. Scholte	C.S. VI 40-41
11-03-1829	LJJ. Serrurier a. curatoren extra l.	Van Kinsb. Inst.
24-03-1829	LJJ. Serrurier a. curatoren extra l.	Van Kinsb. Inst.
02-06-1829	LJJ. Serrurier a. curatoren extra l.	Van Kinsb. Inst.
16-06-1829	Inschr. bul A.C. v. Raalte Leiden	De Moen
07-1829*	H.P. Scholte aan H.F. Kohlbrügge	Kohlbrügge
06-10-1829	I. da Costa aan H.P. Scholte	C.S. VI 41-43
09-11-1829	I. da Costa aan H.P. Scholte	C.S. VI 43-46
05-12-1829	I. da Costa aan H.P. Scholte	C.S. VI 46-53
11-12-1829	I. da Costa aan H.P. Scholte	C.S. VI 54
23-02-1830	H.P. Scholte aan H.F. Kohlbrügge	Kohlbrügge
15-03-1830	H.P. Scholte aan H.F. Kohlbrügge	Kohlbrügge
28-03-1830	I. da Costa aan H.P. Scholte	C.S. VI 54-56

03-05-1830	H.P. Scholte aan H.F. Kohlbrügge	Kohlbrügge
08-05-1830	H.P. Scholte aan H.F. Kohlbrügge	Kohlbrügge
19-05-1830	H.P. Scholte aan H.F. Kohlbrügge	Kohlbrügge
02-06-1830	LJJ. Serrurier a. curatoren extra l.	Van Kinsb. Inst.
08-06-1830	H.P. Scholte aan H.F. Kohlbrügge	Kohlbrügge
15-06-1830	H.P. Scholte aan H.F. Kohlbrügge	Kohlbrügge
20-06-1830	H.P. Scholte aan H.F. Kohlbrügge	Kohlbrügge
17-08-1830	H.P. Scholte aan H.F. Kohlbrügge	Kohlbrügge
29-09-1830	H.P. Scholte aan W. Messchert	C.S. VI 229-230
30-09-1830	H.P. Scholte aan H.F. Kohlbrügge	Kohlbrügge
11-10-1830	W. Bilderdijk in album Scholte	C.S. VI 318
12-10-1830	M.J. Chevallier in album Scholte	C.S. VI 318
12-10-1830	Mevr. Chevallier in album Scholte	C.S. VI 319
26-10-1830	H.P. Scholte aan H.F. Kohlbrügge	Kohlbrügge
27-10-1830	I. da Costa aan H.P. Scholte	C.S. VI 56-59
29-10-1830	J. ter Borg in album Scholte	C.S. VI 319
31-10-1830	A. Capadose in album Scholte	C.S. VI 319
31-10-1830	Mevr. Da Costa in album Scholte	C.S. VI 320
31-10-1830	H.J. Koenen in album Scholte	C.S. VI 320
11-1830	P.B. Bähler in album Scholte	C.S. VI 323

04-11-1830	C.C. Callenbach in album Scholte	C.S. VI 320-321
09-11-1830	A.J. Twent v. R. in album Scholte	C.S. VI 321-322
10-11-1830	G.F. Gez. Meerburg in album Scholte	C.S. VI 323
24-11-1830	H.P. Scholte aan H.F. Kohlbrügge	Kohlbrügge
25-11-1830	H.P. Scholte aan W. Messchert	C.S. VI 230-231
04-12-1830*	I. da Costa aan H.P. Scholte	C.S. VI 59-63
10-12-1830	L.G. James aan H.P. Scholte	C.S. VI 162-163
28-12-1830	H.P. Scholte aan H.F. Kohlbrügge	Kohlbrügge
17-01-1831	L.G. James aan H.P. Scholte	C.S. VI 163-164
31-01-1831	H.P. Scholte aan H.F. Kohlbrügge	Kohlbrügge
18-03-1831	H.P. Scholte aan H.F. Kohlbrügge	Kohlbrügge
21-03-1831	Mevr. James aan H.P. Scholte	C.S. VI 164
19-05-1831	H.P. Scholte aan H.F. Kohlbrügge	Kohlbrügge
01-06-1831	LJJ. Serrurier a. curatoren extra l.	Van Kinsb. Inst.
27-07-1831	I. da Costa aan H.P. Scholte	C.S. VI 63-65

29-07-1831	L.G. James aan H.P. Scholte	C.S. VI 165-166
02-08-1831	D.T. Notten in album H.P. Scholte	C.S. VI 324
05-09-1831	L.G. James aan H.P. Scholte	C.S. VI 166-168
31-10-1831	D.T. Notten aan H.P. Scholte	C.S. V 22-25
1832*	J. le Feburé in album H.P. Scholte	C.S. VI 331
1832*	C.D.L. Bähler in album H.P. Scholte	C.S. VI 330-331
01-1832	A.M.C. van Hall aan H.J. Koenen	Koenen
30-01-1832	I. da Costa aan H.P. Scholte	C.S. VI 65-66
02-1832	A.M.C. van Hall aan H.J. Koenen	Koenen
09-02-1832	L.G. James aan H.P. Scholte	C.S. VI 168-170
20-03-1832	D.T. Notten aan H.P. Scholte	C.S. V 25-30
14-05-1832	I. da Costa aan H.P. Scholte	C.S. VI 67-68
24-05-1832	LJJ. Serrurier a. curatoren extra l.	Van Kinsb. Inst.
01-06-1832	I. da Costa aan H.P. Scholte	C.S. VI 68-69
12-10-1832	Rekening en verantw. inz. C.G. de M.	De Moen
18-10-1832	G.W. Bisschop in album Scholte	C.S. VI 331
24-10-1832	H.P. Scholte aan W. Messchert	C.S. VI 231-233
26-10-1832	J.P.H. Bousquet aan H.J. Koenen	Koenen
30-10-1832	A.J. Twent v. R. aan H.J. Koenen	Koenen

02-11-1832	S.M. Brandt aan H.P. Scholte	C.S. V 31-32
12-11-1832	Beroepsbr. Doeveren c.a. aan H.P.S.	C.S. III 17
1833	N.N. aan C.G. de Moen	De Moen
1833	N.N. aan C.G. de Moen	De Moen
04-01-1833	A.M.C. van Hall aan H.J. Koenen	Koenen
12-02-1833	H.F. Kohlbrügge aan H.P. Scholte	C.S. III 281
14-02-1833	H.F. Kohlbrügge aan J. ter Borg	Kohlbrügge
15-03-1833	A.J. Twent v. R. aan H.J. Koenen	Koenen
04-1833	J. ter Borg aan H.F. Kohlbrügge	Kohlbrügge
04-04-1833	L.G. James aan H.P. Scholte	C.S. VI 170-171
05-04-1833	Testament C.G. de Moen	De Moen
08-05-1833*	H. de Cock aan D. Molenaar	De Cock
12-05-1833	D. Molenaar aan H. de Cock	De Cock
15-05-1833*	H. de Cock aan D. Molenaar	De Cock
30-07-1833	H.P. Scholte aan W. Messchert	C.S. VI 233-236
09-08-1833	I. da Costa aan H.P. Scholte	C.S. VI 69-76
07-10-1833	Diploma Academia Batava C.G. de M.	De Moen
07-10-1833	LJJ. Serrurier a. curatoren extra l.	Van Kinsb. Inst.
17-10-1833	I. da Costa aan H.P. Scholte	C.S. VI 76-78
13-11-1833	I. da Costa aan H.P. Scholte	C.S. VI 78-79
29-11-1833	I. da Costa aan H.P. Scholte	C.S. VI 79-80

06-12-1833	H.P. Scholte a H. de Cock (onvoll.)	De Cock
21-12-1833*	H.P. Scholte aan gemeente Ulrum	De Cock
30-12-1833	I. da Costa aan H.P. Scholte	C.S. VI 81-82
09-01-1834	H.P. Scholte aan H. de Cock	De Cock
31-01-1834	H.P. Scholte aan W. Messchert	C.S. VI 236-240
07-02-1834	Wed. A. Webb aan H. de Cock	De Cock
17-02-1834	H. de Cock aan U.Ph. van Verschuer	GTT. 76
19-02-1834	C.C. Callenbach aan H. de Cock	De Cock
01-03-1834	I. da Costa aan H.P. Scholte	C.S. VI 82-84
05-03-1834*	H.P. Scholte aan H. de Cock	De Cock
16-03-1834	I. da Costa aan H.P. Scholte	C.S. VI 84
03-04-1834	Janna v.d. Werf aan H. de Cock	De Cock
11-04-1834	D. van Hogendorp aan H. de Cock	De Cock
14-04-1834	H. de Cock aan U.Ph. van Verschuer	GTT. 76

18-04-1834	A.M.C. van Hall aan W. de Clercq	De Clercq
01-05-1834	C.M. van der Kemp aan H.P. Scholte	C.S. VI 177-179
03-05-1834	H.F. Kohlbrügge aan H. de Cock	Kohlbrügge
05-05-1834	P.J. v. Zuylen van N. a H. de Cock	De Cock
08-05-1834	De Cock en Callenbach a. F.H. Venema	De Cock
14-05-1834	L.G. James aan H.P. Scholte	C.S. VI 172-173
16-05-1834	H. de Cock aan F.H. Venema e.a.	De Cock
18-05-1834	I. da Costa aan M.J. Chevallier	Chevallier
27-05-1834	P.J. v. Zuylen van N. a H. de Cock	De Cock
03-06-1834	A.J. Twent v. R. aan H.J. Koenen	Koenen
17-06-1834	H.P. Scholte aan H. de Cock	C.S. III 109-112
17-06-1834	H.P. Scholte aan W. Messchert	C.S. VI 241-243
19-06-1834	D. van Hogendorp aan H. de Cock	De Cock
01-07-1834	H.P. Scholte aan H. de Cock	De Cock
08-07-1834	A.J. Twent v. R. aan H.J. Koenen	Koenen
14-07-1834	D. van Hogendorp aan H.P. Scholte	C.S. VI 117-119
29-07-1834	P.J. v. Zuylen van N. a H. de Cock	De Cock
01-08-1834*	H. de Cock aan H.G. de Cock	GTT. 76
04-08-1834	A.J. Twent v. R. aan H.J. Koenen	Koenen

04-08-1834	D. van Hogendorp aan H. de Cock	De Cock
09-08-1834	H.J. Koenen aan Groen van P.	BriefwGvP V 40
25-08-1834	Verzoek approb. beroep A. Br.	Cl. Best. H'wijk
07-10-1834	H.P. Scholte aan zijn vrouw	C.S. V 33-34
09-10-1834	H.P. Scholte aan zijn vrouw	C.S. V 34-36
21-10-1834	I. da Costa aan M.J. Chevallier	Chevallier
22-10-1834	H.J. Koenen aan Groen van P.	BriefwGvP II 89-90
26-10-1834	Groen van P. aan H.J. Koenen	BriefwGvP II 90-91
01-11-1834	A.M.C. van Hall aan W. de Clercq	De Clercq
03-11-1834	W. Messchert aan H.P. Scholte	C.S. VI 243-244
05-11-1834	Volmacht Brummelkamp -de Moen. Not. Hattem	R.A. Gelderland
05-11-1834	H.J. Koenen aan Groen van P.	BriefwGvP II 91-92
05-11-1834	H.P. Scholte aan zijn vrouw	C.S. V 37-38
07-11-1834	H.P. Scholte aan W. Messchert	C.S. VI 244-246
08-11-1834	W. Messchert aan H.P. Scholte	C.S. VI 246-247
14-11-1834	Groen van P. aan H.J. Koenen	BriefwGvP II 96
23-11-1834	D. van Hogendorp aan H.P. Scholte	C.S. VI 119-120
25-11-1834vv	Dagverhaal H.P. Scholte over reis	GTT. 23
27-11-1834	A.M.C. van Hall aan H.J. Koenen	Koenen
28-11-1834	H.P. Scholte aan zijn vrouw	C.S. V 38-40

28-11-1834*	H. de Cock aan F.H. Venema	De Cock
29-11-1834	H.P. Scholte aan zijn vrouw	C.S. V 40-42
03-12-1834	H. de Cock aan F.H. Venema	De Cock
08-12-1834	H. de Cock aan N. Borneman	Afsch. Wederk. 269-276
09-12-1834	A.M.C. van Hall aan W. de Clercq	De Clercq
12-12-1834	N. Borneman aan KR Ulrum	De Cock
15-12-1834	H. de Cock aan F.H. Venema	De Cock
17-12-1834*	A.M.C. van Hall aan I. da Costa	Da Costa
20-12-1834	D. van Hogendorp aan H.P. Scholte	C.S. VI 120-122
26-12-1834	Groen van P. aan H.J. Koenen	BriefwGvP V 51-54
31-12-1834	D. van Hogendorp aan H.P. Scholte	C.S. VI 122-124
31-12-1834	I. da Costa aan M.J. Chevallier	Chevallier
1835*	A.M.C. van Hall aan W. de Clercq	De Clercq
01-1835	H. de Cock aan F.H. Venema	De Cock

01-1835*	Mevr. C. Ridderinkhoff a H. de Cock	De Cock
01-1835*	D. van Hogendorp aan H. de Cock	De Cock
01-01-1835*	H. de Cock aan F.H. Venema	De Cock
01-01-1835	A.M.C. van Hall aan W. de Clercq	De Clercq
07-01-1835	Testimonium voor C.G. de Moen	De Moen
12-01-1835	Acte v. Royement. Not. Leiden	Gem. Arch. Leiden
14-01-1835	Acte v. Associatie. Not. Leiden	Gem. Arch. Leiden
17-01-1835	Attest KR Leiden voor Van Raalte	Risseeuw
17-01-1835*	A.M.C. van Hall aan W. de Clercq	De Clercq
19-01-1835*	H. de Cock aan F.H. Venema	De Cock
24-01-1835	A.M.C. van Hall aan W. de Clercq	De Clercq
02-1835*	A.M.C. van Hall aan W. de Clercq	De Clercq
03-02-1835	A.M.C. van Hall aan W. de Clercq	De Clercq
03-02-1835	A.M.C. van Hall aan I. da Costa	Da Costa
05-02-1835*	H. de Cock aan F.H. Venema	De Cock
08-02-1835	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 274-275
11-02-1835	D. van Hogendorp aan H.P. Scholte	C.S. VI 124-126
14-02-1835	H.P. Scholte aan W. Messchert	C.S. VI 247-249
18-02-1835	H.P. Scholte aan zijn vrouw	C.S. V 42-44

21-02-1835	H.P. Scholte aan zijn vrouw	C.S. V 44-45
24-02-1835	J.D. Brandt aan W. Messchert	C.S. VI 250
03-03-1835	H.P. Scholte a H. de Cock (onvoll.)	De Cock
04-03-1835	C.M. van der Kemp aan H.P. Scholte	C.S. VI 179-181
05-03-1835	A.M.C. van Hall aan W. de Clercq	De Clercq
14-03-1835	D. van Hogendorp aan H.P. Scholte	C.S. VI 126-127
20-03-1835	L.H. Bähler aan I. da Costa	Da Costa
24-03-1835	J.F. Haastert aan H.P. Scholte	C.S. VI 300-302
28-03-1835	D. van Hogendorp aan H.P. Scholte	C.S. VI 127-128
04-04-1835	D. van Hogendorp aan H.P. Scholte	C.S. VI 129-131
11-04-1835	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 275-276
15-04-1835	Fam. Van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 276-277
15-04-1835	D. van Hogendorp aan H.P. Scholte	C.S. VI 131-132
16-04-1835	J.W. Gefken aan H.P. Scholte	C.S. VI 98-99
23-04-1835	E. Lindeman aan H. de Cock	De Cock
23-04-1835*	H.H. Donker Curtius a LJJ. Serrurier	Van Kinsb. Inst.
05-1835*	De Cock a J.J. Beukema en G. Kuiper	De Cock
26-05-1835	J.W. Gefken aan H.P. Scholte	C.S. VI 100
29-05-1835	H.P. Scholte aan H. de Cock	De Cock
06-1835*	H. de Cock aan zijn vrouw	De Cock
04-06-1835	H. de Cock aan zijn vrouw	De Cock

04-06-1835	A.M.C. van Hall aan W. de Clercq	De Clercq
08-06-1835	Van Ittersum a. Comm. v. Pol. Kampen	Gem. Arch. Kampen
10-06-1835	H. de Cock aan zijn vrouw	De Cock
10-06-1835	H. de Cock aan J.J. Beukema e.a.	De Cock
11-06-1835*	H. de Cock aan zijn vrouw	De Cock
19-06-1835	Van Ittersum a. Comm. v. Pol. Kampen	Gem Arch. Kampen
23-06-1835	B. Kamphuis e.a. a Cl. Best. H'wijk	Cl. Best. H'wijk
23-06-1835	A. Brummelkamp a Alg. Syn. N.H. Kerk	Cl. Best. H'wijk
25-06-1835	Van Ittersum a. Comm. v. Pol. Kampen	Gem. Arch. Kampen
26-06-1835	Cl. Best. H'wijk a. Prov. Kerkb. Gld.	Cl. Best. H'wijk
27-06-1835	Van Ittersum a. Comm. v. Pol. Kampen	Gem. Arch. Kampen
29-06-1835	Burg. Hattem aan Gouv. Gelderland	F.L. Bos II 363
06-07-1835	S. van Velzen a Alg. Syn. N.H. Kerk	Arch. Syn. N.H.K.
09-07-1835	Scriba Cl. H'wijk a Min. v. Ered.	F.L. Bos II 364

14-07-1835	Alg. Syn. N.H. Kerk a A. Brummelkamp	Kompl. Uitg. 80-81
15-07-1835	Cl. Best. H'wijk a A. Brummelkamp	Cl. Best. H'wijk
17-07-1835	Van Ittersum a. Comm. v. Pol. Kampen	Gem. Arch. Kampen
18-07-1835	A. Capadose aan I. da Costa	Da Costa
20-07-1835	Van Ittersum a. Comm. v. Pol. Kampen	Gem. Arch. Kampen
20-07-1835	Secr. Janssen aan C.W. Pape	F.L. Bos II 409
22-07-1835	Prov. Kerkb. Gld. a. Cl. Best. H'wijk	Cl. Best. H'wijk
28-07-1835	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 277-278
29-07-1835	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 278
30-07-1835	Gouv. Gld. a plaatsel. besturen	Proc. Crim. Arnhem
03-08-1835	Kerkv. Hattem a Prov. Koll. v. Toez.	NedHervGem Hattem
05-08-1835	R. van Putten aan Cl. Best. H'wijk	Cl. Best. H'wijk
06-08-1835	A. Brummelkamp aan Cl. Best. H'wijk	Cl. Best. H'wijk
06-08-1835	Prov. Kerkb. Gld. a. Cl. Best. H'wijk	Cl. Best. H'wijk
06-08-1835	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 278
07-08-1835	J.W. Gefken aan H.J. Koenen	Koenen
08-08-1835	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 279
08-08-1835	Cl. Best. H'wijk aan KR Hattem	Cl. Best. H'wijk
09-08-1835	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 279-280

09-08-1835	C.M. van der Kemp aan H.J. Koenen	CMvdK/HJK
11-08-1835	KR Hattem aan A. Brummelkamp	Kompl. Uitg. 81-82
14-08-1835	A. Brummelkamp aan KR Hattem	Kompl. Uitg. 82-83
14-08-1835	D. van Hogendorp aan H.P. Scholte	C.S. III 77-81
16-08-1835	Prov. Kerkb. Gld. a. Cl. Best. H'wijk	Cl. Best. H'wijk
17-08-1835	Burgemr. Apeldoorn a. Proc. Crim.	Proc. Crim. Arnhem
17-08-1835	Groen van P. aan W. de Clercq	BriefwGvP II 127
17-08-1835	Burgemr. Hattem a. Gouverneur	Gouverneur Arnhem
18-08-1835	Burgemr. Hattem a. Proc. Crim.	Proc. Crim. Arnhem
18-08-1835	Burgemr. Hattem a. Gouverneur	Gouverneur Arnhem
18-08-1835	Cl. Best. H'wijk aan KR Hattem	Cl. Best. H'wijk
18-08-1835	C.W. Pape aan Secr. Janssen	F.L. Bos II 423-424
19-08-1835	Van Ittersum a. Comm. v. Pol. Kampen	Gem. Arch. Kampen
20-08-1835	Van Ittersum aan Gouverneur	Gouverneur Arnhem
20-08-1835	Van Ittersum a. Comm. v. Pol. Kampen	Gem. Arch. Kampen
20-08-1835	Rechter v. Instr. a. Vrederechter	Politieger. Hattem
21-08-1835	Cl. Best. H'wijk a. Prov. Kerkb. Gld.	Cl. Best. H'wijk
22-08-1835	Gouv. Gld. a de Min. v. Eredienst	Arch. Syn. N.H.K.
22-08-1835	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 280
23-08-1835	Prov. Kerkb. Gld. a. Cl. Best. H'wijk	Cl. Best. H'wijk

23-08-1835	W. de Clercq aan Groen van P.	BriefwGvP II 127
24-08-1835	Mevr. Scholte a. moeder en broer	De Cock
26-08-1835	Mil. Commandant a. Proc. Crim.	Proc. Crim. Arnhem
27-08-1835	Distr. comm. aan Burg. Oldebroek Gem. Arch.	Oldebroek
27-08-1835	Cl. Best. H'wijk aan KR Hattem	Cl. Best. H'wijk
27-08-1835	Cl. Best. H'wijk aan A. Brummelkamp	Kompl. Uitg. 83-84
27-08-1835	C.W. Pape aan Secr. Janssen	F.L. Bos II 427-429
28-08-1835	Van Ittersum a. Comm. v. Pol. Kampen	Gem. Arch. Kampen
29-08-1835	P.A.C. Hugenholtz aan Secr. Janssen	F.L. Bos II 515-516
31-08-1835	KR Hattem aan Cl. Best. H'wijk	Cl. Best. H'wijk
01-09-1835	A. Brummelkamp aan Cl. Best. H'wijk	Kompl. Uitg. 85
02-09-1835	Secr. Janssen aan P.A.C. Hugenholtz	F.L. Bos II 516-517
07-09-1835	Prov. Kerkbest. Gld. a A. Brummelkamp	Kompl. Uitg. 85-88
08-09-1835	H.H. Donker Curtius a Secr. Janssen	F.L. Bos II 386

08-09-1835	A.S. van Voss aan C.G. de Moen	De Moen
08-09-1835	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 281
09-09-1835	J.A.L. van Voss aan C.G. de Moen	De Moen
14-09-1835	F.A.S.A. v. Ittersum a. Proc. Crim.	Proc. Crim. Arnhem
19-09-1835	F.A.S.A. v. Ittersum a. Proc. Crim.	Proc. Crim. Arnhem
21-09-1835	Mil. Commandant a. Proc. Crim.	Proc. Crim. Arnhem
23-09-1835	H.H. Donker Curtius aan Secr. Janssen	F.L. Bos II 386-387
02-10-1835	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 281-282
07-10-1835	Acte van afzetting A. Brummelkamp	Arch. Syn. N.H.K.
07-10-1835	Prov. Kerkbest. Gld. a A. Brummelkamp	Kompl. Uitg. 92-98
08-10-1835	C.M. van der Kemp aan H.J. Koenen	CMvdK/HJK
10-10-1835	Cl. Best. H'wijk a. praetor ring Htm	Cl. Best. H'wijk
12-10-1835	B. en W. Hattem a Gouv. Gelderl.	Gouverneur Arnhem
12-10-1835	C.W. Pape aan Secr. Janssen	F.L. Bos II 499-500
12-10-1835	Burgemr. Oldebroek a. Distr. comm.	Distr. Comm. Veluwe
12-10-1835	Burgemr. Oldebroek aan Gouverneur	Gouverneur Arnhem
13-10-1835	Vonnis tegen G.J. v.d. Waa e.a.	Rechtb. Arnhem
18-10-1835	A.M.C. van Hall aan H.J. Budding	C.S. V 283
21-10-1835	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 283-284

21-10-1835	De Breet a. Proc. Crim.	Proc. Crim. Arnhem
22-10-1835	Cl. Best. H'wijk a. Prov. Kerkb. Gld.	Cl. Best. H'wijk
22-10-1835	A. Brummelkamp a. Prov. Kerkbest. Gld.	Kompl. Uitg. 100-104
24-10-1835	Akte van Afscheiding Hattem	Cl. Best. H'wijk
24-10-1835*	Eerste verkl. v. afscheiding Hattem	Gem. Arch. Hattem
26-10-1835	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 284
27-10-1835	NedHerv KR Hattem a Cl. Best. H'wijk	Cl. Best. H'wijk
27-10-1835	Vonnis tegen G. Boer-Rozeboom	Rechtb. Arnhem
28-10-1835	Proces-verbaal Hattem	Geld. Kerkb. 11-1-1936
30-10-1835	Proces-verbaal Hattem	Geld. Kerkb. 11-1-1936
31-10-1835	Cl. Best. H'wijk a NHerv. KR Hattem	Cl. Best. H'wijk
11-1835	Verkl. v. 47 pers. uit de Achterhoek	C.S. V 91-96
05-11-1835	Prov. Kerkb. Gld. a Cl. Best. H'wijk	Cl. Best. H'wijk
07-11-1835	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 284-285
07-11-1835	A. Br. c.s. a Herv. KR Hattem	Gem. Arch. Hattem
09-11-1835	Cl. Best. H'wijk aan ring-praetoren	Cl. Best. H'wijk
16-11-1835	Van Ittersum a. Off. v. Just. Arnhem	Rechtb. Amsterdam
16-11-1835	Beroepsbr. A'dam aan H.P. Scholte	C.S. III 19
17-11-1835	Beroepsbr. Gorinchem a H.P. Scholte	C.S. III 20-21
17-11-1835	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 285
19-11-1835	J.W. Gefken aan H.P. Scholte	C.S. VI 101-102

21-11-1835	Van Ittersum a. Off. v. Just. Arnhem	Rechtb. Amsterdam
22-11-1835	Wethouder Hattem aan Gouverneur	Gouverneur Arnhem
23-11-1835	Groen van P. aan C.J. van Assen	BriefwGvP II 132-133
25-11-1835	H.J. Budding aan H.P. Scholte	C.S. V 59-61
26-11-1835	H.P. Scholte aan H.J. Budding	Budd. 467-469
28-11-1835	A. Br. c.s.. a Herv. KR Hattem	Gem. Arch. Hattem
30-11-1835	H.J. Budding aan H.P. Scholte	C.S. V 61-63
02-12-1835	H.J. Budding aan H.P. Scholte	C.S. V 63-65
03-12-1835	Groen van P. aan H.J. Koenen	BriefwGvP II 135-136
04-12-1835	Burgemr. Apeldoorn a. Proc. Crim.	Proc. Crim. Arnhem
04-12-1835	Burgemr. Apeldoorn a. Distr. comm.	Distr. Comm. Veluwe
05-12-1835	Burg. Staphorst a Gouv. Overrijssel	F.L. Bos II 545-546
07-12-1835*	Mevr. Van Hogendorp a H.P. Scholte	C.S. VI 132-133
11-12-1835	Min. v. Ered. besch. inz. de Afgesch.	Arch. Syn. N.H.K.

13-12-1835	H.H. Donker Curtius aan Secr. Janssen	F.L. Bos II 489
16-12-1835	H.P. Scholte aan H.J. Budding	Budd. 469-473
17-12-1835	Min. v. Eredienst aan de Koning	F.L. Bos II 426
18-12-1835	Opperintendant a.d. Koning	F.L. Bos II 55
19-12-1835	H.J. Budding aan H.P. Scholte	C.S. V 66-69
21-12-1835	A.M.C. van Hall aan W. de Clercq	De Clercq
21-12-1835	Adres afgesch. Ov./Gld. a.d. Koning	Gouverneur Zwolle
27-12-1835	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 285-286
28-12-1835	Groen van P. aan H.J. Koenen	BriefwGvP II 138
31-12-1835	H.J. Koenen aan W. de Clercq	De Clercq
1836*	A.M.C. van Hall aan W. de Clercq	De Clercq
1836	Nota voor G. Geerlings c.s. Hattem	De Moen
05-01-1836	D. van Hogendorp aan H.P. Scholte	C.S. VI 133-135
06-01-1836	Van Ittersum aan Off. v. Just. Arnhem	Rechtb. Amsterdam
09-01-1836	H.P. Scholte aan H.J. Budding	Budd. 475
11-01-1836	H.J. Budding aan H.P. Scholte	C.S. V 69-71
11-01-1836	Burg. Epe aan Off. v. Just. Arnhem	Rechtb. Amsterdam
13-01-1836	W.W. Smitt aan O. Voortman	F.L. Bos III 50-51
14-01-1836	A. Brummelkamp aan H.J. Budding	Budd. 480

18-01-1836	H.P. Scholte aan H.J. Budding	Budd. 42-43
19-01-1836	J.W. Gefken aan H.P. Scholte	C.S. VI 102-103
20-01-1836	J.A.J. Sloet a F.A.S.A. v. Ittersum	Van Ittersum
20-01-1836	D. van Hogendorp aan H.P. Scholte	C.S. VI 135-136
22-01-1836	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 286-287
23-01-1836	H.J. Budding aan H.P. Scholte	C.S. V 72-74
23-01-1836	Van Ittersum aan Distr. comm.	Distr. Comm. Veluwe
24-01-1836	Proces-verbaal Oldebroek	Rechtb. Amsterdam
25-01-1836	W.W. Smitt aan H. de Cock	De Cock
27-01-1836	S. van Velzen aan H. de Cock	GTT 20
27-01-1836	Proces-verbaal Hattem	Rechtb. Amsterdam
28-01-1836	Distr. comm. aan Van Ittersum	Van Ittersum
29-01-1836	Burg. Oldebroek a. OffvJust. Arnhem	Rechtb. Amsterdam
30-01-1836	H.P. Scholte aan H.J. Budding	Budd. 43-46
01-02-1836	Proces-verbaal Oldebroek	Rechtb. Amsterdam
01-02-1836	OffvJust. Arnhem a. Burg. Oldebroek	Gem. Arch. Oldebroek
04-02-1836	C.M. van der Kemp aan H.P. Scholte	C.S. VI 181-183
04-02-1836	A. Brummelkamp c.s. a Herv. KR Hattem	Gem. Arch. Hattem
04-02-1836	OffvJust. Arnhem a. Burg. Oldebroek	Gem. Arch. Oldebroek
08-02-1836	Proces-verbaal Oldebroek	Rechtb. Amsterdam
08-02-1836	Gouv. Gelderl. a B. en W. Hattem	Gem. Arch. Hattem
09-02-1836	Burg. Brummen a. Gouv. Gelderl.	F.L. Bos III 58-59

09-02-1836	Proces-verbaal Van Ittersum	Rechtb. Amsterdam
09-02-1836*	Proces-verbaal Van Ittersum	Rechtb. Amsterdam
09-02-1836	Burgemr. Brummen a. Proc. Crim.	Proc. Crim. Arnhem
09-02-1836	Comm. v. Pol. Zutphen a. Proc. Crim.	Proc. Crim. Arnhem
10-02-1836	Proces-verbaal Van Ittersum	Rechtb. Amsterdam
10-02-1836	B. en W. Zutphen a. Proc. Crim.	Proc. Crim. Arnhem
11-02-1836	Burgemr. Apeldoorn a. Proc. Crim.	Proc. Crim. Arnhem
11-02-1836	C.M. van der Kemp aan H.P. Scholte	C.S. VI 183-185
11-02-1836	Gouv. Gelderl. aan Min. v. Ered.	F.L. Bos III 60
11-02-1836	Burg. Apeldoorn aan Gouv. Gelderl.	F.L. Bos III 60-62
12-02-1836	Distr. comm. a. Burg. Oldebroek	Gem. Arch. Oldebroek
12-02-1836	H.J. Budding aan H.P. Scholte	C.S. V 74-76
12-02-1836	D. van Hogendorp aan H.P. Scholte	C.S. VI 136-138

13-02-1836vv	Staat van inkwartieringsgelden	Gem. Arch. Hattem
13-02-1836	Lt. Kol. De Bruin a. Burg. Oldebroek	Gem. Arch. Oldebroek
16-02-1836	Distr. comm. aan Burg. Oldebroek	Gem. Arch. Oldebroek
16-02-1836	A. Brummelkamp aan de Koning	F.L. Bos III 63-66
18-02-1836	D. Lenting aan Secr. Janssen	F.L. Bos III 66-67
22-02-1836	Distr. comm. a. Burg. Oldebroek	Gem. Arch. Oldebroek
22-02-1836	Min. v. Eredienst a. Gouv. Gld.	Gouverneur Arnhem
23-02-1836	Van Rechteren a. Opperintendant	F.L. Bos III 67-68
23-02-1836	J.W. Gefken aan A. Hasselman	C.S. VI 103-104
24-02-1836	Distr. comm. a. Burg. Oldebroek	Gem. Arch. Oldebroek
24-02-1836	H.P. Scholte aan H.J. Budding	Budd. 482
25-02-1836	Proces-verbaal Hattem	Gem. Arch. Hattem
26-02-1836	Burg. Hattem a OffvJust. Arnhem	Gem. Arch. Hattem
03-1836	Rapport syn. commissie inz. Kamans	KR Amsterdam
03-1836	Verkl. Synode inz. Kamans	KR Amsterdam
01-03-1836	Vonnis tegen A. Brummelkamp	C.S. Rechtb. Arnhem
03-03-1836	Distr. comm. a. Burg. Oldebroek	Gem. Arch. Oldebroek
04-03-1836	Acte van toelating voor A.C. van R.	Risseeuw
06-03-1836	Garn. comm. Kampen a Burg. Oldebroek	Gem. Arch. Oldebroek
08-03-1836	NHerv. KR Hattem a Cl. Best. H'wijk	Cl. Best. H'wijk

09-03-1836	Secr. Janssen a H.H. Donker Curtius	F.L. Bos III 68-69
10-03-1836	H.P. Scholte aan H.J. Budding	Budd. 489
10-03-1836	H. de Cock aan zijn vrouw	De Cock
11-03-1836	H. de Cock aan zijn vrouw	De Cock
11-03-1836	H.H. Donker Curtius a Secr. Janssen	F.L. Bos III 69-70
12-03-1836	Synode 1836 aan KR Uithuizermeeden	Not. Prov. Verg. Gron.
12-03-1836	Synode 1836 aan J.J. Klok	Not. Prov. Verg. Gron.
12-03-1836	Distr. comm. a. Burg. Oldebroek	Gem. Arch. Oldebroek
16-03-1836	H.J. Budding aan H.P. Scholte	C.S. V 77-78
16-03-1836	Cl. Best. H'wijk a NHerv. KR Hattem	Cl. Best. H'wijk
17-03-1836	H. de Cock aan zijn vrouw	De Cock
18-03-1836	Gouv. Gelderl. aan Min. v. Ered.	F.L. Bos III 72-73
19-03-1836	Distr. comm. aan Gouv. Gelderland	Gouverneur Arnhem
29-03-1836	C.W. Pape aan Secr. Janssen	F.L. Bos III 35-37
29-03-1836	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 287
31-03-1836	H.J. Budding aan Cl. Bestuur	Budd. 59
01-04-1836	Tabell. overzicht afgescheidenen	F.L. Bos III 157-183
01-04-1836	H.P. Scholte aan H.J. Budding	Budd. 493-496
13-04-1836	H.P. Scholte aan zijn vrouw	C.S. V 45-47
13-04-1836	P.K.B. Ov. a. Alg. Syn. N.H. Kerk	Arch. Syn. N.H.K.
13-04-1836	H.J. Budding aan H.P. Scholte	C.S. V 78-80
15-04-1836	H.P. Scholte aan H.J. Budding	Budd. 497-498

23-04-1836	H.H. Donker Curtius a. J. van Hall	Van Kinsb. Inst.
28-04-1836	A.M.C. van Hall aan W. de Clercq	De Clercq
28-04-1836	I. da Costa aan H.P. Scholte	C.S. VI 85
03-05-1836	H.J. Budding aan H.P. Scholte	C.S. V 80-81
03-05-1836	H.P. Scholte aan H.J. Budding	Budd. 498-499
03-05-1836	Off. v. Just. A'dam a Proc. Gener.	F.L. Bos III 203-204
04-05-1836	Prov. Kerkb. Gld. a Cl. Best. H'wijk	Cl. Best. H'wijk
06-05-1836	I. da Costa aan H.P. Scholte	C.S. VI 85
16-05-1836	Burgemr. Heerde a. Proc. Crim.	Proc. Crim. Arnhem
17-05-1836	Extract vonnis Rechtbank A'dam	F.L. Bos III 206-207
17-05-1836	Vonnis tegen A. Brummelkamp c.s.	Rechtb. Amsterdam
19-05-1836	Proces-verbaal Rechtb. Amsterdam	F.L. Bos III 208-210

20-05-1836	A.M.C. van Hall aan W. de Clercq	De Clercq
24-05-1836	H.P. Scholte aan zijn vrouw	C.S. V 47-48
31-05-1836	Vonnis tegen A. Brummelkamp c.s.	Rechtb. Arnhem
31-05-1836	H.P. Scholte aan zijn vrouw	C.S. V 49-52
02-06-1836	Vonnis tegen A. Brummelkamp e.a.	Rechtb. Zwolle
03-06-1836	A.M.C. van Hall aan W. de Clercq	De Clercq
07-06-1836	H.P. Scholte aan zijn vrouw	C.S. V 52-53
10-06-1836	H.P. Scholte aan H. de Cock	De Cock
10-06-1836	E. Wonink e.a. aan Herv. KR Hattem	Gem. Arch. Hattem
21-06-1836	H.P. Scholte aan H. de Cock	De Cock
21-06-1836	W.C. van Braam aan Burg. Oldebroek	Gem. Arch. Oldebroek
23-06-1836	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V, 287v
23-06-1836	H.P. Scholte aan A.M.C. van Hall	C.S. V, 288v
24-06-1836	A.M.C. van Hall aan H.J. Budding	Budd. 499vv, C.S. V, 289
27-06-1836	Off. v. Just. Zwolle a Proc. Crim.	Proc. Crim. Arnhem
27-06-1836	Burg. Doornspijk a Distr. comm.	Gem. arch. D'spijk
30-06-1836	A.M.C. van Hall aan W. de Clercq	De Clercq
01-07-1836	Proces-verbaal Doornspijk Gem. arch.	D'spijk
02-07-1836	A.M.C. van Hall aan W. de Clercq	De Clercq

05-07-1836	Koninklijk Besluit inz. Afgesch.	Arch. Syn. N.H.K.
07-07-1836	Vonnis tegen A. Brummelkamp c.s.	Rechtb. Amsterdam
07-07-1836	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V, 289v
09-07-1836	Vonnis tegen A. Brummelkamp c.s.	Rechtb. Arnhem
13-07-1836	I. da Costa aan H.P. Scholte	C.S. VI, 85v
23-07-1836	Distr. comm. a. Gouv. Gelderland	Gouverneur Arnhem
24-07-1836	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V, 290v
28-07-1836	Gouv. Gelderl. a. Distr. comm.	Distr. Comm. Veluwe
31-07-1836	Rapp. Dir. Pol. A'dam a Min. v. Just.	Bos, Arch. III, 346v
01-08-1836	Distr. comm. a. Burg. Oldebroek	Gem. Arch. Oldebroek
01-08-1836	Off. v. Just. A'dam a. Proc. Gener.	F.L. Bos III 347-348
02-08-1836	A.M.C. van Hall aan H.J. Budding	C.S. V 291-292
02-08-1836	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 292-293
02-08-1836	N. Obbes a B. en W. Amsterdam	KR Amsterdam
03-08-1836	Prov. Kerkb. Gld. a. Cl. Best. H'wijk	Cl. Best. H'wijk
03-08-1836	H.P. Scholte aan H.J. Budding	Budd. 502-504
05-08-1836	C.W. Pape aan Secr. Janssen	F.L. Bos III 410-412
06-08-1836	Van Ittersum a. Burg. Oldebroek	Gem. Arch. Oldebroek
06-08-1836	H.J. Budding aan H.P. Scholte	C.S. V 81-84
08-08-1836	Off. v. Just. A'dam a. Proc. Gener.	F.L. Bos III 348-349

11-08-1836	A.M.C. van Hall aan W. de Clercq	De Clercq
13-08-1836	Gouv. Gelderl. a B. en W. Hattem	Gem. Arch. Hattem
15-08-1836	Burgemr. Heerde a. Proc. Crim.	Proc. Crim. Arnhem
16-08-1836	D. van Hogendorp aan H.P. Scholte	C.S. VI 138-140
22-08-1836	A.M.C. van Hall aan W. de Clercq	De Clercq
23-08-1836	H.J. Budding aan H.P. Scholte	C.S. V 84-87
24-08-1836	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 293-295
25-08-1836	A.M.C. van Hall aan W. de Clercq	De Clercq
26-08-1836	H.P. Scholte aan A.M.C. van Hall	C.S. V 296-298
26-08-1836	H.P. Scholte aan H.J. Budding	Budd. 505-508
29-08-1836	H.P. Scholte aan A.M.C. van Hall	C.S. V 298-300
31-08-1836	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 300-301
09-1836*	H. de Cock aan H.P. Scholte	Not. ProvVerg Drenthe
03-09-1836	Vonnis tegen A. Brummelkamp c.s.	Rechtb. Arnhem
03-09-1836	A.M.C. van Hall aan W. de Clercq	De Clercq

09-09-1836	Gouv. Gelderl. a B. en W. Hattem	Gem. Arch. Hattem
10-09-1836	H.P. Scholte aan ProvCorr Drenthe	Not. ProvVerg. Drenthe
11-09-1836	Proces-verbaal Bunschoten	Rechtb. Amsterdam
14-09-1836	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 301-303
17-09-1836	Burg. Hattem: publieke kennisgeving	De Ref. I 108-109
22-09-1836	Vonnis tegen A. Brummelkamp c.s.	Rechtb. Amsterdam
25-09-1836	Proces-verbaal Utrecht	Rechtb. Amsterdam
25-09-1836	Proces-verbaal Maartensdijk	Rechtb. Amsterdam
26-09-1836	F.C. Muysken a. Min. v. Just.	F.L. Bos III 396-401
27-09-1836	V. Koningsberger aan H.P. Scholte	C.S. VI 190-192
29-09-1836	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 303-305
30-09-1836	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 305-306
01-10-1836	H.P. Scholte a H. de Cock/Drenthe	Not. ProvVerg. Drenthe
10-10-1836	Distr. comm. aan Burg. Oldebroek	Gem. Arch. Oldebroek
12-10-1836	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 306-307
13-10-1836	A.M.C. van Hall aan W. de Clercq	De Clercq
21-10-1836	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 307-308
22-10-1836	A.M.C. van Hall aan H.J. Koenen	Koenen
25-10-1836	H. Dekker e.a. a. Herv. KR Hattem	Gem. Arch. Hattem
25-10-1836	A.J.L. Galland aan H.P. Scholte	C.S. VI 303-305

27-10-1836	Vonnis tegen A. Brummelkamp c.s.	Rechtb. Amersfoort
27-10-1836	A.M.C. van Hall aan H.J. Budding	Budd. 509
27-10-1836	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 309-310
28-10-1836	H.J. Budding aan H.P. Scholte	C.S. V 87-88
29-10-1836	A. Brummelkamp aan H.J. Budding	Budd. 510
02-11-1836	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 310
02-11-1836	H.J. Budding aan A. Hasselman	C.S. V 88-89
02-11-1836	A.M.C. van Hall aan W. de Clercq	De Clercq
03-11-1836	V. Koningsberger aan H.P. Scholte	C.S. VI 192-197
04-11-1836	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 310-311
07-11-1836	R.J. Veeninga aan H. de Cock	De Cock
09-11-1836	Vonnis tegen A. Brummelkamp c.s.	Rechtb. Utrecht
12-11-1836	A.M.C. van Hall aan H.J. Budding	Budd. 512
16-11-1836	A.M.C. van Hall aan H.J. Koenen	Koenen
20-11-1836	A.M.C. van Hall aan A. Hasselman	C.S. V 311
20-11-1836	Proces-verbaal Hattem	Rechtb. Amsterdam
21-11-1836	Vonnis tegen A. Brummelkamp c.s.	Rechtb. Arnhem
23-11-1836	Proces-verbaal Hattem	Rechtb. Amsterdam
23-11-1836	A.M.C. van Hall aan H.J. Koenen	Koenen
25-11-1836	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 312
28-11-1836	Naamlijst van afgescheidenen	Gem. Arch. Hattem

28-11-1836*	A. Brummelkamp aan KR A'dam	De Clercq
29-11-1836	Vonnis tegen A. Brummelkamp c.s.	Rechtb. Arnhem
12-1836*	Staat inkwartieringsgelden	Gem. Arch. Hattem
01-12-1836	Vonnis tegen A. Brummelkamp c.s.	Rechtb. Zwolle
01-12-1836	D.J. van der Werp aan?	Not. Prov. Verg. Gron.
01-12-1836	Gouv. Gelderl. a B. en W. Hattem	Gem. Arch. Hattem
03-12-1836	A.M.C. van Hall aan A. Hasselman	C.S. V 313
05-12-1836	A. Brummelkamp a diaconie A'dam	De Clercq
06-12-1836	Vonnis tegen A. Brummelkamp c.s.	Rechtb. Arnhem
07-12-1836	A.C. van Raalte aan zijn vrouw	Van Raalte Gr.R.
08-12-1836	A.M.C. van Hall aan A. Hasselman	C.S. V 313
08-12-1836	Gouv. Gelderl. a B. en W. Hattem	Gem. Arch. Hattem
12-12-1836	A.M.C. van Hall aan W. de Clercq	De Clercq

12-12-1836	Gouv. Gelderl. a B. en W. Hattem	Gem. Arch. Hattem
15-12-1836	Vonnissen tegen A. Brummelkamp c.s.	Rechtb. Amsterdam
18-12-1836	Proces-verbaal Doornspijk	Rechtb. Amsterdam
21-12-1836	Burg. Doornspijk a Distr. comm.	Gem. arch. D'spijk
22-12-1836	A.S. de Moen-Van Voss a CGdM	De Moen
23-12-1836	A. Brummelkamp aan W. de Clercq	De Clercq
24-12-1836	B. en W. Hattem a. Gouv. Gld	Gem. Arch. Hattem
26-12-1836	A.M.C. van Hall a. Proc. Crim.	Proc. Crim. Arnhem
26-12-1836	Kerkeraad A'dam aan H.P. Scholte	C.S. III 24-25
27-12-1836	Vonnis tegen A. Brummelkamp c.s.	Rechtb. Arnhem
29-12-1836	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 315-316
30-12-1836	H.H. Donker Curtius a Secr. Janssen	F.L. Bos III 134-135
31-12-1836	H.P. Scholte aan A.M.C. van Hall	C.S. V 316-318
31-12-1836	A. Brummelkamp aan H.J. Budding	Budd. 512-514
31-12-1836*	Lijst van afgesch. Hattem	Gem. Arch. Hattem
31-12-1836*	Memorie dagv. A. Brummelkamp c.s.	Gem. Arch. Hattem
1837*	Staat inkwartieringsgelden Hattem	Gem. Arch. Hattem
1837*	J.B. Sundag aan H. de Cock	De Cock
1837*	J.B. Sundag aan H. de Cock	Afsch. Wederk. 276-277
02-01-1837	Burgemr. Heerde a. Distr. comm.	Distr. Comm. Veluwe

03-01-1837	Gouv. Gld. a. Distr. comm.	Distr. Comm. Veluwe
03-01-1837	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 319
05-01-1837	Vonnis tegen A. Brummelkamp c.s.	Rechtb. Amsterdam
06-01-1837	A.M.C. van Hall aan H.J. Budding	Budd. 473
10-01-1837	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 320
10-01-1837	Vonnis tegen A. Brummelkamp c.s.	Rechtb. Arnhem
11-01-1837	Gouv. Gld. a. Distr. comm.	Distr. Comm. Veluwe
12-01-1837	Vonnissen tegen Brummelkamp c.s.	Rechtb. Amsterdam
13-01-1837	Gouv. Gld. a. Distr. comm.	Distr. Comm. Veluwe
13-01-1837	Burgemr. Epe a. Distr. comm.	Distr. Comm. Veluwe
13-01-1837	H.P. Scholte aan A.M.C. van Hall	C.S. V 320-322
14-01-1837	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 322-323
14-01-1837	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 323
17-01-1837	Vonnis tegen A. Brummelkamp c.s.	Rechtb. Arnhem
18-01-1837	A.M.C. van Hall a. Proc. Crim.	Proc. Crim. Arnhem
18-01-1837	A.M.C. van Hall aan W. de Clercq	De Clercq
20-01-1837	Notities over verk. ambtsdragers	De Moen
23-01-1836	Proces-verbaal Hattem	Rechtb. Amsterdam
24-01-1837	Burgemr. Doornspijk a. Distr. comm.	Distr. Comm. Veluwe
27-01-1837	H.P. Scholte aan A.M.C. van Hall	C.S. V 323-324
29-01-1837	Proces-verbaal Hattem	Rechtb. Amsterdam
30-01-1837	Burgemr. Apeldoorn a. Distr. comm.	Distr. Comm. Veluwe

30-01-1837	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 324-325
31-01-1837	Vonnis tegen A. Brummelkamp c.s.	Rechtb. Arnhem
31-01-1837	Gouv. Gelderl. a B. en W. Hattem	Gem. Arch. Hattem
01-02-1837	Burgemr. Apeldoorn a. Distr. comm.	Distr. Comm. Veluwe
02-02-1837	Vonnis tegen A. Brummelkamp c.s.	Rechtb. Amsterdam
04-02-1837	Gouv. Gld. a. Min. v. Binnenl. Z.	F.L. Bos III 72-73
08-02-1837	Burgemr. Apeldoorn a. Distr. comm.	Distr. Comm. Veluwe
09-02-1837	Vonnissen tegen Brummelkamp c.s.	Rechtb. Amsterdam
11-02-1837	A.M.C. van Hall aan H.J. Budding	C.S. V 325-326
13-02-1837	Burgemr. Heerde a. Distr. comm.	Distr. Comm. Veluwe
13-02-1837	Gouv. Gelderl. a B. en W. Hattem	Gem. Arch. Hattem
14-02-1837	H.J. Budding aan J. de Jonge	Budd. 137-138

19-02-1837	Proces-verbaal Oldebroek	Rechtb. Amsterdam
20-02-1837	Burgemr. Oldebroek a. Distr. comm.	Distr. Comm. Veluwe
20-02-1837	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 326
21-02-1837	Vonnis tegen A. Brummelkamp c.s.	Rechtb. Arnhem
22-02-1837	Prov. Verg. Nrd-Brab. a H.P. Scholte	C.S. III 26
22-02-1837	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 327
23-02-1837	Burgemr. Heerde a. Distr. comm.	Distr. Comm. Veluwe
27-02-1837	V. Koningsberger aan H.P. Scholte	C.S. VI 198-203
28-02-1837	Gouv. Gld. a. B. en W. Hattem	Gem. Arch. Hattem
03-1837	L. ter Loo aan H. de Cock	De Cock
03-1837*	H.P. Scholte a H. de Cock (onvoll.)	De Cock
01-03-1837	A.M.C. van Hall aan H.J. Budding	C.S. V 327
04-03-1837	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 328
07-03-1837	Vonnis tegen A. Brummelkamp c.s.	Rechtb. Arnhem
07-03-1837	A.M.C. van Hall aan W. de Clercq	De Clercq
09-03-1837	Vonnis tegen A. Brummelkamp c.s.	Rechtb. Amsterdam
09-03-1837	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 328-329
10-03-1837	F.A. Kok aan H.J. Budding	Budd. 491
12-03-1837	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 329-330
15-03-1837	Burgemr. Epe a. Distr. comm.	Distr. Comm. Veluwe

16-03-1837	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 331
17-03-1837	Gouv. N.-Holl. a. Min. v. Ered.	F.L. Bos IV 147-149
18-03-1837	Proces-verbaal Epe	Rechtb. Amsterdam
20-03-1837	J. Brummelkamp sr. a Rechtb. A'dam	Rechtb. Amsterdam
22-03-1837	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 331-332
23-03-1837	Vonnis tegen A. Brummelkamp c.s.	Rechtb. Amsterdam
25-03-1837	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 332-333
29-03-1837	Burgemr. Gendringen a. Proc. Crim.	Proc. Crim. Arnhem
30-03-1837	A.M.C. van Hall aan A. Brummelkamp	De Moen
30-03-1837	A.M.C. van Hall aan Budding	C.S. V 333-334
01-04-1837	Gouv. Gld. a. Distr. comm.	Distr. Comm. Veluwe
01-04-1837	H.P. Scholte aan A.M.C. van Hall	C.S. V 334
04-04-1837	Vonnis tegen A. Brummelkamp c.s.	Rechtb. Arnhem
04-04-1837	Gouv. Gld. a. Distr. comm.	Distr. Comm. Veluwe
04-04-1837	A.M.C. van Hall aan I. da Costa	Da Costa
05-04-1837	A.M.C. van Hall aan H.J. Koenen	Koenen
07-04-1837	Burgemr. Epe a. Distr. comm.	Distr. Comm. Veluwe
11-04-1837	Burgemr. Heerde a. Distr. comm.	Distr. Comm. Veluwe
12-04-1837	A.M.C. van Hall aan H.J. Budding	Budd. 520
13-04-1837	Vonnis tegen A. Brummelkamp c.s.	Rechtb. Amsterdam
16-04-1837	Kerkeraad Den Haag a C. Duijser	C.S. V 96-98

16-04-1837	Vonnis tegen A. Brummelkamp c.s.	Rechtb. Amsterdam
17-04-1837	Gouv. Gld. a. Distr. comm.	Distr. Comm. Veluwe
18-04-1837	J.M. v. Maanen a. Min. v. Just.	F.L. Bos IV 165-166
19-04-1837	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 335-338
22-04-1837	Burgemr. Epe a. Distr. comm.	Distr. Comm. Veluwe
24-04-1837	A.C. van Raalte aan zijn vrouw	Van Raalte Gr.R.
24-04-1837	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 338-339
28-04-1837	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 339-340
28-04-1837	A.M.C. van Hall aan H. de Cock	De Cock
28-04-1837	A.C. van Raalte aan zijn vrouw	Van Raalte Gr.R.
29-04-1837	Burgemr. Heerde a. Distr. comm.	Distr. Comm. Veluwe
29-04-1837	Proces-verbaal Heerde	Rechtb. Amsterdam
01-05-1837	A.C. van Raalte aan zijn vrouw	Van Raalte Gr.R.

08-05-1837	A.C. van Raalte aan zijn vrouw	Van Raalte Gr. R.
08-05-1837	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 340-341
09-05-1837	Vonnis tegen A. Brummelkamp c.s.	Rechtb. Arnhem
09-05-1837	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 342
09-05-1837	A.M.C. van Hall aan H.J. Budding	C.S. V 341-342
11-05-1837	Vonnis tegen A. Brummelkamp c.s.	Rechtb. Amsterdam
13-05-1837	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 342-343
17-05-1837	Vonnis tegen A. Brummelkamp e.a.	Rechtb. Zutphen
17-05-1837	H.P. Scholte aan A.M.C. van Hall	C.S. V 343-347
20-05-1837	H.P. Scholte aan A.M.C. van Hall	C.S. V 348
22-05-1837	Proces-verbaal Epe	Rechtb. Amsterdam
22-05-1837	H.P. Scholte aan A.M.C. van Hall	C.S. V 348-349
23-05-1837	Burgemr. Epe a. Distr. comm.	Distr. Comm. Veluwe
23-05-1837	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 349-350
27-05-1837	H.P. Scholte aan A.M.C. van Hall	C.S. V 351-352
27-05-1837	S. van Velzen aan H.J. Budding	Budd. 523
30-05-1837	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 352-353
30-05-1837	H.P. Scholte aan H.J. Budding	Budd. 523-526
01-06-1837	ACvR, SvV en AB aan H.J. Budding	Budd. 526-527

01-06-1837	H.P. Scholte aan A.M.C. van Hall	C.S. V 353-354
03-06-1837	H.P. Scholte aan A.M.C. van Hall	C.S. V 355
05-06-1837	Gouv. Gld. a. Distr. comm.	Distr. Comm. Veluwe
05-06-1837	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 356
06-06-1837	Vonnis tegen A. Brummelkamp c.s.	Rechtb. Arnhem
06-06-1837	A.M.C. van Hall aan W. de Clercq	De Clercq
06-06-1837	A.M.C. van Hall aan H.J. Budding	Budd. 528
08-06-1837	H.P. Scholte aan A.M.C. van Hall	C.S. V 356-358
12-06-1837	Kerkeraad A'dam aan AB. en ACvR.	KR Amsterdam
12-06-1837	KR A'dam aan red. *Reformatie*	KR Amsterdam
13-06-1837	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 358
14-06-1837	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 358-359
22-06-1837	Vonnis tegen A. Brummelkamp c.s.	Rechtb. Amsterdam
24-06-1837	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 359-360
24-06-1837	KR Amsterdam a A.C. van Raalte	KR Amsterdam
28-06-1837	H.P. Scholte aan A.M.C. van Hall	C.S. V 360-362
28-06-1837	Prov. Kerkbest. Ov. aan Min. v. Ered.	F.L. Bos IV 279-281
30-06-1837	H.P. Scholte aan ProvCorr. Zeeland	Budd. 528-529
30-06-1837	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 362-363
04-07-1837*	H.P. Scholte aan H. de Cock	De Cock
05-07-1837	H.P. Scholte aan A.M.C. van Hall	C.S. V 363-365

08-07-1837	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 365-366
08-07-1837	H.P. Scholte aan C. van der Meulen	Van der Meulen
10-07-1837	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 366
10-07-1837	V. Koningsberger aan H.P. Scholte	C.S. VI 203-209
11-07-1837	H.P. Scholte aan H.J. Budding	Budd. 530-533
12-07-1837	A.C. van Raalte aan H.J. Budding	Budd. 533-535
12-07-1837	H.P. Scholte aan A.M.C. van Hall	C.S. V 366-368
13-07-1837	H.P. Scholte aan A.M.C. van Hall	C.S. V 368
15-07-1837*	H. de Cock aan H.J. Budding	Budd. 557-561
16-07-1837	A.M.C. van Hall aan H.J. Budding	C.S. V 368-369
20-07-1837	Vonnis tegen A. Brummelkamp c.s.	Rechtb. Amsterdam
21-07-1837	H.P. Scholte aan A.M.C. van Hall	C.S. V 369
22-07-1837	KR Amsterdam a A.C. van Raalte	KR Amsterdam
24-07-1837	A.M.C. van Hall aan W. de Clercq	De Clercq

24-07-1837	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 369-370
24-07-1837	KR Amsterdam a KRN Nd-Holland	KR Amsterdam
26-07-1837	S. van Velzen aan H.J. Budding	Budd. 536-538
29-07-1837	A. Brummelkamp aan H.J. Budding	Budd. 539-540
31-07-1837	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 370
03-08-1837	S. van Velzen aan H.J. Budding	Budd. 541
06-08-1837	Proces-verbaal Loosdrecht	F.L. Bos IV 284-286
08-08-1837	Proces-verbaal Epe	Rechtb. Amsterdam
11-08-1837	A. Brummelkamp aan H.J. Budding	Budd. 542-543
17-08-1837*	H.H. Middel aan H. de Cock	De Cock
18-08-1837	N. Pos e.a.a. Off. v. Just. Utrecht	Rechtb. Amsterdam
21-08-1837	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 370-371
22-08-1837	Vonnis tegen A. Brummelkamp c.s.	Rechtb. Arnhem
22-08-1837	A. Brummelkamp aan rechter Utrecht	Rechtb. Amsterdam
23-08-1837	KR Utrecht aan H.P. Scholte	C.S. V 98-99
23-08-1837	H.P. Scholte aan A.M.C. van Hall	C.S. V 371-372
24-08-1837	P.V. Gron. en HdC. aan H.J. Budding	Budd. 544-545
26-08-1837	Getuigenverhoor A. Brummelkamp	Rechtb. Amsterdam
28-08-1837	H.P. Scholte aan A.M.C. van Hall	C.S. V 372-373
29-08-1837	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 373-374

31-08-1837	A. Brummelkamp aan H.J. Budding	Budd. 546-547
31-08-1837	S. van Velzen aan H.J. Budding	Budd. 547-548
04-09-1837	V. Koningsberger aan H.P. Scholte	C.S. VI 209-223
05-09-1837	H.P. Scholte aan A.M.C. van Hall	C.S. V 374-375
07-09-1837	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 375-377
12-09-1837	H.P. Scholte aan A.M.C. van Hall	C.S. V 377-378
14-09-1837	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 378
15-09-1837	C.G. de Moen aan H.J. Budding	Budd. 548-549
16-09-1837	H.P. Scholte aan A.M.C. van Hall	C.S. V 379-380
20-09-1837	Proces-verbaal Zeist	Rechtb. Amsterdam
21-09-1837	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 380-381
21-09-1837	A.M.C. van Hall aan C.G. de Moen	De Moen
23-09-1837*	H. de Cock aan vrouw en vrienden	De Cock
25-09-1837	H.P. Scholte aan A.M.C. van Hall	C.S. V 381-383
25-09-1837*	H.P. Scholte: ontwerp lastbrief	C.S. V 383-384
26-09-1837	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 384-385
27-09-1837	H. de Cock aan zijn vrouw	Hel. dC 559-561
27-09-1837	S. van Velzen aan H.J. Budding	Budd. 549
02-10-1837	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 385
02-10-1837	A.C. van Raalte aan zijn vrouw	Van Raalte Gr. R.
03-10-1837	H.P. Scholte aan A.M.C. van Hall	C.S. V 385-386

04-10-1837	H. de Cock aan zijn vrouw	Hel. dC 561-562
04-10-1837	A.C. van Raalte aan zijn vrouw	Van Raalte Gr. R.
07-10-1837	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 386-387
08-10-1837	Proces-verbaal Langerak	Rechtb. Amsterdam
11-10-1837	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 387-388
14-10-1837	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 388
16-10-1837	H.P. Scholte aan A.M.C. van Hall	C.S. V 388-390
17-10-1837	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 390
18-10-1837	Beugelink en De Ton aan KR Zwolle	De Cock
18-10-1837	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 390-391
19-10-1837	Vonnis tegen A. Brummelkamp c.s.	Rechtb. Amersfoort
21-10-1837	Beugelink en De Ton aan KR Zwolle	De Cock
23-10-1837	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 391-393

24-10-1837	H.P. Scholte aan J. Minderhout	Budd. 550-552
26-10-1837	A.C. van Raalte aan zijn vrouw	Van Raalte Holl.
28-10-1837	H.P. Scholte aan A.M.C. van Hall	C.S. V 393-394
11-1837*	H. de Cock aan S. van Velzen	Hel. dC 579-580
03-11-1837	C. Ridderinkhof-Wijgmans aan De Cock	Hel. dC 580-581
10-11-1837	H.P. Scholte aan A.M.C. van Hall	C.S. V 394-397
11-11-1837	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 397-399
13-11-1837	H.P. Scholte aan A.M.C. van Hall	C.S. V 399-402
14-11-1837	H. de Cock aan Prov. Verg. Ov.	Not. Prov. Verg. Ov.
16-11-1837	Vonnis tegen A. Brummelkamp c.s.	Rechtb. Amsterdam
16-11-1837	A.M.C. van Hall aan Mevr. Scholte	C.S. V 402-403
21-11-1837	W.W. Smitt aan H. de Cock	Hel. dC 582
21-11-1837	A.M.C. van Hall aan W. de Clercq	De Clercq
22-11-1837	Vonnis tegen A. Brummelkamp c.s.	Rechtb. Utrecht
22-11-1837	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 403-404
25-11-1837	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 404
28-11-1837	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 404-405
28-11-1837	A.M.C. van Hall aan C.G. de Moen	De Moen
01-12-1837*	H.P. Scholte aan H.J. Budding	Budd. 555-557

01-12-1837	H.P. Scholte aan A.M.C. van Hall	C.S. V 407
01-12-1837	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 405-406
02-12-1837	H.P. Scholte aan A.M.C. van Hall	C.S. V 407-408
02-12-1837	Kerkeraad Den Haag aan Beeuwkes	C.S. V 408-409
03-12-1837	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 409-410
04-12-1837	H.P. Scholte aan A.M.C. van Hall	C.S. V 410
06-12-1837	Gem. best. Hattem aan Gouv. Gld.	F.L. Bos IV 85-86
07-12-1837	H.P. Scholte aan A.M.C. van Hall	C.S. V 410-411
09-12-1837	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 411-412
10-12-1837	A.C. van Raalte aan H.P. Scholte	C.S. III 168
11-12-1837	H.P. Scholte aan A.M.C. van Hall	C.S. V 412-413
13-12-1837	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 413-414
14-12-1837	Vonnis tegen A. Brummelkamp c.s.	Rechtb. Amsterdam
16-12-1837	H.P. Scholte aan A.M.C. van Hall	C.S. V 414-416
16-12-1837	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 414
18-12-1837	A.C. van Raalte aan zijn vrouw	Van Raalte Gr. R.
20-12-1837	Gouv. Gld. aan Min. v. Binnenl. Z.	F.L. Bos IV 87-88
20-12-1837	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 416-417
21-12-1837	S. van Velzen aan H.J. Budding	Budd. 553-555
22-12-1837	H.P. Scholte aan A.M.C. van Hall	C.S. V 417-419

27-12-1837	KR Zwolle aan H. de Cock (onvoll.)	De Cock
28-12-1837	A.M.C. van Hall aan C.G. de Moen	De Moen
28-12-1837	A.C. van Raalte aan zijn vrouw	Van Raalte Gr. R.
28-12-1837	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 419-420
30-12-1837	A.M.C. van Hall aan H.J. Budding	Budd. 582-583
01-1838	H.P. Scholte a de Mil. Comm. Utrecht	C.S. III 200-202
02-01-1838	A.M.C. van Hall aan W. de Clercq	De Clercq
06-01-1838	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 422-423
08-01-1838	H.P. Scholte aan A.M.C. van Hall	C.S. V 423-424
09-01-1838	Vonnis tegen A. Brummelkamp c.s.	Rechtb. Utrecht
10-01-1838	Min. v. Binnenl. Z. aan de Koning	F.L. Bos IV 88-89
12-01-1838	KR Amsterdam: afkondiging	KR Amsterdam
15-01-1838	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 424-425
17-01-1838	H.P. Scholte aan A.M.C. van Hall	C.S. V 425-427
17-01-1838	H.P. Scholte aan B. en W. Utrecht	C.S. III 202-203

17-01-1838	Gouv. Gelderl. aan B. en W. Hattem	Gem. Arch. Hattem
18-01-1838	Vonnis tegen A. Brummelkamp c.s.	Rechtb. Amsterdam
18-01-1838	H.P. Scholte aan Z.M. de Koning	C.S. III 203-204
19-01-1838	Beroepsbrief KR A'dam aan A. Br	KR Amsterdam
19-01-1838	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 427-428
22-01-1838	H.P. Scholte aan A.M.C. van Hall	C.S. V 428-429
22-01-1838	KR Hoorn aan KR Zwolle	De Cock
23-01-1838	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 429-430
23-01-1838	KR Zwolle aan KR Hoorn	De Cock
26-01-1838	H.P. Scholte aan A.M.C. van Hall	C.S. V 430-431
29-01-1838	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 432
30-01-1838	KR Amsterdam a A. Brummelkamp	KR Amsterdam
01-02-1838	H. de Cock aan H.J. Budding	Budd. 565
03-02-1838	H. de Cock aan PV Gld. via ABr.	De Moen
10-02-1838	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 432
13-02-1838	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 432-433
14-02-1838	H.P. Scholte aan A.M.C. van Hall	C.S. V 434-435
15-02-1838	Vonnis tegen A. Brummelkamp c.s.	Rechtb. Amsterdam
16-02-1838	H.P. Scholte aan A.M.C. van Hall	C.S. V 435-436
16-02-1838	KR Amsterdam a A. Brummelkamp	KR Amsterdam

17-02-1838	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 436-437
19-02-1838	H.P. Scholte aan A.M.C. van Hall	C.S. V 437-439
22-02-1838	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 439-440
23-02-1838	H.J. Budding aan J. de Jonge	Budd. 144-146
23-02-1838	KR Zwolle aan H. de Cock	De Cock
01-03-1838	H.P. Scholte aan A.M.C. van Hall	C.S. V 440-443
02-03-1838	KR Amsterdam a S. van Velzen	KR Amsterdam
02-03-1838	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 443
05-03-1838	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 443-444
16-03-1838	KR Amsterdam a A. Brummelkamp	KR Amsterdam
16-03-1838	KR Amsterdam a KR Hattem	KR Amsterdam
19-03-1838	H.P. Scholte aan A.M.C. van Hall	C.S. V 444-445
23-03-1838	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 445-446
24-03-1838	H.P. Scholte aan A.M.C. van Hall	C.S. V 446
27-03-1838	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 446-447
30-03-1838	H.P. Scholte aan A.M.C. van Hall	C.S. V 447-448
02-04-1838	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 448-449
02-04-1838	A.M.C. van Hall aan W. de Clercq	De Clercq
04-04-1838	C.M. van der Kemp aan H.J. Koenen	Koenen
05-04-1838	H.P. Scholte aan A.M.C. van Hall	C.S. V 449-450
05-04-1838	A.M.C. van Hall aan ‘een zuster’	C.S. V 451-454

06-04-1838*	KR Den Haag aan J. Golverdinge	C.S. V 454-456
07-04-1838	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 456
11-04-1838	H.P. Scholte aan A.M.C. van Hall	C.S. V 456-458
13-04-1838	OffvJust. Arnhem a. Burg. Hattem	Gem. Arch. Hattem
17-04-1838	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 458-459
17-04-1838	F.A. Kok aan J. Ridderinkhof	De Cock
20-04-1838	KR Amsterdam: afkondiging	KR Amsterdam
20-04-1838	KR Amsterdam a A. Brummelkamp	KR Amsterdam
20-04-1838	KR Amsterdam aan KR Hattem	De Moen
20-04-1838	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 459-460
21-04-1838	H.P. Scholte aan A.M.C. van Hall	C.S. V 460-462
26-04-1838	S. van Velzen aan H.J. Budding	Budd. 566-567
26-04-1838	A.M.C. van Hall aan H.J. Budding	C.S. V 462

28-04-1838	Beroepsbrief Utrecht aan Scholte	C.S. III 27-29
28-04-1838	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 462-463
30-04-1838	H.P. Scholte aan A.M.C. van Hall	C.S. V 463-465
05-05-1838	H.P. Scholte aan A.M.C. van Hall	C.S. V 465-466
12-05-1838	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 466-467
14-05-1838	A.J. Mulder aan H.P. Scholte	C.S. V 99-105
16-05-1838	H.P. Scholte aan A.M.C. van Hall	C.S. V 467-470
18-05-1838	S. van Velzen aan H.P. Scholte	C.S. III 133-134
19-05-1838	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 470
20-05-1838	H.P. Scholte aan A.M.C. van Hall	C.S. V 470-471
23-05-1838	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 471
24-05-1838	A.M.C. van Hall aan W. de Clercq	De Clercq
28-05-1838	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 471
30-05-1838	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 471-472
01-06-1838	H.P. Scholte aan A.M.C. van Hall	C.S. V 472-473
04-06-1838	D. van Hogendorp aan H.P. Scholte	C.S. VI 140-141
06-06-1838	D. van Enk c.s. aan KR Hattem	De Moen
07-06-1838	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 473
11-06-1838	H.P. Scholte over A.M.C. van Hall	C.S. VI 324-325

12-06-1838	KR Hattem aan D. van Enk c.s.	Not. KR Hattem
18-06-1838	ACvR, HdC, SvV en ABr aan KR A'dam	KR Amsterdam
18-06-1838	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 473-474
19-06-1838	H.P. Scholte aan A.M.C. van Hall	C.S. V 474
22-06-1838	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 474-475
23-06-1838	H.P. Scholte aan A.M.C. van Hall	C.S. V 475-476
25-06-1838	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 477
25-06-1838	H.P. Scholte a C. v.d. Meulen/gem.	Van der Meulen
27-06-1838	H.P. Scholte aan A.M.C. van Hall	C.S. V 478
29-06-1838	C.W. Pape aan Secr. Janssen	F.L. Bos IV 307-308
30-06-1838	J.A. Wormser aan H.P. Scholte	C.S. III 88-91
03-07-1838	H.J. Budding aan oom en tante	Budd. 150-152
06-07-1838	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 478-479
07-07-1838	H.P. Scholte aan A.M.C. van Hall	C.S. V 479-481
13-07-1838	KR Amsterdam aan AB, HdC, GFGM, ACvR, HPS en SvV	KR Amsterdam
13-07-1838	Dirk van Dulst aan H.P. Scholte	C.S. III 313-314
14-07-1838	A.M.C. van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 481-482
16-07-1838	H.P. Scholte aan A.M.C. van Hall	C.S. V 482-483
20-07-1838	A.C. van Raalte aan zijn vrouw	Van Raalte Gr. R.
29-07-1838	Vonnis tegen A. Brummelkamp c.s.	Rechtb. Leiden

30-07-1838	Off. v. Just. Leiden aan Proc. Gen.	F.L. Bos IV 320
08-1838*	Mevr. Van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 485-486
01-08-1838	Vonnis tegen A. Brummelkamp e.a.	Rechtb. Zutphen
06-08-1838	Off. v. Just. Leiden aan Proc. Gen.	F.L. Bos IV 321
09-08-1838	G.F. Gez. Meerburg aan H.P. Scholte	C.S. V 194-198
10-08-1838	Circulaire Prov. Verg. N.-Holland	C.S. V 117-121
12-08-1838	Mevr. Van Hall aan H.P. Scholte	C.S. V 483-484
16-08-1838	A. Capadose aan H.P. Scholte	C.S. VI 29-30
17-08-1838	Vonnis tegen A. Brummelkamp c.s.	Rechtb. Leiden
18-08-1838	H.P. Scholte aan zijn vrouw	C.S. V 484-485
20-08-1838	P. Barnhoorn c.s. aan H.P. Scholte	C.S. V 105-107
21-08-1838	H.P. Scholte aan H.J. Budding	Budd. 568-572
22-08-1838	P. de Boer aan K. van Wijk	C.S. V 107-110
23-08-1838	P. van Wagtendonk aan H.P. Scholte	C.S. V 110-112

24-08-1838	K. van Wijk aan H.P. Scholte	C.S. III 314-317
05-09-1838	CL Veendam a. CL Groningen	De Cock
07-09-1838	A. Brummelkamp aan H.J. Budding	Budd. 572-575
11-09-1838	C. van der Meulen aan H.P. Scholte	C.S. V 205-207
19-09-1838	H.P. Scholte aan C. van der Meulen	Van der Meulen
10-1838	A.C. van Raalte aan H.J. Budding	Budd. 575-579
10-1838	gebr. Carton en P. Bouman aan Scholte	C.S. V 112-116
05-10-1838	Beroepsbrief A'dam aan H.P. Scholte	C.S. III 30-31
09-11-1838*	KR Zwolle aan A. Brummelkamp	De Cock
09-11-1838	C.W. Pape aan Secr. Janssen	F.L. Bos IV 309
23-11-1838	A.C. van Raalte aan C.G. de Moen	De Moen
28-11-1838	H.P. Scholte aan C. van der Meulen	Van der Meulen
12-1838*	H. de Cock aan H.J. Budding	Budd. 562-564
12-1838*	H. de Cock aan H.J. Budding	Budd. 559-561
05-12-1838	H.P. Scholte aan C. van der Meulen	Van der Meulen
07-12-1838	H.P. Scholte aan H. de Cock	C.S. III 112-117
17-12-1838	G.F. Gez. Meerburg aan H.J. Budding	Budd. 580-582
1839*	L. Brouwer aan A. Schouwenberg	De Cock
1839*	M. Hassink aan KR Zwolle	De Cock
1839*	J. Snijder aan KR Zwolle	De Cock

1839*	A. de Ton aan KR Zwolle	De Cock
1839*	Acht leden Deventer aan KR Zwolle	De Cock
1839*	Vier leden Deventer a KR Zwolle	De Cock
1839*	Blad met opmerkingen zaak Deventer	De Cock
08-01-1839	A. Brummelkamp aan H.J. Budding	Budd. 584-586
09-01-1839	A.C. van Raalte aan H.J. Budding	Budd. 586-592
24-01-1839	S. van Velzen aan H.P. Scholte	C.S. III 134-135
24-01-1839	S. van Velzen aan H.J. Budding	Budd. 592-594
12-02-1839	KR Axel aan Prov. Verg. te Goes	Prov. Verg. Zeeland
15-02-1839	W. de Clercq aan Mevr. Groen van P.	BriefwGvP II 254
18-02-1839	A.C. van Raalte aan H.P. Scholte	C.S. III 169-171
24-02-1839	Groen van P. aan W. de Clercq	BriefwGvP II 254-255
25-02-1839	S. van Velzen aan Classis Goes	Prov. Verg. Zeeland
06-03-1839	H. de Cock aan H.P. Scholte	C.S. III 117-120
09-03-1839*	H.P. Scholte a H. de Cock (onvoll.)	De Cock
11-03-1839	A.C. van Raalte aan H.P. Scholte	C.S. III 171-173
12-03-1839*	J. Minderhout a.d. Corr. CL Goes	Prov. Verg. Zeeland
14-03-1839	A. Brummelkamp aan J.A. Wormser	C.S. III 93-95
16-03-1839	A. Brummelkamp c.s. aan de Koning	Min. v. Eredienst
19-03-1839	A. Brummelkamp a B. en W. Hattem	Gem. Arch. Hattem
20-03-1839	J.A. Wormser aan H.P. Scholte	C.S. III 91-93

28-03-1839	J.A. Wormser a secr. H.P. Scholte	C.S. III 95-96
02-04-1839	Broeders Utr. a. H.P. Scholte	C.S. III 32-33
02-04-1839*	Zusters Utr. aan H.P. Scholte	C.S. III 34
04-04-1839	S. van Velzen aan H.P. Scholte	C.S. III 136
04-04-1839	B. en W. Hattem a.d. Gouv. v. Gld.	Min. v. Eredienst
11-04-1839	KR Utrecht aan KR Rhenen	Budd. 171-172
11-04-1839	KR Utrecht aan H.J. Budding	Budd. 172-175
15-04-1839	S. van Velzen aan H.P. Scholte	C.S. III 137-140
18-04-1839	Gouv. Gelderl. a.d. Min. v. Ered.	Min. v. Eredienst
22-04-1839	KR Krabbendijke a praes. PV. Zeel.	Prov. Verg. Zeeland
26-04-1839	KR Amsterdam a H.P. Scholte	C.S. III 253-258
29-04-1839	H.P. Scholte aan Prov. Verg. Zeel.	Budd. 167
30-04-1839	J.A. Wormser aan H.P. Scholte	C.S. III 96-97

10-05-1839	Beugelink en Assink aan KR Zwolle	De Cock
23-05-1839	Fam. Van Raalte aan Mevr. Van Hall	C.S. V 487-488
24-05-1839	A.C. van Raalte aan H.P. Scholte	C.S. III 175-176
25-05-1839	H.P. Scholte aan H.J. Budding	Budd. 595-597
01-06-1839	P.O. de Jong aan H.P. Scholte	C.S. V 123-126
07-06-1839	A.C. van Raalte aan H.P. Scholte	C.S. III 173-174
11-06-1839	Groen van P. aan H.J. Koenen	BriefwGvP II 261
15-06-1839	C.T. van Ommen aan A. de Ton c.s.	De Cock
04-07-1839	S. van Velzen aan J. Haitsma	Theol. School
04-07-1839	A. Brummelkamp aan C.G. de Moen	De Moen
06-07-1839*	S. van Velzen aan J. Haitsma	Theol. School
10-07-1839	W.H.C. Hoog aan C.G. de Moen	De Moen
12-07-1839	A. Brummelkamp aan C.G. de Moen	De Moen
16-07-1839	A. Brummelkamp aan H.F. Kohlbrügge	Kohlbrügge
24-07-1839	S. van Velzen aan H.P. Scholte	C.S. III 140-144
24-07-1839	Mevr. Van Hall aan Fam. Scholte	C.S. V 489-491
25-07-1839	H.F. Kohlbrügge aan A. Brummelkamp	Kohlbrügge
25-07-1839	A. Brummelkamp aan de Koning	Min. v. Eredienst
26-07-1839	A.C. van Raalte aan C.G. de Moen	De Moen

31-07-1839	T.E. Mulder aan CL Veendam	De Cock
08-1839*	H. de Cock aan de Koning	De Cock
08-1839*	P. Niezen c.s. aan H.P. Scholte	C.S. V 126-129
02-08-1839	S. van Velzen aan J. v.d. Luijster	Prov. Verg. Zeeland
07-08-1839	Mevr. Van Hall aan Fam. Scholte	C.S. V 491-493
08-08-1839	KR Genderen: acte v. ontslag H.P.S.	C.S. III 35
13-08-1839	Beroepsbrief 's-Graveland Scholte	C.S. III 36
13-08-1839	Broeders 's-Graveland aan Scholte	C.S. III 37
17-08-1839	S. van Velzen aan H.P. Scholte	C.S. III 144-145
23-08-1839	Beroepsbrief Zwijndrecht a Scholte	C.S. III 40
24-08-1839	Idem, Zuid-Beijerland aan Scholte	C.S. III 38-39
26-08-1839	Mevr. Van Hall aan Fam. Scholte	C.S. V 493-494
26-08-1839	J.W. Gefken aan H.P. Scholte	C.S. VI 104
30-08-1839	Prov. Verg. Dordr. a gemeenten Zeel.	Prov. Verg. Zeeland
02-09-1839	Gem. 's-Graveland aan H.P. Scholte	C.S. III 41
05-09-1839	A.C. van Raalte aan H.P. Scholte	C.S. III 176-178
06-09-1839	H.P. Scholte aan W. de Clercq	De Clercq
10-09-1839*	W. de Clercq aan H.P. Scholte	C.S. VI 32-33
11-09-1839	W. de Clercq aan H.P. Scholte	C.S. VI 34
11-09-1839	Mevr. Van Hall aan Fam. Scholte	C.S. V 494-495
17-09-1839	Prov. Verg. Gld. aan KR Schiedam	De Moen/NotKRHattem

18-09-1839	E. Lindeman aan W.W. Smitt	De Cock
20-09-1839	KR Axel aan Prov. Verg. Zeel.	Prov. Verg. Zeeland
24-09-1839	Mevr. Nijhuis aan A. Schouwenberg	De Cock
26-09-1839	C.G. de Moen aan K. van Wijk	De Moen
26-09-1839	KR Schiedam aan A.C. van Raalte	De Cock
30-09-1839	T.E. Mulder aan H. de Cock	De Cock
01-10-1839	Vonnis tegen A. Brummelkamp e.a.	Rechtb. Zutphen
09-10-1839	J.W. Gefken aan H.P. Scholte	C.S. VI 105-108
15-10-1839	H.P. Scholte aan KR Middelburg	Budd. 54
15-10-1839	H.P. Scholte aan KR Goes	Budd. 54-55
19-10-1839	G.F. Gez. Meerburg a PV Zeeland	Prov. Verg. Zeeland
23-10-1839	S. van Velzen aan J. Haitsma	Theol. School
23-10-1839	PV Zeeland aan H.J. Budding	Budd. 168-169
03-11-1839	CL Veendam a ACvR en AB	Wess. Gron. II 152v

09-11-1839	D. van Enk aan KR Zwolle	De Cock
14-11-1839	H.P. Scholte aan C.G. de Moen	De Moen
18-11-1839	Van Raalte e.a. a CL Veendam	Wess. Gron. II 153
25-11-1839	J. Beugelink aan KR Zwolle	De Cock
29-11-1839	J.W. Gefken aan H.P. Scholte	C.S. VI 108-110
06-12-1839	KR Amsterdam a KR Utrecht	C.S. V 130-131
09-12-1839	D.A. Budde c.s. a ACvR, AB en HPS	C.S. V 131-133
10-12-1839	A.C. van Raalte aan C.G. de Moen	De Moen
16-12-1839	S. van Velzen aan C.G. de Moen	De Moen
17-12-1839	A. Brummelkamp aan C.G. de Moen	De Moen
18-12-1839	KR Utrecht aan KR Amsterdam	C.S. V 135-141
28-12-1839	KR Amsterdam a KR Utrecht	C.S. V 143-145
1840*	Conc. CGdM voor adres a.d. Koning	De Moen
1840*	L. Baggerman aan C. van der Meulen	Van der Meulen
1840*	Zr. H.H. Looper c.s. a KR Zwolle	De Cock
01-1840	KR Zwolle aan H.J. Budding	De Cock
01-1840*	H. Boer aan KR Zwolle	De Cock
01-1840	Zestien leden A'dam aan KR Utrecht	C.S. V 147-148
03-01-1840	Bekendm. schorsing Wormser c.s.	C.S. V 146
07-01-1840	KR Utrecht aan KR A'dam	C.S. V 156-157

08-01-1840	G. van Corbach aan KR Zwolle	De Cock
10-01-1840	H. de Cock aan C.G. de Moen	De Moen
14-01-1840	KR Utrecht aan K.S. Kout c.s.	C.S. V 150-152
13-01-1840	J. Beugelink aan KR Zwolle	De Cock
17-01-1840	S. van Velzen aan Mevr. J.J. Zeelt	C.S. III 145-148
18-01-1840	J. Meijering aan H.P. Scholte	C.S. III 286-287
19-01-1840	Prov. Verg. Friesl. a KR Utrecht	C.S. III 287-289
19-01-1840	W. de Clercq aan Mevr. Groen van P.	BriefwGvP II 297
22-01-1840	H.P. Scholte aan R.W. Duin	C.S. III 312
24-01-1840	Wormser c.s. aan Van Velzen c.s.	C.S. V 153-156
30-01-1840	R.W. Duin aan H.P. Scholte	C.S. V 183-185
31-01-1840	KR Amsterdam a KR Utrecht	C.S. V 156-164
31-01-1840	J.A. Wormser c.s. aan H.P. Scholte	C.S. V 165-166
31-01-1840	KR Amsterdam a Mevr. Zeelt c.s.	KR Amsterdam
31-01-1840	KR Amsterdam a alle predikanten	KR Amsterdam
01-02-1840	Acte v. koop/verkoop SvV en CGdM	De Moen
05-02-1840	KR Amsterdam a H.P. Scholte	C.S. V 166-167
05-02-1840*	J. Andriessen aan A. Schouwenberg	De Cock
06-02-1840	C.G. de Moen aan H.P. Scholte	C.S. III 304
07-02-1840	R.W. Duin aan H.P. Scholte	C.S. V 186-189

07-02-1840	J. Beugelink aan KR Zwolle	De Cock
07-02-1840	KR Amsterdam a KRN Nd-Holl.	KR Amsterdam
10-02-1840	A.C. van Raalte aan H.P. Scholte	C.S. III 178-179
12-02-1840	J.A. Wormser a.d. kerken N.-Holl.	C.S. V 167-168
14-02-1840	A. Brummelkamp a.d. kerken N.-Holl.	C.S. V 168-170
14-02-1840	J.A. Wormser c.s. aan C.G. de Moen	De Moen
15-02-1840	S. van Velzen aan oud. E. Takken	C.S. III 148-150
15-02-1840	KR Amsterdam a KR Hoorn	KR Amsterdam
17-02-1840	J. Brummelkamp aan C.G. de Moen	De Moen
18-02-1840	I. da Costa aan H.P. Scholte	C.S. VI 86-87
18-02-1840	KR Urk aan Wormser c.s. en H.P.S.	C.S. III 258-261
18-02-1840	E. Lindeman aan J.A. Smeedes	Smeedes
20-02-1840	KR Amsterdam a H. de Cock	KR Amsterdam
21-02-1840	W.D. Hellema aan H.P. Scholte	C.S. III 282-283

21-02-1840	Negen leden A'dam aan H.P. Scholte	C.S. III 261-264
21-02-1840	Aanv. op Hand. PV Scholte c.s.	C.S. V 170-171
21-02-1840	KR Amsterdam a KRN Nd-Holl	KR Amsterdam
25-02-1840	KR Amsterdam a classis in Nd-Brab.	KR Amsterdam
26-02-1840	J.C. Couprie aan H.P. Scholte	C.S. III 290-292
03-1840*	A. Flier aan W.W. Smitt	De Cock
03-1840*	KR Amsterdam a KR Urk	KR Amsterdam
04-03-1840	P. Jolly a.d. Prov. Verg. Nd.-Holl.	C.S. III 317-320
10-03-1840	H. de Cock aan Mevr. J.J. Zeelt	C.S. III 121-122
18-03-1840	W. de Clercq aan H.P. Scholte	C.S. VI 34-35
18-03-1840	H. de Cock aan KR Utrecht	C.S. III 122-125
24-03-1840	KR Zwolle aan H.J. Budding	De Cock
24-03-1840	H.P. Scholte aan W. de Clercq	De Clercq
26-03-1840	H.J. Budding aan KR Zwolle	De Cock
30-03-1840	C. van der Meulen aan twee KRN	Van der Meulen
30-03-1840	J.A. Smeedes aan H.P. Scholte	C.S. III 320-322
01-04-1840	H. de Cock a GFGM en HPS	C.S. III 125-128
01-04-1840	A.C. van Raalte inz. ‘potfabriek’	vgl. Hyma 123
03-04-1840	H. de Cock a J.A. Wormser c.s.	KR Amsterdam
04-04-1840	H.P. Scholte aan C. van der Meulen	Van der Meulen

04-04-1840	J.W. Gefken aan H.P. Scholte	C.S. VI 110-112
13-04-1840	Contr. ACvR, CGdM en C. Dros	De Moen
20-04-1840	F.W. Egeling aan H.P. Scholte	C.S. V 172
23-04-1840	J.W. Gefken aan H.P. Scholte	C.S. VI 112-113
23-04-1840	H.J. Koenen aan Groen van P.	BriefwGvP II 313-315
24-04-1840	Aantekeningen v. PV Scholte-groep	Prov. Verg. Zeeland
26-04-1840	Groen van P. aan H.J. Koenen	BriefwGvP II 315
29-04-1840	A. Brummelkamp aan H.P. Scholte	C.S. III 153-154
06-05-1840	Gouv. Gelderl. a.d. Min. v. Ered.	Min. v. Eredienst
11-05-1840	KR Amsterdam a A. Brummelkamp	KR Amsterdam
11-05-1840	KR Amsterdam a KR Urk	KR Amsterdam
29-05-1840	H.P. Scholte a Prov. Verg. Utrecht	Prov. Verg. Zeeland
03-06-1840	Mevr. Van Hall aan Fam. Scholte	C.S. V 495-497
06-06-1840	Mevr. Van Hall aan Fam. Scholte	C.S. V 497
15-06-1840	H.P. Scholte aan C. van der Meulen	Van der Meulen
15-06-1840	CL Bommel aan C. van der Meulen	Van der Meulen
21-06-1840	G.F. Gez. Meerburg a H.P. Scholte	C.S. V 198
22-06-1840	W. de Clercq aan H. Wormser	Rev. Arch. D12
22-06-1840	J. Hasselman aan H.P. Scholte	C.S. III 322-323
27-06-1840	A. en J. Andriessen aan W.W. Smitt	De Cock
07-1840	Acte v. ontscheiding goederen	De Moen

08-07-1840	KR Goes aan KR R'dam	Prov. Verg. Zeeland
09-07-1840	Mevr. Van Hall aan Fam. Scholte	C.S. V 498-499
15-07-1840	KR Amsterdam aan W. Tensen	C.S. III 267
23-07-1840	P. Geense aan C. v.d. Meulen	Prov. Verg. Zeeland
24-07-1840	Mevr. Van Hall aan Fam. Scholte	C.S. V 499-501
24-07-1840	Acte van koop/verkoop. Not. Schiedam	Gem. Arch. Schiedam
26-07-1840	Willem Tensen aan H.P. Scholte	C.S. III 265-267
28-07-1840	H.P. Scholte aan C. van der Meulen	Van der Meulen
29-07-1840	H.P. Scholte aan C. van der Meulen	Van der Meulen
07-08-1840*	Mevr. Van Hall aan Fam. Scholte	C.S. V 501-504
10-08-1840	J.A. Wormser aan H.P. Scholte	C.S. III 98-101
10-08-1840	A. Brummelkamp aan H.P. Scholte	C.S. III 154-155
14-08-1840	A. Brummelkamp aan H.P. Scholte	C.S. III 156-158

19-08-1840	A. Brummelkamp a C. van der Meulen	Van der Meulen
24-08-1840	KR R'dam aan C. van der Meulen	Van der Meulen
26-08-1840*	Mevr. Van Hall aan Fam. Scholte	C.S. V 504-506
26-08-1840	KR Schiedam aan B. en W. Schiedam	Not. KR Schiedam
01-09-1840	B. en W. Schiedam aan KR Schiedam	Not. KR Schiedam
04-09-1840	H.J. Koenen aan H.P. Scholte	C.S. III 284-285
07-09-1840	A. Brummelkamp aan H.P. Scholte	C.S. III 158-159
07-09-1840	H.P. Scholte aan H.J. Koenen	Koenen
07-09-1840	Herv. KR Hattem a.d. Gouv. v. Gld.	Min. v. Eredienst
15-09-1840	Mevr. Van Hall aan Fam. Scholte	C.S. V 506-507
29-09-1840	H.P. Scholte aan H.J. Koenen	Koenen
29-09-1840	H.P. Scholte aan Groen van P.	BriefwGvP II 327
10-1840	Lastbrief kerkeraad Noordeloos	C.S. V 224-225
02-10-1840	H.G. Klijn aan KR Utrecht	C.S. V 217-220
03-10-1840	H.P. Scholte aan CL Flakkee	Van der Meulen
06-10-1840*	H.P. Scholte aan C. van der Meulen	Van der Meulen
06-10-1840	C. de Ruiter aan C. van der Meulen	Van der Meulen
26-10-1840	Lastbrief kerkeraad Leerdam	C.S. V 221-223
26-10-1840	A.E. Dudok Bousquet a H.P. Scholte	C.S. III 183-185

26-10-1840	A.C. van Raalte aan H.P. Scholte	C.S. III 179-181
27-10-1840	A. Brummelkamp a Prov. Verg. Utr.	Not. Scholte-groep
27-10-1840	A. Brummelkamp a Prov. Verg. Dr.	Smeedes
28-10-1840	Extract uit Proces-Verbaal verkoop	De Moen
29-10-1840	Uittr. Hand. CL Verg. Schied. + Naschr.	Not. Scholte-groep
31-10-1840	P.V. Scholte-groep aan KR Vuren	Not. Scholte-groep
31-10-1840	P.V. Scholte-groep aan Brummelkamp	Not. Scholte-groep
11-1840*	H.P. Scholte aan C. van der Meulen	Van der Meulen
11-1840*	ProvVerg Nd-Holl. a Synode 1840	KR Amsterdam
01-11-1840	A.S. van Voss aan C.G. de Moen	De Moen
07-11-1840	H.J. Koenen aan H.P. Scholte	C.S. V 173-174
09-11-1840	A.S. van Voss aan C.G. de Moen	De Moen
09-11-1840	Rapp. Min. v. Ered. aan Min. v. Just.	Min. v. Eredienst
01-12-1840	KR Heerjansdam aan H.P. Scholte	C.S. III 292-293
01-12-1840	KR R'dam aan C. van der Meulen	Van der Meulen
02-12-1840	H. de Cock aan H.P. Scholte	C.S. III 128-129
03-12-1840	KR Heerjansdam aan H.P. Scholte	C.S. III 253
03-12-1840	KR Gouda aan H.P. Scholte	C.S. III 253
03-12-1840	C. van der Meulen aan H.P. Scholte	C.S. III 188-189
03-12-1840	H.P. Scholte aan C. van der Meulen	Van der Meulen

04-12-1840	KR Amsterdam: afkondiging	KR Amsterdam
07-12-1840	C.G. de Moen aan H.P. Scholte	C.S. III 306-308
11-12-1840	L.G.C. Ledeboer aan H.P. Scholte	C.S. III 295-296
12-12-1840*	W. Bergman aan H.P. Scholte	C.S. V 175
14-12-1840	KR Kockengen aan H.P. Scholte	C.S. III 252
14-12-1840	J.A. Wormser aan H.P. Scholte	C.S. III 102-104
17-12-1840	KR Dordrecht aan H.P. Scholte	C.S. III 268-269
17-12-1840	KR Zuid-Beijerland aan H.P. Scholte	C.S. III 296-298
17-12-1840	KR Amersfoort aan H.P. Scholte	C.S. III 269-272
18-12-1840	C. van der Meulen aan H.P. Scholte	C.S. III 190-191
18-12-1840	KR Langerak c.a. aan H.P. Scholte	C.S. III 253
18-12-1840	KR Schoonhoven aan H.P. Scholte	C.S. III 272-273
19-12-1840	Wed. van Voss aan C.G. de Moen	De Moen
19-12-1840	KR Heerjansdam aan H.P. Scholte	C.S. III 294-295
19-12-1840	CL Bommelerwaard a H.P. Scholte	C.S. III 298-302

21-12-1840	Attestaties betr. C. van der Meulen	Van der Meulen
22-12-1840	H.P. Scholte aan de Koning	BriefwGvP II 951-952
22-12-1840	KR Herwijnen en Vuren aan Scholte	C.S. III 274-275
22-12-1840	KR Gorinchem aan H.P. Scholte	C.S. III 273-274
23-12-1840	Mevr. Van Hall aan Fam. Scholte	C.S. V 507-508
25-12-1840	J.A. Wormser aan H.P. Scholte	C.S. III 104-107
26-12-1840	A. Brummelkamp aan H.P. Scholte	C.S. III 159-160
28-12-1840	CL Flakkee aan H.P. Scholte	C.S. III 253
29-12-1840	J.W. Gefken aan H.P. Scholte	C.S. VI 113-114
31-12-1840	A. Brummelkamp aan CL Flakkee	C.S. III 160-161
01-1841	P. Zonne aan CL Flakkee	100 jr. G.G. Dirksl.
05-01-1841	R.W. Duin aan H.P. Scholte	C.S. V 189-191
05-01-1841	H.P. Scholte a de Koning (Verslag)	C.S. III 206-215
05-01-1841	H.P. Scholte aan de Koning	C.S. III 215-220
05-01-1841	C.G. de Moen aan H.P. Scholte	C.S. III 308-310
06-01-1841	J. van Ham aan C. van der Meulen	Van der Meulen
07-01-1841	H.P. Scholte aan C. van der Meulen	Van der Meulen
11-01-1841	H.P. Scholte aan I. da Costa	Da Costa
12-01-1841	H.P. Scholte aan J.A. Smeedes	Smeedes
13-01-1841	P. Geense aan H.P. Scholte	C.S. V 178-179
18-01-1841	P. Geense aan H.P. Scholte	C.S. V 179-180

21-01-1841	Koninklijk Besluit no. 150	Min. v. Eredienst
26-01-1841	G. van Akkeren a C. van der Meulen	Van der Meulen
22-02-1841	C. van der Meulen a A. Brummelkamp	C.S. V 207-210
22-02-1841	Oom en tante Bousquet a P.J. Oggel	Oggel
23-02-1841	PVN.-Br. a Prov. Verg. Utrecht	C.S. III 302-303
24-02-1841	PVN.-Br. a alle Prov. Vergg.	Oggel
03-1840	KR Amsterdam a ProvVerg Nd-Brab.	KR Amsterdam
04-03-1841	R.W. Duin aan Mevr. J.J. Zeelt	C.S. III 312
08-03-1841	H. Barendregt aan C. van der Meulen	Van der Meulen
09-03-1841	C. van der Meulen aan H.P. Scholte	C.S. V 210-211
13-03-1841	KR Herwijnen en Vuren aan Scholte	C.S. III 275-278
18-03-1841	H.P. Scholte aan H.J. Koenen	Koenen
19-03-1841	P. Geense aan A. van Malsen	Prov. Verg. Zeeland
27-03-1841	KR Goes aan A. Brummelkamp	Prov. Verg. Zeeland
01-04-1841	W. Bergman aan H.P. Scholte	C.S. V 176
06-04-1841	H.P. Scholte aan C. van der Meulen	Van der Meulen
13-04-1841	KR Herwijnen aan H.P. Scholte	C.S. III 279-280
14-04-1841	R.W. Duin aan J.A. Wormser	Wormser
19-04-1841	A. Brummelkamp aan H.P. Scholte	C.S. III 161-162
22-04-1841	E. Lindeman aan J.A. Smeedes	Smeedes
23-04-1841	KR Zuid-Beijerland a C. v.d. Meulen	Van der Meulen

15-05-1841	J. van Ham aan C. van der Meulen	Van der Meulen
17-05-1841	KR Amsterdam a J.A. Wormser	KR Amsterdam
21-05-1841	KR M'burg aan C. van der Meulen	Van der Meulen
27-05-1841	H.P. Scholte aan C. van der Meulen	Van der Meulen
01-06-1841	KR Amsterdam a J.A. Wormser	KR Amsterdam
27-06-1841	A.S. van Voss aan C.G. de Moen	De Moen
07-1841*	J.S. Ragut aan C. van der Meulen	Van der Meulen
07-07-1841	H.P. Scholte aan C.G. de Moen	De Moen
23-07-1841	H.P. Scholte aan H.J. Koenen	Koenen
24-07-1841	Twee Burgemeesters a Gouv. Zd.-Holl.	100 jr. G.G. Dirksl.
07-08-1841	H.P. Scholte aan C.G. de Moen	De Moen
09-08-1841	A. Westveer aan C. van der Meulen	Van der Meulen

11-08-1841	H.G. Klijn aan C. van der Meulen	Van der Meulen
12-08-1841	J.P. Oggel aan C. van der Meulen	Van der Meulen
14-08-1841	A. Flier aan A. Schouwenberg	De Cock
16-08-1841	KR Dordrecht aan KR Axel	Oggel
19-08-1841	R.W. Duin aan J.A. Wormser	Wormser
23-08-1841	H. van Zuylen v. N. a H.P. Scholte	C.S. VI 254-255
27-08-1841	Acte van koop/verkoop. Not. Schiedam	Gem. Arch. Schiedam
08-09-1841	H.P. Scholte aan C. van der Meulen	Van der Meulen
14-09-1841	W. Gardenier aan C. van der Meulen	Van der Meulen
15-09-1841	A.C. van Raalte aan C.G. de Moen	De Moen
15-09-1841	Afschrift van overeenkomst	De Moen
22-09-1841	A. Brummelkamp a C. van der Meulen	Van der Meulen
28-09-1841	H.P. Scholte aan C.G. de Moen	De Moen
30-09-1841	J. Tieleman aan C.G. de Moen	De Moen
30-09-1841	J. Hasselman ‘Circulaire...’	Van der Meulen
18-10-1841	KR M'burg aan Brummelkamp	Prov. Verg. Zeeland
20-10-1841	H.P. Scholte aan Groen van P.	BriefwGvP II 413
22-11-1841	H.P. Scholte aan C.G. de Moen	De Moen
23-11-1841	W. Gardenier aan C. van der Meulen	Van der Meulen

07-12-1841	Acte van verkoop aandeel in firma	De Moen
16-12-1841	H.P. Scholte aan Groen van P.	BriefwGvP II 426
18-12-1841	H.P. Scholte aan C.G. de Moen	De Moen
21-12-1841	A. Brummelkamp aan KR Schiedam Not.	KR Schiedam
23-12-1841	A. Brummelkamp aan Groen van P.	BriefwGvP II 427
27-12-1841	Overeenkomst ACvR/DBlikman Kikkert	Hyma 123
12-01-1842	A. Brummelkamp aan A.C. van Raalte	Van Raalte Holl.
19-01-1842	H. Barendregt aan C. van der Meulen	Van der Meulen
25-01-1842	H.G. Klijn aan C. van der Meulen	Van der Meulen
02-1842	J.P. Oggel aan H.G. Klijn	Oggel
01-02-1842	Overeenkomst ACvR/DBlikman Kikkert	Hyma 121-122
04-02-1842	H.P. Scholte aan Groen van P.	BriefwGvP II 434-435
25-02-1842	S. van Velzen aan A.C. van Raalte	Van Raalte Holl
03-1842*	A. Brummelkamp aan A.C. van Raalte	Van Raalte Holl.
05-03-1842	H. van Zuylen v. N. a H.P. Scholte	C.S. VI 255-256
14-03-1842	S. van Velzen aan A.C. van Raalte	Van Raalte Holl.
15-03-1842	KR Amsterdam a A. Brummelkamp	KR Amsterdam
17-03-1842	A. Brummelkamp aan A.C. van Raalte	Van Raalte Holl.
08-03-1842	A. Brummelkamp aan A.C. van Raalte	Van Raalte Holl.
08-04-1842	KR Amsterdam a A. Brummelkamp	KR Amsterdam
15-04-1842	H.P. Scholte aan C.G. de Moen	De Moen

18-04-1842	Mem. v. Succ. AH Brummelkamp-Hesselink	R.A. Gelderland
04-1842	H.F. Kohlbrügge aan H. van Heumen	JvanLonkh. 201
05-1842*	H.P. Scholte aan C. van der Meulen	Van der Meulen
02-05-1842	A.C. Tris aan C van der Meulen	Van der Meulen
04-05-1842	H. de Cock aan zijn ouders e.a.	De Cock
17-05-1842	J. Maasdam aan C. van der Meulen	Van der Meulen
18-05-1842	A. Brummelkamp aan A.C. van Raalte	Van Raalte Holl.
18-05-1842	KR M'burg aan C. van der Meulen	Van der Meulen
18-05-1842	H. van Zuylen v. N. a H.P. Scholte	C.S. VI 256-257
23-05-1842	J. Minderhout aan C. van der Meulen	Van der Meulen
25-05-1842	Extract uit notulen CL Zuilichem	De Cock
06-1842*	A. Brummelkamp aan A.C. van Raalte	Van Raalte Holl.
04-06-1842	Cato Brummelkamp aan C.G. de Moen	Van Raalte Holl.
06-06-1842	N.N. aan C. van der Meulen	Van der Meulen

06-06-1842	D. van Hogendorp aan H.P. Scholte	C.S. VI 142-144
07-06-1842	A. Brummelkamp aan De Moen en ACvR	Van Raalte Holl.
13-06-1842	S. van Velzen aan A.C. van Raalte	Van Raalte Holl.
14-06-1842	I. da Costa aan H.P. Scholte	C.S. VI 87-89
21-06-1842	H.P. Scholte aan C. van der Meulen	Van der Meulen
21-06-1842	Formulier v. ontbinding huwelijk	C.S. III 226-228
24-06-1842	D. van Hogendorp aan H.P. Scholte	C.S. VI 144
14-07-1842	A.C. Tris aan C. van der Meulen	Van der Meulen
22-07-1842	Extract uit proces-verbaal verkoop	De Moen
26-07-1842	D. van Hogendorp aan H.P. Scholte	C.S. VI 144-147
27-07-1842	D. van Hogendorp a A.C. van Raalte	De Moen
0-08-1842	J.L. Lankhorst a. KR Axel en Neuzen	Oggel
10-08-1842	F. van Driele aan J.P. Oggel	Oggel
11-08-1842	A. Brummelkamp aan A.C. van Raalte	Van Raalte Holl.
11-08-1842	H.P. Scholte aan H.J. Koenen	Koenen
11-08-1842	H.P. Scholte aan Groen van P.	BriefwGvP II 461
15-08-1842	Extract uit proces-verbaal verkoop	De Moen
22-08-1842	H.P. Scholte aan J.P. Oggel	Oggel
23-08-1842	J.P. Oggel aan C. van der Meulen	Van der Meulen

26-08-1842	H.P. Scholte aan C.G. de Moen	C.S. III 229-232
26-08-1842	C. van der Meulen aan KR Axel	Oggel
30-08-1842	H.P. Scholte aan C. van der Meulen	Van der Meulen
09-1842*	A. Brummelkamp, oproep Prov. Verg.	Van Raalte Holl.
01-09-1842	H.P. Scholte aan C. van der Meulen	Van der Meulen
01-09-1842	A. Brummelkamp aan A.C. van Raalte	Van Raalte Holl.
01-09-1842	S. van Velzen aan A.C. van Raalte	Van Raalte Holl.
01-09-1842*	A. Brummelkamp aan A.C. van Raalte	Van Raalte Holl.
03-09-1842	C. v.d. Putte aan C. van der Meulen	Van der Meulen
14-09-1842*	A. Brummelkamp aan A.C. van Raalte	Van Raalte Holl.
30-09-1842	A. Brummelkamp aan A.C. van Raalte	Van Raalte Holl.
30-09-1842	H.P. Scholte aan Groen van P.	BriefwGvP II 470
10-1842*	H.P. Scholte aan J.A. Wormser	Wormser
03-10-1842	W. Brombacher aan C. van der Meulen	Van der Meulen
03-10-1842	J.J. Knap aan KR Axel	Van der Meulen
03-10-1842	Mevr. Van Hall aan Fam. Scholte	C.S. V 508-512
07-10-1842	J. de Pree aan C. van der Meulen	Van der Meulen
10-10-1842	Mevr. Van Hall aan Fam. Scholte	C.S. V 512-514
14-10-1842	A. Brummelkamp aan A.C. van Raalte	Van Raalte Holl.
15-10-1842	S. van Velzen aan A.C. van Raalte	Van Raalte Holl.
24-10-1842	D. van Hogendorp aan H.P. Scholte	C.S. VI 147-149

26-10-1842	A.C. Tris aan C. van der Meulen	Van der Meulen
28-10-1842	H.A.C. Malan aan H.P. Scholte	C.S. VI 327
01-11-1842	H.P. Scholte aan C.G. de Moen	De Moen
04-11-1842	Mevr. Van Hall aan Fam. Scholte	C.S. V 515-517
08-11-1842	Opr. Prov. Verg. N.-Br. tot bededag	Oggel
09-11-1842	H.P. Scholte aan C. van der Meulen	Van der Meulen
13-11-1842	Mevr. Van Hall aan Fam. Scholte	C.S. V 517-520
14-11-1842	Mevr. Van Hall aan Fam. Scholte	C.S. V 520
16-11-1842	Mevr. Van Hall aan Fam. Scholte	C.S. V 521
20-11-1842	Mevr. Van Hall aan Fam. Scholte	C.S. V 522
20-11-1842	Ver Mehr aan H.P. Scholte	C.S. VI 305-307
21-11-1842	A. Brummelkamp aan A.C. van Raalte	Van Raalte Holl.
26-11-1842	D. van Hogendorp aan H.P. Scholte	C.S. VI 149-150
01-12-1842	J.P. Oggel aan J.W. Gefken	Oggel

05-12-1842	H.P. Scholte aan H.J. Koenen	Koenen
16-12-1842	S. van Velzen aan A.C. van Raalte	Van Raalte Holl.
19-12-1842	J. van Ham aan C. van der Meulen	Van der Meulen
20-12-1842	A. Brummelkamp aan A.C. van Raalte	Van Raalte Holl.
1843*	P.J. Hibma aan KR Zwolle	De Cock
05-01-1843	H.P. Scholte aan J.W. Gefken	C.S. III 233-235
16-01-1843	H. van Zuylen v.N. a H.P. Scholte	C.S. VI 257
22-01-1843	I. da Costa aan H.P. Scholte	C.S. VI 89-90
27-01-1843	Preekschets A.C. van Raalte	Risseeuw
03-02-1843	I. Overkamp aan J.P. Oggel	Oggel
07-02-1843	KR Amsterdam a J.A. Wormser c.s.	KR Amsterdam
08-02-1843	I. da Costa aan H.P. Scholte	C.S. VI 90-93
16-02-1843	H.P. Scholte aan C.G. de Moen	De Moen
21-02-1843	C. van der Meulen aan KR Axel	Oggel
24-02-1843	H.P. Scholte aan J.A. Wormser	Wormser
26-02-1843	H.P. Scholte aan J.A. Wormser	Wormser
26-02-1843	KR Amsterdam: afkondiging	KR Amsterdam
03-1843	J. Minderhout a C. van der Meulen	Van der Meulen
02-03-1843	H.P. Scholte a A.E. Dudok Bousquet	C.S. III 236-237
09-03-1843	J.J. van Toorenenbergen aan Scholte	C.S. VI 327

22-03-1843	P.M. Dijksterhuis aan KR Well	KR Well
23-03-1843	H.P. Scholte aan Groen van P.	BriefwGvP II 496-497
30-03-1843	E. Schuijt aan H.P. Scholte	C.S. VI 327-328
03-04-1843	H.P. Scholte aan P. v.d. Brandeler	C.S. III 223-225
08-04-1843	H.P. Scholte aan J.A. Wormser	Wormser
11-04-1843	Lastbrief Schiedam voor Synode	Hand. en Versl. 314vv
27-04-1843	Geloofsbrief PV Drente voor Synode	Hand. en Versl. 321
05-1843	H.P. Scholte aan C.G. de Moen	De Moen
01-05-1843	J.J. Klok aan de Synode 1843	Hand. en Versl. 372
01-05-1843	H.P. Scholte a.d. Gem. v. Heerjansdam	C.S. III 240-241
01-05-1843*	Scholte en Overkamp aan KR R'dam	C.S. III 241-243
01-05-1843*	H.P. Scholte aan de Classis Aalst	C.S. III 243-247
02-05-1843	H.P. Scholte a A. Brummelkamp c.s.	C.S. III 238-240
04-05-1843	Lastbrief van Noord-Holland	Hand. en Versl. 330v
06-05-1843	A.C. Tris aan C. van der Meulen	Van der Meulen
10-05-1843	H.P. Scholte aan W. de Clercq	De Clercq
17-05-1843	H.G. Klijn aan drie kerkeraden	Oggel
03-06-1843	D. van Hogendorp aan H.P. Scholte	C.S. VI 150-152
07-06-1843	Lastbrief Gelderland voor Synode	Hand. en Versl. 320
09-06-1843	Beschrijvingsbrief Algemene Synode	Brummelk. Amsd.
09-06-1843	Beschrijvingsbrief Algemene Synode	Hand. en Versl. 298vv

14-06-1843	Mevr. Van Hogendorp a H.P. Scholte	C.S. VI 152-154
20-06-1843	Extract uit not. Prov. Verg. Dr.	Hand. en Versl. 351vv
26-06-1843	D. van Hogendorp aan H.P. Scholte	C.S. VI 154-156
30-06-1843	H.P. Scholte aan P.M. Dijksterhuis	C.S. III 247-249
07-1843*	A. Eleveld aan de Synode 1843	Hand. en Versl. 356v
07-1843*	12 leden Meppel aan Synode 1843	Hand. en Versl. 357vv
07-1843*	Protest J. Meijering a Synode 1843	Hand. en Versl. 363
07-1843*	Notitie betr. J.R. Ananias	Hand. en Versl. 362
07-1843*	Ontwerp brief aan de CL Meppel	Hand. en Versl. 362
07-1843*	J.A. Schuchmann c.s. aan CL Leiden	Hand. en Versl. 374v
07-1843*	Oordeel PV Gron. over agenda Synode	Prov. Verg. Gron.
01-07-1843	F.A. Kok aan T.F. de Haan	Prov. Verg. Gron.
04-07-1843	Oordeel van de P.V. Overijssel	Hand. en Versl. 322

06-07-1843	Instructie a.d. afgev. van N.-Holl.	Hand. en Versl. 331
11-07-1843	H.P. Scholte aan H.G. Klijn	C.S. III 249-250
13-07-1843	W.W. Smitt aan H.G. Beek te Dieren	Afsch.-Wederk. 278v
14-07-1843	Bijlage bij brief aan Algemene Syn.	Hand. en Versl. 377v
19-07-1843	Geloofsbr. en instr. CL Leeuwarden	Hand. en Versl. 308vv
19-07-1843	Gem. Gildehaus c.a. a Synode 1843	Hand. en Versl. 345
20-07-1843	Lastbr. en instr. PV Friesland	Hand. en Versl. 317vv
23-07-1843	Geleidebr. KR Meppel aan W.A. Kok	Hand. en Versl. 353vv
24-07-1843	Geleidebr. H. Lollinga a SvV	Hand. en Versl. 348vv
24-07-1843	Geleidebr. Schuchmann c.s. a SvV	Hand. en Versl. 373
24-07-1843	J.A. Schuchmann c.s. a Synode 1843	Hand. en Versl. 373v
25-07-1843	J.B. Witpaard c.s. a Synode 1843	Hand. en Versl. 375vv
26-07-1843	Leden A'dam aan Synode 1843	Hand. en Versl. 378v
27-07-1843	J.R. Ananias aan S. van Velzen	Hand. en Versl. 361v
31-07-1843	A. Capadose aan J.A. Wormser	Wormser
02-08-1843	C.J. Weurman aan Synode 1843	Hand. en Versl. 379v
04-08-1843	J. Haitsma aan Synode 1843	Hand. en Versl. 346vv
23-08-1843	Versl. Gelderse afgev. a PV Gld.	Hand. en Versl. 306vv
19-09-1843	H.G. Klijn aan J.P. Oggel te Axel	Oggel

20-09-1843	H.P. Scholte aan C. van der Meulen	Van der Meulen
23-09-1843	J.L. Lankhorst a C. van der Meulen	Van der Meulen
10-10-1843	Mevr. Van Hall aan I. da Costa	Da Costa
18-10-1843	H. van Zuylen v.N. a H.P. Scholte	C.S. VI 258-260
20-10-1843	Bezw. tgn. de kinderdoop + antwoord	De Moen
03-11-1843	W. van Lynden aan Groen van P.	BriefwGvP II 550
06-11-1843	W. Gardenier aan C. van der Meulen	Van der Meulen
25-11-1843	J.L. Lankhorst aan KR M'burg	Van der Meulen
28-11-1843	H. van Zuylen v.N. a H.P. Scholte	C.S. VI 260-261
12-1843	I. da Costa aan H.P. Scholte	C.S. VI 93-94
12-12-1843	KR M'burg aan C. van der Meulen	Van der Meulen
22-12-1843	Mevr. Van Hall in album Scholte	C.S. VI 329-330
01-1844	A.C. van Raalte aan H.P. Scholte	C.S. III 181-182
01-01-1844	A. Brummelkamp aan A.C. van Raalte	Van Raalte Holl.
01-01-1844	A.C. Tris aan C. van der Meulen	Van der Meulen
16-01-1844	A.C. Tris aan C. van der Meulen	Van der Meulen
23-01-1844	H.P. Scholte aan H.J. Koenen	C.S. VI 276
23-01-1844	A. Brummelkamp aan A.C. van Raalte	Van Raalte Holl.
23-01-1844	J.B. de Pinto a C. van der Meulen	Van der Meulen
24-01-1844	J. de Liefde aan H.P. Scholte	C.S. VI 288-290

25-01-1844	I. da Costa aan H.P. Scholte	C.S. VI 94-95
26-01-1844	A. Abrahamsz aan H.P. Scholte	C.S. VI 277-278
26-01-1844	J. Berkhout aan H.P. Scholte	C.S. V 227-228
26-01-1844	H. van Zuylen v.N. a H.P. Scholte	C.S. VI 262
26-01-1844	B.J.H. Taats aan H.P. Scholte	C.S. VI 293-294
26-01-1844	D. Molenaar aan H.P. Scholte	C.S. VI 290-291
26-01-1844	J.J.L. v.d. Brugghen a H.P. Scholte	C.S. VI 280-281
26-01-1844	C. van der Meulen aan H.P. Scholte	C.S. V 213-215
26-01-1844	H.J. Budding aan H.P. Scholte	C.S. III 194
27-01-1844	A. Capadose aan H.P. Scholte	C.S. VI 30-31
27-01-1844	D. van Hogendorp aan H.P. Scholte	C.S. VI 156-157
27-01-1844	C.M. van der Kemp a H.P. Scholte	C.S. VI 186
27-01-1844	A. Brummelkamp aan H.P. Scholte	C.S. III 162-163
27-01-1844	Mevr. De Cock aan H.P. Scholte	C.S. III 129-130
28-01-1844	J.J. le Roy aan H.P. Scholte	C.S. VI 291-293

28-01-1844	F.A.C. Koenen-Pauw aan H.P. Scholte	C.S. VI 287-288
28-01-1844	P. Varkevisser aan H.P. Scholte	C.S. VI 295-296
28-01-1844	W. Messchert aan H.P. Scholte	C.S. VI 250
29-01-1844	Oggel en De Pree aan Scholte	C.S. V 247-249
29-01-1844	L.G. James aan H.P. Scholte	C.S. VI 173-174
29-01-1844	C.G. de Moen aan H.P. Scholte	CS. V 242-246
29-01-1844	P. Lankester aan H.P. Scholte	C.S. V 240-241
30-01-1844	A. Abrahamsz aan H.P. Scholte	C.S. VI 278
30-01-1844	M.J. Chevallier aan H.P. Scholte	C.S. VI 283-283
30-01-1844	A. Tieleman aan H.P. Scholte	C.S. V 253-254
30-01-1844	A. Monteba aan H.P. Scholte	C.S. V 246-247
30-01-1844	G.F. Gez. Meerburg a H.P. Scholte	C.S. V 199
31-01-1844	P.J. Oggel aan zijn vader	Oggel
31-01-1844	A. Kuyper Czn. aan H.P. Scholte	C.S. V 238-239
31-01-1844	P. van Spijk aan H.P. Scholte	C.S. V 252-253
31-01-1844	E. Begemann aan H.P. Scholte	C.S. VI 279-280
31-01-1844	J.J. van Toorenenbergen a Scholte	C.S. VI 294-295
31-01-1844	H.J. Koenen aan H.P. Scholte	C.S. VI 286-287
01-02-1844	A. Brummelkamp aan H.P. Scholte	C.S. III 164-166

01-02-1844	H. Wormser aan H.P. Scholte	C.S. V 256-257
01-02-1844	J.G. van Hees aan H.P. Scholte	C.S. V 233-234
02-02-1844	J. Knock aan H.P. Scholte	C.S. V 235-238
05-02-1844	A. Griffijn aan H.P. Scholte	C.S. V 229-230
06-02-1844	J. de Haan aan H.P. Scholte	C.S. V 230-232
07-02-1844	M. van Seters e.a. a H.P. Scholte	C.S. V 250-251
07-02-1844	S.J. den Hoest aan H.P. Scholte	C.S. VI 284-285
07-02-1844	A. Brummelkamp a A.C. van Raalte	Van Raalte Gr.R.
09-02-1844	J.J. Knap aan H.P. Scholte	C.S. VI 285-286
11-02-1844	W. Zegers aan C.G. de Moen	De Moen
19-02-1844	C.C. Callenbach aan H.P. Scholte	C.S. VI 282-283
27-02-1844	KR M'burg aan C. van der Meulen	Van der Meulen
08-03-1844	P. Zonne aan H.P. Scholte	C.S. V 257-258
11-03-1844	H. van Zuylen v.N. a H.P. Scholte	C.S. VI 262-263
11-03-1844*	H.P. Scholte aan J.A. Wormser	Wormser
14-03-1844	A. Brummelkamp aan A.C. van Raalte	Van Raalte Holl.
21-03-1844	S. van Velzen aan Hel. de Cock	GTT 20
23-03-1844	Akte prov. examen Hel. de Cock	GTT 20
25-03-1844	Extr. uit Not. Prov. Verg. Fr.	GTT 20
27-03-1844	A. Brummelkamp aan A.C. van Raalte	Van Raalte Holl.
13-04-1844	A. Brummelkamp aan A.C. van Raalte	Van Raalte Holl.
17-04-1844	A. Brummelkamp aan A.C. van Raalte	Van Raalte Holl.

29-04-1844	H.J. Budding a J. de Jonge-Visser	Budd. 194-196
20-05-1844	P.J. Oggel aan zijn vader	Oggel
20-05-1844	Ch. Steketee aan J.P. Oggel	Oggel
20-05-1844	A. Brummelkamp a A.C. van Raalte	Van Raalte Gr.R.
03-06-1844	A. Brummelkamp aan A.C. van Raalte	Van Raalte Holl.
13-06-1844	A. Brummelkamp aan A.C. van Raalte	Van Raalte Holl.
28-06-1844	H.G. Klijn aan J.P. Oggel	Oggel
11-07-1844	C. van der Meulen aan KR Axel	Oggel
18-07-1844	A. Brummelkamp aan A.C. van Raalte	Van Raalte Holl.
20-07-1844	A. Brummelkamp aan A.C. van Raalte	Van Raalte Holl.
20-07-1844	P.J. Oggel aan zijn vader	Oggel
26-07-1844	C. van der Meulen aan KR Axel	Oggel

26-07-1844	A. Capadose aan J.A. Wormser	Wormser
01-08-1844	A. Brummelkamp aan A.C. van Raalte	Van Raalte Holl.
02-08-1844	A.C. van Raalte aan J.P. Oggel	Oggel
07-08-1844*	A. Brummelkamp aan A.C. van Raalte	Van Raalte Holl.
08-08-1844	A. Brummelkamp aan A.C. van Raalte	Van Raalte Holl.
10-08-1844	A. Brummelkamp aan A.C. van Raalte	Van Raalte Holl.
15-08-1844	A. Brummelkamp aan A.C. van Raalte	Van Raalte Holl.
15-08-1844	H.P. Scholte aan C. van der Meulen	Van der Meulen
24-08-1844	P.J. Oggel aan zijn vader	Oggel
27-08-1844	KR Amsterdam a KRN Nd-Holl.	KR Amsterdam
27-08-1844	KR A'dam a Dijksterhuis/Fijnebuik	KR Amsterdam
20-09-1844	A.C. van Raalte a C. van der Meulen	Van der Meulen
26-09-1844	H.J. Budding aan J. de Jonge-Visser	Budd. 196-197
04-10-1844	H.P. Scholte aan H.J. Koenen	Koenen
17-10-1844	A. Brummelkamp aan A.C. van Raalte	Van Raalte Holl.
21-10-1844	A.C. Tris aan C. van der Meulen	Van der Meulen
26-10-1844	A. Brummelkamp aan A.C. van Raalte	Van Raalte Holl.
29-10-1844	A. Brummelkamp aan I. da Costa	Da Costa
09-11-1844	A. Brummelkamp aan A.C. van Raalte	Van Raalte Holl.

12-11-1844*	A. Brummelkamp aan A.C. van Raalte	Van Raalte Holl.
20-11-1844	H.J. Budding aan J. de Jonge	Budd. 197-199
25-11-1844	Groen van P. a J.T. Bodel Nijenhuis	BriefwGvP II 636
27-11-1844	H.J. Koenen aan Groen van P.	BriefwGvP V 135
02-12-1844	H. van Zuylen v.N. a H.P. Scholte	C.S. VI 263-264
1845*	H.P. Scholte aan I. da Costa	Da Costa
02-01-1845	H. van Zuylen v.N. a H.P. Scholte	C.S. VI 264-265
18-02-1845	A. Brummelkamp aan J.P. Oggel	Oggel
23-02-1845	H.J. Budding aan J. de Jonge (?)	Budd. 199
28-02-1845	A.C. van Raalte aan J.P. Oggel	Oggel
19-03-1845	G. Baay aan C. van der Meulen	Van der Meulen
10-05-1845	C. van der Meulen aan J.P. Oggel	Oggel
12-05-1845*	W. Gardenier aan J.P. Oggel	Oggel
15-05-1845	O.G. Heldring aan Groen van P.	Leven OGH. 178-183
05-06-1845*	Ontwerp v. veren. pred. opleiding	Brummelk. Kpn.
05-06-1845*	Ontwerp v. veren. pred. opleiding	Smeedes
07-06-1845	H. van Zuylen v.N. a H.P. Scholte	C.S. VI 265-266
11-06-1845	C. van der Meulen aan KR Axel	Oggel
20-06-1845	L. Anet aan Groen van P.	BriefwGvP II 680-681
16-07-1845	H. van Zuylen v.N. a H.P. Scholte	C.S. VI 266-268
08-1845	P.J. Oggel aan zijn vader	Oggel

04-08-1845	H. van Zuylen v.N. a H.P. Scholte	C.S. VI 268-269
08-08-1845	A. Brummelkamp aan KR Assen	Smeedes
15-08-1845	A.C. van Raalte aan J.A. Smeedes	Smeedes
20-08-1845	A.H. Veenhuizen aan J.A. Smeedes	Smeedes
21-08-1845	E. Lindeman aan J.A. Smeedes	Smeedes
21-08-1845	H.G. Klijn aan C. van der Meulen	Van der Meulen
09-1845	P.J. Oggel aan familieleden	Oggel
09-1845	P.J. Oggel aan D.C. de Pree	Oggel
02-09-1845	J.J.L. v.d. Brugghen a Groen van P.	BriefwGvP II 699
10-09-1845*	P.J. Oggel aan zijn vader	Oggel
18-09-1845	B.H. Ploeg aan H.G. Klijn	Oggel
25-09-1845	H.P. Scholte a H. van Zuylen v.N.	C.S. VI 270
10-1845	P.J. Oggel aan zijn vader	Oggel
02-10-1845	H.P. Scholte a H. van Zuylen v.N.	C.S. VI 270-271

02-10-1845	F.A. Kok aan Hel. de Cock	De Cock
04-10-1845	H. van Zuylen v.N. a H.P. Scholte	C.S. VI 271
07-10-1845	H.P. Scholte aan H.J. Koenen	Koenen
22-10-1845	Groen van P. aan C.G. de Moen	De Moen
23-10-1845	KR Groede aan C. van der Meulen	Van der Meulen
24-10-1845	A.H. Veenhuizen aan J.A. Smeedes	Smeedes
27-10-1845	P.J. Oggel aan zijn vader	Oggel
17-11-1845	J.J. Michmershuizen aan J.P. Oggel	Oggel
21-11-1845	C. van der Meulen aan J.P. Oggel	Oggel
20-12-1845	P.J. Oggel aan zijn ouders	Oggel
13-01-1846	Groen van P. a J.T. Bodel Nijenhuis	BriefwGvP II 719
06-02-1846	Groen van P. a J.T. Bodel Nijenhuis	BriefwGvP II 727
10-03-1846	H.J. Koenen aan Groen van P.	BriefwGvP II 731-732
25-03-1846	S. van Velzen aan KR Urk	KR Amsterdam
04-1846	KR Amsterdam a Classis Zwolle	KR Amsterdam
17-04-1846	A. Brummelkamp aan Groen van P.	BriefwGvP II 737-738
28-04-1846	H. van Zuylen v.N. a H.P. Scholte	C.S. VI 272-273
02-05-1846	H. van Zuylen v.N. a H.P. Scholte	C.S. VI 274
05-05-1846	A.G. de Waal aan P.J. Oggel	Oggel
15-05-1846	H.P. Scholte aan Groen van P.	BriefwGvP II 740-741
19-05-1846	H. van Zuylen v.N. a H.P. Scholte	C.S. VI 274-275

30-05-1846	A. Brummelkamp aan H.J. Koenen	Koenen
06-1846	KR Amsterdam a AB en ACvR	KR Amsterdam
10-06-1846	D. Minderhout aan J.P. Oggel	Oggel
12-06-1846	D. Minderhout aan J.P. Oggel	Oggel
26-06-1846	KR Amsterdam a E. Lindeman	KR Amsterdam
27-06-1846	KR Amsterdam a T.F. de Haan	KR Amsterdam
28-08-1846	Attestatie landverhuizers Arnhem	Risseeuw
14-09-1846	A.A.W. Schuyt e.a. in album Scholte	C.S. V 334-335
15-09-1846	KR Zwolle aan C.G. de Moen	De Moen
15-09-1846	KR Zwolle aan KR Den Ham	De Moen
21-09-1846	A.C. van Raalte aan Groen van P.	BriefwGvP II 744-745
30-09-1846	O.G. Heldring aan Groen van P.	BriefwGvP II 746-747
09-10-1846	H.P. Scholte aan Groen van P.	BriefwGvP II 748-749
12-10-1846	A. Brummelkamp aan Groen van P.	BriefwGvP II 749-750
24-10-1846	H.J. Budding aan?	Budd. 202
29-10-1846	H.P. Scholte aan Groen van P.	BriefwGvP II 750-751
06-11-1846	KR A'dam a GFGM, HJB en PMD'huis	KR Amsterdam
26-12-1846	Mevr. Schuyt aan H.P. Scholte	C.S. V 260
1847*	Opmerkingen bij de ‘Evang. Gez.’	Brummelk. Kpn.
12-01-1847	W.P. Tiddy aan H.P. Scholte	C.S. VI 307-310
01-02-1847	G. Willink aan J.A. Wormser	Wormser

15-03-1847	Akte volmacht Veenhuizen - Brummelkamp. Not Arnhem	Gem. Arch. Arnhem
17-03-1847	G. Willink aan J.A. Wormser	Wormser
18-03-1847	Vendue A.B. Veenhuizen. Not. Arnhem	Gem. Arch. Arnhem
25-06-1847	G.F. Gez. Meerburg a Hel. de Cock	De Cock
02-07-1847	G. Willink aan J.A. Wormser	Wormser
11-09-1847	Kon. Besluit no. 48: dankdag 26 sept.	Prov. Verg. Zeeland
30-10-1847*	KR Den Ham aan C.G. de Moen	De Moen
02-11-1847	A.C. van Raalte aan zijn vrouw	Van Raalte Holl.
03-11-1847	De Châtelaine aan H.J. Koenen	Koenen
11-11-1847	Protest Hel. de Cock ter PV ZdHoll.	De Cock
11-1847	Classis Arnhem aan classis Hattem	NCL Hattem

1848*	I. da Costa aan J.A. Wormser	Wormser
02-02-1848	Classis Hattem aan classis Arnhem	NCL Hattem
03-03-1848	H.J. Budding aan J. de Jonge	Budd. 202-203
04-1848	A. Brummelkamp aan Groen van P.	BriefwGvP II 880-882
06-1848*	H.J. Budding aan J. de Jonge	Budd. 209-211
26-06-1848	S.M. Flesch aan M.J. Chevallier	Chevallier
14-07-1848	A. Brummelkamp a Mevr. Groen van P.	BriefwGvP II 902
22-07-1848	A. Brummelkamp aan N. Beets	Beets
29-07-1848	H.J. Budding aan KR Groningen	Budd. 206-208
08-1848*	O.G. Heldring aan I. da Costa	Da Costa
08-1848	A. Brummelkamp aan N. Beets	Brummelk. Kpn.
04-08-1848	KR Den Ham aan C.G. de Moen	De Moen
07-08-1848	A. Brummelkamp a regenten ziekenh.	Brummelk. Kpn.
12-08-1848	H.P. Scholte aan I. da Costa	Da Costa
16-08-1848	G.F. Gez. Meerburg aan Groen van P.	BriefwGvP II 921-922
05-10-1848	G.F. Gez. Meerburg aan Groen van P.	BriefwGvP II 930-931
06-10-1848	G. Willink aan J.A. Wormser	Wormser
14-10-1848	P.J. Oggel aan zijn ouders	Oggel
21-10-1848	J.J. van Loenen aan Groen van P.	BriefwGvP III 4

12-1848	O.G. Heldring aan J.A. Wormser	Wormser
25-02-1849	C.H. Robbers aan A. Brummelkamp	Brummelk. Kpn.
03-1849*	A. Brummelkamp aan de Koningin	Brummelk. Kpn.
03-1849*	A. Brummelkamp aan de Koning	Brummelk. Kpn.
03-1849*	A. Brummelkamp aan de Koningin-Wed.	Brummelk. Kpn.
09-03-1849	KR Zwolle aan D. Postma	Postma
13-03-1849	A.H. Wessels aan Groen van P.	BriefwGvP III 22-23
13-03-1849	C.H. Robbers aan A. Brummelkamp	Brummelk. Kpn.
15-03-1849	W.H. v.d. Bosch aan D. Postma	Postma
18-03-1849	Groen van P. aan A.H. Wessels	BriefwGvP III 23-24
04-1849	Credentiebrief Gron. a Synode 1849	Prov. Verg. Gron.
09-05-1849	Cred. brief P.V. Gld./Ov. a Synode	Gen. Syn.
19-06-1849	J.A. Singendonck aan J.A. Wormser	Wormser
22-06-1849	H.A. de Vos aan Synode 1849	Gen. Syn.
10-07-1849	J. Wildenbeest aan Synode 1849	Gen. Syn.
11-07-1849	B. Groot Nibbelink aan Synode 1849	Gen. Syn.
07-1849	Verslag B.H. Ploeg inz. Synode 1849	Theol. School
28-07-1849	A. Brummelkamp aan J.A. Wormser	Wormser
07-09-1849	G.F. Gez. Meerburg aan J.A. Smeedes	Smeedes
13-09-1849	J.A. Smeedes aan een predikant	Smeedes
01-10-1850*	A. Brummelkamp aan de Chr. Vrienden	Brummelk. Kpn.

09-10-1849*	A. Brummelkamp aan J.A. Wormser	Wormser
10-10-1849*	A. Brummelkamp aan J.A. Wormser	Wormser
29-10-1849	S. van Velzen aan E. Lindeman	Prov. Verg. Gron.
01-11-1849	Prov. Verg. Nd-Holl. aan Groningen	Prov. Verg. Gron.
22-12-1849	G. Willink aan J.A. Wormser	Wormser
29-12-1849	H. van Zuylen v.N. a Groen van P.	BriefwGvP V 201-204
22-01-1850	J.A. Wormser aan Groen van P.	Br. JAW. I 111-112
25-01-1850	J.A. Wormser aan Groen van P.	Br. JAW. I 113
29-01-1850*	A. Brummelkamp aan J.A. Wormser	Wormser
29-01-1850*	P.V. Gron. aan P.V. Noord-Holland	Prov. Verg. Gron.
07-02-1850	Van Toorenenbergen a Groen van P.	BriefwGvP III 42-43
11-02-1850	C.G. de Moen aan J.A. Wormser	Wormser
12-02-1850	A. Brummelkamp aan J.A. Wormser	Wormser
18-02-1850	A. Brummelkamp aan J.A. Wormser	Wormser

19-02-1850	C.G. de Moen aan J.A. Wormser	Wormser
07-03-1850	Groen van P. aan J.A. Wormser	Br. JAW. I 114
11-03-1850	J.A. Wormser aan Groen van P.	Br. JAW. I 114-116
11-03-1850	J.A. Wormser aan Ae. Mackay	Mackay
22-03-1850	Groen van P. aan J.A. Wormser	Br. JAW. I 116-117
30-03-1850	Van Toorenenbergen aan Groen van P.	BriefwGvP III 49
05-04-1850	Van Toorenenbergen aan Groen van P.	BriefwGvP V 214
11-04-1850	J.A. Wormser aan Groen van P.	Br. JAW. I 118-119
16-04-1850	E. Lindeman aan S. van Velzen	Prov. Verg. Gron.
19-04-1850	C.G. de Moen aan J.A. Smeedes	Smeedes
22-04-1850	C.G. de Moen aan J.A. Smeedes	Smeedes
15-05-1850	J.A. Wormser aan Groen van P.	Br. JAW. I 119-120
16-05-1850	A. Brummelkamp aan J.A. Wormser	Wormser
28-05-1850	A. Brummelkamp aan Groen van P.	BriefwGvP III 51
31-05-1850	J.A. Wormser aan Groen van P.	Br. JAW. I 120-122
31-05-1850	C.G. de Moen aan J.A. Wormser	Wormser
01-06-1850	A. Brummelkamp aan J.A. Wormser	Wormser
18-06-1850	A. Brummelkamp aan J.A. Wormser	Wormser
20-06-1850	C.G. de Moen aan J.A. Wormser	Wormser

27-06-1850	G. Willink aan J.A. Wormser	Wormser
02-07-1850*	A. Brummelkamp aan J.A. Wormser	Wormser
13-07-1850	J.A. Wormser aan Groen van P.	Br. JAW. I 122-126
14-07-1850	Groen van P. aan J.A. Wormser	Br. JAW. I 127
17-07-1850	A. Brummelkamp aan Ae. Mackay	Mackay
18-07-1850	Ae. Mackay aan J.A. Wormser	Wormser
19-07-1850	C.G. de Moen aan J.A. Smeedes	Smeedes
22-07-1850	J.A. Wormser aan Groen van P.	Br. JAW. I 128-132
22-07-1850	J.J. van Toorenenbergen a Wormser	Wormser
22-07-1850	A. Brummelkamp a gemeenten Ov/Gld	Brummelk. Kpn.
23-07-1850	Groen van P. aan Ae. Mackay	BriefwGvP V 219
25-07-1850	G.F. Gez. Meerburg a PV Groningen	Prov. Verg. Gron.
01-08-1850	A. Brummelkamp aan J.A. Wormser	Wormser
04-08-1850	Groen van P. aan J.A. Wormser	Br. JAW. I 132-133
09-08-1850	A. Brummelkamp aan J.A. Wormser	Wormser
16-08-1850	Groen van P. aan J.A. Wormser	Br. JAW. I 133-134
01-09-1850*	J.J. van Toorenenbergen a Wormser	Wormser
06-09-1850	J.A. Wormser aan Groen van P.	Br. JAW. I 134-136
10-09-1850	I. da Costa aan J.A. Wormser	Wormser
12-09-1850	C.G. de Moen aan J.A. Smeedes	Smeedes

18-09-1850	A. Brummelkamp aan J.A. Wormser	Wormser
20-09-1850	J.D. Brandt aan H.P. Scholte	C.S. III 324-325
23-09-1850	J.A. Wormser aan Groen van P.	Br. JAW. I 136-138
24-09-1850	Groen van P. aan J.A. Wormser	Br. JAW. I 138-139
01-10-1850	C.G. de Moen aan J.A. Wormser	Wormser
04-10-1850	G. Willink aan J.A. Wormser	Wormser
07-10-1850	KR Assen aan J.A. Smeedes c.s.	Smeedes
09-10-1850	Groen van P. aan J.A. Wormser	Br. JAW I 139-140
10-10-1850	J.A. Wormser aan Groen van P.	Br. JAW I 140-141
19-10-1850	I. da Costa aan O.G. Heldring	Heldring
20-10-1850	O.G. Heldring aan N. Beets	Beets
22-10-1850	A. de Bruijne aan J.A. Wormser	Wormser
27-10-1850	Groen van P. aan J.A. Wormser	Br. JAW I 142
31-10-1850	J.A. Wormser aan Groen van P.	Br. JAW I 142-144

31-10-1850	J.A. Wormser aan Ae. Mackay	Mackay
01-11-1850*	Groen van P. aan J.A. Wormser	Br. JAW I 144
03-11-1850	Groen van P. aan J.A. Wormser	Br. JAW I 145-146
05-11-1850	O.G. Heldring aan N. Beets	Beets
08-11-1850	J.A. Wormser aan Groen van P.	Br. JAW I 146-149
08-11-1850	J.A. Wormser aan Groen van P.	Br. JAW I 149-151
09-11-1850*	C.G. de Moen aan J.A. Smeedes	Smeedes
09-11-1850	C.G. de Moen aan J.A. Smeedes	Smeedes
14-11-1850	J.A. Wormser aan Groen van P.	Br. JAW I 152-153
16-11-1850	A. Brummelkamp aan J.A. Wormser	Wormser
16-11-1850	D. Postma aan D.J. van der Werp	Gen. Syn.
18-11-1850	J.A. Wormser aan Groen van P.	Br. JAW I 153
28-11-1850	A. Brummelkamp aan J.A. Wormser	Wormser
29-11-1850	C.G. de Moen aan J.A. Smeedes	Smeedes
30-11-1850	H.A. de Vos aan C.G. de Moen	Wormser
12-1850*	O.G. Heldring aan N. Beets	Beets
03-12-1850	J.A. Wormser aan Groen van P.	Br. JAW I 156-157
03-12-1850*	Groen van P. aan J.A. Wormser	Br. JAW I 157
04-12-1850*	I. da Costa aan J.A. Wormser	Wormser
05-12-1850	A. Brummelkamp e.a. a H.J. Koenen	Koenen

06-12-1850	J.A. Wormser aan Groen van P.	Br. JAW I 158-160
09-12-1850	KR Amsterdam: ingez. in Handelsblad	KR Amsterdam
10-12-1850	J.A. Wormser aan Groen van P.	Br. JAW I 160-162
10-12-1850	A. Brummelkamp aan J.A. Wormser	
11-12-1850	J.A. Wormser aan Groen van P.	Br. JAW I 163-164
11-12-1850	J.A. Wormser aan Groen van P.	BriefwGvP III 69
16-12-1850	J.A. Wormser aan Mevr. Groen van P.	Br. JAW I 165-168
18-12-1850	A. Brummelkamp aan J.A. Wormser	
19-12-1850	C.G. de Moen aan J.A. Wormser	
21-12-1850	J.A. Wormser aan C.G. de Moen	De Moen
24-12-1850	C.G. de Moen aan J.A. Wormser	
25-12-1850	J.A. Wormser aan Groen van P.	Br. JAW I 168-169
03-01-1851	Groen van P. aan J.A. Wormser	Br. JAW I 170-171
04-01-1851	O.G. Heldring aan N. Beets	Beets
05-01-1851	Groen van P. aan J.A. Wormser	Br. JAW I 171
06-01-1851	J.A. Wormser aan Groen van P.	Br. JAW I 173-178
09-01-1851	J.A. Wormser aan Groen van P.	BriefwGvP III 905
10-01-1851	Groen van P. aan J.A. Wormser	Br. JAW I 178-179
12-01-1851	O.G. Heldring a Ae. Mackay	Mackay
26-01-1851	Groen van P. aan J.A. Wormser	Br. JAW I 181-182
27-01-1851	C.G. de Moen aan J.A. Smeedes	Smeedes

05-02-1851	J.A. Wormser aan Groen van P.	BriefwGvP III 75-76
05-02-1851	H.J. Budding aan KR Winsum	Afsch. Wederk. 280v
06-02-1851	Mevr. Wormser a Mevr. Groen van P.	Br. JAW I 183
07-02-1851	Mevr. Wormser a Mevr. Groen van P.	Br. JAW I 183-184
09-02-1851	Mevr. Wormser a Mevr. Groen van P.	Br. JAW I 184
13-02-1851	Mevr. Wormser a Mevr. Groen van P.	Br. JAW I 184-185
22-02-1851	J.A. Wormser aan Groen van P.	Br. JAW I 185-186
22-02-1851	Groen van P. aan J.A. Wormser	Br. JAW I 186-187
28-02-1851	J.A. Wormser aan Groen van P.	Br. JAW I 187-189
05-03-1851	CL Zwolle aan CL Hattem	Not. Prov. Verg. Ov.
10-03-1851	I. da Costa aan Groen van P.	Br. Da Costa II 50-55
11-03-1851	J.A. Wormser aan Groen van P.	Br. JAW I 189-190
13-03-1851	Groen van P. aan J.A. Wormser	Br. JAW I 190-191

20-03-1851	Groen van P. aan J.A. Wormser	Br. JAW I 193
31-03-1851	J.A. Wormser aan Groen van P.	Br. JAW I 194-196
02-04-1851	Groen van P. aan J.A. Wormser	Br. JAW I 196-198
03-04-1851	A. Brummelkamp aan I. da Costa	Da Costa
04-04-1851	J.A. Wormser aan Groen van P.	Br. JAW I 199-202
07-04-1851	J.A. Wormser aan Groen van P.	Br. JAW I 202-203
08-04-1851	Classis Leiden aan Synode 1851	Gen. Syn.
16-04-1851	C.M. van der Kemp aan H.J. Koenen	GMdH. Semin. 169-170
21-04-1851	Groen van P. aan J.A. Wormser	Br. JAW I 204-206
22-04-1851	J.A. Wormser aan Groen van P.	Br. JAW I 206-209
23-04-1851	KRN Hattem en Heerde a Synode 1851	Gen. Syn.
25-04-1851	C.G. de Moen aan J.A. Smeedes	Smeedes
25-04-1851	C.R. Vincent aan Synode 1851	Gen. Syn.
26-04-1851	J.A. Wormser aan Groen van P.	Br. JAW I 211
04-1851*	Programma Chr. Geref. Theol. School	Da Costa
05-1851*	Groen van P. aan J.A. Wormser	Br. JAW I 211-212
01-05-1851	Schoolregister Arnhem	Da Costa
03-05-1851	Lesrooster Arnhem	Da Costa
03-05-1851	A. Brummelkamp aan I. da Costa c.s.	Da Costa
05-05-1851	C.G. de Moen aan J.A. Smeedes	Smeedes

06-05-1851	C.M. van der Kemp aan H.J. Koenen	Koenen
07-05-1851	J.A. Wormser aan Groen van P.	Br. JAW I 213-214
08-05-1851	J.J. van Toorenenbergen aan Wormser	Wormser
10-05-1851	A. Capadose aan I. da Costa	Da Costa
15-05-1851	J.A. Wormser aan Groen van P.	Br. JAW I 214-215
17-05-1851	J.A. Wormser aan Groen van P.	Br. JAW I 216-217
21-05-1851	J.A. Wormser aan C.G. de Moen	De Moen
24-05-1851	C.M. van der Kemp aan H.J. Koenen	Koenen
31-05-1851	J.A. Singendonck aan J.A. Wormser	Wormser
02-06-1851	Groen van P. aan J.A. Wormser	Br. JAW I 217-218
06-06-1851	J.A. Wormser aan Groen van P.	Br. JAW I 219-220
06-06-1851	J.A. Singendonck aan J.A. Wormser	Wormser
07-06-1851	Groen van P. aan J.A. Wormser	Br. JAW I 220-221
07-06-1851	Conceptverkl. Seminarie (gedr.)	Da Costa
07-06-1851*	Mededeling Chr. Geref. Seminarie	Da Costa
07-06-1851*	Idem + begel. brief en aant. Mackay	Mackay
12-06-1851	S. v. Velzen a PV Gron.	Prov. Verg. Gron.
12-06-1851	H.A. de Vos aan J.A. Smeedes	Smeedes
13-06-1851	J.A. Wormser aan C.G. de Moen	Wormser
13-06-1851	C.M. van der Kemp aan H.J. Koenen	Koenen
17-06-1851	H.J. Koenen aan Groen van P.	BriefwGvP III 81

17-06-1851	Brummelkamp a Da Costa en Wormser	Da Costa
19-06-1851	J.A. Wormser aan Groen van P.	Br. JAW I 221-222
20-06-1851	P.J. Elout v. S. aan Ae. Mackay	Mackay
23-06-1851	Ae. Mackay aan I. da Costa	Da Costa
23-06-1851	Mackay aan Da Costa c.s.	Mackay
25-06-1851	J.A. Wormser aan Groen van P.	Br. JAW I 222-223
27-06-1851	J.A. Wormser aan Groen van P.	Br. JAW I 224-226
01-07-1851	Groen van P. aan J.A. Wormser	Br. JAW I 227-228
03-07-1851	H.A. de Vos aan J.A. Smeedes	Smeedes
03-07-1851	I. da Costa aan Ae. Mackay	Mackay
10-07-1851	Groen van P. aan J.A. Wormser	Br. JAW I 228-229
14-07-1851	J.A. Wormser aan Groen van P.	Br. JAW I 229-230
14-07-1851	A. Capadose aan I. da Costa	Da Costa

15-07-1851	A. Capadose a P.J. Elout	Elout
17-07-1851	C.G. de Moen aan J.A. Smeedes	Smeedes
19-07-1851	A. Capadose aan P.J. Elout	Elout
23-07-1851	Groen van P. aan J.A. Wormser	Br. JAW I 230
25-07-1851	J.A. Wormser aan Groen van P.	Br. JAW I 232-233
08-1851	Concept Mackay c.s. inz. Seminarie	Mackay
07-08-1851	ProvCorr. Gron. a ProvCorr. Friesl.	Prov. Verg. Gron.
22-08-1851	Groen van P. aan J.A. Wormser	Br. JAW I 233
22-08-1851	J.A. Wormser aan Groen van P.	Br. JAW I 234-235
23-08-1851	J.A. Wormser aan Groen van P.	Br. JAW I 237
26-08-1851	J. de Liefde aan C.G. de Moen	De Moen
27-08-1851	J.A. Wormser aan Groen van P.	Br. JAW I 238
30-08-1851	Groen van P. aan J.A. Wormser	Br. JAW I 238-240
09-1851	Twee psalmbr. bij Avondm. Arnhem	Brummelk. Kpn.
09-1851	Aant. Avondmaal v. A. Brummelkamp	Brummelk. Kpn.
03-09-1851	J.A. Wormser aan Groen van P.	Br. JAW I 240-241
06-09-1851	Groen van P. aan J.A. Wormser	BriefwGvP III 84
10-09-1851	Groen van P. aan J.A. Wormser	Br. JAW I 242
20-09-1851	I. da Costa aan Ae. Mackay	Mackay
22-09-1851	I. da Costa aan Groen van P.	Br. Da Costa II 61-64

26-09-1851	A.C. van Raalte aan Hel. de Cock	GTT. 20
28-09-1851	I. da Costa aan Groen van P.	Br. Da Costa II 64-65
01-10-1851	Adres PV Ov/Gld aan de Koning	F.L. Bos IV 492-494
01-10-1851*	A. Capadose aan I. da Costa	Da Costa
02-10-1851	I. da Costa aan J.A. Wormser	Wormser
03-10-1851	Versl. Verg. Da Costa c.s.	Da Costa
09-10-1851	C.G. de Moen aan J.A. Smeedes	Smeedes
09-10-1851	S. van Velzen aan Hel. de Cock	GTT. 20
11-10-1851	Verkl. Verg. Da Costa c.s.	Da Costa
15-10-1851	J.A. Wormser aan Groen van P.	Br. JAW I 248-249
15-10-1851	C.G. de Moen aan J.A. Smeedes	Smeedes
15-10-1851	W. Gardenier aan J.P. Oggel	Oggel
16-10-1851	J.A. Wormser aan Groen van P.	Br. JAW I 249-250
17-10-1851	I. da Costa aan Groen van P.	Br. Da Costa II 65-68
20-10-1851	G. Willink aan J.A. Wormser	Wormser
22-10-1851	Verkl. P.V. Ov. en Gelderl.	Da Costa
24-10-1851	S. van Velzen aan Hel. de Cock	GTT 20
28-10-1851	J.A. Wormser aan? (onvoll.)	Wormser
28-10-1851	J.A. Wormser aan I. da Costa	Da Costa
29-10-1851	J.A. Wormser a Mevr. Groen van P.	Br. JAW I 250
29-10-1851	A. Capadose aan I. da Costa	Da Costa

30-10-1851	S. van Velzen aan D. Postma	Postma
31-10-1851	J.A. Wormser aan I. da Costa	Da Costa
31-10-1851	Extr. Not. Schoolcie Zwolle	Mackay
11-1851	A.C. van Raalte aan D. Postma	Postma
03-11-1851	J.A. Wormser aan Groen van P.	Br. JAW I 251
04-11-1851*	Groen van P. aan J.A. Wormser	Br. JAW I 251-252
05-11-1851	J.A. Wormser aan Groen van P.	Br. JAW I 252-253
07-11-1851	Groen van P. aan J.A. Wormser	Br. JAW I 253-254
07-11-1851	O.G. Heldring aan N. Beets	Beets
10-11-1851	D. Postma aan Ae. Mackay	Mackay
12-11-1851	H. van Randwijk aan J.A. Wormser	Wormser
12-11-1851	J.J. Teding v. B. aan Ae. Mackay	Mackay
13-11-1851	J.J. Teding v. B. aan Ae. Mackay	Mackay

22-11-1851	Groen van P. aan J.A. Wormser	Br. JAW I 254-255
27-11-1851	D. Postma aan Ae. Mackay	Mackay
01-12-1851	D. Postma aan Ae. Mackay	Mackay
12-12-1851	I. da Costa aan Groen van P.	Br. Da Costa II 72
24-12-1851	D. Postma aan Ae. Mackay	Mackay
26-12-1851	Thuessink v.d. Hoop aan H.J. Koenen	Koenen
03-01-1852	J.J. Teding v. B. aan Ae. Mackay	Mackay
06-01-1852	J.J. Teding v. B. aan Ae. Mackay	Mackay
07-01-1852	Groen van P. aan J.A. Wormser	Br. JAW I 266-267
12-07-1852*	J.J. Teding v. B. aan Ae. Mackay	Mackay
13-01-1852	J.A. Wormser aan Groen van P.	Br. JAW I 267-269
14-01-1852	J.J. Teding v. B. aan Ae. Mackay	Mackay
19-01-1852	Ae. Mackay aan I. da Costa	Da Costa
29-01-1852	J.A. Wormser aan Groen van P.	Br. JAW I 182
02-1852*	C. Schwartz aan J.A. Wormser	Wormser
11-02-1852	ProvCorr. Gron. a. Curat./PV Frl.	Prov. Verg. Gron.
15-02-1852	J.A. Wormser aan Groen van P.	BriefwGvP III 91-92
17-02-1852	Groen van P. aan J.A. Wormser	Br. JAW I 272
21-02-1852	J.A. Wormser aan Groen van P.	Br. JAW I 272-274
25-02-1852	D. Postma aan Ae. Mackay	Mackay
04-03-1852	Chr. A. Gem. Arnhem a de 2e Kamer	Brummelk. Kpn.

11-03-1852	J.A. Wormser aan Groen van P.	Br. JAW I 274
26-03-1852	Groen van P. aan J.A. Wormser	Br. JAW I 275
31-03-1852	J.A. Wormser aan Groen van P.	Br. JAW I 275-277
05-05-1852*	D. Postma aan Ae. Mackay	Mackay
08-05-1852	A.M.C. van Asch v. W. a C.G. de Moen	De Moen
13-05-1852	A.M.C. van Asch v. W. a J.A. Smeedes	Smeedes
20-05-1852	C.G. de Moen aan J.J. Koetsier	Smeedes
30-05-1852	KR Amsterdam: afkondiging	KR Amsterdam
01-06-1852	A.M.C. v. Asch v. W. a J.A. Smeedes	Smeedes
09-06-1852	J. Schuurman aan KR Assen	Smeedes
09-06-1852	J. de Pree aan J.P. Oggel	Oggel
11-06-1852	D. Postma aan Ae. Mackay	Mackay
14-06-1852	J.A. Wormser aan Ae. Mackay	Mackay
15-06-1852	J.A. Wormser aan Ae. Mackay	Mackay
18-06-1852	D. Postma aan Ae. Mackay	Mackay
27-06-1852	J.A. Wormser aan Groen van P.	BriefwGvP III 99vv
29-06-1852	C. Schwartz aan Ae. Mackay	Mackay
29-06-1852	A. Brummelkamp aan J.A. Smeedes	Smeedes
30-06-1852	A. Brummelkamp aan J.A. Smeedes	Smeedes
30-06-1852*	C. Schwartz aan Ae. Mackay	Mackay
01-06-1852	Aant. Mackay betr. verg. Seminarie	Mackay
01-07-1852	N.H. Kerkbest. A'dam a C. Schwartz	Mackay

07-1852	C. Schwartz a W. Cunningham (min.)	Schwartz
02-07-1852	Mevr. J.J. Zeelt aan C. Schwartz	Mackay
06-07-1852	D. Postma aan Ae. Mackay	Mackay
06-07-1852	C. Schwartz aan Ae. Mackay	Mackay
07-07-1852	J. Schuurman aan J.A. Smeedes	Smeedes
21-07-1852	C.G. de Moen aan J.A. Smeedes	Smeedes
23-07-1852	C. Steketee aan Prov. Corr. Gron.	Prov. Verg. Gron.
25-07-1852	C. Schwartz aan Ae. Mackay	Mackay
27-07-1852	C.G. de Moen aan J.A. Smeedes	Smeedes
05-08-1852	C.M. van der Kemp aan H.J. Koenen	Koenen
12-08-1852	A. Capadose aan I. da Costa	Da Costa

16-08-1852	I. da Costa aan Groen van P.	Br. Da Costa II 95-96
17-08-1852	I. da Costa aan Groen van P.	Br. Da Costa II 96-97
18-08-1852	J.W. ten Bokkel aan J.A. Smeedes	Smeedes
18-08-1852	A. Brummelkamp aan J.A. Smeedes	Smeedes
18-08-1852	I. da Costa c.s. aan Ae. Mackay	Mackay
18-08-1852	Groen van P. aan I. da Costa	Da Costa
19-08-1852*	Groen van P. aan I. da Costa	Da Costa
19-08-1852	C.G. de Moen aan J.A. Smeedes	Smeedes
20-08-1852	I. da Costa aan Groen van P.	Br. Da Costa II 97-99
20-08-1852	J.A. Wormser aan Groen van P.	Br. JAW I 289-290
24-08-1852	C.G. de Moen aan J.A. Smeedes	Smeedes
25-08-1852	W. Cunningham c.s. aan Ae. Mackay	Mackay
25-08-1852	Aant. Mackay betr. verg. Seminarie	Mackay
28-08-1852	I. da Costa aan Groen van P.	Br. Da Costa II 99
28-08-1852	Groen van P. aan I. da Costa	Da Costa
28-08-1852	A. Brummelkamp aan J.A. Smeedes	Smeedes
09-1852	Concept Ae. Mackay over Seminarie	Mackay
01-09-1852	Groen van P. aan Ae. Mackay	BriefwGvP V 260-261
04-09-1852	C. Schwartz aan Ae. Mackay	Mackay

04-09-1852	C.G. de Moen aan J.A. Smeedes	Smeedes
07-09-1852	Mevr. Groen van P. aan I. da Costa	BriefwGvP V 261-263
07-09-1852	J.H. Donner aan J.A. Smeedes	Smeedes
07-09-1852	Extract PV Ov./Gld. (gedrukt) met begeleidende brieven	De Cock; Prov. Verg. Gron.; id. Zeeland
08-09-1852*	De Moen c.s. a Schotse deputatie	De Moen
08-09-1852	J.A. Wormser aan Groen van P.	Br. JAW I 290-291
12-09-1852	C. Schwartz aan Ae. Mackay	Mackay
13-09-1852	J. Schuurman aan J.A. Smeedes	Smeedes
13-09-1852	I. da Costa aan Elout v. S.	Elout
14-09-1852	Groen van P. aan Ae. Mackay	Mackay
14-09-1852	Ae. Mackay aan?	Mackay
20-09-1852	A.M.C. v. Asch v. W. a J.A. Smeedes	Smeedes
21-09-1852	I. da Costa aan N. Beets	Beets
23-09-1852	Aant. Mackay betr. verg. Seminarie	Mackay
27-09-1852	L. Dijkstra e.a. a alle kerkeraden	De Cock
08-10-1852	J.A. Wormser aan H.J. Lemkes	Lemkes
12-10-1852	G. Barger a C. Schwartz	Mackay
12-10-1852	C.G. de Moen aan J.A. Smeedes	Smeedes
16-10-1852	J.A. Wormser aan H.J. Lemkes	Lemkes
22-10-1852	J. Schuurman aan KR Assen	Smeedes
25-10-1852	C.G. de Moen aan J.A. Smeedes c.s.	Smeedes

26-10-1852	Hel. de Cock aan J.A. Smeedes c.s.	Smeedes
01-11-1852	D. Postma aan H. Joffers	Prov. Verg. Gron.
01-11-1852	C. Schwartz aan Ae. Mackay	Mackay
13-11-1852	D. Postma aan Prov. Verg. Gron.	Prov. Verg. Gron.
19-11-1852	L. Dijkstra/D. Postma a alle kerken	Prov. Verg. Gron./De Cock
19-11-1852	I. da Costa aan Groen van P.	BrDaCosta II 108-111
07-12-1852	D. Postma aan S.v.V. en A. Br.	Postma
09-12-1852	A. Brummelkamp aan D. Postma	Postma
10-12-1852	S. van Velzen aan D. Postma	Postma
16-12-1852	A. Brummelkamp a.d. N.H. Syn. Cie.	Brummelk. Kpn.
29-12-1852	J.J.L. v.d. Brugghen aan A. Br.	Brummelk. Kpn.

04-01-1853	J.A. Wormser aan Groen van P.	Br. JAW II 2-3
21-01-1853	J.J.L. v.d. Brugghen a A. Br.	Brummelk. Kpn.
26-01-1853*	I. da Costa aan J.A. Wormser	Wormser
01-02-1853	KR Arnhem aan A. Brummelkamp	Brummelk. Kpn.
10-02-1853	J.A. Wormser aan Groen van P.	Br. JAW II 5-6
27-02-1853	Citaat uit de *De Nederlander*	Brummelk. Kpn.
02-03-1853	J.A. Wormser aan Groen van P.	Br. JAW II 7
04-1853*	KR Arnhem en Velp aan de Koning	Brummelk. Kpn.
12-04-1853	KR A'dam aan de Koning (gedrukt)	Brummelk. Kpn.
15-04-1853	S. van Velzen aan D. Postma	Postma
15-04-1853	S. van Velzen aan A. Brummelkamp	Brummelk. Kpn.
24-04-1853	Samenvatting preek D. Postma	Mackay
06-05-1853	J. Schuurman aan J.A. Smeedes	Smeedes
24-05-1853	Cred. brief CL Hattem a Prov. Verg.	Prov. Verg. Gelderl.
25-05-1853	D. Postma aan Ae. Mackay	Mackay
31-05-1853	C.G. de Moen aan J.A. Smeedes	Smeedes
06-1853	Van Heumen a red. *Dordsche Stemmen*	Kohlbrügge
22-06-1853	Cred. brief CL Varsseveld voor P.V.	Prov. Verg. Gelderl.
24-06-1853	J.H. Donner aan A. Brummelkamp	Brummelk. Kpn.

27-06-1853	H. Stam aan A. Brummelkamp	Brummelk. Kpn.
27-06-1853	KR Elburg aan P.V. Gelderl.	Prov. Verg. Gelderl.
28-06-1853	P.B. Bähler aan H.J. Koenen	Koenen
28-06-1853	D. Postma aan Prov. Verg. Gld.	Prov. Verg. Gelderl.
29-06-1853	Prov. Verg. Gld. aan N.E.P.V.	Prov. Verg. Gelderl.
11-08-1853	C.G. de Moen aan J.A. Smeedes	Smeedes
22-08-1853	A. Brummelkamp aan D. Postma	Postma
30-08-1853	C.G. de Moen aan J.A. Smeedes	Smeedes
08-09-1853	Prov. Verg. Ov. aan CL Smilde	Smeedes
13-09-1853	D. Klinkert aan D. Postma	Postma
13-09-1853	C.G. de Moen aan J.A. Smeedes c.s.	Smeedes
20-09-1853	A. Brummelkamp aan D. Postma	Postma
25-09-1853	I. Esser aan Ae. Mackay	Mackay Rev.
30-09-1853	Smeedes aan Prov. Corr. Ov.	Smeedes
11-11-1853	Smeedes aan Prov. Corr. Ov.	Smeedes
15-11-1853	D. Postma aan J.A. Smeedes c.s.	Smeedes
19-11-1853	P.J. Oggel aan zijn stiefmoeder	Oggel
24-12-1853	Van Heumen a. red. *Dordsche Stemmen*	Kohlbrügge
09-02-1854	A. Brummelkamp jr. aan Cato	Esser
27-02-1854	A. Brummelkamp aan Groen van P.	BriefwGvP III 149vv
01-03-1854	Aantt. Prov. Verg. Gelderland	Brummelk. Kpn.

01-03-1854	Cred. brief P.V. Gld. voor Synode	Gen. Syn.
16-03-1854	I. da Costa aan J.A. Wormser	Wormser
17-03-1854	J.A. Wormser aan Ae. Mackay	Mackay
04-1854	Verantw. gelden door A. Brummelkamp	Risseeuw
05-1854*	E. Lindeman a Prov. Verg. Gron.	Prov. Verg. Gron.
20-05-1854	Vier broeders Gron. aan de Synode	Prov. Verg. Gron.
31-05-1854	KR Sexbierum aan Synode 1854	Gen. Syn.
06-1854	W.A. Kok aan D. Postma	Postma
03-06-1854	Studenten Groningen aan Synode	Gen. Syn.
17-07-1854	J.A. Wormser aan Ae. Mackay	Mackay
16-08-1854*	G.F. Gez. Meerburg a P. Dijksterhuis	Brummelk. Kpn.
23-08-1854	Studenten Arnhem a Prov Verg Geld.	Theol. School
26-08-1854	C. Duijser aan A. Brummelkamp	Brummelk. Kpn.
14-09-1854	J.D. Brandt aan H.P. Scholte	C.S. III 326-327

30-09-1854	G. Willink aan J.A. Wormser	Wormser
18-10-1854	H.J. Budding aan M.J. Chevallier	Chevallier
09-11-1854	J.A. Singendonck aan Groen van P.	BriefwGvP III 173
21-11-1854	Prov Verg. ZHoll. aan Curatoren	Theol. School
05-12-1854*	C. van den Oever a H.F. Kohlbrügge	Kohlbrügge
09-12-1854*	H.J. Koenen aan I. da Costa	Da Costa
15-12-1854	H.F. Kohlbrügge a C. van den Oever	Kohlbrügge
25-12-1854	P.A. Lanting aan zijn ouders	Lanting
01-1855	H.B. Geuchies aan Curatoren	Theol. School
01-01-1855	P.A. Lanting aan zijn ouders	Lanting
05-01-1855	P.A. Lanting aan zijn ouders	Lanting
10-01-1855	P.A. Lanting aan zijn ouders	Lanting
17-01-1855	P.A. Lanting aan zijn ouders	Lanting
29-01-1855	P.A. Lanting aan zijn ouders	Lanting
02-1855*	P.A. Lanting aan zijn ouders	Lanting
08-02-1855	Curatoren aan Docenten	Theol. School
11-03-1855	H. Brouwer aan KR Kampen	KR Kampen
22-05-1855	ProvVerg. ZHoll. a ProvVerg. Geld.	Theol. School
26-05-1855	P.A. Lanting aan zijn ouders	Lanting

26-06-1855	C. Schwartz aan Ae. Mackay	Mackay
28-06-1855	C. Schwartz aan Ae. Mackay	Mackay
02-07-1855	P.A. Lanting aan zijn ouders	Lanting
27-07-1855	P.A. Lanting aan zijn ouders	Lanting
08-1855	Syn. Cie. C.A.G.K. a verg. Parijs	Gen. Syn.
26-09-1855	P.A. Lanting aan zijn ouders	Lanting
28-09-1855	S. van Velzen aan alle kerkeraden	Prov. Verg. Gron.
26-10-1855	C. Schwartz aan H.J. Koenen	Koenen
05-11-1855	P.A. Lanting aan zijn ouders	Lanting
05-11-1855	C. Schwartz aan H.J. Koenen	Koenen
06-11-1855	A. Brummelkamp aan 'Den Schrijver der Hist. Theol. Gesprekken'	Kohlbrügge
30-11-1855	C. Schwartz aan Groen van P.	BriefwGvP III 908
12-12-1855	Rouwbrief Gez. Meerburg a CGdM	De Moen
19-12-1855	P.A. Lanting aan zijn ouders	Lanting
02-02-1856	P.A. Lanting aan zijn ouders	Lanting
25-03-1856	A. Brummelkamp aan P.J. Elout v.S.	Elout
04-04-1856	J.H. Klomp aan Curatoren	Theol. School
15-04-1856	P.A. Lanting aan zijn ouders	Lanting
29-04-1856	P.J. Oggel aan zijn stiefmoeder	Oggel
05-05-1856	P.A. Lanting aan zijn ouders	Lanting

08-06-1856	H.H. Kemink aan Groen van P.	BriefwGvP III 881
07-07-1856	P.J. Oggel aan zijn stiefmoeder	Oggel
25-07-1856	P.A. Lanting aan zijn ouders	Lanting
12-08-1856	P.A. Lanting aan zijn ouders	Lanting
22-08-1856	A. Brummelkamp aan H.J. Koenen	Koenen
29-08-1856	A. Brummelkamp aan H.J. Koenen	Koenen
09-1856	A. Brummelkamp aan H.J. Koenen	Koenen
29-09-1856	F.A. Kok aan Curatoren	Theol. School
07-10-1856	P.A. Lanting aan zijn ouders	Lanting
14-10-1856	F.A. Kok aan C.G. de Moen	De Moen
20-10-1856	P.A. Lanting aan zijn ouders	Lanting
20-10-1856	A. Brummelkamp aan I. da Costa	Da Costa
21-10-1856	W.A. Kok aan Docenten	Theol. School

03-12-1856	P.A. Lanting aan zijn ouders	Lanting
22-12-1856	J. van Andel aan Docenten	Theol. School
05-02-1857	H. Weenink aan Rector Th. School	Theol. School
05-02-1857	J. Verweij aan Docenten	Theol. School
17-02-1857	A. Brummelkamp: verantw. gelden	Risseeuw
16-03-1857	J. Wolff a A. en J. Brummelkamp jr.	Brummelk.-Esser
25-03-1857	A.C. van Raalte aan C.G. de Moen	De Moen
31-03-1857	A. Brummelkamp aan D. Postma	Postma
06-04-1857	P.A. Lanting aan zijn ouders	Lanting
20-04-1857	P.A. Lanting aan zijn ouders	Lanting
22-04-1857	C.G. de Moen aan H. Joffers	De Moen
23-04-1857	A. Brummelkamp aan Groen van P.	BriefwGvP III 267v
23-04-1857	A.H. Wessels a Syn. Cie. C.A.G.K.	Gen. Syn.
28-04-1857	H. Joffers aan C.G. de Moen	De Moen
05-1857	H. Joffers aan C.G. de Moen (circ.)	De Moen
19-05-1857	P.A. Lanting aan zijn ouders	Lanting
24-05-1857	P.A. Lanting aan zijn ouders	Lanting
28-05-1857	J.W. ten Bokkel aan C.G. de Moen	De Moen
11-06-1857	Kladnotulen art. 105 Synode 1857	Gen. Syn.
11-07-1857	I. da Costa aan H. Höveker	Wormser
03-08-1857	Th. de With aan Docenten	Theol. School

03-08-1857	D. Postma aan Docenten	Theol. School
04-08-1857	W.A. Kok aan Docenten	Theol. School
04-08-1857	J.R. Kreulen aan Docenten	Theol. School
07-08-1857	Th. de With aan Docenten	Theol. School
08-08-1857	A. Brummelkamp aan Docenten	Theol. School
11-08-1857	W.A. Kok aan Docenten	Theol. School
13-08-1857	J.R. Kreulen aan Docenten	Theol. School
13-08-1857	P.A. Lanting aan zijn ouders	Lanting
14-08-1857	D. Postma aan Docenten	Theol. School
15-08-1857	A. Brummelkamp aan Docenten	Theol. School
03-09-1857	J.A. Wormser aan Groen van P.	BriefwGvP III 287
27-09-1857	P.A. Lanting aan zijn ouders	Lanting
02-10-1857	I. da Costa aan J.A. Wormser	Wormser
21-10-1857	P.A. Lanting aan zijn ouders	Lanting
18-11-1857	P.A. Lanting aan zijn ouders	Lanting
12-12-1857	W.A. Kok aan Docenten	Theol. School
17-12-1857	T.F. de Haan aan Docenten	Theol. School
02-1858	A. Brummelkamp aan D. Postma	Postma
13-02-1858	S. van Velzen aan D. Postma	Postma
15-02-1858	P.A. Lanting aan zijn ouders	Lanting
25-02-1858	P.A. Lanting aan zijn ouders	Lanting
28-03-1858	P.A. Lanting aan zijn ouders	Lanting
13-04-1858	C.G. de Moen aan D. Postma	Postma
27-04-1858	P.A. Lanting aan zijn ouders	Lanting

05-1858	A.C. van Raalte aan C.G. de Moen	De Moen
18-05-1858	P.A. Lanting aan zijn ouders	Lanting
02-06-1858	G. Vos c.s. aan Curatoren	Theol. School
23-07-1858	J. van Andel aan P.A. Lanting	Lanting
07-09-1858	P.A. Lanting aan zijn ouders	Lanting
13-10-1858	P.A. Lanting aan zijn ouders	Lanting
10-11-1858	P.A. Lanting aan zijn ouders	Lanting
08-12-1858	J. Henderson aan A. Brummelkamp	Theol. School
11-12-1858	Syn. Cie. CAGK aan de Koning	F.L. Bos IV 502-505

14-12-1858	P.A. Lanting aan zijn ouders	Lanting
23-12-1858	J. van Andel aan P.A. Lanting	Lanting
24-12-1858	E. Ravenshorst aan C.G. de Moen	De Moen
30-12-1858	J. van Andel aan P.A. Lanting	Lanting
04-01-1859	J. van Andel aan P.A. Lanting	Lanting
16-01-1859	P.A. Lanting aan zijn ouders	Lanting
31-01-1859	P.A. Lanting aan zijn ouders	Lanting
02-1859*	S. Evenhuis aan P.A. Lanting	Lanting
15-02-1859	P.A. Lanting aan zijn ouders	Lanting
07-03-1859	J. van Andel aan P.A. Lanting	Lanting
12-03-1859	G.W. van Houte a A. Brummelkamp jr.	Brummelk. Mlbg.
21-03-1859	P.A. Lanting aan zijn ouders	Lanting
21-03-1859	C.G. de Moen a. A. Brummelkamp	Theol. School
30-03-1859	A. Brummelkamp a. E.F. Smit	Theol. School
04-1859*	P.A. Lanting aan zijn ouders	Lanting
28-04-1859	P.A. Lanting aan zijn ouders	Lanting
12-05-1859	P.A. Lanting aan zijn ouders	Lanting
04-06-1859*	C. Schwartz aan Ae. Mackay	Mackay
08-06-1859	P.A. Lanting aan zijn ouders	Lanting

20-06-1859	P.A. Lanting aan C.P. Zandt	Lanting
25-06-1859	P.A. Lanting a moeder J. van Andel	Lanting
11-07-1859	A. Brummelkamp a A. Brummelkamp jr.	Brummelk. Mlbg.
28-08-1859	J. van Andel aan P.A. Lanting	Lanting
09-1859*	T.F. de Haan aan KR Kampen	Gen. Syn.
03-09-1859	J. van Andel aan P.A. Lanting	Lanting
10-1859*	T.F. de Haan aan de Curatoren	Gen. Syn.
15-10-1859	Vijftien studenten a. Curatoren	Theol. School
17-10-1859	J. van Andel aan P.A. Lanting	Lanting
17-10-1859	P.A. Lanting aan zijn ouders	Lanting
25-10-1859	P.A. Lanting aan zijn ouders	Lanting
04-11-1859	J. van Andel aan P.A. Lanting	Lanting
21-11-1859	J. van Andel aan P.A. Lanting	Lanting
24-11-1859	P.A. Lanting aan zijn ouders	Lanting
21-12-1859	J. van Andel aan P.A. Lanting	Lanting
29-12-1859	J. van Andel aan P.A. Lanting	Lanting
1860*	Curatoren aan Synode 1860	Gen. Syn.
02-02-1860	P.A. Lanting aan zijn ouders	Lanting
20-02-1860	J. van Andel aan P.A. Lanting	Lanting
21-02-1860	H.P. Lanting aan P.A. Lanting	Lanting

12-03-1860	P.A. Lanting aan zijn ouders	Lanting
26-03-1860	P.A. Lanting aan zijn ouders	Lanting
03-04-1860	P.A. Lanting aan zijn ouders	Lanting
21-04-1860	P.A. Lanting aan zijn ouders	Lanting
23-04-1860	J. Brummelkamp a. Curatoren	Theol. School
09-05-1860	A.P. Lanting aan P.A. Lanting	Lanting
06-1860	T.F. de Haan aan Synode 1860	Gen. Syn.
01-06-1860	A. Brummelkamp aan Groen van P.	BriefwGvP III 408v
05-06-1860	J.J. Zeelt aan I. da Costa	Da Costa
10-06-1860	P.A. Lanting aan zijn ouders	Lanting
11-06-1860	A. Brummelkamp a. Synode 1860	Gen. Syn.
11-07-1860*	Conc. Ae. Mackay aan?	Mackay
17-07-1860	P.A. Lanting aan zijn ouders	Lanting
29-09-1860	J. van Andel aan P.A. Lanting	Lanting
09-10-1860	KR Alkmaar aan Curatoren	Theol. School

22-10-1860	P.A. Lanting aan zijn ouders	Lanting
29-10-1860	A.P. Lanting aan P.A. Lanting	Lanting
15-11-1860	AB a DBreukelaar en JFBulens	CL Varsseveld
19-11-1860	C. v.d. Worp a D. Breukelaar	CL Varsseveld
23-11-1860	J. van Andel a C.G. de Moen	CL Varsseveld
28-11-1860	J. van Andel a D. Breukelaar	CL Varsseveld
29-11-1860	P.A. Lanting aan zijn ouders	Lanting
09-12-1860	P.A. Lanting aan zijn ouders	Lanting
17-12-1860	KR Kampen aan CL Varsseveld	CL Varsseveld
01-1861	P.A. Lanting aan zijn ouders	Lanting
01-1861	P.A. Lanting aan zijn ouders	Lanting
18-02-1861	P.A. Lanting aan zijn ouders	Lanting
25-02-1861	J. van Andel aan P.A. Lanting	Lanting
03-1861*	P.A. Lanting aan zijn ouders	Lanting
14-03-1861	P.A. Lanting aan zijn ouders	Lanting
26-03-1861	J. van Andel aan P.A. Lanting	Lanting
16-04-1861	A. Brummelkamp aan Groen van P.	BriefwGvP III 483v
15-05-1861	H. Joffers a PV Gelderland	CL Varsseveld
25-06-1861	J. Brummelkamp a A. Brummelkamp jr.	Brummelk.-Esser

22-07-1861	J. van Andel aan P.A. Lanting	Lanting
09-1861	A. Brummelkamp a Groen van P.	Groen v. Prinsterer
25-11-1861	A. Brummelkamp a Groen van P.	Groen v. Prinsterer
28-11-1861	A. Brummelkamp aan Groen van P.	BriefwGvP III 511v
17-12-1861	Mevr. Van Andel aan P.A. Lanting	Lanting
27-02-1862	J. van Andel aan P.A. Lanting	Lanting
09-08-1862	J. van Andel aan P.A. Lanting	Lanting
09-09-1862	Mevr. J.J. Zeelt aan I. da Costa	Da Costa
04-11-1862	C.G. de Moen aan Mevr. Wormser	Wormser
06-11-1862	A. Brummelkamp aan Mevr. Wormser	Wormser
27-11-1862	A. Brummelkamp a A. Brummelkamp jr.	Brummelk. Mlbg.
30-12-1862	S. van Velzen aan A. Brummelkamp	Theol. School
30-12-1862	A. Brummelkamp aan S. van Velzen	Theol. School
01-1863	S. van Velzen aan A. Brummelkamp	Theol. School
01-1863	A. Brummelkamp aan S. van Velzen	Theol. School
02-1863*	G. Vos aan KR Kampen	Gen. Syn.
16-03-1863	W.A. Kok aan Docenten	Theol. School
03-04-1863	A. Brummelkamp a A. Brummelkamp jr.	Brummelk. Mlbg.
13-05-1863	A. Brummelkamp a Groen van P.	Groen v. Prinsterer
18-06-1863	KR Kampen aan de Syn. Cie.	Gen. Syn.
26-06-1863	KR 's-Gravenhage a CL Varsseveld	CL Varsseveld

28-06-1863	KR Kampen a Synode 1863	Gen. Syn.
14-08-1863	V. Koningsberger a H.F. Kohlbrügge	Kohlbrügge
19-10-1863	J. van Andel aan P.A. Lanting	Lanting
01-12-1863	A. Brummelkamp a Groen van P.	Groen v. Prinsterer
1864*	A. Brummelkamp a A. Brummelkamp jr.	Brummelk. Mlbg.
11-02-1864	KR Kampen aan J.A. Donkers	Theol. School
31-03-1864	J.W.A. Notten aan KR Kampen	Theol. School
04-1864	KR Kampen aan J.W.A. Notten	Theol. School
04-05-1864	Classis Warffum aan Curatoren	Theol. School
19-05-1864	B. v.d. Berg e.a. aan KR Kampen	KR Kampen
25-05-1864	A. Brummelkamp aan HComm. CNSO.	Kopieboek CNSO.
09-07-1864	A. Brummelkamp aan KR Arnhem	KR Arnhem
03-08-1864	KR Arnhem aan H.F. Kohlbrügge	Kohlbrügge
06-08-1864	A. Brummelkamp aan Groen van P.	Groen v. Prinsterer

06-08-1864	P.B. Bähler aan H.J. Koenen	Koenen
11-08-1864	P.B. Bähler aan H.J. Koenen	Koenen
16-08-1864	P.B. Bähler aan H.J. Koenen	Koenen
24-10-1864	A. Brummelkamp aan HComm. CNSO.	Kopieboek CNSO.
09-11-1864	Classis Hattem a. Curatoren	Theol. School
04-12-1864	Groen van P. aan W.H. Gispen	Gispen
1865*	A. Brummelkamp a A. Brummelkamp jr.	Brummelk. Mlbg.
1865	Comm. Chr. School a. KR Kampen	KR Kampen
09-01-1865	Classis Zwolle aan Curatoren	KR Kampen
01-03-1865	E. Ravenshorst aan C.G. de Moen	De Moen
11-05-1865	Prov. Verg. Zd. Holland a. Curatoren	Theol. School
12-06-1865	E. Ravenshorst aan C.G. de Moen	De Moen
26-08-1865	L. Nijholt a. Curatoren	Theol. School
1866	C. Mulder a Curatoren en Docenten	Mulder
18-01-1866	A. Brummelkamp a. KR Kampen	KR Kampen
02-1866	A. Br. a Groen van P. (circ.)	Groen v. Prinsterer
02-1866	A. Br. a A.M.C. v. Asch v. Wijck	Van Asch van Wijck
21-02-1866	Hulpver. Kampen a HComm. CNSO.	Kopieboek CNSO.
16-05-1866	H.P. Scholte aan H.J. Budding	Budd. 598-599

18-07-1866	A. Brummelkamp aan Groen van P.	Groen v. Prinsterer
28-07-1866	A. Brummelkamp aan Groen van P.	Groen v. Prinsterer
12-10-1866	A. Brummelkamp aan Groen van P.	BriefwGvP IV 12
13-11-1866	A. Brummelkamp aan Groen van P.	BriefwGvP IV 33
04-01-1867	A. Br. aan A.M.C. v. Asch v. Wijck	Van Asch van Wijck
24-01-1867	Hulpver. Kampen a HComm. CNSO.	Kopieboek CNSO.
22-02-1867	H. Joffers aan KR Amsterdam	KR Amsterdam
02-04-1867	A. v.d. Oever a H.F. Kohlbrügge	Kohlbrügge
10-04-1867	A. Brummelkamp aan N.M. Feringa	Kopieboek CNSO.
15-06-1867	A. Brummelkamp aan HComm. CNSO.	Kopieboek CNSO.
16-09-1867	J. van Dijk Mzn. aan H.J. Koenen	Koenen
29-11-1867	J. van Dijk Mzn. aan H.J. Koenen	Koenen
10-12-1867	A. Brummelkamp aan HComm. CNSO.	Kopieboek CNSO.
03-01-1868	D.J. van der Werp aan D. Postma	Postma
27-01-1868	J.A. Wormser a A. Brummelkamp jr.	Brummelk. - Esser
28-01-1868	A. Brummelkamp aan HComm. CNSO.	Kopieboek CNSO.
07-02-1868	J.A. Wormser a A. Brummelkamp jr.	Brummelk. - Esser
08-03-1868	Groen van P. aan J.J.P. Valeton	BriefwGvP IV 178-179
28-03-1868	Gedicht C.M. bij begr. T.F. de Haan	Mulder
03-05-1868	J. van Andel aan P.A. Lanting	Lanting

06-1868	Regl. Veren. Geref. Schoolonderwijs	Prov. Verg. Gron.
18-07-1868	A. Brummelkamp aan HComm. CNSO.	Kopieboek CNSO.
25-08-1868	B.J.L. de Geer aan Groen van P.	BriefwGvP IV 235-236
29-10-1868	A. Brummelkamp aan P. van Eik	Kopieboek CNSO.
01-02-1869	A. Brummelkamp a A. Brummelkamp jr.	Brummelk. Mlbg.
06-03-1869	Verg. Hoofdcie. C.N.S.O.	BriefwGvP V 834-835
09-04-1869	Verg. Hoofdcie. C.N.S.O.	BriefwGvP V 835-836
25-05-1869	Veren. G.S.O. a. Curatoren	Theol. School
07-06-1869	A. Br. aan A.M.C. v. Asch v. Wijck	Van Asch van Wijck
07-10-1869*	Stellingen van J. Brummelkamp	Mulder
07-10-1869*	C. Mulder: debat m. J. Brummelkamp	Mulder
1870*	A. Brummelkamp a Seybel	Brummelk. Mlbg.
1870*	A. Brummelkamp a A. Brummelkamp jr.	Brummelk. Mlbg.
1870*	A. Brummelkamp a A. Brummelkamp jr.	Brummelk. Mlbg.
1870*	Groen van P. aan C. Mulder	Mulder Rev.

1870*	Groen van P. aan C. Mulder	Mulder Rev.
1870*	Groen van P. aan C. Mulder	Mulder Rev.
1870*	Groen van P. aan C. Mulder	Mulder Rev.
1870*	Groen van P. aan C. Mulder	Mulder Rev.
01-1870	A. Br. a A.M.C. v. Asch v. W.	Van Asch van Wijck
07-02-1870	Hulpver. Kampen a HComm. CNSO.	Kopieboek CNSO.
12-02-1870	A. Brummelkamp aan HComm. CNSO.	Kopieboek CNSO.
28-02-1870	HComm. CNSO. aan A. Brummelkamp	Kopieboek CNSO.
06-03-1870	M.D. van Otterloo aan Groen van P.	BriefwGvP IV 383-384
15-07-1870	A. Brummelkamp jr. aan A. Kuyper	Kuyper
29-07-1870*	Groen van P. aan C. Mulder	Mulder Rev.
09-11-1870	C. Mulder aan Groen van P.	Groen v. Prinsterer
16-11-1870	Groen van P. aan C. Mulder	BriefwGvP IV 427
25-11-1870	C.G. de Moen aan A. Brummelkamp jr.	Brummelk. Mlbg.
26-11-1870	A. Brummelkamp a A. Brummelkamp jr.	Brummelk. Mlbg.
29-11-1870	C. Mulder aan Groen van P.	Groen v. Prinsterer
02-12-1870	A. Brummelkamp a A. Brummelkamp jr.	Brummelk. Mlbg.
12-12-1870	C. Mulder aan Groen van P.	Groen v. Prinsterer
15-12-1870	A. Brummelkamp a Groen van P.	Groen v. Prinsterer

18-12-1870	Groen van P. aan C. Mulder	Mulder Rev.
1870	J. van Andel aan P.A. Lanting	Lanting
01-1871	A. Br. aan A.M.C. v. Asch v. Wijck	Van Asch van Wijck
01-1871	A. Brummelkamp a A. Brummelkamp jr.	Brummelk. Mlbg.
18-01-1871	Groen van P. aan C. Mulder	BriefwGvP IV 442
20-01-1871	A. Brummelkamp aan Groen van P.	Groen v. Prinsterer
31-01-1871	Groen van P. aan C. Mulder	Mulder Rev.
04-02-1871	A. Kuyper aan A. Brummelkamp	Brummelk. - Esser
10-02-1871	Groen van P. aan C. Mulder	Mulder Rev.
10-02-1871	Hulpver. Kampen a HComm. CNSO.	Kopieboek CNSO.
19-02-1871	Groen van P. aan C. Mulder	BriefwGvP IV 453
06-03-1871	HComm. CNSO. a Hulpver. Kampen	Kopieboek CNSO.
07-03-1871	A. Brummelkamp aan HComm. CNSO.	Kopieboek CNSO.
08-03-1871	A. Brummelkamp aan D. Postma	Postma
11-03-1871	J.W. ten Bokkel aan C. Mulder	Mulder
18-03-1871	A. Kuyper aan Groen van P.	Briefw. G/K 117
20-03-1871	Groen van P. aan A. Kuyper	Briefw. G/K 118
30-03-1871	Groen van P. aan C. Mulder	BriefwGvP IV 457
01-04-1871*	C. Mulder aan Groen van P.	Groen v. Prinsterer
06-04-1871	A. Kuyper aan Groen van P.	Briefw. G/K 123

10-04-1871	Groen van P. aan A. Kuyper	Briefw. G/K 124
18-04-1871	A. Kuyper aan Groen van P.	Briefw. G/K 129
18-04-1871	Groen van P. aan A. Kuyper	Briefw. G/K 130
24-04-1871	P.J. Elout v. S. aan Groen van P.	BriefwGvP IV 461-462
10-05-1871	Groen van P. aan C. Mulder	Mulder Rev.
17-05-1871	C. Mulder aan Groen van P.	Groen v. Prinsterer
18-05-1871	Groen van P. aan C. Mulder	BriefwGvP IV 470-471
19-05-1871	C. Mulder aan Groen van P.	Groen v. Prinsterer
22-05-1871	A. Brummelkamp aan Groen van P.	Groen v. Prinsterer
24-05-1871	A. Kuyper aan Groen van P.	Briefw. G/K 130
10-06-1871	A. Kuyper aan Groen van P.	Briefw. G/K 143
17-06-1871	A. Kuyper aan Groen van P.	Briefw. G/K 144
27-06-1871	C. Mulder aan Groen van P.	Groen v. Prinsterer
01-07-1871	Groen van P. aan C. Mulder	BriefwGvP IV 487-488
11-07-1871	A. Kuyper aan Groen van P.	Briefw. G/K 148-149

13-07-1871	Groen van P. aan A. Kuyper	Briefw. G/K 150
26-07-1871	M.D. van Otterloo aan Groen van P.	BriefwGvP IV 490-493
06-08-1871	A. Kuyper aan Groen van P.	Briefw. G/K 152
10-08-1871	A. Brummelkamp a A. Brummelkamp jr.	Brummelk. Mlbg.
13-08-1871	Groen van P. aan C. Mulder	Mulder Rev.
02-09-1871	Groen van P. aan C. Mulder	Mulder Rev.
06-09-1871	A. Brummelkamp a A. Brummelkamp jr.	Brummelk. Mlbg.
18-09-1871	A. Brummelkamp aan Groen van P.	BriefwGvP IV 498
26-09-1871	C. Mulder aan Groen van P.	Groen v. Prinsterer
04-10-1871	Groen van P. aan C. Mulder	Mulder Rev.
04-10-1871	A. Kuyper aan Groen van P.	Briefw. G/K 160
21-10-1871	H.J. van Zuylen v. N. a C. Mulder	Mulder
25-10-1871	C. Mulder aan Groen van P.	Groen v. Prinsterer
27-10-1871	A. Brummelkamp aan Groen van P.	Groen v. Prinsterer
28-10-1871	Groen van P. aan C. Mulder	BriefwGvP IV 505-506
29-10-1871	Groen van P. aan C. Mulder	Mulder Rev.
29-10-1871	Groen van P. a C. Mulder	Mulder Rev.
30-10-1871	G.J. Vos aan Groen van P.	BriefwGvP IV 507-508
03-11-1871	C. Mulder aan Groen van P.	Groen v. Prinsterer
04-11-1871*	Groen van P. aan C. Mulder	Mulder Rev.

05-11-1871	C. Mulder aan Groen van P.	BriefwGvP IV 510-511
22-11-1871	M.D. van Otterloo aan Groen van P.	BriefwGvP IV 515-516
25-11-1871	Groen van P. aan C. Mulder	Mulder Rev.
-12-1871	Gedrukte convocatie Ned. en Oranje	Mulder
02-12-1871	Mevr. Groen van P. aan C. Mulder	Mulder Rev.
07-12-1871	Mevr. Groen van P. aan C. Mulder	Mulder Rev.
17-12-1871	Mevr. Groen van P. aan C. Mulder	Mulder Rev.
21-12-1871	A. Brummelkamp a Groen van P.	BriefwGvP IV 518
1872*	A. Brummelkamp a A. Brummelkamp jr.	Brummelk. Mlbg.
1872	A. Brummelkamp jr. a A. Kuyper	Kuyper
06-01-1872	Groen van P. aan C. Mulder	Mulder Rev.
08-01-1872	Groen van P. aan C. Mulder	Mulder Rev.
10-01-1872	A. Brummelkamp a A. Brummelkamp jr.	Brummelk. Mlbg.
15-01-1872*	A. Brummelkamp aan Groen van P.	BriefwGvP IV 529-530
26-01-1872	A.C. van Raalte aan C.G. de Moen	De Moen
30-01-1872	Gispen a. A.G. Brummelkamp-Wttewaal	Brummelk.-Esser
06-02-1872	Groen van P. aan C. Mulder	BriefwGvP IV 533
07-02-1872	Hulpver. Kampen a HComm. CNSO.	Kopieboek CNSO.
08-02-1872	J. van Andel aan P.A. Lanting	Lanting
19-02-1872	Groen van P. aan C. Mulder	Mulder Rev.

12-03-1872	A. Kuyper aan Groen van P.	Briefw. G/K 178
22-03-1872	A. Brummelkamp a Groen van P.	Groen v. Prinsterer
25-03-1872	A. Brummelkamp a Groen van P.	Groen v. Prinsterer
28-03-1872	Groen van P. aan C. Mulder	BriefwGvP IV 545
03-04-1872	J. Hartgerink aan C.G. de Moen	De Moen
15-04-1872	A. Brummelkamp a Groen van P.	Groen v. Prinsterer
22-04-1872	C. Mulder aan Groen van P.	Groen v. Prinsterer
16-05-1872	J.J. van Toorenenbergen a C. Mulder	Mulder
19-05-1872	Groen van P. aan C. Mulder	BriefwGvP IV 554
20-05-1872	J. Voorhoeve aan Groen van P.	BriefwGvP IV 555-556
27-05-1872	Groen van P. aan C. Mulder	BriefwGvP IV 558
31-05-1872	J. van Andel aan P.A. Lanting	Lanting
06-1872*	A. Brummelkamp aan C. Mulder	Mulder
06-1872*	A. Brummelkamp aan C. Mulder	Mulder

06-1872	S. van Velzen aan C. Mulder	Mulder
05-06-1872	Groen van P. aan A. Kuyper	Briefw. G/K 185
15-06-1872	J. Voorhoeve HCzn: circulaire	Briefw. G/K 373-374
17-06-1872	A. Brummelkamp a A. Brummelkamp jr.	Brummelk. Mlbg.
22-06-1872	Groen van P. aan C. Mulder	Mulder Rev.
03-07-1872	L.W.C. Keuchenius aan C. Mulder	Mulder
16-07-1872	A. Brummelkamp a Groen van P.	Groen v. Prinsterer
26-07-1872	I. Esser aan Groen van P.	BriefwGvP IV 570-571
01-08-1872	Voorl. best. ASWV.: circulaire	Briefw. G/K 374-375
02-08-1872	Groen van P. aan C. Mulder	Mulder Rev.
02-08-1872	Groen van P. a B.J.L. de Geer c.s.	Briefw. G/K 376
20-08-1872	A. Brummelkamp a A. Brummelkamp jr.	Brummelk. Mlbg.
23-08-1872	Groen van P. aan C. Mulder	BriefwGvP IV 574-575
24-08-1872	Groen van P. aan C. Mulder	Mulder Rev.
24-08-1872	A. Brummelkamp a A. Brummelkamp jr.	Brummelk. Mlbg.
28-08-1872	Groen van P. aan C. Mulder	Mulder Rev.
31-08-1872	Groen van P. aan C. Mulder	Mulder Rev.
02-09-1872	J. van Andel aan P.A. Lanting	Lanting
17-09-1872	A. Brummelkamp jr. a N.M. Feringa	Kopieboek CNSO.

19-09-1872	N.M. Feringa aan A. Brummelkamp jr.	Kopieboek CNSO.
21-09-1872	A. Brummelkamp a Groen van P.	Groen v. Prinsterer
24-09-1872	A. Brummelkamp jr. aan N.M. Feringa	Kopieboek CNSO.
28-09-1872	Groen van P. aan C. Mulder	Mulder Rev.
29-10-1872	A. Brummelkamp a A. Brummelkamp jr.	Brummelk. Mlbg.
13-11-1872	Groen van P. aan A. Kuyper	Briefw. G/K 202
14-11-1872	Groen van P. aan A. Kuyper	Briefw. G/K 02
14-11-1872	A. Kuyper aan Groen van P.	Briefw. G/K 203
14-11-1872	A. Kuyper aan Groen van P.	Briefw. G/K 203
14-11-1872	Groen van P. aan A. Kuyper	Briefw. G/K 203
15-11-1872	A. Kuyper aan Groen van P.	Briefw. G/K 204
16-11-1872	A. Kuyper aan Groen van P.	Briefw. G/K 205
18-11-1872	A. Capadose aan C.G. de Moen	De Moen
24-12-1872	Groen van P. aan C. Mulder	Mulder Rev.
1873*	A. Br. a A.G. Brummelkamp-Wttewaal	Brummelk. Mlbg.
1873	A. Brummelkamp jr. aan A. Kuyper	Kuyper
03-01-1873	J. van Andel aan P.A. Lanting	Lanting
02-1873	Hulpver. Kampen a. HComm. CNSO.	Kopieboek CNSO.
14-02-1873	Groen van P. aan C. Mulder	BriefwGvP IV 601-602
15-02-1873	Groen van P. aan A. Kuyper	Briefw. G/K 213

15-02-1873	A. Kuyper aan Groen van P.	Briefw. G/K 214
19-02-1873*	A. Brummelkamp jr. aan A. Kuyper	Kuyper
19-02-1873	Groen van P. aan A. Kuyper	Briefw. G/K 214-215
22-02-1873	A. Brummelkamp jr. aan A. Kuyper	Kuyper
04-03-1873	A. Brummelkamp aan Groen van P.	Groen v. Prinsterer
09-03-1873	Groen van P. aan P.C. Mondriaan	BriefwGvP IV 605-606
10-03-1873	A. Br. a A.G. Brummelkamp-Wttewaal	Brummelk. Mlbg.
14-03-1873	A. Br. a A.G. Brummelkamp-Wttewaal	Brummelk. Mlbg.
17-03-1873	HComm. CNSO. a. Hulpver. Kampen	Kopieboek CNSO.
18-03-1873	M.D. van Otterloo aan Groen van P.	BriefwGvP IV 614-615
03-04-1873	Groen van P. aan C. Mulder	Mulder Rev.
05-04-1873	A. Brummelkamp aan Groen van P.	BriefwGvP IV 624-625
07-04-1873	Groen van P. aan C. Mulder	BriefwGvP IV 626
09-04-1873	Groen van P. aan C. Mulder	Mulder Rev.
11-04-1873	Groen van P. aan A. Kuyper	Briefw. G/K 223

26-04-1873	Groen van P. aan C. Mulder	BriefwGvP IV 628-629
26-04-1873	Groen van P. aan C. Mulder	Mulder Rev.
07-05-1873	Groen van P. aan A. Kuyper	Briefw. G/K 225
08-05-1873	Groen van P. aan C. Mulder	BriefwGvP IV 633
10-05-1873	Groen van P. aan C. Mulder	Mulder Rev.
10-05-1873	Groen van P. aan C. Mulder	Mulder Rev.
13-05-1873	P.J. Elout v. S. aan C. Mulder	Mulder
15-05-1873	Groen van P. aan C. Mulder	Mulder Rev.
16-05-1873	A. Brummelkamp a A. Brummelkamp jr.	Brummelk. Mlbg.
19-05-1873	Groen van P. aan C. Mulder	Mulder Rev.
29-05-1873	C. Mulder aan Groen van P.	BriefwGvP IV 638
04-06-1873	A. Kuyper aan Groen van P.	Briefw. G/K 228
23-06-1873	Groen van P. aan C. Mulder	Mulder Rev.
25-06-1873	C. Mulder aan Groen van P.	BriefwGvP IV 649-650
26-06-1873	A. Brummelkamp jr. aan Groen van P.	Groen v. Prinsterer
27-06-1873	Groen van P. aan C. Mulder	Mulder Rev.
05-07-1873	A. Brummelkamp aan Groen van P.	Groen v. Prinsterer
12-08-1873	A. Brummelkamp aan HComm. CNSO.	Kopieboek CNSO.
15-08-1873	N.M. Feringa a A. Brummelkamp e.a.	Kopieboek CNSO.

16-08-1873	Groen van P. aan C. Mulder	Mulder Rev.
20-08-1873	A. Kuyper aan Groen van P.	Briefw. G/K 241
27-08-1873	A. Kuyper aan Groen van P.	Briefw. G/K 243
13-10-1873	Groen van P. aan C. Mulder	Mulder Rev.
15-11-1873	A. Kuyper aan Groen van P.	Briefw. G/K 257
30-11-1873	B.J. Gratama aan Groen van P.	BriefwGvP IV 679-680
11-12-1873	A. Kuyper aan Groen van P.	Briefw. G/K 263
16-12-1873	A. Brummelkamp aan Groen van P.	Groen v. Prinsterer
17-12-1873	A. Kuyper aan Groen van P.	Briefw. G/K 265
18-12-1873	Groen van P. aan C. Mulder	Mulder Rev.
1874*	W.H. Gispen aan C. Mulder	Mulder
1874	A. Steketee aan red. *De Bazuin*	De Cock
04-01-1874*	H. v. Andel-Brkp a A. Brummelkamp jr.	Brummelk. Mlbg.
07-01-1874	A. Kuyper aan Groen van P.	Briefw. G/K 271-272
10-01-1874	Schoolcie. Kampen a HComm. CNSO.	Kopieboek CNSO.
26-01-1874	A. Brummelkamp aan A. Kuyper	Kuyper
30-01-1874	Groen van P. aan A. Kuyper	Briefw. G/K 275
31-01-1874	A. Br. a A.G. Brummelkamp-Wttewaal	Brummelk. Mlbg.
03-02-1874	A. Brummelkamp aan A.C. van Raalte	Van Raalte Gr. R.
03-02-1874	Groen van P. aan C. Mulder	BriefwGvP IV 697

08-02-1874	A. Kuyper aan Groen van P.	Briefw. G/K 284-285
09-02-1874	HComm. CNSO. aan A. Brummelkamp	Kopieboek CNSO.
14-02-1874	Groen van P. aan A. Kuyper	Briefw. G/K 285
16-02-1874	A. Brummelkamp aan HComm. CNSO.	Kopieboek CNSO.
16-02-1874	A. Brummelkamp a Schoolcie. Kampen	Chr. Sch. Kampen
18-02-1874	A. Kuyper aan Groen van P.	Briefw. G/K 286-287
23-02-1874	Groen van P. aan C. Mulder	Mulder Rev.
25-02-1874	A. Kuyper aan Groen van P.	Briefw. G/K 288
26-02-1874	A. Kuyper aan Groen van P.	Briefw. G/K 289
27-02-1874	E. Ravenshorst aan C.G. de Moen	De Moen
28-02-1874	HComm. CNSO. aan A. Brummelkamp	Kopieboek CNSO.
04-03-1874	J.E. Westerhuis a HComm. CNSO.	Kopieboek CNSO.
07-03-1874	Groen van P. aan C. Mulder	Mulder Rev.
09-03-1874	Groen van P. aan C. Mulder	Mulder Rev.
11-03-1874	A. Brummelkamp aan A.C. van Raalte	Van Raalte Gr. R.

24-03-1874	Groen van P. aan A. Kuyper	Briefw. G/K 292
30-03-1874	HComm. CNSO. a Schoolcie. Kampen	Kopieboek CNSO.
04-1874*	Groen van P. aan C. Mulder	Mulder Rev.
01-04-1874	A. Kuyper aan Groen van P.	Briefw. G/K 293
09-04-1874	Groen van P. aan C. Mulder	Mulder Rev.
11-04-1874	Groen van P. aan C. Mulder	BriefwGvP IV 708-709
14-04-1874	A. Brummelkamp a A. Brummelkamp jr.	Brummelk. Mlbg.
21-04-1874	G.P. Zalsman aan N.M. Feringa	Kopieboek CNSO.
24-04-1874	A. Brummelkamp a A. Brummelkamp jr.	Brummelk. Mlbg.
05-1874	A. Brummelkamp aan J.A. Wormser jr.	Wormser
01-05-1874	A. Brummelkamp aan J.A. Wormser jr.	Wormser
01-05-1874	J.H. Gunning jr. aan C. Mulder	Mulder
09-05-1874	A. Brummelkamp aan Groen van P.	Groen v. Prinsterer
15-05-1874	A. Kuyper aan Groen van P.	Briefw. G/K 303
18-05-1874	Groen van P. aan C. Mulder	Mulder Rev.
18-05-1874	A. Kuyper aan C. Mulder	Mulder
20-05-1874	J. Brummelkamp aan C. Mulder	Mulder
22-05-1874	Groen van P. aan C. Mulder	Mulder Rev.
25-05-1874	Groen van P. aan C. Mulder	BriefwGvP IV 712-713

26-05-1874	HComm. CNSO. aan A. Brummelkamp	Kopieboek CNSO.
28-05-1874	Groen van P. aan W.H. Gispen	Gispen
29-05-1874	Groen van P. aan C. Mulder	BriefwGvP IV 711
06-06-1874	A. Kuyper aan Groen van P.	Briefw. G/K 307-308
13-06-1874	A. Kuyper aan C. Mulder	Mulder
18-06-1874	A. Kuyper aan Groen van P.	Briefw. G/K 311
18-06-1874	C. Mulder aan Groen van P.	BriefwGvP IV 719
18-06-1874	A. Brummelkamp a A. Brummelkamp jr.	Brummelk. Mlbg.
20-06-1874	Goen van P. aan C. Mulder	BriefwGvP IV 719
20-06-1874	Groen van P. aan C. Mulder	Mulder Rev.
20-06-1874	C. Mulder aan A. Kuyper	Kuyper
30-06-1874	Groen van P. aan C. Mulder	Mulder Rev.
12-07-1874	A. Kuyper aan Groen van P.	Briefw. G/K 314-316
25-07-1874	A. Kuyper aan Groen van P.	Briefw. G/K 317
28-07-1874	Groen van P. aan A. Kuyper	Briefw. G/K 317
20-08-1874	HComm. CNSO. a A. Brummelkamp e.a.	Kopieboek CNSO.
23-08-1874	Groen van P. aan C. Mulder	BriefwGvP IV 731
23-08-1874	Groen van P. aan C. Mulder	Mulder Rev.
05-09-1874	Groen van P. aan C. Mulder	BriefwGvP IV 736
08-09-1874	Groen van P. aan A. Kuyper	Briefw. G/K 319
10-09-1874	A. Brummelkamp aan HComm. CNSO.	Kopieboek CNSO.

15-09-1874	Groen van P. aan A. Kuyper	Briefw. G/K 320
25-09-1874	A. Brummelkamp jr. aan C. Mulder	Mulder
03-10-1874	A. Brummelkamp jr. aan C. Mulder	Mulder
25-10-1874	A. Brummelkamp jr. aan C. Mulder	Mulder
11-1874	A.C. van Raalte aan C. Mulder	Mulder
09-11-1874	Groen van P. aan A. Kuyper	Briefw. G/K 326-328
11-11-1874	A. Brummelkamp jr. aan A. Kuyper	Kuyper
12-11-1874	Groen van P. aan A. Kuyper	Briefw. G/K 329
14-11-1874	A. Brummelkamp jr. aan A. Kuyper	Kuyper
15-11-1874	Groen van P. aan C. Mulder	BriefwGvP IV 747
19-11-1874	Groen van P. aan C. Mulder	BriefwGvP IV 748
30-11-1874	Groen van P. aan A. Brummelkamp	BriefwGvP IV 750
30-11-1874	A. Brummelkamp jr. aan A. Kuyper	Kuyper
02-12-1874	Groen van P. aan C. Mulder	Mulder Rev.

03-12-1874	Groen van P. aan C. Mulder	Mulder Rev.
09-12-1874	A. Brummelkamp aan Groen van P.	BriefwGvP IV 751-752
01-1875*	A. Kuyper aan Groen van P.	Briefw. G/K 330
02-01-1875*	Groen van P. aan C. Mulder	Mulder Rev.
02-01-1875	Groen van P. aan C. Mulder	Mulder Rev.
06-01-1875	Groen van P. aan C. Mulder	Mulder Rev.
08-01-1875	Groen van P. aan C. Mulder	BriefwGvP IV 756-757
11-01-1875	A. Brummelkamp jr. aan C. Mulder	Mulder
13-01-1875	A. Brummelkamp jr. aan C. Mulder	Mulder
15-01-1875	A. Brummelkamp jr. aan C. Mulder	Mulder
15-01-1875	A. Kuyper aan Groen van P.	Briefw. G/K 331
16-01-1875	Groen van P. aan A. Kuyper	Briefw. G/K 331-332
22-01-1875	A. Brummelkamp jr. aan C. Mulder	Mulder
23-01-1875	Circulaire Anti-School-Wet-Verbond	BriefwGvP IV 915-917
26-01-1875	C. Mulder aan Groen van P.	Groen v. Prinsterer
27-01-1875	A. Kuyper aan C. Mulder	Mulder
28-01-1875	Groen van P. aan A. Kuyper	Briefw. G/K 332
31-01-1875	N.M. Feringa aan Groen van P.	BriefwGvP IV 758
02-02-1875	Groen van P. aan A. Brummelkamp	BriefwGvP IV 758

03-02-1875	M.D. van Otterloo aan Groen van P.	BriefwGvP IV 759
03-02-1875	C. Mulder aan A. Kuyper	Kuyper
04-02-1875	A. Brummelkamp aan Groen van P.	BriefwGvP IV 759-760
18-02-1875	A. Brummelkamp a Groen van P.	Groen v. Prinsterer
26-02-1875	Groen van P. aan A. Kuyper	Briefw. G/K 333
06-03-1875	A.F. de S. Lohman a red. *De Bazuin*	Mulder
05-03-1875	N.M. Feringa aan Groen van P.	BriefwGvP IV 787-788
16-03-1875	A. Brummelkamp aan Groen van P.	Groen v. Prinsterer
19-03-1875	C. Mulder aan Groen van P.	BriefwGvP IV 756
10-04-1875	N.M. Feringa aan Groen van P.	BriefwGvP IV 793
04-05-1875	A. Brummelkamp aan Groen van P.	Groen v. Prinsterer
19-05-1875	N.M. Feringa aan Groen van P.	BriefwGvP IV 806-807
22-05-1875	A. Kuyper aan Groen van P.	Briefw. G/K 335-336
25-05-1875	N.M. Feringa aan Groen van P.	BriefwGvP IV 809
08-07-1875	Groen van P. aan A. Kuyper	Briefw. G/K 338
02-08-1875	A. Kuyper aan Groen van P.	Briefw. G/K 339-340
08-08-1875	A. Kuyper aan Groen van P.	Briefw. G/K 341
21-08-1875	Groen van P. aan C. Mulder	BriefwGvP IV 831
27-08-1875	Groen van P. aan C. Mulder	BriefwGvP IV 832
29-08-1875	Groen van P. aan C. Mulder	BriefwGvP IV 833
30-08-1875	C. Mulder aan Groen van P.	BriefwGvP IV 833

30-08-1875	Groen van P. aan C. Mulder	Mulder Rev.
29-09-1875	Mevr. Groen van P. aan C. Mulder	BriefwGvP IV 920
16-10-1875	A. Brummelkamp a A. Brummelkamp jr.	Brummelk. Mlbg.
16-10-1875	A. Br. a A.G. Brummelkamp-Wttewaal	Brummelk. Mlbg.
18-10-1875	Groen van P. aan C. Mulder	BriefwGvP IV 844-845
21-10-1875	Groen van P. aan C. Mulder	BriefwGvP IV 845
26-10-1875	N.M. Feringa aan Groen van P.	BriefwGvP IV 845-846
27-10-1875	A. Brummelkamp aan HComm. CNSO.	Kopieboek CNSO.
28-10-1875	A. Brummelkamp aan HComm. CNSO.	Kopieboek CNSO.
02-11-1875	Groen van P. aan C. Mulder	BriefwGvP IV 847
02-11-1875	M.D. van Otterloo aan Groen van P.	BriefwGvP IV 847-848
06-11-1875	C. Mulder aan Groen van P.	BriefwGvP IV 851-853
08-11-1875	HComm. CNSO. aan A. Brummelkamp	Kopieboek CNSO.
18-11-1875	A. Brummelkamp a A. Brummelkamp jr.	Brummelk. Mlbg.

22-11-1875	Groen van P. aan C. Mulder	BriefwGvP IV 856
24-11-1875	A. Brummelkamp e.a. a HComm. CNSO.	Kopieboek CNSO.
25-11-1875	G.P. Zalsman aan N.M. Feringa	Kopieboek CNSO.
26-11-1875	N.M. Feringa aan G.P. Zalsman	Kopieboek CNSO.
27-11-1875	A. Brummelkamp aan Groen van P.	BriefwGvP IV 860-863
30-11-1875	Groen van P. aan A. Brummelkamp	BriefwGvP IV 863
30-11-1875	Groen van P. aan C. Mulder	Mulder Rev.
03-12-1875	Groen van P. aan A. Kuyper	Briefw. G/K 348
04-12-1875	A. Kuyper aan Groen van P.	Briefw. G/K 348-350
04-12-1875	HComm. CNSO. a Schoolcie. Kampen	Kopieboek CNSO.
07-12-1875	A. Brummelkamp a Schoolcie Kampen	Chr. Sch. Kampen
31-12-1875	Groen van P. aan W.H. Gispen	Gispen
03-01-1876	A. Brummelkamp aan Groen van P.	BriefwGvP IV 872
04-01-1876	A. Brummelkamp a A. Brummelkamp jr.	Brummelk.-Esser
09-01-1876	Groen van P. aan A. Kuyper	Briefw. G/K 355-356
06-02-1876	C. Mulder aan Groen van P.	BriefwGvP IV 876-877
11-04-1876	C. Mulder aan Groen van P.	BriefwGvP IV 907-908
22-04-1876	Groen van P. aan C. Mulder	Mulder Rev.
23-04-1876	C. Mulder aan Groen van P.	BriefwGvP IV 908-910

24-04-1876	Groen van P. aan C. Mulder	Mulder Rev.
25-04-1876	C. Mulder aan Groen van P.	BriefwGvP IV 910-911
25-04-1876	AB a Groen van P. (naschr. b. CM.)	BriefwGvP IV 911
10-05-1876	Soc. Ev. Genève aan Rector Th. Sch.	Theol. School
20-05-1876	J.W. ten Bokkel a Brummelkamp c.s.	Mulder
15-06-1876	Mevr. Groen van P. a A. Brummelkamp	BriefwGvP IV 921
20-06-1876	A. Brummelkamp jr. aan C. Mulder	Mulder
26-07-1876	A. Brummelkamp aan dochter Toos	Brummelk. Mlbg.
27-07-1876	Mevr. Groen van P. a A. Brummelkamp	BriefwGvP IV 923
08-08-1876	A. Brummelkamp a A. Brummelkamp jr.	Brummelk. Mlbg.
31-08-1876	A. Brummelkamp aan HComm. CNSO.	Kopieboek CNSO.
23-11-1876	Mevr. Groen van P. aan C. Mulder	BriefwGvP IV 923
28-11-1876	Mevr. Groen van P. a A. Brummelkamp	BriefwGvP IV 923
03-12-1876	J. van Andel aan P.A. Lanting	Lanting
06-12-1876	Mevr. Groen van P. aan C. Mulder	BriefwGvP IV 923
07-12-1876	Mevr. Groen van P. aan C. Mulder	BriefwGvP IV 923
07-12-1876	Mevr. Groen van P. a A. Brummelkamp	BriefwGvP IV 923-924
02-01-1877	A. Brummelkamp jr. aan A. Kuyper	Kuyper
19-02-1877	A. Brummelkamp a A. Brummelkamp jr.	Brummelk. Mlbg.
24-02-1877	A.F. de S. Lohman a Brummelkamp c.s.	Mulder

19-03-1877	J.H. Gunning jr. a red. *De Bazuin*	Mulder
26-03-1877	A.F. de S. Lohman aan C. Mulder	Mulder
23-04-1877	Mevr. Groen van P. aan C. Mulder	BriefwGvP IV 925
21-05-1877	Soc. Ev. Genève aan Rector Th. Sch.	Theol. School
03-06-1877	S.H. Buijtendijk aan C. Mulder	Mulder
04-06-1877	A. Brummelkamp jr. aan A. Kuyper	Kuyper
26-06-1877	A. Brummelkamp a A. Brummelkamp jr.	Brummelk. Mlbg.
07-1877*	A. Brummelkamp aan C. Mulder	Mulder
05-09-1877	A. Brummelkamp aan J.A. Wormser jr.	Wormser
21-10-1877	A. Kuyper aan W.H. Gispen	Gispen
23-10-1877	A. Brummelkamp jr. aan A. Kuyper	Kuyper
30-10-1877	A. Brummelkamp a A. Brummelkamp jr.	Brummelk. Mlbg.
12-12-1877	A. Kuyper a Docenten Th. Sch.	Theol. School
21-12-1877	A. Brummelkamp c.s. aan A. Kuyper	Kuyper
1878	Rector Th. Sch. a Comm. v. Pol. Kampen	Theol. School

04-01-1878	A. Brummelkamp a A. Brummelkamp jr.	Brummelk. Mlbg.
07-01-1878	A. Kuyper aan A. Brummelkamp	Mulder
03-1878	Mevr. Groen van P. aan C. Mulder	BriefwGvP IV 926
02-03-1878	A. Brummelkamp aan H. Bavinck	Bavinck
02-03-1878	J. van Andel aan P.A. Lanting	Lanting
20-06-1878	A. Brummelkamp jr. aan C. Mulder	Mulder
07-1878	E.F. Smit aan Curatoren	Theol. School
07-1878	Leden uit Barendrecht a Curatoren	Theol. School
02-07-1878	Mevr. Groen van P. aan C. Mulder	BriefwGvP IV 926
14-07-1878	Mevr. Groen van P. aan C. Mulder	BriefwGvP IV 926-927
08-08-1878	A. Brummelkamp aan C. Mulder	Mulder
10-08-1878	J.L. de Jonge aan C. Mulder	Mulder
14-08-1878	N.M. Feringa aan A. Brummelkamp	Mulder
04-12-1878	M. Cohen Stuart aan C. Mulder	Mulder
25-12-1878	J.L. de Jonge aan C. Mulder	Mulder
11-01-1879	Mevr. Groen van P. aan C. Mulder	BriefwGvP IV 927
13-01-1879	Mevr. Groen van P. aan C. Mulder	BriefwGvP IV 927
31-01-1879	Docenten a Veren. Geref. H. Onderw.	Theol. School
06-06-1879	A. Kuyper aan red. *De Bazuin*	Mulder

19-06-1879	J. van Andel aan P.A. Lanting	Lanting
28-07-1879	S.T. Dijksterhuis aan C. Mulder	Mulder
07-08-1879	A. Br. a A.G. Brummelkamp-Wttewaal	Brummelk. Mlbg.
19-08-1879	A. Brummelkamp aan C. Mulder	Mulder
08-12-1879	J.I. Doedes aan A. Brummelkamp	Mulder
08-12-1879	H.W. Witteveen aan A. Brummelkamp	Mulder
11-12-1879	W. Hovy aan A. Brummelkamp	Mulder
1880*	Concepten A. Br. betr. ed. Statenbijbel	Brummelk. Kpn.
02-01-1880	A. Brummelkamp a A. Brummelkamp jr.	Brummelk. Mlbg.
30-04-1880	A. Brummelkamp a A. Brummelkamp jr.	Brummelk. Mlbg.
17-05-1880	A. Brummelkamp a A. Brummelkamp jr.	Brummelk. Mlbg.
21-05-1880	A. Brummelkamp a A. Brummelkamp jr.	Brummelk. Mlbg.
04-06-1880	A. Brummelkamp a A. Brummelkamp jr.	Brummelk. Mlbg.
08-06-1880	A. Brummelkamp a A. Brummelkamp jr.	Brummelk. Mlbg.
08-06-1880	L.H. Wagenaar a. H. Bavinck	Bavinck
14-06-1880	A. Brummelkamp a A. Brummelkamp jr.	Brummelk. Mlbg.
01-07-1880	A. Brummelkamp a A. Brummelkamp jr.	Brummelk. Mlbg.
17-08-1880	A. Brummelkamp a A. Brummelkamp jr.	Brummelk. Mlbg.
01-09-1880	A. Brummelkamp aan A. Kuyper	Kuyper
16-09-1880	J.J. van Oosterzee aan C. Mulder	Mulder

14-12-1880	A. Brummelkamp a A. Brummelkamp jr.	Brummelk. Mlbg.
30-01-1881	L.H. Wagenaar aan C. Mulder	Mulder
02-02-1881	C. Busken Huët aan C. Mulder	Mulder
11-03-1881	L. Lindeboom a A. Brummelkamp c.s.	Mulder
15-03-1881	A. Brummelkamp a A. Brummelkamp jr.	Brummelk. Mlbg.
03-03-1881	J. Brummelkamp a A. Brummelkamp jr.	Brummelk.-Esser
23-04-1881	A. Brummelkamp a A. Brummelkamp jr.	Brummelk. Mlbg.
21-05-1881	A. Brummelkamp a A. Brummelkamp jr.	Brummelk. Mlbg.
16-06-1881	L. Lindeboom aan C. Mulder	Mulder
11-07-1881	A. Brummelkamp a. Curatoren	Theol. School
11-07-1881	L. Lindeboom aan C. Mulder	Mulder
19-08-1881	A. Brummelkamp aan C. Mulder	Mulder
25-11-1881	A. Brummelkamp jr. aan C. Mulder	Mulder
07-01-1882	Stellingen A. Brummelkamp	Theol. School

02-1882	Docenten a een broeder in Coevorden	Theol. School
17-03-1882	A. Brummelkamp aan A. Kuyper	Kuyper
17-04-1882	A. Brummelkamp a A. Brummelkamp jr.	Brummelk. Mlbg.
26-05-1882	L. Lindeboom aan C. Mulder	Mulder
16-11-1882	A. Brummelkamp jr. aan A. Kuyper	Kuyper
05-02-1883	J.H. Jansen jr. aan A. Brummelkamp	Brummelk. Kpn.
05-05-1883	J.H. Jansen jr. aan A. Brummelkamp	Brummelk. Kpn.
19-05-1883	A. Brummelkamp jr. aan C. Mulder	Mulder
29-05-1883	A. Brummelkamp jr. aan A. Kuyper	Kuyper
04-06-1883	A. Brummelkamp jr. aan A. Kuyper	Kuyper
22-06-1883	A. Brummelkamp a A. Brummelkamp jr.	Brummelk. Mlbg.
07-07-1883	A. Brummelkamp a. Curatoren	Theol. School
18-10-1883	A. Brummelkamp aan Docenten	Theol. School
17-11-1883	W.G. Blaikie aan A. Brummelkamp	Theol. School
04-01-1884	A. Brummelkamp a A. Brummelkamp jr.	Brummelk. Mlbg.
04-01-1884	A. Brummelkamp jr. aan A. Kuyper	Kuyper
17-01-1884	H.J. Biegelaar aan A. Brummelkamp	Mulder
23-01-1884	P.D. van Cleef a Docenten Th. Sch.	Theol. School
17-02-1884	Docenten aan Curatoren Th. Sch.	Theol. School

28-04-1884	A. Brummelkamp aan?	Theol. School
07-07-1884	A. Brummelkamp a. Curatoren	Theol. School
04-08-1884	W.H. de S. Lohman a A. Brummelk. jr.	Brummelk. Mlbg.
29-09-1884	P. Postma aan A. Brummelkamp	Brummelk. Kpn.
31-10-1884	A. Brummelkamp jr. aan A. Kuyper	Kuyper
21-03-1885	E. Böhl aan A. Brummelkamp	Mulder
25-03-1885	P. Huët aan C. Mulder	Mulder
17-04-1885	J.F.S. Dingler aan A. Brummelkamp	Theol. School
24-07-1885	A. Brummelkamp aan C. Mulder	Mulder
29-07-1885	A. Brummelkamp aan C. Mulder	Mulder
04-08-1885	A. Brummelkamp aan C. Mulder	Mulder
20-11-1885	Doc. Th. Sch. a A. Brummelkamp jr.	Brummelk.-Esser
04-01-1886	A. Brummelkamp a A. Brummelkamp jr.	Brummelk. Mlbg.
14-01-1886	S. van Velzen aan A. Kuyper	Kuyper
16-01-1886	A. Brummelkamp jr. aan J.F. Bulens	Theol. School
11-02-1886	Herd. ‘Vijftig-jarige ontzetting’	Brummelk.-Esser
25-04-1886	J. Brummelkamp aan C. Mulder	Mulder
04-07-1886	N. Beets aan C. Mulder	Mulder
30-10-1886	W. Louis aan A. Brummelkamp	Brummelk. Kpn.
25-11-1886	G.J.Th. Sweerts aan A. Brummelkamp	Brummelk. Kpn.
03-12-1886	C.B. Spruyt aan A. Brummelkamp	Brummelk. Kpn.

16-12-1886	A. Brummelkamp aan C.B. Spruyt	Brummelk. Kpn.
30-12-1886	C. Mulder aan A. Kuyper	Kuyper
01-01-1887	A. Kuyper aan C. Mulder	Mulder
16-03-1887	A. Brummelkamp a A. Brummelkamp jr.	Brummelk. Mlbg.
27-04-1887	A. Brummelkamp a A. Brummelkamp jr.	Brummelk. Mlbg.
05-05-1887	P. Harting aan C. Mulder	Mulder
12-05-1887	A. Brummelkamp a L.W.C. Keuchenius	K.B. Den Haag
23-05-1887	J. Beijers aan C. Mulder	Mulder
11-07-1887	A. Brummelkamp a. Curatoren	Theol. School
25-08-1887	A. Brummelkamp a dochter Christine	Brummelk. Mlbg.
29-08-1887	A. Brummelkamp a dochter Christine	Brummelk. Mlbg.
12-09-1887	P.J. Elout v. S. aan C. Mulder	Mulder
03-10-1887	A. Brummelkamp a A. Brummelkamp jr.	Brummelk. Mlbg.

04-10-1887	A. Brummelkamp a Docenten	Theol. School
20-10-1887	C.S. Adama v. S. aan C. Mulder	Mulder
27-10-1887	Mevr. Kuyper aan C. Mulder	Mulder
28-11-1887	J. van Andel aan C. Mulder	Mulder
23-12-1887	N. Beets aan C. Mulder	Mulder
10-02-1888	F.L. Rutgers aan C. Mulder	Mulder
16-03-1888	A. Brummelkamp a A. Brummelkamp jr.	Brummelk. Mlbg.
20-03-1888	A. Brummelkamp a A. Brummelkamp jr.	Brummelk. Mlbg.
24-03-1888	C. Mulder aan A. Kuyper	Kuyper
03-05-1888	A. Brummelkamp jr. aan A. Kuyper	Kuyper
05-05-1888	F. van Bijlandt aan C. Mulder	Mulder
14-05-1888	A. Brummelkamp aan C. Mulder	Mulder
02-06-1888	Overlijdensbericht A. Brummelkamp	Mulder
04-06-1888	Condoleantiegedicht C.S. Adama v. S.	Mulder
04-06-1888	J.F. Bulens aan C. Mulder	Mulder
05-06-1888	J.P. Hasebroek aan Fam. Brummelkamp	Mulder
06-06-1888*	W. Doorn aan H. Bavinck	Mulder
08-06-1888*	S. van Velzen aan C. Mulder	Mulder
09-06-1888	J. van Andel aan C. Mulder	Mulder
14-06-1888	J.F. Bulens aan Docenten	Theol. School
16-06-1888	H.C. Brummelkamp-Gevers a C. Mulder	Mulder
24-06-1888	C. Mulder aan A. Kuyper	Kuyper

27-06-1888	A. Brummelkamp jr. aan A. Kuyper	Kuyper
05-07-1888	Inventaris A. Br.. Not. Kampen	Gem. Arch. Kampen
07-09-1888	A. Brummelkamp jr. aan A. Kuyper	Kuyper
10-09-1888	S. van Velzen aan A. Kuyper	Kuyper
09-10-1888	W.H. Gispen aan C. Mulder	Mulder
18-10-1888	W.H. Gispen aan C. Mulder	Mulder
23-10-1888	W.H. Gispen aan C. Mulder	Mulder
09-11-1888	W.H. Gispen aan C. Mulder	Mulder
20-11-1888	W.H. Gispen aan C. Mulder	Mulder
30-11-1888	N. Beets aan C. Mulder	Mulder
21-12-1888	F. van Bijlandt aan C. Mulder	Mulder
1889*	W.H. Gispen aan C. Mulder	Mulder
29-01-1889	A. Brummelkamp jr. aan A. Kuyper	Kuyper
03-10-1889	A. Kuyper aan C. Mulder	Mulder
17-10-1891	A. Brummelkamp jr. aan A. Kuyper	Kuyper
20-01-1892	A. Brummelkamp jr. aan A. Kuyper	Kuyper
29-01-1892	A. Brummelkamp jr. aan A. Kuyper	Kuyper
23-05-1894	Boedelsch. A. Br.. Not. Kampen	Gem. Arch. Kampen

Bijlage 3
Bibliografie van A. Brummelkamp

Van de publikaties die met een * zijn gemerkt, hebben we geen exemplaar onder ogen gehad.

1. Zelfstandige geschriften

Uitgang uit de gemeenschap met het Nederlandsch Hervormd Kerkbestuur, noodzakelijk gemaakt door afzetting ('s-Gravenhage 1835) 62 blz.. Herdrukt met een toeleidend woord en een naschrift in: *Kompleete uitgave van de officiëele stukken betreffende den uitgang uit het Nederl. Herv. Kerkgenootschap van de leeraren H.P. Scholte e.a.* II (Kampen 1863; 2e druk; Kampen 1884) 1-159.
Roepstem tot bekentenis en gebed. Geschreven ten dienste van de gemeente des Heeren, om in de onderlinge bijeenkomsten gelezen te worden op den dank-, vast- en bededag, welke bepaald is op woensdag den 24. October dezes jaars (Amsterdam 1838) 43 blz..
Verslag van de vergadering van opzieners der gemeente Jesu Christi gehouden den 6 en 7 maart 1840 te Amsterdam ('s-Gravenhage 1840) 17 blz..
Holland in Amerika, of de Hollandsche kolonisatie in den staat Michigan (Arnhem 1847) 43 blz..
* *Open brief aan de redactie van het Kerkelijk Maandblad* (Heeg 1856).
Brief aan Ds. N.N. te R. ter beantwoording der vraag: 'Waarom zich juist onder mijne discipelen de onrechtzinnigheid in de kerk openbaart' (Kampen 1857) 8 blz..
Toespraak, gehouden in den avond voor de algemeene vergadering van Christelijk Nationaal School-Onderwijs, te Leeuwarden op 22 en 23 mei 1867 (Amsterdam en Kampen 1867) 16 blz..
1517 en 1867. De roeping der Theologische School te Kampen, in het zevende halve eeuwgetijde der Hervorming. Toespraak gehouden op haren dertienden verjaardag, 6 december 1867 (Kampen 1867) 42 blz..
Evangelische Alliantie. Rede, uitgesproken bij het overdragen van het rektoraat aan de Theologische School der Christelijke Gereformeerde Kerk, op 6 december 1873 ('s-Gravenhage 1874) 39 blz..
* Toespraak ter openbare vergadering van de afdeling Amsterdam van een vereniging ter afschaffing van sterke drank op 3 april 1883. Omvang, plaats en jaar van uitgave onbekend. Waarschijnlijk alleen een door E.W. King in het engels vertaalde editie.

2. Geschriften samen met anderen

Adres ingediend door de gereformeerden, in Overyssel en Gelderland. Met eene voorrede en geleidende missive aan Z.M. den Koning, door A. Brummelkamp, bedienaar des goddelijken Woords ('s-Gravenhage 1836) 23 blz..
(A. Brummelkamp, S. van Velzen en A.C. van Raalte), *Opwekking ter afzondering van eene dank-, vast- en bededag, welke dag is besloten door de onderscheidene provinciale synoden der gemeenten Jesu Christi in Nederland, en vastgesteld op den 20sten september 1837* (Amsterdam 1837) 17 blz..

A.C. van Raalte, A. Brummelkamp en S. van Velzen, 'Bericht' in: *Kerkelyk handboekje, zynde een kort uittreksel, van de voornaamste acten der nationale en provintiale synoden, betrekkelyk de zuiverheid der leere, rust der kerke enz. als mede de post-acta of nahandelingen van het nationale synode van Dordrecht, gehouden in de jaren 1618 en 1619, zeer dienstig en noodig voor predikanten en kerkeraden. Met eene voorrede* (Amsterdam 1841) 5-10.
A. Brummelkamp, J.W. ten Bokkel en A.C. van Raalte, *Nog is er hulpe! Een woord aan al het godvreezend volk* (Amsterdam 1844; 2e en 3e druk; Amsterdam 1844) 20 blz..
A. Brummelkamp en A.C. van Raalte, *Landverhuizing, of waarom bevorderen wij de volksverhuizing en wel naar Noord-Amerika en niet naar Java?* (Amsterdam 1846; 2e, 3e en 4e druk; Amsterdam 1846) 56 blz..
(J. Messchert van Vollenhoven, J.J. Teding van Berkhout en A. Brummelkamp), *Rapport* ('in hoeverre het mogelijk is, behoeftige Protestantsche Nederlanders, en daaronder bepaaldelijk personen, die van staat- of kerkwege onderhouden worden, behulpzaam te zijn, om van hier te vertrekken naar de Vereenigde Staten van Amerika, zich aldaar te vestigen, en zich door hun' arbeid onderhoud en een eigen grondbezit te verwerven') (z.p., z.j. (1851)) 16 blz..
* A. Brummelkamp, W.H. Gispen en G.A. Kempff, *1 April 1572 - 1872. Si Deus pro nobis. Herinneringen aan den eersten steen van Brielle's Geuzenkerk* (Kampen 1873).
J. Strijks e.a., *MDCCCXXXV - MDCCCLXXV. Verdrukking en vrijheid. Toespraken, gehouden bij de herdenking der afzetting van Ds. A. Brummelkamp en der viering van het veertigjarig bestaan der Christ. Geref. Gemeente te Hattem* (Amsterdam 1876) 79 blz..

3. Geschriften met een begeleidend woord of een andere bijdrage van de hand van Brummelkamp

Stemmen uit Noord-Amerika, met begeleidend woord (Amsterdam 1847).
H.J. Ritzema, *De kennis der geloovigen. Laatste leerrede. Met een woord over den ontslapene* (Kampen 1860).
A.C. van Raalte, *De roeping der gemeente jegens hare opzieneren. Leerrede, uitgesproken ter opening van de klassikale vergadering te Grand Rapids* (Kampen 1860).
L.J. van Rhijn en H.J. Koenen, *De anti-gezanggeest in onze Nederlandsche Hervormde Kerk. Met aanhangsel: openbare brief van Ds. Brummelkamp aan Ds. Van Rhijn en beantwoording er van* (Middelburg 1869).
I. Esser, *De Openbaring van Johannes in verband met de tijds omstandigheden* ('s-Gravenhage z.j. (1874-1875)).
De Heidelbergse Catechismus in drie en vijftig leerredenen door verschillende Christelijke Gereformeerde predikanten I en II (Delfzijl 1881 en 1883).

J.C. Wirtz, *Zaai uw zaad in den morgenstond. Voordracht gehouden in eene leden-vergadering der christelijke werklieden vereeniging 'Patrimonium' te Goes* (Goes z.j. (1884)).
A.J. Servaas van Rooyen, *'De Bazuin', de Eerw. Heer A. Brummelkamp en 'De indringster* ('s-Gravenhage 1886).

4. Edities onder (mede)verantwoordelijkheid van Brummelkamp

* *De vijf artikelen tegen de Remonstranten, vastgesteld op de Synode gehouden binnen Dordrecht in de jaren 1618 en 1619* (Kampen 1856).
* A. Hellenbroek, *Voorbeeld der Goddelijke waarheden voor eenvoudigen, met tusschengevoegde vragen van M. Pannebakker. Uitgegeven onder toezicht van HH. Docenten aan de Theol. School te Kampen* (Kampen 1869).
* *Biblia, uitgegeven onder toezicht van de docenten van de Theol. School te Kampen* (Kampen 1865; 2e druk 1869?).
J. Kalvijn, *De evangeliën van Mattheüs, Markus en Lukas in onderlinge overeenstemming gebracht en verklaard. Opnieuw uit het Latijn vertaald onder toezicht van prof. A. Brummelkamp* ('s-Gravenhage 1869-1874, 2e druk; Kampen 1895-1897).
Biblia, dat is de gantsche heilige schrifture vervattende alle de canonycke boeken des Ouden en Nieuwen Testaments, benevens de boeken genaemt apocryphe. Opnieuw uitgegeven met een aanbeveling en onder redactie van A. Brummelkamp ('s-Gravenhage 1882-1885, 2e druk; Amsterdam 1891).
* *Kort Begrip, met eene voorrede van de HH. Docenten der Theol. School te Kampen* (z.p. 1862).
De Heidelbergse Catechismus, bezorgd en van een voorrede voorzien door de HH. Docenten van de Theol. School te Kampen (z.p. 1862).

5. Artikelen in andere periodieken dan De Bazuin.

'De ware aard en bedoeling van de vervolging van de gemeente des Heeren' in *De Reformatie* 1 (1837) 106-114 (waarschijnlijk van de hand van Brummelkamp).
Recensies zonder titel van: G.F. Gezelle Meerburg, *Waarschuwende en besturende opmerkingen over het bidden. Met eene voorrede over het profeteren* ('s-Gravenhage 1838) en Th. van der Groe, *Het zaligmakend geloof* (Amsterdam 1838) in *De Reformatie* 4 (1838) 279-280 en 281-284.
Bericht zonder titel over een van C. Malan te Genève ontvangen brief in *De Reformatie* 4 (1838) 390-398.
'Een gemengd huwelijk; eene geschiedenis' in: *Jaarboekje voor de Christelijk Afgescheidene Gereformeerde Kerk in Nederland voor het jaar 1856* (Kampen z.j.) 45-57. Ook in: G. Doekes, *Keurgarve. Bloemlezing uit het mengelwerk van vorige jaargangen van het jaarboekje voor de Gereformeerde Kerken in Nederland* (3e druk; Nijverdal 1914) 11-25.
'De predikant en de hoerenwaard' in: *Jaarboekje voor de Christelijk Afgescheidene Gereformeerde Kerk in Nederland voor het jaar 1856* (Kampen a.j.) 68-76.
'Geen tijd' in: *Jaarboekje voor de Christelijk Afgescheidene Gereformeerde Kerk in Nederland voor het jaar 1856* (Kampen z.j.) 77-80.

‘Een woord aan het jaarboekje der Chr. Afg. Geref. Kerk bij deszelfs eersten jaardag op den 1 jan. 1857’ in: *Jaarboekje voor de Christelijk Afgescheidene Gereformeerde Kerk in Nederland voor het jaar 1857* (Kampen z.j.) 38-46.
‘Eene geschiedenis’ in: *Jaarboekje voor de Christelijk Afgescheidene Gereformeerde Kerk in Nederland voor het jaar 1857* (Kampen z.j.) 84.
‘De school’ in: *Jaarboekje voor de Christelijk Afgescheidene Gereformeerde Kerk in Nederland voor het jaar 1859* (Kampen z.j.) 87-101.

‘De school’ in: *Jaarboekje voor de Christelijk Afgescheidene Gereformeerde Kerk in Nederland voor het jaar 1861* (Kampen z.j.) 67-89.
‘Aan Ramanah’, *Stemmen voor waarheid en vrede* 4 (1867) 78-83.
‘Dr. Albertus Christiaan van Raalte’ in: *Zalsman's Jaarboekje voor de Christelijke Gereformeerde Kerk voor het jaar 1878* (Kampen z.j.) 91-116.
‘1834-1884’, *De Vrije Kerk* 10 (1884) 431-454.

Bijlage 4
De nummering van de eerste jaargangen van *De Bazuin*

Van 4 augustus 1853 tot 29 december 1853: nrs. 1-22.
Van 5 januari 1854 tot 27 juli 1854: 2e jaargang nrs. 23-52.
Van 4 augustus 1854 tot 27 juli 1855: 2e jaargang nrs. 1-52.
Van 3 augustus 1855 tot 26 oktober 1855: 3e jaargang nrs. 53-65.
Van 2 november 1855 tot 25 januari 1856: 3e jaargang 2e serie nrs. 1-13.
Van 1 februari 1856 tot 12 september 1856: 3e jaargang 2e halfjaar nrs. 1-33.
Van 19 september 1856 tot 30 januari 1857: 4e jaargang nrs. 34-53.
Van 6 februari 1857 tot 31 juli 1857: 4e jaargang nrs. 1-26.
Van 7 augustus 1857 tot 30 juli 1858: 5e jaargang nrs. 1-52.
Van 6 augustus 1858 tot 29 juli 1859: 6e jaargang nrs. 1-52.
Van 5 augustus 1859 tot 30 december 1859: 7e jaargang nrs. 1-22.
Vanaf de 8e jaargang (1860) loopt de nummering gelijk met de weken van het kalenderjaar.

Lijst van geraadpleegde literatuur

Deze lijst bevat alle door ons geraadpleegde en geciteerde literatuur, zowel de intensief door ons bestudeerde en verwerkte als die waarnaar slechts in de annotatie voor verdere informatie verwezen is. Van de tijdschriften zijn slechts diegene afzonderlijk vermeld, die tijdens Brummelkamps leven in afgescheiden kring verschenen.

Encyclopedieën en biografische lexica zijn niet in deze lijst opgenomen.

A., F.J., 'Eene episode uit het leven van "Vader Brummelkamp"' in: *Jaarboekje voor de Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland voor het jaar 1890* (Enkhuizen 1889) 188-193.

Abma, G., *Geloof en politiek. Confessionele partijvorming in Friesland. Ontstaan en eerste jaren (1852-1871)* (Leeuwarden 1980).

Adres aan Zijne Majesteit den Koning en aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal in zake het aanhangige Ontwerp tot Schoolwet-wijziging, van den Christelijk-Historischen Kiezersbond 'Marnix' (11 augustus 1889) (z.p., z.j. (1889)).

Adres aan Zijnen Majesteit den Koning, ingediend door de gemeenten in Vriesland, die wegens de uitoefening der gereformeerde godsdienst vervolgd en verdrukt worden. Met eene voorrede door S. van Velzen, bedienaar des goddelijken Woords (Leeuwarden 1837).

Adres ingediend aan Z.M. den Koning ter begeleiding der Provinciale Kerkeördening, door inwoners van de Provinciën Zuid-Holland, Utrecht, Noord-Braband en Gelderland (Amsterdam 1837).

Adressen ingediend door de Gemeente Jesu Christi te Amsterdam, welke zich om der consciëntie wille heeft afgescheiden van het sedert 1816 bestaand Hervormd Kerkgenootschap. Met eene voorrede door H.P. Scholte ('s-Gravenhage 1835).

De afgescheidenen van 1834 en hun nageslacht. Algemeen secretariaat van de Gereformeerde Kerken in Nederland (Kampen 1984).

Album Studiosorum Academiae Lugduno Batavae MDLXXV - MDCCCLXXV (Leiden 1875).

Algemeene Bepalingen voor de Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland, vastgesteld op de synoden van Groningen, 's-Hertogenbosch en Utrecht, in de jaren 1872, 1875 en 1877 (Groningen 1878).

Algemeen Reglement voor het bestuur der Hervormde Kerk, in het koningrijk der Nederlanden ('s-Gravenhage 1816).

Algra, A., *De gereformeerde kerken in Nederlands-Indië/Indonesië (1877-1961)* (Franeker z.j.).

Algra, H., 'De weg naar het volk. Enige opmerkingen over het Anti-schoolwetverbond van 1872', *Anti-Revolutionaire Staatkunde* 23 (1953) 65-77.

Algra, H., *Het wonder van de 19e eeuw. Van vrije kerken en kleine luyden* (3e druk; Franeker 1970).

Almanak van het corpus studiosorum in Academia Campensi 'Fides Quadrat Intellectum' 1961-1963 (Amsterdam z.j. (1963)).

Almanak van het studentencorps 'Fides Quaerit Intellectum' 1925 (z.p., z.j. (Kampen 1925)).
Almanak van het studentencorps 'Fides Quaerit Intellectum' 1926 (z.p., z.j. (Kampen 1926)).
Bakker, W., e.a. ed., *De Afscheiding van 1834 en haar geschiedenis* (Kampen 1984).
Bakker, W., e.a. ed., *De Doleantie van 1886 en haar geschiedenis* (Kampen 1986).
De Banier. Tijdschrift ter bevordering van het regt verstand der Heilige Schrift 1 (1855).
De Bazuin. Gereformeerde Stemmen uit de Christelijke Afgescheidene Kerk in Nederland 1-36 (1853-1888).

Beets, H., *The Christian Reformed Church in North America. Its history, schools, missions, creed and liturgy, distinctive principles and practices and its church government* (Grand Rapids 1923).
(Beets, N.,), *Het dagboek van de student Nicolaas Beets 1833-1836.* P. van Zonneveld ed. ('s-Gravenhage 1983).
Behr, Ottomar von, *Goede raad voor landverhuizers, naar de Verenigde Staten van Noord-Amerika, bijzonder met betrekking tot Texas, voornamelijk voor landbouwers en handwerkslieden; volgens eigen ervaring geschreven* (Arnhem 1847 (?)).
Bel, J., W. Otterspeer en P. van Zonneveld, *De Leidse Jagers 1830-1831. Studentvrijwilligers en de Belgische opstand* (Leiden 1981).
Berg, J. van den, P.L. Schram en S.L. Verheus ed., *Aspecten van het Reveil. Opstellen ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de Stichting Het Reveil-Archief* (Kampen 1980).
Bergwerff, P.A., 'De Standaard voor en tijdens de Doleantie' in: *Doleantie-Wederkeer. Opstellen over de Doleantie van 1886* (Haarlem 1986) 299-334.
Bezemer, C., *Het christelijk geweten bij Alexandre Vinet* (Kampen 1966).
Bezield verband. Opstellen aangeboden aan prof. J. Kamphuis bij gelegenheid van zijn vijfentwintig-jarig ambtsjubileum als hoogleraar aan de Theologische Hogeschool van de Gereformeerde Kerken in Nederland te Kampen op 9 april 1984 (Kampen 1984).
Bij het graf van mr. Groen van Prinsterer 23 mei 1876 (Amsterdam 1876).
Blok, J., Anthony Brummelkamp 1811-1888. Bibliografie van publicaties door en over één der voormannen van de Afscheiding van 1834 (Scriptie P.A. Tiele academie, 's-Gravenhage 1978).
Blok, P. en Th. de Waal, *Honderd jaar Gereformeerde Gemeente Dirksland* (Dirksland 1967).
Blom, A. van der, en J.J. Donkers Azn, *De geschiedenis van de Gereformeerde Kerk te Schiedam* (z.p. z.j. (1981)).
Boer, S.W. de, Een sprekend geweten. De ontwikkeling van Mr. A.M.C. van Hall in zijn publicitaire arbeid voor de *Nederlandsche Stemmen* en *De Reformatie* (Scriptie Kampen 1985).
Bos, B.A., *Wat God heeft gedaan. De geschiedenis der Gereformeerde Kerk van Assen* (Assen 1934).
Bos, F.L., *Archiefstukken betreffende de Afscheiding van 1834* I-IV (Kampen 1939-1946).
Bos, F.L., *Kruisdominees. Verhalen uit afgescheiden kringen* (2e druk; Kampen z.j. (1982)).
Bos, F.L., *Kruisdragers. Nieuwe verhalen uit afgescheiden kringen* (Kampen z.j. (1982)).
Bosch, J., *Een korte, maar moeilijke levensdag. Anne Maurits Cornelis van Hall - de advocaat der vervolgde afgescheidenen* (Heusden z.j.).
Bosch, J., *Man van conflict - tòch van eenheid. Enkele grepen uit het leven en den arbeid van Prof. L. Lindeboom* (Groningen 1947).

Bouma, H., *De vereniging van 1892. Een episode uit de geschiedenis van het oecumenisch streven van de 'afgescheiden' en de 'dolerende' kerken in Nederland* (Groningen 1967).
Bouma, H., *Een vergeten hoofdstuk. Een bladzijde uit de worsteling van de sedert 1834 wedergekeerde kerken voor gereformeerd schoolonderwijs* (Enschede z.j. (1959)).
Bouma, H., 'Wederkeer in Doleantie' in: *Doleantie-Wederkeer. Opstellen over de Doleantie van 1886* (Haarlem 1986) 9-33.
Bouma, H., 'Zendingsonderwijs aan de Theologische Hogeschool' in: J. van Bruggen en C. Trimp ed., *Zendingspanorama. Het zendingswerk van de Gereformeerde Kerken in Nederland 1946-1976 (Amsterdam 1976) 11-28.*

Bouman, J.J., 'Op zoek naar (ds.) J. van Rhee', De Hoeksteen 15 (1986) 101-105.
Bouwman, H., *De crisis der jeugd. Eenige bladzijden uit de geschiedenis van de kerken der Afscheiding* (Kampen 1914; 2e druk; Kampen z.j. (1976)).
Bouwman, H., *Gereformeerd kerkrecht* I (Kampen 1928).
Bouwman, H., *Onder veilige hoede. De Theologische School te Kampen gedurende de jaren 1854-1924* (Kampen z.j. (1924)).
Bouwman, H., 'Uit onze geschiedenis', 53 artikelen met verschillende ondertitels, *De Bazuin* 71-72 (1922-1924). Idem, 'Uit het verleden', 6 artikelen met verschillende ondertitels, *De Bazuin* 73 (1925).
Bouwman, H.U., 'Geschiedkundig overzicht van het bestaan van het studentencorps "Fides Quaerit Intellectum" van 1863-1879' in *Almanak van het studentencorps 'Fides Quaerit Intellectum' 1925* (z.p., z.j. (Kampen 1925)) 215-228 en *Almanak van het studentencorps 'Fides Quaerit Intellectum' 1926* (z.p., z.j. (Kampen 1926)) 151-153.
Brakel, W. à, *Logikè Latreia, dat is: Redelijke Godsdienst, in welke de goddelijke waarheden des genade-verbonds worden verklaard, tegen allerlei partijen beschermd, en tot de praktijk aangedrongen* I en II (Nijkerk 1855).
Braker, H., Johan Adam Wormser: een ambivalent unionist (Scriptie Utrecht z.j. (1984)).
Bremmer, C., ed., *A.R.P., personen en momenten. Uit de geschiedenis van de Anti-Revolutionaire Partij* (Franeker z.j.)
Bremmer, R.H., *Herman Bavinck als dogmaticus* (Kampen 1961).
Bremmer, R.H., *Herman Bavinck en zijn tijdgenoten* (Kampen 1966).
Bremmer, R.H., *Kuyper, Hoedemaker en de Doleantie* (Apeldoorn 1986).
Briefwisseling, Uit de -, van C.M. van der Kemp en H.J. Koenen. M.E. Kluit ed.
Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap nr. 63 (z.p., z.j. (1942)).
Brienen, T., 'Afscheiding en Nadere Reformatie' in: M. Drayer en W. van 't Spijker ed., *In trouw gescheiden* (Kampen 1984) 103-120.
Brienen, T., 'De invloed van de Nadere Reformatie op de Afscheiding', *Documentatieblad Nadere Reformatie* 10 (1986) 16-24.
Brienen, T., *De prediking van de Nadere Reformatie. Een onderzoek naar het gebruik van de klassifikatiemethode binnen de prediking van de Nadere Reformatie* (Amsterdam 1974).
Brienen, T. e.a., *De Nadere Reformatie. Beschrijving van haar voornaamste vertegenwoordigers* ('s-Gravenhage 1986).
Brieven van Dr. H.F. Kohlbrügge, in leven predikant der Nederlandsch Gereformeerde Gemeente te Elberfeld (Utrecht 1877; 2e druk; Veenendaal 1982).
Brieven van J.A. Wormser I, *1842-1852*, II, *1853-1862*. G. Groen van Prinsterer ed. (Amsterdam 1874-1875).
Brieven van mr. Isaäc da Costa I, *(1830-1849)*, II, *(1850-1855)*, III, *(1856-1860)*. G. Groen van Prinsterer ed. (Amsterdam 1872, 1873, 1876).
Broek Roelofs, O.C., *Herleefd verleden. Een eeuw zelfstandig gereformeerd kerkelijk leven. Gereformeerde Kerk te Geesteren Gelselaar-Borculo* (Zuidlaren 1980).

Broek Roelofs, Z.O., ‘Carel Godefroi de Moen (1811-1879)’, *De Hoeksteen* 10 (1981) 142-151.
Broek Roelofs, Z.O., ‘Hendrik Wormser 1810-1887’, *De Hoeksteen* 11 (1982) 57-65.
Broes, P., *De peinzende christen of bundel van stichtelijke gedagten voor de eenzaamheid* (Amsterdam 1758-1759).
Bronkhorst, A.J., *Rondom 1853. De invoering der rooms-katholieke hiërarchie. De april-beweging* ('s-Gravenhage 1953).
Bronsveld, A.W., ‘Een en ander over Ds. A. Brummelkamp’, *Stemmen voor waarheid en vrede. Evangelische tijdschrift voor de protestantsche kerken* 48 (1911) 30-47.

Brouwer, J., *Het binnenste naar buiten. Beginselen en activiteiten van mr. J.J.L. van der Brugghen (1804-1863)* (Zutphen 1981).
Brugmans, H., *Geschiedenis van Amsterdam* V (Utrecht en Antwerpen 1973) 39-144.
Bruin, A.A. de, *Het onstaan van de schoolstrijd. Onderzoek naar de wortels van de schoolstrijd in de Noordelijke Nederlanden gedurende de eerste helft van de 19de eeuw; een cultuurhistorische studie* (Barneveld 1985).
Bruijn, J. de, *Abraham Kuyper - leven en werk in beeld. Een beeldbiografie* (Amsterdam 1987).
Bruijn, J. de, ed., *Een land nog niet in kaart gebracht. Aspecten van het protestants-christelijk leven in Nederland in de jaren 1880-1940* (Amsterdam 1987).
Bruijn, J. de, *Thomas Chalmers en zijn kerkelijk streven* (Nijkerk 1954).
Brummel, L., *De studietijd van R.C. Bakhuizen van den Brink door brieven toegelicht* ('s-Gravenhage 1969).
Brummelkamp jr., A., 'Een kerkhistorische drukfout', *Wat zegt de Schrift? Gereformeerd Tijdschrift* 8 (Heusden 1907) 72-80.
Brummelkamp jr., A., ed., 'Uit de nalatenschap van "Vader Brummelkamp"' in: *Jaarboekje voor de Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland voor het jaar 1889* (Enkhuizen 1888).
Brummelkamp jr., A., *Levensbeschrijving van wijlen Prof. A. Brummelkamp, hoogleeraar aan de Theologische School te Kampen* (Kampen 1910).
Buytendijk, S.H., *Bladen uit mijn levensboek* (2e druk; Nijkerk 1911).
Buytendijk, S.H., *Het veertigjarig bestaan van het christelijk nationaal zendingsfeest* (z.p. (Utrecht) 1903).
Capadose, A., *Ernstig en biddend woord aan de getrouwe leeraren der Hervormde Kerk in Nederland, betreffende den tegenwoordigen toestand van de kerk en derzelver synodaal bestuur* (Amsterdam 1835).
De Christelijke Gereformeerde Kerk van Elburg. Oudheidkundige vereniging Arent thoe Boecop (Elburg 1987).
Clifford Kocq van Breugel, J.R., 'Een brief van Jan Bernard Frederik Rebenscheidt' in: *Nieuwe Drentsche Volksalmanak* (Assen 1951) 85-88.
Cock, Hel. de, *Hendrik de Cock, eerste afgescheiden predikant in Nederland. Beschouwd in leven en werkzaamheid. Eene bijdrage tot regt verstand van de kerkelijke afscheiding* (2e druk; Delfzijl 1886).
Cock, Hendrik de, *Verzamelde Geschriften* I, II. D. Deddens e.a. ed. (Houten 1984, 1986).
Cock, H. de, *Wederleggende beschouwing en ontwikkeling van het leerstuk des h. doops* (Veendam 1837).
Cohen Stuart, M., ed., *Evangelische Alliantie. Verslag van de vijfde algemene vergadering, gehouden te Amsterdam 18-27 augustus 1867* (Rotterdam z.j. (1868)).
Coolsma, S., *J. de Liefde in zijn leven en werken geschetst* (Nijkerk 1917).
Cossee, E.H., 'Martinus Cohen Stuart (1824-1879), een remonstrant in het Reveil' in: J. van den Berg, P.L. Schram en S.L. Verheus ed., *Aspecten van het Reveil. Opstellen ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de Stichting Het Reveil-Archief* (Kampen 1980) 74-88.

Crom, A.P., e.a. ed., *Anderhalve eeuw gereformeerden in stad en land* I-XII (Kampen 1983-1986).
Dam, W.H. van, *Ontboezeming mijns harten, omtrent de Dordsche leer, zoo als die is vastgesteld te Dordrecht, in 1618 en 1619* (Veendam 1841).
Deddens, D., 'Het doleantiekerkrecht en de afgescheidenen' in: *Doleantie-Wederkeer. Opstellen over de Doleantie van 1886* (Haarlem 1986).
Deddens, D., 'Synoden bij Robert Parker en in de congregationalistische kerkorden van 1648 en 1658' in: *Bezield verband. Opstellen aangeboden aan prof. J. Kamphuis*

bij gelegenheid van zijn vijfentwintig-jarig ambtsjubileum als hoogleraar aan de Theologische Hogeschool van de Gereformeerde Kerken in Nederland te Kampen op 9 april 1984 (Kampen 1984) 46-57.
Deddens, D., en J. Kamphuis ed., *Afscheiding-Wederkeer. Opstellen over de Afscheiding van 1834* (Haarlem 1984).
Deddens, D., en J. Kamphuis ed., *Doleantie-Wederkeer. Opstellen over de Doleantie van 1886* (Haarlem 1986).
Dekker, C., *Huibert Jacobus Budding 1810-1870 en zijn gemeenten in Zeeland* (Goes en Middelburg 1986).
Diemer, W., *De verhouding tusschen de Christ. Geref. Kerk en het Nederl. Herv. Kerkgenootschap, mede als eene beoordeling van de afscheiding van Ds. J. Brummelkamp te Tiel* (Kampen 1870).
Dijk, J., 'Uit de geschiedenis van de Gereformeerde Kerk van Arnhem', I - CXIV, *Geldersche Kerkbode* 47-52 (1934-1939).
Does, J.C. van der, *De Afscheiding in haar wording en beginperiode* (2e druk; Delft z.j. (1934)).
Does, J.C. van der, *Kruisgezinden en Separisten* (Franeker z.j.).
De Dordrechtsche kerk-ordening van het jaar 1619, zoo als dezelve met de noodzakelijkste veranderingen tot eene algemeene kerke-ordening is aangenomen door de Christelijke Afgescheiden Gemeente in de provincie Noord-Brabant. G.F. Gezelle Meerburg ed. (Delft 1843).
Douma, J., *Politieke verantwoordelijkheid* (Kampen 1984).
Drayer, M., en W. van 't Spijker ed., *In trouw gescheiden* (Kampen 1984).
Drukker, D.D., *Eene korte verklaring van den kinderdoop; in vragen en antwoorden; benevens een gedeeltelijk overgenomen brief aan de afgescheidenen* (Veendam 1837).
Druten, H. van, *Hoe dr. H.F. Kohlbrügge predikant werd* (Leiden 1884).
'350 jaar wetenschap in Amsterdam', speciaal nummer van *Folia civitatis* 9 januari 1982.
Endedijk, H.C., *Als een adelaar zijn vleugels... Geschiedenis van de Gereformeerde Kerk te Arnhem* (Kampen z.j. (1986)).
Endedijk, H.C., 'Kerk langs de rivier' in: A.P. Crom e.a. ed., *Anderhalve eeuw gereformeerden in stad en land* (Kampen 1983-1986) VIII 36-37.
Engelberts, N.J., *De Gereformeerde Kerk in Nederland, haar recht verdedigd en haar standpunt geschetst, op last der Algemeene Synode uitgegeven* (Zwolle 1869).
Enklaar, I.H., 'Groen van Prinsterer en het Nederlandsche Zendelinggenootschap' in: J. van den Berg, P.L. Schram en S.L. Verheus ed., *Aspecten van het Reveil. Opstellen ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de Stichting Het Reveil-Archief* (Kampen 1980) 89-105.
Enklaar, I.H., *Kom over en help ons! Twaalf opstellen over de Nederlandse zending in de negentiende eeuw* ('s-Gravenhage 1981).
Essen, A.A. van, De moeilijkheden betreffende de kerkorde in de kerken van de Afscheiding tot het jaar 1854, met bijzondere aandacht voor de stellingname van G.F. Gezelle Meerburg en het onstaan van 'De Dordrechtse Kerk-ordening van het jaar 1619, zoo als dezelf met de noodzakelijkste veranderingen tot eene algemeene Kerke-ordening is aangenomen door de Christelijke Afgescheiden

Gemeente in de provincie Noord-Brabant op 16 augustus 1843' (Scriptie z.p., z.j. (Kampen 1981).
Evenhuis, R.B., *Ook dat was Amsterdam* V, *De strijd voor kerkherstel* (Amsterdam 1978).
Exalto, K., W. van Gorsel en H. Harkema, *Zij die bleven. Schetsen over leven en werk van acht predikanten die niet met de Afscheiding meegingen* (Nijkerk 1981).
Feringa, N.M., *Gedenkboek betreffende het volkspetitionnement* (Amsterdam 1878).

Francken, Aeg., *Kern der christelijke leer; dat is de waarheden van de hervormde godsdienst, eenvoudig ter nedergesteld, en met de oefening der ware godzaligheid aangedrongen* (Groningen 1846).
Gaay Fortman, B. de, *Figuren uit het Réveil.* Stichting Het Réveil-Archief (Kampen 1980).
Gaay Fortman, W.F. de, ed., *Jhr. mr. A.F. de Savornin Lohman 29 mei 1837 - 11 juni 1924* (Kampen 1987).
Gast, C. de, *De Afscheiding van 1835 in Almkerk en Emmichoven. Godsdiensttwisten in het Land van Heusden en Altena* (Tilburg 1984).
Gedenkboek Athenaeum Amsterdam (Amsterdam 1932).
Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van het Gereformeerd Schoolverband (1906-1956) (z.p. 1957).
Gedenkboek. Opgedragen door het feestcomité aan prof. dr. A. Kuyper, bij zijn vijfen twintigjarig jubileum als hoofdredacteur van 'De Standaard'. 1872 - 1 April - 1897 (Amsterdam 1897).
Gelderen, J. van, *Filippus 1878/1978. Fragmenten ontleend aan het uitgavenfonds van 'Filippus', bij elkaar gezocht en van een verbindende tekst voorzien* (Hattem 1979).
Gelderen, J. van, 'Periodieken uit de kring der afgescheidenen van 1834. Aanwezig in de bibliotheek van de Theologische Hogeschool der Gereformeerde Kerken in Nederland, Kampen (Oudestraat)', *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis van de negentiende eeuw* 2 (1977) 57-69.
Gelderen, J. van, '"Scheuring" en vereniging - 1837-1869' in: *De Afscheiding van 1834 en haar geschiedenis* (Kampen 1984) 100-146.
Geloven en beleven. Verhalen uit de tijd van de Afscheiding sedert 1834. J. van Gelderen ed. (Arnhem z.j. (1984)).
Genderen, J. van, *Herman Witsius. Bijdrage tot de kennis der gereformeerde theologie* ('s-Gravenhage 1953).
Geschiedboek van het Leidsche Studenten Corps ter gelegenheid van het 375-jarig bestaan van de universiteit te Leiden, 1575-1950 (Leiden 1950).
Geschiedenis van het Amsterdamsch studentenleven 1632-1932. Gedenkboek in opdracht van de illustrissimus senatus studiosorum Amstelodamensium ter gelegenheid van het 300-jarig bestaan der instelling van hooger onderwijs (Amsterdam 1932).
Gilhuis, T.M., *Memorietafel van het christelijk onderwijs. De geschiedenis van de schoolstrijd* (Kampen 1974).
Gispen, W.H., *Eenige brieven aan een vriend te Jeruzalem* (Kampen 1903).
Goor, K.J. van, ed., *Maandelijksche leerredenen* 1-2 (Meppel 1847-1849).
Goote, M., 'Het Réveil en de afschaffing der slavernij', *De Hoeksteen* 6 (1977) 11-18.
Goslinga, A., 'Het conflict Groen - Beets' in: *De Vereeniging voor Christelijk Nationaal Schoolonderwijs 1860 - 30 October - 1935* (Wageningen 1935) 155-241.
Goslinga, A., 'Het conflict Groen - Van der Brugghen' in: *Christendom en Historie. Lustrumbundel uitgegeven vanwege het gezelschap van christelijke historici in Nederland* (Amsterdam 1925) 265-374.

Goslinga, A., *Dr. Karl Gützlaff en het Nederlands protestantisme in het midden der vorige eeuw* ('s-Gravenhage 1941).
Graaf, W. de, 'Een afgescheiden dominee als zakenman. Dr. A.C. van Raalte', *De Hoeksteen* 12 (1983) 3-12.
Graaf, W. de, 'Een eenzaam pionier. Docent C. Mulder te Kampen', *De Hoeksteen* 13 (1984) 145-156.
Graaf, W. de, *Een monument der Afscheiding. De Theologische Hogeschool van de Gereformeerde Kerken in Nederland 1854-1954* (Kampen 1955).
Graafland, C., *Van Calvijn tot Barth. Oorsprong en ontwikkeling van de leer der verkiezing in het gereformeerd protestantisme* ('s-Gravenhage 1987).

Graswinckel, D.P.M., *Open brief aan het bestuur van het Anti-Schoolwetverbond. Naar aanleiding van de debatten, te Amersfoort gehouden, tusschen Professor Brummelkamp c.s. en de voorstanders van de staatsschool* (Amersfoort 1873).
Groe, Th. van der, *Des Christens eenige troost* II (Rotterdam 1838).
Groen jr., J.A., 'Een afgescheiden afgescheidene (ds. Johannes Brummelkamp 1837-1898)', *De Hoeksteen* 15 (1986) 3-7.
Groen van Prinsterer, G., *De maatregelen tegen de afgescheidenen aan het staatsregt getoetst* (Leiden 1837).
Groen van Prinsterer, G., *Schriftelijke nalatenschap. Briefwisseling.* C. Gerretson e.a. ed. I-V ('s-Gravenhage 1925-1980).
Groen van Prinsterer, G., en A. Kuyper, *Briefwisseling 1864-1876.* A. Goslinga ed. (Kampen 1937).
Groot, A. de, *Hermanus Willem Witteveen en zijn Zendingsgemeente te Ermelo* (Nijkerk 1984).
Groot, A. de, en P.L. Schram ed., *Aspecten van de Afscheiding* (Franeker 1984).
Gunning, J.H.J. Hzn., *H.J. Budding. Leven en arbeid* (2e druk; Rhenen 1909).
Haar, J. van der, *From Abbadie to Young. A bibliography of English, most Puritian works translated into Dutch language* I, II (Veenendaal 1980).
Haar, J. van der, *Schatkamer van de gereformeerde theologie in Nederland (c. 1600 - c. 1800). Bibliografisch onderzoek (Veenendaal 1987).*
Haar, J. van der, 'Welke geschriften van de oudvaders lazen de afgescheidenen?', Documentatieblad Nadere Reformatie 8 (1984) 61-66.
Haas, Joh. de, *Gedenkt uw voorgangers* I, *1834-1880,* II, *1880-1915* (Haarlem 1984).
Hagoort, R., *De christelijk-sociale beweging* (Franeker z.j. (1956)).
Hagoort, R., *Patrimonium (vaderlijk erfdeel). Gedenkboek bij het gouden jubileum* (z.p. 1927).
Haitjema, Th.L., *De nieuwere geschiedenis van Neerlands kerk der Hervorming. Van gereformeerde kerkstaat tot Christus-belijdende volkskerk* ('s-Gravenhage 1964).
Haitjema, Th.L., *De richtingen in de Nederlandse Hervormde Kerk* (2e druk; Wageningen z.j. (1953)).
Hall, A.M.C. van, *De vrijheid der Gereformeerde Gemeenten in Nederland, verdedigd. Pleitrede, uitgesproken in de teregtzitting van het Hoog Geregtshof te 's-Gravenhage, kamer van correctioneele appellen, van den 10den October 1836* (Amsterdam 1836).
Handboek ten dienste van de Gereformeerde Kerken in Nederland, voor het jaar 1900 (Middelburg 1899).
Handelingen van de algemeene christelijke synode der Hervormde Kerk in het koningrijk der Nederlanden, in den jare 1835 ('s-Gravenhage 1836).
Handelingen en verslagen van de algemene synoden van de Christelijk Afgescheidene Gereformeerde Kerk (1836-1869) met stukken betreffende de synode van 1843, bijlagen en registers (Houten/Utrecht 1984).
Handelingen van de vergadering(en) van curatoren der Theologische School der Christelijke (Afgescheidene) Gereformeerde Kerk in Nederland 1-46 (1854-1888).

Harten, P.H. van, *De prediking van Ebenezer en Ralph Erskine. Evangelieverkondiging in het spanningsveld van verkiezing en belofte (2e druk; Den Haag 1986)*.
Hartogh, G.M. den, Het Christelijk Gereformeerd Seminarie te Amsterdam. Een poging tot openbaring der hervormde of gereformeerde gezindheid (1850-1852) (Delft z.j. (1939)).
Hartogh, G.M. den, *Groen van Prinsterer en de verkiezingen van 1871. Een keerpunt in de wordingsgeschiedenis der Anti-Revolutionaire Partij* (Kampen 1933).
Hartogh, G.M. den, 'Mr. G. Groen van Prinsterer's standpunt tegenover het gezantschap bij het Vaticaan. In het licht van zijn beschouwing over de verhouding van kerk en staat', *Antirevolutionaire Staatkunde* 2 (1926) 105-134.

Hartogh, G.M. den, ‘De Secession in Schotland van 1843 en het Schotse seminarie in Nederland’, *Vox Theologica. Interacademiaal theologisch tijdschrift* 14 (1942-1943) 84-90.
Hartogh, G.M. den, ‘Zelfverdediging, zelfstrijd en zelfoverwinning. Een greep uit de geschiedenis van de Christelijke Afgescheidene Gemeenten in en om het stichtingsjaar der Theologische Hogeschool’ I, II, III, *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* 46 (1946) 88-126, 47 (1947) 88-111, 145-166.
Heldring, O.G., *Leven en arbeid* (Leiden 1881).
De Herderstem. Noodzakelijk gereformeerd maandwerkje 1 (1855).
De Here heeft naar zijn volk omgezien. Afscheiding en Vrijmaking te Hattem (z.p., z.j. (Hattem 1986)).
Heyst, D. van, ‘Dr. H.F. Kohlbrügge en de afscheiding van 1834’ in: *Uit het geloof. Liber amicorum aangeboden aan A.J. de Jong (...) bij zijn 40-jarig ambtsjubileum 11 juli 1983* (z.p., z.j. (1983)) 120-132.
Hiddink, H., De zending van de Christelijk (Afgescheiden) Gereformeerde Kerk 1860-1892 (Scriptie, Kampen 1977).
Hille, H., ‘Derk van Enk, de vergeten “kruisdominee” van Wezep’, *De Hoeksteen. Tijdschrift voor vaderlandse kerkgeschiedenis* 13 (1984) 24-35.
Hille, H., ‘Verdeeldheden in de afgescheiden kerken’ in: Pereboom, F., e.a. ed., *‘Van scheurmakers, onruststokers en geheime opruijers...’ De Afscheiding in Overijssel* (Kampen, 1984) 310-349.
Hoefer, F.A., *Aanteekeningen betreffende de kerk van Hattem* (Arnhem 1900).
Hoekstra, P., F. Postma en J. Veenhof, *Het nachtelijk ontslag. Waarom de Kamper docent A. Steketee in 1882 moest gaan. Een gedocumenteerd verslag* (Delft 1983).
Hoeven, A. van der, *Otto Gerhard Heldring* (Amsterdam 1942).
Hofman, H.A., *Ledeboerianen en Kruisgezinden. Een kerkhistorische studie over het ontstaan van de Gereformeerde Gemeenten (1834-1927)* (2e druk; Utrecht 1977).
Hoksbergen, D., *Eene afgeperste verklaring, geschreven en in druk gebragt tegen het geschrevene van G. Vos, voorkomende in het blad genaamd ‘De Bazuin’, van den 15 maart 1861; alsmede een nota uit ‘De Heraut’ en andere dagbladen* (z.p. 1861).
Hoksbergen, D., *Een antwoord tegen het ‘Maandschrift’ van de afgescheiden redactie van november 1838* (Kampen 1839).
Hoksbergen, D., *Twee brieven, of beschuldiging van Ds. H. de Cock, beantwoord* (Zwolle 1838).
Holtrop, P.N., ‘De Afscheiding - breekpunt en kristallisatiepunt’ in: *De Afscheiding van 1834 en haar geschiedenis* (Kampen 1984) 62-99.
Holtrop, P.N., ‘Drie onbekende brieven van Hendrik de Cock uit het jaar 1834’, *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* 76 (1976) 205-232.
Honders, A.C., *Doen en laten in Ernst en Vrede. Notities over een broederkring en een tijdschrift* ('s-Gravenhage 1963).
Hooijer, C. ed., *Kerkelijke wetten voor de hervormden in het koningrijk der Nederlanden* (Zaltbommel 1846).
Huidekoper, A.W., ‘Verhandeling ter beantwwording der vraag: of, en in hoe ver art. 291, 292 en 294 van het Straf-Wetboek toepasselijk zijn op de

afgescheidenen van het Nederlandsch hervormd kerkgenootschap', *Bijdragen tot Regtsgeleerdheid en Wetgeving* 12 (1838) 188-232 en 341-395.
Hulst, L.J., *Drie en zestig jaren prediker. Gedenkschriften van ds. Lammert J. Hulst, dienaar des woords bij de kerken der Afscheiding in Nederland, van 1849 tot 1874, en wel te Birdaard, Ferwerd en Stadskanaal, en daarna in Noord-Amerika, te Danforth, Grand Rapids en Eastmanville* (Kampen 1913).
Hutcheson, G., *Sakelyke en practicale verklaringe van de twaalf kleine propheten* I en II (Leiden 1747-1748).
Hyma, A., *Albertus C. Van Raalte and his Dutch settlements in the United States* (Grand Rapids 1947).

Imminkhuizen, H., ‘De bibliografie van 19de-eeuwse drukken uit de nadere reformatie’, *Documentatieblad Nadere Reformatie* 10 (1986) 25-30.
Imminkhuizen, H., *De nadere reformatie. Primaire bibliografie van 19de eeuwse uitgaven* (Rotterdam 1985).
Jaarboekje voor de Christelijk Afgescheidene Gereformeerde Kerk in Nederland 1-14 (1856-1869).
Jaarboekje voor de Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland 15-35 (1870-1890).
Jaarboekje voor de Gereformeerde Kerken in Nederland voor het jaar 1904 (Enkhuizen z.j. (1903)).
Jager, H.B., ‘Kroniek van een honderdjarige’ in: *Tussen toen en toekomst. Honderd jaar Nationale Christen Geheelonthouders Vereniging. Nederlandse Vereniging van het Blauwe Kruis* (Rijswijk 1981) 64-77.
James, J.A., *Geschenk van een christelijken vader aan zijne opwassende kinderen* (Amsterdam 1844).
James, J.A., *Het huisgezin. Bestuur en vermaningen aan al deszelfs leden ter bevordering van onderling geluk* (Amsterdam 1844).
Jansen, E.J., *De kerk in 't midden. 125 jaar Gereformeerde Kerk te Velp (G.) 1841-1966* (Velp 1967).
Jong, H. de, ‘Ds. Barend Fijnebuik (1800-1881): wisselvallig in weg en wandel’, *Zeeuws Tijdschrift* 36 (1986) 108-112.
Kalmijn, D., *Abraham Capadose* ('s-Gravenhage 1955).
Kalsbeek, F., J. Lens en J.B. Meijnen, *Van strijd en zegen. Gedenkboek van het christelijk onderwijs* (Leiden 1904).
Kalsbeek, L., *Theologische en wijsgerige achtergronden van de verhouding van kerk, staat en school in Nederland* (Kampen z.j. (1976)).
Kamphuis, J., ‘De afkomst van het Nederlands Dagblad’ in: T.J. Kerpel ed., *De waarde van het woord. Een historische lijn in 150 jaar christelijke journalistiek* (Groningen z.j. (1974)) 13-81.
Kamphuis, J., *Isaäc da Costa en de Afscheiding van 1834* (Groningen 1975).
Karelse, J., *Zijn takken over de muur. Uitgegeven ter gelegenheid van het vijf en zeventig-jarig bestaan van de bond van Vrije Evangelische Gemeenten in Nederland 1881-1856* (Utrecht z.j. (1956)).
Keizer, G., *De Afscheiding van 1834. Haar aanleiding, naar authentieke brieven en bescheiden beschreven* (Kampen 1934).
Keizer, G., ‘De Christelijke Gereformeerde Kerk in Amerika’, *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* 20 (1919-1920) 14-32, 140-160.
Keizer, G., ‘Dagverhaal van een reisje naar Appingadam, gevangenis aldaar en terugkeering naar huis van H.P. Scholte’, *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* 23 (1922-1923) 305-320, 353-363.
Keizer, G., ‘Een paar brieven van wijlen prof. S. Van Velzen’, *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* 20 (1919-1920) 397-414.
Keizer, G., *Uit de geschiedenis der Gereformeerde Kerken. Vuren-Herwijnen-Ommeren-Tiel 1835-1853* (2e druk; Kampen 1905).
Kerkelyk Hantboekje, zeer dienstig voor predikanten en kerkeraden (Delft 1732; herz. 3e druk Delft 1738; herdruk met gewijzigde titel Amsterdam 1841).

Kerkeordening ten dienste van de Christelijke Gereformeerde Gemeente in Nederland, in orde gebragt door de leden der Nationale Sijnode te Dordrecht in de jaren 1618 en 1619 (Zwolle 1838).
Kerkeördening van de Gemeente Jesu Christi, welke zich heeft afgescheiden van het in 1816 opgerigte Nederlandsch Hervormd Kerkgenootschap in de provinciën Zuid-Holland, Utrecht, een gedeelte van Noord-Brabant en Gelderland, na voorafgaand onderzoek door de opzieners dier gemeente vastgesteld op de Provinciale Synoden, welke gehouden zijn in Julij en Augustus 1837 (Amsterdam 1837).

Kerkeördening ten dienste van de gemeente Jesu Christi in Nederland. In orde gebragt door de opzieners dier gemeente, in de Nationale Synode, gehouden te Utrecht den 28sten september en volgende dagen, Anno 1837 (Amsterdam en 's-Gravenhage 1837).
Kerpel, T.J., ed., *De waarde van het woord. Een historische lijn in 150 jaar christelijke journalistiek* (Groningen z.j. (1974)).
Keurgarve. Bloemlezing uit het mengelwerk van vorige jaargangen van het jaarboekje voor de Gereformeerde Kerken in Nederland G. Doekes ed. (3e druk; Nijverdal 1914).
Een kleine eeuw kleine luyden. Grepen uit de geschiedenis van de ARP. Stichting kader- en vormingswerk ARP. ('s-Gravenhage z.j. (1976)).
Kluit, M.E., *Nader over het Réveil. Vijf schetsen* (Kampen z.j.).
Kluit, M.E., *Het protestantse Reveil in Nederland en daarbuiten 1815-1865* (Amsterdam 1970).
Knapp, A., *Betrachtingen over de verzoening in Jezus Christus* (2e herz. druk; Amsterdam 1850).
Knappert, L., *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk gedurende de 18e en 19e eeuw* (Amsterdam 1912).
Kneppelhout, J., *Studententypen* (Leiden z.j. (1841)).
Kneppelhout, J., *Studentenleven* (Leiden 1844).
Knetsch, F.R.J., 'L.G. James (1795-1867), Waals predikant, eerste reveilpredikant in Nederland' in: J. van den Berg, P.L. Schram en S.L. Verheus ed., *Aspecten van het Reveil. Opstellen ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de Stichting Het Reveil-Archief* (Kampen 1980) 126-149.
Koelman, J., *De pligten der ouders, in kinderen voor God op te voeden* (Amsterdam 1673).
Kohlbrügge, H.F., *Brieven.* E. Böhl ed. (Utrecht 1877).
Kohlbrügge, 1. Korte levensgeschiedenis (Door hemzelf verteld) 2. Uit zijn correspondentie (Brief aan H. de Cock van 1834 en de vloek der Afscheiding aan A. Brummelkamp verklaard). G. Taverne ed. (Leiden en Hoogeveen z.j. (1961)).
Kok, F.A., *Zamenspraak, waarin de 'Aanmerkingen op het verslag van de synode der Christelijk Afgescheiden Gereformeerde Kerk in Nederland' (gehouden van den 11den tot den 18den Julij 1849, te Amsterdam) door C.G. de Moen, Herder en Leeraar der Christ. Afgesch. Gemeente te den Ham (Prov. Overijssel), wederlegd, en de onregtmatige beschuldigingen aangetoond worden* (Amsterdam 1850).
Kok, J., *Meister Albert en zijn zonen. Uit de geschiedenis der Afscheiding in Drenthe* (2e druk; Kampen 1934).
Kok, J., 'Kerkregeering', *Tijdschrift voor Gereformeerde Theologie* 7 (1900) 121-153.
Kompleete uitgave van de offiëele stukken betreffende den uitgang uit het Nederl. Herv. Kerkgenootschap van de leeraren H.P. Scholte e.a. I en II (Kampen 1863; 2e druk; Kampen 1884).
Komjathy, A., 'Proeve tot Entmythologisierung van de oergeschiedenis van ons corpus studiosorum' in: *Lustrum-almanak Fides Quaerit Intellectum 1954* (Kampen 1954) 94-101.

Kraa, G., ‘De diaken Geerlings, “die met ergernis in de kerk zat”’, *De Hoeksteen* 14 (1985) 19-26.
Kuiper, D.Th., ‘De afgescheidenen van 1834 en hun nageslacht. Een historisch-sociologische inleiding’ in: *De afgescheidenen van 1834 en hun nageslacht* (Kampen 1984).
Kuiper, D.Th, ‘Van volkspetitionnement tot kleine luyden’ in: *Een kleine eeuw kleine luyden. Grepen uit de geschiedenis van de ARP* ('s-Gravenhage z.j. (1976)) 5-89.

Kuiper, D.Th., ‘Het Nederlandse protestantisme in ontwikkelingsperspectief (1860-1940)’ in: J. de Bruijn ed., *Een land nog niet in kaart gebracht. Aspecten van het protestants-christelijk leven in Nederland in de jaren 1880-1940* (Amsterdam 1987) 1-25.
Kuiper, D.Th., *De voormannen. Een sociaal-wetenschappelijke studie over ideologie, konflikt en kerngroepvorming binnen de gereformeerde wereld in Nederland tussen 1820 en 1930* (Meppel en Kampen 1972).
Kuyper, A., *‘Ons Program’* (Amsterdam 1879).
Lange, J. de, *De Afscheiding te Leiden historisch geschetst* (Rotterdam 1934).
Langedijk, D., *De geschiedenis van het protestants-christelijk onderwijs* (Delft 1953).
Ledeboer, L.G.C., *Verzamelde geschriften van/over ds. L.G.C. Ledeboer* I-III. H. Natzijl ed. (Utrecht 1977-1980).
Leeuwen, W. van, *De kerkelijke handelingen van het klassikaal- en provinciaal kerkbestuur van Vriesland, aangaande ds. W. van Leeuwen en deszelfs schorsing in de heilige bediening, en de nader bekrachtiging daarvan, door de synodale vergadering der Christelijk Afgescheidene Gereformeerde Kerk, gehouden in de maand juli van het jaar 1849, te Amsterdam* (Sneek 1850).
Ligterink, G.H., *De landverhuizers. Emigratie naar Noord-Amerika uit het Gelders-Westfaalse grensgebied tussen de jaren 1830-1850* (Zutphen 1981).
Ligterink, G.H., ‘De Oostindische buurt in Lochem’ in: *Jaarboek Achterhoek en Liemers* IV (1981) 85-94.
Linde, S. van der, *Opgang en voortgang der Reformatie. Een keuze uit lezingen en artikelen* (Amsterdam 1976).
Lindeboom, A.M.. ‘Een vergelijkend opstel over Afscheiding, Doleantie en Vrijmaking’, *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* 47 (1947) 197-235.
Lindeboom, C., ‘Kort levensbericht van ds. J. van Andel’ in: J. van Andel, *Het evangelie naar de beschrijving van Lukas aan de gemeente toegelicht* (Kampen 1932).
Lindeboom, J., *Geschiedenis van het Vrijzinnig Protestantisme* II (Assen 1933).
Linden, J. van der, *Die Entstehungsgeschichte der Mission der niederländischen reformierten Kirchen. Ein Beitrag zur Geschichte der kirchlichen Mission in Holland* (Tübingen 1934).
Lindenburg, A.W., *Het Instituut Van Kinsbergen te Elburg in de 19e eeuw (met beknopt overzicht van de 20e eeuw)* (z.p., z.j. (Elburg 1984)).
Lintum, C.E. te, *Willem de Clercq. De mensch en zijn strijd* (Utrecht 1938).
Lonkhuijzen, J. van, *Hermann Friedrich Kohlbrügge en zijn prediking in de lijst van zijn tijd* (Wageningen 1905).
Lonkhuijzen, J. van, ‘De man, die de afscheidingsgedachte naar Nederland bracht’, *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* 41 (1940) 105-115.
Loos, J., *De theologie van Kohlbrugge* (Amsterdam 1948).
Loosjes, J., *Naamlijst van predikanten, hoogleeraren en proponenten der Luthersche Kerk in Nederland. Biographie en bibliographie* ('s-Gravenhage 1925).
Lucas, H.S., *Netherlanders in America. Dutch immigration to the United States and Canada, 1789-1950* (Ann Arbor en Londen 1955).

Lucas, H.S., ‘Landverhuizing Memoriaal 1846’, *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 40 (1954) 101-111.
Lustrum-almanak van het studentencorps ‘Fides Quaerit Intellectum’ 1954 (Kampen z.j. (1954)).
Makkinga, M. Azn., ‘Ds. A.C. van Raalte. Baksteen voor Ommer armen’, *Zwolse Courant* 6-11-1976.
Maran-Atha. De Heer komt! 11-19 (1878-1887).
Marck, J. à, *Theologiae christianae medulla didactico-elenctica* (Amsterdam 1690).
Mathijssen, M., e.a., *Schandaal in Leiden. Brieven over de lotgevallen van de theologiestudent Gerrit van de Linde* (Amsterdam 1978).

Meeuse, C.J., ‘Van gezelschap tot gemeente. Enkele opmerkingen over het gezelschapsleven als voedingsbodem voor de Afscheiding’ in: *Uit louter genade. Opstellen aangeboden aan ds. K. de Gier bij zijn 25-jarig jubileum als docent aan de Theol. School der Geref. Gemeenten* (Houten 1985) 164-178.
Metselaar, B., ‘Hendrik Emanuel Faure’, *De Hoeksteen* 9 (1980) 94-99.
Meuleman, G.E., *De godgeleerdheid volgens de Wet op het Hoger Onderwijs van 1876* (Amsterdam 1982).
Milner, J., *Geschiedenis der kerk van Christus* I-X (Amsterdam 1835-1842).
Moen, C.G. de, *Aanmerkingen op het verslag van de synode der Christelijke Afgescheidene Gereformeerde Kerk in Nederland; gehouden van den 11den tot den 18den Julij 1849, te Amsterdam* (Amsterdam 1850).
Moen, C.G. de, *Berigt aan de gemeente onzes Heeren Jesu Christi in Nederland of toelichting tot het ‘Verslag der synode van de Afgescheidene Gereformeerde Gemeente; gehouden te Amsterdam’, den 17den November en volgende dagen des jaars 1840* (Amsterdam 1841).
Moen, C.G. de, *Leerrede over het nut en voordeel der godzaligheid, tegenover het schadelijke en nadeelige der wereldliefde en het bejag naar aardsche schatten en rijkdommen. Naar 1 Tim. VI:6-10* (Amsterdam 1845).
Moen, C.G. de, *Leerrede over de zending van Gods Zoon in de wereld beschouwd als het heerlijkste geschenk van Gods liefde, tot heil van verlorene zondaren; naar Joh. III:17, 18* (Amsterdam 1845).
Moet, J.P., *Mr. C.M. van der Kemp (1799-1862) inzonderheid als Réveilfiguur* (Vlaardingen 1948).
(Molenaar, D.,), *Adres aan alle mijne hervormde geloofsgenoten* (Amsterdam 1827).
Mooibroek, B., *De Afscheiding te Apeldoorn. Het ontstaan en de verdere ontwikkeling der Gereformeerde Kerken te Apeldoorn, Beekbergen en Teuge* (Apeldoorn 1934).
Mul, F., en H. Poelarends, *Geen wachter wordt beschaamd. Afscheiding te Ommen* (z.p., z.j. (Ommen 1986)).
Mulder, C., ‘Leven, lieven, loven. Eene karakterschets van wijlen Prof. A. Brummelkamp’, *Jaarboekje voor de Gereformeerde Kerken in Nederland voor het jaar 1904* (Enkhuizen z.j. (1903)), ‘Mengelwerk’ 1-34.
Notulen van de algemene kerkelijke vergaderingen van de Gereformeerde Kerk onder het Kruis (1844-1869) met inleiding, bijlagen en registers (Utrecht 1982).
Oggel-de Bruyne, P.J., *Ik nu droeg Zijn Eerwaardes reismantel... Naar het dagboek van Adriaen de Bruyne Jzn., afgescheiden leeraar te Goes, geb. 1810* (Goes z.j.).
Olthuis, A.J., *Gedenkboek. Elburg 1233-1933* (Elburg 1933).
Onstenk, A.J., *‘Ik behoor bij mezelf’. Cornelis Elisa van Koetsveld 1807-1893* (Assen 1973).
Ontwerp van Reglement der Christelijke Vereeniging (z.p., z.j. (1843)).
Oost, R.T., De Afscheiding in Zwolle (1835-1842). Het ontstaan van twee gemeenten (Scriptie Zwolle 1982).
Oostendorp, L., *H.P. Scholte, leader of the Secession of 1834 and founder of Pella* (Franeker 1964).

Osnabrugge, M. van, *Memorabilia 1840-1965. 125 jaar geschiedenis der Gereformeerde Kerk van Zutphen* (Zutphen z.j. (1983)).
Ouweneel, W.J., *'Eén is uw Meester'. Hoofdstukken uit de geschiedenis van de 'broeders'* (Vaassen 1985).
Pallas Leidensis MCMXXV (Leiden 1925).
Pereboom, F., H. Hille en H. Reenders ed., *'Van scheurmakers, onruststokers en geheime opruijers...' De Afscheiding in Overijssel* (Kampen 1984).
Pierson, A., *Oudere Tijdgenoten*. J.C. Rullmann ed. (3e druk; Amsterdam 1922).
Pierson, A. en De Clercq's jongste kleindochter, *Willem de Clercq naar zijn dagboek* I, *(1811-1824)* en II, *(1825-1844)* (Haarlem 1888).

Pieters, K.J., en J.R. Kreulen, *De kinderdoop volgens de beginselen der Gereformeerde Kerk, in zijne gronden, toedieningen en praktijk opnieuw onderzocht, beoordeeld en van vele schijnbare zwarigheden ontheven* (Franeker 1861).
Pik, A., *Brummelkamp en de Afscheiding te Hattem 1834-1835. 'De Praeses deed Lecture van eene Missive'. Transcriptie van originele stukken uit het archief der Hervormde Gemeente van Hattem* (z.p., z.j. (Hattem 1980)).
Plet, C.M.W., 'Ds. A. Brummelkamp en zijne beroeping naar Schiedam' in: *Handboek ten dienste van de Gereformeerde Kerken in Nederland voor het jaar 1900* (Middelburg 1899) 286-293.
Plomp, J., *Zo zongen de ouden. De houding van de christelijke afgescheidenen (gereformeerden) tegenover het aanvaarden van overheidsuitkeringen aan de kerken* (Kampen 1972).
Pol, H., Johan Adam Wormser in zijn strijd voor kerkherstel (Scriptie Kampen 1978).
Ponsteen, A., *Honderd jaar christelijk onderwijs te Nijverdal. 1866-1966* (z.p., z.j. (Nijverdal 1965)).
Praamsma, L., *Het dwaze Gods. Geschiedenis der Gereformeerde Kerken in Nederland sinds het begin der 19de eeuw* (Wageningen z.j. (1950)).
Puchinger, G., *Abraham Kuyper. De jonge Kuyper (1837-1867)* (Franeker 1987).
Raalte, J. van, *Wat was De Gereformeerde Kerk in Nederland? De geschiedenis van de 'Kruisgezinden'* (Goes 1954).
Rasker, A.J., *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795. Haar geschiedenis en theologie in de negentiende en twintigste eeuw* (2e druk; Kampen 1981).
Reenders, H., 'Albertus C. van Raalte als leider van Overijsselse afgescheidenen 1836-1846' in: Pereboom, F., e.a. ed., *'Van scheurmakers, onruststokers en geheime opruijers...' De Afscheiding in Overijssel* (Kampen 1984) 98-197.
De Reformatie. Tijdschrift voor de Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland 1-8 (1837-1840).
De Reformatie. Tijdschrift ter bevordering van Gods Koningrijk in Nederland 2e serie, 1-8 (1841-1845); 3e serie, 1-3 (1846-1847).
Roemer, J., *Gedenkschrift van den veldtocht der heeren studenten van de Hoogeschool te Leiden, ten heiligen strijd voor vaderland en koning, in de jaren 1830 en 1831* (Leiden 1831).
De Roeper. Een getuige voor de eere Gods in Kerk, Maatschappij en Staat 4-6 (1886-1888).
De Roepstem. Een getuige voor de eere Gods in Kerk, Maatschappij en Staat 1-3 (1883-1885).
Roessingh, K.H., *De moderne theologie in Nederland. Hare voorbereiding en eerste periode* (Groningen 1914).
Rogier, L.J., *Katholieke herleving. Geschiedenis van katholiek Nederland sinds 1853* (2e druk; 's-Gravenhage z.j. (1956)).
Roy, D. le, *Theologia historico-didactica, of de waarheid der h. godgeleerdheid* I en II (Rotterdam 1741).
Roy, D. le, *De waarheyd der heiliger godsgeleertheid, in haar voornaamste hoofdstukken* (Rotterdam 1699).

Rullmann, J.C., *De Afscheiding in de Nederlandsch Hervormde Kerk der XIXe eeuw historisch geschetst* (4e druk; Kampen 1930).
Rullmann, J.C., *De Doleantie in de Nederlandsch Hervormde Kerk der XIXe eeuw historisch geschetst* (3e druk; Kampen 1929).
Rullmann, J.C., *Ernst en vrede. Het leven van George Frans Gezelle Meerburg.* Een schat in aarden vaten V (Baarn 1919).
Rullmann, J.C., *Gedenkboek bij het vijftig-jarig bestaan van de unie 'Een school met den Bijbel'* (Kampen 1928).

Rullmann, J.C., *Een man van singuliere gaven. Ds. W.H. Gispen (1833-1909) in zijn leven en werken geschetst* (Delft 1933).
Rullmann, J.C., *De strijd voor kerkherstel in de Nederlandsche Hervormde Kerk in de XIXe eeuw historisch geschetst* (3e druk; Kampen 1928).
Rupke-van den Heuvel, P.H., 'Zendeling ds. H.D. van Gennip en de doorgaande reformatie van kerk en zending (1850-1860)', *De Reformatie* 38 (1962-1963) passim.
(Schilstra, J., en H.H. Rutgers), *Van zorg en zegen. Over de geschiedenis van de vereniging tot stichting en instandhouding van christelijke scholen te Kampen* (Kampen z.j. (1978)).
Scholte, H.P., *Aanmerkingen betreffende een geschrift, getiteld: 'Verslag van de synode der Afgescheidene Gereformeerde Gemeente in Nederland, gehouden den 17den November tot den 3den December 1840, te Amsterdam', uitgegeven ter inlichting der onderscheidene Christelijk Afgescheidene Gemeenten in Nederland* (Amsterdam 1841).
Scholte, H.P., *Bijdragen ter bevordering der regte kennis aangaande de leer en praktijk des heiligen doops* (Amsterdam 1837).
Scholte, H.P., 'Iets over de bekommernis van wege de zonde, in tegenoverstelling van het klagen over zijnen staat', *De Reformatie. Tijdschrift der Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland* 2 (1837) 238-246.
Scholte, H.P., *Ontwerp van Kerkeördening der gemeente van Jesu Christi. Aan de opzieners der gemeente onzes Heeren Jesu Christi* (z.p., z.j. (Amsterdam 1837)).
Scholten, J., *Opnieuw in vrijheid. Woord van herdenking na een eeuw van reformatie* (z.p., z.j. (1935)).
De schorsing van vijf kerkeraadsleden der Christelijk Afgescheidene Gemeente te Amsterdam, of berigt van de ware toedragt nopens hetgene als bekendmaking in het tijdschrift genaamd 'De Reformatie', voor de maand februarij 1840, voorkomt ('s-Gravenhage 1840).
(Schouten, A.), *'s Heeren werk in Aalten's kerk (speciaal van 1844 tot 1944)* (z.p., z.j. (Aalten 1944)).
Schram, P.L., 'De Nadere Reformatie in de negentiende eeuw', *Documentatieblad Nadere Reformatie* 10 (1986) 2-9.
Schrift en Historie. Gedenkboek bij het vijftig-jarig bestaan der georganiseerde Anti-Revolutionaire Partij 1878-1928 (Kampen 1929).
Schutte, G.J., 'De ere Gods en de moderne staat. Het antwoord van de Anti-Revolutionaire Partij op de secularisatie en democratisering van Nederland: antithese, soevereiniteit in eigen kring en gemene gratie', *Radix* 9 (1983) 73-104.
Schutte, G.J., *Mr. G. Groen van Prinsterer* (2e druk; Goes 1977).
Sepp, C., *Proeve eener pragmatische geschiedenis der theologie in Nederland, sedert het laatst der vorige eeuw tot op onzen tijd (1787-1858)* (2e druk; Amsterdam 1860).
Sluis, J. van der, *Gods werk in de Graafschap. Geschiedenis der Gereformeerde Kerk te Varsseveld 1837-1890 en van hare dienaren des Woords ds. J. Wildenbeest en ds. J.F. Bulens, in leven curator der Theol. School* (Aalten z.j.).

Sluis, J. van der, ‘Het independentisme in de Graafschap en Ds. A. Brummelkamp sr.’, *Wat zegt de Schrift? Gereformeerd Tijdschrift* 8 (Heusden 1907) 167-180.
Sluis, J. van der, *Het independentisme in de Graafschap van Gelderland, gedurende de eerste jaren der Afscheiding* (Arnhem z.j. (1905)).
Smeedes, J.A., ‘Belijdenis aangaande den kinderdoop en deszelfs bediening’, *De Reformatie. Tijdschrift der Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland* 1 (1837) 323-335.
Smilde, E., *Een eeuw van strijd over verbond en doop* (Kampen 1946).
Smits, C., ‘De Afscheiding bewaard’ in: *Afscheiding-Wederkeer. Opstellen over de Afscheiding van 1834* (Haarlem 1984) 195-221.
Smits, C., *De Afscheiding van 1834* I, *Gorinchem en ‘Beneden- Gelderland’* (Oudkarspel 1971).

Smits, C., *De Afscheiding van 1834* II, *Classis Dordrecht c.a.* (Dordrecht 1974).
Smits, C., *De Afscheiding van 1834* III, *Documenten uit het archief ds. H.P. Scholte, bewaard te Pella, Iowa, U.S.A.* (Dordrecht 1977).
Smits, C., *De Afscheiding van 1834* IV, *Provincie Utrecht* (Dordrecht 1980).
Smits, C., *De Afscheiding van 1834* V, *Documenten uit het archief ds. H.P. Scholte, bewaard te Pella, Iowa, U.S.A. (vervolg)* (Dordrecht 1982).
Smits, C., *De Afscheiding van 1834* VI, *Het Réveil en ds. H.P. Scholte. Correspondentie* (Dordrecht 1984).
Smits, C., *De Afscheiding van 1834* VII, *Classes Rotterdam en Leiden* (Dordrecht 1986).
Smits, C., 'Tjamme Foppes de Haan (1791-1868) predikant en docent - een zielestrijd' I-VI, *Woord en wetenschap. Mededelingen van de Stichting voor Gereformeerde Wetenschappelijke Arbeid* 4 (1972) nr. 3/6-10, nr. 4/7-9; idem 5 (1973) nr. 1/6-9, nr. 2/6-8, nr. 3/6-8; idem 6 (1974) nr. 1/7-10.
Smitskamp, H., 'De christelijk-historische kiezersbond "Marnix" (1881-ca. 1892)', *Anti-Revolutionaire Staatkunde* 23 (1953) 78-92.
Smitt, W.W., *Antwoord op een 'Brief of (zoogenoemde) broederlijke terechtwijzing' van H.A. de Vos, voorheen Leeraar bij de Christelijk Afgescheidene Gemeente te Zwolle, thans te Marum. Met een bijgevoegd verslag van den kerkeraad der Gereformeerde Gemeente te Zalk* (Zwolle 1846).
(Smitt, W.W.), *Antwoord op een brief van F.A. Kok, ouderling der Christelijke Gereformeerde Gemeente te Dwingelo, door de kerkeraad der Christelijke Gereformeerde Gemeente te Zwolle* (Zwolle z.j. (1838)).
Smitt, W.W., *Is de verwerping van het Nederlandsch hervormd kerkbestuur al dan niet noodzakelijk geworden?* ('s-Gravenhage 1835).
Smitt, W.W., *Waar openbaart zich de Gereformeerde Kerk in Nederland? Of aanwijzing van het kerkelijk standpunt der Gereformeerde Kerk, onder het kruis, tegenover de Hervormden en de Christelijk Afgescheidenen* (Zwolle 1845).
Sola Gratia. Schets van de geschiedenis en de werkzaamheid van de Theologische Hogeschool der Gereformeerde Kerken in Nederland 1854-1954 (Kampen 1954).
Spijker, W. van 't, *Anthony Brummelkamp. Een terugblik op de Afscheiding* (Apeldoorn 1984).
Spijker, W. van 't, e.a., *Rondom de doopvont. Leer en gebruik van de heilige doop in het Nieuwe Testament en in de geschiedenis van de westerse kerk* (Goudriaan 1983).
Spijker, W. van 't, 'Theologie en spiritualiteit van de afgescheidenen' in: *De Afscheiding van 1834 en haar geschiedenis* (Kampen 1984) 147-179.
Een staatsman ter navolging. Groen van Prinsterer herdacht (1876-1976). Stichtingen kader- en vormingswerk ARP, CHU en KVP (z.p., z.j. (Den Haag 1976)).
Stellingwerff, J., *Amsterdamse emigranten. Onbekende brieven uit de prairie van Iowa 1846-1873* (Amsterdam 1975).
Stellingwerff, J., *Dr. Abraham Kuyper en de Vrije Universiteit* (Kampen 1987).
De Stem. Weekblad in het belang der ware Gereformeerde Kerk in Nederland 1-14 (1851-1863).

Stokvis, P.R.D., ‘Afscheiding en emigratie’ in: A. de Groot en P.L. Schram ed., *Aspecten van de Afscheiding* (Franeker 1984) 57-64.
Stokvis, P.R.D., ‘De “Memories” van Jannes van de Luyster 1829-1845’, *Archief. Mededelingen van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* (1980) 1-20.
Stokvis, P.D.R., *De Nederlandse trek naar Amerika 1846-1847* (Leiden 1977).
Stol, M., ‘Met de Leidse Jagers op mars’, *De Hoeksteen* 8 (1979) 83-91.
Studenten almanak 1830 (Leiden z.j.).
Studenten almanak 1831 (Leiden z.j.).

Studenten almanak 1832 (Leiden z.j.).
Studenten almanak 1833 (Leiden z.j.).
Studenten almanak 1834 (Leiden z.j.).
Stuivers preeken, tot bevordering van christelijke kennis en christelijk leven 2 (Amsterdam 1867).
Suttorp, L.C., *Jhr. Mr. Alexander Frederik de Savornin Lohman 1837-1924. Zijn leven en werken* ('s-Gravenhage 1948).
Tazelaar, J.P., *Gedenkboek. Feestuitgave ter gelegenheid van het 40-jarig bestaan der Gereformeerde Zondagsschool-Vereeniging 'Jachin'* (Nijkerk 1911).
Teeuwen, Chr.W.J., *Wegen Gods in Gelre. Een bijdrage tot de geschiedenis der Afscheiding op den noord-oostelijken Veluwerand* (Kampen 1935).
Ter nagedachtenis aan 'Vader Brummelkamp.' Overleden te Kampen, den 2 juni 1888. C. Mulder ed. (Kampen 1888).
Tot de prediking van het Woord des geloofs. Opstellen ter gelegenheid van de herdenking van de oprichting der Theologische School A.D. 1854 te Kampen (Kampen z.j.).
Trimp, C., 'Honderd jaar kritiek te Kampen' in: *Almanak van het corpus studiosorum in Academia Campensi 'Fides Quadrat Intellectum' 1961-1963* (Amsterdam z.j. (1963)) 196-222.
Trimp, C., 'S. van Velzen als prediker en homileet' in: *Afscheiding-Wederkeer. Opstellen over de Afscheiding van 1834* (Haarlem 1984) 223-241.
De Trompet van 's-Gravenhage. Geblazen in Staat en Kerk 1 (1855-1856).
Uit louter genade. Opstellen aangeboden aan ds. K. de Gier bij zijn 25-jarig jubileum als docent aan de Theologische School der Gereformeerde Gemeenten te Rotterdam (Houten 1985).
Van Athenaeum tot universiteit. Geschiedenis van het Athenaeum Illustre in de negentiende eeuw (Amsterdam 1927).
Veen, H. van, 'De Afscheiding en de gezangenstrijd' in: *Afscheiding-Wederkeer. Opstellen over de Afscheiding van 1834* (Haarlem 1984).
Veen, H. van, 'De Afscheiding en het vrije kerklied', *De Reformatie* 54 (1978-1979) 218-220, 232-234, 247-251 en 262-265.
Veen, H. van, De positiebepaling van de Christelijk-Gereformeerden ten opzichte van de Vrije Universiteit ten tijde van haar oprichting (Scriptie, Kampen 1979).
Veen, H. van, 'Rondom 1837', *De Reformatie* 50 (1974-1975) 342-343, 349-350, 357-358, 366-367.
Veenhof, C., *Kerkgemeenschap en kerkorde. Kort overzicht van de strijd, gevoerd in de afgescheiden kerken tussen 1836 en 1840 over de kerkgemeenschap en kerkorde* (Amsterdam 1974).
Veenhof, C., *Prediking en uitverkiezing. Kort overzicht van de strijd, gevoerd in de Christelijk Afgescheidene Gereformeerde Kerk tussen 1850 en 1870, over de plaats van de leer van de uitverkiezing in de prediking* (Kampen 1959).
Velde, M. te, 'Afscheiding in Hattem - een collage', *De Reformatie*, speciaal nummer t.g.v. de Theologische Hogeschooldag (Goes 1984).
Velde, M. te, Het conflict tussen J.R. Thorbecke en G. Groen van Prinsterer met betrekking tot 'de maatregelen tegen de afgescheidenen' (Scriptie z.p., z.j. (Kampen 1975)).

Velde, M. te, '"De hals buigende...." 1835 - 21 november - 1985' in: *De Here heeft naar zijn volk omgezien. Afscheiding en Vrijmaking in Hattem* (z.p., z.j. (Hattem 1986)) 19-30.
Velde, M. te, 'Historisch overzicht van de inrichting der gereformeerde zendingsopleiding in Nederland' in: *Rapport inzake een gereformeerde missiologische opleiding, bestemd voor het college van samenwerking* (z.p., z.j. (Spakenburg 1980)) 45-88.

Velde, M. te, 'J.A. Wormser en zijn vrije gemeente in Amsterdam (1840 1851)' in: *Bezield verband. Opstellen aangeboden aan prof. J. Kamphuis bij gelegenheid van zijn vijfentwintig-jarig ambtsjubileum als hoogleraar aan de Theologische Hogeschool van de Gereformeerde Kerken in Nederland te Kampen op 9 april 1984* (Kampen 1984) 261-276.
Velde, M. te, 'Ontmoeting tussen Afscheiding en Darbisme', *De Hoeksteen* 13 (1984) 58-65.
Velde, M. te, 'De vervolgingen' in: *Afscheiding-Wederkeer. Opstellen over de Afscheiding van 1834* (Haarlem 1984) 151-180.
Velde, M. te, 'Voortrekkers over nakomers' in: *Doleantie-Wederkeer. Opstellen over de Doleantie van 1886* (Haarlem 1986) 285-297.
Velzen, S. van, *Apologie der kerkelijke Afscheiding in Nederland; of Brief aan Mr. G. Groen van Prinsterer betreffende zijn gevoelen over de Afscheiding en de afgescheidenen* (Amsterdam 1848).
Velzen, S. van, *Avondstemmen. Opstellen.* J.W.A. Notten ed. (Leiden 1897).
Velzen, S. van, *Open brief aan Professor Dr. A. Kuyper inzake het ambt der overheid* (Leiden 1883).
De Vereeniging voor Christelijk Nationaal Schoolonderwijs 1860 - 30 October - 1935 (Wageningen 1935).
Verhagen jr., J., *Geschiedenis der Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland aan het volk verhaald* (2e druk; Kampen 1886).
Verhave, J. en J.P., 'De vaccinatiekwestie in het Reveil' in: J. van den Berg, P.L. Schram en S.L. Verheus ed., *Aspecten van het Reveil. Opstellen ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de Stichting Het Reveil-Archief* (Kampen 1980) 230-254.
Visser, J.Th. de, *Kerk en staat* III, *Nederland van 1796 tot op heden* (Leiden z.j. (1927)).
Vliet, P. van der, 'De Arnhemsche Courant als verdediger van de afgescheidenen' in: *Maar wat is dat toch voor eene courant, de Arnhemsche?* (Arnhem 1981) 103-117.
Volger, W., *De leer der Nederlandsch Hervormde Kerk* I, *1816-1852* (Franeker 1946).
Vos, G.J., *Groen van Prinsterer en zijn tijd. Studiën en schetsen op het gebied der vaderlandsche kerkgeschiedenis* I, *1800-1857* (Dordrecht 1886) en II, *1857-1876* (Dordrecht 1891).
Vos, H.A. de, *Brief of broederlijke teregtwijzing aan den Heer W.W. Smitt, schrijver van het boekje 'Waar openbaart zich de Gereformeerde Kerk in Nederland?'* (Zwolle 1846).
De Vredebond. Algemeene Zendingscourant 11-13 (1881-1883).
Vree, J., *De Groninger godgeleerden. De oorsprongen en de eerste periode van hun optreden (1820-1843)* (Kampen 1984)
De Vrije Kerk. Vereeniging van Christelijk Gereformeerde Stemmen 1-13 (1875-1888).
Vyver, G.C.P. van der, *Professor Dirk Postma 1818-1890* (Potchefstroom 1958).
De Wachterstem 1 (1857).
Waringa, C.G., Jan van Andel, een nonconformistiese zoon der Scheiding (Scriptie, Kampen 1979).

Weitkamp, J., ‘De vervolgingen’ in: Pereboom, F., e.a. ed., *‘Van scheurmakers, onruststokers en geheime opruijers...’ De Afscheiding in Overijssel* (Kampen 1984) 198-309.
De Wekstem. Getuigenissen uit de Christelijke Afgescheiden Gereformeerde Kerk in Nederland 1-18 (1865-1882).
(Werp, D. van der, en W.W. Smitt), *Beantwoording van de ‘Opwekking en toespraak aan de Gemeente des Heeren in Nederland’ door den Wel Eerwaarden Heer Ds. H. de Cock, vanwege de Algemeene Kerkvergadering der Dordsche Gereformeerde Gemeente* (Zwolle z.j. (1840)).

Wesseling, J., *De Afscheiding van 1834 in Friesland* I, *De classis Wanswerd (Dokkum) van de afgescheiden kerken* (Groningen 1980).
Wesseling, J., *De Afscheiding van 1834 in Friesland* II, *De classes Drogeham (Drachten) en Leeuwarden van de afgescheiden kerken* (Groningen 1981).
Wesseling, J., *De Afscheiding van 1834 in Friesland* III, *De classes Sexbierum (Franeker), Sneek en Tjalleberd (Heerenveen) van de afgescheiden kerken* (Groningen 1984).
Wesseling, J., *De Afscheiding van 1834 in Groningerland* I, *De classis Middelstum* (Groningen z.j. (1972)).
Wesseling, J., *De Afscheiding van 1834 in Groningerland* II, *De classes Appingedam en Pekela* (Groningen z.j. (1975)).
Wesseling, J., *De Afscheiding van 1834 in Groningerland* III, *De classis Groningen van de afgescheiden kerken* (Groningen 1978).
Wesseling, J., *De Afscheiding van 1834 in Overijssel 1834-1869* I, *De classis Zwolle* (Groningen 1984).
Wesseling, J., *De Afscheiding van 1834 in Overijssel 1834-1869* II, *De classes Holten en Ommen* (Groningen 1986).
Wesseling, J., *De Afscheiding van 1834 in Zeeland 1834-'69* I, *De Bevelanden en Zeeuws-Vlaanderen* (Barneveld 1987).
Wesseling, J., 'De oefenaar in de kerken van de Afscheiding in de eerste jaren na 1834' in: *Afscheiding-Wederkeer. Opstellen over de Afscheiding van 1834* (Haarlem 1984) 181-193.
Westerink, G., *Instituut Van Kinsbergen. Instituut van opvoeding in Elburg* (Zutphen 1976).
Wielenga, D.K., *'Stemmen der Historie' en het reglement van 1869* (Kampen 1888).
Wieringa, W.J., 'De Afscheiding en de Nederlandse samenleving' in: *De Afscheiding van 1834 en haar geschiedenis* (Kampen 1984) 180-221.
Wilde, J.A. de, en C. Smeenk, *Het volk ten baat. De geschiedenis van de A.R.-partij* (Groningen 1949).
Willems, J.H.J., *Joh. Petrus Hasebroek. Bijdrage tot de kennis van het letterkundig leven, voornamelijk in de jaren 1830-1840* (Eindhoven 1939).
Winkel, J.D. te, *Metterdaad en in der waarheid. Kijk op evangelisatie en werken aan een missionaire gemeente* (Kampen z.j. (1980)).
Witsius, H., *Vier boecken van de verscheyde bedeelinge der verbonden met de mensch* (Utrecht 1686-1687).
Woltjer, J.J., *De Leidse universiteit in verleden en heden* (Leiden 1965).
Wormser, J.A., *De kinderdoop, beschouwd met betrekking tot het bijzondere, kerkelijke en maatschappelijke leven* (Amsterdam 1853).
Wormser, J.A., *De onkerkelijke rigting die zich bij vele geloovigen openbaart. Met een voorberigt van Mr. G. Groen van Prinsterer* (Amsterdam 1864).
Wormser. J.A. jr., *'Door kwaad gerucht en goed gerucht'. Het leven van Hendrik Peter Scholte.* Een schat in aarden vaten II (Nijverdal 1915).
Wormser, J.A. jr., *In twee werelddelen. Het leven van Albertus Christiaan van Raalte.* Een schat in aarden vaten I (Nijverdal 1915).
Wormser, J.A. jr., *Karakter en genade. Het leven van Simon van Velzen.* Een schat in aarden vaten IV (Nijverdal 1916).

Wormser, J.A. jr., *'Werken zolang het dag is'. Het leven van Hendrik de Cock.* Een schat in aarden vaten III (Nijverdal 1915).
Wttewaal van Wickenburgh, B.W., en P.W. Alstorphius Grevelink, *Het Leidsche Jagerscorps. Eenvoudig, maar getrouw verhaal van den veldtocht van het corps vrijwillige jagers der Leidsche Hoogeschool in 1830 en 1831* (Leiden 1881).
Wumkes, G.A., *De opkomst en vestiging van het baptisme in Nederland* (Sneek 1912).

Young, E., *Klaagzangen, of nachtgedachten over het leven, den dood etc.* (Amsterdam 1766).
Ypma, A., 'Het godsdienstig lied en de Afscheiding' in: *Het lied en de kerk. Hymnologische opstellen.* Instituut voor liturgiewetenschap aan de Rijksuniversiteit te Groningen (Groningen 1977) 209-248.
Zalsman's Jaarboekje voor de Christelijke Gereformeerde Kerk voor het jaar 1878 (Kampen z.j. (1877)).
Zuylen van Nijevelt, P.J. van, *Bazuin tot vergadering der uitverkorenen* (Amsterdam 1835).
Zwaag, W. van der, *Om de schat van Christus' bruid. Vaderlandse kerkgeschiedenis sinds Reveil en Afscheiding* (Goudriaan 1984).
Zwaal, F.C., *Uit de historie-blaân der Winterswijkse kerk. Herdenkingsrede bij het eeuwfeest der Gereformeerde Kerk te Winterswijk gehouden op 19 april 1941* (z.p., z.j. (1941)).
Zwanenburg, L.G., *Gerrit Jan Vos Az. Het recht van de kerk* (Kampen 1978).

Register van personen*

Aalders, W.J.G. 339
Acontius, Jac. 203
Adama van Scheltema, C.S. 464
Alberdingk Thijm, J.A. 358, 359
Algra, H. 21, 23, 432
Alphen, H. van 151, 393
Amsing, B. 199
Andel, J. van 153, 251, 284, 285, 367, 384, 461
Andel-Brummelkamp, A.H. van 56, 284, 461
Andrée, A.: zie Brummelkamp-Andrée
Appelius, J.C. 88
Arminius, Jac. 377
Asch van Wijck, A.M.C. van 26
Augustinus, Aur. 255

Baalen, H.W.J. van 162, 169, 461
Baalen-Brummelkamp, J.H. van 461
Baaij, G. 200
Baco, R. 308
Bähler, C.D.L. 43-45, 47
Bähler, L.H. 45, 73
Bähler, P.B. 370
Bake, J. 34
Bakhuizen van den Brink, R.C. 41, 42
Bakker, W.U. 247
Barger, G. 314, 320, 324
Bavinck, H. 26, 249, 252, 258, 304, 336, 372, 414, 458, 464
Bavinck, J. 209, 247, 414, 464
Baxter, R. 378
Bedding, W.H. 247
Beecher Stowe, H. 448
Beets, N. 42, 43, 164, 168, 183, 184, 186, 228, 230, 320, 404, 425, 459
Behr, O. von 179
Beij, B. de 279, 372
Beijer, J. 291
Bel, S. van 53
Bengel, J.A. 162
Benthem Reddingius, G. 54
Berends, B.A. 185
Berends,.. 169
Berg, B.J. van den 247
Bergh, W. van den 337, 340
Bessem, H.A.: zie Brummelkamp-Bessem
Best, C. de 296

* In dit register zijn de namen van notarissen en uitgevers niet opgenomen.

Betten, A.J. 134
Beuker, H. 383, 410, 411, 414, 441
Beukers, M.J. 34
Beukers-Scholte, M. 34
Beusekom, G. van 61
Bijlandt, F. van 379
Bilderdijk, W. 168, 340, 459, 462
Bismarck, O. von 361
Bisschop, G.W. 32, 33, 37, 47, 72
Boer-Rooseboom, G. 69, 111
Boer, H. 98
Bokkel, J.W. ten 149, 156, 157, 159, 170, 182, 200, 209, 219, 221, 224, 230, 243, 244, 273, 295
Bol, J. 247
Bolks, S. 159
Boom, G. 241
Boom, M. van den 441
Borg, J. ter 35, 189
Borg Jzn., J. ter 247
Borstius, J. 151
Bos, B.T. 247
Bos, F.L. 26
Bos, G. 247
Bos, J.T. 247
Bosch, M.H.J. 207
Bosch, K. van den 291
Bouma, H. 251
Bouter, J. de 54, 72
Bouwman, H. 20, 21, 23, 24, 214
Brakel, W. à 43, 44, 100, 167, 265, 270, 271, 292, 327
Brès, G. de 73
Breukelaar, D. 161, 200, 210, 347
Brill, W.G. 42
Broek, C.L. van den 49
Broek, H. van den 185
Broes, P. 459
Bronsveld, A.W. 325, 329, 435, 442
Brouwer, J.D.B. 315
Brouwer, M.R. 247

Brouwers, J.W. 358, 359
Brugghen, J.J.L. van der 183, 374, 391, 395, 425, 437
Brummelkamp, A. jr. 19, 22, 165, 214, 247, 273, 300, 333, 373, 401, 423, 431, 433, 434, 443, 446, 461, 463
Brummelkamp, A.H.: zie Van Andel-Brummelkamp
Brummelkamp, A.I.H. 29
Brummelkamp, B. 165, 247, 273, 461
Brummelkamp, C.A.H 461
Brummelkamp, C.G. 460
Brummelkamp, C.H. 29, 30
Brummelkamp, C.J. 461
Brummelkamp, D. 29
Brummelkamp, E.R.: zie Elskamp-Brummelkamp
Brummelkamp, H.M. 461
Brummelkamp, J. Azn. 165, 247, 273, 329-331, 334, 373, 377, 423, 461-463
Brummelkamp, J. Jzn. 29, 30
Brummelkamp, J. sr. 29, 30, 32, 34, 140, 141, 149, 150
Brummelkamp, J.C. 29
Brummelkamp, J.H.: zie Van Baalen-Brummelkamp
Brummelkamp, K.(C.)A.H.: zie Veenhuizen-Brummelkamp
Brummelkamp, M.W. 223, 460
Brummelkamp-Andrée, A. 30
Brummelkamp-Bessem, H.A. 29
Brummelkamp-Burk, A. 29
Brummelkamp-Gevers Leuven, H.C. 461
Brummelkamp-Hesselink, A.H. 29, 146, 461
Brummelkamp-de Moen, M.W. 47, 48, 51, 273, 376, 461, 462
Brummelkamp-Wttewaal van Stoetwegen, A. 461
Bruijne, A. de 162, 163, 169
Budde, D.A. 121
Budding, H.J. 17, 18, 26, 70, 81, 94, 105, 106, 108, 118, 123
Bulens, J.F. 26, 167, 169, 247, 263, 346, 367, 383
Bunyan, J. 368
Burghout, J. 276
Burk, A.: zie Brummelkamp-Burk
Burk, P. 34
Buschman, A.C.: zie Hesselink-Buschman
Buschman, C.H.: zie Rebenscheidt-Buschman
Buschman, Jac. 30
Busma, H.R. 247, 278
Buurt-van Lynden, J.C. 248
Buytendijk, S.H. 335, 383, 435, 442-444

Callenbach, C.C. 47, 57, 58, 368
Calvijn, J. 40, 43, 162, 167, 168, 204, 250, 255, 258, 259, 270, 271, 283, 288, 291, 306, 308, 325, 358, 359, 361, 370, 374, 375, 379, 386, 417
Capadose, A. 36, 38, 46, 56, 65, 73, 181, 183, 215, 235, 244, 320, 374, 454

Chalmers, Th. 345, 346, 385, 437
Chantepie de la Saussaye, D. 313, 320, 360, 376, 404
Chevallier, M.J. 215
Clarisse, J. 40-43, 58
Clercq, W. de 26, 36, 46, 70, 181, 182
Cock, H. de 17, 54-57, 60-62, 65, 69, 73, 77, 80, 82, 87-89, 92-99, 103-106, 116, 123, 124, 127, 128, 133, 155, 188, 335, 336, 345
Cock, Hel. de 163, 201, 212, 222, 224, 235, 246, 247, 253, 258, 259, 261, 262, 267, 275, 278, 280-287, 290, 293, 295, 296, 300, 301, 373, 376, 384, 391, 392, 399, 402, 422, 466
Cohen Stuart, M. 376, 379
Colenso, J.W. 252
Constantijn, keizer 313, 352
Contant, I. 441
Costa, I. da 18, 26, 32, 33, 35-37, 44-46, 49, 54, 73, 164, 168, 181, 183-185, 188, 191, 229-231, 233, 235-243, 257, 308, 319, 320, 327, 340, 354, 359, 373, 442, 448, 454, 455, 459, 465, 468
Couprie, J.C. 89

Deddens, D. 217
Dermout, I.J. 45
Descartes, R. 449
Deteleff, C. 81
Deur, G. 60
Diemer, W. 247, 302
Dijk, J. 152
Dijk Mzn., J. van 377
Dijkman, C. 443
Dijksterhuis, P.M. 136, 138, 242, 290, 299
Dijkstra, L. 199, 221, 222
Doedes, J.I. 233, 234, 251, 252, 320
Does, J.C. van der 21

Domela Nieuwenhuis, F. 449
Donker, J.H. 247
Donker Curtius, H.H. 59, 63, 64, 66
Donkers, J.A. 286, 287
Donner, J.H. 158, 163, 168-170, 182, 200-202, 209-211, 223, 230, 233, 236, 240, 251, 263, 276, 295, 299, 302, 346, 401, 413, 441, 446, 464
Doorn, W. 464
Doornbos, O.C. 247
Doornum, A.J. van 76
Dooijer, J. 282
Dosker, H.E. 372
Dosker, N.H. 279
Dros, C. 462
Drukker, D.D. 88, 89
Duin, R.W. 17, 18, 123, 124
Dunnewind, E. 159

Egeling, L. 48, 51, 58
Eik, J. van 36
Eikema, D. 247
Elout van Soeterwoude, P.J. 26, 236, 244, 340, 350, 421
Elout van Soeterwoude-van Loon, W.L. 183
Elskamp, A. 30
Elskamp-Brummelkamp, E.R. 29, 30
Engelberts, N.J. 441
Engels, R. 58, 60, 73, 335
Enk, D. van 75, 98, 99, 102, 108, 142, 145
Entingh, A.S. 284
Erasmus, D. 322, 335
Erckelens, S.D.A. van 56
Erskine, E. 265, 266, 268, 269, 274, 302, 378
Eskes, P.H. 208
Esser, I. 26
Evenhuis, S. 248
Everts, A. 161, 200
Exalto, K. 58, 72

Faille, J. la 30
Faure, H.E. 382, 383
Feburé, J. le 45
Feen, Z.H. van der 38
Feisser, J.E. 366
Felix, J.W. 275, 320, 321, 324, 328, 401
Feringa, N.M. 432
Fijnebuik, B. 17, 18, 43, 141, 147, 368
Flesch, S.M. 161
Flier, A. 133

Francken, Aeg. 167, 169, 220, 250, 261, 265, 270, 271, 276
Frederik, prins 362
Fürstenburg, T. 56

Gagnebin, F.H. 376
Gardenier, W. 134, 156, 157
Geeraerdts, B. 393
Geer van Jutphaas, B.J.L. de 400, 409, 427
Geerlings, G. 57, 68, 74
Gefken, J.W. 422
Gelderen, J. van 23
Gennip, H.D. van 295
Gerth van Wijk, J.A. 413
Geselschap, W.J. 369
Gesenius, W. 158
Gevers Leuven, H.C.: zie Brummelkamp-Gevers Leuven
Gezelle Meerburg, G.F. 17, 43, 44, 47, 48, 58, 64, 80, 96, 100, 105, 106, 124, 133, 186, 202, 203, 206, 211, 213, 227, 228, 233
Gijssel, F.A. van 199
Gildemeester, H. 36
Gispen, W.H. 26, 153, 290-292, 301, 334, 377, 441, 453, 460, 464
Goor, K.J. van 199, 279
Goris, R. 247, 265
Gorsel, W. van 58
Goudsmit, S. 158
Graaf, W. de 21
Graansma, J. 383
Gratama, B.J. 406, 409, 429
Gregory Pierson, J.L. 228
Grim, J.P. 295
Groe, Th. van der 100, 271, 288, 292
Groen van Prinsterer, G. 26, 113, 119, 164, 175, 182-187, 227, 228, 233, 236, 237, 259, 294, 295, 301, 304, 326, 327, 345, 346, 350, 353, 354, 359, 360, 362, 363, 369, 376, 390, 394-396, 400, 405, 406, 415-419, 421, 422, 424-429, 431-437, 444, 446, 457, 465, 466, 468
Groeneveld, W. 247
Groot, P. de 464
Groot, P.J. de 275
Groot Nibbelink, B. 276
Gützlaff, K. 294, 295
Gunning, J.H. 26, 311, 312, 324, 369, 413

Gutteling, C. 38
Guye, V.H. 376

Haan, T.F. de 17, 18, 123, 199, 227, 246, 247, 258, 261-263, 267, 275, 278-283, 287
Haan Hugenholtz, H. de 42, 47
Haastert, J.F. 15, 367
Hall, Newman 448
Hall, A.M.C. van 89, 91, 92, 94, 104, 181, 217
Hall-van Schermbeek, H.S. van 124
Harkema, H. 58
Hartgerink, A. 173
Hartogh, G.M. den 20, 24, 214, 226, 277
Hasebroek, J.P. 42, 186, 311, 376, 464
Hegel, G.W.F. 308
Heldring, O.G. 26, 175, 182-184, 187, 230, 314, 320, 383, 386, 391
Hellenbroek, A. 107, 258
Henderson, J. 372-374
Hendriks(e), 216
Hengel, W.A. van 39-41, 43
Heringa, J. 58
Hesselink, A.H.: zie Brummelkamp-Hesselink
Hesselink-Buschman, A.C. 30, 31, 461
Heusde, Ph.W. van 253
Hobbes, Th. 308
Hoedemaker, Ph.J. 373, 413, 414
Hoekstra, S. 305
Hoest, S.J. den 57
Höveker, H. 121
Hofman Peerlkamp, P. 34
Hofstede de Groot, P. 230, 294, 305, 306, 376, 380, 387, 393
Hogendorp, D. van 46, 181
Hoksbergen, D. 75, 81, 94, 98, 100, 107, 133, 211, 389
Hollebeek, E. 41, 42
Hooft Graafland, H.C. 233, 236
Houbolt, W.A. 247
Houte, G.W. van 51, 164-166, 170, 200, 208, 210, 215, 226, 228, 232, 235, 236, 238-244, 370, 461
Houte-Tieleman, J.M.W. van 51, 153, 461
Houten, S. van 449
Houtzagers, J.H. 337
Huet, P. 382, 383, 386
Hugenholtz, P.H. 313
Hugenholtz, Ph.R. 313
Huidekoper, A.W. 115
Hulst, F. 247
Hulst, L.J. 251, 371, 372

Husen, R. 427
Hutcheson, G. 288, 289

Ittersum, F.A.S.A. van 53, 63, 144

James, J.A. 460
James, L.G. 38, 44, 45
Jamieson, J.W. 376
Janssen, J.D. 59, 61
Joffers, H. 211, 221, 222, 224, 243, 263-266, 268, 273, 277, 283, 287, 302
Jonge, J.L. de 441
Jonge, W.P. de 427

Kalma, S.J. 287
Kamans, R.G. 82
Kampen, N.G. van 33
Kant, I. 309
Kappeyne van de Coppello, J. 406, 409, 410, 439
Kapteijn, P. 464
Kate, J.J.L. ten 319, 459
Kater, K. 450, 464
Keizer, G. 54
Kemink, H.H. 248
Kemp, C.M. van der 38, 45, 215, 233, 235
Keuchenius, L.W.C. 26, 422, 426, 440, 443
Kist, N.C. 40, 41, 45, 158
Kleinendorst, K. 293
Kleij, W. van der 247, 265, 384
Klijn, H.G. 81, 82, 121, 123
Klok, J.J. 81, 82
Klomp, J.H. 247
Kloppenburg, C. 161, 169
Knap, J.J. 58, 72
Knapp, A. 459
Kocken, W.H.C. 320, 323
Koelman, J. 292, 460
Koenen, H.J. 26, 36, 70, 181, 182, 185, 243, 248, 376
Koetsveld, C.E. van 42
Kohlbrügge, H.F. 26, 35, 37, 44-46, 181, 188-192, 275, 454
Kok, F.A. 127, 147, 186, 195, 197, 203-205, 221, 262, 265, 266, 268, 273, 277, 302, 346, 347
Kok, S.P. 247
Kok, W.A. 194, 199, 223, 247, 273,

278, 347
Kolb, G.F. 306
Koningsberger, V. 81, 82, 155, 370
Kooiker, J.J. 159
Koopmann, W. 163, 169, 182, 200, 264, 268
Kooten, G. van 49
Krantz, M.E.: zie Scholte-Krantz
Kreulen, J.R. 285-287
Krummacher, F.W. 44, 45, 459
Kruger, S.J.P. 370
Kuenen, A. 251, 252, 321
Kuiper, D.Th. 21, 24
Kuyper, A. 18, 23, 26, 73, 293, 300, 301, 304, 314, 315, 320, 329, 332-338, 340, 342, 343, 349, 381, 404, 405, 407, 413, 414, 416, 421-446, 465, 468

Lamers, G. 61
Lange, W.H. de 247
Lankhorst, J.L. 156, 157, 159
Lanting, P.A. 26, 247, 285
Lauckart, J.P. 247, 265
Ledeboer, L.G.C. 17, 18, 43, 118, 133
Leenmans, H.A. 136
Leeuwen, J. van 66
Leeuwen, W. van 161, 198, 200, 210
Legrom, J.W. 182
Leibnitz, G.W. 309
Lemkes, H.J. 26
Lennep, D.J. van 33
Liefde, J. de 175, 183, 215, 275, 365, 366, 372
Lijsen, D. 121
Lindeboom, A.M. 73
Lindeboom, L. 249, 251, 298, 392, 410, 441, 443
Linden, J. van der 301
Lindenhout, J. van 't 289
Lion Cachet, F. 277
Littooij, A. 293
Locke, J. 308
Lodenstein, Jod. van 203, 292
Lokhorst, H. van 247
Looman, T.M. 383
Loon, J.W. van 423
Lütge, H.A.J. 191
Luther, M. 255, 312, 322, 325, 335, 368, 370, 375, 386
Luijster, J. van de 164, 169
Lynden, J.C. van: zie Buurt-van Lynden

Maatjes, J.H. 320

Mackay, Ae. 26, 183, 185, 228, 230, 233, 236, 237, 244, 421
Magendans, F.C. 166
Malsen, C. van 158, 169
Mar, J.J. de la 75
Marck, Joh. à 43, 250, 276, 282
Marez Oijens, G.H. de 228
Marx, K. 468
Matamoros, M. 358
McCosh, J. 376
Medema, R.P. 247
Meengs, J. 276
Meijboom, L.S.P. 167, 306, 311, 312
Meijer, H. 279, 280
Meijer Brouwer, L. 54
Meijering, L. 247
Melanchton, Ph. 291
Mensink, M. 169
Merle d'Aubigné, J.H. 158, 374, 385
Messchert, W. 36
Messchert van Vollenhoven, J. 179
Meulen, C. van der 26, 121, 123, 140, 371
Milner, J. 158
Moen, C.G. de 26, 43, 47, 93, 100, 105, 126-128, 143, 159, 193-196, 198-200, 203-205, 211, 213, 221, 222, 230, 236, 237, 240, 243, 244, 246, 265, 266, 273, 277, 279, 299, 300, 369
Moen, C.J. de: zie Van Raalte-de Moen
Moen, H. de 48
Moen, J.M.W. de: zie Van Velzen-de Moen
Moen, M.W. de: zie Brummelkamp-de Moen
Moens, A. 406
Molenaar, D. 32, 45, 167, 181, 314, 335, 340
Monod, A. 268, 269, 274, 285, 302, 459
Montijn, J. 72, 108
Moorrees, B. 185, 335, 368
Mulder, C. 19, 26, 300, 301, 333, 407, 414, 422, 429, 431-434, 436-438, 440, 441, 443, 444, 453, 461, 462, 464
Mulder, S.I. 166
Mulder, S.J. 75, 110
Mussche, K.J. 247

Napoleon, keizer 29, 313
Nauwman van der Roest, J.Z. 51, 52, 57
Nentjes, J. 291
Nieboer, H.A. 247

Nieuwold, M.J. 59
Nijhoff, J.L. 49
Noordtzij, M. 249, 301, 392, 427, 430
Norel, W. van 75
Notten, J.W.A. 286, 287, 300, 441
Nuijens, W.J.F. 358, 359, 424
Nuiver, J.S. 247

Oberman, F. 320
Oggel, J.P. 26
Oggel, P.J. 26, 163, 169, 170, 182, 200, 206, 219, 243, 299, 372
Olivier, F.L.H. 46
Olshausen, H. 162
Oordt, J.F. van 58
Oort, H. 49
Oort, H.L. 42
Oost, R.T. 60
Oosterzee, J.J. van 233, 234, 252, 314, 324, 376
Opzoomer, C.W. 255, 306
Ottinga, R. 88
Otterloo, M.D. van 422, 426, 437
Ouden, J.H. den 135
Overduijn, W. 66
Owen, J. 378

Palm, J.H. van der 162
Pape, C.W. 68
Pearshall Smith, R. 381, 382
Pennings, A.J. 206
Pierson, A. 228, 243, 255, 308
Pieters, K.J. 285-287
Pik, A. 20, 51
Pius IX, paus 362, 434
Plato 254, 308
Plet, C.M.W. 19
Ploeg, B.H. 203
Pluijgers, J.A. 49
Poelman, H.G. 139, 149
Poissonnier, H.A. 163, 167
Postma, D. 26, 199, 206, 209, 219, 221, 222, 224, 243, 244, 275, 277, 290-292, 299, 366, 370
Postmus, W. 247
Praamsma, L. 21, 23
Proosdij, C. van 169
Putten, R. van 57

Raalte, A.C. van 17, 18, 26, 41-43, 47, 48, 54, 57, 60, 64, 65, 77, 78, 80, 84, 93, 99, 102-106, 116, 121, 123, 126, 127, 129, 131, 133, 136, 138-142, 145, 146, 151, 152, 154-156, 158, 159-163, 171-179, 185, 193, 211, 226, 366, 370, 371, 390, 459, 462
Raalte-de Moen, C.J. van 47, 48, 80
Radermacher Schorer, J. 64
Randwijk, H. van 242
Rauwenhoff, L.W.E. 312
Ravensloot, J. 201, 202
Rebenscheidt, J.B.F. 30
Rebenscheidt-Buschman, C.H. 30, 461
Rederus, F. 247
Reese, H.J. 427
Renan, E. 252
Renting, H. 247
Réville, A. 311
Rhee, J. van 17, 58, 64, 82
Rhijn, L.J. van 317, 324
Ridderus, F. 88
Risseeuw, P.J. 26
Ritzema, H.J. 247, 256
Robespierre, M. 449
Roëll, A.C. 49
Ronkel, Ph.S. van 386
Roorda, T. 33
Roscam Abbing, P.J. 325
Rosenzweig, A.E. 165, 166
Rousseau, J.J. 394
Roy, D. le 276
Roy, J.J. le 58, 60, 73, 106, 205, 335
Rullmann, J.C. 21
Rutgers, F.L. 338
Rutgers van der Loeff, A. 167, 386

Saaymans Vader, P.H. 423
Savornin Lohman, A.F. de 407-409, 415, 416, 426, 431, 440, 441, 443-445
Schaap, P. 126
Schaepman, H.J.A.M. 257
Schermbeek, H.S. van: zie Van Hall-van Schermbeek
Schevel, G. 347
Scholte, H.P. 17, 22, 26, 34, 35, 37-47, 50, 52, 54-58, 61, 62, 69, 70, 73, 80-82, 85, 87-98, 101-106, 113, 115, 116, 120-134, 136, 137, 139-142, 145, 146, 148, 155-157, 160, 164, 175, 181, 188, 190, 191, 194, 203, 215, 217, 218, 287, 345, 365, 455
Scholte, M.: zie Beukers-Scholte
Scholte-Krantz, M.E. 141
Scholten, J.H. 254, 305, 307
Schotsman, N. 32, 340
Schouwenberg, A. 75, 98

Schouw Santvoort, P.D. 391

Schrant, J.M. 24, 252
Schuurman, J. 182, 200, 223
Schuurman, J.A. 376
Schwartz, C.A.F. 26, 228-230, 236, 238, 240-243, 303, 372
Secrétan, J.C.I. 45, 185
Seneca, L.A. 254
Servaas van Rooyen, A.J. 315
Servet, M. 358, 359
Siemense, P. 247
Sieveking, K. 319
Singendonck, J.A. 183, 228, 236
Sipkes, M. 171
Sleijster, R. 169, 175
Slothouber, H. 47, 54, 57, 72
Sluis, J. van der 19, 214
Sluijs, P. van der 247, 377
Sluijter, I. 49
Smeedes, J.A. 26, 82, 88, 89
Smilde, E. 21
Smit, E.F. 279
Smit, R.H. 199
Smith, R. 243
Smits, C. 22, 26
Smits, .. 169
Smitskamp, H. 444-446
Smitt, W.W. 73, 94, 98, 107, 211, 272
Sophie, koningin 362
Spall, Th. van 59
Spijker, W. van 't 20, 214
Spinoza, B. de 449, 450, 454
Spurgeon, C.H. 368, 373, 459
Stahl, F.J. 185
Steffens, N.M. 372
Steketee, A. 249, 257, 300
Steketee, C. 134, 279
Steketee, Chr. 163, 169, 200, 209, 213
Stier, R. 162
Stille, H. 247
Stobbelaar, H. 247, 265, 284
Strauss, D.F. 306
Sundag (Sondag), J.B. 178
Suringar, L. 40, 41

Takken, E. 124
Talen, K.H. 199
Tanner, H. 76
Teding van Berkhout, J.J. 179, 185, 233, 236, 238, 241, 242, 391

Teeuwen, C.W.J. 75
Thelwall, A.S. 32, 45
Thorbecke, J.R. 34, 113, 350, 353
Thorbecke, W.H. 34, 35
Tiele, C.P. 305
Tieleman, A. 462
Tieleman, C. 47, 48
Tieleman, J.M.W.: zie Van Houte-Tieleman
Tongeren, J.P. van 110
Tooren, E. ten 159
Toorenenbergen, J.J. van 228, 229
Trigland, J. 43
Tris, A.C. 158, 161
Twent van Roosenburg, A.J. 45-47

Uitterdijk, T.H. 208
Ursinus, Z. 271, 272, 289

Veenhof, C. 20, 24, 277
Veenhuizen, A.B. 158-160, 162, 166, 370
Veenhuizen, A.H. 171
Veenhuizen-Brummelkamp, C.A.H. 29, 75, 149
Veenstra, B. 296
Vegte, A. van der 247
Velzen, S. van 17, 38-40, 43, 44, 47-49, 54, 58, 61, 62, 64, 65, 78, 80, 85, 89, 92, 93, 95, 99, 104, 106, 115, 116, 120-125, 127, 128, 131, 132, 134, 138-141, 146, 170, 186, 193, 194, 198, 202, 203, 206, 208-210, 213, 215, 216, 222, 223, 227, 232, 239-241, 243, 244, 246, 247, 249, 253, 258, 259, 261, 262, 267, 275, 278, 280-287, 293, 299, 300, 334, 338, 346, 347, 352, 366, 369, 372, 373, 376, 402, 414, 461, 464
Velzen jr., S. van 272
Velzen-de Moen, J.M.W. van 47, 48
Ven, J. van der: zie Wormser-van der Ven
Verhagen, J. 214
Verweij, J. 247, 267, 280
Vinet, A. 168, 345, 346, 355, 437, 442
Vinke, G.J. 376
Visser, Jac. 108
Visser, J. 207
Visser, J.J. de 247, 265, 268, 269, 272
Vlug, G. 339
Voetius, G. 106
Voorhoeve, H.C. 313
Voorhoeve, J. 426, 427
Vos, G. 279, 281, 284-289, 339, 375, 377
Vos Azn., G.J. 214, 315, 324, 400, 401, 409, 435
Vos, H.A. de 170, 195-198, 200, 213, 242-244

Vos de Wael, G.A. de 420
Voûte, J.P.E. 33
Vries, H. de 171
Vries, J.H. de 247

Waal, A.G. de 161
Wagemaker, P. 169
Wall, G. van de 169
Wassenaer van Catwijck, O. van 423, 424
Waterman, I. 166
Weenink, H. 247
Weers, E. 279
Weg, A. van de 75
Weijenberg, F. 279
Weijenberg, W.J. 247
Weimer, W. 113
Werp, D.J. van der 82, 199, 284, 290, 291
Werven, J. van 110
Wesseling, J. 22
Wessels, A.H. 168
Westendorp, M. 46
Westhoff, A.J. 339
Westrik, T. 163, 169, 200
Whitefield, G. 378
Wielenga, D.K. 214, 249, 301, 377, 392, 464
Wierema, J. 441
Wildeboer, K. 121, 123, 149
Wildeboer, R. 247
Wildenbeest, J. 147, 149, 155-157, 159, 193-196, 200, 204, 206, 207, 209, 230, 239
Willem van Oranje 357-359, 393
Willem I, koning 37, 109, 316
Willem II, koning 116, 118
Willem III, koning 410
Willigen, P. van der 59
Willink, G. 215
Winkel, J.D. te 19
Wissink, G. 155, 156, 199, 207, 269
Wit, P.R. de 121
With, Th. de 251, 265, 279
Witsius, H. 44, 288, 292
Witteveen, H.W. 275, 320, 323, 340, 366, 367
Wolbers, J. 450
Wormser, H. 159, 216
Wormser, J.A. 26, 73, 88, 89, 95, 104, 120-124, 128, 129, 131, 164, 165, 170, 182, 186, 193, 208, 209, 212, 215, 217, 218, 220, 226-239, 241-245, 287-289, 330, 394

Wormser, J.A. jr. 21
Wormser-van der Ven, J. 376
Wttewaal van Stoetwegen, A.: zie Brummelkamp-Wttewaal van Stoetwegen
Wyckoff, I.N. 178, 371

Young, E. 459
Ypey, A. 45

Zaalberg, J.C. 254, 311, 312
Zeebuijth, J. 247
Zeelt, J.J. 88, 131, 164, 165, 226, 227, 229-231, 241-244
Zonne, P. 135, 156
Zuylen van Nijevelt, C. van 46
Zuylen van Nijevelt, P.J. van 65, 73
Zwaag, W. van der 23
Zweedijk, A.P. 158, 161, 169, 277
Zwingli, H. 291

Curriculum vitae

De schrijver van dit proefschrift werd op 28 maart 1950 te Zalk (gemeente IJsselmuiden) geboren. Na de lagere school ontving hij gymnasiaal onderwijs in Kampen aan het Johannes Calvijn Lyceum en in Groningen aan het Willem Lodewijk Gymnasium en het Gereformeerd Lyceum. In september 1967 werd hij ingeschreven aan de Theologische Hogeschool van De Gereformeerde Kerken in Nederland, Broederweg 15 te Kampen, waar hij op 22 december 1972 zijn kandidaats-examen deed. Onder leiding van prof. J. Kamphuis zette hij de studie in de ecclesiologische vakken voort en legde op 14 februari 1975 het doctorale examen af.

Op 6 juli 1975 deed hij zijn intrede als predikant in de Gereformeerde Kerk te Neede. Daarnaast was hij in de jaren 1976-1981 als part-time wetenschappelijk medewerker verbonden aan de boven genoemde Theologische Hogeschool. Van 19 september 1982 tot 24 april 1988 was hij als predikant werkzaam in de Gereformeerde Kerk te Enschede-Oost. Sindsdien bereidt hij zich voor op de aanvaarding van een taak als hoogleraar in de ecclesiologische vakken aan de Theologische Universiteit van De Gereformeerde Kerken in Nederland, waartoe de generale synode van die kerken, gehouden in 1987 te Spakenburg-Noord, hem per 1 september 1988 benoemde.

Dankwoord

Bij de voltooiing van mijn proefschrift wil ik graag naar verschillende zijden publiek mijn dankbaarheid uitspreken.

Met veel respekt denk ik allereerst terug aan alles wat ik heb mogen leren van de hoogleraren en lectoren aan de Theologische Hogeschool, Broederweg 15 te Kampen, onder wier leiding ik sinds 1967 studeerde. Mijn dankbaarheid geldt in het bijzonder prof. J. Kamphuis, die leiding gaf aan mijn doctorale studie, en mijn promotor prof. drs. D. Deddens, die met hartelijke belangstelling het schrijven van mijn dissertatie sinds 1981 heeft gestimuleerd en begeleid.

Bij de promotiestudie heb ik voorts veel morele steun en daadwerkelijke hulp ontvangen in de gemeenten, die ik als predikant mocht dienen. De beide betrokken kerkeraden hebben meer dan eens hun royale medewerking gegeven om ruimte voor dit werk te creëren. Veel steun kreeg ik vooral van mijn plaatselijke collega dr. R.H. Bremmer, die mij als een 'promotor particularis' op cruciale momenten met hartelijke stimulans en deskundig advies heeft voortgeholpen.

In vele archieven heb ik in de voorbije jaren stukken bestudeerd. Met dankbaarheid denk ik terug aan de goede hulp, die ik daarbij van de betreffende archivarissen en hun medewerkers en medewerksters heb ontvangen. Met name noem ik de heer C.J. de Kruijter te Leusden en de heer H.H. Hagens van het Rijksmuseum Twenthe te Enschede.

Van bijzondere betekenis is voor mij de medewerking van mevrouw A.S. Delhaas te Rotterdam, mevrouw T.G. Mulder-Helder te Soest en de heren ds. J.E.L. Brummelkamp te Middelburg en mr. D.J.W. van Dijk te Amsterdam geweest. Zij stelden uit hun particuliere collecties veel waardevol materiaal ter beschikking. Dank zij prof. dr. W.H. Brummelkamp te Amsterdam kon het oudste portret van A. Brummelkamp in dit boek worden opgenomen. Met erkentelijkheid vermeld ik verder de heer J.A. Karssenberg te Neede, die naast zijn hulp bij het hanteerbaar maken van het archiefmateriaal ook het vervaardigen van het namenregister in dit boek voor zijn rekening nam.

In de familiekring heb ik van verschillende zijden stimulerende belangstelling en daadwerkelijke hulp ontvangen, in de laatste fase vooral van mijn vader bij het persklaar maken van het manuscript. Mijn vrouw en onze kinderen hebben door hun begrip, geduld en steun in de voorbije jaren de primaire voorwaarden geschapen die voor het voltooien van het werk onmisbaar waren. Ik ben hun daarvoor diep dankbaar.

Bovenal wil ik hier graag eerbiedig mijn dankbaarheid jegens de HERE God uitspreken, die mij gelegenheid en kracht voor dit werk gaf.